

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

С.А. Шалгунова

**ОСОБА
НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ**

Монографія

Видання друге, доповнене і перероблене

Дніпропетровськ
«Ліра ЛТД»
2012

ББК 67.9(4УКР)2

Ш 18

УДК 343.91

*Ухвалено до друку Вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 5 від 27 січня 2011 р.)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор юридичних наук, професор **Ємельянов В.П.** – професор кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ;

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України **Глушков В.О.** – професор кафедри кримінального права та кримінології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ш 18 Шалгунова С.А.

Особа насильницького злочинця : монограф. – 2-е вид., доп. і перероб. / Шалгунова Світлана Аполлінаріївна. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2012. – 548 с.

ISBN 978-966-383-353-8

Видання присвячено дослідженню актуальній у вітчизняній та зарубіжній кримінологічній науці проблемі – особі насильницького злочинця. Систематизовано погляди вчених у різні історичні часи й епохи щодо цього питання, охарактеризовано середовище формування особи даного виду злочинця та її роль у механізмі вчинення насильницького злочину, приділено увагу проблемам віктимології.

Для науковців, ад'юнктів, аспірантів та здобувачів. Монографія буде корисною також фахівцям, котрі займаються питаннями запобігання злочинності.

ISBN 978-966-383-353-8

ББК 67.9(4УКР)2

© Шалгунова, 2012
© ДДУВС, 2011
© Ліра ЛТД, 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ 1. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ТА ТЛУМАЧЕННЯ ОСОБИ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ	
1.1. Філософські уявлення про особу насильницького злочинця у I-XIX століттях (до формування сучасної науки кримінології) ...	13
1.2. Проблеми особи насильницького злочинця у зарубіжній кримінології XIX – першій половині XX століття	27
1.3. Сучасні зарубіжні школи про особу насильницького злочинця	48
1.4. Історія вітчизняних теорій про особу насильницького злочинця	65
1.4.1. Особа злочинця за уявленнями дореволюційних вітчизняних юристів	65
1.4.2. Вчення про особу насильницького злочинця у 20-30-і роки XX століття	81
1.4.3. Післявоєнне відродження кримінології і розвиток вчення про особу злочинця та особу насильницького злочинця	96
1.4.4. Сучасні дослідження особи насильницького злочинця	107
1.5. Поняття особи насильницького злочинця у загальному вченні про особу злочинця	118
Висновки до розділу 1	130
Розділ 2. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСИЛЬСТВА ЯК СЕРЕДОВИЩА ФОРМУВАННЯ ОСОБИ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ	
2.1. Поняття насильства та його загальна кримінологічна характеристика	134
2.2. Злочинний спосіб життя, кримінальне середовище і проблеми насильства	159
2.3. Суспільна небезпечність та особливості насильницьких злочинів проти особи	170
2.4. Мотиви й мотивація при вчиненні насильницьких злочинів та їх зв'язок із характером насильства	199
2.5. Детермінація кримінального насильства та його соціальні умови	224
Висновки до розділу 2	247

Розділ 3. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА, КЛАСИФІКАЦІЯ І ТИПОЛОГІЯ ОСОБИ СУЧАСНОГО НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ	
3.1. Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють насильницькі злочини	251
3.2. Структура особи насильницького злочинця	270
3.3. Класифікація і типологія особи насильницького злочинця	285
3.4. Типологія осіб, які вчиняють насильницькі злочини, особливості їхньої поведінки	294
3.5. Характеристика серійних зґвалтувань та осіб, які їх вчинили	314
3.6. Характеристика серійних сексуальних вбивств та осіб, які їх вчинили	323
3.7. Типологія серійних сексуальних злочинців: «ситуативний», «сексуальний маніяк», «силовик»	337
3.7.1. Метод складання кримінологічного портрета передбачуваного серійного сексуального злочинця	347
3.7.2. Методологія складання кримінологічного портрета передбачуваного злочинця	349
3.8. Кримінологічні особливості особи озброєного насильницького злочинця	350
Висновки до розділу 3	360
Розділ 4. РОЛЬ ОСОБИ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ У МЕХАНІЗМІ ВЧИНЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНУ ТА ПРОБЛЕМИ ВІКТИМОЛОГІЇ	
4.1. Особа злочинця та ситуація в механізмі вчинення насильницьких злочинів	365
4.2. Взаємодія особи насильницького злочинця та жертви	382
4.3. Віктимологічний аналіз насильницьких злочинів проти особи та проблеми віктимологічної профілактики	396
Висновки до розділу 4	407
Розділ 5. ПРОФІЛАКТИКА НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ ТА ЗАХИСТ ОСОБИ ВІД НАСИЛЬСТВА	
5.1. Профілактика насильницьких злочинів проти особи, її форми, методи та основні напрямки	
5.2. Кримінологічна безпека особи та її захист від злочинного насильства	
Висновки до розділу 5	407
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	409

ВСТУП

Проблема насильства є найбільш гострою та злиденною у сучасному українському суспільстві. Насильницька злочинність являє собою не тільки сукупність насильницьких злочинів, а й становить загрозу і національній безпеці держави, і конституційним правам громадян, які все більше побоюються за своє життя та здоров'я.

Конституцією України проголошено право кожного громадянина на життя, охорону здоров'я, гідність особи, свободу та особисту недоторканність, а також недоторканність приватного життя (статті 3, 27, 29 Конституції), при цьому у законодавстві закріплено, що інші права та свободи людини належать кожному від народження.

Завданнями Кримінального кодексу України є охорона прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, а також запобігання злочинів (ст. 1 КК). Таким чином, законодавцем визнаний пріоритет охорони найбільш цінного об'єкта кримінально-правової охорони – людини.

На сьогодні кількісно-якісні характеристики насильницької злочинності залишаються несприятливими, тому особа насильницького злочинця є об'єктом уваги вчених-кримінологів.

Статистичні показники стану злочинності в Україні свідчать про стійке зростання кількості злочинів насильницької спрямованості. Крім того, в науково-монографічній літературі відзначається, що 10-13 років тому традиційними для вітчизняної злочинності, як і для злочинності країн колишнього СРСР, були побутові вбивства та зґвалтування, грабежі, розбої, хуліганства. Останні ж 4-5 років картина дещо змінилася. Якщо вчиняється вбивство відомої або впливової особи (у сфері політики чи бізнесу), то воно є замовленим і вчиняється з використанням вогнепальної зброї чи вибухівки, якщо розбійний напад чи хуліганство – то із застосуванням зброї¹.

У структурі сучасних насильницьких злочинів найбільш стійку та значну частину складають такі їх види: умисне вбивство, умисне заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, побої та мордування, зґвалтування, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, незаконне позбавлення волі, торгівля людьми, роз-

¹ Статистичні дані про стан злочинності в Україні за 1980-2010 рр.: Департамент інформаційних технологій МВС України, 2010.

бійний напад, насильницькі види грабежу, поєднане з насильством хуліганство тощо. У структурі злочинності частка цих злочинів становить 43-55 %¹. Аналогічна ситуація склалася і в сусідніх країнах², що свідчить про спільність проблем багатьох держав.

За останні роки змінився і тип злочинця, який вчиняє насильницькі злочини. Він відрізняється особливою жорстокістю, зухвалістю, цинізмом, ретельною підготовкою до найбільш цинічних, витончених проявів насильства та катування, кримінальним розрахунком та холоднокрівністю у період підготовки та у момент вчинення злочинного посягання, переконаністю у безкарності.

Про *актуальність* вивчення особи насильницького злочинця та проблеми насильства свідчать численні дослідження даної проблематики кримінологів, психологів, психіатрів, соціологів як в Україні (М.Ю. Валуйська, 2002 р.; Н.В. Греса, 2008 р.; О. Губанова, 2007 р.; В.В. Кончаковська, 2010 р.; Д.А. Корецький, 1980 р.; Л.В. Крижна, 2000 р.; А.С. Лукаш, 2007 р.; Г.І. Піщенко, 1999 р.; О.О. Ходимчук, 2005 р.), так і за кордоном³.

Проблемам кримінально-караного насильства, насильницької злочинності та особи злочинця, у т. ч. насильницького, присвятили свої роботи такі вітчизняні вчені, як Ю. В. Александров, М. І. Бажанов, О. М. Бандурка, О. Ф. Бобильов, І. Г. Богатирьов, В. В. Василевич, М. Ю. Валуйська, В. О. Глушков, В. В. Голіна, В. К. Грищук, О. М. Гумін, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, В. П. Ємельянов, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, О. М. Ігнатов, А. О. Йосипів, В. В. Коваленко, В. В. Корчинський, О. М. Костенко, В. М. Куц, І. П. Лановенко, І. І. Лановенко, П. С. Матишевський, М. І. Панов, Г. І. Піщенко, О. Д. Сітковська, А. П. Тузов, В. О. Туляков, І. К. Туркевич. Цією проблемою займалися також такі зарубіжні вчені, як Г. А. Аванесов, Ю. М. Антонян, С. Н. Абельцев, А. Бандура, К. Бартол, Ю. Д. Блувштейн, С. В. Бородін, В. Н. Бурлаков, А. О. Бухановський, О. А. Бухановська, Б. С. Волков, Б. В. Волженкін, Я. І. Гілінський, Ш. Глюк, Е. Глюк, П. С. Дагель, А. І. Долгова, С. Н. Єнікополов, Л. М. Землянухіна, К. Е. Ігошев, С. Іосімасу, Г. Кайзер, І. І. Карпець, Л. П. Конишева,

¹ Злочинність в Україні. Основні показники стану та структури злочинності за 2001-2005 рр.: Стат. зб. – К., 2006; Стан та структура злочинності в Україні за 2005-2010 рр. // Режим доступу: www/mvs.gov.ua

² Оганян Р.Э. Криминологическая теория и практика предупреждения преступлений, связанных с похищением людей. Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – М., 2002. – С. 3.

³ Безопасность личности и виктимологические проблемы предупреждения преступлений: Материалы науч.-практ. конф. – М., 2006; Насилие в современном мире. Материалы текущих исследований // Конференция «Насилие в современном мире». – СПб., 1997.

Д. А. Корецький, В. М. Кудрявцев, Н. С. Лейкіна, А. І. Ложкін, Ч. Ломброзо, В. В. Лунєєв, Д. Мітза, І. О. Ной, Е. П. Побегайло, Е. Подольскі, Г. Сайкс, А. Б. Сахаров, О. Д. Сітковська, Р. Фокс, Хаясі, К. О. Хрістіансен, В. П. Шарапов, Р. Шинкарі, Ш. Шолома, Б. В. Шостакович, Ф. Ексер та ін.

Однак, незважаючи на теоретичне та практичне значення праць зазначених авторів, спеціального дослідження потребує особа сучасного насильницького злочинця, її особливості, класифікація та типологія.

Крім того, виникає необхідність уточнення поняття особи насильницького злочинця та місця в системі загального вчення про особу злочинця.

Інколи, аналізуючи насильницьку злочинність, мають на увазі сукупність таких злочинів, при вчиненні яких насильство є елементом мотивації, а не просто засобом досягнення мети¹. Тому особливого розгляду потребують індивідуальні, психологічні особливості особи насильницького злочинця, наявні та приховані мотиви його злочинної поведінки. Характерологічні особливості особи насильницького злочинця виявляються в широкому діапазоні вчинюваних ним злочинів: від поєднаного з насильством хуліганства до вчинення умисних вбивств. Значна частка сучасних насильницьких злочинців озброєна, і це характеризує злочинця як професіонала, що має певні специфічні навички та уміння (наприклад, використання сучасних видів зброї: снайперських гвинтівок, вибухівок спрямованої дії). Важливу роль у вивченні особи насильницького злочинця має дослідження його поведінки в ситуації злочину, його взаємодії з потерпілою особою. Крім того, останні 3–5 років в Україні гостро постала проблема попередження серійних злочинів: умисних вбивств (як із корисливою метою, так і без такої), розбійних нападів, згвалтувань, грабежів. Вивчення матеріалів кримінальних справ стосовно А. Онопрієнка, С. Ткача, Г. Суворіна, І. Супрунка, В. Саєнка, О. Ганжі та інших свідчить про наявність суттєвих прогалин у вітчизняній кримінологічній науці, оперативно-розшуковій діяльності щодо виявлення таких осіб, а також проблем зі складанням їх кримінологічної характеристики та психологічного портрета, розумінням мотивації вчинення невмотивовано жорстоких злочинів та попередженням на ранніх стадіях вчинення злочинів такими особами.

Автор вважає, що поширеність насильницьких злочинів, їх висока суспільна небезпечність та недостатня ефективність протидії з боку правоохоронних органів надають актуальності здійсненню глибокого аналізу особи сучасного насильницького злочинця, виявленню її нових

¹ Методика анализа преступности. – М., 1986. – С. 51.

кримінологічних ознак.

Усе вищевикладене свідчить про актуальність кримінологічного дослідження особи сучасного насильницького злочинця та робить необхідним розробку попереджувальних заходів, що дозволять ефективно протидіяти насильницькій злочинності.

Мета нашої роботи полягає у вивченні особи сучасного насильницького злочинця, виробленні поняття та типології сучасного насильницького злочинця, дослідженні кримінологічних характеристик осіб, які вчинили насильницькі злочини, виділенні нових кримінологічних ознак (рис) особи сучасного насильницького злочинця, розробці загальних та індивідуальних заходів попередження насильницької злочинності.

Емпіричну основу дослідження склали дані офіційної статистики про стан та тенденції насильницької злочинності (умисних вбивств, заподіяння тяжких та середньої тяжкості тілесних ушкоджень, згвалтувань, насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, хуліганства, грабежів, розбоїв, бандитизму) в Україні за період 1972-2011 рр. Досліджені матеріали більше 500 кримінальних справ в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській, Луганській, Миколаївській, Полтавській, Чернігівській областях, АР Крим про злочини, передбачені статтями 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 129, 143, 144, 146, 147, 149, 152, 153, 154, 186, 187, 296 КК України, проведено опитування 534 засуджених за злочини, вчинені із застосуванням фізичного чи психічного насильства, опитування 207 громадян, анкетування та інтерв'ювання 316 працівників ОВС, 112 працівників прокуратури та 30 суддів, використані статистичні дані Департаменту інформаційних технологій МВС України та Державної судової адміністрації України, Державного департаменту України з питань виконання кримінальних покарань. При виконанні дослідження були враховані також матеріали науково-практичних конференцій та періодики, присвячені досліджуваній проблематиці, використовувалися матеріали емпіричних досліджень інших дослідників.

Автор переконаний, що його вчення про особу насильницького злочинця допоможе знайти нові підходи до розв'язання проблеми насильства у сучасному суспільстві, а також сприятиме захисту особи від злочинів зазначеної категорії.

Розділ 1. ФІЛОСОФСЬКЕ ТЛУМАЧЕННЯ ОСОБИ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ

1.1. Філософські уявлення про особу насильницького злочинця у I-XIX століттях (до формування сучасної науки кримінології)

З появою злочинності у людському суспільстві з'являється особа, яку називають злочинцем. Інтерес до особи, яка порушила закон, існував завжди. Однак глибоких, всебічних, цілеспрямованих досліджень особи злочинця не проводилося. У працях вчених з давніх часів і до середини XIX ст. можна знайти тільки спроби аналізу різних аспектів того, що ми називаємо «особа злочинця». У давні часи відбувся перехід від побутового та онтологічного розуміння світу до особистісного. Давні філософи звернули увагу на людину, вперше всі цінності стали розглядатися через призму суспільних відносин. Концепцією цієї епохи можна вважати висловлювання Протагора із Абдер: «Человек мера всех вещей: существующих, поскольку они существуют, и несуществующих, поскольку они не существуют».

До цього часу, на наш погляд, і належить усвідомлення злочинця як людини, яка незаконно порушила права іншої людини і в цьому розумінні є соціально небезпечною. Певні описання та спроби виділення злодіїв із загальної маси населення зустрічаються, але вони є частковими.

Поет Гомер описував Ферсіта з типовими ознаками злочинної людини, на що пізніше спиралися Ч. Ломброзо та його послідовники: «Самый он был безобразный из всех, кто пришел к Илиону: Был он косой, хромоногий; сходились горбатые сзади плечи на узкой груди; голова у него поднималась вверх острием и была только редким усеяна пухом»¹.

Сократ не поважав блідих та смуглявих осіб. На його думку, це вказувало на їхню заздрість та злочинність. Він вважав, що людина вчиняє погано тому, що вона не знає, у чому її благо. Люди вчиняють злочини проти своєї волі, коли їх «обкрадывает беспамятство, насилует страдание и обольщает удовольствие»².

Платон розглядав земну діяльність людей як відображення вічних

¹ Гомер. Илиада: Эпическая поэма. – М.: Дет. лит., 1989. – С. 52.

² Платон. Протагор // Диалоги. – Р/на-Дону, 1998. – С. 70-152.

та неземних ідей. Тому, на його думку, злочини вчиняють люди, в чію душу вселяється ідея злочину, тобто особи, які мають певні негативні риси характеру, психологію соціального стану, згадують близькі їм ідеї злочину. А основними рисами, що сприяють вчиненню злочинів, є розпещеність і ледарство (чому сприяє розкіш), а також низькі почуття та бажання чинити зло (чому сприяє бідність, злидарство). При цьому, як вважав Платон, розум людини може обирати між добром і злом¹. Таким чином, особиста доля людини фатально визначена якостями душі, що залишилися після її безтілесного існування.

У творах Аристотеля є спроби розгляду проблем особи злочинця. З одного боку, Аристотель заперечував теорію природженого злочинця («природжённого преступника» у Ч. Ломброзо), яка пізніше заволоділа думками вчених XIX – початку XX ст. Він вважав, що від самої людини залежить, бути доброчинною чи поганою. Якщо ж припустити, що людина вчиняє погане не за своєю волею, то і відповідати вона не повинна за свої діяння².

Таким чином, можна зробити певне узагальнення: Аристотель заперечував біологічне в особі, а головним у його розумінні ставало соціальне, але змінене суб'єктивним сприйняттям бажання вчинити злочин³. Проте, якщо людина сама вирішує, бути їй доброчинною чи навпаки, то вона повинна усвідомлювати, що є добрим, а що поганим. Отже, думка Аристотеля могла бути застосована лише до особи, яка усвідомлено приймає рішення: вчинити злочин чи ні. Що ж стосується осіб, які не усвідомлюють (є неосудними) або під впливом певних факторів (розладів психіки, сильних емоцій) усвідомлюють не в повному обсязі суспільної небезпечності та шкідливості своїх вчинків, то й називати їх злочинцями, за Аристотелем, не можна.

З іншого боку, в працях Аристотеля можна зустріти висловлювання про зв'язок між формою голови та особистими властивостями душі. Він констатував спадковий характер порочних та злочинних інстинктів⁴. На відміну від Платона, Аристотель вважав душу не безтілесним утворенням, а способом організації живого тіла та його поведінки⁵. Він вперше

¹ Там само. – С. 70-152.

² Аристотель. Большая этика // Сочинения: в 4 т. – М., 1983. – Т. 4. – С. 308-309; Аристотель. Политика // Сочинения: в 4 т. – М., 1983. – Т. 2. – С. 416-417, 421.

³ Шалгунова С.А. Філософські уявлення про особу злочинця у I-XVIII століттях // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. / Голов. ред. С.В.Ківалов; відп. за вип. Л.І. Кормич. – Одеса: «Фенікс», ОНЮА, Південноукр. центр гендерних проблем, 2008. - Випуск 34. - С. 245.

⁴ Эллис Гавлок. Преступник. – К.; Х., 1898. – С. 23-24.

⁵ Аристотель. О душе // Сочинения: в 4 т. – М., 1975. – Т. 1. – С. 384.

підтвердив зв'язок душі (психіки) та тіла (біологічного організму людини). Аристотель не лише ясно визнавав фізіологічні ознаки звичок, пороків та злочинів, із яких більшість гармоніює з результатами сучасних досліджень кінця XIX ст. (Елліс Гавлок, 1898 р.), але й знаходив зв'язок між формою голови та душевними властивостями, він констатував спадковий характер порочних та злочинних інстинктів¹.

Китайські мислителі часів правління династії Чжоу (XI ст. до н.е. – 256 р. до н.е.) ставили питання про природу людини: чи є вона злою від природи і має вроджену схильність до вчинення злочинів, чи вона від природи є доброю, і лише важкі умови життя і прагнення до користі роблять її злочинцем. Висновок, зроблений мислителями цієї доби полагав у тому, що джерелом злочинів є бідність основної маси населення, і лише закон, як встановлена правителем міра добра і зла, може служити підставою для покарань і винагород за поведінку людини².

Залишаються й досі значущими окремі ідеї римського лікаря Галена (II ст. до н.е.), який вважається родоначальником експериментального дослідження мозку людини. Він визначив вплив зловживання алкоголем на вчинення злочинів. Гален стверджував про необхідність знищення вроджених злочинців, не із помсти, а з тих самих причин, з яких знищуються скорпіони та гадюки³. Таким чином, Гален визнавав існування природженого злочинця.

Полемон, один із фізіономістів, вважав, що у злочинця бліде обличчя, довге волосся, великі вуха, невеликі очі. Він навіть вказував на відмінні особливості різного класу злочинців, і його погляди нерідко виявляли тонку спостережливість. Цей псевдонауковий напрямок переходив від одного фізіономіста до іншого, наповнюючись абсурдами, до того часу, поки у XVI ст. не дійшов до неаполітанського фізіономіста Dalla Porta, який відкрито презирливо ставився до кримінальної астрології і дотримувався тієї точки зору, що небесна фізіономія має головний вплив на особу злочинця⁴.

Обґрунтування Плотиком у III ст. неоплатонічного вчення про особу призвело до створення Аврелієм Августиним основ концепції вільної волі, відповідно до якої людина вільна у виборі своїх вчинків, і лише під впливом злої волі, в результаті вселення в неї злих сил, вона вчиняє злочини. Августин намагався пояснити сутність феномену зла,

¹ Елліс Гавлок. Преступник... – С. 24.

² Омельчук О.М. Зародження і розвиток уявлень про поведінку людини в філософії стародавнього Китаю // Економіко-правовий часопис. Збірник наук. праць / Гол. ред. О.К. Марін. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – Вип. 2. – С. 242.

³ Елліс Гавлок. Преступник... – С. 24.

⁴ Елліс Гавлок. Преступник... – С. 25.

що є зменшенням добра. За Августином, всі перемоги добра над злом мають тимчасовий характер: «Преступление есть порочное движение души»¹. Він вважав, що зло не призводить до повного знищення добра у індивіда, добро тільки суттєво зменшується. Таке зменшення має зворотний характер. Збільшення ж добра в людині не може відбутися внаслідок заподіяного їй зла. У зв'язку з цим можна дійти висновку, що в розумінні Августина злочинець не розглядається як однозначно негативна особа з вродженими пороками, вона є багатоаспектною структурою, що має позитивні та негативні риси².

Таким чином, зародки кримінальної антропології, закладені в період античності, знайшли своє відображення та подальший розвиток у середньовічних законах, які проголошували, що із двох підозрюваних у вчиненні злочину винним вважається той, хто є більш невродливим та потворним. Однак вказана позиція не була загальноприйнятою. Августин розглядав особу злочинця з позиції особистісних рис, а Пліній вважав, що безумним є твердження того, що зовнішні форми можуть вказувати на внутрішній характер людини³.

Поступово сформувалися три основні погляди на сутність особистості злочинця. Один із них був пов'язаний з наданням першочергового значення антропологічним рисам злочинця, другий намагався розібратися у впливі самого індивіда на вчинення ним злочину, а третій мав теологічні риси і пояснював вчинки особи тим, що вона підвладна богу, який тільки один керує всіма вчинками людей, у т. ч. і злочинними. При цьому майже всі дослідники приділяли увагу особі злочинця, котрий вчиняв насильницькі діяння (умисні вбивства, зґвалтування, заподіяння тілесних ушкоджень тощо).

Епоха Ренесансу (з XIV ст.) характеризується розквітом гуманізму, зростанням особистісних начал, зверненням поглядів на людину, яка у своїй розмаїтості має позитивні та негативні риси. Якщо принцип антропоцентризму у християнських філософів був підпорядкований принципу геоцентризму: хоча бог і створює світ для людини, але ця людина є ущербною, обтяженою гріхопадінням, приреченою на тяжку працю та аскетичне життя, то у гуманістів епохи раннього Відродження людина розуміється як центр, як єдність душі й тіла. Гуманісти вирішували питання можливої відповідальності злочинця за свої вчинки, підкреслювали значення внутрішніх рис особистості для можливого прийняття рішення про вчинення злочину.

¹ Августин. Исповедь. – М., 1992. – С. 86, 35, 27, 51.

² Иншаков С.М. Зарубежная криминология. – М., 1997. – С. 17.

³ Эллис Гавлок. Преступник... – С. 25.

Так, Колюччо Салютаті («О фатуме, фортуне и случае», 1396-1399 рр.) схилився до думки, що фатум (рок) має владну силу над людиною у формі абстрактних, неземних сил, а фортуна виражає соціальну необхідність. Таким чином, якщо перед фатумом свобода людської волі залишається надприродною тайною бога, то щодо фатуму вона перебуває в руках самої людини¹. В розвиток даної ідеї Джованні Піко делла Мірондола (1463–1494) стверджував, що людина наділена свободою своєї волі, повною свободою вибору різних шляхів життя. Воля вибору, цей найбільший божий дар, наповнена глибоким моральним змістом. Самопізнання спрямовує людину на шлях самоудосконалення, передбачає боротьбу з пристрастями, засвоєння певних правил життя. Вільна людина може визнавати істиною тільки те, у чому вона переконана. Індивід, на його думку, може знизитися до рівня тварини, але головне його завдання – піднятися над цим рівнем².

У творах П'єтро Помпонаці (1462–1525) підкреслювалося, що більшість людей, які вірять у безсмертя душі, «если и поступает хорошо, то, скорее, из страха вечных мучений, нежели в надежде на вечное блаженство, т.к. мучения нам больше знакомы, чем эти вечные блага»³. Помпонаці стверджує, що необхідно цілком зосередитися на реальному земному житті, зробити його максимально змістовним, оскільки життя людини, навіть найкоротше, має більше переваг, ніж довге життя тварини. Людині у цій ситуації не допоможе уявлення про відплату після смерті. Тільки у реальному житті відплачується за добро і зло. Таким чином, злочинець уже покараний тим, що вчинив зло, що в його душі присутні негативні, противні суспільству начала. У творі Помпонаці «О фатуме, свободе воли, предопределении и божественном провидении» розглядаються питання співвідношення людської свободи, яку багато гуманістів вважали вільною, і більшості обставин життя людини, що об'єднуються поняттями передбачуваності та божественного провидіння.

Аналіз ідей вчених епохи італійського Ренесансу дозволяє прийти до висновку, що вони першими яскраво та переконливо довели існування свободи волі, що є основою можливості відповідальності особи за свої вчинки, у т. ч. за злочини. Всі ідеї італійських мислителів були підкорені античним зразкам.

Дещо відрізняється від них думка Н. Макіавеллі (1469–1527), який вважав наймогутнішим стимулом людських дій інтерес. Прояви інтересу

¹ Соколов В.В. Европейская философия XV-XVII веков. – М., 1984. – С. 25.

² Піко делла Мирандола. Речь о достоинстве человека // Чаша Гермеса: Гуманистическая мысль эпохи Возрождения и герметическая традиция. – М., 1996. – С. 214-218.

³ Помпонаци Пьетро. Трактат о бессмертии души // Чаша Гермеса. – С. 275-285.

можуть бути різними, але частіше за все він визначається бажанням людини зберігати своє майно, що найкращим чином забезпечується намаганням до придбання власності: «Люди скорее простят смерть отца, чем потерю имущества»¹. Лише за майновими інтересами людина має інтерес про «честь и почести». У поглядах Н. Макиавеллі спостерігається певний песимізм щодо природи особистості. Згідно з його ідеями про людей можна в цілому сказати, що вони невдячні та непостійні, схильні до лицемірства та обману, що їх відлякує небезпека, а приваблює нажива². І хоча Н. Макиавеллі не займався безпосередньо вивченням особи злочинця, але його вчення фактично визначало певні особистісні риси, у т. ч. риси злочинців. На його думку, фортуна розпоряджається тільки половиною вчинків людини, а іншою половиною остання керує сама³. Свобода волі означає для максимально можливі активні дії, оскільки людина сама створює себе, удосконалює чи, навпаки, спотворює в процесі життя.

Певний інтерес для розглядуваної нами проблематики особи злочинця має полеміка англійського філософа Дезидерія-Еразма Роттердамського (1469–1536) з німецьким релігійним теоретиком Мартином Лютером (1483–1546) з питань свободи волі. М. Лютер наполягав на виключній божественній волі призначення, яка суттєво звужує людську ініціативу або зводить її до мінімуму. Із цього випливає, що особа злочинця, як створена богом істота, не може нести відповідальність за свої вчинки. Еразм же захищає принципи людської свободи і вказує, що початок і кінець людського життя – в руках бога, але його протікання неможливо без свободо-вольових дій людини. Таким чином, особистісні якості злочинця відіграють першочергову роль при формуванні рішучості на вчинення суспільно небезпечного діяння. Еразм вважав, що для зменшення негативних рис особи людині необхідно постійно стримувати свою волю силою розуму, як би її не намагалася звабити «всемогущая Глупость». Крім того, як і в будь-якій іншій особі, в особі злочинця поєднуються позитивні та негативні риси характеру, і вона є різноманітною, як саме життя⁴.

Томас Мор (1478–1535), якому Еразмом було присвячено «Похвальное слово Глупости», при змальовуванні утопічної комуністичної держави та її рівноправного життя все ж таки згадує про наявність у ній злочинців, яких перетворюють там у рабів і утримують у золотих кайданах⁵.

¹ Макиавелли Н. Государь // Избранные произведения. – Ростов н/Д, 1998. – С. 105-108.

² Там само. – С. 105-108.

³ Макиавелли Н. Избранные сочинения – М., 1982. – С. 111-112.

⁴ Роттердамский Э. Похвальное слово Глупости // Библиотека всемирной литературы. – М., 1971. – Т. 33. – С. 144-145.

⁵ Мор Т. Весьма полезная, как и занимательная, поистине золотая книжка о наилуч-

В період існування інквізиції її теоретиками: І. Дамаскіним, Ф. Аквінським, Я. Шпренгером, Г. Інсисторисом, Крамером, Карпцовим та ін., було вироблено поняття злочинця як пособника злих сил та практичні прийоми його виявлення. До цих способів відносилися, крім нелюдських тортур, пошук знаків диявола (таких як родимки, блідість обличчя, наявність на тілі місць, із яких при проколюванні не іде кров)¹. Зазначені ідеї передували розвитку антропологічної теорії злочинності в середині XIX ст.

Під впливом ідей інквізиції з'являлися нові теорії, ще більш войовничі, ніж вчення М. Лютера. Прикладом тому може слугувати доктрина про відношення божественного управління щодо людської діяльності, висунута женецьким богословом Жаном Кальвіном (1509–1564). Якщо гуманісти підпорядковували людську діяльність дії фортуни, у більшості підвладної людським зусиллям, то Ж. Кальвін знову повністю поширював на неї дію фатуму, що виходить від бога.

Розвинута Ж. Кальвіном фаталістична доктрина, що поєднувалася, як у М. Лютера, з християнським догматом про гріховну зіпсованість людської природи, відрізнялася у Ж. Кальвіна й більшою ворожістю щодо гуманістів («Наставление о христианской вере», 1536 р.). У цьому виявлялося ставлення до особи злочинця, що тільки формувалося: або це породжена дияволом людина з її відмітинами, знаками (тобто природжений злочинець), або людина зі свободою волі, яка через обставини та виховання обрала злочинний шлях. Проблема свободи волі була центральною проблемою гуманістичного антропоцентризму, від вирішення якої багато у чому залежало визнання існування особистої відповідальності за діяння та можливості впливу на криміногенну особу. Це було стимулом до подальшого дослідження місця та значення особи у всесвіті та її внутрішніх рис як детермінант і законотворчої, і злочинної поведінки. Наприклад, неаполітанський фізіолог Полемон збирав дрібні фізичні ознаки, що відповідають будь-якому «порочному или преступному характеру».

Проблема людини як істоти божественно-природної та одночасно соціальної завжди стояла в центрі роздумів та досліджень Таммазо Кампанелли (1568–1639). Природну відмінність людей Т. Кампанелла пояснював з астрологічної точки зору, тобто тим, що кожна людина народжена при певному сполученні світил та зірок, звідси і розмаїтість людських здібностей. Але у Т. Кампанелли особиста свобода людей не фатальна. Індивідуальна доля людини складається як із незалежних від неї

шем устроїстве государства и о новом острове Утопия... – М., 1978. – С. 125.

¹ Шпренгер Я. и Инсисторис Г. Молот ведьм. – СПб., 2001. – С. 4-27.

власних нахилів, так і від того, яку волю вона виявить у своєму житті¹.

XVII ст. відзначилося переходом від ренесансного філософствування до філософської проблематики нового часу². Яскравим представником цієї епохи був англійський філософ Френсіс Бекон (Веруламець) (1561–1626). У трактаті «О достоинстве и приумножении наук» (1623) Ф. Бекон розмірковує про людину як індивіда, що і складає предмет громадянської філософії. Антропологія Ф. Бекона вивчає як тіло, так і душу людини³.

Вчення Ф. Бекона про ідолів (примари або забобони) має неоціненне значення для розуміння особи злочинця, хоча безпосереднім дослідженням особи він не займався. За Ф. Беконом, ідоли частково притаманні людському розуму з огляду на його природу, частково виникли в ході історії людського пізнання, частково з'являються в ході індивідуального розвитку людини. Примари постійно переслідують людину, створюють у ній хибні уявлення та ідеї. Існує чотири різновиди ідолів: ідоли роду – вони притаманні самій природі людини, як її розуму, так і почуттям. Почуття або відмовляють нам у своїй допомозі, коли багато явищ вислизає від їх сприймаючої сили, або просто обманюють нас. Ідоли роду є найбільш стійкими. Викорінити їх неможливо, але можна нейтралізувати. Другим різновидом примари Ф. Бекон називає ідоли печер (перегукується з «Государством» Платона). Він вважає, що у кожної людини є «своя особлива печера», яка додатково «ослабляет и искажает свет природы». Індивідуальні особливості людської фізіології та психології, що визначаються характером даної людини, її вихованням та іншими особливостями долі, знаходять своє відображення в цих ідолах. Ф. Бекон підкреслював значення емоцій. Він вважав, що пристрасті заплямовують та псують розум. Подолання ідолів печери можливо лише за допомогою колективного досвіду, що виправляє досвід індивіда. Третій різновид – ідоли площі (ринку). Критика ідолів ринку спрямована проти недосконалого, буденного мислення. При розумінні слів необхідно пам'ятати, що абсолютно об'єктивне існування належить, перш за все, індивідуальним речам, а люди сприймають слова за речі. Ф. Бекон продовжив тут ідею номіналізму. Четвертий різновид – ідоли театру. Вони породжені сліпою вірою в авторитети. Філософ проголосив: «Ис-

¹ Кампанелла Т. Город Солнца. О наилучшем государстве. – М., 1954.

² Шалгунова С.А. Філософські уявлення про особу злочинця у I-XVIII століттях // Актуальні проблеми політики. Збірник наук. праць. / Голов. ред. С.В.Ківалов; відп. за вип. Л.І. Кормич. Одеса: «Фенікс», ОНЮА, Південноукр. центр гендерних проблем, 2008. - Випуск 34. - С. 247.

³ Бэкон Ф. Сочинения: в 2 т. – М., 1977-1978. – Т. 1. – С. 111.

тина – дочь времени, а не авторитета»¹.

Аналіз вчення Ф. Бекона про ідолів дає нам можливість зрозуміти, що глибока відданість цим чотирьом ідолам сприяє невірному сприйняттю оточуючого світу та своєї ролі у ньому, неясному розумінню своїх інтересів та способів їх задоволення, що й робить людей злочинцями. Ф. Бекон розробив способи видалення цих шкідливих ідолів із свідомості індивіда. Тому усунення їх із свідомості особи злочинця може сприяти її позитивним змінам.

Яскравим прикладом розуміння особи злочинця у той час є погляди французького вченого Рене Декарта (Картезія) (1596-1650)². Р. Декарт вважав, що живий організм являє собою механізм, своєрідну машину. Він вказував на залежність людського духу від його темпераменту та пов'язаного з ним розташування органів, котре, на його думку, впливало настільки суттєво, що засоби для того, щоб зробити людей мудрішими, він пропонував шукати в медицині. Взаємодія людини зі світом відбувається не за велінням душі, а завдяки зовнішнім стимулам та відповідній матеріальній побудові людини.

Цікавим з точки зору пізнання сутності особи злочинця є вчення Декарта про пристрасті. Необхідно зазначити, що Р. Декарт бачить у пристрастях більше фізіології (в античні часи пристрасті вважали результатом дії душі, незалежні від тілесних факторів), а отже, афективні стани душі відображають ті чи інші дії тіла. При цьому чим нижчою є сфера психічної діяльності, тим більшою – її залежність від відповідних дій тіла, що важливо для пізнання особи злочинця. Р. Декарт виокремлює 6-ть основних пристрастей: здивування, любов, ненависть, бажання, радість, печаль. Можна зрозуміти, що, за Р. Декартом, у злочинця повинна бути нижчою сфера психічної діяльності і він більше залежить від своїх пристрастей, на які суттєво впливають зовнішні умови. Сучасні дослідження певним чином підтвердили висновки Картезія про роль емоційної сфери в готовності особи вчинити злочин, але метафізичний розгляд особи як машини сьогодні викликає тільки посмішку, хоча пояснюється такий підхід відсутністю у той час емпіричної бази для глибоких теоретичних розробок з даного питання.

Дещо по-іншому підходив до розгляду особи англійський та європейський матеріаліст XVII ст. Томас Гоббс (1588–1679). Він у фокус своєї філософської системи ставив людину («Человеческая природа»). Т. Гоббс розглядав людину, з одного боку, як тіло у низці численної кількості природних тіл, з іншого боку, вона – істота моральна, духовна.

¹ Бекон Ф. Сочинения: в 2 т. – М., 1977-1978. – Т.2. – С. 111, 18, 19, 22, 46.

² Декарт Р. Избранные произведения. – М., 1950. – С. 265, 271, 272.

У своєму тлумаченні людини Т. Гоббс близький до Р. Декарта з його тезою про тварин як прості механізми. У творі «Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского» (1651) (1-а частина «Левиафана» має назву «О человеке») Т. Гоббс розглядає життя як процес чисто механічний та автоматичний, оскільки «жизнь есть лишь движение членов»¹. Т. Гоббс більш послідовний, ніж Р. Декарт, оскільки він розвиває ідеї механічного матеріалізму при поясненні життєдіяльності людини, при цьому повністю відмовляється від ідеї розумної душі як прояву особливої, духовної субстанції. Виходячи з цього, людську психіку Т. Гоббс пояснював повністю механістично. Однак навіть сам Т. Гоббс відчував марність своїх спроб дати механістичне вирішення психофізичних проблем особи. Цим можна пояснити звернення Гоббса до містифікуючої функції бога.

Разом із тим Т. Гоббс глибоко проаналізував поняття людини, в якому підкреслював її егоїстичну природу. За Т. Гоббсом, намагання людини до самозбереження наближає її до тваринного світу, оскільки «... люди от природы подвержены жадности, страху, гневу и остальным животным страстям», они ищут «почёта и выгод», діють «ради пользы или славы, т.е. ради любви к себе, а не к другим»². Складна гра людських інтересів складає одну з основ людського життя. Гоббс заперечує позачасову цінність категорій добра і зла. Ці поняття автор праці «О человеке» пов'язував з конкретними ситуаціями, при яких словом «добро» люди визначають те, що їм подобається, а словом «зло» – те, що не подобається.

На думку Т. Гоббса, людина від природи злочинна. Цей філософ переосмислив поняття свободи такої людини. «Так как добровольные действия проистекают из воли людей, то они проистекают из свободы, но т.к. всякий акт человеческой воли... проистекает из какой-нибудь причины, а эта причина – из другой в непрерывной цепи... то они проистекают из необходимости»³. Отже, свобода перебуває в діалектичній єдності з необхідністю і доповнює її. Т. Гоббс стверджував, що людина за своєю природою наближена до тварини, оскільки поодинці люди жадібні та хижі. Він висловлював свої судження, умовиводи давньоримським прислів'ям «человек человеку волк». Висновок про те, що насправді тільки сила держави утримує частину людей від вчинення злочинів, є актуальним і сьогодні та становить основу сучасної системи попередження злочинів.

¹ Гоббс Т. Левиафан. Избранные произведения: в 2 т. – М., 1964. – Т. 2. – С. 47.

² Гоббс Т. Избранные произведения... – Т. 1. – С. 292, 300, 301.

³ Там само. – С. 233.

Прикладом утвердження свідомого набуття негативних рис особою є вчення французького математика та філософа Паскаля (1623–1662). Він стояв на позиції агностицизму і вважав неспроможною позицію кінцевого «догматичного» знання у його претензіях на безумовність його істин. З цієї позиції Паскаль розглядав людину, яку представляв покартезіанськи як сполучення взаємовиключень субстанцій тіла та душі: «человек – самое непостоянное для себя творение природы, ибо ему трудно уразуметь, что такое материальное тело, ещё труднее – что такое дух, и уже совсем непонятно, как материальное тело может соединиться с духом. Нет для человека задачи неразрешимее, а между тем это и есть он сам»¹.

Паскаль вважав, що велич людини тим і велика, що остання усвідомлює свою нікчемність. Він стверджував, що існують люди, які прагнуть відмовитися від розуму і на цьому шляху стають схожими на тупих тварин, їхнє життя стає ще більш ганебним. Це призводить до вчинення злочинів, тобто фактично особу злочинця, за Паскалем, можна охарактеризувати з точки зору притуплення розумного начала в людині. Подолати людську нікчемність та посилити велич людини можна шляхом розвитку у ній природної здатності до мислення. Цей висновок Паскаля особливо дієвий на ранніх етапах формування особи, у т. ч. особи злочинця.

Не можна зрозуміти криміногенну особу без досконалого з'ясування питання: наскільки вона вільна і яким є значення свободи для реалізації антигромадського діяння. Певним чином дану проблему намагався вирішити нідерландський філософ Барух Спіноза (1632–1677). Він вважав, що людина – це частка природи, і в її душі не може бути свободи. Між тим переважна більшість людей переконані в наявності свободи їх волі і в тому, що всі їх вчинки залежать тільки від їхнього бажання. Послідовник Т. Гоббса Б. Спіноза критикує теорію свободи волі: її немає, оскільки немає самої волі як особливої здатності людської душі (воля и разум – одне і те ж саме)². Прагнення до самозбереження визначає все емоційне життя людини, що складається із афектів. Емоції, як відомо, в окремих випадках є факультативними ознаками суб'єктивної сторони складу злочину. Афект, згідно з автором «Етики», виражає як стан душі, так і тіла, здатність якого до дії, у т. ч. злочинної, може збільшуватися під впливом відповідних афектів. Б. Спіноза вказував на декілька основних афектів, яким піддана особа: 1) потяг, 2) бажання (усвідомлений потяг), 3) радість, 4) смуток, печаль. На думку Б. Спінози, розрізняють такі людські пороки: ненажерливість, пияцт-

¹ Паскаль Б. Мысли. – М., 1974. – С.109-186.

² Спиноза Б. Этика. Избранные произведения: в 2 т. – М., 1957. – Т. 1. – С. 447.

во, скупість, розбещеність, честолюбство; злочин є лише окремих випадком любові або бажання відповідно до природи своїх об'єктів. Туманні (невизначені), неадекватні ідеї породжують пасивні афекти – пристрасті. Б. Спіноза підкреслював непереборну силу, що може нагромаджуватися пристрастями над людьми, які не обираються особою вільно. Таким чином, злочинець не володіє пристрастями, що ведуть його до вчинення злочину. Пристрасті, що заповнили його свідомість, стримують свідомі потяги та дії. Б. Спіноза вважав, що людина безсила перед обличчям своїх пристрастей, в яких знаходить свій вияв не стільки сила, скільки її слабкість, залежність від ланцюжка світової визначеності наперед (детермінації). Цю залежність особи від пристрастей Б. Спіноза називав рабством. Виходячи із цього, злочинці більше за інших осіб є рабами своїх пристрастей.

Пояснювальні можливості дослідження Б. Спінозою афекту, на нашу думку, досить значні. У світлі розуміння ним афекту свідомо та вольова діяльність особи зводиться нанівець, і це підтверджує наявність у особи стану обмеженої осудності. Але поширеність висновків про незначний вплив волі та свідомості на діяння не витримує жодної критики.

Німецький математик та філософ Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646–1716), так само як і його сучасники Б. Спіноза та Т. Гоббс, відмовився від поняття свободи волі, оскільки воно несумісне з детермінацією. Людська воля, за В. Лейбніцем, завжди детермінована як зовнішніми, так і внутрішніми причинами. Хоча В. Лейбніц заперечує можливість свободи волі, він визнає свободу людини, завжди пов'язану з необхідністю. Цей вчений зазначав, що свобода людини є свободою дій, вона має свої ступені й різновиди¹. Для визначення цих ступенів та різновидів і повинен враховуватися характер необхідності, яка діє у цей момент. Лейбніц розрізняв необхідність метафізичну та гіпотетичну. Під метафізичною необхідністю він розумів виключення випадковостей, а гіпотетична, на його думку, була неможлива без урахування різноманітної випадковості. Обидві ці необхідності об'єднувалися ним єдине поняття моральної необхідності.

Змістом людської свободи В. Лейбніц вважав умотивованість вчинків. Мотиви й утворюють ту моральну необхідність, яка узагальнює індивідуальну людську діяльність. Акт свободи є строго індивідуальним, і це виявляється у виборі саме того мотиву і того вчинку, що є необхідним у конкретній ситуації і для конкретної особи. В. Лейбніц намагався зняти з Бога відповідальність за зло, що існує у світі. Він вважав, що зло неминуче, оскільки людська природа обмежена у порівнянні з абсолют-

¹ Лейбніц Г.В. Сочинения: в 4 т. – М., 1982. – Т. 2. – С. 174.

ною природою бога, і є необхідним елементом світової гармонії. Але зло стає все більш незначним при розширенні світогляду індивіда у просторі і часі¹. Стосовно до теорії особи злочинця ці висновки Лейбніца можна розглядати як утвердження того, що особа, яка є носієм зла (злочинець), має вузький світогляд, низький культурний рівень, недостатній ступінь цивілізації. Теза про те, що вибір злочинної поведінки визначає сама людина, а бог не несе за неї відповідальність, є важливою і сьогодні щодо визначення механізму кримінального діяння.

Кардинально відрізнялося від поглядів Б. Спінози та В. Лейбніца вчення їх сучасника, англійського філософа Джона Локка (1632–1704). Д. Локк заперечував природженість будь-яких знань. Він зазначав: «Добродетель по большей части одобряют не потому, что она врождённа, а потому, что она полезна»². Д. Локк стверджував, що душа людини являє собою так званий «*tabula rasa*» – чистий лист, який можна заповнювати поганим чи добрим. Він називав життєвий досвід, що заповнює «*tabula rasa*», зовнішнім. На цьому досвіді відбивається вплив зовнішніх щодо особи речей та обставин на її органи почуттів. Крім того, за Д. Локком, на формування особи впливає і внутрішній досвід, який він назвав роздумами. Дія цих двох різновидів досвіду заповнює, будує психологію новонародженого. При цьому, на думку автора «Опыта о человеческом разумении», вирішальним, особливо у дитинстві, є вплив зовнішнього досвіду, без якого жодне пізнання неможливо. Тобто внутрішній досвід перебуває у певній залежності від зовнішніх впливів та виявляється пізніше. Однак ця залежність не абсолютна, оскільки внутрішнє почуття досить стійке і за умови його розвитку здатне діяти достатньо автономно від зовнішнього впливу.

Виходячи із цих положень, можна вивести дуже важливу і в сучасних умовах тезу, що людина не народжується злочинцем, вона стає ним у ході соціалізації. Моральні прагнення, ціннісні орієнтації, звичаї, традиції формуються поступово і не є чимось застиглим, стійким та незмінним. Тому внутрішні властивості особи злочинця можна змінити за певних умов шляхом зовнішнього впливу. Особливий інтерес становить, на наш погляд, думка Д. Локка про відмінність вроджених ідей як знання без досвіду («внеопытного знания»), існування якого він заперечував, від наявності уродженої здатності, схильності до різних форм поведінки. Звичайно, безпосередніх проблем особи злочинця Д. Локк не розкривав, але аналіз його роботи дає можливість у межах теорії особи злочинця усвідомити, наскільки є сучасними його висновки щодо уро-

¹ Лейбниц Г.В. Сочинения: в 4 т. – М., 1982. – Т. 2. – С. 200.

² Локк Д. Избранные философские произведения: в 2 т. – М., 1960. – Т. 1. – С. 96.

дженої схильності до агресивності, жорстокості, деструктивної поведінки.

Розвиток філософської та юридичної думки, переосмислення підходів до особи, наступальний рух ідей гуманізму привели до подальших досліджень місця людини у соціальному житті, структури її рис, що відхиляються від норми.

Хоча, як і раніше, безпосередньо особу злочинця вчені не досліджували, але багато положень наукових праць видатних філософів XVIII ст.: Ж. Мельє, Ж. Руссо, А. Вольтера, Д. Дідро, Ш. Монтескьє, Д. Юма, певною мірою закладали основу глибокого розуміння цього феномену.

Найбільш яскравою працею, що наблизилася до проблем особи злочинця, був трактат маркіза Ч. Беккарія (1738–1794) «О преступлениях и наказаниях». Цей мислитель у більшості сприйняв ідеї французьких філософів середньовіччя. Висвітлені у названій праці питання стосовно честі, насильства, покарання для дворян, крадіжок, безчестя, дармоїдства, самовбивств, невірної зрозумілої користі, виховання, у певних аспектах опосередковано торкаються проблеми особи злочинця. Проте вони все ще не досягають тієї чіткості та цілеспрямованості, що є необхідними для пізнання сутності цього явища. Ч. Беккарія фактично став родоначальником класичної школи кримінального права. Цілком слушною є думка сучасного вченого О.М. Костенка, що в основу кримінально-правової доктрини Ч. Беккарія покладено уявлення про природність права, виражене ідеєю природного права¹.

Англійський вчений Джон Говард (1726–1790) вивчав осіб, які трималися в тюрмах різних країн, і метою його дослідження було поліпшення умов тримання таких осіб (книга «Состояние тюрем в Англии и Уэльсе», 1777 р.). Ідеї щодо можливості позитивного впливу на злочинців через гуманізацію поводження з ними свідчили про можливість зміни особи злочинця. На його думку, антигромадська сутність особистості (злочинця, ув'язненого) не була незмінною.

Певних аспектів особи злочинця торкався у своїх філософських працях Іммануїл Кант (1724–1804). Основними висновками його досліджень є такі: людина за своєю природою схильна до зла, однак вчинення зла (злочину) або добрих справ повинно бути тільки результатом її вільного волевиявлення, і тільки у цьому випадку може наступати відповідальність. Ці тези суперечать одна одній. І І. Кант намагається вста-

¹ Костенко О.М. Вчення про складу злочину : методологічні аспекти // Кримінальний кодекс України 2001 року : проблеми застосування і перспективи удосконалення : Мат. міжн. наук.-практ. конф-ї 7-8 квітня 2006 р. : У 2 ч. – Львів : ЛьвДУВС, 2007. – Ч. 1. – С. 68.

новити паритет між ними шляхом звернення до трансцендентальних сутностей (які перебувають поза нашим усвідомленням).

Швейцарський пастор Іоганн Каспар Лафотер (1741–1801) у 70-х рр. XVIII ст. опублікував ґрунтовний та фундаментальний трактат з науки розпізнання сутності людини за рисами обличчя та формами тіла – «Физиогномические фрагменты для поощрения человеческих знаний и любви». Однак, більше як письменник, ніж вчений, він обмежився вивченням тільки поверхні тіла людини, і не намагався поєднати знання зовнішніх (фізіогномічних) ознак людини і внутрішніх (психологічних).

У цьому напрямку необхідно відзначити розробки англійського юриста Ієремії Бентама (1748–1832), який одним із перших розробив ідеальну модель злочинця та механізм прийняття ним рішення щодо вчинення злочину. І. Бентам вважав, що людина раціонально оцінює наявність чи відсутність вигоди у вчиненні злочину та порушенні закону і в залежності від цього приймає рішення, вчиняти їй злочин чи ні. Він визначив умови, що впливають на емоційну сферу особи злочинця (умови життя та виховання, рівень матеріального забезпечення, психологічні фактори, емоційні стани особи тощо)¹.

Дослідження особи злочинця можна знайти у працях німецького юриста Пауля Іоганна Ансельма Фейербаха (1775–1833), батька філософа Людвіга Фейербаха – автора відомого підручника з кримінального права². У книгах «Удивительные судебные дела» та «Описание удивительных преступлений, выполненных по судебным делам» на прикладах конкретних злочинних ситуацій він намагався аналізувати особливості осіб, які вчинили злочини.

Таким чином, у XVI-XVIII ст.ст. намітився напрямок, який дав рушійну силу науковому інтересу до особи злочинця, що більш детально сформувався пізніше. Було закладено фундамент виникнення науки про особу злочинця, і у XIX ст. – розпочато велику кількість досліджень цього феномену. При цьому більшість дослідників зверталися до вивчення саме особи насильницького злочинця, хоча і не виділяли її окремо серед інших категорій злочинців. Відсутня була і класифікація та типологія особи злочинця.

¹ Бентам И. Основные начала уголовного кодекса // Бентам И. Избранные сочинения. – СПб., 1867. – Т. 1. – С. 316-678; Бентам И. Принципы законодательства. – М., 1896; Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства // Бентам И. Избранные сочинения. – СПб., 1867. – Т. 1. – С. 1-315.

² Фейербах П.А. Уголовное право. – СПб., 1810.

1.2. Вивчення особи насильницького злочинця у зарубіжній кримінології ХІХ – першої половини ХХ століття

Нова епоха, що здійснила переворот в науці про злочинність, починається у ХІХ ст. з виникненням кримінальної антропології. Кримінальний антрополог Г. Громан у 1820 р. зазначав: «Я часто поражаюсь, видя у преступников – особенно у лиц с недостатками развития – торчащие кверху уши, особенную форму черепа, выдающиеся скулы, большую нижнюю челюсть, глубоко сидящие глаза и коварный, звероподобный взгляд»¹. Таким чином, Г. Громан також був прибічником теорії біологічної причини злочинності. Його роботи передували дослідженням Ф.Й. Галля.

Франца Йозефа Галля, австрійського лікаря, вважають родоначальником кримінальної антропології (1758–1828). Він відкинув фізіономіку у вивченні особи злочинця та розвинув френологію – теорію, згідно з якою на підставі кримінологічних даних можна визначити психічні особливості людини. Ф.Й. Галль проводив свої дослідження у всіх психіатричних лікарнях Європи, в тюрмах та серед населення. Фактично він заклав ґрунтовну основу для багатьох наук: медицини, юридичної психології, юриспруденції, моралі та виховання². На думку Ф.Й. Галля, всі відхилення розумового та морального розвитку особи обумовлюються різницею у розвитку мозку, що виявляється у побудові черепа, за допомогою вивчення якого можна визначити певні властивості, риси особи, що притаманні їй. Вчення Ф.Й. Галля про зв'язки особистісних якостей з мозком має неминуче значення, але його теорія залежності кримінальних рис від побудови черепа була помилковою. Проте він багато зробив у теоретичному плані для вивчення особи злочинця. Вчений багато уваги приділив питанням структури злочинців та їх різновидам, він підкреслював, що ступінь винності чи покарання має визначатися дослідженням не злочинного акту, а тільки особи, яка його вчинила. Основні висновки Ф.Й. Галль виклав у книзі «Функции мозга» (1822)³. Він створив емпіричне мистецтво френології, що посіло місце фізіогноміки.

Напрямок Ф.Й. Галля продовжили дослідження головного тюремного лікаря в Тулоні Ловерна⁴. Книга Ловерна «Каторжники» стала

¹ Эллис Гавлок. Преступник... – С. 25.

² Эллис Гавлок. Преступник... – С. 26; Les fonctions du Cerveau. – 1822. Цит. за: Сикорский И.А. Всеобщая психология с физиогномикой. – К., 1912. – С. 338.

³ Les fonctions du Cerveau. – Paris, 1822. Цит. за: Сикорский И.А. Всеобщая психология с физиогномикой. – К., 1912. – С. 338.

⁴ Lauvergne. Les forcats. – Paris, 1841. (Ловерн. Каторжники в физиологическом,

першою із цілком присвячених вивченню злочинця з позицій фізичних, моральних та інтелектуальних рис злочинної натури. Він описав багато злочинців, звертаючи увагу на важливість соціологічних умов їх існування, вказував на велику кількість серед них осіб з психічними відхиленнями. Всі наступні за ним дослідники здійснили цікаві фізіономічні та краніологічні дослідження, вказуючи на наявність патологічних елементів у особи злочинця, схильностей до злочину в його організмі, певних дефектів мозку. Дослідження у цьому напрямку проводили Проспер Лука, Лелу, Фелікс Вуазен, Бенедикт Морель, Клеф, Клерк, Каспер, Морель, Моудслі, Брока (який створив у 1859 р. в Парижі «Антропологічне товариство»), Аве Лалеман (видав у 1862 р. монографію про германських злочинців). Великий емпіричний матеріал для антропологічного дослідження злочинців зібрали та узагальнили англійські тюремні лікарі Деспін, Моделі, Дж. Вільсон, Брюс Томсон, Мейю. Морель у своїй книзі «Des Degenerescences» (1857 р.) виклав теорію злочину як однієї із форм прояву дегенерації індивідуума або сімейства. Дегенерацію він визначав як «болезненное уклонение от нормального типа человечества». А причинами виродження він вважав отруєння, голод, несприятливі соціальні умови, промисловість, шкідливі заняття, бідність, спадковість (особливо алкоголізм батьків), патологічні зміни та моральні умови¹.

Думку про те, що злочинна людина є дикуном, який випадково потрапив у цивілізоване суспільство, висловлювали Мейю, Ежен Сю Деспін, Луббок та інші дослідники². Е. Деспін зробив новий важливий крок у вивченні особи злочинця. Він відкидав фізичні властивості і намагався довести, що для злочинця не обов'язково бути хворим чи помішаним, що аномалія ця така, що не може бути усунута шляхом розумного виховання, хоча, з іншого боку, він називає злочинця морально хворою особою³. Деспін багато уваги приділяв дослідженню душевних якостей злочинця. Він вважав його «нравственным чудовищем». На думку Деспіна, велика кількість злочинців позбавлені морального почуття, а отже, і здатності відрізнити добро від зла та протистояти своїм збоченим потягам, при цьому зазначені риси обумовлені особливостями їх організації. Цих органічних злочинців або злочинців по суті Деспін відрізняв від

нравственном и умственном отношении).

¹ De la Formation du Type dans les varietes degeneres. – Paris, 1864; Эллис Гавлок. Преступник... – С. 27-28.

² Луббок. Доисторические времена и происхождение цивилизации. – Турин, 1875. – С. 427; Despine. Psychologie naturelle. – Torino, 1868. – III. – P. 300; Лист. Mayhew. London labour and London poor. – London, 1847. – P. 4; Див. також: Сю Э. Парижские тайны. – М., 1996. – Т. I. – 606 с.

³ Эллис Гавлок. Преступник... – С. 28.

таких, як злочинці за пристрастю, випадкових та інших. Такою, що не входить у галузь біологічної типології і є моральною аномалією, визначав сутність особи злочинця за Деспіном і Рафаель Гарофало¹.

Головний лікар загальної шотландської тюрми Б. Томсон своїми дослідженнями дав поштовх до вивчення злочинців в усій Європі. Він провів спостереження за 5 тис. арештантів і дійшов висновку, що злочинець (інстинктивний) характеризується полуідіотським станом, що переважає у молодих злочинців, часто хворіє, як правило, ці хвороби спадкові². Б. Томсон вважав, що схильність до злочину є ознакою виродження, що вона спадкова, серед злочинців часто зустрічаються душевні розлади, і злочинність перебуває у тісному, близькому, родинному зв'язку з психопатією, епілепсією, дипсоманією тощо. Він стверджував, що існує особлива, найнижча порода людей, які за своїми ознаками наближаються до дикунів. Ця порода і складає злочинний клас, що відрізняється не лише психологічними, а й фізіологічними особливостями. При розтині трупів злочинців знаходять такі зміни у більшості їх внутрішніх органів, що не зустрічаються за тих самих умов у інших людей, які не є злочинцями³. Доктор Нікольсон також підтримував точку зору, що злочинець формується під впливом психічних та соціальних факторів⁴.

Слід зазначити, що подібні ідеї існують і сьогодні. Вони зовсім небезпідставні у світлі якісно нового розвитку психіатрії, психології і в особливості психоаналізу, оскільки відкривають більше можливостей у поясненні есенції особи злочинця⁵.

У Німеччині дослідження злочинця розпочав відомий віденський професор психіатрії Р. Крафт-Ебінг, який розробив доктрину злочинного психозу⁶. Його послідовниками стали Краузе і Бенедикт. Співвітчизник Р. Крафта-Ебінга – Фінкельнбург, директор одиночної берлінської тюрми «Маобіт», проводив дослідження ув'язнених, в ході якого встановив, що кожна із 12-ти осіб віком старше 12 років була засуджена за злочин чи проступок, серед 12-ти дівчат 12–18 років одна зазнала покарання, серед хлопців такого ж віку – кожен 43-й, серед жінок старше 18 років – кожна 25-а, а серед чоловіків – кожен 6-й.

¹ Despine. Op. cit. – P. 300, Garofalo R. Criminologia. – Torino, 1884, Гарофало. Criterio positive della penalita. – Napoli, 1880.

² Bruce Thomson // Journal of Mental Science. – 1870. – P. 24-28.

³ Ющенко А.И. Основы учений о преступнике, душевнобольном и психологии нормального человека. Введение в курс судебной психопатологии. Приват-доцент, доктор медицины А.И. Ющенко. – СПб. – 1913 // Allpravo.ru. – 2004.

⁴ Dr. Nikolson // Journal of Mental Science. – 1873. – P. 187.

⁵ Антонян Ю.М. Тени прошлого. – М., 1996. – С. 80-81.

⁶ Крафт-Эбинг Р. Начала уголовной психологии для врачей и юристов. – СПб., 1874.

Ці відкриття повинні були довести до відчаю кожного кримінального політика, адже вони розкрили картини, що наводять жах: злочин не є виключенням, він є звичайним явищем. Колеса карального механізму стали колесами фабрики злочинності, і у своєму стрімкому, без зупинки руху вони захоплюють шосту частину всього дорослого чоловічого населення і викидають їх, поставивши клеймо відбутого покарання, у більшості випадків у виді позбавлення волі¹.

У роботах цих та інших вчених здійснена спроба довести зв'язок між злочинністю та різними аномаліями психіки, епілепсією та виродженням. Наведені теорії були переважно наївними, у чомусь помилковими, але їх беззаперечною перевагою є те, що вони визначили шляхи дослідження саме тих особливостей, що могли призвести до вчинення злочину. Всі ці роботи стали передвісниками концепції, розробленої відомим італійським вченим, професором психіатрії та судової медицини із Туріна Чезаре Ломброзо. Цей дослідник першим замість випадкових спостережень провів систематичне, хоча й досить сумбурне, але репрезентативне вивчення злочинців з-поміж утримуваних у тюрмах. Він створив цілий напрямок у науці – кримінологічну антропологію. Завданням цієї науки Ч. Ломброзо вважав вивчення злочинця. Багато років вивчали злочин, а особу, яка його вчинила, не досліджували з наукової точки зору. Були несистематичні, хоча й досить талановиті спостереження попередників Ч. Ломброзо. Але діяльність саме цього вченого стала переломним моментом у пізнанні, позначила поворот наукових досліджень до особи злочинця як носія причин суспільно небезпечного діяння.

Ч. Ломброзо дослідив велику кількість злочинців (26886 осіб), а контрольною групою для нього стали 25447 добропорядних громадян, котрі вивчалися для порівняння. Свої висновки та роздуми він виклав у невеликій роботі «Преступный человек, изученный на основе антропологии, судебной медицины и тюрьмоведения». Ця праця спочатку була опублікована у вигляді памфлетів в «Юридичному віснику Ломбардії» з 1871 по 1876 рр. У цей період своїх досліджень Ч. Ломброзо вважав, що злочинець – істота особлива, не схожа на інших людей; це своєрідний антропологічний тип, який вчиняє злочини через певні властивості своєї фізичної структури. Ч. Ломброзо вважав, що злочин також є природним для людини, як і в усьому тваринному й рослинному світі, де тварини та рослини вбивають та поїдають одна одну.

Спочатку Ч. Ломброзо вважав основою особи злочинця наявність в його організмі атавістичних ознак. Він зазначав, що злочинець – дикун, який народився у сучасному цивілізованому суспільстві і не може у

¹ Гернет М.М. Преступность за границей и в СРСР. – М., 1931. – С. 7-9.

ньому адаптуватися. Ані середовище, ані виховання, ані найближче оточення не можуть утримати його від злочину, оскільки він за своєю природою є злочинним і відрізняється анатомічними, фізіологічними та психологічними особливостями. Так, за Ломброзо, у природженого злочинця наявні атавістичні ознаки черепа, мозку, обличчя (косоокість, асиметрія, незвичайне розташування зубів, особлива побудова носу, «зморшки пороку»), непропорційно довгі руки, некрасивої форми, короткуваті та криві ноги. Як і дикуни, злочинці люблять татуювання, для них характерні знижена чуттєвість до болю, аномалія волосяного покриття, підвищена рухливість, моральна нечутливість, що виявляється в агресії та жорстокості, нерозвинений розум, надмірна дратівливість, збуджуваність, нехтування своїм здоров'ям.

У 1878 р. вийшло друком 2-ге, перероблене видання «Преступного человека», яке майже не відрізнялося від 1-го: Ч. Ломброзо виділяв тільки один тип природженого злочинця, але до особливого типу він відносив злочинців за пристрастю та окремо виділяв психічнохворих. У 3-му виданні Ч. Ломброзо розширює типологію та виділяє уже декілька типів злочинців. В основу типології він поклав характер злочину та відмінні риси зовнішності, притаманні, на його погляд, кожному типу. Він поділив тип природженого злочинця на декілька окремих типів: природженого вбивцю, гвалтівника, злодія та шахрая. Як бачимо, його погляди змінилися: Ч. Ломброзо уже однозначно не пов'язує особу злочинця з атавістичними рисами та схильностями. З розвитком вчення про підвищену жорстокість, нечуттєвість, насильство, Ч. Ломброзо дістає висновку, що природжений злочинець морально божевільний. У 4-му виданні «Преступного человека» (1884) він пов'язував злочинність з епілепсією, розглядав особу злочинця як морально божевільного та епілептика. П'яте видання даної праці (Турін, 1887 р.) Ломброзо випустив у трьох томах. Перший том про природженого злочинця був переробкою попередніх видань, в яких розглядається тільки тип морально божевільного та епілептика. Другий том був присвячений іншим типам злочинців: злочинцям за пристрастю, божевільним, випадковим та звиклим¹ злочинцям. Іншими словами, Ч. Ломброзо до цього часу уже визнав односторонність теорії про особливий тип природженого злочинця і фактично визнав вірною типологію свого учня Енріко Феррі.

Дослідження, проведені Ч. Ломброзо та відображені у його працях,

¹ Lombroso Ch. L'. Homo Delinquente. – Т. 1. – Torino, 1876. – Т. 2. – 1889; Ломброзо Ч. Новейшие успехи науки о преступнике. – К., 1892; Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство. – М., 1996. – 398 с.; Демченко Г.В. Ломброзо и его значение для науки уголовного права. – К., 1912; Иншаков С.М. Зарубежная криминология. – М., 1997. – С. 49-61.

поклали початок активному та цілеспрямованому вивченню особи злочинця. Можна проаналізувати основні погляди сучасників відомого туринця з питань особи злочинця.

Е. Феррі, італієць, професор кримінального права в Римі та депутат італійського парламенту, був послідовником Ч. Ломброзо і виклав ставлення суспільства до злочину у своїй книзі «Nuovi Orizzonti del Diritto». Гарофало доводив, що єдиним розумним та справедливим критерієм для боротьби суспільства зі злочинцем є не властивість злочину, а небезпека (*temibilita*) самого злочинця. Це положення було прийнято всіма кримінологами, оскільки логічно випливало із наукового розгляду злочинця, здійсненого Ч. Ломброзо та Е. Феррі.

Наступні дослідники: італійський тюремний лікар Марро, Віргіліо, доктор П. Пента, Зікареллі, професор В. Россі, Салсотто, Оттоленгі продовжили розвивати ідеї Ч. Ломброзо. Однак їх дослідження стосувалися лише особи злочинця в цілому, без детального вивчення якогось одного типу. Таким чином, особа насильницького злочинця розглядалася лише в контексті загальних досліджень особи злочинця.

Так, Альбрехт вважав вчинення злочину для людини біологічно закономірним явищем. У 1885 р. на Першому Інтернаціональному конгресі кримінальної антропології в Римі він заявив, що поведінка законслухняної людини є незаконною, випадковою. Нормальним же є відтворення в особі схильностей, звичок та органічних характеристик зоологічного світу. Тобто злочинець відтворює природне життя тварин у природі, в якій навкруги спостерігаються вбивства та грабежі¹. Але Альбрехт забував, що вбивати, щоб вижити – це суворий закон природи для тварин, які належать до різних видів. А вбивство – злочин, дія, яку може вчиняти лише людина.

Принципово інше розв'язання проблеми особи злочинця знаходимо у найбільш впливового представника позитивістської соціології Еміля Дюркгейма. Пояснення злочинної поведінки він шукає не у стані індивідуальної свідомості, а у соціальних факторів, що передували поведінковому акту особи. Відповідно до цього твердження Е. Дюркгейм концентрує свою увагу на тих зовнішніх відносно особи обставинах, котрі сформували та привели у дію механізм злочинної поведінки. До таких обставин, за Е. Дюркгеймом, належать, перш за все, аномія, тобто моральний стан індивідуальної та суспільної свідомості, що характеризується руйнуванням системи цінностей, суперечностями між проголошеними цінностями (багатство, влада, успіх) і неможливістю їх реалізації для

¹ Albrecht. Der anethische Szmtomnekomplex. – Berlin, 1921. – P. 13.

більшості¹. Дотримання кримінального закону при цьому може бути обумовлено конформізмом, страхом перед покаранням, відсутністю зацікавленості в результатах злочинної діяльності, але тільки не переконаннями у моральній обґрунтованості та доцільності закону. Е. Дюркгейм приходять до висновку, що оскільки злочин зустрічається у будь-якому людському суспільстві, в усі часи та у будь-якому місці, його необхідно вважати явищем, закономірним для особистості².

З точки зору соціологічної кримінології вчинення злочину буває, на думку Роберта Мертона, який продовжив розвиток теорії соціальної аномії щодо криміногенної особи, не тільки ненормальною реакцією ненормальної особистості на нормальні соціальні умови, а й нормальною реакцією нормальної особи на ненормальні соціальні умови³. Така постановка проблеми уже сама по собі робить зайвим твердження про недосконалість людської природи як необхідну та достатню причину злочинної поведінки.

Наступний напрямок визначав особу злочинця як сукупність рис аномально-біологічного походження. Одні вчені вважали особливістю особи злочинця атавізм органічного або психічного характеру (Ганс Курелла), інші – тільки психічного характеру (Наполеон Колаянні). На відміну від Е. Дюркгейма, який стверджував, що хоча злочин – це нормальне для суспільства явище, але злочинець – явище ненормальне, Ч. Ломброзо вважав злочин соціальним та індивідуальним патологічним явищем⁴.

Ломброзо, якого підтримував Г. Курелла⁵, розробив теорію органічного та психічного атавізму (два перших видання «Преступного чело-века»), притаманного особі злочинця, однак, без урахування того, що його теорія не охоплювала всі категорії злочинців (які він виділив пізніше) і навіть всіх злочинців в межах одного типу.

Висновки про структуру особи злочинця, що складалася тільки із психічних атавістичних рис, належать Н. Колаянні, а також Форелю та Монтегаца. Однак великого наукового значення вони не мали, оскільки, як вірно зазначив Е. Феррі, неможливо уявити собі атавістичні зміни психіки особи без фізичної основи, якою є органічна конституція злочинця⁶. Цікавою, на наш погляд, є класифікація злочинців, запропонована Н. Колаянні, що схожа з групуванням Е. Феррі, до якого Н. Кола-

¹ Советский энциклопедический словарь. – М., 1988. – С. 61.

² Дюркгейм Э. Самоубийство. – СПб., 1998.

³ Мертон Р.К. Социальная структура и аномия // Социология преступности. – М., 1966. – С. 299.

⁴ Ломброзо Ч. Благодеяния преступления // Revue nouvelle. – 1 июля 1895.

⁵ Kurella H. Naturgeschichte des Verbrechers. – Stuttgart, 1893. – S. 255.

⁶ Ферри Э. Уголовная социология. – М., 1908. – С. 104.

янні додав категорію політичних злочинців¹.

Особа злочинця розглядалася як патологічний стан внаслідок невроту (Віргілію, Далі, Моделі, Мінцлов)².

Фізичною, моральною та естетичною природженою або набутою неврастенією пояснювали патологію особи злочинця професор із Відня Бенедикт, німецький професор Франц фон Лист, Варг. Їхня гіпотеза була вельми невизначеною, оскільки не могла пояснити багатьох фактів випадкової злочинності, до того ж, зазначені ними симптоми практично не зустрічалися у послідовно-злісних злочинців³. Ф. Лист поділяв усіх злочинців на два типи: випадкові та постійні. А останніх він поділяв на здатних до виправлення, не виправних та природжених. Ф. Лист також відокремлював професійних злочинців, злочинців через хворобу або інтоксикацію і злочинців-дегенератів⁴.

З урахуванням того, що атавістичні ознаки змогли виявити далеко не у всіх природжених злочинців, а у випадкових вони зустрічалися ще рідше, Ч. Ломброзо у 1884 р. заявив: «Остановка в развитии указывает нам на болезнь, действующую вместе с атавизмом, преобладающая роль которого была нами указана»⁵. Він став пов'язувати атавізм з патологічним станом (епілепсією та моральним божевіллям) у поясненні особи злочинця. Його підтримували Левіс та Ронкороні⁶.

Заснованою на виродженні вважали особу злочинця Бенедикт Морель, Сержі, Маньян, Шарль Фере, Цукарелі, Далемань, Корр, Е. Лоран⁷.

Французький психіатр Б. Морель вважав злочин однією із форм

¹ Colajanni N. Sociologia criminale. – Catania, 1889. – P. 352.

² Minzloff. Etude sur la criminalite // Philosophie positive, сентябрь 1880; Maudsley. La responsalita nelle malattie mentali. – Milano, 1875. – P. 30-33; Minzloff. La pathologie de Fesprit. – Paris, 1883. – P. 110.

³ Benedict. Kriminal Anthropol. in der Kunst und in der Wissenschaft // Deutsche Revue за февраль 1898; Лист Ф. Уголовное право (Общая часть). – М., 1903. – С. 73-80; Лист Ф. Задачи уголовной политики. – СПб., 1895; Лист Ф. Преступление как социально-патологическое явление. – СПб., 1900; Vargha. Die Abchaffung der Strafknechtshaft. – Gratz, 1896.

⁴ Liszt F. Apercu des application de Fanthropologie criminal//Actes du Congres de Bruxelles. – Paris, 1893. – P. 95.

⁵ Lombroso C. Uomo delinquent. – Turino, 1884. – P. 589.

⁶ Levis B. The genesis of crime // Fortnightly Review за сентябрь 1893; Roncoroni. Trattato clinico de l'epilessia. – Milano, 1893.

⁷ Morel B. Des Degenerescences. – Paris, 1857; Sergi. La stratificazione del carattere e la delinquenza // Riv. filos.scientif, апрель 1883; Idem. Le denerazioni umani. – Milano, 1889; Фере Ш. Наследственность болезненного предрасположения. – Одесса, 1895; Fere Ch. Degenerescence et Criminalite. – Paris, 1890. – P.73; Dallemagne. Degeneres et disequilibres. – Bruxelles, 1894; Corre. Les criminels. – Paris, 1889; Laurent. Kantropologie criminelle. – Paris, 1891; Idem. Habitudes des prisons. – Strock, 1890.

прояву дегенерації особи або сімейства. Причини виродження індивідуума він вбачав у голодуванні, отруєнні, бідності, негативній спадковості, шкідливих заняттях, патологічних змінах та моральних умовах. Він приділяв багато уваги вивченню впливу алкоголізації батьків на їх нащадків¹. Б. Морель поділив людей, що вироджуються, на чотири групи. До першої та другої він відносив усіх осіб зі вкрай нервовим темпераментом, вкрай дратівливих, легко афектованих, схильних до надмірностей, психічних захворювань, а також тих, які страждають різними розбещеними інстинктами, відрізняються дивовижністю, нерозбірливістю та глибокою аморальністю вчинків. До третьої групи входять особи з більш глибоким моральним виродженням. Вони розумово слабкі, у них різко виражені розбещені інстинкти та моральні почуття (крадії, бродяги, підпалювачі, статеві збоченці). Четверта група складається з осіб, взагалі позбавлених ініціативи та самостійності. Вони не здатні відрізнити добро від зла, є пасивними та безвідповідальними.

За Ш. Фере, злочинець – дегенерат, особа злочинця визначається недоліками харчування центральної нервової системи². Колишній тюремний лікар у Туріні доктор Антоніо Моро вивчив 500 ув'язнених та 100 осіб контрольної групи, провів порівняльний аналіз, а потім виділив типи злочинців. Але його припущення, що недоліки харчування центральної нервової системи є основою особи злочинця, не витримувало критики. Е. Феррі справедливо зазначав, що це може викликати не тільки злочин, а й інші наслідки, від фізичної слабкості до суїциду та психічних розладів³.

У другому виданні «Кримінології» (Турін, 1891 р.) Р. Гарофало провів типологію злочинців і поділив їх на чотири типи: 1) вбивці, які характеризуються моральною нечуттєвістю та інстинктивною жорстокістю (вбивці-некрофіли, особливо жорстокі вбивці); 2) насильники або імпульсивні злочинці, які характеризуються відсутністю почуття співчуття, наявністю забобон щодо помсти, обов'язку честі (вбивці із помсти, через обов'язок честі, при необхідній обороні, викрадачі, гвалтівники, ті, хто наносить тілесні ушкодження та ін.); 3) злочинці, позбавлені почуття чесності (шахраї, крадії, підпалювачі, ті, хто займається підробками, підлогами, вимагателями, хабарниками, погромниками, банкрути, фальшивомонетники, багатоженці та ін.); 4) злочинці, винні у заколоті, повстанні, відмові від підкорення владі.

Таке розуміння особи злочинця є вкрай однобічним, оскільки не

¹ Morel B. De la Formation du Type dans les varietes degeneres. – Paris, 1864.

² Marro A. I caratteri de» delinquenti. – Turino, 1887.

³ Ферри Э. Уголовная социология. – М., 1908.

можна провести чіткого розмежування між патологією та нормою. Але моральна аномалія існує не сама по собі, а буває тісно пов'язана з аномалією органічною. До того ж, на наш погляд, невірним є віднесення вбивці у стані необхідної оборони і гвалтівника, вбивці із помсти тощо до одного типу злочинців. Підстави такої типології були суперечливими та заважали правильному поясненню значущих рис особи злочинця.

Бонфінглі вважав, що певні дії самі по собі не є злочином, оскільки вони призначені для задоволення фізіологічних потреб: згвалтування задовольняє репродуктивну потребу, крадіжки – потребу в їжі, вбивство – бажання позбутися конкурента тощо. Виводити потомство, добувати їжу, знищувати конкурента – все це природні дії, коли вони не посягають на осіб того ж виду, які живуть в однакових умовах існування. Але ці дії стають злочинами, коли для задоволення власних фізіологічних потреб особа знищує або порушує у інших умови, що їм необхідні для задоволення таких самих потреб. У світлі цього Бонфінглі вважав, що відмінною рисою особи злочинця є недостатній розвиток стримуючих центрів¹.

Наступний напрямок, який ми виділяємо у розумінні особи злочинця при аналізі кримінологічних течій того часу, ґрунтується на поясненні її ненормальним соціальним явищем. Так, продуктом деструктивних економічних впливів вважали особу злочинця представники соціологічної школи Тураті, Батагліа та Лорія². Вакаро вважав, що в генезис особи злочинця покладено недоліки її політико-соціальної пристосованості.

Комплексом складних соціальних впливів пояснювали сутність особи злочинця представники соціологічної школи: ліонський судовий медик А. Лакассань, французський судовий слідчий Габріель Тард, а також Манувріє, Баєр, Топінар, Адольф Принс, Кін, Людвіг Гумплович, професор із Амстердама Ван Гамель, Густав Ашаффенбург, С. Еттінгер³.

¹ Bonfingli. La storia naturale del delitto. – Milano, 1893. – P. 18-19.

² Turati. Il delitto e questione sociale. – Milano, 1883; Battaglia. La dinamica del delitto. – Napoli, 1889; Loria. Les bases economiques de la constitution sociale. – Paris, 1893.

³ Див.: Lacassagne. Les Tatanages. – Paris, 1890; Тард Г. Личность и толпа: Очерки по социальной психологии. – СПб., 1903; Тард Г. Преступник и преступление. – М., 1906; Tarde G. La criminalite comparee. – Paris, 1886; Тард Г. Сравнительная преступность. – М., 1907; Тард Г. Законы подражания. – СПб., 1892; Manouvrier. Les qptitudes et les actes // Ere nouvtllt, oct. 1893; Bar. Der Verbrecher in anthropologischer Beziehung. – Leipzig, 1893, Topinard P. L'antropologie criminelle // Rev. d'Anthr., 15 ноября 1887; Topinard P. Elements c Tantropologie generale. – Paris, 1885; Топинар П. Антропология. – СПб., 1879; Принс А. Преступность и репрессия. – М., 1898; Гумплович Л. Очерк истории социологии. – СПб., 1899; Ашаффенбург Г. Преступление и борьба с ним. – Одесса, 1906; Ettinger S. Das Verbrecherproblem in anthropologischer und sociologischer Beleuchtung. Ein historisch-kritischer Beitrag zur Kriminalogie. Ester Teil. – Bern, 1909. Цит. за: Бонгер В.А. О роли антропологических и социальных факторов в преступности // Проблема преступности. – К., 1924.

А. Лакассань вважав основою існування злочинності хворий соціальний організм, а злочинців порівнював зі шкідливими мікробами, які завжди є у будь-якому тілі, котре у здоровому стані бореться з мікробами і не дає їм виявлятися, а хворий організм, тобто суспільство, сприяє їх збільшенню та розмноженню.

В роботах Г. Тарда через суперечливе протиборство антропологічних та соціологічних поглядів зроблені висновки про те, що злочинець є соціальним екскрементом. Г. Тард бачив у злочинці, перш за все, професійний тип, який пояснюється чинними у соціумі законами наслідування та пристосування. Людина не народжується злочинцем, а стає ним, спочатку наслідуючи дурні приклади, а згодом пристосовуючись до того становища, що створюється для неї в результаті вчиненого злочину. За Г. Тардом, особа тільки тоді цілком винна, коли у глибині свідомості, з огляду на поняття про добро і зло, вихованих у ній оточуючим середовищем, сама засуджує вчинене нею. Він вважав, що велика кількість сучасних йому негідників та шахраїв ніколи б не вбили і не вкрали, якщо б народилися багатими, якби не випала їм доля народитися та виховуватися у брудному передмісті та піддаватися впливу розбещених товаришів. На підтвердження свого висновку Г. Тард наводив приклад жорстокого вбивці Пранцині, який, на його думку, був переважно схильним до руйнування. Однак Г. Тард вказував і на жінок-гвалтівниць, котрі різали на очах зв'язаних чоловіків – руських козаків та прусаків у 1814 р. у Франції, проте були чесними громадянками у своїх селах і ніколи не вчиняли щонайменшого проступку. Г. Тард зазначав у зв'язку з цим певний вплив соціальних умов та конкретної ситуації на криміногенну особу, хоча й залишався вірним ідеї принципової невинності злочинців, і все ж допускав вірогідність того, що за певних соціальних умов навіть Пранцині міг би стати корисним або не вчиняти крадіжок та вбивств, хоча його розбещена натура штовхала б його на інші відносні злочини (контрабанду, браконьєрство, адюльтер)¹. В рамках теорії наслідування Г. Тард дослідив міжособистісні взаємодії від простих форм співучасті до каморри² та злочинів натовпу³. Він проаналізував вплив середовища на індивіда. На його думку, вплив соціального середовища на особу злочинця складається із багатьох психічних взаємодій між двома індивідами. Цей психічний вплив має назву соціального примусу. Однак такий примус не однозначний. Він опосередкований інтересами та ціннісними орієнтаціями особи. Тому в одному і

¹ Тард Г. Преступник и преступление. / Под ред. М. Н. Гернета. - М., 1906. – С. 10-11.

² Створення злочинних об'єднань, організацій.

³ Див.: Тард Г. Преступления толпы. – Казань, 1893.

тому самому соціальному середовищі одні більше запозичують у порядних людей, інші – наслідують злочинців. Таким чином, за Г. Тардом, щоб виправляти злочинців, необхідно добитися виникнення бажання виправитися у самого злочинця. Це дуже важливий висновок, що складає основу профілактичної роботи із засудженими в місцях позбавлення волі. У сучасному суспільстві у такий спосіб лікують лише алкоголіків та наркоманів, позитивний результат лікування яких залежить лише від власного бажання і рішучості вилікуватися.

А. Бьере¹, Г. Ашаффенбург² та С. Еттінгер дійшли висновку, що серед злочинців дійсно частіше зустрічаються особистості з дегенеративними ознаками, ніж серед законослухняних громадян. Але пояснюють вони це, на відміну від Ч. Ломброзо, тим, що основна маса злочинців виходить із середовища, де панує голод, зубожіння і де жінки в період вагітності знесилені непосильною працею і хронічно недоїдають. Таким чином, соціальні умови ведуть до народження немовлят з дегенеративними ознаками і ці ж умови сприяють формуванню із них злочинців.

Головний інспектор тюрем Бельгії професор Адольф Принс в унісон з переліченими вченими заявляв, що витoki злочинності необхідно шукати не в особливостях індивіда, а у соціальній обстановці: «... в подвалах, куда никогда не проникает ни единый луч благосостояния физического или нравственного, именно здесь и ютятся обездоленные. Они видят мельком блеск роскоши, чтобы ее только ненавидеть; они не уважают собственности, ни жизнь, ни собственность не имеют для них действительной ценности; они рождаются, чахнут, борются и умирают, не подозревая, что для некоторых людей существование есть счастье, собственность – право, добродетель – привычка, а спокойствие – постоянный удел. Таков естественный и неизбежный очаг преступности... Что же удивительного в том, что, не имея ни семьи, ни традиций, ни постоянного места жительства, ни оседлых занятий, ни связей с правящими классами, эти люди испытывают только одни физические потребности, не имеют иных побуждений, кроме крайне эгоистических, не знают никакой другой деятельности, кроме корыстной и преходящей ради непосредственного удовлетворения их материальных потребностей»³. А. Принс розглядав світ як великий організм, а злочинність як одну із форм відхилень від нормальної діяльності цього організму.

Елліс Гавлок (Гавелок) на підставі проведеного ним вивчення засуджених та ув'язнених у тюрмах Elmira Reformatory Великобританії

¹ Див.: Bjerre A. Zur Psychologie des Mordes. – Heidelberg. 1925. – 214 p.

² Див.: Ашаффенбург Г. Преступление и борьба с ним. / Пер. с нем. – Одесса, 1906. – 243 с.

³ Принс А. Преступность и репрессии. – М., 1898. – С. 5-6.

здійснив певні узагальнення та виділив такі роди злочинців: злочинці за пристрасстю; душевнохворі злочинці; інстинктивні злочинці; випадкові злочинці; професійні злочинці¹.

Проміжну позицію між соціальним та біологічним напрямками у розумінні сутності особи злочинця займав професор римського університету Енріко Феррі (1856–1928). Він вважав особу злочинця ненормальним біологічним та соціальним явищем. Е. Феррі схилився до думки, що для пізнання причин злочину необхідно досліджувати умови соціального життя злочинця та його анатомічні, фізіологічні й психічні особливості². Е. Феррі заперечував теорію класичної школи про свободу волі, відзначав, що особа злочинця формується під впливом трьох основних факторів: антропологічних (органічна та психічна конституція злочинця), фізичних (теллуричне³ середовище або середовище існування) та соціальних (історичне та соціальне середовище)⁴. Е. Феррі дійшов висновку, що злочинець є продуктом спеціальної біологічної аномалії, яку, за відсутністю кращої назви, вслід за Моделі, називав «кримінальним неврозом». «Кримінальний невроз» майже завжди супроводжується в різних пропорціях, відповідно до категорії злочинців, аномаліями атавізму, епілепсії, виродження, причому останнє є специфічним фактором, під впливом якого окремий індивідуум з певними біопсихічними ознаками у певному соціальному середовищі вчиняє певний злочин. Таким чином, на думку Е. Феррі, злочинець – явище складного походження, одночасно біологічного (у розумінні кримінального неврозу), фізичного та соціального. Е. Феррі належить заслуга першої наукової типології злочинців. Він відзначав, що під терміном злочинець розуміли типи дуже різні, які розташовувалися у межах між абсолютною нормальністю індивіда та найнижчим ступенем виродження. Феррі розрізняв такі типи злочинців: 1) злочинці від народження, зі спадковою схильністю; 2) злочинці, одержимі однією з клінічних форм душевних хвороб; 3) злочинці внаслідок набутої звички, які є продуктом тюрми та відсутності соціального попередження; 4) злочинці випадкові або криміналої-

¹ Эллис Гавлок (Haveloek Ellis). Преступник... – С. 5-20.

² Ферри Э. Уголовная социология. – М., 1908. – С. 28.

³ Теллуричні лінії (або спектральні лінії) – утворюються в спектрах небесних світил в результаті поглинання світла молекулами газів земної атмосфери (кисню, озону, водяних парів, двоокису вуглецю, метану, закиси азота); в окремих дільницях спектру (інфрачервоному та ультрафіолетовому) роблять земну атмосферу майже непрозорою для відповідного випромінювання. Див.: Большая Советская Энциклопедия. В 30-ти т. / Гл. ред. А.М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : «Советская энциклопедия», 1969-1978. – 1974. – Т. 17. – 514 с.

⁴ Ферри Э. Преступление как социальное явление // Проблема преступности. – К., 1924. – С. 12.

ди; 5) злочинці під впливом афекту¹.

Зазначимо, що Е. Феррі перебільшував роль фізичної обстановки та раси в етіології злочинності. Проте заслуга цього дослідника полягає у тому, що він одним із перших поставив питання про обмежену осудність, виділив підтип напівбожевільного злочинця. Він дав роз'яснення поняттю морального божевілья як природженої відсутності або атрофії суспільного почуття дозволеного та недозволеного. Також, необхідно відзначити й те, що він заклав основи для вивчення впливу природного середовища (активності сонця, інших небесних світил, кліматичних змін тощо) на поведінку особи злочинця. Сучасними науковцями уже доведено, що вплив на погоду, як і на психіку людини, її поведінку може здійснюватися за допомогою різних видів випромінювання.

В Україні та Польщі кримінологічні дослідження особи злочинця також розвивалися досить активно. Беляков, Троїцький, Дріль, Бабінський на підставі вивчення засуджених за вбивства, крадіжки, а також проституток та селянок погодилися на тому, що злочинці – особи морально нерозвинені і лікувати їх хворобу у психіатричних лікарнях немає сенсу. Виходячи із цього, арешти та ізоляція злочинців не можуть позитивно вплинути на них.

Д.А. Дріль був представником кримінально-антропологічної школи і констатував, що особа злочинця формується під впливом суб'єктивних (психофізичних особливостей злочинця) та об'єктивних (умов суспільного життя) причин².

В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у підходах до розуміння особи злочинця почав формуватися новий напрямок – соціалістичний. Вчені цієї школи доказували, що соціалістична пропаганда не сприяє зростанню злочинності. Хоча їх суперечники Ч. Ломброзо та Р. Гарофало приписували зростання злочинності інтернаціоналізму, анархізму та соціалістичній пропаганді. Е. Ростан вважав, що соціалізм сам є могутнім фактором, що формує у особистості кримінальні схильності, оскільки відмова соціалістів від релігійного виховання дітей у школі призводить до зниження моралі та надії на загробне щастя³.

На нашу думку, не можна детермінувати мораль тільки релігійністю. Явища ці достатньо автономні, хоча й частково взаємообумовлені. Моральні норми склалися і складаються із понять справедливості та

¹ Феррі Э. Уголовная социология. – М., 1908. – С. 102-104.

² Дріль Д.А. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. – М., 2006. – С. 3.

³ Ростан Е. Преступность и социализм // Publications du Comité de défense et de progrès social. – № 13. – Р. 15-16. Цит. за: Гернет М.Н. Общественные причины преступности // Проблемы преступности. – М.; Л., 1926.

несправедливості, добра і зла, правди і брехні, честі й безчестя, багато у чому під впливом релігії, але не тільки неї. У світлі цього аргументи Е. Ростана проти соціалістичного напрямку у поясненні особи злочинця є не зовсім обґрунтованими.

Представник соціалістичної школи Феліче вважав, що «с уничтожением рабства исчезли преступления, бывшие общераспространенными (рабство, терроризм, геноцид). С установлением коллективистского строя исчезнут преступления, которые вызываются бедностью и борьбой за богатство»¹. Спираючись на великий статистичний матеріал, Н. Коляянні та В.А. Бонгер з достатньою переконливістю доводили, що саме там, де соціалістична пропаганда захопила широкі верстви населення, спостерігається відповідне зниження загального рівня злочинності. Вони пояснювали це здатністю соціалістів пробудити у пригніченої криміногенної особи революційно-класову свідомість, часткове покращення шляхом напруженої боротьби рівня її економічного та культурного становища. Це, на їх думку, поступово розряджає ту згущену атмосферу матеріальної пригніченості, безпросвітного розпачу, що живлять виродження та злочинність у всій її розмаїтості².

Досвід проведення соціалістичних революцій та реформ, з одного боку, підтвердив теоретичні викладки кримінологів-соціалістів. Але вони більшою мірою виявилися вірними для нейтралізації схильності особи до вчинення так званих злочинів загальнокримінальної спрямованості. У той же час відхід від комуністичних та соціалістичних ідей та встановлення практично тоталітарних режимів у ряді країн призвів до масового геноциду народів керівниками цих країн, збільшення кількості осіб, які вчинили злочини економічної спрямованості та ін., що мають високий рівень латентності. Формування особистостей, які вчиняють перераховані злочини, та їх безкарність призвели до кримінальної революції, наслідки якої нам, на жаль, іще довго доведеться пожинати.

У ХХ ст. розпочалося активне проведення досліджень особи злочинця, розроблялися нові теорії, що пояснювали або намагалися пояснити генезу злочинних схильностей людини. Перевірялися гіпотези, висунуті багатим на них ХІХ ст. Одним із перших монографічних дослідників особи злочинця був Р.Л. Дагдейл. Він досліджував сім'ю, що передавала із покоління в покоління розумову відсталість, котра вела членів цієї

¹ Феліче. *Principi di sociologia criminale*. 1902; Цит. за: Гернет М.Н. *Общественные причины...*

² Коляянні Н. *Социализм и преступность // Проблема преступности*. – К., 1924. – С. 222-242; Бонгер В.А. *Преступность и социализм // Проблема преступности*. – К., 1924. – С. 243-263.

сім'ї в усіх поколіннях до вчинення злочинів. Таким чином, витоки криміногенного становища особи Р.Л. Дагдейл бачив, так само, як і Ч. Ломброзо та інші дослідники, у розумовій відсталості злочинців¹.

Концепцію розумової відсталості злочинців підтримували й розвивали багато вчених у ХХ ст.: К. Годдард та Ч. Давенпорт, які провели поглиблені дослідження злочинній сімей, дістали висновку, що між розумовою відсталістю та злочинністю існує закономірний зв'язок. За даними Годдарда, 70 % вивчених ним ув'язнених страждали на розумову відсталість². Отже, Годдард дійшов висновку, що кожен розумово відсталий є потенційним злочинцем. Цим обґрунтовувалася практика стерилізації та кастрації злочинців в Америці та у деяких європейських країнах³. Проти концепції розумової відсталості злочинців стали виступати вчені, які вказували на некоректність зв'язку розумового розвитку зі здібностями людини. Вони вказували, що не відхилення в генетичному наборі, а нестерпні соціальні умови не дають можливості людям розвивати свої розумові здібності⁴.

Бурхливий розвиток фізіології призвів до з'ясування того, що ендокринні залози (гіпофіз, надниркові залози, навколощитовидні залози, внутрішньосекреторні елементи статевих залоз, островки підшлункової залози, виличкова залоза та епіфіз) впливають на зовнішність та самовідчуття людини, а отже, і на її поведінку, що тісно пов'язана з дією гормонів, котрі виробляються цими залозами. Ці закономірності не могли не привернути уваги вчених-кримінологів, які вивчали особу злочинця.

У 20-і рр. ХХ ст. американський кримінолог Макс Шлапп провів обстеження ендокринної системи злочинців, котрі відбували покарання в пенітенціарних установах. Його дослідження дозволили констатувати, що приблизно 1/3 ув'язнених страждали емоційною нестійкістю, пов'язаною із захворюваннями ендокринних залоз. На думку М. Шлаппа, злочинна поведінка залежить від порушення діяльності органів внутрішньої секреції. Зовнішні ознаки цих порушень відображаються на конституції злочинця⁵.

Таким чином, почала складатися теорія конституціональної схильності до злочину як розвиток біологічної концепції Ч. Ломброзо.

Генуезький професор Н. Пенде, який проводив подібні дослідження

¹ Dugdale R.L. The Yukes. – N.Y., 1877.

² Goddard K.H. The Kallikaks Family. – N.Y., 1912; Idem. Feeble-mindedness: Its Causes and Consequences. N.Y., 1914; Davenport C.B. The Nam Family. – Lancaster, 1912.

³ Иншаков С.М. Зарубежная криминология. – М., 1997. – С. 118-119.

⁴ Murchison C. American White Criminal Intelligence // Journal of Criminal Law and Criminology. – 1924. – № 2. – P. 254-257.

⁵ Shlapp M.G., Smith E.H. The new criminology. – N.Y., 1928.

ендокринної системи злочинців, вважав, що відхилення в залозах внутрішньої секреції є ознаками злочинної особи. Він стверджував, що у більшості злочинців має місце один чи декілька гормональних дефектів¹. Дослідження взаємозв'язку аномалії залоз внутрішньої секреції людини зі злочинністю привели до пошуку взаємозв'язку фізичної побудови тіла, типу конституції та схильності до злочинної поведінки. Група вчених із Гарвардського університету на чолі з професором Ернестом Хутоном проводила тривалі антропологічні дослідження ув'язнених. Робота відрізнялася репрезентативністю та ретельністю. Е. Хутон прийшов до висновку про те, що злочинець має відхилення в розмірах практично усіх частин тіла порівняно із законслухняними особами. Він обґрунтував, як і Ч. Ломброзо, існування типу природженого злочинця².

Прямий зв'язок фізичної побудови із злочинною поведінкою у своїй книзі «Виды преступной молодежи: введение в конституциональную психиатрию» доводив і професор Колумбійського університету Уільям Шелдон³. Можна говорити, що він продовжував розвивати ідеї Ч. Ломброзо.

Інший напрямок, що намагався і намагається пояснити сутність особи злочинця, виник у зв'язку із розвитком хромосомної теорії. Це дало можливість кримінологам та генетикам висунути цікаві гіпотези з приводу існування та формування особи злочинця. Кримінологи намагалися обґрунтувати вирішальний вплив спадкових факторів на стимулювання вчинення злочину та відокремити спадкові фактори від зовнішніх умов середовища при поясненні кримінальної мотивації.

Одним із перших став проводити перевірку впливу генного стану організму людини на вчинення нею злочинів німецький вчений-психіатр Йоханес Ланге, який із цією метою вивчав близнюків. Аналогічні дослідження проводив і голландський вчений Легра. Подібні ж розробки здійснювали у 30-і рр. ХХ ст. німецькі психіатри Фрідріх Штумпфль (1936) та Генріх Кранц (1936). Вони дійшли висновку, що монозиготні (однойцеві) близнюки при схильності до злочину ведуть себе більш-менш однаково, а дізиготні (різнойцеві), як правило, не виявляють єдності у поведінці. Отже, уроджена схильність відіграє важливу роль як стимулятор злочинної поведінки. Крім того, Ф. Штумпфль у 1935 р., після проведення порівняльного дослідження рецидивістів та дрібних злочинців з їх родичами, встановив, що серед

¹ Пенде Н. Конституция и внутренняя секреция в связи с опытом применения эндокринологии в криминальной психологии. – Ростов н/Д, 1928. – С. 44.

² Hooton E.A. The American Criminal. An anthropological study. – Cambridge, 1939. – V. 1. – P. 286-299.

³ Sheldon W.H. Varieties of delinquent youth. An Introduction to Constitutional Psychiatry. – N.Y., 1949.

близьких родичів рецидивістів було більше злочинців та рецидивістів, ніж серед рідних тих осіб, які були засуджені вперше. При цьому всі досліджені рецидивісти були визнані ним психопатами. Це нібито підтверджувало його висновок про пріоритетне місце спадкових ознак у формуванні злочинної поведінки¹.

Слід зазначити, що невеликий рівень репрезентативності цих досліджень свідчив про їх недостатню наукову достовірність, та й висновки про психопатизацію рецидивістів методично не витримували жодної критики. Питання про сутність особи злочинця залишалося відкритим.

Судова психологія з самого початку існування і до появи психоаналітичного напрямку обмежувалася простим перерахуванням негативних рис та властивостей особи злочинця. Наука скоріше окреслювала, ніж пояснювала особливості такої особи. Тобто, дослідники лише перераховували ознаки та властивості особи злочинця, а не намагалися пояснити їх глибину. А. Краусс виводив у своїй науковій роботі «Психологія злочину» дві домінуючі риси особи злочинця: жага задоволення та страх праці. Він вважав, що злочинцям притаманні: користолюбство, розвинене удавання, прикидання, егоїзм та брехливість². Інший дослідник, Макс Кауффманн, пов'язував злочинця зі слабкістю, духовною пустотою, недостатністю розсудливості та відсутністю передбачуваності³. На такі психічні особливості, як знижений поріг больових відчуттів, відсутність співчуття, байдужість до покарання, марнославство, схильність до пияцтва, азартних ігор, підвищена статева потреба, вказував Пауль Поллітц⁴. Шведський вчений Андреас Бьєре («Психологія вбивства») бачив сутність особи злочинця у його загальній непридатності до життя, у нездатності відповідати тим життєвим потребам, що необхідні для кожної людини. Злочинець веде, на думку А. Бьєре, вигадане життя, обманює самого себе, у нього відсутня самовпевненість та має місце життєстверджуючий егоїзм⁵.

Незважаючи на достатню поверховість таких підходів, ці теорії з того чи іншого боку відкривали властивості криміногенної особи, створювали базу для сутнісних її досліджень.

Суттєвим кроком у пізнанні особи злочинця було окреслення 10-ти психопатичних типів, зроблене Куртом Шнайдером («Психопатичні особи», 1923 р.) серед яких він виділяв психопатів, що страждали нев-

¹ Stumpfl F. Erbanlage und Verbrechen. – Berlin, 1935; Idem. Die Ursprünge des Verbrechens. – Leipzig, 1936.

² Krauss A. Die Psychologie des Verbrechens. – Tübingen, 1884.

³ Kauffmann M. Die Psychologie des Verbrechens. – Berlin, 1912.

⁴ Pollitz P. Die Psychologie des Verbrechens. – Leipzig-Berlin, 1916.

⁵ Bjerre A. Zur Psychologie des Mordes. – Heidelberg. 1925.

певненістю у собі, фанатизмом, марнославством, лабільністю настрою та безволлям¹. Висновки К. Шнайдера вперше використав стосовно до особи злочинця Карл Бірнбаум². Злочинний психопат, за К. Бірнбаумом, відрізняється абсолютною відсутністю чуттєвості та чуйності в моральному та етичному планах. А психопатологічна конституція має уроджений характер, і з цим не можна нічого подіяти.

Такі кримінально-біологічні викладки сприймалися окремими вченими як пояснення криміногенної особи в усіх її схильностях та структурах. Так, Адольф Ленц зазначав: «Биологический подход позволяет видеть в преступлении психофизический феномен. А это значит, что духовная жизнь рассматривается здесь не побочно, как в уголовной психологии, а в ее тесном единстве с телесной жизнью... Уголовная биология – это логически упорядоченное учение о личности преступника и о его преступлении как об индивидуальном переживании... Окружающая среда входит в поле зрения уголовной биологии лишь в той степени, в какой она отражается в индивидуальной жизни... Высшей целью уголовной биологии является выявление взаимосвязи личности и преступного деяния»³.

Інший підхід до розуміння особи злочинця знаходимо у вчених-психоаналітиків. Роботи З. Фрейда, а потім і К. Юнга, їхніх учнів дали міцний поштовх розвитку нового розуміння особи людини взагалі та особи злочинця зокрема. Під впливом розвинених З. Фрейдом ідей не-свідомого вчені стали намагатися проникнути в інстинкти та спонукання злочинців, дійти до підсвідомих та чуттєвих глибинних шарів його особистості. Американець У. Уайт услід за З. Фрейдом стверджував, що злочинні схильності закладені в людині з народження в Іде (Воно). Все своє життя людина перманентно подавляє агресивні, руйнівні інстинкти за допомогою Супер-Его (над-Я). У тих людей, психіка яких виявляється нездатною розвинути достатньою мірою контролюючі функції Супер-Его, Ід виходить із-під контролю свідомості і вони вчиняють злочини. Німецькі психоаналітики Франц Александер та Гуго Штауб, а також австрійський педагог Аугуст Айхгорн вбачали причину формування особи злочинця у неправильних взаємовідносинах батьків та дітей, у психічних травмах раннього дитинства [950]⁴. Альфред Адлер прямо вказував, що у таких людей виявляється почуття власної неповноцінності, відсутності спільності з іншими людьми, відчуженості, з яких і по-

¹ Schneider K. Die psychopathischen Personalitäten. – 1 bis 9 Aufl. – Wien, 1923-1950.

² Birnbaum K. Die psychopathischen Verbrecher. – 2. Aufl. – Leipzig, 1926.

³ Цит. за: Шнайдер Г.Й. Криминология. – М., 1994. – С. 79.

⁴ Alexander F., Healy W. Roots of Crime (1935). Nachdruck: Montclair. – N.J., 1969.

ходить злочинність¹.

Хоча сам З. Фрейд безпосередньо особисто злочинців не вивчав, але його ідеї про вплив на діяльність особи інстинкту смерті певною мірою пояснюють людську агресивність та вчинення агресивних злочинів. На думку З. Фрейда, у кожній людині йде боротьба двох начал: творчого та руйнівного. Руйнівне начало у вигляді стремління до смерті шукає собі вихід і якщо знаходить, то людина відчуває полегшення, знищуючи будь-який об'єкт зовнішнього світу. З. Фрейд ставив питання не про повне звільнення від цих деструктивних проявів, оскільки це, на його думку, неможливо, а про зміну спрямованості дії агресивних сил особистості, тобто сублімації їх у творчості та еросі². Помилка З. Фрейда, як вказує О.М. Костенко, полягала у тому, що він при інтерпретації фактів психічного життя людини виходив із невірної ідеї про те, що соціальне (воля і свідомість) в людині існують для пригнічення (приборкання) всіх природних інстинктів взагалі³. Ми з цим погоджуємося.

Початок розвитку цікавої ідеї особи злочинця поклали дослідження соціального психолога з Чикаго, професора Джорджа Герберта Міда (1863–1931), що отримали назву символічного інтеракціонізму. Професор Колумбійського університету Френк Танненбаум («Злочинність та суспільство», 1938 р.) зробив кроки до застосування теорії Міда у вивченні та поясненні особи злочинця. Згідно з цією теорією необхідно визначати значення чи зміст дій інших людей. Від реакції суспільства на зміст цих дій останнім надається позитивне чи негативне значення. На думку Ф. Танненбаума, процес криміналізації особи – це процес наклеювання стигм, відособлення, доведення до свідомості особи, збудження, підкріплення саме тих рис людини, які вона сама вважає поганими. Якщо особистість оцінюється негативно (і тими, хто бажає їй зла, і тими, хто бажає їй добра), то вона озлоблюється, підкоряється призначеній їй ролі, соціальним очікуванням. У результаті цього у неї можуть, при невмілому використанні негативних оцінок, зникнути позитивні завдатки та ознаки та ініціюватися криміналізація особи. У подальшому людина починає діяти відповідно до стигми. Тому Ф. Танненбаум вважав неприпустимим «драматизацію зла»⁴.

¹ Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М., 1993. – 175 с.

² Див.: Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – М., 1989; Фрейд З. Психология бессознательного. – М., 1989.

³ Костенко А.Н. Интерпретация криминологической информации в свете социального натурализма (о новом подходе в криминологии) // Проблемы якості інформації про злочинність: Криминологічні дослідження: Вип. 4. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім.Е.О.Дідоренка, 2010. – С. 26.

⁴ Tannenbaum F. Crime and the Community. – London, 1938; Idem. The Dramatization of

Істотну роль у розвитку концепції соціального таврування зіграла гіпотеза Торстена Селіна про те, що особа злочинця досліджується на підставі вивчення особи засуджених. А незасуджені, однак саме особи, які вчинили злочини, практично не вивчаються. Більше того, вони часто становлять контрольну групу. Тому відмінності між злочинцями та незлочинцями несуттєві. Ці висновки знайшли підтвердження у відомих роботах Едвіна Саттерленда (1883–1950) («Is White Collar Crime?» (1945), «White Collar Criminality» (1940), «White Collar Crime» (1949) про правопорушення, вчинені людьми з високим соціальним статусом в межах їх професійних обов'язків і з порушенням наданої їм довіри. Злочинець у «білому комірці» не вважає себе злочинцем, оскільки не відповідає стереотипу злочинця, що склався в соціумі. Стереотип злочинця відноситься тільки до так званих загальнокримінальних злочинців¹.

Основний висновок теорії стигми такий: злочинці майже нічим не відрізняються від незлочинців. Відмінності між засудженими та незасудженими злочинцями більш суттєві. Визнання тієї чи іншої особи злочинцем багато у чому залежить від реакції людей.

Необхідно згадати ще про одну теорію, яка виникла у 30-і рр. ХХ ст. Засновником її можна вважати Кліфорда Шоу, який підкреслював, що злочинність можна пізнати через властивості особи. Злочинна поведінка є результатом навчання (згадаємо «теорію наслідування» Г. Тарда). Розвинув цю теорію, що має назву «диференціальної асоціації», у 1939–1947 рр. Едвін Саттерленд у своїй монографії «Принципи кримінології»². Основна думка теорії диференціальної асоціації полягає у тому, що кримінальне мислення породжує злочинну поведінку, людина стає злочинцем, коли засвоювані нею антигромадські настанови переважають над законослухняними традиціями. А настанови ці формуються задовго до вчинення злочину в результаті переважаючого спілкування з носіями таких настанов у малих референтних групах.

Таким чином, можна зазначити що в поясненні особи злочинця, як особи насильницького поєднувалися не лише біологічні, а й інші теорії. І крім того, в цей час були здійснені перші кроки у поясненні психічних станів особи під час вчинення злочину та його мотивації.

Evil // Perception in Criminology. – L., 1975. – P. 351.

¹ Селлин Т. Социологический подход к изучению причин преступности // Социология преступности. – М., 1966. – С. 27-38; Саттерленд Э.Х. Являются ли преступления людей в белых воротничках преступлениями? // Социология преступности. – М., 1966. – С. 45-59.

² Шоу К.Р., Маккей Г.Д. Теоретические выводы из экологического изучения Чикаго // Социология преступности. – М., 1966. – С. 288-298; Sutherland E. On Analyzing Crime. – Chicago, 1973. – P. 32.

1.3. Сучасні зарубіжні школи про особу насильницького злочинця

У 50-і рр. ХХ ст. наукові дослідження особи злочинця продовжилися, але вже на новому рівні, з використанням досягнень не тільки кримінології та наук правового циклу, а й медицини, психології, психіатрії, біології, філософії, хімії, соціології та ін. Як і в попередні роки, увагу вчених привертала особа злочинця, який вчиняв найбільш небезпечні злочини: умисні вбивства та нанесення тілесних ушкоджень з різних мотивів (переважно, особистих та сексуальних); статеві злочини, особливо, вчинені із застосуванням насильства та серійні злочини, що мали насильницький характер, тривале утримання жертви після її захоплення та жорстоке й немотивоване знущання. Склалися дослідницькі напрямки, котрі умовно можна віднести до 4-х основних парадигм в залежності від підходу до розуміння особи злочинця. Першу концепцію підтримують напрямки, що розглядають особу злочинця як продукт соціуму, зовнішніх умов існування, зі зміною яких змінюється й сама особа. Друга парадигма, на наш погляд, ґрунтується на клінічній кримінології та розглядає злочинця і криміногенну особу як хворих, дослідити та впливати на яких повинні лікарі, у першу чергу, психіатри та психологи. Третя парадигма полягає у визначенні особи злочинця як субстанції, що змінюється під впливом заходів контролю: заохочення, взяття під варту, покарання та ін. Четверта розглядає особу злочинця як непотрібний елемент суспільства. Кожну із цих парадигм розвивають безліч наукових шкіл, що розробляють проблеми особи злочинця. У більшості своїй ці течії продовжують низку напрямків, розпочатих у ХІХ – 1-й половині ХХ ст.

Дослідження в галузі клінічного підходу до вивчення криміногенної особи продовжив Едвард Подольскі, який здійснював аналіз взаємодії ендокринної та хімічної основи тіла людини з її злочинною поведінкою, намітив найбільш продуктивні шляхи впливу на особу злочинця за допомогою гормональних препаратів для зняття агресивності, пробудження материнського почуття тощо. Роботи в галузі конституціональної схильності до злочину проводилися протягом тривалого часу в Америці юристом Шелдоном Глюком та педагогом Елеонорою Глюк, результати яких були викладені ними у науковій роботі «Статура і підліткова злочинність», що була видана у 1956 р. Вказані автори обґрунтовували зв'язок побудови тіла неповнолітніх правопорушників з девіантною протиправною поведінкою. Сутність ідеї Глюків полягає в обґрунтованому ними визначенні злочинного потенціалу, розмір якого коре-

люється з особливостями конституції. Вони стверджували, що криміногенні особи частіше за представників контрольної групи виявляються підданими психопатизації та особистісній схильності до вчинення злочинів. За розробленою Глюками методикою здійснювалося прогнозування злочинної поведінки і навіть ставилося питання про превентивну ізоляцію неповнолітніх, котрі мають несприятливий прогноз щодо майбутньої злочинної діяльності¹. Це можна порівняти з роботою сучасних служб у справах дітей та неповнолітніх у складі МВС України та місцевих виконкомів.

Подальший розвиток отримав напрямок, що розглядає генетичну схильність особи до вчинення злочину. Досліджуючи близнюків, японські вчені Суфу Іосімасу (1957) та Хайясі (1967), датчанин Карл-Отто Хрістіансен (1968) дійшли висновку, що однояйцеві близнюки обидва вчиняють злочини частіше, ніж різнояйцеві. Висновки ці не можна визнати достовірними, оскільки вивчалася недостатня кількість близнюків. До того ж, за вірним зауваженням Г. Кайзера, необхідно вивчати вплив середовища на особу близнюків-злочинців². Цікавими могли б бути результати дослідження близнюків, що опинилися у різних родин та у різних умовах. Крім того, в опублікованих даних немає вказівок на характер злочинів, вчинених близнюками, а це могло дати можливість пояснення ступеня обґрунтованості цієї теорії. Німецький вчений Франц Екснер стверджував, наприклад, що однакова поведінка близнюків залежить не від однакового генотипу, а від ідентичного виховання. Проводили дослідження близнюків, які виховувалися у різних родин, але даних про вчинені ними злочини не було отримано.

Подальший розвиток метод близнюків отримав у хромосомній теорії особи злочинця. У 50-і рр. дослідження в галузі генетичних основ особи злочинця набули значного розвитку. Відомо, що статеві принадлежність людини визначається хромосомами «Y», яка відповідає чоловічій статі, тобто наявністю парних хромосом: "XX" – жінка, "XY" – чоловік. Але у деяких чоловіків виявлений не парний, і потрійний набір хромосом. Патріція Джекобс, здійснивши дослідження ув'язнених в Шотландії, у 1965 р. опублікувала замітку про те, що серед злочинців-чоловіків осіб із хромосомним набором «XYY» набагато більше, ніж серед законослухняних громадян³.

¹ Glueck. Sh. & E. Physique and Delinquency. – N.Y., 1956.

² Kaiser G. Genetics and crime // Proceedings of the II International Symposium on Criminology. – San Paulo, Brasil, 1975. – P. 7-8.

³ Jacobs P.A., Bruton M., Melville M. Aggressive Behavior, Mental Subnormality and the XYY Male // Nature. – 1965. – V. 208. – December, 25,1. – P. 351-352.

Понтер Кайзер із огляду на результати своїх досліджень відкинув гіпотезу П. Джекобс. Він установив, що серед чоловіків – добропорядних громадян кількість осіб, які мають набір хромосом «ХУУ», не менша, ніж серед тих, хто порушив кримінальний закон¹.

Річард Фокс вказував на те, що ув'язнені з «ХУУ» набором хромосом схильні до насильства не більше за ув'язнених зі стандартним набором хромосом². Такої самої думки дотримувалися й інші вчені³. Російський вчений Ю.М. Антонян, при проведенні судово-психіатричних експертиз щодо А. Чикатила та інших серійних вбивць і гвалтівників також дотримувався вказаної теорії⁴, але пізніше від неї відмовився. Але остаточного вирішення питання про зв'язок наявності зайвої хромосоми зі схильністю осіб чоловічої статі до вчинення насильницьких злочинів поки що не знайшло та потребує подальших досліджень. Слід зауважити, що пошуки «гена злочинності» у вказаній формі означають спробу обґрунтувати тезу щодо існування природженого злочинця.

Паралельний розвиток соціологічної школи у розумінні особи злочинця істотно підривав генетичну природу криміногенної особи. Американські вчені І. Валернстайн та К. Вайл опублікували наукову статтю «Наші законотворці правопорушники». У ній були проаналізовані результати анонімних опитувань, згідно з якими 91 % опитаних зізналися, що їм доводилося вчиняти різні злочини, за які вони не притягувалися до кримінальної відповідальності. Ставилося питання про необхідність та доцільність розгляду особи злочинця як феномену. Чи не є вчинення злочину притаманним особистості будь-якої людини в залежності від умов, що впливають на неї⁵?

Висновок про те, що злочинцем може стати будь-яка людина і тому

¹ Kaiser G. Op. cit. – P.7.

² Fox R.G. The XYY Offender: A Modern Myth? // Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science, 62, Marcy 1971. – №1. – P. 59-73; Фокс В. Введение в криминологию – М., 1985. – С. 72-73.

³ Roebuck J.B., Atlas R.H. Chromosomes and the Criminal // Collective Psychiatry and Journal of Social Therapy, 15, 1969. – P. 103; Falek A., Craddie R., Collum J. An Attempt to Identify Prisoner with an XYY Chromosome Complement by Psychiatric and Psychological Means // Journal of Nervous and Mental Disease, 150, 1970. – №3. – P. 165-170; Montagu M.F. Chromosomes and Crime // Psychology Today, 2, October 1968. – P. 43-49; Prace T. W.H. Behavior Disorders and Patterns of Crime among XYY Males Identified at a Maximum Security Hospital // British Medical Journal, March 4, 1967. – P. 533-536; Stock R.W. XYY and the Criminal // The New York Times Magazine, October 20, 1968. – P. 30 et seq.; Werner S., Sutherland G., Bartolomew A.A., Hudnes B XYY Males in a Mtlbourne Prison // Lancet, January 20, 19. – P. 150; Антонян Ю.М. Сексуальные преступления. – М., 1998.

⁴ Див. : Антонян Ю.М. Сексуальные преступления. – М. : Амальтея, 1999. – 319 с.

⁵ Wallersteine I, Wyle C Our Law-abiding law breakers // Probation. – 1947. – № 25. – P. 107-112.

немає специфічної відмінності особи злочинця від особи незлочинця – це є лише тимчасовим станом, став підґрунтям для розвитку біхевіористської теорії навчання. Дослідники цього напрямку стверджують, що природжених злочинців не існує. Спадковими можуть бути тільки деякі здібності, основна з яких – здатність до навчання. Послідовники Г. Тарда вважають навчання найважливішою системою реагування у процесі адаптивної поведінки людини. Засновуючись на теорії умовного рефлексу І.П. Павлова, Ганс-Юрген Айзенк та Гордон Траслер висунули концепцію особи злочинця, відповідно до якої злочинна поведінка є необхідною та зростаючою тоді, коли вона дає безпосереднє задоволення такій особі. Отже, неодноразове отримання задоволення однієї чи різних потреб шляхом вчинення злочину виробляє у людини умовний рефлекс до його вчинення. А своєчасне покарання може виробити протилежний умовний рефлекс¹.

Інший напрямок біхевіористської теорії у поясненні особи злочинця розвинув американський вчений Беррес Фредерік Скіннер. Його ідея про оперантні умовні рефлекси полягає у тому, що людина навчається на своїх успіхах та невдачах за допомогою заохочень та покарань (стимулюючих підкріплень). Особа злочинця формується за зразками поведінки з використанням заохочень та покарань, котрі застосовуються в залежності від характеру її дій. Якщо згідно з теорією І.П. Павлова про умовні рефлекси людина навчається тільки суспільно прийнятній поведінці, то при виробленні оперантного або інструментального умовного рефлексу у ході усвідомлювання засвоюються у т. ч. й види злочинної поведінки та поведінки, що відхиляється від загальноприйнятної. Заохочення та відсутність покарання стає позитивним підкріпленням. Уникнення злочину або інша негативна поведінка є негативним підкріпленням. Частота повторення злочинів зменшується у випадку слідування покарання (позитивне покарання). Але злочин може стати реакцією на відсутність заохочення або анулювання заохочення при соціально корисному діянні (негативне покарання)².

Біхевіористська теорія оперантного обумовлення дала привід до розвитку у клінічному напрямку медичного впливу на особу злочинця з метою її зміни. Для цього застосувалися лікарські засоби на основі гормональних чи наркотичних препаратів, а також хірургічне втручання.

Основу антикриміногенного застосування лікарських засобів скла-

¹ Eysenck H.J. Crime and Personality. – London, 1964; Traler G. The Explanation of Criminality. – London, 1962.

² Skinner B.F. Walden Two. – N.Y., 1948; Idem. Science and Human Behavior. – N.Y., 1953.

ли дослідження природи агресивності та її зв'язку з аномаліями функціонування окремих ділянок головного мозку. Сутність цих досліджень зводиться до наступного. Особливістю людей з підвищеною схильністю до насильства є низький поріг імпульсу до насильства, для якого не треба істотного приводу і який не становить реальної небезпеки¹. Причинами такого неадекватного включення механізму насильства можуть бути страхи (за З. Фрейдом); аномальності електричної діяльності мозкової мигдалини або такий вплив у дитинстві соціального та культурного середовища на мозок, що він став відчувати небезпеку, що наближається, більш сильно, ніж це викликано існуючою дійсністю.

Можливості застосування фармакологічних засобів із індивідуально-попереджувальною метою ще недостатньо широко використовуються, особливо в Україні. Інертність мислення, відсутність висококваліфікованих кадрів, достатньою мірою апробованих методик такого застосування, страх кардинально нових підходів, відсутність матеріальних засобів не дозволяють оперативно та широко використовувати досягнення сучасної медицини і генетики. На відміну від України, в США та окремих країнах Європи застосовуються фармакологічні засоби для пригнічення статевого потягу щодо сексуальних злочинців. Нещодавно і в Російській Федерації, як в країнах Європи, прийнято закон, яким передбачено застосування таких засобів, хоча, як медики, так і юристи вказують на низьку ефективність даного заходу, оскільки існують медичні препарати для підвищення потенції, і придбати їх можна вільно в аптечній мережі. Таким чином, говорити про ефективність даного методу пригнічення потенції та сексуального потягу складно.

Істотно відрізняється від вчень, пов'язаних з умовним рефлексом, соціальна теорія навчання, розроблена Альбертом Бандурою². На його думку, соціум має головну роль у формуванні наміру особи вчинити злочин.

Сутністю особистості людини є не автоматичне рефлексорне реагування. Вирішальну роль в особі злочинця відіграють мотивації, чуттєве сприйняття та складний розумовий процес. Неодноразове спостереження за демонстрацією успішної злочинної поведінки інших осіб призводить до переконання, що повторення особою подібної поведінки, тобто співпереживання досвіду інших, буде мати сприятливі для особи злочинця наслідки. Відсутні у життєвому досвіді чинники, що підкріплюють чи ослаблюють, називають «замінюючим» підкріпленням або «штраф-

¹ Mark V., Ervin F. Violence and Brain. – N.Y., 1970. – P. 32.

² Bandura A. Psychology of Crime and Criminal Justice. – N.Y.-Toronto-London-Sydney, 1979. – P. 198-236.

ними»¹. Людина може отримати достатню мотивацію за рахунок мисленого передбачення можливих наслідків. За допомогою самостійно вироблених стимулів та усвідомлених наслідків людина може обирати собі такі дратівники, що вимушують її організовуватися та перебудовуватися. Як зазначає Г.Й. Шнайдер, соціалізацію дітей членами сім'ї сьогодні у все більших масштабах підміняє символічне моделювання поведінки через телебачення, кіно та інші візуальні засоби. Особливо це стосується зображуваної злочинності, оскільки у житті, у звичайних умовах, люди дуже рідко безпосередньо стикаються з тяжкими злочинами. Увага, що приділяється цим моделям та зразкам поведінки, залежить від їх привабливості та принадливості. Люди своїми діями створюють умови оточуючого середовища, які потім, у свою чергу, впливають на їхні вчинки. І буває навіть так, що вони просто звикають (не користуючись жодним механізмом підкріплення) до сприйняття тієї чи іншої дії як правильної та необхідної².

Використовуючи теорію З. Фрейда про Ід та Супер-Его, американський професор Д. Абрахамсон у своїй роботі «Хто винен?» вивів формулу злочину, в якій провідну роль відіграють психологічні властивості особи: злочин = (злочинні потяги, що існують в Іде + криміногенна ситуація): контролюючі здатності над-Я³.

Англійський вчений Едвард Гловер у своїй роботі «Причини злочинності», виходячи із співвідношення свідомого та несвідомого, висловив думку, що злочинність є результатом конфлікту між примітивними інстинктами, які є у кожного, і альтруїстичними правилами, настановами у суспільстві⁴.

Виявлені З. Фрейдом психічні механізми дозволили більш глибоко зрозуміти мотивацію злочинця. Це дало можливість розвинути самостійні теорії особи злочинця. Американський кримінолог Уолтер Реклесс сформулював теорію внутрішнього регулювання поведінки. У світлі його концепції криміногенна особа характеризується низькою самосвідомістю, слабким Я, погано розвиненим над-Я, схильністю до впливу різних негативних чинників, нездатністю переносити фрустрацію⁵, нерозвиненим почуттям відповідальності, нездатністю до раціональної пове-

¹ Herker W. Einführung in die Sozial psychologie. – 2 Aufl. – Bern-Stuttgart-Wien, 1981.

² Шнайдер Г.И. Криминология. – М., 1994. – С. 312.

³ Abrahamsen D. Who is guilty? – N.Y., 1952.

⁴ Glover E. The Roots of Crime. – London, 1960.

⁵ Фрустрація (от лат. frustratio – обман, розлад, руйнування планів) – стан, що виникає внаслідок переживань з приводу в неможливості досягнення запланованих цілей та задоволення потягів, краху планів і надій. // Див.: Лейбин В. Словарь-справочник по психоанализу. - 2010. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://vocabulary.ru/dictionary/881/>

дінки, відсутністю цілеспрямованої діяльності, нездатністю до сублімації злочинних мотивів у соціально прийнятні¹.

Його співвітчизники Грехам Сайкс та Девід Мітза, ґрунтуючись на розробленому З. Фрейдом механізмі витіснення, створили концепцію нейтралізації. Проведений ними поглиблений аналіз механізму психологічного захисту, покладений в основу кримінальної мотивації, дозволив виділити декілька способів нейтралізації антикриміногенних об'єктивних і суб'єктивних чинників, які, на їхню думку, становлять сутність особистості злочинця. До них належать: заперечення відповідальності, коли людина вважає себе жертвою обставин; заперечення шкоди, коли злочинець запевняє себе й інших, що від його дій немає нікому шкоди; осуд тих, хто засуджує вчинки прихованих або потенційних злочинців; посилення на вищі міркування, що виправдовуються обов'язками стосовно малих груп². Таким чином, Сайкс і Мітза дістають обґрунтованих висновків про те, що основу формування та сутності криміногенних властивостей особи складає психологічний захист свого «Я» від реального чи вигаданого ворога. Ці положення знайшли подальший розвиток у роботах інших вчених і мають достатні пояснювальні можливості щодо сутності особи злочинця.

Американський дослідник Джей К. Колемен («Психологія ненормальності», 1964 р.) окреслив такі характерні ознаки психологічного захисту, які властиві криміногенній особистості і можуть викликати вчинення злочину: «заперечення реальності» у формі відмови об'єктивно сприймати навколишню обстановку, що може перешкоджати вчиненню злочину; «репресія» як недопущення проникнення у свідомість неприємних та невігідних для вчинення злочину думок; «придушення» у вигляді відмови усвідомлювати, розбиратися у неприємних та небезпечних думках, що уже проникли у свідомість; «раціоналізація» як спроба довести, що поведінка особи виправдана якимись поважними причинами; «проекція» власних негативних характеристик на інших осіб та нейтралізація негативної самооцінки; «компенсація» у вигляді прикриття власних слабостей або самоствердження; «переміщення» почуття помсти з небезпечного об'єкта, що заподіяв шкоду, на безпечний об'єкт, що не заподіював шкоди; «розрядка» як зниження тривожності, викликані забороненими бажаннями, шляхом бурхливого прояву почуттів та

¹ Reckless W.C. A New Theory of Delinquency and Crime // Federal Probation. – 1961. – № 4. – Р. 42.

² Сайкс Г.М., Митза Д. Метод нейтралізації. Теорія делинквентности // Социология преступности. – М., 1966. – С. 322-334.

зовнішньої активності¹.

З 50-х рр. ХХ ст. почалася активна боротьба німецької психопатологічної школи розуміння криміногенної особи з американською психоаналітичною школою та кримінально-соціологічним напрямком.

Для обґрунтування вірності своїх теорій німецькі вчені-кримінологи не тільки використали досягнення в галузі психіатрії, але й застосовували загальний філолофсько-антропологічний підхід, за допомогою якого намагалися протистояти своїм американським опонентам². Теоретичною основою дослідження особи злочинця стала психопатологія.

Швейцарський дослідник Ервін Фрей, котрий проаналізував висновки психіатричних експертиз із кримінальних справ, зробив узагальнення, що певні правопорушники стають рецидивістами не поступово через вчинення випадкових злочинів; вони на генетичному рівні мають нахил до цього від народження й позитивному впливу не піддаються³. Думка Е. Фрея про генетичну схильність до вчинення злочину не є новою. Тут спостерігається одна дуже розповсюджена помилка, що полягає в розгляді фізіологічних і соціальних явищ як явищ одного порядку. На нашу думку, зв'язок природи і суспільства є не прямолінійним, а опосередкованим свідомістю особистості. До того ж, сучасні дослідження свідчать про можливість і необхідність позитивної зміни природжених властивостей. Наведене положення є принциповим для можливостей індивідуальної профілактики злочинів, і в першу чергу – насильницьких.

Ґрунтуючись на ідеях несвідомого, Армад Менгер фактично погоджується з висновком Е. Фрея, коли стверджує про закладену у кожній людині схильність до вчинення злочину. А. Менгер називав її «природженим» злочинцем і при цьому мав на увазі особу, котра має більший, ніж всі інші люди, кримінальний нахил до вчинення злочину і для якої характерна підвищена ймовірність його вчинення⁴. Частіше та сильніше вчиненню злочинів піддаються психопатизовані особи.

Прихильник філософсько-антропологічної орієнтації в кримінології Ріхард Ланге у 1970 р. зазначав, що у Німеччині, як і раніше, непохитно діє класичний принцип десяти психопатичних типів, закладений у концепції Курта Шнейдера, незважаючи на те, що сам він вніс певні засте-

¹ Coleman J.C. *Abnormal Psychology in Modern Life*. – Atlanta, 1964.

² Див. напр.: Herren R. *Freud und die Kriminologie*. – Stuttgart, 1973; Lange R. *Das Ratsel Kriminalitat*. – Frankfurt/M.-Berlin, 1970; Kaiser G. *Stand und Entwicklung der kriminologischen Forschung in Deutschland*. Berlin – N.Y., 1975; Leferenz H. *50 Jahre Gesellschaft for die gesamte Kriminologie* // Goppinger H., Walder H. *Wirtschaftskriminalitat – Beurteilung der Schuldfahigkeit*. – Stuttgart, 1978. – S. 1-5.

³ Див.: Frey E. *Der fruhkriminelle Ruckfallsverbrecher*. – Basel, 1951.

⁴ Див.: Menger A. *Der geborene Verbrecher*. – Humburg, 1968.

реження у свої початкові тези. Однак вплив німецької психопатології на проблеми особи злочинця значно зменшився навіть у державах, де у 1-й половині ХХ ст. він був дуже сильним (наприклад, у Скандинавських країнах). У 1952 р. датчанин Стефан Гурвитц у підручнику кримінології піддав німецьку психопатологічну школу різкій критиці. Його співвітчизник Карл-Отто Христіансен, який продовжував спостереження за близнюками, зайняв щодо споконвічної кримінально-біологічної теорії критичну позицію.

Теоретичні позиції вчених США у світовій західній науці зміцнювалися. Починаючи з середини ХХ ст. подальший розвиток одержав клінічний напрямок у поясненні криміногенної особи. Особливо сильними були ці традиції в Італії та Франції (Жан Пінатель та Беніоно ді Туліо). Основною в цьому напрямку є ідея того, що злочинець – це хвора людина¹. Італійський вчений Філіппо Граматіка багато уваги приділяв індивідуальним особливостям особи злочинця². На позиціях конституційної схильності до злочинів, а також концепції злочинця-душевнхворого стоїть його співвітчизник Б. ді Тулліо.

Одним із найбільш активних та послідовних прихильників клінічного вивчення особи злочинця є Жан Пінатель. Наукові положення та методи, запропоновані цим вченим у розробленій ним теорії злочинної особистості, стали методологічною основою кримінологічного вивчення особи злочинця як у Франції, так і в інших державах³.

Дослідження особи злочинця з позицій цієї теорії і з використанням її даних проводилися, зокрема, у таких країнах: Франції (А. Мате «Психотерапія у в'язниці», 1976 р.)⁴; А.-М. Фавард «Юнацька дезадаптація та злочинна особистість», 1972 р.)⁵; Канаді (проект дослідження М. Фрешетта та А. Лап'єра «Діагноз і прогноз небезпечної злочинності», 1972 р.)⁶; Італії (дослідження Дж. Канепа «Розвиток антисоціальної

¹ Див. більш детально: Pinatel J. Criminologie. – Paris, 1963; Pinatel J. La Societe Criminologene. – Paris: Calmann-Levy, 1971. – 297 p.; Di Tullio B. Principes de Criminologie Clinique. – Paris, 1967; Di Tullio B. Horizons in Clinical Criminology. – N.Y., 1969.

² Gramatica F. Principes de Defence Sociale. – Paris, 1963.

³ Pinatel J. Personalite criminelle et prevention de Iq criminalite // In. Annales intrnationales de criminologie. – Melun, 1973. – n. 1 et 2. – P. 13-23; Pinatel J. et Favard A.M. La methode hypotheticodeductive en criminologie // In: Revue de science criminelle et droit penal cjmpare. – Paris, 1979. – n. 2. – P. 367-374.

⁴ Mathe A. Psychotermpie en prison. – Paris: Denael, 1976. – 216 p.

⁵ Fovard M. Personnalite criminelle et typologie de delinquents // Rapport au VII Congres international de criminologie. - Belgrade, 1973. – P. 1-17.

⁶ Frechette M. Diagnostic et prognostic de la delinquance grave // Projet de recherche. – Montreal, 1972. – P. 1-26.

особистості», 1970 р.)¹; Іспанії (дослідження Пенітенціарного Центра спостереження у Мадриді «Системи поводження зі злочинцем і злочинною особистістю», 1970 р.).

Основні положення теорії особистості злочинця Ж. Пінателя полягають у наступному. Існує злочинна особистість, у якій є центральне ядро із чотирьох психологічних рис: егоцентризму, лабільності, агресивності та емоційної байдужості. Центральне ядро обумовлює наявність небезпечного стану та керує переходом до злочинного діяння. Психологічні риси, що є складовими центрального ядра злочинної особистості, підтримують умови-стадії, необхідні для переходу до діяння. Злочинець відрізняється від незлочинця існуванням вищевказаних психологічних рис центрального ядра злочинної особистості, а також наявністю небезпечного стану та особливою схильністю до переходу до злочинного діяння. Згідно із зазначеною теорією небезпечний стан є біопсихологічною властивістю індивіда та складається із двох елементів: злочинної здатності й нездатності до соціальної адаптації. Причому вирішальним елементом небезпечного стану є, за твердженням Ж. Пінателя, злочинна здатність, що визначається через психологічні риси центрального ядра. Таким чином, небезпечний стан ототожнюється зі злочинною здатністю, тобто зі здібністю, схильністю до вчинення злочину.

На думку Ж. Пінателя, небезпечний стан повинен визначатися як суспільна небезпека, а не як біопсихологічна якість і певна злочинна здатність. При окресленні психологічних рис центрального ядра дослідник намагався довести, що всі вони є вродженими і їхнє походження пов'язано з порушенням або одного з основних уроджених інстинктів індивіда – інстинкту розмноження, симпатії та самозбереження, або роботи певних ділянок мозку, відповідальних за окремі риси. Розвиток і закріплення цих рис Ж. Пінатель пов'язує з вихованням дитини в родині, що народжується біологічним і несоціалізованим індивідом. При цьому він стверджує, що використовує у своїй теорії соціальні фактори, хоча зводить їх тільки до сімейного виховання, що полягає, на його думку, в емоційному впливі матері на дитину².

Явищем у дослідженні особи злочинця, пов'язаним із вивченням, у першу чергу, жорстокості, стала творчість американського психолога німецького походження Еріха Фромма. Його праці багато в чому допомогли людству просунутися вперед у розумінні агресії, жорстокості та деструк-

¹ Сапера G. Evolution de la personalite antisociale et delinquance // In: Annales internationales de criminologie. – Melun, 1970. – n. 2. – P. 351-362.

² Див.: Трубицына Э.М. Теория преступной личности во Французской криминологии. Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.01). – М., 1980.

тивності¹. Вихідним положенням соціо-біологічної теорії деструктивності Е. Фромма є положення про те, що людина відрізняється від тварини саме тим, що вона – вбивця. Це єдиний представник приматів, який без біологічних та економічних причин катує і вбиває своїх одноплемінників і ще знаходить у цьому задоволення. «Это та самая биологически аномальная и филогенетически не запрограммированная «злокачественная» агрессия, которая представляет настоящую проблему и опасность для выживания человеческого рода»². До «злаякісної» або «компенсаторної» агресії Е. Фромм відносить деструктивність і жорстокість. Під компенсаторним насильством він розуміє насильство, що служить імпотентній людині як заміна продуктивної діяльності. Імпотенція, на думку Е. Фромма, – це нездатність людини діяти через слабкість, страх, некомпетентність, що є причиною фрустрації. Творення, удосконалення життя вимагає певних властивостей, які відсутні у імпотентної людини, у той час як руйнування життя вимагає тільки одного – застосування насильства. Імпотентові потрібно тільки мати револьвер, ніж або фізичну силу, і він може трансцендувати життя, руйнуючи його у інших осіб та в собі. До цього виду насильства, на думку Е. Фромма, приєднується садизм і жага крові. Компенсаторне насильство не перебуває на службі у життя, більшою мірою воно є патологічною заміною життя³.

Утверджуючи свою концепцію, Е. Фромм критикує інстинктивізм та біхевіоризм. Він вважає, що не можна шукати джерела агресивності або лише у біологічних інстинктах, або лише у впливі соціального середовища. Сам Е. Фромм шукає сутність агресивної жорстокості особи злочинця в складній взаємодії інстинктів, соціуму та інших чинників. В особі злочинця Е. Фромм знаходить ознаки нарциссизму та гіпертрофованого егоїзму і зазначає, що сучасне індустріальне суспільство орієнтує людину майже винятково на «прості стимули», такі як секс, корисливість, садизм, нарциссизм, деструктивність. На думку Е. Фромма, у людини є можливість або повністю використати свої можливості для творчості, або стати порочною істотою. Злочинця можна вважати екзистенціальним відступником – людиною, якій не вдалося стати тим, ким вона могла б стати відповідно до своїх екзистенціальних потреб⁴.

Е. Фромм цілком справедливо критикує підходи К. Лоренца до пояснення природи агресивності у людини. За К. Лоренцем, схильність до

¹ Деструктивність – руйнування, що виходить від людини і спрямоване назовні, на зовнішні об'єкти або на самого себе. Див.: Лейбин В. Словарь-справочник по психоанализу, 2010 г. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://vocabulary.ru/dictionary/881/>

² Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М., 1998. – С. 34.

³ Фромм Э. Душа человека. – М., 1998. – С. 40-43.

⁴ Фромм Э. Анатомия человеческой... – С. 32, 42-118.

насильства, жорстокості та катування собі подібних походить у індивіда від тваринних інстинктів, закладених генетично з метою продовження роду та збереження території перебування¹. Однак дослідження зоологів, палеонтологів, істориків свідчать, що тварини ніколи не катують і не виявляють жорстокості. Вони бувають агресивні тільки у випадку реальної небезпеки для свого існування.

Приймаючи основні погляди Е. Фромма на природу агресії й жорстокості, на нашу думку, варто погодитися з деякими зауваженнями, висловленими Ю.М. Антоняном². Критикуючи окремі положення теорії Е. Фромма з приводу того, що неадаптивна агресія не закладена у філогенезі, Ю.М. Антонян припускає, що злаякісна деструктивність може бути пов'язана з тією частиною психіки, у якій адаптований досвід колективного несвідомого. У цьому випадку такий тип агресивності можна оцінити з архетипових позицій. Тобто руйнівна агресія, можливо, є інстинктивним захистом від погрози, що не існує реально, а перебуває в несвідомому.

Продовжує формуватися соціологічний напрямок у дослідженні та поясненні криміногенної особи. Подальший розвиток одержала кримінологічна теорія аномії в теоріях субкультур. Початок розробки теорії субкультур поклали: Альбрехт Коен («Кримінальні підлітки: Культура зграї», 1955 р.)³, Ричард А. Клоуард (стаття «Незаконні засоби, аномія і поведінка з відхиленнями», 1959 р.; книга «Злочинність неповнолітніх та можливості: теорія злочинних груп», 1960 р. у співавторстві з Ллойдом та Оліном⁴), а також Уолтер Міллер⁵.

Названі автори вказували на значення для розуміння особи злочинця конфлікту між цілями та цінностями середніх верств суспільства і неможливістю підлітків із нижчих прошарків досягти цих цілей та одержати такі цінності. У. Міллер доводив, що вчинення підлітками правопорушень будується на системі ціннісних орієнтацій нижчих верств суспільства.

Розвиваючи теорію аномії, А. Коен, Р. Клоуард і Л. Олін обґрунтовують те положення, що особистість, яка заглушає страсті й бажання, що засуджуються соціумом, створює собі певний образ дій як захисний

¹ Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). – М., 1994.

² Антонян Ю.М. Насилие. Человек. Общество. – М., 2001. – С. 23-24.

³ Cohen A.K. Delinquent Boys: The Culture of the Gang. – Glencoe/111, 1955; Коэн А. Содержание делинквентной субкультуры // Социология преступности. – М., 1966. – С. 314-322.

⁴ Cloward R. A., Lloyd E.O. Delinquency and Opportunity. – N.Y., 1960; Клоуард, Олин Р.А., Ллойд Е.О. Дифференциация субкультуры // Социология преступности. – С. 334-355; Cloward R.A. Illegitimate Means, Anomie, and Behavior // AmSocR. – 24 (1959). – P. 164-176.

⁵ Miller W.B. Die Kultur der Unterschicht als Entstehungsmilieu für Bandendelinquenz // Sack F., König R. Kriminalsoziologie. – Frankfurt/M., 1968. – S. 339-359.

механізм. На думку А. Коена, незаконослухняний неповнолітній одержимий реакцією заперечення існування соціальних заборон. І якщо, на думку Р. Мертона, метою злочинця є матеріальне благополуччя, то за А. Коеном – досягнення певного статусу у референтній групі (це особливо яскраво виявляється у неповнолітніх правопорушників). У вихідців із нижчих верств населення розвивається почуття неповноцінності, усвідомленості приниженого положення. Це викликає фрустрацію. Але якщо А. Коен бачить есенцію особи злочинця в неусвідомленій реакції на фрустрацію, викликану низьким статусом підлітка, то Р. Клоуард та Л. Олін оцінюють її як усвідомлену адаптацію до стану протиріччя між устремліннями особистості та наявними можливостями.

На нашу думку, певною мірою мають рацію й ті, й інші дослідники. Хоча, на наш погляд, більш вірним буде представляти сутність особи злочинця у вигляді інтегральної взаємодії неусвідомлюваних та свідомих пристосовницьких реакцій на фрустрацію, викликану неможливістю задоволення важливих для особи потреб.

Самостійним напрямком кримінально-соціологічної концепції особи злочинця можна вважати теорію конфліктів, родоначальником якої був Т. Селлін.

Внутрішньоособистісні, міжособистісні та соціальні конфлікти досліджує психологія. Психічні (внутрішньоособистісні) конфлікти, як слушно зауважив Г.Й. Шнайдер, можуть бути рушійною силою в межах психо- і соціодинаміки. У випадку виходу їх із-під контролю вони стають неврозами й призводять до порушення стосунків із зовнішнім світом¹.

Саме із невизначених внутрішньоособистісних і зовнішніх соціальних конфліктів народжується злочинна поведінка. Прикладом тому може стати конфлікт культур, при інтеграції яких виникає конфлікт внутрішніх ціннісних орієнтацій особи. Істотне значення при цьому може мати перетворення зовнішнього ціннісного конфлікту у внутрішньоособистісний. Це положення яскраво простежується в сучасному Ізраїлі, що являє собою конгломерат іммігрантів із різних країн, які несуть основи своєї побутової та внутрішньої культури, котра вступає в протиріччя з культурою країни, що постійно змінюється. Конфлікти цих культур при їх розвитку перетворюються у психічний конфлікт цінностей, оскільки переносяться на малі групи й засвоюються окремими особистостями². Відомий ізраїльський кримінолог Шолома Шохам бачить основу особи злочинця у впливі конфліктних ситуацій на процес індивиду-

¹ Шнайдер Г.И. Криминология. – М., 1994. – С. 290.

² Reifen D. The Juvenile Court in a Changing Society. Young Offenders in Israel. – Jerusalem, 1972.

альної соціалізації¹.

Цікавим є розуміння особи злочинця, що міститься в теорії групового конфлікту, яку розробив Джордж Войд («Теоретична криминологія», 1958 р.). На його думку, особистість людини визначається впливом як усередині соціальної групи, так і між соціальними групами в процесі соціалізації. Оскільки всі люди переслідують одні й ті самі цілі, то між ними існує суперництво. Основу особи, зауважує Дж. Войд, складає прагнення до суперництва та досягнення більш високого положення. Між різними групами в суспільстві відбувається боротьба за збереження або зміну свого статусу. Груповий інтерес складається з істотних потреб і надій членів групи. Оскільки подібні цілі стоять і перед іншими групами, то між ними виникає конфлікт, у результаті якого одна група бере верх над іншою. Певна рівновага між групами, що борються, утримується в результаті соціальної організованості та упорядкованості суспільства. Сутність процесу законотворчості, порушення закону та його застосування полягає у боротьбі груп за встановлення контролю над силовими структурами країни. Люди, котрі не виконують пропоновані норми поведіння, виступають проти думки більшості, завжди оголошуються злочинцями. На думку Дж. Войда, сутність особи злочинця полягає у протесті проти встановлення у суспільстві правил, пов'язаних із політичною боротьбою за владу. Однак ці ідеї не пояснюють особи інших злочинців, чий діяння не пов'язані з боротьбою за панування в соціумі².

Американські вчені Остін Терк та Ричард Куїнні у своїх працях «Соціальна дійсність злочину», «Злочинність та правопорядок», «Вбивство» тощо претендували на пояснення особи будь-якого злочинця виходячи з теорії конфлікту боротьби за владу. Таку теорію в Німеччині підтримує Карл Шуманн. Процес криміналізації, на його думку, залежить не від особистісних властивостей людини, а від волі політиків, які розширюють поняття злочину. Соціальний статус злочинця визначається згідно з тим, як система законодавчої влади визначає індивіда³.

Погоджуючись із критикою Г.Й. Шнайдером цієї позиції⁴, заува-

¹ Shoham S. Research in Criminology in a Country of Social Change // Shoham S. Israel Studies in Criminology. – Band 1. – Tel Aviv, 1970. – P. 9-34.

² Void G.B. Theoretical Criminology. – 1. Aufl. – N.Y., 1958.

³ Turk A.T. Analyzing Official Deviance: For Nonpartisan Conflict Analyses in Criminology // Inciardi J.A. Radical Criminology. – Beverly Hills-London, 1980. – P. 78-91; Quinney R. Who is the Victim? // Criminology. – 1972. – n. 10. – P. 315-323; Quinney R. The Social Reality of Crime. – Boston, 1970; Shumann K.F. Gegenstand und Erkenntnisiinteressen einer konflikttheoretischen Kriminologie // Arbeitskreis Junger Kriminologen. Kritische Kriminologie. – Munchen, 1974. – S. 69-84, Shumann K.F. Theoretical Presupposition for Criminology as a Critical Enterprise // IntJCrIm-Pen. – 1976. – n. 4. – P. 285-294.

⁴ Шнайдер Г.Й. Криминология... – С. 289-299.

жимо, що таким шляхом взагалі не можна пояснити ані особу насильницького злочинця, ані особу злочинця в цілому, тому що відповідно до цього вчення всі особи, які не мають влади, повинні вчиняти злочини проти влади. Але цього у масовому порядку не відбувається. Не пояснює зазначена теорія й нерівномірності розподілу злочинців серед різних соціальних верств і груп.

У 2-й половині ХХ ст. продовжує формуватися соціально-психологічний напрямок у вивченні особи злочинця. Завдяки зусиллям учня Е. Саттерленда – Девіда Крессі розвивається теорія диференціальної асоціації. Він виділяє основні положення цієї теорії, а саме: людина не народжується злочинцем, а стає ним у процесі навчання при спілкуванні з іншими людьми. Позаособистісні засоби спілкування (засоби масової інформації) відіграють не настільки важливу роль, як навчання кримінальному поведженню в групах із тісним особистісним спілкуванням. Людина стає злочинцем, коли засвоювані нею визначення, що сприяють вчиненню злочинів, переважають у її свідомості моделі законслухняної поведінки. Якщо індивід став злочинцем, це означає, що він зіштовхнувся із зразками злочинної поведінки і був ізольований від моделей законслухняної поведінки¹.

Теорія диференціальної асоціації у цілому орієнтована на особу злочинця. Але вона не повною мірою пояснює, чому одна людина вчиняє злочин, а інша – ні. Гільберт Гейз і Роберт Ф. Мейер, які сперечалися щодо окремих висновків теорії диференціальної асоціації, стверджували у статті «Погляд назад і вперед», що не існує злочинних особистостей як поєднання в них відносно стійких злочинних особистісних рис. Однак, на їхню думку, мають місце злочинні особистісні процеси, у т. ч. такий як злочинна кар'єра. Причому протиправність і злочинність поширені повсюди, хоча виявлені злочинці вчиняють все-таки більше злочинів, що належать до категорії тяжких².

Концепцію теорії символічної інтеракції або стигматизації услід за Ф. Танненбаумом розвивав Едвін Лемерт. Він виділяв у особі злочинця первинне й вторинне відхилення. Якщо причини первинного відхилення поведінки можуть бути різними, то вторинне властиве уже людям, які стабільно стали на шлях вчинення злочинів. Якщо поведінка індивіда засуджується, клеймується, якщо він відчужується від соціуму, його особистість змінюється. Особа такого злочинця характеризується низь-

¹ Cressey D.R. Differentielle Assoziation, symbolischer Interaktionismus und Kriminologie // Scheider. – Psychologie. – 1981. – S. 182-195.

² Geis G., Meier R.F. Looking Backward and Forward // Criminologists on Criminology as a Career. Crim. – 1978. – n. 16. – P. 273-288.

ким статусом, наявністю спеціальних пізнань і навичок, необхідних для злочинної поведінки, широкими антигромадськими поглядами й відповідним світоглядом, а також чітким уявленням про себе як про антигромадський елемент¹.

Говард Беккер, Джон Кітсюз, Кай Еріксон, Гарольд Гарфінкель та Едвін Шур продовжили формування вчення інтеракції у кримінологічному аспекті. Так, американець Г. Беккер зазначає, що поведінка, яка відхиляється від загальноприйнятих норм, не є якісною характеристикою поведінки індивіда, а скоріше знаменує собою послідовне застосування певних правил і санкцій іншими людьми проти «злочинців». На його думку, людина, котра відрізняється девіантною поведінкою, цілком заслуговує на подібну характеристику; поведінка, що відхиляється, – це поведінка, яку визначили такою самі люди². Яку поведінку вважати злочинною і яких осіб називати злочинцями, на думку Дж. Кітсюза, визначають згідно з реакціями законослухняних громадян на поведінку інших³. Як розвиток цих ідей Е. Шур підкреслює, що особу злочинця потрібно розглядати не як статичну величину, а як постійно змінюваний результат динамічних процесів соціальної інтеграції⁴.

З ослабленням позицій позитивістської школи стали розвиватися неокласичні теорії особи злочинця. Прихильники цього напрямку вбачають сутність криміногенної особи в здоровому глузді індивіда та його свободі волі. Злочин вчиняється особою умисно, доцільно й цілеспрямовано, має внутрішній зміст для неї. Початок відродження неокласичної школи поклав Гаррі С. Беккер, який констатував у своїй роботі «Злочин і покарання: економічний підхід»: індивід не тому стає злочинцем, що його мотивація відрізняється від спонукань інших людей, а тому, що із аналізу витрат і вигод від своїх діянь він робить інші висновки для прийняття своїх рішень, ніж законослухняні громадяни. На думку Г. Беккера, злочинці приймають цілком раціональне рішення. Потенційний злочинець перевіряє в межах своїх інформаційних можливостей всі свої шанси й вибирає спосіб дії, що може дати при найменшому ризику найбільшу вигоду для нього⁵.

¹ Lemert E.M. Social Patology. – N.Y.-Toronto-London, 1951; Lemert E.M. Human Deviance, Social Problems, and Social Control. Englewood Cliffs / N.J., 1967; Lemert E.M. Der Begriff der sekundären Devianz // Lunderssen K., Sack F. Seminar: Abweichendes Verhalten I. – Frankfurt/M., 1975. – S. 433-476.

² Becker H.S. Outsiders: Studies in Sociology of Deviance. – N.Y.-London, 1963.

³ Kitsuse J.I. Societal Reaction to Deviant Behavior // Rubington E., Weinberg M.S. Deviance. – N.Y.-London, 1968. – P. 19-29.

⁴ Schur EM. Labeling Deviant Behavior. – N.Y.-Evanston-San Franzisko-London, 1971.

⁵ Becker G.S. Crime and Punishment: An Economic Approach // McPcheters L.R., Strong

Однодумець Беккера, Ісаак Ерліх, зазначає, що криміногенна особа реагує на спокуси так само, як і законослухняні громадяни. І. Ерліх проводить аналогію між злочинністю й ринковими відносинами: злочинець здійснює аналіз вигід і витрат, він зацікавлений в одержанні максимальної особистої вигоди від своїх нахилів. Подібні економічні моделі були розроблені стосовно до жіночої злочинності Енн Бартель, до випадків викрадень літаків – Вільямом Ландесом, до крадіжок зі зломом – Вільямом Коббом, Грегорі Кромом і Дж. Патріком Ганнінгом¹.

Американські вчені Шолома й Роель Шиннар, які провели дослідження у Нью-Йорку (стаття «Впливи кримінально-судової системи на регулювання злочинності: кількісний підхід», 1975 р.), встановили чітку залежність між зростанням злочинності й пом'якшенням судової каральної практики: зменшуючи ймовірність покарання і строки ізоляції для винних осіб, судова влада знижує ризик витрат на злочинця².

Оцінюючи значення неокласичної теорії особи злочинця, Г.Й. Шнайдер відзначає, що баланс витрат і вигід у людській поведінці визначає значною мірою цю поведінку. Люди нерідко не усвідомлюють, чого вони хочуть. Вони переслідують іноді несумісні цілі, що не тільки суперечать одна одній, але й протистоять власним бажанням та інтересам особи. Більшість із їх бажань імпульсивні або виникають у результаті внутрішніх психічних розладів індивіда чи міжособистісних конфліктів. Тут діє помірний детермінізм: якийсь раціональний вибір між злочинною й незлочинною діяльністю дуже рідкий. Успіх або неуспіх легітимної або злочинної кар'єри посилює або послаблює відповідно злочинні імпульси. Кількаразове позбавлення злочинця волі призводить його до підвищеної стигматизації, а отже, до ще більшого його відчуження від суспільства й занурення у злочинну діяльність³.

У цілому ж аналіз всіх викладок неокласичної школи дає нам підстави, не погоджуючись із ними, стверджувати, що економічні міркування мають для розуміння сутності особи злочинця лише обмежену цінність і не дозволяють повністю обґрунтовувати злочинну поведінку особи.

W.B. The Economic of Crime and Law Enforcement. – Springfield/111. – 1976. – P. 5-65.

¹ Bartel A.P. Women and Crime // An Economic Analysis. Yearbook II. Band 1. – 1979. – P. 88-110; Landes W.M. An Economic Study of U.S // Aircraft Hijacking, 1961-1976. Yearbook II. Band 1. – 1979. – P. 111-141; Cobb W.E. Theft and the two Hypotheses // Rottenberg S. The Economic of Crime and Punishment. – Washington DC. – 1973. – P. 19-30; Krohm G. The Pecuniary Incentives of Property Crime // Rottenberg S. The Economic of Crime... – P. 31-34; Gunning J.P. How Profitable is Burglary? // Rottenberg S. The Economic of Crime... – P. 35-38.

² Shinnar S. And R. The Effects of the Criminal Justice System on the Control of Crime: A Quantitative Approach // Law and Society Review. – 1975. – n. 9. – P. 581-611.

³ Шнайдер Г.Й. Криминология / Г.Й. Шнайдер. – М., 1994. – С. 242- 244.

1.4. Історія вітчизняних теорій про особу насильницького злочинця

1.4.1. Особа злочинця за уявленнями дореволюційних вітчизняних юристів (початок XI ст. – 1916 р.)

Вітчизняну юридичну науку в тій або іншій формі завжди цікавила особа злочинця. Осмислення цього феномена в період раннього середньовіччя (початок XI – кінець XIII ст.) відбувалося в межах переходу від звичаєвого до писаного права. Це була епоха створення і чинності «Руської Правди». Відразу підкреслимо, що це джерело дозволяє нам визначити, як уявляли наші предки особу злочинця. Злочинцем вважалася особа, що володіє свободою волі й свідомістю.

Кримінально карані діяння, вчинені холопами, не вважалися злочинами і не тягли покарання, оскільки холопи були невільні. При вчиненні кримінального делікту іншими (дієздатними) особами потрібно було встановити наявність усвідомлення неправоти діяння. Так, при втраті речі або втечі холопа вільна особа, котра знайшла річ або сховала втікача і не знала про втрату або втечу, не підлягала відповідальності. Але ж якщо особі стало відомо про втрату або втечу, то всякий, хто утримує у себе чуже, вважався злочинцем і підлягав покаранню у виді стягнення кримінального штрафу.

Законодавці часів «Руської Правди» вважали за необхідне для визнання особи злочинцем не тільки наявність елементів свободи волі й усвідомлення, але й присутність злої волі. При цьому розрізнялася, якщо говорити сучасною мовою, ступінь усвідомлення «злої волі» або рівень суспільної небезпеки особи злочинця, що виявлялося у передбаченні різних наслідків діянь та передбачених за їх вчинення кримінальних штрафів за різні за ступенем суспільної небезпеки діяння.

Слід звернути увагу на те, що уже в дану епоху враховувалося те, що свідомість та воля індивіда можуть бути тимчасово паралізовані, внаслідок чого кримінальна відповідальність за вчинення кримінально караних діянь в подібному стані виключалася. Йшлося про стан афекту. Таким чином, у той час частково досліджувалися насильницькі злочини та особи, які їх вчинили, оскільки стан афекту виникав при вчиненні саме насильницького злочину. Зміна ступеня винності злочинного діяння залежно від прояву у злочині сукупності волі декількох осіб або від вчинення злочину під впливом або примусом з боку інших осіб і встановлення відповідних відмінностей кримінальної відповідальності за такі діяння (за головну винність – більша відповідальність) свідчить про

те, що особа злочинця являла собою неоднозначне явище. Вона розглядалась і як особа людини, яка може вчиняти злочини не стільки за внутрішньою прийнятністю злочинного способу досягнення мети, скільки під впливом інших осіб. Тут, на наш погляд, отримала початок вітчизняна кримінологічна типологія особи злочинця.

Психічне ставлення особи до кримінально караного діяння і його наслідків не знаходить достатнього відбиття в джерелах права, що дійшли до нас. Хоча термін «вина» зустрічається уже в українських документах X ст., але як вірно зауважує В.А. Рогов, розкрити його точне смислове значення важко¹. Він із дуже великою обережністю припускає, що в уставах Церкви маються на увазі певні елементи психічного або розумового стану особи злочинця. У правових документах XIV-XV ст.ст. психологізації поняття взагалі не відбувається (договори з Візантією 911 і 944 рр., Двінська Уставна Грамота 1398 р., Білозерська грамота 1488 р., позикова грамота Пскова XV ст.)².

Основоположними моментами, за якими особа злочинця відрізнялася від особи законслухняного громадянина, були деформація волі та свідомості, соціальна приналежність, що є актуальним і на сьогодні для сучасної кримінології та кримінального права. Пізніше увага зверталася на вік, стать, соціальне становище і винність особи злочинця, що розглядалися в межах кримінального права, хоча багато її аспектів мали кримінологічне значення. У XV–XVII ст.ст. сама особа злочинця цікавила дослідників менше, ніж її діяння та покарання за них. У законодавчих та інших джерелах цього періоду особі, котра вчинила злочин, приділялося дуже мало уваги, тому аналіз досліджуваного феномена утруднений. Проте деякі висновки зробити можна. Хоча холоп продовжував залишатися річчю, але поступово на нього розповсюдилася кримінальна відповідальність (пан відповідає відібранням маєтку за ненадання до суду своїх селян-злочинців). Статус свободи все ж таки продовжує залишатися підставою кримінальної відповідальності (тобто визнання особи злочинцем).

Прямої вказівки на вік, з якого особа вважається дієздатною і дозволяється її притягнення до кримінальної відповідальності, в документах того періоду немає, але дослідження різних джерел і думок того ча-

¹ Рогов В.А. История уголовного права, террора и репрессий в Русском государстве XV-XVII в.в. – М., 1995. – С. 52-53.

² Памятники русского права, Вып. 1-й. – С. 7, ст. 2; – С.33, ст. 9; – С. 260-262, ст.ст. 6, 7, 22, 25, 26, 30, 33, 34; Памятники русского права. Вып. 3-й. – С. 161-162, ст.ст. 1, 7, 11. – С. 172, ст.14; Памятники русского права. Вып. 2-й. – С. 285-302, ст.ст. 3, 11, 24, 30, 32, 37, 39, 51, 59, 65, 67, 93.

су¹ М.С. Таганцевим дозволили йому дійти висновків, що від кримінальної відповідальності звільнялися діти віком до 7 років та божевільні (Новоуказні статті 1669 р. до Уложення 1649 р., ст. 108). Але у тих самих законах указувалося на відповідальність за деякі види злочинів з 12 та 14 років².

За змістом Судної грамоти Пскова XV ст. делінквент фігурує лише як хтось абстрактний. В Уложенні 1649 р. та Новоуказних статтях аморфність вікових характеристик особи злочинця зберігається. В даному випадку необхідно пам'ятати, що йдеться про середньовіччя. Людина більше знаходилася під владою релігійних норм, ніж світських. Тому й вік кримінальної відповідальності був релігійним. Особа розглядалася як створіння Боже, що розвивається за встановленими законами. Порушення кримінально-правових заборон розглядалося як гріх. Тобто особа злочинця характеризувалася наявністю гріховних начал у людині. А потенційна можливість грішити визначалася із семирічного віку³.

Ступінь участі в діянні свідомості і волі, тобто вина особи у вчиненому діянні визначається в низці статей Уложення 1649 р. за окремими видами злочинів (складання підроблених документів, вбивство тощо). Проте розуміння вини у середньовіччі істотно відрізняється від значення, що стало пізніше вкладатися у це визначення і що становить сутність особи злочинця. «Зла воля» злочинця, згідно з аналізованими джерелами, була результатом дії на індивіда сатанинських сил. Тому людське тіло, що є «вмістилищем» цієї диявольської сили, треба було піддавати тортурам, катуванням і стратам для вигнання біса⁴. Характерною межею підходу до особи злочинця у Київській Русі була не боротьба із внутрішніми грішним помислами, які призводять до злочину, що було властиво освіченій середньовічній Європі, а відповідальність за вчинене діяння. Г. Фельдштейн у декількох монографіях з історії вини розробив основи для розуміння її як філософської категорії. Він підкреслював, що середньовічний кримінальний та церковний закони ґрунтуються на об'єктивному ставленні, а потім поступово відбувався поворот до особи злочинця, тобто перехід до суб'єктивного вміння⁵.

¹ Бернер А.Ф. Учебник уголовного права. – Т. 1. – СПб., 1965. – С. 348-351; Будзинский С. Начала уголовного права. – СПб., 1870.; Неклюдов Н.А. Уголовно-статистические этюды. – СПб., 1865. – 256 с.; Левицкий А. Курс уголовного права. – СПб., 1871. – С. 100.

² Таганцев Н.С. Исследования об ответственности малолетних преступников по русскому праву. – СПб., 1871. – С. 19.

³ Герберштейн С. Записки о Московитских делах. – СПб., 1900. – С. 60; Калачев Н. О значении Кормчей в системе древнего русского права. – М., 1856. – С. 6 Приложений.

⁴ Владимиров Л.Е. Курс уголовного права. – М., 1908. – С. 157–158.

⁵ Фельдштейн Г.С. Природа умысла. – М., 1898. – С. 1-3; Фельдштейн Г.С. Учение о

У XVIII ст. особа злочинця ще не досліджувалася в межах кримінології, оскільки не існувало самої науки. У юридичних трактатах того часу недостатньо уваги приділялося суб'єкту злочинного посягання. І у XVIII ст. вік злочинця довго залишався невизначеним. Наказ Катерини II, Військовий артикул Петра I не містили вказівки на вік злочинця. Проте стали виділяти вік неповнолітньої особи, верхня межа якого була 17 років. Особи до 17 років не могли піддаватися страті, але інші види покарання їм призначали. Отже, була передбачена пом'якшена відповідальність, що наступала для особи, котра вчинила злочин у віці від 10 до 17 років¹. Аналіз артикулів Петра I свідчить, що в них розрізнявся умисний злочинець; злочинець, який вчинює злочин під тиском пана (з примусу); випадковий злочинець. Тут убачаються перші витoki типології особи злочинця.

На початку XIX ст. було видано монографію О. Горегляда, в центрі уваги якого знаходився злочинець, і концептуальна позиція автора розгорталася навколо особи злочинця². Вивчення ж особи злочинця в кримінологічному плані почалося після публікації досліджень Ч. Ломброзо «Преступный человек».

Звернення до особи злочинця як до причини злочину, що почалося у всьому світі, не могло не обійти і українських учених: юристів, медиків, фізіологів. До цього часу представники класичної школи кримінального права свободу волі індивіда вважали основною рушійною силою в механізмі злочинної поведінки. Аналізуючи кількість вчинених злочинів, М.В. Духовської писав: «Если одна причина – воля, и если воля эта свободна, то каким образом могут совершаться преступления из года в год почти в одном и том же числе?»³.

З'являються роботи, присвячені аналізу особи злочинця, здійснюється критичне вивчення та осмислення праць Ч. Ломброзо, Е. Феррі та ін. Слід зазначити, що роботи вітчизняних вчених велися паралельно з дослідженнями їх зарубіжних колег. Тому, хоча Ч. Ломброзо і вважається родоначальником вчення про особу злочинця, але його праці засновані на матеріалах та висновках його попередників, про що ми зазначали раніше, а також на працях учених, які працювали водночас із

формах винуватості в уголовном праве. – М., 1902. – С. 456–469; Фельдштейн Г.С. Умышленное и непроизвольное убийство в ранних памятниках канонического права. – СПб., 1905. – С. 3–46; Фельдштейн Г.С. Главные течения в истории науки уголовного права России. – Ярославль, 1890.

¹ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – Ростов н/Д, 1995. – С. 362.

² Горегляд О. Опыт начертания российского уголовного права. – СПб., 1815.

³ Духовской М.В. Задача науки уголовного права. – Ярославль, 1872. – С. 11.

ним. Так, Ч. Ломброзо в своїх роботах посилався на результати досліджень особи злочинця нашої співвітчизниці П.Н. Тарнавської¹.

В Україні та Російській імперії, до складу якої входила Україна як Малоросія, були і прихильники основних теоретичних положень антропологічного вчення про особу злочинця, і опоненти, які сперечалися з концепцією антропологічної школи. До одного з перших досліджень особи, проведеного з погляду кримінальної статистики, слід віднести працю М.А. Неклюдова «Статистический опыт исследования физиологического значения различных возрастов человеческого организма по отношению к преступлению», видану у 1865 р². Використовуючи методологію Кетле і Геррі, М.А. Неклюдов наводив статистичні дані про вікові межі злочинців, що вчинили різні категорії злочинів в Україні та Росії. Його аналіз мав феноменологічний характер. Він намагався знайти зв'язок кожного віку з характером тих злочинів, до яких злочинці даної вікової групи мали найбільшу схильність. Пояснювальне значення цієї роботи невелике, а в деяких випадках поверхове й невірне. Цінність її полягає лише у тому, що був закладений початок вивчення особи, яка вчиняє злочин, з метою виявлення зовнішніх типових рис. При цьому увага звертається і на особу, яка вчиняє вбивства, хоча виділення особи насильницького злочинця в окрему категорію ще немає.

На зміну класичній школі кримінального права прийшла позитивістська, прихильником якої був Д.А. Дріль. Для розвитку кримінологічних досліджень особи злочинця величезне значення мали його роботи про малолітніх злочинців, в яких розглядалися й загальні питання вивчення особи, а також деякі інші праці³. Аналізуючи роботи зарубіжних дослідників: Ломброзо, Мореля, Ле Бона та ін., а також свої умоглядні висновки, Д.А. Дріль стверджував про існування органічних основ злочинності, поза якими вона не може існувати. На його думку, будь-який злочинець, оскільки його діяння не є лише слідством збігу особливо несприятливих обставин, оскільки він не страждає будь-якою формою душевних (психічних) хвороб у власному значенні цього слова, являє

¹ Ломброзо Ч. Женщина – преступница и проститутка. – М., 1996. – С. 208-390.

² Неклюдов Н.А. Статистический опыт исследования физиологического значения различных возрастов человеческого организма по отношению к преступлению. – СПб., 1865.

³ Див.: Дріль Д.А. Малолетние преступники. Этюд по вопросу о человеческой преступности, ее факторах и средствах борьбы с ней. Вып. 1. – М., 1884; Дріль Д.А. Малолетние преступники. Вып. 2. – М., 1888; Дріль Д.А. Преступность и преступники (Уголовно-психологические этюды). – СПб., 1895; Дріль Д.А. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. – СПб., 1912; Дріль Д.А. Психофизические типы в их соотношении с преступностью и ее разновидностями (частная психология преступности). Нервные, истерики, эпилептики и оскуделые разных степеней. – М., 1890.

собою у момент вчинення злочину більш-менш стійко-порочний організм, що виявляється зовні і в порочних діях, цілком відповідних, які є вираженням вад його організації. Також він вважав, що не існує корінної відмінності між психічнохворим і душевно здоровим злочинцем¹. Проте він застерігав від трактування його вчення як визнання безвідповідальності злочинця. Злочинець не виключає осудності. Він вважає його об'єктивно безумовно невільним у своїй діяльності, що завжди визначалося вченими-попередниками, згідно із загальним для всього всесвіту законом причинності. З суб'єктивної сторони, на його думку, достатність сили центру чуттєвих потягів затримувати, пригнічувати і направляти ці потяги, що є результатом збудження чуттєвих центрів, і є свободою волі, тобто суб'єктивною свободою². Д.А. Дріль вважав термін «природжений» або «невиправний» злочинець невдалим, оскільки він був немов ярлик. На думку вченого, люди не народжуються фатальними злочинцями, вони можуть успадковувати особливу психофізичну організацію, що схиляє до злочину. Але саме від оточення залежить, чи стануть вони такими³.

Деякі висновки Д.А. Дріля багато в чому передбачили ідеї К.-Г. Юнга про колективне несвідоме і його вплив на злочинність: «переход приобретенных психических особенностей от предков к их потомкам и предопределение судьбы последних действиями первых представлены и представляют собою повседневно наблюдаемые факты»⁴. При появі людини на світ у ній немов воскресають до нового життя душі її предків, але, звичайно, не як колишні, що знов прокинулися, «я», а як суми властивих їм психічних особливостей, обумовлених успадкуванням органічних особливостей.

Дотримуючись в основному антропологічного напрямку у вивченні особи злочинця, Д.А. Дріль критикує Ч. Ломброзо, не погоджуючись із його висновками про схожість злочинців з дикунами, відзначаючи, проте, значення його досліджень для розвитку вчення про особу злочинця. Безперечно заслуга Д.А. Дріля щодо кримінологічного вивчення особи насильницького злочинця полягає в одній із перших у вітчизняній науці спроб типології, яку він привів (не згадуючи цього терміну) стосовно вбивць. Він виділяв вбивць, які відчують якийсь загадковий потяг до крові і виявляють незвичайну схильність до вбивств, що надає їм сексуального задоволення. Д.А. Дріль наводить як приклад історію францу-

¹ Дриль Д.А. Малолетние преступники... Вып. 2. – С. 89-90, 116-117.

² Там же. – С. 144.

³ Там же. – С. 216.

⁴ Там же. Вып. 1. – С. 269.

зького маршала де Рец, який під час своїх оргій зарівав більше 800 дітей. На суді де Рец зізнався, що муки дітей викликали у нього невимовну насолоду. Дивовижним є те, що Д.А. Дріль не проводив емпіричних досліджень, а тільки умоглядно прийшов до висновків, які були набагато пізніше підтверджені різними дослідженнями: некрофільські дії призводять до статевого задоволення, заміщають собою coitus. Інший тип вбивць, на його думку, складають особи, котрі обирають вбивство як спосіб придбання коштів для життя і покупки її різноманітних насолод – те, що ми б зараз назвали вбивством «із користі»¹.

Значення робіт Д.А. Дріль полягає у тому, що в них є тонке спостереження і обґрунтовані висновки щодо проблем вивчення саме особи насильницького злочинця.

Прихильником кримінально-антропологічної школи був доктор медицини, професор В.Ф. Чиж, перу якого належить низка цікавих робіт у цій сфері². Він визнавав тіло і душу за окремі субстанції, що поєднані в людині, але розвиваються за власними законами, у зв'язку із чим вони повинні вивчатися окремо. З розвитком соціологічного напрямку В.Ф. Чиж як прихильник кримінальної антропології вважав невірним захоплення тільки соціальними факторами, вважаючи за необхідне дослідження залежності психічної організації від фізичної. Він приходить в результаті своїх досліджень до висновку, що виховання не має впливу на величину життєвої свідомості, що психічні особливості злочинця не обумовлюються його способом життя, а просто злочинна натура притосовується до середовища. В.Ф. Чиж виділяв дві групи злочинців: випадкових і звичних³.

Прихильниками кримінальної антропології були медики і психіатри: П.Н. Тарновська⁴, С.А. Беляков¹, П.І. Ковалевський², В.М. Бехтерев³,

¹ Дріль Д.А. Преступность и преступники (уголовно-психологические этюды). – СПб., 1895. – С. 185-241.

² Чиж В.Ф. Преступный человек перед судом врачебной науки (Речь, произнесённая в торжественном собрании Общества российских врачей в память Пирогова, 27 декабря 1893 года в Петербурге). – Казань, 1894; Чиж В.Ф. Криминальная антропология. – Одесса, 1895; Чиж В.Ф. Достоевский как психопатолог. – М., 1895; Чиж В.Ф. Лекции по судебной психопатологии. – СПб., 1890; Чиж В.Ф. Медицинское изучение преступника. – СПб., 1894; Чиж В.Ф. Скрытая эпилепсия (К судебно-психиатрической казуистике). – СПб., б.г. Из «Обозрения психиатрии» №№ 5 и 6, 1900.; Чиж В.Ф. Тургенев как психопатолог. – М., 1899.

³ Чиж В.Ф. Преступный человек перед судом врачебной науки. – С. 3, 11, 16.

⁴ Тарновская П.Н. Воронки. Антропологическое исследование. – СПб., 1891; Тарновская П.Н. Женщины-убийцы. Антропологическое исследование. – СПб., 1902; Тарновская П.Н. О некоторых антропологических измерениях и физических признаках вырождения у привычных проституток. – СПб., 1887; Тарновская П.Н. Распределение преступности по профессиям. – СПб., 1907.

рев³, Д.Н. Зернов⁴, П.А. Дюков⁵, А.Е. Щербак⁶, І.П. Мержеєвський⁷ та ін.

Яскравий представник антропологічного напрямку у вітчизняній кримінології П.Н. Тарновська проводила краніологічні вимірювання великої кількості злочинців жіночої статі, стверджуючи, що вони в середньому мають інші антропологічні параметри, ніж законослухняні жінки; такі ж відмінності вона знаходила і у психічних властивостях; анатомічні особливості разом із етичними відхиленнями, на думку дослідниці, більш за все сприяють зародженню в організмі злочину. Несприятливі умови життя, виховання, поганий приклад або випадковість – всі ці зовнішні чинники легко можуть бути подолані без порушення етичних начал здоровим організмом, але вони справляють негативний вплив на схильних до вчинення злочину. Тому не можна тільки на основі анатомічних даних або природжених етичних відхилень вважати людину злочинцем. У цьому значенні тип природженого злочинця Ч. Ломброзо повинен бути відхилений⁸.

Антропологічні дослідження різних категорій злочинниць, проведені П.Н. Тарновською, мали велике значення для розвитку вивчення особи злочинця, у т. ч. насильницького, оскільки паралельно нею засто-

¹ Беляков С.А. Два случая притворного помешательства. – СПб., 1900; Беляков С.А. Питье и спиртные напитки, их влияние на телесное и душевное здоровье человека. Обще-доступные чтения, произнесенные в Самарском доме трудолюбия. Вып. 1-4. – Самара, 1902-1903.

² Ковалевский П.И. Вырождение и возрождение. Преступник и борьба с преступностью (социально-психологические эскизы). – СПб., 1903; Ковалевский П.И. Психология преступника. – СПб., 1901; Ковалевский П.И. Судебная психопатия. – СПб., 1900

³ Бехтерев В.М. О половых извращениях как патологических сочетательных рефлексах. Доклад сделан в заседании Нервно-психиатрической секции Психо-неврологического института 12 декабря 1913 г // Обзорение психиатрии. – 1915. – № 7-9. – С. 1-25; Бехтерев В.М. Объективно-психологический метод в применении к изучению преступности. – СПб., 1912; Бехтерев В.М. Убийство Ющинского и психиатро-психологическая экспертиза. – СПб., 1913; Бехтерев В.М. Сознание и его границы. Речь, произнесенная в день годовичного акта Императорского Казанского Университета. – Казань, 1888; Бехтерев В.М. Вильгельм-дегенерат Нероновского типа. – М., 1916.

⁴ Зернов Д.Н. Критический очерк анатомических оснований криминальной теории Ломброзо. Речь, произнесенная в торжественном собрании Императорского Московского Университета 12 января 1896 г. – М., 1896.

⁵ Дюков П.А. Преступление и помешательство // Вестник Психиатрии Профессора И.П. Мержеевского. – 1885. [Электронный ресурс]. Режим доступа : / <http://www.inter.criminology.org.ua>

⁶ Щербак А.Е. Преступный человек по Lombroso. – СПб., 1889; Щербак А.Е., Розенбах П.Я. К учению о реакции перерождения. – СПб., 1886.

⁷ Мержеевский И.П. К вопросу о нравственном помешательстве. (Из дел медицинского совета). – СПб., 1893.

⁸ Тарновская П.Н. Женщины-убийцы. – С. 111.

совувався і метод, що має назву біографічного.

Д.А. Зернов, який критикував основні положення вчення Ч. Ломброзо про особу злочинця і заперечував існування природженого злочинця, все ж таки допускав можливість впливу недосконалості організму на здатність людини протистояти поганим нахилам, що втягують її у вчинення злочину¹. Доктори П.А. Дюков та С.А. Беляков, навпаки, були повністю згодні з Ч. Ломброзо і визнавали наявність у рисах злочинця атавізму. На феноменологічному рівні кримінально-антропологічного напрямку позитивної концепції кримінології у вивченні особи злочинця знаходився і П.І. Ковалевський, який пов'язував сутність та внутрішні закономірності криміногенної особи з процесами виродження. Він висловлював цікаві думки, засновані на власних спостереженнях, про вплив раціону їжі на формування особи дитини. У одних випадках її дуже багато годують м'ясом і вином, чим роблять із неї «перераздраженого хищника», а в інших, за нестачею їжі, вона стає кволою, млявою і слабкою унаслідок дуже бідного, кількісно і якісно, годування й утримання².

Злочинна людина, на його думку, в розумовому відношенні являє собою дефективність кількісну, без жодних аномалій в ясності, виразності й правильності механізму міркувань, думок, висновків та діянь. Поряд із цим він спостерігав недоліки відвернутого мислення і прогалини у вищих етичних поняттях³. Захищаючи вчення Ч. Ломброзо від прихильників соціологічного напрямку, професор П.І. Ковалевський стверджував, що якщо Ч. Ломброзо вдавався до крайності і визнавав тільки природженого злочинця, то його супротивники вдалися до іншої крайності, відкидаючи природженого злочинця абсолютно. Істина знаходиться, на його думку, посередині: природжений злочинець є, але він складає тільки частину всього класу злочинців⁴.

Вслід за Ч. Ломброзо П.І. Ковалевський виділяв типи злочинців: 1) природжений; 2) звичний; 3) випадковий; 4) психічнохворий⁵. Він доводив у окремих випадках спадковий характер злочинних схильностей і стверджував про вплив пияцтва та сифілісу на потомство⁶. Припущення

¹ Зернов Д.Н. Критический очерк анатомических оснований криминальной теории Ломброзо: речь, произнесенная в торжественном собрании Императорского Московского Университета 12 января 1896 г. – М.: Универ. тип., 1896. – С. 15-17, 24-38.

² Ковалевский П.И. Вырождение и возрождение. Преступник и борьба с преступностью (социально-психологические эскизы). – СПб., 1903. – С. 22-23.

³ Там само. – С. 247-248.

⁴ Там само. – С. 283.

⁵ Там само. – С. 247-248, 240, 283.

⁶ Ковалевский П.И. Эпилепсия и ее лечение. – СПб., 1900.

ня про існування біопатичного типу злочинця в реальному житті висловлював і В.М. Бехтерев¹.

Спостереження та висновки представників антропологічного напрямку, незважаючи на безліч спірних питань і навіть безглуздостей, багато в чому розвинули теорію особи насильницького злочинця. Це переважно стосується до великого збору й узагальнення багатого емпіричного матеріалу. Вражає ретельність і копіткість, із якою проводилася ця робота. Дані тих досліджень надають неоціненну допомогу в інтерпретації уже на сучасному рівні особи насильницького злочинця.

Паралельно з антропологічним починає розвиватися соціологічний напрям у вченні про криміногенну особу. Дослідники, які формували цю концепцію, звернули увагу на те, що людину штовхають до злочину зовнішні обставини, від географічних умов існування до економічних, політичних та інших факторів, що криміногенно та антикриміногенно впливають на індивіда. Одними з перших цей напрям стали розробляти видатні вітчизняні вчені-юристи М.В. Духовської² та І.Я. Фойницький³, а також професор медицини М.М. Хомяков⁴. Основні принципи їх підходу до вивчення особи злочинця були такі: не можна пояснювати сутність особи злочинця свободою волі; вивчати особу злочинця необхідно на основі даних кримінальної статистики, які доводять, що причини злочинності залежать не тільки від особистих властивостей людини, але й від суспільства, в якому вона формується.

У світлі утвердження соціологічної парадигми І.Я. Фойницький підкреслював, що злочинець є продуктом власної особи настільки ж, наскільки він є продуктом природних та суспільних умов⁵. М.М. Хомяков вважав украй ризикованим захист особливого краніологічного⁶ *habitus*

¹ Див.: Бехтерев В.М. Лечебное значение гипноза // [Соч.] Акад. В.М. Бехтерева, орд. проф. Импер. Воен.-мед. акад., дир. Клиники душев. и нерв. болезней в С.-Петербурге. – Санкт-Петербург : К. Л. Риккер, 1900. – 35 с.

² Духовской М.В. Задача науки уголовного права. – Ярославль, 1872; Духовской М.В. Лекции по уголовному праву. – М., 1887.

³ Фойницький І.Я. Влияние времён года на распределение преступлений (опыт социального диагноза преступлений) // Судебный журнал. – 1873. – № 1-2. – С. 68-70; Фойницький І.Я. Уголовное право, его предмет и задачи // На досуге: Сб. юрид. статей и исследований. – СПб., 1898.

⁴ Хомяков М.М. Бедность и преступление (из области уголовной антропологии). – Казань, 1909. – 24 с.; Хомяков М.М. Преступники, социологический этюд // Труды Казанского Юрид. общ-ва за 1907 г.

⁵ Фойницький І.Я. Влияние времён года... – С. 68.

⁶ Краніологія (від грец. *kranion* – череп, *logia* – слово, вчення) - розділ анатомії, що вивчає будову черепа людини і тварин. Для характеристики будови черепа використовують вимірні ознаки (краніометрія), описові (краніоскопія), а також визначають індивідуальні особливості будови за допомогою спеціальних приладів, що дозволяють

злочинця, зауважував, що вірити у відособленість злочинця від його середовища можна було тільки при ігноруванні саме цього середовища: при вивченні злочинця лише у порівнянні з середнім типом населення. «А так как преступник в огромном большинстве случаев человек бедный, а бедность отклоняет тип, естественно, что находили нередко целую массу признаков, особенностей его структуры. Для антропологии приставка «криминальный» уже потому нонсенс, что crime – преступление связано скорее с личностью прокурора, чем с преступником»¹.

В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. соціологічний напрям у вивченні особи злочинця підтримували багато видатних вітчизняних вчених. Серед них можна назвати М.М. Гернета², Г.М. Бубіса³, С.К. Гогеля⁴, П.І. Люблінського⁵, А.А. Піонтковського (батька)⁶, Н.Н. Полянського⁷, В.Б. Станкевича, А.Н. Трайніна, Х.М. Чарихова⁸, Е.Н. Тарновського, А.І. Ющенко, Л.І. Шейніса, С.В. Познишева, Е. Єфімова, С.П. Ординського, Л.І. Петражицького, В.В. Пржевальського⁹, Б.І. Воротинського¹⁰ та ін.

отримати зображення черепа в різних площинах та проекціях (краніографія). Літ.: Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. // Тр. Ин-та этнографии АН СССР, Новая серия. Т. 4. - М.-Л., 1948; Бунак В.В. Череп человека и стадии его формирования у ископаемых людей и современных рас; Т. 49. - М., 1959; Герасимов М.М. Восстановление лица по черепу; Т. 28. - М., 1955; Алексеев В.П., Дебец Г.Ф., Краниометрия. - М., 1964. Див. також: Большая Советская Энциклопедия. В 30-ти т. / Гл. ред. А.М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: «Советская энциклопедия», 1969-1978. – 1974. – Т. 17. – 514 с.

¹ Хомяков М.М. Бедность и преступление (из области уголовной антропологии). – Казань, 1909. – С.209; Белиловский К.А. К вопросу об антропологическом типе преступника: Дис. ... д-ра медицины. – СПб., 1895; Корсаков С.С. По вопросу о свободе воли. – М., 1889.

² Гернет М.Н. Детоубийство. Социологическое и сравнительно-юридическое исследование. – М., 1911; Гернет М.Н. Социальные факторы преступности. – М., 1905.

³ Бубис Г.М. Преступный человек перед судом науки. – СПб., 1900.

⁴ Гогель С.К. Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией. – СПб., 1910.

⁵ Люблинский П.И. Брюссельский международный конгресс Союза криминалистов (2-7 августа 1910 г.). – СПб., 1910.

⁶ Пионтковский А.А. (отец). Наука уголовного права, ее предмет, содержание и значение. – Ярославль, 1895.

⁷ Полянский Н.Н. К вопросу об объеме науки уголовного права. – М., 1902. Полянский Н.Н. Взаимное отношение уголовного права и социальной политики // Русское уголовное законодательство о стачках и другие статьи по уголовному праву. – М., 1912.

⁸ Чарыхов Х.М. Учение о факторах преступности. Социологическая школа в науке уголовного права. – М., 1910.

⁹ Пржевальский В.В. Профессор Ф. Лист и его основные воззрения на преступление и наказание. – СПб., 1895.

¹⁰ Воротынский Б.И. Биологические и социальные факторы преступности. Публичная лекция, читанная 25 ноября 1900 г. в актовом зале Ун-та / Журнал Министерства Юстиции. – Сентябрь, 1901. – СПб., 1901; Воротынский Б.И. Гениальность, психическая неуравновешенность и преступность. Публичная лекция, читанная 31 июля 1898 г. в г. То-

Представники соціологічного напрямку хоча й надавали певне значення індивідуальним властивостям особи в генезисі злочину, але все-таки першорядну роль вони відводили впливу зовнішніх умов на зміцнення готовності суб'єкта до вчинення злочину. «Пусть преступник... своей личностью подтверждает теорию вырождения, пусть у него дурная наследственность, ибо он сын преступного отца,... но как ни важны все эти данные, они не могут свидетельствовать о преобладающем значении антропологических факторов уже по одному тому, что с первого дня рождения человек попадает в социальную среду, условия и влияния которой неизбежно конкурируют с влиянием природных предрасположений»¹. Найбільшу увагу серед індивідуальних чинників криміналісти-соціологи надавали статі та віку злочинців.

Вивчаючи особу злочинця й теоретичні переконання вчених різних шкіл, доктор медицини А.І. Ющенко дістав цікавих висновків про безперечний прояв ознак «злочинного» типу у т. ч. в осіб, котрі не вчиняли злочинів, які розглядаються тільки як ознаки виродження. Особливості формування особи злочинця полягають не у природжених особливостях, а у згубному впливі на особу соціальних умов, хвороб, особливо сифілісу та отруєння, а також алкоголізму. Згідно з двома течіями позитивістської школи він поділяв злочинців на два класи: 1) психічнохворих, дегенератів, куди включав і «злочинну людину» Ч. Ломброзо, злочинців за пристрастю (антропологічний тип); 2) деякі різновиди звичних та випадкових злочинців, які вчинили злочини переважно за негативних соціальних умов (соціологічний напрям)².

У проведенні подібної типології злочинця позначається, на наш погляд, спроба еkleктичного поєднання антропологічного та соціологічного напрямів у підході до вивчення особи злочинця, що можна вважати при всіх недоліках цієї спроби початком подолання непримиренних суперечностей, з якими стикалися представники наведених шкіл.

Провідну роль у формуванні особи злочинця представники соціологічного напрямку вбачали у соціальних факторах. Під такими вони розуміли сукупність попередніх явищ, за якими результат настає безумовно, наставляв і буде наставляти, поки існуватиме той самий стан речей³. Підставами, за якими кримінологи соціологічної школи пропонували виділяти криміногенну особу, були алкоголізм, цивілізація, сприйняття релігії,

больске. – Казань, 1898.

¹ Чубинский М.П. Курс уголовной политики. – Ярославль, 1895. – С. 342.

² Ющенко А.И. Основы учений о преступнике, душевнобольном и психологии нормального человека. Введение в курс судебной психопатологии. – СПб., 1913. – С. 13, 27-28.

³ Милль Дж. Ст. Система логики силлогической и индуктивной. – М., 1899. – С. 266.

місце проживання, сімейний стан, професія, матеріальне становище, ціни на продукти та ін¹. Послідовники соціологічного напрямку вважали, що негативні соціальні умови існування людини призводять до фізичного та морального отруєння в поганих будинках, до виснаження своїх сил у важкій та нездоровій роботі і мають своїм результатом вчинення бідними верствами населення переважної більшості злочинів². Ми не знаходимо у злочинному світі таких аномалій, – зазначав Л. Шейніс, – які б дозволили нам дати цілком визначену формулу психіки злочинця. Представників цього світу пов'язує в більшості випадків відома спільність, але ця спільність свідчить тільки: 1) про загальну економічну убогість, алкоголізм і тому подібні факти, що породжують зубожіння організму і 2) про однакове життя і, в основному, тюремне життя злочинців³.

Суть теорії факторів формування особи злочинця, на якій ґрунтувалися кримінологи соціального напрямку, полягала у тому, що соціологія значною мірою виграє від поступового виключення із сфери її найближчих завдань турботи про відшукання чинника, до того ж первинного й найголовнішого, а також від її обмеження, у повній відповідності зі складністю суспільних явищ, вказівкою на одночасну й паралельну дію та протидію багатьох причин⁴.

Хоча вивчення факторів, що формують явище та ознаки особи злочинця, у вчених цього напрямку мало часто неглибокий феноменологічний характер, проте їхні роботи дозволили з'ясувати тенденції в об'єкті, що вивчається, а також зібрати великий статистичний матеріал, що дає можливість уже сучасним дослідникам з урахуванням нового рівня пізнання інтерпретувати і пояснювати особу злочинця, у т. ч. й особу насильницького злочинця.

Дослідження впливу теллурічних явищ на індивіда поклали початок прикладним вузькоспрямованим природничо-науковим роботам з вивчення особи злочинця. Впливи коливань температури, пори року, географії проживання, урожаїв, цін на хліб та інших чинників на ймовірність використання особою злочинного способу досягнення мети вивчалися І.Я. Фойницьким⁵, Е.Н. Тарновським¹, М.П. Чубинським², М.М.

¹ Познышев С.В. Алкоголизм как фактор преступности. – М., 1915; Тарновский Е.Н. Движение некоторых видов преступности за 1895-1900 гг. в связи с введением винной монополии. – СПб., 1902.

² Гернет М.Н. Общественные причины преступности. – М., 1906. – С. 148.

³ Шейнис Л. К психологии преступника // Проблемы криминологии и социальной психологии. – Париж, 1927. – С. 142.

⁴ Ковалевский М.М. Современные социологи. – СПб., 1905. – С. XIV.

⁵ Фойницкий И.Я. Влияние времен года на распределение преступлений (опыт социологического диагноза преступлений) // Судебный журнал. – 1873. – № 1-3. – С. 68-70.

Гернетом³, І.Т. Тарасовим⁴. В рамках полеміки з питання есенції особи злочинця у вітчизняній кримінологічній науці з'явилися роботи, що передбачали теорію «небезпечного стану особи злочинця». Так, доктор О.Б. Фельцман критикував резолюцію Брюссельського з'їзду кримінологів-антропологів щодо встановлення особливих превентивних заходів суспільної безпеки щодо небезпечних злочинців не внаслідок вчинення ними злочину, а завчасно, з огляду на їх особисті властивості, що визначаються спадковими ознаками, й відзначав, що для терміна «небезпечний стан» не існує великих якісних градацій і немає жодних опорних пунктів для кількісного визначення небезпеки. Тому, на його думку, для врахування ступеня суспільної небезпеки не існувало ні критерію, ні методу⁵. Його підтримував С.П. Ординський, який вказував на неможливість урахування ані ступеня небезпеки, ані незмінно властивого злочинцю стану його психіки⁶.

Послідовником соціологічного напрямку у вивченні особи був і Е. Єфімов. Він спростовував природничо-науковий метод пізнання криміногенної особи, здійснив глибокий аналіз праць основних представників цього напрямку (Ч. Ломброзо, Р. Гарофало, Лакассаня, Бенедикта, Е. Феррі, Гапона, Варга). У світлі цього він бачив сутність особи злочинця, що визначалася у побудові науково обґрунтованого вчення про фактори⁷. Теоретичні суперечки представників класичної школи, антропологічного напрямку привели до спроби осмислення механізму впливу зовнішніх чинників на особу. Соціальні умови як фактори злочинності, на думку Б.І. Воротинського, мають величезне значення, але тільки вплив їх виявляється не безпосередньо, не прямим шляхом⁸.

¹ Тарновский Е.Н. Помесячное распределение главнейших видов преступности // Журнал Министерства Юстиции. – 1905. – Февраль. – С. 118; Тарновский Е.Н. Влияние хлебных цен и урожая на движение преступлений против собственности в России // Журнал Министерства Юстиции. – 1898. – № 2. – С. 102.

² Чубинский М.П. Курс уголовной политики. – Ярославль, 1895. – С. 371.

³ Гернет М.Н. Социальные факторы преступности. – М., 1905. – С. 187; Гернет М.Н. Детоубийство. Социологическое и сравнительно-юридическое исследование. – М., 1911.

⁴ Тарасов И.Т. Об образовании женщин. Публичная лекция, читанная в зале Ярославской думы 24 февраля 1885 г. – Ярославль, 1885; Тарасов И.Т. Образование женщин и женский труд. – М., 1903.

⁵ Фельцман О.Б. Об опасных состояниях «душевнобольных» // Вопросы научного метода. – М., 1914. – № 2. – С. 17.

⁶ Ординский С.П. К методологии опасного состояния преступника. Цит по: Фельцман О.Б. Об опасных состояниях... – С. 17; Набоков В.Д. Об «опасном состоянии» преступника как критерии мер социальной защиты. Доклад VIII-у Общему собранию Русской группы Международного союза криминалистов 1910 г. – СПб., 1910.

⁷ Ефимов Е. Природа преступления. – Ч.1. Естественнонаучная теория. – М., 1914.

⁸ Воротынский Б.И. Биологические и социальные факторы преступности. Публичная

Поглиблювалося й пізнання мотиваційної сфери особи злочинця. У 1900 р. було опубліковано ґрунтовну працю М.П. Чубінського «Мотив преступной деятельности и его значение в уголовном праве»¹. Досліджуючи мотиваційну сферу криміногенної особи, М.П. Чубінський прийшов до висновку, що мотив є внутрішньою силою, яка породжує вольовий процес, рухає індивіда в його свідомій діяльності і призводить за сприяння всієї його психіки до вчинення злочинного діяння. На його думку, діяльність людини поділяється на свідому та несвідому. Характерними ознаками свідомої діяльності особи є те, що вона здійснюється відповідно до мотивів, а не сліпих несвідомих імпульсів. Не довівши свій аналіз до осмислення ролі несвідомого й підсвідомого в мотивації, М.П. Чубінський, однак, дійшов до винятково важливих висновків, що не втратили значення й тепер: залежність кожної дії від мотивів, які її викликали, зовсім не примарна; вона реальна, безумовна й необхідна; але нічого фатального у такій залежності немає; заперечення такої фатальності для нас важливе, оскільки визнаючи її, довелося б дивитися на мотив як на єдиний і винятковий критерій при оцінці діяння. Чим сильнішим є об'єктивне спонукання, що бореться в людині з іншими спонуканнями, тим швидше воно перемаже, тобто стане мотивом; проте прямої пропорційності тут немає, оскільки суб'єктивна сила мотиву, його значення для даного індивіда не завжди співпадають з його об'єктивною силою, з його значенням для маси людей. Властивості особи накладають свій відбиток на процес мотивації, а тому у кожному окремому випадку вивчення і оцінку мотиву потрібно виробляти не ізольовано, а у зв'язку із вивченням особи. Мотив накладає свій відбиток на діяння і дає останньому певне освітлення, дає нам можливість судити і про діяча (тобто особу злочинця, яка діє певним чином), особливо в тих випадках, коли мотив є типовим, характерним для даного індивіда, коли останній звичайно діє згідно з подібними мотивами².

Проблеми несвідомого в особі злочинця розглядалися в роботах з

лекція, читання 25 ноября 1900 г. в актовом зале Ун-та // Журнал Министерства Юстиции. – Сентябрь, 1901. – СПб., 1901; Воротынский Б.И. Гениальность, психическая неуравновешенность и преступность. Публичная лекция, читанная 31 июля 1898 г. в г. Тобольске. – Казань, 1898; Воротынский Б.И. Задачи судебной психопатологии и современные ее значения для врача и юриста. Речь, произнесенная 31 января 1898 г. в годичном заседании Общества невропатологов и психиатров при Императорском Казанском Университете. – Казань, 1898; Воротынский Б.И. Психофизические особенности преступника-дегенерата. Вступительная лекция в курс судебной психопатологии. – Казань, 1900.

¹ Чубинский М.П. Мотив преступной деятельности и его значение в уголовном праве. – Ярославль, 1900.

² Чубинский М.П. Мотив преступной деятельности и его значение в уголовном праве. – Ярославль, 1900. – С. 37, 68.

кримінального права. Наприклад, Г.С. Фельдштейн вважав, що прихований матеріал нашого свідомого життя набуває для справи кримінального вміння домінуюче значення¹. Цікаві ідеї про ступінь усвідомлення винним вчинюваного злочину висували й інші автори².

Мотиваційну сферу особи злочинця досліджував і Л.І. Петражицький, який при розгляді гедоністичного підходу до мотивації зазначав, що почуття виконують роль показників значення для нашого добробуту різних об'єктів пізнання і відповідно спрямовують поведінку, таким чином займаючи центральне місце між пізнанням і волею³. Уникнення неприємного й прагнення до приємного – це основні біологічні закони. Тому з погляду вчення про потрійний склад психічного життя: пізнання, почуття, воля, зважаючи на наведені біологічні положення, єдину можливу відповідь на питання про мотиви, на його думку, міг дати гедоністичний підхід (що приносить радість, задоволення)⁴. Щодо питання свободи волі особи злочинця з погляду загальних міркувань про причинний зв'язок Л.І. Петражицький зазначав, що стверджувати про загальність закону причинного зв'язку в природі не можна, але можна визнати положення про вірогідність загальності причинного зв'язку. Вірогідність, на його думку, з погляду загальних положень про причинний зв'язок свідчить на користь детермінізму. Він констатував, що мотиви визначають волю⁵.

Погоджуючись із думкою Л.І. Петражицького про статистичний зв'язок та законність в особі злочинця, зазначимо спірність тези, що воля жорстко визначається мотивами. Залежно від ціннісних орієнтацій та правосвідомості можливий вплив мотиву на вольові зусилля, але можливо й навпаки – сильна воля особи може приборкувати мотиви.

Чотири напрями, що склалися: класичний, антропологічний, соціологічний і соціалістичний, з різних боків пояснювали та окреслювали особу злочинця і таким чином дали найпотужніший поштовх до вивчення та розуміння цього феномена.

Соціалістичний напрям, що складався, критикував класичні, антропологічні і соціологічні школи за те, що всі вони перебували в полоні традиційного поняття «злочинець». Злочинцем вважали того, хто вчинив злочин, тобто оперували абстрагованими поняттями.

¹ Фельдштейн Г.С. Учение о формах вины в уголовном праве. – М., 1902. – С. 153.

² Киселев А.Д. Психологическое основание уголовной ответственности. – Х., 1903. – С. 73-76.

³ Петражицкий Л. Введение в изучение права и нравственности. – Ч. II. Психологические основы теории нравственности и права. – СПб., 1908. – С. 172-173.

⁴ Там само. – С. 173-174.

⁵ Там само. – С. 155-156.

Відомий представник соціалістичного напрямку в кримінології М.М. Ісаєв (Сурський) зазначав із цього приводу, що «злочин» в конкретну історичну епоху залежить від політичного й соціального устрою, в якому живе народ. Про «природний» злочин як про поняття, що в усіх народів і в усі часи має один і той самий зміст, не може бути й мови. Наприклад, батьковбивство та дітовбивство – найтяжчі злочини нашого часу – складають в усіх варварських народів простий звичай¹. Він вважав, що криміногенність особи пояснюється політичним та соціальним устроєм і що тільки заміна капіталістичного ладу, що є основою злочинності, може кардинально змінити сутність особи.

На нашу думку, не стільки політичний устрій, скільки прийнятні соціальні умови, що дають економічні можливості особі розвиватися духовно, є основою для перешкоджання формуванню криміногенних рис.

1.4.2. Дослідження особи, яка вчиняє насильницькі злочини у 20-30-і роки ХХ століття

Перша світова війна, революція 1917 р., громадянська війна перервали широкі міжнародні наукові зв'язки і на деякий час припинили теоретичні та практичні розробки особи злочинця. Частина вчених, які займалися цими проблемами, емігрувала за межі України. Але залишалися і продовжили свої роботи з вивчення криміногенної особи М.М. Ісаєв, М.М. Гернет, Е.Н. Тарновський, П.І. Люблінський, Н.Н. Полянський, С.В. Познишев, А.Н. Трайнін, Е.К. Краснушкін, А.М. Рапопорт та багато інших².

З початку 1917 р. в Україні назріла необхідність активного реформування тюремної системи, хоча суттєвих змін до тюремної політики та тюремного законодавства Російської імперії не вносилося. Однак, в цей час відбулася широка амністія політичних в'язнів, лібералізація режиму утримання ув'язнених, відміна тілесних покарань, кайданів, заслання на поселення. Наприкінці 1917 і до 1924 р. відбуваються активні зміни в тюремній системі та законодавстві, що регулює порядок відбування покарання³. Необхідно зазначити, що в цей час, хоча й не проводиться ґрунтовних досліджень злочинців, але здійснюється їх класифікація та

¹ Сурский (Исаев) М.М. Социологическая школа в уголовном праве, как защитница интересов господствующих классов // Проблема преступности. – К., 1924. – С. 103-106.

² Шалгунова С.А. Розвиток вчення про особу злочинця в період 1945-1975 років // Науковий вісник ДДУВС. – № 1 (42). – 2009. – С. 154-155.

³ Іваньков І.В. Тюремні установи в Україні в системі карально-охоронного механізму держави (кінець ХІХ – середина ХХ ст.) Автореф. дис... к.ю.н. (12.00.01). – К. : НАВСУ, 2005. – С. 9-11.

розподіл по місцях тримання та виконання покарань за різними критеріями (статтю, віком, ступенем суспільної небезпечності вчиненого злочину тощо).

З 20-х рр. спроби вивчення особи злочинця здійснював відділ моральної статистики Центрального статистичного управління (ЦСУ). За узгодженням з наркомюстом у 1919 р. була вироблена програма опитування обвинувачуваних і складений опитувальник із 40 питань. Передбачалося з'ясувати особливості раннього дитинства, виховання, соціально-побутові умови, освітній і культурний рівень, особливості психіки та психології, схильність до алкоголю й наркоманії, спадковість тощо вказаної категорії осіб. Проте через складність цієї роботи і перевантаженість судово-слідчих працівників здійснити проект не вдалося. З налагодженням мирного життя покращувалося і становище судової статистики. У 1922 р. відділом моральної статистики був розроблений новий опитувальний лист для засуджених. Кожні півроку ці листки зі всіх губерній прямували у названий відділ через губстатбюро. Ці дані дозволяли отримати уявлення про співвідношення засуджених за видами злочинів, статтю, віком, соціальним становищем та іншими параметрами. Незважаючи на поверхово-феноменологічний аналіз, ця діяльність створила передумову для більш глибокого вивчення особи злочинця¹.

У період з 1919 до 1925 рр. продовжував свої дослідження в галузі кримінальної статистики відомий юрист соціологічної школи Е.Н. Тарновський². Він проводив аналіз та систематизацію даних про особу злочинця за статтю, віком, місцем проживання, сімейним станом та іншими підставами.

У січні 1923 р. в Москві Московським психоневрологічним інститутом був організований Перший Всеросійський з'їзд зі психоневрології під головуванням В.М. Бехтерева. На секційних засіданнях, присвячених кримінальній психології, з доповідями виступили С.В. Познишев («Класифікація преступников»), «Психологическая экспертиза в уголовном суде», «О кримінально-психологических лабораториях»), І.І. Станкевич («Домовые воры с точки зрения кримінальной психологии»), О.А. Скворцова («Проститутки-воровки с точки зрения кримінальной психологии»), Н.В. Терзієв («Экзогенные преступники и их раз-

¹ Герцензон А.А. Советская уголовная статистика. – М., 1937. – С. 172-178.

² Тарновский Е.Н. Судебные репрессии в цифрах за 1919-1922 годы // Ежедневник Сов. юстиции. – 1922. – № 44-45; Тарновский Е.Н. Преступность в 1920-1922 годах // Ежедневник Сов. юстиции. – 1923. – № 7-8; Тарновский Е.Н. Движение преступности за 1922-1923 гг // Ежедневник Сов. юстиция. – 1924. – № 28; Тарновский Е.Н. Основные черты современной преступности // Адм. вестн. – 1925. – № 9-10; Тарновский Е.Н. Статистика преступлений за 1924-1925 гг. // Ежедневник Сов. юстиция. – 1926. – № 21, 22.

новидности») й інші дослідники.

С.В. Познишев першорядне значення надавав психологічному вивченню особи злочинця, що має проводитися під спостереженням лікаря¹.

У резолюціях декількох з'їздів, що відбулися у 1923–1924 рр., було висунуто завдання вивчення особи злочинця юристами й медиками у спеціальних кабінетах і лабораторіях з вивчення злочинності та особи злочинця.

На сторінках періодичного друку в ці роки розвернулася полеміка між Л.А. Саврасовим та Я. Берманом про сутність особи злочинця, що мала у більшості заідеологізований характер. Так, Л.А. Саврасов вважав, що суб'єкти корисливих злочинів звичайного виду або посягань на життя та здоров'я є результатом важкого соціального становища, негативного виховання, поганої спадковості. Таких осіб, на його думку, можна перевиховати у пенітенціарній системі. Але осіб, котрі вчинили казнокрадство, хабарництво, спекуляцію, шахрайство, не можна відносити до вищезгаданої категорії. Ці особи не вважаються злочинцями у буржуазному суспільстві й не можуть бути виправлені в умовах радянської влади, вони завдають шкоди життєво-важливим інтересам народних мас і підлягають знищенню². Заперечуючи Л.А. Саврасову, Я. Берман відзначав, що соціалістична школа кримінального права визнає будь-якого злочинця продуктом певних соціальних умов, тому і щодо спекулянта можна знайти певні форми виховної й виправної дії³. У 1922 р. в Саратові доктором А.П. Штессом був організований один із перших кабінетів кримінальної антропології і судово-психіатричної експертизи. Услід за ним у країні почали створювати подібні кабінети і проводити численні дослідження особи злочинця, в першу чергу ув'язнених. Виходячи із цілей, які ставили перед собою працівники Саратовського кабінету, і враховуючи їх професійний склад, при вивченні індивіда був зроблений висновок, що особа злочинця – патологічне явище з медичної точки зору. Пізніше науково-дослідницьку роботу з вивчення злочинного середовища, особи окремих видів злочинців у кабінеті, що став філіалом Державного інституту з вивчення злочинності і злочинця, проводили кримінологи: професор Г.Ю. Манне і доцент Д.А. Рамзаєв. Вони вивчали й розглядали особу злочинця з соціолого-кримінальної позиції, але віддавали пріоритет соціальному в особі. Усунути це зло в особі злочи-

¹ Психология, неврология и психиатрия. – М., 1923. – Т. 3. – С. 246-319.

² Саврасов Л.А. Преступление и наказание в текущий переходный период // Пролетарская революция и право. – 1918. – № 5-6. – С. 24-38.

³ Берман Я. Наказание или исправление? // Пролетарская революция и право. – 1918. – № 8/10. – С. 1-28.

нця Г.Ю. Манне пропонував широким охопленням відсталого села культурно-етичними заходами, а також шляхом боротьби з пияцтвом і хуліганством.

В Україні у 1923 р. у Києві був створений Український Кабінет вивчення злочинності та злочинця, а у листопаді 1924 р. – Всеукраїнський Кабінет з вивчення злочинця та злочинності в Одесі, у 1928 р. – аналогічний Кабінет у Харкові (далі – Кабінети). Одеський Кабінет відрізнявся від інших українських Кабінетів та Кабінетів, створених в РРФСР, які були вільними установами. На відміну від останніх, Всеукраїнський Кабінет в Одесі був створений за ініціативою Одеської губернської виправно-трудової інспекції та місцевих наукових сил і тому в Положенні про його створення зазначалося, що він «имеет целью содействие исправительно-трудовым органам в деле правильного применения методов исправительно-трудового воздействия» та «исследование факторов преступности, как социального явления». Даний Кабінет існував при Одеському Допрі¹, що був базою для його дослідницької та практичної пенітенціарної роботи. У Допрі трималися як особи, щодо яких уже винесено вирок і виконувалися кримінальні покарання (ув'язнені), так і ті, щодо яких тільки велося розслідування (затримані). Наукові завдання Кабінету тісно перепліталися з поточною пенітенціарною роботою з питань надання висновків щодо: осіб, які проходили обстеження в Кабінеті для спостережних та розподільчих комісій; спостереження за окремими ув'язненими або групами ув'язнених; завдань організаційного характеру в галузі вивчення злочинності в Україні².

У тому ж 1924 р. була створена Рада Кабінету, до якої входили представники науки, суду та прокуратури, котрі здійснювали загальний нагляд за діяльністю Кабінету. Безпосередня дослідницька робота була розпочата уже через два місяці з моменту створення Кабінету, і переважав у ній метод анкетування. За допомогою детальних анкет, вироблених Кабінетом, узагальнювалися матеріали кримінальних справ, в яких містилися: відомості щодо справи, біографія винної особи, копії вироків, інші судово-пенітенціарні джерела, а також дослідження винних за місцем проживання.

Стосовно окремих ув'язнених, котрі утримувалися в Допрі та щодо

¹ Допр – Дом примусових робіт, що був місцем виконання кримінального покарання без позбавлення волі.

² О деятельности Всеукраинского Кабинета по изучению личности преступника и преступности // Изучение преступности и пенитенциарная практика. – Одесса, 1928. – Вып. 2. – С. 163-165; О деятельности Всеукраинского Кабинета по изучению преступности и преступника // Изучение преступности и пенитенциарная практика. – К., 1930. – Вып. 3. – С. 181-185.

вивчення яких були наявні відповідні замовлення Одеського Допра та Головного управління ВТУ УРСР, проводилися більш глибокі дослідження, що містили й матеріали статистичних спостережень. Категорії ув'язнених, що потребували більш ретельного вивчення, складали неповнолітні; особи, які систематично порушували дисципліну («дисциплінарно нестійкі»), а також групи ув'язнених. При цьому особи з тривалими термінами ув'язнення проходили через Кабінет по 2–4 рази на рік, що дозволяло спостерігати за змінами, які відбувалися в особистості, її поведінці, ставленні до вчиненого злочину, покарання, до інших ув'язнених та адміністрації виправно-трудової установи в динаміці, оцінити ефективність застосовуваних заходів пенітенціарного впливу на особу.

Рекомендації, вироблені Кабінетом щодо виду та тривалості заходів виховного впливу на досліджуваних ув'язнених, використовувалися вихователями та адміністрацією ВТУ. Досить прогресивним для того часу було й те, що Кабінетом проводилися комплексні дослідження щодо всіх ув'язнених Одеського Допра: розподіл за статтю, татуваннями, соціальним становищем, віком, рецидивом, видом злочинів тощо. Таким чином, вивчалися не лише психологічні чи суто кримінальні ознаки ув'язнених, а й їхні соціальні, демографічні, професійні риси.

Діяльність Кабінету спрямовувалася, перш за все, на вивчення особи злочинця, насамперед насильницького. Як зазначається в одному зі збірників матеріалів Кабінету, основну масу засуджених, які пройшли вивчення, складали вбивці, бандити, хулігани, злодії-рецидивісти. Крім того, опубліковані матеріали підтверджують більш серйозну увагу працівників Кабінету та замовників (Допра, Головного управління ВТУ УРСР, слідчих, прокурорів) саме до цієї категорії ув'язнених.

Так, протягом 1925–1930 рр. Кабінетом була здійснена розробка з таких питань: 1) вбивця в законі та в пенітенціарній практиці; 2) питання психології та психопатології вбивства; 3) вбивства та судова боротьба з ними; 4) індивідуальні характеристики вбивць; 5) жінки-вбивці; 6) асоціативний експеримент у справі вивчення злочинця; 7) психози в місцях ув'язнення; 8) професійна та звична злочинність; 9) до психології хуліганства; 10) допрівські хулігани; 11) бандитизм у період 1922–1927 рр.; 12) бандити-інтелігенти; 13) статеві злочини у зв'язку з фізичним каліцтвом; 14) дітовбивця та аборт; 15) злочини проти життя новонародженого; 16) психічно неповноцінні особи в умовах ув'язнення¹.

¹ О деятельности Всеукраинского Кабинета по изучению личности преступника и преступности // Изучение преступности и пенитенциарная практика. – Одесса, 1928. – Вып. 2. – С. 163-165.; О деятельности Всеукраинского Кабинета по изучению преступнос-

Серед питань, досліджуваних Кабінетом, більшість була присвячена вивченню насильницької злочинності та особи, яка вчиняє зазначені злочини. При цьому вік, стать, рецидив, як уже підкреслювалося, підлягали обов'язковому вивченню. Отже, вивчення особи злочинця було головним завданням таких Кабінетів, і сама назва Кабінету на перше місце ставила саме потребу вивчення особи злочинця, а потім – і всієї злочинності в цілому.

Такий досвід, на наш погляд, потребує відновлення в сучасних умовах українського суспільства та правоохоронної і пенітенціарної практики. Незважаючи на те, що існують Науково-дослідний центр МВС України, науково-дослідні лабораторії у ВНЗ системи МВС та в інших юридичних ВНЗ, проблемам вивчення особи злочинця в них приділяється недостатньо уваги. Про це свідчить і невелика кількість дисертаційних та науково-монографічних робіт, про що уже вказувалося. На нашу думку, висловлювані автором пропозиції щодо детального й глибокого вивчення злочинності в Україні потребують впровадження в діяльність саме ВНЗ системи МВС¹, в яких існує певна спеціалізація у підготовці фахівців різних рівнів для МВС України (факультети міліції громадської безпеки, карного розшуку, ДСБЕЗ, криміналістичні, слідчі тощо).

Однак така спеціалізація для проведення наукових досліджень злочинності та особи злочинця потребує більшої деталізації, виокремлення конкретних проблем. Так, зважаючи на те, що у прикордонних регіонах України більші показники мають злочини, пов'язані із контрабандою товарів, наркотиків, зброї, автомобілів, то у ВНЗ, що є найближчими до державних кордонів, могли б досліджувати саме ці види злочинів та осіб, які їх вчиняють. У регіонах, де спостерігаються стабільно високі показники насильницької злочинності, можна було б проводити вивчення окремих її складових: сімейно-побутових злочинів щодо дітей, жінок, престарілих та непрацездатних членів родини, психічнохворих та безпорадних; насильницьких злочинів, вчинюваних наркозалежними особами в сім'ї та поза її межами; насильницьких злочинів, вчинюваних особами, які мають психічні відхилення в межах осудності, та неосудними; насильницьких злочинів, вчинюваних на замовлення у різних

ти и преступника // Изучение преступности и пенитенциарная практика.– К., 1930. – Вып. 3. – С. 181-185.

¹ Шалгунова С.А. Напрямки вдосконалення діяльності органів внутрішніх справ // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ: Збірник наукових праць. – 2002. - № 3 (9). – С. 36-40; Шалгунова С.А., Терещенко А.І. Пропозиції щодо вдосконалення підготовки юристів у відомчих навчальних закладах та кадрової роботи ОВС // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – № 2. – 2000. – С. 244-247.

сферах (у сфері підприємницької, банківської, іншої господарської діяльності; у сфері політичної діяльності тощо) та ін¹.

Пізніше у великих містах України (Дніпропетровську, Чернігові, Сумах, Ахтирці) працювали осередки з вивчення особи злочинця².

Створений у 1923 р. у віданні Мосздраввідділу Кабінет з вивчення особи злочинця і злочинності також проводив докладні соціологічні, психологічні, психіатричні, антропологічні, біохімічні дослідження. Хоча в цій установі працювали кримінологи (криміналісти-соціологи, як їх тоді називали), антропологи, психіатри, психологи, біохіміки, статисти, але загальне керівництво, здійснюване медиками, не могло не позначатися на однобічності висновків. Московський кабінет ставив собі завданням з'ясувати складний соціологічний процес створення антисоціальної особи, раптового, катастрофічного її створення або, навпаки, поступового розростання в ній антисоціальних навичок³.

При Московському Карному Розшукові у 1926 р. біло створено Кримінологічну клініку, основною функцією якої було стаціонарне вивчення особи злочинця. Дослідження таких осіб здійснювали працівники Кабінету з вивчення особи злочинця та злочинності (психіатри, антропологи, психологи, соціологи), до складу яких входили кримінологи та лікарі-психіатри. Оскільки карний розшук того часу здійснював розкриття таких злочинів, як вбивства, нанесення шкоди здоров'ю, крадіжки, грабежі, статеві злочини, розбої, бандитизм, переважна більшість яких мала саме насильницький характер, то і більш детальному вивченню підлягали особи, які вчинили тяжкі злочини, та рецидивісти, професіонали «злочинної справи»⁴.

Деякі результати цих досліджень, опубліковані у 1926 р., дають уявлення про спрямованість і ефективність цих досліджень. У основній статті збірки «Что такое преступник?» професор Е.К. Краснушкін висловлює суть вчення про особу злочинця, на якому ґрунтуються всі дослідження працівників Кабінету. На його думку, злочинний світ із психіатричної точки зору має змішаний склад, куди входять: 1) психічнохворі, 2) психопатичні особи, 3) розумово відсталі (олігофрени), і 4) душевно здорові. Аналізуючи статистичні дані Московського інституту Психіатрич-

¹ Шалгунова С.А. Напрямки вдосконалення діяльності органів внутрішніх справ // Науковий вісник ЮА МВС. – 2002. – № 3 (9). – С. 36-40.

² Даньшин И.Н. Общетеоретические проблемы криминологии: Монография. – Х., 2005. – С. 197.

³ Изучение личности преступника в СССР и за границей. – М., 1925. – С. 19.

⁴ Рапорт А.М. К практике изучения личности преступника // Преступник и преступность. Московский Кабинет по изучению личности преступника и преступности. – М., 1926. – Сб. 1. – С. 34-48. – С. 34.

них Експертиз, професор Е.К. Краснушкін дістає висновку, що кримінальна група людей має дуже високий відсоток психопатизації та розумової відсталості. Він вважав, що дія на організм людини головних соціальних факторів переважно відбувається не безпосередньо на мозок, а на внутрішнє середовище особи. «Холод, голод, душное, сырое жилье, побои, ранний и непосильный физический труд, антигигиенические условия труда, профессиональные вредности, ранний алкоголизм, социальные болезни – это обычные спутники нищеты, сифилиса, туберкулеза; эпидемические заболевания, брюшной, возвратный и сыпной тифы... – все эти ингредиенты так называемой социальной среды, беспризорности, нищеты, порожденных капиталистическим строем, часто действуя из поколения в поколение дружными усилиями уродуют тело, эту внутреннюю среду мозга, и через нее нередко пробиваются к нему самому.

... для провоцирования специальной криминальной реакции у психопата или олигофрена совершенно так же, как и у психически полноценного человека, необходима соответствующая констелляция обстоятельств. Конечно, психопат и олигофрен вследствие имеющихся у них дефектов аппарата социальной приспособляемости не выдерживают минимума неблагоприятных внешних условий, вовсе еще не приводящих психически полноценных лиц к криминальной реакции. Если для последних нужен жизненный шторм, чтобы бросить их на путь правонарушения, то для психопата и олигофрена бывает для этого достаточно легкого ветерка»¹.

Е.К. Краснушкін вказував на спадкову схильність індивіда до злочину, проте спадкове обтяження криміногенних індивідів має, на його думку, специфічний характер і походить переважно з боку батька. Середовище діє на всіх по-своєму, згідно з приналежністю кожного до тієї або іншої групи людей наведеної психіатричної класифікації, але на всіх воно діє у чотирьох головних напрямках. По-перше, дітей в підлітковому віці це середовище дресує у напрямі асоціальних настанов життя (злочинна мораль, інститут бродяжництва, наркотики тощо). Друга дія середовища – це культивування в психіці його вихованців примітивних потягів та інстинктів, формування настанов усього життя за лінією цих спонукань (егоїзм, примітивність, грубо-тваринний характер інтересів). Третій напрям – середовище калічить їх фізично, воно впливає на чисто фізіологічний стан їх організму, а через останній – і на мозок, а також безпосередньо на мозок. Четвертий: поразка кори головного мозку (вона

¹ Краснушкин Е.К. Что такое преступник? // Преступники и преступность: Сб. Московского Кабинета по Изучению Личности Преступника и Преступности. – Вып. 1. – М., 1926. – С. 11, 13.

не розвивається, а за відсутності шкільної освіти і притупляється)¹.

Резюме Е.К. Краснушкіна полягало у тому, що злочинець породжується економічними факторами, що природженого злочинця немає, але кожна людина може стати злочинцем, і легше ними стають олігофрени, а також психопати через недостатню здатність до соціальної адаптації та асоціальність своєї психофізичної структури, котрі через економічно обумовлене виродження відрізняються недостатнім розвитком кори головного мозку, внаслідок чого структура їхньої психіки співпадає з такою у «пролетаріату босяків». У іншій роботі він зазначав, що вивчення злочинця можна порівнювати із вивченням професійних захворювань, тому займатися дослідженнями повинні біологи².

Отже, модель особи злочинця представлена Е.К. Краснушкіним у вигляді індивіда з психопатологічними властивостями виродження, що розглядаються як професійна хвороба. Вплив соціальних та теллурічних умов існування визнається незначним. Багато у чому висновки Е.К. Краснушкіна заслуговують на обґрунтовану критику, але його дослідження з ряду питань є безперечним внеском у розвиток теоретичних основ особи злочинця. Так, наприклад, дуже сучасним є твердження Е.К. Краснушкіна про складність соціалізації особи в середовищі через психічні відхилення, що може призводити до вчинення кримінальних вчинків.

Подібна спрямованість дослідження особи злочинця викликала обґрунтовану критику: «... исходя из доброго намерения социологизировать психологические понятия, профессор Краснушкин биологизирует понятия социальные. Такого рода ошибки в истории науки – вещь частая, и обычно они случаются со специалистами, пытающимися распространить привычные методы и понятия на чуждую им сферу», – зазначав С.Я. Булатов³.

Проте вузькі біопсихологічні дослідження продовжувалися, і не лише в Московському Кабінеті, а й у інших. Висновки робилися не тільки щодо загальносоціального типу злочинця, але і щодо осіб, які вчинили певні види злочинів: вбивць, розтратників, хуліганів та ін.

Керівник Ростовського Кабінету, лікар-психіатр В.В. Браїловський активно займався вивченням психіатричних, фізіологічних, біохімічних особливостей окремих категорій злочинців⁴. Так, соціальна частина об-

¹ Краснушкин Е.К. Что такое преступник?.. – С. 19, 28.

² Изучение личности преступника в СССР и за границей. – М., 1925. – С. 29.

³ Булатов С.Я. Возрождение Ломброзо в советской криминологии // Революция права. – 1929. – № 1. – С. 48.

⁴ Браиловский В.В. О вегетативной нервной системе убийц // Вопросы изучения преступности на Северном Кавказе. – Вып. 2. – Ростов н/Д, 1927; Браиловский В.В. Опыт би-

стеження розтратників дозволила вченому констатувати, що такі особи за соціальними ознаками практично не відрізняються від нормотипових людей. Зважаючи на біопсихіатричні обстеження він резюмував наявність великої (48 %) кількості розтратників із обтяженою спадковістю: туберкульозом, раком, алкоголізмом, психічними й нервовими хворобами, суїцидом, наркоманією тощо. Характерними рисами розтратників він вважав спадкову алкоголізацію, навіюваність, нестійкість і певну неповноцінність.

В.В. Браїловський змодельював тип особи вбивці, що відрізняється за своїми анатомічними та фізіологічними ознаками від інших категорій злочинців. Основне місце в цьому аналізі займало вивчення вегетативної нервової системи вбивць. Для підтвердження причинного зв'язку між характером вбивства й відповідною психічною реакцією злочинця на вприскування адреналіну склалися спеціальні діаграми і таблиці. Всі властивості такої особи починали виявлятися, на думку вченого, з моменту порушення кримінального закону. З початком кримінальної реакції, – зазначав В.В. Браїловський, – особа дає про себе знати повністю, крім всіх зовнішніх чинників, що позначилися раніше, виявляється величезна роль конституції, вегетативної нервової системи, темпераменту та інших компонентів особи¹.

Слід погодитися із тим, що автори таких досліджень підміняли не тільки соціологічний підхід до вивчення особи злочинця біологічним (соціологічні обстеження злочинців, на їхню думку, повинні здійснюватися медиками), але й психологічні дослідження – психіатричними².

Кримінологічний Кабінет при Ленінградському губсуді, що діяв з 1925 р., проводив соціо-біологічні обстеження, у першу чергу, насильницьких злочинців. Особливу увагу приділяли вивченню особи вбивць, за допомогою якого намагалися з'ясувати, що саме штовхає особу на подібні злочини. Таким чином, у 20-і рр. ХХ ст. вчені та практики вивчали найбільш небезпечну категорію злочинців – особу насильницького злочинця.

Дослідження вбивць в Азербайджані привело директора Бакинського Кабінету, психіатра А.А. Перельмана до думки, що більшість вбивць за конституціональним типом будови тіла відноситься до астеників та астеноатлетів. Чистих пікніків серед вбивць мало. На думку вченого,

осоціального изучения растратчиков в Ростове-на-Дону // Там само.

¹ Браиловский В.В. Опыт биосоциального исследования убийц // Труды Сев.-Кавк. ассоциации науч.- исслед. ин-тов. – Ростов н/Д, 1929. – № 71. – С. 137.

² Иванов Л.О., Ильина Л.В. Пути и судьбы отечественной криминологии. – М., 1991. – С. 139.

вбивці-тюрки за будовою тіла належать до астеничного, астеноатлетичного та атлетичного типів; росіяни розподіляються за всіма категоріями приблизно рівномірно¹. В результаті психологічного обстеження вбивць А.А. Перельман дійшов висновку, що у половини обстежених осіб відзначаються психопатичні риси характеру. На першому місці серед цих психопатів стоять шизоїди, на другому – дегенеративні психопати невідзначеного типу, на третьому – епілептоїди й на четвертому – циклоїди².

¹ Астенік (від грец. *asthenikós* – слабосильний, хворобливий) – людина з таким типом будови тіла, для якої притаманні високий ріст, худорлявість, довга шия, подовжено витягнутий череп, вузьке різко окреслене обличчя. Німецький вчений Е. Кречмер пов'язує астеничний тип з певними рисами характеру та темпераменту: підвищеною чутливістю та одночасно холодністю, нервовістю та вугловатістю рухів, некомунікабельністю, схильністю до «уходу в себе». Лит.: Кречмер Э., Строение тела и характер. Пер. с нем. - М.-П., 1924. // Див.: Большая Советская Энциклопедия. В 30-ти т. / Гл. ред. А.М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: «Советская энциклопедия», 1969-1978. – 1974. – Т. 17. – 514 с.

Астенія конституціональна - (Stiller, 1907) – притаманна «астеничній особистості» - ранимій, боязливій, невпевненій у собі, не наділеній самостійністю, достатніми енергетичними ресурсами та необхідними вольовими якостями. // Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zhmurov.com/word/>

Атлетична будова тіла - (грец. *athletikos* – притаманний борцям) – відзначається хорошим розвитком мускулатури та скелету, широкий плечовий пояс, великі риси обличчя, розвинене подборіддя. // Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zhmurov.com/word/>

Пікніки (від грец. *πικνός* - плотний, товстий) – люди середнього росту, повнуваті або схильні до повноти, з короткою шиєю, великою головою та широким обличчям з невеликими рисами. Див.: Малая медицинская энциклопедия. - М.: Медицинская энциклопедия. 1991-96 гг. 2. Первая медицинская помощь. - М.: Большая Российская Энциклопедия. 1994 г. 3. Энциклопедический словарь медицинских терминов. - М.: Советская энциклопедия. – 1982-1984 гг. <http://slovari.yandex.ru/>

² Перельман А.А. К криминально-психопатологическому и конституциональному изучению убийц в Азербайджане // Изв. Азерб. ун-та. Серия общ. наук. – Баку, 1927. – Т. 6. – С. 3-9.

Дегенерат - (лат. *degenerare* - вироджуватися, перероджуватися) – психопатична особистість (заст.). // Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zhmurov.com/word/>

Дегенерація - (лат. *degenerare*) – 1) спадкове виродження, що призводить до розвитку психопатії (заст.); 2) погіршення моральних стандартів, деморалізація; 3) в фізіології – руйнування нервової тканини внаслідок пошкодження або дефіциту необхідних речовин, наприклад, атрофія мозку. // Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zhmurov.com/word/>

Психопатична особистість – 1) дисоціальний розлад особистості або антисоціальний розлад особистості. Синонім: Моральне слабоумство; 2) дисгармонічний склад особистості, котрий характеризують: 1. постійність психопатичного характеру («психопат завжди психопат», тобто, у будь-якому віці); 2. тотальність психопатичного характеру («психопат кругом психопат», тобто, в різних ситуаціях та обставинах життя); 3) уродженість психопатичного характеру, тобто обумовленість його генетичними і/або конституціональними

На жаль, кількість обстежених для статистичного узагальнення складала всього 53 особи, глибокого монографічного дослідження не проводилося, до того ж, дослідники користувалися застарілими методиками та антропометричною системою Кречмера, не адаптованою до кримінологічних досліджень.

Наукова діяльність щодо вивчення особи злочинця Білоруського кримінологічного Кабінету, організованого у 1926 р., проводилася у межах соціологічних досліджень. Злочинець розглядався як декласований і асоціальний елемент, що відірвався від трудової діяльності¹. Проте цим роботам також не вдалося уникнути біологізаторського ухилу. Так, у доповіді «О соціопатах» професора А.К. Ленца особа соціопата розглядалася як така, що має недостатню соціальну пристосовність. Вона розглядалася не як психічнохвора, а як недостатньою мірою пристосована до соціального середовища. До таких осіб, у разі вчинення злочину, пропонувалося застосовувати лікування, але не у психіатричних лікарнях, а у спеціальних місцях позбавлення волі². Фактично неоломброзіанська спрямованість вітчизняної кримінології у 20-30-і рр. пояснюється поширеністю вчення німецького вченого-психіатра Е. Кречмера про зв'язок будови тіла і характеру, а також тим, що вивченням криміногенного індивіда займалися в основному медики.

Основний ідеологічний постулат про відсутність при соціалізмі бази для існування злочинності зіграв украй негативну роль у розвитку вітчизняного вчення про особу злочинця. Адже, якщо економічних, політичних, соціальних умов для формування особи злочинця немає, а злочини продовжують вчинюватися, це означає, що першоручій необхідно шукати в самій особі злочинця, у властивих їй із народження генетичних рисах. Зрозуміло, пошуки біофізичних основ приводили в безви-

факторами. // Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zhmurov.com/word/>

Характер епілептоїдний – відрізняється в'язкістю (віскозністю), с одного боку, та імпульсивністю, нестримною силою потягів. Реакція епілептоїдного типу – термін П.Б. Ганнушкіна (1927), означає дисфоричні, нерідно тривалі (тижні, місяці) і повторювані реакції на несприятливі життєві ситуації особистостей особистостей епілептоїдного кругу. // Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zhmurov.com/word/>

Конституція циклоїдна – пікнічна тілобудова з таими рисами особистості, як нестійкість настрою, тенденція до спонтанної зміни подавленого настрою приподнятим, нерідко до сезонних змін настрою. // Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zhmurov.com/word/>

¹ Ленц А.К. Белорусский кабинет по изучению преступника и преступности, его цели и характер деятельности // Вестник НКЮ БССР. – 1927. – № 1. – С. 1-34.

² Иванов Л.О., Ильина Л.В. Пути и судьбы отечественной криминологии. – М., 1991. – С. 145.

хідь. В особливий тип, наприклад, виділялися злочинці-примітиви, специфікою психіки яких вважалася соціально-педагогічна занедбаність; у такої особи середовище домінує над індивідуальними особливостями. Тому найтипівішою формою злочину, що вчиняється примітивами, А.Е. Петрова визнавала крадіжку та бандитизм¹. Ґрунтуючись на феноменологічному² визначенні загальних рис таких осіб, вона не виходила за межі їх антропологічно-психіатричних характеристик.

Позитивним у роботі зазначених Кабінетів було й те, що результати проведених досліджень в кожному із них були доступними для ознайомлення працівників іншого Кабінету, оскільки в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі за сприяння Головного управління ВТУ НКВС УРСР видавалися відповідні збірники. Так само здійснювалося видання результатів досліджень й інших Кабінетів (у Москві, Ленінграді, Мінську та ін.).

У ці роки побачили світ фундаментальні роботи С.В. Познишева, в яких він дав пояснення криміногенної особи на основі проведеного ним дослідження. Він критикував Ч. Ломброзо, вказуючи на те, що за зовнішніми даними злочинець нічим не відрізняється від незлочинця, що відштовхуватися необхідно не від зовнішнього описання, а від з'ясування внутрішніх психологічних процесів, внутрішньої психологічної конституції індивіда³.

В той же час повністю подолати біофізіологічний підхід до розуміння особи злочинця С.В. Познишев не зміг. Він вважав, що найбільш глибокі корені злочинності приховані в конституції злочинця, що створюється і змінюється під впливом, з одного боку, оточуючих особу зовнішніх, перш за все, соціальних умов, а з іншого – того, що організм даного суб'єкта одержав у спадок від предків. Ті елементи, з яких складається «особисте» коріння злочину, він називав ендогенними (внутрішніми) факторами, а зовнішні події, які штовхнули суб'єкта на злочин, –

¹ Петрова А.Е. Преступники – примитивы. / Психологическая классификация личностей – М., 1927. – С. 106-132.

² Феноменологія – 1) філософська доктрина Е. Гуссерля, згідно якої наукове дослідження безпосереднього досвіду є основою психології. Головним у подіях, явищах, випадках полягає у тому, як вони переживаються людиною незалежно від того, що вони представляють собою в реальності. Наприклад, психічна травма є не те, що відбулося в дійсності, а те, як це було людиною сприйнято; 2) в філософії Ф.Г. Гегеля – вчення про шляхи розвитку людської свідомості. Психотерапевти та філософи, котрі поділяють позицію феноменології, як правило, відкидають ідею несвідомого і деякі інші положення про присоаналізу, зокрема, метапсихологію. // Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zhmurov.com/word/>

³ Познышев С.В. Основы пенитенциарной науки. – М., 1923. – С. 98; Познышев С.В. Криминальная психология. – Л., 1926.

екзогенними (зовнішніми) факторами. У кожному злочинці присутні обидва фактори, тільки в окремих випадках переважаюча роль належить ендогенним. Під фізичною і психічною конституцією С.В. Познишев розумів відомі постійні фізичні та психічні властивості, що складаються частково із природжених, а частково із придбаних властивостей. Він розробив формулу вини (перевірів алгеброю гармонію): $C = P / m$, де C – вина, P – конституція суб'єкта, m – дія на особу подразників і тих особливостей її настрою, що обумовлювалися не її постійними властивостями, а якими-небудь винятковими умовами в її житті.

З цієї формули був зроблений висновок, що чим менше зовнішніх подразників діє на особу, тим більше ступінь вини у злочині особи, яка його вчинила, залежить від конституції людини, тобто від постійних властивостей особи.

Актуальне і зараз теоретичне значення мало поняття злочинного типу, надане С.В. Познишевим, під яким розумівся такий склад особи, її мислення і характеру, який або обумовлює недостатню активність цієї особи, спрямовану на те, щоб усунути більш-менш серйозні складнощі або нестатки, не вдаючись як до засобу до злочину, або прямо схиляє особу до обрання засобом для задоволення власних потреб певний злочин. С.В. Познишев провів типологію злочинця і виділив ендогенний і екзогенний типи. У своїй роботі він вказував на необхідність виявлення і дослідження криміногенного ядра особи злочинця, на який необхідно спрямувати всі профілактичні зусилля. У екзогенних злочинців, із його точки зору, криміногенне ядро складається з ознак недорозвинення або слабкості таких комплексів, із яких народжуються імпульси, що затримують зростання прагнення до злочину. У ендогенних злочинців криміногенні елементи присутні у вигляді схильності до певного злочину, а саме схильності до досягнення відомих цілей способами, що охоплюють як одну із своїх форм даний злочин, або способами, схожими з цим злочинном, що готують або адаптують до нього.

С.В. Познишев ввів термін «кримінолоїди» і розумів під ними таких злочинців, у яких ще немає спеціальної викристалізованої схильності до конкретного злочину, але є спеціальна схильність до вчинків. Зазначена схильність являє собою прояви або того із способів дії, що знаходить своє яскраве вираження у даному злочині, або схильність не рахуватися з положеннями кримінального закону, що утворилася в результаті збільшення або зменшення частих зіткнень з кримінальним законом і судом¹. Значення вчення С.В. Познишева про особу злочинця полягає у

¹ Познышев С.В. Криминальная психология. Преступные типы. – Л., 1926. – С. 5, 6, 29, 31, 252, 115.

тому, що воно заклало основи наукової кримінологічної типології особи, звернуло увагу на необхідність вивчення не тільки особи ув'язненого (засудженого), але й особи кримінолоїда, тобто того, кого ми називаємо криміногенною особою. Проте помилковість позиції ученого визначалася у тому, що хоча він і критикував вузький антропологічний підхід до вивчення цього явища, але насправді ігнорував вплив соціальних умов і теллурічного середовища на формування особи злочинця. Його два типи злочинців фактично засновані на механічному протиставленні превалювання в особі або біологічного (ендогенний тип), або суспільного (екзогенний тип).

Професор В.В. Бунак, який займався проблемами еugenіки¹, стверджував, що індивідуальна схильність індивіда до злочину переважно зумовлюється спадковими ознаками, серед яких провідну роль виконують окремі елементи психіки, що схиляють до кримінальних дій. Тому дослідник пропонував вивчати конституціональний тип, расові, вікові, статеві особливості, міміку, фізичний склад, гостроту емоційних переживань: ці дані можуть служити для роз'яснення того, які фізичні особливості (за однакових соціальних умов) схиляють до того або іншого виду правопорушення².

Явно біологізаторське спрямування мало бачення криміногенної особи психіатром Є.С. Вермелем, який зауважував, що існує особливий, антигромадський тип особи, який не може жити своєю працею. Антисоціальна сутність такого індивіда виявляється ще в дитинстві, через що він завдає чимало клопоту родичам і оточуючим. Пізніше така особа неминуче потрапляє у в'язницю, і тільки після відбуття покарання знов повертається до місць позбавлення волі³.

Теза психіатра Н.П. Бруханського про те, що злочинна схильність і нахил до нервово-психічних відхилень йдуть поруч, відображала підхо-

¹ Євгеніка - (грец. eugenēs - породистий) - теорія Ф. Гальтона (1870) про можливість покращення людського виду методами відбірного розмноження (наприклад, стерилізації, перешкод у дітородженні, штучні шлюби тощо). Позитивна евгеніка зосереджена на заохоченні дітородження індивідами з бажаними рисами, а негативна – на попередженні появи дітей від батьків з небажаними якостями. Гуманні цілі евгеніки були дискредитовані людьми із специфічними поглядами на те, якою повинна бути людина і способи її покращання. Наприклад, нацисти створили спеціальний інститут розмноження «арійців». // Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zhmurov.com/word/>

² Див.: Бунак В.В. Антропологическое изучение преступника, его современное положение и задачи // Архив криминологии и судебной медицины. – X., 1917. – Т. 2; Бунак В.В. Антропометрическая характеристика шестнадцати дефективных мальчиков...

³ Вермель Е.С. Преступление, его природа и сущность // Журнал невропатологии и психиатрии им. Корсакова. – 1926. – Вып. 3. – С. 68-69.

ди того періоду науки до питань визначення суті особи злочинця, пояснення її з поверхово-психіатричних, антропологічних позицій.

Результатом подібної спрямованості досліджень і висновків Державного інституту з вивчення злочинця і злочинності та Кабінетів з'явилося застосування у практичній діяльності комісій у справах неповнолітніх терміна «морально-дефективний», що свідчить про проведення стигматизації щодо безпритульних дітей, які мають психічні та психологічні відхилення.

Дискусія, що розвернулася у 1929 р., в ході якої критикувалися неоломброзіанські підходи до вивчення особи злочинця, не привела до більш-менш продуктивного пошуку оптимального кримінологічного вчення про особу злочинця. Заклики професорів Є.Б. Пашуканіса та О.А. Герцензона про необхідність вивчення кримінальної особи методами не медичними, а соціальними, цим і обмежувалися. Жодних у науковому плані цінних методик, концепцій, парадигм не пропонувалося.

В ці роки здійснювані Державним інститутом з вивчення злочинця і злочинності роботи стосовно дослідження особи злочинця, хоча й мали соціологічний характер, але були більшою мірою описовими, безсистемними, нерепрезентативними. Проте певний історичний, статистичний та кримінологічний інтерес вони становлять і сьогодні. Результати дослідження своїх співробітників Державний інститут публікував у збірках «Проблеми злочинності».

Так, у статті «Половые посягательства против детей» П. Люблінський дістав висновку про соціальну обумовленість особи злочинця. Відзначалося, що причини статевого посягання проти дітей полягають не тільки в «сексуальних аномаліях» або розладах психопатологічного характеру, але й у відсутності свідомості в осіб, котрі оточують дитину, у грубому егоїзмі та байдужості до неї, алкоголізації, усвідомленні можливої безвідповідальності за злочин, що є результатом послабленого соціального контролю і дефектів моральних стримуючих чинників у статевій сфері¹. У статті про дитячі вбивства В.І. Куфаєв заперечував існування такого біологічного типу, як неповнолітній вбивця, і всю увагу приділяв нездоровим умовам середовища, в якому перебувала дитина². Соціологічним дослідженням особи злочинця присвячувалися роботи М.М. Гернета, що вийшли друком у 20-і рр. і були присвячені моральній статистиці³.

¹ Люблінский П. Половые посягательства против детей // Проблемы преступности. – М., 1926. – Вып. 1. – С. 91-122.

² Куфаев В.И. Детские убийства // Там само. – С. 123-140.

³ Гернет М.Н. Преступление и борьба с ним в связи с эволюцией общества // Избран-

Не заперечуючи однобічність, часто поверховість і описовість обох підходів до вивчення криміногенної особи в даний період, все ж таки слід визнати за невірне повне заперечення теоретичної та прикладної цінності робіт вчених Державного інституту та Кабінетів з вивчення особи злочинця і злочинності. Про ряд позитивних моментів вже зазначалося вище. Хотілося б зауважити, що саме професор-психіатр А.М. Рапопорт підкреслював, що лікарю-кримінологу крім психіатричного досвіду необхідне також солідне знайомство з основами й методами соціології та психології. Він вказував на необхідність застосування в дослідженні особи злочинця психоаналітичних методів, розроблених Фрейдом, Юнгом, Блейєром, Франком та ін¹. Те, що не було сприйняте у той час, знаходить широке застосування при проведенні сучасних кримінологічних досліджень особи злочинця.

Не можна не зауважити, що висновки Н.П. Бруханського про психологічне зараження, що впливає на особу при вчиненні групових злочинів², набагато випередили свій час і зробили неоціненний внесок у розвиток кримінологічного вчення про особу злочинця. Особливо, на наш погляд, це стосується саме особи насильницького злочинця, оскільки вивчення психології та мотиваційної сфери вбивці, гвалтівника, хулігана, бандита, характеристика цих осіб та злочинів, що вони вчинили, – все це спрямовано на вивчення саме особи насильницького злочинця, його особливостей, хоча і без будь-якого їх об'єднання в одну групу, як ми це робимо в даному дослідженні.

Неусвідомлювані процеси у душі біхевіоризму намагався вирішувати Г.І. Волков, котрий, використовуючи вчення І.М. Сеченова та І.П. Павлова про умовні рефлекси, намагався аналізувати мотиваційну сферу особи злочинця³. Учений будував мотивацію кримінальної особи безпосередньо на системі умовних рефлексів (уроджених або вироблених реакцій на певні події), фізіологічних процесах збудження й гальмування окремих ділянок кори головного мозку. Можливості психічної регуляції злочинної поведінки Г.І. Волков практично не враховував.

На жаль, перехід від наукових дискусій до ідеологічного таврування призвів до того, що взаємна критика теоретичних і практичних помилок учених послужила підставою для закриття на початку 30-х рр. ХХ ст. Кабінетів з вивчення злочинності та особи злочинця, оголошених

ные произведения. – М., 1974. – С. 203-358; Гернет М.Н. Психология побегов из тюрем // Проблемы преступности. – Вып. 4. – М., 1929. – С. 85-98.

¹ Рапопорт А.М. К практике изучения личности преступника // Преступник и преступность. Вып. 1. – М., 1926. – С. 34-48.

² Див.: Бруханский Н.П. Очерки по социальной психологии. – М., 1928.

³ Див.: Волков Г.И. Уголовное право и рефлексология. – Х., 1928.

послідовниками буржуазного антропологічного і соціологічного напрямів. Державний інститут з вивчення злочинності та злочинця перейшов із відання НКВС у відання НКЮ РРФСР і став займатися суто питаннями виправно-трудової та кримінальної політики. У 1933 р. в ньому були ліквідовані біопсихологічна та криміналістична секції. Питаннями кримінології він більше не займався, всі дослідження особи злочинця були згорнуті. На довгий час вітчизняна наука у цьому напрямі активних досліджень не проводила у зв'язку із засекреченістю даних у цій області.

1.4.3. Післявоєнне відродження кримінології і розвиток вчення про особу злочинця та особу насильницького злочинця

З початку 30-х років ХХ ст. кримінологічні дослідження практично не проводилися. У 1944 р. Всесоюзним інститутом юридичних наук НКЮ СРСР була проведена нарада з питань вивчення злочинності, в якій взяли участь вчені з наукових установ різних відомств. Метою наради було пробудження інтересу до проблем вивчення особи злочинця. Але відновити кримінологічні дослідження подібного напрямку у той час не вдалося.

Особа злочинця певною мірою вивчалася в рамках науки кримінального права. У 50-і рр. ХХ ст. було видано низку робіт, присвячених суб'єкту злочину і суб'єктивній стороні. Проблема особи злочинця фактично була звужена до питань кримінальної правоздатності (фізичний статус, стать, вік, осудність, риси спеціального суб'єкта). Особа злочинця перетворилася на елемент складу злочину. На це звернув увагу професор А.Н. Трайнін, який зазначав, що злочинець – не додаток до злочину, але його елемент. Суб'єкт злочину – людина, автор, здійснювач злочинної дії – одне із центральних понять кримінального права¹. Проте ця пропозиція не йшла далі за визначення місця суб'єкта злочину в системі Загальної частини кримінального права, що припускало виділення вчення про суб'єкт злочину у межах самостійного розділу. У 1958 р. вийшла друком монографія В.С. Орлова про суб'єкт злочину, в якій хоча і розглядалися питання про важливість пізнання соціологічних проблем суб'єкта злочину, проте їх вирішення обмежувалося класичними рамками кримінально-правового підходу².

Початок кримінологічних досліджень особи злочинця після великої перерви поклав професор А.Б. Сахаров. Його монографія «О личности преступника и причинах преступности в СССР», опублікована у 1961 р.,

¹ Трайнин А.Н. Учение о составе преступления – М., 1946. – С. 160-161, 213.

² Орлов В.С. Субъект преступления по советскому уголовному праву. – М., 1958.

стала відправною точкою відродження в нашій країні кримінології взагалі та вчення про особу злочинця зокрема. Випробовуючи вплив основних постулатів кримінального права, А.Б. Сахаров розглядав поняття «особа злочинця» як практично тотожне поняттю «суб'єкт злочину»¹. Він вважав невідкладним завданням науки кримінального права всебічне дослідження різноманітного змісту проблеми особи злочинця. На його думку, вчення про суб'єкт злочину повинно було розкривати соціальну сутність злочинця, показувати виражену в злочині антигромадську позицію особи, вплив цієї позиції на становище індивіда в суспільстві, вирішувати питання про причини антигромадської поведінки особи, сприяти з'ясуванню того, через що людина ставить себе в положення злочинця. Перелік проблем, окреслених А.Б. Сахаровим, свідчить про те, що йдеться вже не про суб'єкт злочину (хоча він і застосовує цей термін), а про особу злочинця в кримінологічному плані, але термін «кримінологія» в цій роботі не згадується. Учений вимагав з'ясування умов, що викликають індивідуалістичну настанову особи як основу будь-якого злочинного посягання, а також внутрішніх (внутрішньо-особистісних) і зовнішніх обставин, що сприяють прояву подібної настанови у конкретному злочині. Він відзначав, що злочинна поведінка певним чином пов'язана, а іноді і безпосередньо обумовлена психологічними особливостями суб'єкта (властивостями його темпераменту, характеру, емоційної та вольової сфер)².

Сутність особи злочинця була зведена А.Б. Сахаровим до таких положень. Основу її складають на психологічному рівні індивідуалістичні погляди та настанови. Причому ймовірність вчинення злочину більша у тих індивідів, у яких ці індивідуалістичні погляди та настанови глибоко укорінилися, є стійкими, домінуючими над позитивними соціальними уявленнями і пригнічують ці позитивні уявлення. У реалізації антигромадських поглядів та настанов у конкретному злочинному посяганні відіграють роль індивідуальні психологічні властивості особи: темперамент, характер, сила волі, а також деякі фізичні та фізіологічні ознаки. Так, як приклад він наводить різке розмежування у співвідношенні злочинів, що вчиняються чоловіками та жінками. Глибина, стійкість, «напруженість» антигромадських поглядів та настанов у поєднанні з несприятливими ситуаціями життя індивіда й іншими об'єктивними обставинами пояснюють, на думку А.Б. Сахарова, не лише можливість антигромадських про-

¹ Сахаров А.Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР. – М., 1961. – С. 5.

² Шалгунова С.А. Развитие вчення про особу злочинця в період 1945-1975 років // Науковий вісник ДДУВС. – № 1 (42). – 2009. – С. 154-165.

явів з боку конкретної особи, але і ступінь їх суспільної небезпечності, легкість, з якою особа обирає подібний спосіб поведінки. Ці положення складають основу типології злочинця. І хоча чіткої типології та її визначення А.Б. Сахаров не дає, проте за змістом його дослідження можна виділити: 1) звичного (професійного) злочинця, який рішуче й відкрито відкидає вимоги суспільної поведінки; 2) випадкового злочинця, який неусвідомлено, або з необережності, або за випадковим збігом особливо несприятливих особистих обставин вчиняє злочини.

Крім того, А.Б. Сахаровим проведений аналіз КК РРФСР щодо питання кримінально-правової диференціації особи злочинця, на підставі якого він указував на роль у злочинній поведінці суб'єкта темпераменту, характеру, вольових, емоційних властивостей людини, а також умов їх формування. Також вчений розглядав вплив об'єктивних умов на прояв антисоціальних поглядів та настанов¹.

Наведена концепція особи злочинця багато в чому пов'язана із вченням про суб'єкт злочину, але в ній уперше після багаторічної перерви було здійснено перехід до особи злочинця із сутнісних позицій, проводився її аналіз із застосуванням знань психологічної науки, а також вчення І.П. Павлова про вищу нервову діяльність, ставилося питання про необхідність розробки типології. Пізніше А.Б. Сахаров зазначав, що особа злочинця – це узагальнений соціальний тип. Він бачив загальнокримінологічне значення особи злочинця у виявленні та врахуванні тих соціальних і соціально значущих ознак, властивостей, обставин, які характеризують не просто суб'єкт злочину, а певний тип, виражений у статистичній сукупності².

Проблемою особи злочинця займалися і фахівці з кримінального права. Н.С. Лейкіна у своїх роботах розглядала це питання. З 1966 р. розпочалося відродження науки кримінології, тому в роботах Н.С. Лейкіної проводиться відмежування розуміння особи злочинця з кримінологічної точки зору від її кримінально-правового розуміння, хоча вона й використовує термін «особа злочинця» як тотожний «суб'єкту злочину». Особа злочинця, за Н.С. Лейкіною, володіє загальними для будь-якої особи рисами, але у той же час відрізняється від нормотипового суб'єкта негативними настановами, орієнтаціями, властивостями, що обумовлюють вчинення суспільно небезпечного діяння. Ступінь суспільної небезпечності особи злочинця вона визначала за місцем, що посідала антигромадська настанова особи у вчиненні злочину в соціально-

¹ Сахаров А.Б. О личности преступника... – С. 24-25, 161, 164.

² Сахаров А.Б. Теоретические вопросы учения о личности преступника // Социалистическая законность. – 1967. – № 7. – С. 27.

психологічній характеристиці особи злочинця.

На думку Н.С. Лейкіної, суспільну небезпеку становлять усі особи, котрі вчинили злочини, але ступінь суспільної небезпеки у них різний. У зв'язку з цим вона пропонувала розрізняти суб'єкта, який вчиняє злочини з необережності або умисно, але під впливом випадкового збігу обставин та індивідів, у яких відсутні антигромадські настанови. Тобто у необережних або випадкових злочинців, на її думку, відсутня антигромадська спрямованість. Такі люди відрізняються недостатньо свідомим та відповідальним ставленням до суспільних інтересів, внаслідок чого не можуть протистояти негативній ситуації і переступають закон. У осіб з антигромадськими настановами коло інтересів вузьке, соціально-трудова інтереси примітивні, морально-правові переконання як регулятори поведінки відсутні. Через негативне ставлення до суспільних інтересів вони легко, без внутрішніх перешкод вчиняють кримінально карані діяння¹.

Слід зазначити, що розподіл особи злочинця за підставами наявності або відсутності антигромадських настанов не можна визнати переконливим. Річ у тому, що саме поняття антигромадської настанови нечітке. Сутність його достатньо оціночна. Твердження, що потенційні необережні або випадкові злочинці не мають антигромадської настанови, суперечить постулату про суспільну небезпеку будь-якого злочинця.

Дуже важливе значення для розвитку теорії особи злочинця та індивідуальної профілактики мав висновок Н.С. Лейкіної про те, що антисоціальна настанова не є незмінною. Вона зазнає змін під впливом відповідних обставин: змінюються погляди, інтереси, потреби, почуття, характер. Також може змінюватися й суспільна небезпека особи злочинця у бік зменшення, до повного зникнення по мірі виправлення такої особи².

Н.С. Лейкіна розглядала біологічні властивості особи, зокрема психологічні та фізичні. По суті в цьому питанні її позиція співпадала з точкою зору А.Б. Сахарова. Провідне значення надавалося не біологічному змісту навіть фізичних ознак, а соціально-психологічним ознакам (таким як, наприклад, стать, вік і пов'язаний з ними соціальний досвід, коло інтересів, потреб, виконуваних функцій у суспільстві).

На жаль, відірваність у той час кримінологічної науки від зарубіж-

¹ Лейкіна Н.С. Учение о личности преступника // Курс советского уголовного права. – Л.: ЛГУ, 1970. – Т. 2. – С. 5-14; також див.: Лейкіна Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. – Л., 1968.

² Див.: Лейкіна Н.С. Учение о личности преступника // Курс советского уголовного права. – Л., 1970. – С. 15; Лейкіна Н.С. Личность преступника...

них досліджень істотно збіднювала теорію особи злочинця й гальмувала її розвиток. Надмірна ідеологізація та політизація окреслених проблем завдало істотної шкоди цій галузі. Часто замість проведення практичних досліджень та узагальнень сили і час віддавалися критиці буржуазних концепцій особи злочинця¹.

Прикладом цьому можуть стати праці О.А. Герцензона², в яких найбільш чітко виявилися ці недоліки. Так, багато робіт, що критикувалися ним, на той час уже втратили актуальність, оскільки були написані давно, а сучасних йому праць зарубіжних вчених цей автор не вивчав. Багато уваги О.А. Герцензон надавав критиці вчення Ч. Ломброзо, Е. Феррі, Е.К. Краснушкіна, але не брав до уваги того (скоріше за все, у зв'язку з таким же невеликим знайомством з їх творами), що сам Ч. Ломброзо критично ставився до своїх первинних висновків, що він створив одну з перших типологій злочинців, в якій, як ми вже згадували, окрім природженого злочинця, виділяв й інші типи. Типології, розроблені Ч. Ломброзо і Е. Феррі, є значущими і сьогодні і можуть бути використані при проведенні типології особи насильницького злочинця.

Такі самі претензії можна пред'явити і до критики О.А. Герцензонем робіт З. Фрейда. Перший вважав неприпустимим вивчення особи злочинця медиками, біологами, психологами, антропологами, психіатрами, оскільки це, на його думку, однозначно призводило до біологізаторського бачення особи злочинця.

Незважаючи на достатньо помилкові висновки та відсутність практичних спостережень, ми не маємо на меті заперечувати значний внесок ученого у розвиток кримінологічної теорії особи злочинця. Він узагальнив величезний досвід зарубіжних вчених з питань особи злочинця, зробив аналітичний опис цих робіт. У пізнавальному та історичному плані його праця неоцінена.

Істотним кроком уперед у розумінні особи злочинця стали на початку 70-х рр. минулого століття роботи О.М. Яковлєва. Він окреслив два підходи до вивчення особи злочинця. Перший полягав у вивченні властивостей особи злочинця окремо від її соціальних зв'язків і відносин й укладався в русло психології особистості. Другий передбачав вивчення особи злочинця в процесі її взаємодії із соціальним середовищем у вигляді виявлення характеру взаємодії загальних соціальних факторів з вольовими стремліннями людей. Не можна погодитися, на нашу думку,

¹ Шалгунова С.А. Розвиток вчення про особу злочинця в період 1945-1975 років // Науковий вісник ДДУВС. – № 1 (42). – 2009. – С. 154-165.

² Герцензон А.А. Против биологических теорий причинности преступности // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1967. – С. 3-53.

із твердженням О.М. Яковлева про те, що перший напрям був уже в той період достатньо досліджений радянською кримінологією, оскільки тільки останнім часом стали проводитися глибокі, всебічні психолого-кримінологічні дослідження особи злочинця. Сам же він віддавав перевагу соціально-психологічному дослідженню особи злочинця і вважав, на нашу думку, вельми справедливо, що особа залежить від суспільства і у свою чергу здійснює на нього вплив (тобто здійснюється своєрідна інтеракція). Проте надаючи пріоритет вивченню великим або дрібним соціальним структурам (групам), він тим самим упускав із виду індивіда і як одиничне, і як тип особи злочинця.

О.М. Яковлев зазначав, що для кримінального права аксіомою є уявлення про усвідомлений (умисний або необережний) характер діяння злочинця. Неусвідомлюване суб'єктом знаходилося і знаходиться й досі за межами поняття злочину. На думку вченого, кримінологічне дослідження не може цим задовольнитися. Він пропонував розібратися в основних характеристиках соціально-психологічної ситуації злочинної поведінки особи, зокрема, встановити ступінь її об'єктивної приналежності до системи цінностей морального, соціально-етичного та правового характеру. Це пов'язувалося із тим, що подібна приналежність впливає на настанови, позиції, відносини криміногенної особи. А оскільки такі соціальні цінності не існують поза людиною, вони втілюються в «групових нормах», «соціальних очікуваннях». Тому важливе значення набуває особистісне уявлення про навколишнє соціальне середовище і ставлення до нього¹. Хоча до пояснення ролі підсвідомого та несвідомого у особі злочинця О.М. Яковлев не дійшов, але саме цей акцент свідчить про те, що він знаходився недалеко від нього.

На основі численних соціально-психологічних і кримінологічних досліджень особи злочинців, що проводилися в 50-70-і рр. ХХ ст., авторський колектив, куди входили Н.С. Лейкіна, Г.М. Міньковський, А.Б. Сахаров, О.М. Яковлев та ін., під керівництвом В.М. Кудрявцева підготував та видав у 1971 р. монографію «Особа злочинця», яка пізніше у переробленому вигляді була перевидана в 1975 р². У цій праці був узагальнений певний етап досліджень особи злочинця. Автори сформулювали поняття особи злочинця, розглянули її структуру, взаємодію соціального і біологічного в криміногенному індивіді, здійснили аналіз соціально-демографічних, кримінально-правових та етично-психологічних характеристик даної особи, торкалися проблеми соціаль-

¹ Яковлев А.М. Преступность и социальная психология (социально-психологические закономерности преступного поведения). – М., 1971. – С. 125-126, 137.

² Личность преступника. – М., 1975. – С. 39.

ного середовища і формування особи злочинця, дали класифікацію особи злочинця. Багато уваги у цьому дослідженні приділялося різним аспектам особистісних властивостей злочинців, що вчиняють окремі види злочинів. На думку авторів, характерні риси особи злочинця є соціально обумовленими. Перетворення людини в злочинця пов'язане з її соціальною природою, соціальними залежностями. Поняття «особа злочинця» розглядалося традиційно в кримінально-правових рамках. Ґрунтуючись на соціологічній концепції, автори монографії стверджували, що особа злочинця є продуктом певних соціальних впливів, зв'язків, відносин. Вони вважали, що в структурі індивідуально-особистісних властивостей індивіда, які обумовлюють вчинення злочину, психофізичні та взагалі біологічні ознаки мають певне значення, але їх роль не є головною. Це твердження підкріплене прикладом щодо статевих відмінностей, що переломлюються у психіці конкретного індивіда і відбиваються остаточно на результаті особливостей поведінки. З цим важко погодитися. Але наступні умовиводи про обумовленість меншої частки злочинців жіночої статі порівняно з чоловічою тільки станом жінок у сім'ї, побуті, на виробництві, у суспільстві в цілому (тобто соціальними факторами) і заперечення значення біологічних особливостей статей викликає здивування. Такі біологічні якості, як менша фізична сила, менша агресивність, велика пристосовуваність до умов існування, м'якість, навіюваність багато в чому самі по собі відіграють антикриміногенну роль. Протилежні особистісні якості чоловіків відповідно мають криміногенний характер.

Таким чином, можна стверджувати про те, що дана праця заклала цеглину у фундамент кримінологічного вчення про особу насильницького злочинця, оскільки визначила ту основу, на якій повинно ґрунтуватися вивчення особи злочинця будь-якої категорії (насильницького, корисливого, корисливо-насильницького, військового, неповнолітнього та ін.). Отже, визначення основних параметрів дослідження особи злочинця в цілому дозволило розпочати у подальшому кримінологічне, соціологічне, психологічне вивчення особи насильницького злочинця та здійснити його класифікацію і типологію. Колективна монографія названого авторського колективу під керівництвом В.М. Кудрявцева стала певним етапом розвитку вчення про особу злочинця.

У цей самий період свої дослідження в окресленій області опублікували у праці «Личность преступника (уголовно-правовое и криминологическое исследование)» (1972 р.) вчені Казанського університету. Перші два розділи були присвячені загальним питанням особи злочинця, а інші – особливостям осіб, які вчинили злочини певного виду. Керував науковим колективом професор Б.С. Волков. В особі злочинця він

виділяв три специфічні, на його думку, групи обставин, а саме: 1) обставини, що знайшли вираження у поведінці злочинця, яка передувала вчиненню злочину (у ставленні до праці, навчання, своїх обов'язків, суспільства, колективу тощо); 2) обставини, безпосередньо пов'язані із вчиненням злочину (мотиви, стан винного у момент злочину, ставлення до вчиненого і його наслідків, до об'єкта посягання тощо); 3) обставини, що характеризують психологічні, біологічні та психічні властивості особи (стать, вік, темперамент, стан здоров'я, особливості психічних процесів)¹.

У підходах до розуміння особи злочинця в даній праці ще проглядається вплив кримінально-правової науки. Проте був зроблений крок до розгляду нового для кримінології аспекту особи злочинця, а саме психологічних особливостей, що також позитивно вплинуло на розвиток вчення про особу насильницького злочинця.

Я.С. Аврах підходив до вирішення цього питання в основному з погляду судової психології про вихідний момент психологічної характеристики особи обвинувачуваного (підсудного) в кримінально-процесуальному плані. Зрозуміло, що у кримінологічному відношенні ще не було здійснено достатньо глибокого аналізу психологічних особливостей особи злочинця, але зверталася увага на можливість застосування методів та пізнань психологічної науки для дослідження особистісних якостей криміногенної особи. Він акцентував увагу на необхідності виділення у психології особи злочинця трьох видів настанов: 1) несвідомої настанови на здійснення окремого психологічного акту, наприклад, на сприйняття або запам'ятовування того або іншого явища, факту, події; 2) ситуативної настанови, що виявляється у поведінці та переживаннях людини в певній ситуації; 3) особистісної настанови, що відбивається на готовності особи постійно поводитися певним чином (морально-психологічна настанова) [472, с.30, 38]².

Пізніше Б.С. Волков вже стверджує про певну роль несвідомого у формуванні готовності індивіда до вчинення злочину. Проте він тоді заперечував значення теорії З. Фрейда, критикував її та не погоджувався з твердженням З. Фрейда про те, що прагнення до задоволення автоматично регулює перебіг психічних процесів. Б.С. Волков вважав, що тип нервової системи, природжені властивості психіки, цілісний психічний склад, характер психічних процесів та розумової діяльності накладає

¹ Личность преступника (уголовно-правовое и криминологическое исследование). – Казань, 1972. – С. 15, 17.

² Личность преступника (уголовно-правовое и криминологическое исследование). – Казань, 1972. – С. 30, 38.

свій відбиток не лише на зміст конкретної настанови, але й взагалі на формування соціально-психологічних властивостей, що визначають сутність особи злочинця. У конкретній поведінці ця специфіка виявляється більш виразно. Мотив він вважав смислоутворюючим чинником, стимулом активності особи злочинця¹. Таким чином, значущість свідомих процесів поки що превалювала у поясненні особи злочинця.

Інший напрям у вивченні особи злочинця розвивав І.С. Ной. У період фактичного панування пояснення особи злочинця та вчинення нею злочинів соціальними факторами він ініціював розгляд питання про роль біологічних чинників у формуванні готовності вчинити злочин. При цьому І.С. Ной заявив, що він ніколи, як стверджували його опоненти, не намагався пояснити особу злочинця лише біологічними особливостями організму людини². Важливим для кримінології він вважав зв'язок виховання соціально корисних якостей особи із ранніми роками її життя. Також він вважав за необхідне виявлення природжених «програм» поведінки у співвідношенні з придбаними «програмами». Із цього приводу вчений зазначав: «Можно... предположить, что преступление может совершиться только тогда, когда возникает «попадание» криминальных внешних условий в определенную личность, достаточно подготовленную социобиологически для преступной реакции. Но для того, чтобы произошла такая «стыковка», очевидно, требуется совпадение огромного разнообразия специфических особенностей среды и личности. Возможно, именно они предопределяют и конкретных преступников, и конкретные разновидности преступлений. Но при этом представляется бесспорной важность выявления психических особенностей для понимания человеческого поведения вообще, преступного в частности. Потому-то и интересна для криминологов генетика, что наследственная обусловленность психических расстройств в современной науке не вызывает сомнений»³.

Полемізуючи з Б.Н. Нікіфоровим, І.С. Ной, так само, як і Н.А. Стручков, Б.С. Утевський, стверджував про існування соціальних інститутів, соціальних почуттів, таких як шляхетність, доброта, взаємопідтримка, прагнення до взаємовиручки, або як заздрість, злість, жадібність, брехливість, жорстокість⁴.

¹ Волков Б.С. Детерминистическая природа преступного поведения. – Казань, 1975. – С. 80, 84, 86, 92, 99, 100.

² Ной И.С. Методические проблемы советской криминологии. – Саратов, 1975. – С. 93.

³ Там само. – С. 113.

⁴ Ной И.С. Методические проблемы советской криминологии. – Саратов, 1975. – С. 114.

З такою концепцією про соціальні інстинкти особи злочинця ми не згодні. Звичайно, що певні нахили, вироблені досвідом людства на рівні колективного несвідомого, передаються у спадок. Але в даному випадку слід погодитися з В.М. Кудрявцевим та іншими авторами про значення особистого індивідуального досвіду, що отримується в процесі індивідуальної та колективної соціалізації, яку не можна віднести до інстинктів, а тільки до придбаного динамічного стереотипу.

В цілому робота І.С. Ноя була достатньо заідеологізованою. Позначення важливості урахування біологічного статусу людини пов'язувалося з констатацією відсутності при соціалізмі середовищних умов формування криміногенної особи. Отже, якщо в соціумі зло відсутнє, то воно знаходиться в самій особі. Фактично на горизонті знову з'являвся природжений злочинець. Однак необхідно зазначити, що дослідження, проведені І.С. Ноем, дали поштовх новим емпіричним дослідженням біологічної природи особи та впливу її на формування криміногенної особи.

Про значення біологічного в особі злочинця стверджували І.Г. Філановський, К.Е. Игошев, О.М. Яковлев, Б.Д. Овчинников, Н.А. Стручков та ін¹. З цього погляду вони слушно критикували позицію І.І. Карпеця та його однодумців з приводу обмеження вивчення фізіологічних та психологічних властивостей особи та превалюючої ролі соціальних властивостей індивіда. Вирішення питань, пов'язаних з особою злочинця, у світлі зазначеного підходу привело професора І.І. Карпеця до висновку, що часто у житті вчинений особою злочин пояснюється причинами, які легко розпізнаються. Але після того, як конкретна людина вчинила злочин, ці причини для неї уже не діють, вони немов вичерпали себе. І подальша її поведінка буде залежати не від тих причин, що призвели її до вчинення злочину і уже виявлені, а від зовсім інших обставин².

Ця позиція викликала у той час, та й зараз викликає здивування, оскільки фактично ставить особу в залежність від зовнішніх детермінант і тим самим ігнорує внутрішні біологічні та психологічні якості ін-

¹ Філановский И.Г. Социально-психологическое отношение субъекта к преступлению. – Л., 1970. – С. 30; Игошев К.Е. Психология преступных проявлений среди молодежи. – М., 1971. – С. 59; Яковлев А.М. Преступность и социальная психология. – М., 1971. – С. 159; Овчинников Б.Д. Теоретические предпосылки объяснения преступного поведения в аспекте соотношения социального и биологического (физиологического) // Проблемы советского государства и права. – Вып. 6. – Иркутск, 1973. – С. 83; Стручков Н.А. О механизме взаимного влияния обстоятельств, обуславливающих совершение преступления // Сов. гос. и право. – 1966. – № 10. – С. 114-115.

² Карпец И.И. Проблема преступности. – М., 1969. – С. 72.

дивіда, які, оскільки вони уже склалися, можуть діяти достатньо автономно незалежно від об'єктивних криміногенних або антикриміногенних умов.

Бачення особи злочинця У.С. Джекебаєвим полягало у визнанні її ядром антигромадської спрямованості, заснованої на певних потребах, як матеріальних, так і духовних. Причому у таких людей, на його думку, спостерігається порушення співвідношення між матеріальними та духовними потребами з переміщенням центру ваги у бік задоволення матеріальних потреб. Цей автор вважав, що злочинцям властиві: 1) загальна бідність потреб та інтересів; 2) порушення рівноваги між різними видами потреб; 3) поширеність розбещення потреб; 4) аморальність способів задоволення своїх потреб та інтересів¹. У.С. Джекебаєв стояв на позиціях усвідомлення особою мети та мотивів злочинного діяння, критикував теорію несвідомого, не бачив у ній пояснювальних можливостей щодо особи злочинця. Думка американського кримінолога Д. Абрахамсена про те, що в особі злочинця більшою чи меншою мірою помітне минуле, пережите його предками², інтерпретувалася У.С. Джекебаєвим як відродження реакційної теорії про спадкову схильність до злочину³. У той же час робота У.С. Джекебаєва стала однією з перших, де розглядалися соціально-психологічні аспекти особи злочинця: спонукання, настанови, мотиви, потреби, спрямованість тощо. У роботах А.П. Тузова та Д.А. Тузова висловлюються думки, аналогічні Д. Абрахамсену⁴.

Питаннями особи злочинця займався і К.Е. Ігошев. Він, зокрема, зробив першу об'ємну спробу проведення типології особи злочинця після відродження науки кримінології. Цей вчений розглядав злочинця як особливий тип особи класового суспільства, породжений соціально-економічними умовами експлуатації, класового антагонізму та зубожіння, хоча зв'язок особи злочинця з класами та соціальними групами, на його думку, не є прямим і безпосереднім.

К.Е. Ігошев досліджував проблеми співвідношення соціального і біологічного в особі злочинця і не заперечував ролі біологічних програм поведінки, нахилів, здібностей та темпераменту (біологічне розглядалося як нижчий рівень внутрішньо-єдиної організації людини), акцентуючи увагу на головному, що, з його точки зору, визначається в особі злочин-

¹ Джекебаєв У.С. О социально-психологических аспектах преступного поведения. – Алма-Ата, 1971. – С. 67.

² Abrahamsen D. Crime and human mind. – N.Y., 1945. – P. 19.

³ Джекебаєв У.С. О социально-психологических аспектах... – С. 110-113, 86-91.

⁴ Тузов А., Тузов Д. Глибинні детермінанти маніакальних злочинів // Право України. – 2008. – № 1. – С. 96–102.

ця, а саме на соціальній обумовленості її духовного світу й поведінки¹.

Таким чином, у досліджуваній період розв'язувалися питання, пов'язані з пізнанням суті особи злочинця. Що ж стосується особи насильницького злочинця, то таких досліджень не проводилося. Лише із загального вчення про особу злочинця можна виділити окремі аспекти, що стосуються особи насильницького злочинця: особливості об'єктивної сторони та механізму вчинення умисних вбивств, нанесення тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, звалтувань, хуліганства та інших насильницьких злочинів, мотиви вчинення вказаних злочинів, типологія осіб (у загальних рисах) тощо.

1.4.4. Сучасні вітчизняні дослідження особи насильницького злочинця

Новий етап інтересу до вивчення особи злочинця наступив у середині 80-х років ХХ ст. В цей час вийшла друком робота А.П. Закалюка, в якій розглядалися поняття і сутність особи злочинця. Аналізуючи внутрішні спонукання злочинної діяльності особи на предмет встановлення тих, що можуть служити критерієм відмежування її від особи нормотипової, він пропонував виключити із них природні особливості суб'єкта (нейрофізіологічні, рефлексорні, генотип, тип вищої нервової діяльності, темперамент тощо), а також ті емоційно-вольові якості, що формуються більшою мірою на такій самій основі. Пояснював він такий підхід тим, що всі якості, виключені ним із числа значущих для особи злочинця, не визначають змісту системи особистісних відносин і поведінки, а відображаються лише на динаміці, урівноваженні, формі злочинної поведінки. Підкреслюючи, що надання інтересам якоїсь визначальної ролі щодо криміногенної особи суперечить складному діалектичному взаємозв'язку між ними, а також зважаючи на похідність інтересів від змісту особи, А.П. Закалюк характеризував останню як антигромадську, в першу чергу, через антисоціальну сутність і спрямованість, неповноцінний, хибний етичний вигляд та дефекти соціального розвитку в цілому, а вже потім через те, що інтереси, які походять від цих загальних чинників, способи й засоби їх задоволення суперечать моралі та праву, що діють у даному суспільстві.

А.П. Закалюк поставив собі завданням відшукати узагальнений показник криміногенної особи, заперечуючи значення і мотивів, і соціальних настанов. Це заперечення ґрунтувалося на тому, що інший дослід-

¹ Див.: Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. – Горький, 1974.

ник, Д.Н. Узнадзе – автор теорії настанови, виходив із несвідомого виникнення останньої та прояву, перш за все, в імпульсних діях¹. Залишаючись на позиціях провідного значення свідомості в регулюванні кримінальної активності особи, А.П. Закалюк відкидав несвідомий характер походження настанови й можливість її визначального впливу на найбільш складні форми поведінки. Узагальненим показником характеристики особи злочинця він вважав антисоціальну спрямованість як головний елемент її змісту, що визначає вибір злочинної поведінки. Криміногенну спрямованість особи він визначав як таку, що базується на світогляді і системі ставлення до суспільства, що формується в процесі соціального розвитку людини: переконань, ідеалів, інтересів, потреб, які інтегративно відображають домінуючий соціально-типовий зміст і життєву позицію особи, кримінальну діяльність, котра внутрішньо обумовлює її. Антигромадську спрямованість він розглядав також як підставу для здійснення типології особи злочинця.

Розповсюдження на криміногенну особу терміну «особа злочинця» А.П. Закалюк не визнає, оскільки вважає, що немає підстав для такого широкого її тлумачення, з чим важко погодитися, оскільки смислове навантаження кримінологічного поняття «особа злочинця» не може зводитися суто до кримінально-правового до часу вчинення злочину. Він вважав, що у своїй суті особа злочинця належить до соціального типу особи антигромадської спрямованості (відповідного характеру, інтенсивності й стійкості) і кримінального різновиду суспільної небезпеки, що виявляється у вчиненні злочину. Висновок А.П. Закалюка полягає у тому, що з погляду змісту специфічними для особи злочинця визнаються антигромадська спрямованість і, як правило, загальна небезпека певної міри і ступеня, конкретне виявлення яких встановлюється кримінологічною типологізацією. У цій же роботі А.П. Закалюк проводить ґрунтовне кримінологічне описання особи злочинця, що має феноменологічний характер та не виконує істотних пояснювальних функцій².

А.Ф. Зелінський у своїх дослідженнях дає вичерпний перелік особистісних характеристик, притаманних особі злочинця та визначає її як сукупність соціально-демографічних, психологічних та моральних характеристик, в тій чи іншій мірі типово властивих особам, які винні у злочинній діяльності певного виду³. Точку зору А.Ф. Зелінського підт-

¹ Див.: Узнадзе Д.Н. Теория. – М.; Воронеж, 1997.

² Закалюк А.П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения. – М., 1986. – С. 30, 32, 35, 40, 52, 53, 54.

³ Зелінський А.Ф., Оніка Л.П. Детермінація злочину: Навч. посібник. – Х., 1994. – С. 9.

римують О.М. Джужа та І.М. Даньшин¹.

Дослідження неусвідомлюваних процесів у психології злочинця проводив професор А.Ф. Зелінський. Він помітив, що для забезпечення внутрішнього спокою люди вважають за краще не помічати справжніх мотивів своєї діяльності. При цьому виникає ніби два мотиви: істинний і уявний. Мотив дії особи злочинця може не відобразитися у її свідомості. У такому разі констатують безмотивну поведінку, якої, на думку А.Ф. Зелінського (і з ним ми цілком згодні), не буває. Вчений наводить результати опитувань багатьох засуджених за тяжкі насильницькі злочини проти життя і здоров'я особи, в ході яких опитувані не змогли більш-менш чітко назвати мотиви своїх злочинних діянь. Він справедливо зазначає, що в одних випадках особа, котра вчиняє злочин, діє обдуманно, свідомо, хоча при цьому можуть виявлятися і неусвідомлювані імпульси свідомості. В інших же випадках індивіди з різних причин не використовують можливості належним чином усвідомити свою поведінку і діють необдуманно.

Кримінально-правова відповідальність настає в таких випадках і за усвідомлене протиправне діяння, і за неналежне усвідомлення, якщо суб'єкт міг правильно усвідомлювати свою поведінку. Виходячи з цього, А.Ф. Зелінській стверджує відповідно про актуальну або потенційну усвідомленість злочинної поведінки особи, що у будь-якому випадку передбачає відповідальність. Він не згадує про типологію особи злочинця і не формулює її поняття, хоча фактично дає подібне угруповання і виділяє: 1) імпульсивну особу злочинця; 2) звичних злочинців; 3) необережних злочинців. Він вважає, що в імпульсивному злочинці домінує мотив, заснований на динамічному моменті, тобто емоції. Характеризувати дану особу як таку, що діє переважно на основі несвідомих спонукань, він вважає невірним, оскільки фактична сторона кримінально караного діяння обов'язково відображається у свідомості подібної особи більш-менш виразно. Аналізуючи роботу А.Ф. Зелінського, можна переконатися, що він припускав існування 4-х підвидів імпульсивних злочинців: а) які вчинили злочини у стані глибокого алкогольного сп'яніння; б) афективних злочинців; в) злочинців, які вчинили злочини у хворобливому стані; г) парадоксальних злочинців.

Особа звичного злочинця характеризується ним як сукупність певних властивостей, що штовхають індивіда на вчинення звичних негативних вчинків, які виконуються свідомо, але під домінуючим впливом неусвідомлюваних потягів. Звичні вчинки, на його думку, відображають

¹ Курс кримінології: Загальна частина: Підручник. Кн. 1. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 8; Даньшин І.М. Кримінологія. Загальна та Особлива частини. – Х., 2003. – С. 11.

ставлення індивіда до суспільства, до оточуючих осіб та самого себе. Для такої особи притаманний згорнутий процес мотивації з практично відсутньою оцінкою варіантів поведінки і розробкою планів дії, а також є характерним ухвалення стандартного рішення. Традиційна звична кримінально карана поведінка спрямовується неусвідомлюваними настановами (динамічними стереотипами) при коригуючій ролі свідомості.

Як підвид звичного злочинця, виходячи з інтерпретації А.Ф. Зелінським такого типу злочинця, можна виділити суб'єктів, котрі володіють звичками-автоматизмами, що можуть бути підставою для викриття низки злочинців за «почерком». Психологія особи необережного злочинця, на думку А.Ф. Зелінського, складається з діалектичного поєднання помилок свідомості й неусвідомлюваних психічних процесів. Взаємодія свідомості і несвідомого в особі необережного злочинця виявляється з особливою виразністю. При цьому психологічні настанови, звички та елементи підсвідомості він розглядає як неусвідомлювані компоненти особи необережного злочинця. Особи, котрі вчиняють необережні злочини, не володіють достатньо стійкою позитивною спрямованістю особи, здатною підпорядкувати психологічну настанову на егоїстичне рішення, що містить у собі ризик¹. Розглядаючи неусвідомлювані процеси в особі злочинця, А.Ф. Зелінський, який упереджено ставиться до теорії З. Фрейда, вважав, що вони складаються з передсвідомого (психологічних настанов) і підсвідомого (навиків, звичок, витіснених зі свідомості почуттів, думок, уявлень), а також з надсвідомості (інтереси суспільства, засвоєні індивідом, але неусвідомлювані в даний момент). «Ід» або «Воно» – те, що й прийнято вважати власне несвідомим, – він ігнорує і бере за основу теорію психологічної настанови Д.Н. Узнадзе.

Ігнорування теорії несвідомого, на жаль, не дало А.Ф. Зелінському можливості вийти на цікавий пласт формування спонукань до вибору кримінальних способів задоволення потреб.

Одночасно з роботою А.Ф. Зелінського у 1986 р. вийшла друком колективна монографія «Кримінальная мотивация»², у якій з достатньою широтою, глибиною та всебічністю розглядається один із важливих елементів особи злочинця – мотиваційна сфера. Автори підкреслюють, що розвиненої теорії особи злочинця поки не існує, а це ускладнює процеси дослідження мотивації. Розгляд взаємодії несвідомого і усвідомлюваного в особі злочинця проводиться уже з погляду аналізу дослідження психологічних властивостей криміногенної особи. Висловлю-

¹ Зелинский А.Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. – Х., 1986. – С. 53, 68, 69, 91, 95, 114, 116, 119.

² Кримінальная мотивация. – М., 1986.

ються міркування про ступінь дії несвідомих процесів на формування мотиваційної сфери особи злочинця¹.

У цей же період розробляв основні проблеми вчення про особу злочинця В.Н. Бурлаков. Хоча саме поняття особи злочинця пов'язується з кримінологією, він розглядає теорію особи злочинця у кримінально-правовому аспекті, визначає її сутність, поняття і структуру. Початковим положенням його інтерпретації особи злочинця було визнання соціальної суті останньої як результату практичної діяльності у різних сферах життя. Основною відмінністю особи злочинця від особи законотворчого індивіда і одночасно основним елементом суті особи злочинця, на його думку, є те, що злочинець – це суб'єкт, який вчинив злочин і характеризується суспільною небезпекою, максимальним виявленням якої є антигромадська спрямованість. Як бачимо, ці ідеї не були новими. Особа злочинця розуміється цим автором у вузькому кримінально-правовому значенні. Погляд на особу злочинця як індивіда, який може вчинити злочин² або є здатним за певних умов знову вчинити так само³, викликає у нього заперечення. Він вважає, що така позиція виходить із кримінологічного розуміння суспільної небезпеки особи злочинця і вона непридатна до кримінально-правового аспекту суспільної небезпеки такої особи⁴.

На нашу думку, в цьому випадку В.Н. Бурлаков необґрунтовано розділяє кримінально-правовий та кримінологічний аспекти розуміння особи злочинця. Поняття особи злочинця – це предмет науки кримінології, а у кримінально-правовому аспекті слід розглядати суб'єкт злочину. В цьому випадку не буде плутанини у термінах, а отже, і змішування предметів суміжних наук. Відсутність чіткого підходу спостерігається в наданому ним визначенні особи злочинця, під якою розуміється сукупність властивостей, що відображають антигромадську спрямованість, позитивну спрямованість і ретроспективну цінність особи, що знайшли свій об'єктивний вираз в основних видах життєдіяльності у формі соціальних фактів. Ним була розроблена типологія особи злочинця. Все дослідження підкорялося завданню удосконалення призначення і вико-

¹ Антонян Ю.М., Самовичев Е.Г. Бессознательное в мотивации преступного поведения // Криминальная мотивация. – М., 1986. – С. 156-188.

² Волженкин Б.В. Общественная опасность преступника и основания уголовной ответственности // Правоведение. – 1963. – № 3. – С. 90-93.

³ Сахаров А.Б. Об антисоциальных чертах личности преступника // Сов. гос. и право. – 1970. – № 10. – С. 110-116.

⁴ Бурлаков В.Н. Личность преступника и назначение наказания. – Л., 1986. – С. 12, 21; Див. також: Бурлаков В.Н. Криминогенная личность и индивидуальное предупреждение преступлений: проблемы моделирования. – СПб., 1998.

нання покарання.

Перенесення соціальних ціннісних орієнтацій із суспільних інтересів на права і свободи особи дало поштовх до розгортання досліджень особи злочинця. Активно ці завдання розв'язувалися у Всесоюзному науково-дослідному інституті МВС СРСР. Результати досліджень були опубліковані у двох збірках. Відомі вчені: Ю.М. Антонян, В.В. Артамонов, М.М. Бабаєв, В.В. Гульдман, В.Е. Емінов, І.І. Карпець, В.Ю. Квашиш, С.І. Курганов, Н.П. Мишляєв, А.В. Шаміс та ін., розглядали питання особи злочинця, можливості індивідуальної профілактики, особливостей осіб, які вчинили окремі види злочинів, використання результатів досліджень у пенітенціарній практиці, психологічних особливостей особи злочинця, проблеми її вивчення тощо.

Глибоке пояснювальне значення мають дослідження особи злочинця, що проводилися та проводяться і сьогодні Ю.М. Антоном. Обраний ним монографічний метод вивчення проблеми дозволяє поглиблено вивчати невелику кількість злочинців, що є типовими представниками певних груп, за допомогою психологічних методів: бесід, тестів, яким передують ретельне ознайомлення з матеріалами кримінальних справ, висновками психолого-психіатричних експертиз. Подібні дослідження дозволили йому отримати уявлення про особливості світосприйняття, потреби, плотсько-емоційну сферу, основні несвідомі або частково усвідомлювані мотиваційні тенденції, характерологічні риси, ціннісні орієнтації та настанови, спрямованість особи в цілому, її тип. Такий підхід дає йому можливість прослідкувати і зрозуміти життєвий шлях індивіда, оцінити його життєвий досвід, виявити соціальні ролі і статус, умови виховання та формування особи в сім'ї і мікрогрупі, специфіку спілкування і взаємодії з іншими людьми.

На думку Ю.М. Антоняна, злочинець як соціальний тип особи відрізняється від нормотипової людини тим, що він є суспільно небезпечним. Це виявляється в можливості нанесення шкоди суспільним інтересам, що охороняються державою. Особі злочинця властиві й інші риси: слабка адаптованість, відчуження, імпульсивність, агресивність. Вони гірше враховують ретроспективний досвід, слабо прогнозують майбутнє. Тобто в особистісній структурі злочинця він виділяє елементи, що є психологічними передумовами злочинної поведінки.

Слід зазначити деяку суперечливість у його підході до розуміння особи злочинця. З одного боку, під такою особою він схильний бачити особу, яка вчинила злочин. З іншого – вказує на необхідність вивчення генезису особи починаючи зі стадії процесу її формування, тобто розуміє особу злочинця і у більш широкому значенні: як особу, для якої ха-

рактерний великий ступінь ймовірності вчинення злочину. Ю.М. Антонян вважає, що будь-який злочин у своїй основі підготовлений всім розвитком соціальних та психологічних властивостей особи. Відмічені вченим риси особи є типовими для переважної більшості злочинців, але вони не обов'язково присутні у кожного з них і неоднаково виражені у різних категорій злочинців. Особа злочинця характеризується відсутністю спонукань до дотримання соціальних норм, певною етично-психологічною специфікою.

Зазначений вчений розробив типологію особи злочинця, виділив психологічні риси такої особи. Його дослідження переконливо свідчать про те, що така особа знаходиться на певній соціально-психологічній дистанції від суспільства та його цінностей. Ґрунтуючись на ідеях Е. Дюркгейма та Р.К. Мертона, дослідник розробив вчення про відчуження особи злочинця як основу формування специфічного ставлення до навколишнього світу; неприйняття норм, правил поведінки в суспільстві, правових і етичних норм.

Аналізуючи не тільки власне багаторічне вивчення злочинців, але й тему відчуження в сучасній зарубіжній літературі (Т. Манн, У. Фолкнер, К. Гамсун, Ф. Кафка, А. Камю та ін.), Ю.М. Антонян приходять до висновку, що існує соціальне і психологічне відчуження особи. Психологічне відчуження призводить до певної позиції індивіда, що пояснюється його суб'єктивними властивостями, зокрема аутичністю. Генезис соціального відчуження пов'язується в основному із зовнішнім середовищем, ставленням інших людей та груп до даного індивіда (навіть при збереженні прагнення останнього до встановлення або зміцнення зв'язків із суспільством і залучення до його цінностей). Він зазначає, що психологічне відчуження спочатку може бути породжено соціальною ізоляцією. Навіть при прагненні до спілкування, залучення до групових цінностей його суб'єктивних здібностей може виявитися недостатнім для включення в діяльність групи. Відчуження особи істотно впливає на вчинення багатьох видів злочинів (тяжких злочинів проти особи, викрадань, хабарництва, крадіжок, грабежів, розбоїв, хуліганства тощо).

Виникнення депривації¹ пов'язане часто із тим, що, на думку Ю.М. Антоняна, багато дітей народжуються небажаними, тому вони відчувають свою відторгненість, непотрібність. Відсутність турботи й уваги в сім'ях веде до відчуження, слабкої адаптації, аутичності. На

¹ Депривація (англ. deprivation – позбавлення, утрата) – позбавлення або істотний дефіцит об'єктів задоволення основних потреб. // Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zhmurov.com/word/>

цьому фоні у таких людей розвивається тривожність, що є безпредметним страхом. Він обумовлюється неусвідомлюваністю джерела небезпеки. Тривожність може виявлятися у відчуттях безпорадності, невпевненості у собі, безсилля перед зовнішніми факторами, у перебільшенні їх значення і загрозливого характеру. Подібні відчуття можуть призводити до дезорганізації поведінки, зміни її спрямованості. Нерідко тривожність виникає через завищені домагання, що не можуть бути задоволені. Це часто обумовлює вчинення корисливих злочинів. Але у разі існування тривожності як суб'єктивної межі її зниження за допомогою вчинення викрадань неможливе.

Тому, вважає Ю.М. Антонян, тривожність здатна активно стимулювати злочинну поведінку, і це відбувається тоді, коли індивід відчуває необхідність захисту себе, певних своїх прав та свобод від людей або явищ, особливо тих, що сприймаються як загрозливі або деструктивні. Страх, що виникає та існує у таких випадках, переходить у страх небуття, призводить до порушення самосвідомості. Страх перед небуттям становить могутній стимул злочинних дій, які нерідко є наслідком постійних конфліктів, наростання збудження, тривоги, побоювання за себе, при цьому погіршується орієнтування у навколишньому середовищі, а звичні цінності набувають другорядного значення.

Відчуття загрози біологічному й соціальному буттю тривожних осіб, резюмує Ю.М. Антонян, здатне подолати будь-які етичні перешкоди. У зв'язку з цим такий індивід просто не бере їх до уваги, не реалізує їх у своїй поведінці. Соціальні норми, що регулюють відносини між людьми, через існуючу специфіку і відсутність цілеспрямованого виховання не сприймаються ними. Якщо індивідуальними профілактичними заходами цей стан не знімається, то злочинна поведінка відчужених і тривожних осіб стає реальністю. Тривожність може існувати не тільки як постійна фундаментальна властивість особи, але й як її тимчасовий стан. У своїй масі злочинці характеризуються саме постійною тривожністю.

В цілому у кримінологічних дослідженнях Ю.М. Антоняна були застосовані із спеціальною адаптацією психолого-психіатричні методи, що дозволили розкрити нові пояснювальні можливості щодо особи злочинця і піднятися у пізнанні окреслених проблем на якісно новий рівень. Як уже зазначалося, Ю.М. Антонян досліджував різні категорії злочинців, однак найбільша увага з його боку приділялася особам, які вчиняють насильницькі злочини: побутові вбивства, міжстатеві злочини, сексуальні злочини (статеві злочини та поєднані з ними умисні вбивства), серійні умисні вбивства та серійні статеві злочини. Він відокремлює психологічні та кримінологічні риси, притаманні особі саме

насильницького злочинця. Питання розширення психологічних знань про особистісні передумови злочинної поведінки, методи їх виявлення і параметри оцінки, закономірності усунення й заходи попередження формування такої поведінки були розкриті у дослідженні криміногенної суті особи злочинця вченого А.Н. Пастушені. Він розглянув психологічний аспект цих проблем і дійшов висновку, що особа індивіда, який вчиняє злочин, має специфічну якісну особливість психічного складу, що виражає її криміногенну сутність. Під сутністю криміногенної потенції особи він розуміє сукупність її криміногенних схильностей. Зазначена особливість психічного складу є внутрішньою передумовою антигромадської поведінки особи за певних умов або дій на неї і виражається в сукупності психічних властивостей, які є істотними в детермінації такої поведінки. Вони виявляються в сукупності психічних функцій у виникненні певної поведінки, що визначає її кримінальний зміст¹.

Криміногенні уявлення особи обумовлюються відповідними психологічними характеристиками особи, переважно упередженнями, перцептивно-смысловими настановами, до яких автор відносить: 1) настанови, що орієнтують індивіда на виявлення в соціальній дійсності шкідливих для себе людей, подій та об'єктів; 2) настанови, що визначають пріоритетність виявлення в навколишній дійсності сприятливих можливостей для задоволення потреб у протиправний спосіб; 3) упередження в толерантності навколишніх людей до фактів вчинення певних протиправних діянь; 4) упередження у несприятливості можливостей для задоволення певних життєво важливих потреб у правомірний спосіб; 5) упередження суб'єкта в сприятливості соціальних умов та можливостей для досягнення особистісно-цінного результату у певний злочинний спосіб².

В рамках антропології злочину торкається питань особи злочинця і Л.В. Кондратюк. Основа його підходів полягає у визнанні духовності основною специфічною межею людини, що відрізняє її від тваринного світу. Він пояснює свою позицію тим, що людина – істота не тільки суспільна, але, передусім, духовна і що духовність є властивістю сутнісною й досоціальною. Але, на думку Л.В. Кондратюка, духовність індивіда не досконала, через що йому властива схильність до деструктивності; духовне в особі відповідає духовному у суспільстві. Така кореляція виявляється не тільки в комунікації, але й у комплексі архетипів індивідуальної та трансперсональної підсвідомості, інтуїтивних метапотреб; у

¹ Див.: Пастушеня А.Н. Криміногенная сущность личности преступника (психологический аспект): Автореф. дис. ... д.ю.н. (12.00.08). – М., 2000.

² Пастушеня А.Н. Кримінальная психология / Прикладная юридическая психология. – М., 2001. – С. 118-119.

духовному плані суспільство і особа є елементами єдиної системи, одиничною і загальною формами буття.

Трагедію людської екзистенції¹ вчений бачить у тому, що властива особі духовність не є досконалою в реальних проявах волі і свідомості. Тут спостерігається регрес, відхід людської екзистенції від її есенціального² визначення. Духовна недосконалість, на його думку, виявляється у пристрастях, що є основою формування мотивації деструктивної поведінки. Ця підстава (названа ним гріховністю) і є та сама суть, що передує і визначає особу злочинця. Елементи духовної недосконалості індивіда, його когнітивних та емоційно-вольових проявів є енергетичною базою особи злочинця, у поведінці якої матеріалізуються специфічні форми агресії, захоплення, обману.

Аналіз роботи Л.В. Кондратюка дозволяє дійти висновків, що особі злочинця у різному ступені та об'ємі властиві деструктивні риси, що містять у собі агресію, захоплення чи обман. Він не погоджується з теоретичним постулатом, що склався, і вбачає у насильстві, обмані, незаконному захопленні лише спосіб вчинення злочинів, визначає їх як мотиваційну структуру особи злочинця. Провідним у мотивації може бути один із елементів даного набору, але тією чи іншою мірою присутні всі.

Л.В. Кондратюк вважає злочин діянням вільної й відповідальної особи, у зв'язку з чим не можна відносити його природу лише до зовнішньої сторони, до умов існування. Він визначає розміщення отнічного початку злочину у психо-духовній природі індивіда. На його думку, соціальна та індивідуальна складові людського життя не повинні розглядатися повністю автономними сутностями, а є лише різними формами втілення духовного життя особи. Тому деструктивна та злочинна сторона людської екзистенції має корені у природі як індивідуальної, так і суспільної її форм. Він прагне знайти на філософському та світоглядному

¹ Екзистенціалізм (лат. *existentia* – існування) – напрмок в філософії ХХ ст. (особливо в німецькій і французькій), що підкреслює роль цілісності, вільної волі та індивідуальності людини, тобто, її сутності (нім. *Dasein*), яка у тій чи іншій формі конкретного існування або способі життя виявляє себе в безцільному та безпричинному світі («бытие в мире»). Людина при цьому, частіше зраджує своїй природі, є «екзистенціальним предателем», і в цьому полягає її нещастя, оскільки її життя наповнене відчуттям втрати змісту, тривогою та страхами. Світ є феноменологічним явищем, певна реальність моменту, що складається з а) біологічного та фізичного (*Umwelt*); б) людського та соціального (*Mitwelt*) і в) особистісного (*Eigenwelt*) компонентів. // Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zhmurov.com/word/>

² Есенціалізм – філософська і/або психологічна теорія, протилежна екзистенціалізму, тобто пояснює явища з позиції сутностей, сил, що лежать в їх основі. // Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zhmurov.com/word/>

рівнях пізнання загальне пояснення факту надання особі фатальної і трагічної здібності до саморуйнування. Л.В. Кондратюк виходить із того, що підстави злочинності, які мають психо-духовну природу, як елементи її детермінації закладені в кожній людині. Тому він вважає термін «особа злочинця» застарілим, неконструктивним і таким, що вводить в оману у зв'язку з тим, що вбачається можливим аргіогі існування «особи незлочинця». Виходячи з цієї концепції, ним проводиться типологія на основі поглядів К. Наранхо під кутом зору можливих кримінальних проявів кожного типу¹. У поглядах Л.В. Кондратюка відчуваються релігійні мотиви. Ми вважаємо, що безперечний філософський підхід повинен поєднуватися з раціональними висновками. До того ж, не слід змішувати реально існуючих людей (з їхніми пристрастями, можливостями, поглядами, темпераментом, психічними та психологічними особливостями) з моделями, типами, узагальненими образами, що виділяються в наукових цілях і не існують у реальності. До таких належить і особа злочинця.

О.М. Костенко («Культура і закон – у протидії злу», 2008 р.) при вивченні особи злочинця пропонує виходити із принципу соціального натуралізму², і розглядати людину як «трьохмірну істоту», яка складається із трьох шарів: 1) шар «физическая вещь», 2) шар «биологическая особь», 3) шар «социальная личность»³. Такий підхід дозволяє, на його думку, зрозуміти механізм поведінки особи. В дослідженнях О.М. Костенка вказується, що кримінальний, тобто соціально значимий характер поведінки особи може бути визначений лише властивостями шару «соціальна особистість», і кримінальний характер поведінки людини визначається рисами його «соціальної особистості», а не фізичними чи біологічними рисами людини. Сутність «соціальної особистості» людини складають її воля і свідомість, котрі й визначають її соціальну поведінку як прояв волі та свідомості особи. При цьому вказаний дослідник не використовує термін «особа злочинця» чи «криміногенна особа», а пропо-

¹ Кондратюк Л.В. Антропология преступления. – М., 2001. – С. 57, 61-63, 67, 69, 85-106.

² Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу. – Київ: Атіка, 2008. – 352 с.; Костенко О.М. Основне питання правознавства і кримінології з позиції соціального натуралізму // Антологія української юридичної думки. – В 10 т. Том 10. Юридична думка незалежної України. – К., 2005. – С. 638–675; Костенко О.М. Соціопатична особа і концепція ексцесу у кримінології // Часопис Київського університету права: Український науково-теоретичний часопис. – 2008. – № 4. – С. 196–200.

³ Костенко А.Н. Интерпретация криминологической информации в свете социального натурализма (о новом подходе в криминологии) // Проблеми якості інформації про злочинність: Криминологічні дослідження: Вип. 4. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім.Е.О. Дідоренка, 2010. – С. 28.

нує особу, в поведінці якої присутні відхилення, називати «соціопатичною особистістю». Такий підхід обґрунтовується відсутністю «особистості злочинця», оскільки існує соціопатична особистість людини, яка вчинила злочин, як не існує і «криміногенної особи», оскільки не існує «криміногенності» як властивості особистості, а існує «соціопатія» як риса особистості. Поняття «соціопатичної особистості» ставить перед дослідниками мету пізнання тих рис особистості, які можуть у майбутньому проявитися у вигляді вчинення особою злочину. Це, як зазначає О.М. Костенко, відкриває нові можливості для профілактики злочинів. Поняття «особа злочинця», на його думку, обмежує дослідника пізнанням особистісних якостей людини, яка уже стала злочинцем (вчинила злочин), а поняття «криміногенна особа» передбачає наявність у людини спеціальних якостей, здатних породжувати виключно кримінальну поведінку і ніяку іншу, що не відповідає дійсності.

Такий підхід, на наш погляд, має певні переваги. Однак, якщо говорити про особу, яка вчиняє злочини, як соціопатичну, то це поняття надто широке. Соціопатичною особою можна назвати будь-яку особу, яка вчиняє правопорушення, а не лише злочини, оскільки будь-які відхилення в поведінці від загальноприйнятих норм поведінки у суспільстві представляють собою патологію. Тому, ми вважаємо, що терміни «особа злочинця» та «криміногенна особа» більш прийнятні для визначення особи, яка вчиняє злочини, – найбільш суспільно небезпечні порушення прийнятих у суспільстві норм та правил поведінки.

У цьому ж напрямку виконане дослідження А.О. Йосипів, яка доводить, що: 1) насильство розглядається у різних аспектах (історичному, соціологічному, політологічному, психологічному, юридичному), називає його найбільш істотні ознаки (зв'язок із фізичним та психологічним впливом на потерпілого; вчиняється поза (проти) волею потерпілого; може заподіяти шкоду потерпілому); може бути елементом мотивації, засобом досягнення злочинної мети; 2) фізичне насильство з кримінологічних позицій – це будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування особи, які полягають у застосуванні (загрози застосування) сили як вияву своєї волі до потерпілого, що вчиняються проти його волі та спричиняють чи можуть спричинити йому шкоду, і є засобом досягнення мети; та психологічне насильство – як погрози нанесення шкоди особі, інші способи насильницького нанесення психологічних травм та незаконного впливу на свободу особи; 3) класифікація особи насильницького злочинця заснована на трьох «класичних» типах злочинців – насильницький, корисливий і корисливо-насильницький¹. На нашу

¹ Йосипів А.О. Насильницька злочинність: детермінанти та протидія органами внут-

думку, цілком правомірно виникають питання: чому автор змішує поняття фізичного та психічного насильства; чому підміняє поняття психічного насильства на психологічне; і чому не визначає чітко поняття психічного (чи психологічного) насильства; яке відношення до особи насильницького злочинця має корисливий тип особи злочинця та інші. А.О. Йосипів, на наш погляд, лише окреслила коло питань, що потребували вирішення при дослідженні насильницької злочинності.

Г.І. Піщенко у своїх дослідженнях особи хулігана-злочинця¹, зробив висновок, що йому притаманні такі риси, як: грубість, цинічність, нахабство, ненависництво, озлобленість, лихослів'я і низька загальна культура поведінки, що дозволяє говорити про недостатній рівень розвитку моральних і духовних якостей. При цьому ні рівень освіти, ні сімейне становище, ні інші особливості не мають вирішального значення у поведінці хуліганів. В загальному масиві хуліганів знаходилось 8,0 % осіб (на 1997 р.), для яких вчинене хуліганство було черговим злочином; у 4,1 % випадків скоєння хуліганства мав місце спеціальний рецидив, тобто повторне хуліганство (за однією з частин). Крім того, проведеним дослідженням Г.І. Піщенко встановлено, що особи, засуджені за простий вид хуліганства (ч. 1 ст. 206 КК України 1960 р.), як правило, у подальшому не скоюють цей злочин, а особи, які раніше відбували покарання за злісне та особливо злісне хуліганство (ч. 2 і 3 ст. 206 КК України 1960 р.), у майбутньому в зазначеному вище відсотковому відношенні випадків знову скоюють хуліганство і, при тому, з кваліфікуючими ознаками. Майже всім хуліганам властиве різке перекручення кримінальної ситуації, оцінка її як провокуючої (хоча суди у переважній більшості випадків оцінюють її як нейтральну). У відсотковому відношенні інтенсивність таких показників, як: оцінка свого діяння і ролі у злочині, ставленні до покарання, власний аналіз кримінальної ситуації, яка склалася на момент скоєння хуліганського вчинку, залежить від кількості попередніх судимостей².

Наші дослідження доводять, що із зробленими Г.І. Піщенком висновками необхідно погодитися. За даними Г.І. Піщенка (1997 р.) серед хуліганів було виявлено раніше засуджуваних (8,0 %) та раніше засуджуваних за аналогічні діяння (4,1 %)³. За результатами вивчення нами

рішніх справ: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Львів, 2009. – С. 8-11. [Електронний ресурс]. Нац. бібліотека України ім. В.І. Вернадського / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>

¹ Піщенко Г.І. Попередження хуліганства (кримінально-правовий і кримінологічний аспекти): Автореф. дис... к.ю.н. (12.00.08). – Київ, 1999. – С. 9-11.

² Піщенко Г.І. Попередження хуліганства (кримінально-правовий і кримінологічний аспекти): Автореф. дис... к.ю.н. (12.00.08). – Київ, 1999. – С. 9-11.

³ Піщенко Г.І. Попередження хуліганства (кримінально-правовий і кримінологічний

кримінальних справ за період 2005–2010 рр. – показники рецидиву дещо більші. Так, раніше засуджувані особи (за інші злочини, як правило, не насильницької спрямованості: крадіжки, угони транспортних засобів), які вчинили хуліганські дії – складають близько 18 %, а раніше засуджувані за хуліганство – 23,4 %.

А.С. Лукаш при проведенні кримінологічного дослідження особистості гвалтівника робить висновок, що особа злочинця-гвалтівника характеризується загальними та особливими ознаками. Загальними ознаками гвалтівників є наступні: 99 % засуджених – це особи чоловічої статі 19–23 років, неодружені, з середньою освітою, більшість із яких працюючі, і є представниками робочих професій; непрацюючих серед гвалтівників – 57,4 %; 1/3 серед усіх – раніше засуджувані; злочини вчиняються у стані алкогольного сп'яніння. До особливих ознак гвалтівника автор відносить: гендерні (оскільки більшість засуджених – особи чоловічої статі) та сексологічні (31,7 % всіх засуджених у віці 19–23 років, а це вік найвищої сексуальної активності)¹. Крім того А.С. Лукаш робить висновок, що згвалтування вчиняється в сукупності з іншими злочинами та припускає, що високий рівень латентності згвалтувань (90 %) можна пояснити не лише тим, що домінуюча кількість засуджених представляють малозабезпечені та маргінальні ланки суспільства, а й тим, що певна частина злочинів та потерпілих походять із заможних прошарків населення та мають досить високий статус. Останні для уникнення кримінальної відповідальності та розголосу, будь-якими засобами приховують факт вчинення згвалтування.

З останнім висновком автора складно погодитися, оскільки це лише припущення не підтвержене ніякими емпіричними даними. Крім того, автором не вказується, яку реальну кількість згвалтувань чи замахів на згвалтування вчинили вперше засуджені. На нашу думку, і це підтверджують результати проведених опитувань засуджених за статеві злочини, серед осіб, вперше засуджених за згвалтування та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, мала місце повторність (у 69-75 % випадків), хоча до кримінальної відповідальності вони і не притягувалися за перший злочин.

М.О. Ларченко, досліджуючи особистість злочинця, винного у статевому злочині, пропонує класифікувати статеві злочини як: 1) згвалту-

аспекти): Автореф. дис... к.ю.н. (12.00.08). – Київ, 1999. – С. 10.

¹ Лукаш А. Питання кримінологічної характеристики особистості гвалтівника // Право України. – 2006. – № 5. – С. 138–141; Лукаш А.С. Згвалтування: кримінологічна характеристика, детермінація та їх попередження. Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Харків, 2007. – 20 с. [Електронний ресурс] Нац. бібліотека України ім. В.І.Вернадського / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>

вання осіб жіночої статі та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом щодо жінок, а також зґвалтування жінкою чоловіка; 2) сексуальні вбивства, в т. ч. вбивства, поєднані зі зґвалтуванням або вчинені з метою приховати цей злочин; 3) гомосексуальне насильство; 4) педофільні дії, в т. ч. розбещення неповнолітніх та статевої зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості¹. Однак, виникає ціла низка питань: який підхід був використаний автором у групуванні статевих злочинів: за суб'єктом чи за потерпілим; чому до 1-ї та 3-ї групи автор відносить одні й ті самі статеві злочини (насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом); чому автор не всі статеві злочини називає такими, а обмежується терміном «педофільні дії», - чи вона не вважає їх злочинами. Крім того, запропоновані автором критерії класифікації статевих злочинів та ознаки особи статевого злочинця схожі із тими, що розроблені Ю.М. Антоняном².

У цьому ж напрямку проведені дослідження Л.М. Мороз, яка вивчала неповнолітніх осіб, які стали жертвами статевих злочинів та кримінологічні ознаки дорослих статевих злочинців³.

Н.В. Греса дослідила психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями, і прийшла до висновків, що: 1) проблему вини можна розглядати як проблеми філософську, психологічну та етико-правову; 2) усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями має певні рівні (високий, середній та низький) і наявність залежності між рівнем усвідомлення вини та тяжкістю вчиненого злочину (чим тяжчий злочин, тим вищий рівень усвідомлення вини); 3) існують певні психологічні чинники, що детермінують високий рівень усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями: розвинений емоційний інтелект (особливо здатність до саморозуміння та розуміння інших, самомотивації, емпатії); розвинений соціальний інтелект (особливо здатність передбачати наслідки поведінки людей, розуміти зміну їх реакцій залежно від контексту ситуації); почуття відповідальності (здатність брати відповідальність на себе в різних сферах життя); вміння прогнозувати вчинки (свої власні та інших людей, розвиток ситуації); використання механізму психологічного

¹ Ларченко М.О. Кримінологічна характеристика особистості злочинця, винного у статевому злочині: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Київ, 2009. – С. 9-10. [Електронний ресурс] Нац. бібліотека України ім. В.І. Вернадського / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>

² Серийные сексуальные преступления: криминологическое и патопсихологическое исследование: [учеб. пособие] / под ред. Ю.М. Антоняна. – М. : Щит-М, 2000. – 238 с.; Антонян Ю.М. Жестокость в нашей жизни. – М. : ИНФРА-М, 1995. – 320 с.

³ Мороз Л. Кримінологічна характеристика особистості гвалтівника неповнолітніх // Право України. – 2008. – № 5. – С. 67–72.

захисту; рівень розвитку правосвідомості; сформованість системи цінностей¹. Але, автор, при розгляді вказаних аспектів вини, не виділяє особливості вини неповнолітніх, які вчиняють насильницькі злочини проти особи як найбільш тяжкі та небезпечні діяння.

Є.М. Вечерова при дослідженні неповнолітніх правопорушників виділила провідні типізовані соціально-психологічні характеристики, що відрізняють його від інших неповнолітніх: педагогічно занедбантй юнак, який поставлений у досить скрутні матеріально-побутові умови, що обумовлюють більшу схильність до вчинення злочинів порівняно з правослухняними категоріями населення; низький освітній рівень; походження із неблагополучної сім'ї або зовсім не має батьків; відсутність усталеної антисуспільної спрямованості, психологічна нестійкість, що сприяє спонтанности виникнення умислу на вчинення злочину, прагненням до швидкого отримання грошей або майна та бажанням постійного дозвілля, під час якого надає перевагу вживанню алкогольних напоїв та, рідше, періодичному вживанню наркотичних або токсичних речовин; підтримує соціальні зв'язки з особами зі схожим стилем життя².

Однак, нам складно погодитися із такими висновками автора. Як свідчить судова практика за останні 9-10 років, освітній рівень неповнолітніх, особливо тих, хто вчиняє насильницькі злочини, досить нормальний для їх віку. Крім того, походження їх із неблагополучних сімей або відсутність сім'ї, в якій би виховувався неповнолітній, - теж не є загальним правилом. Все більше неповнолітніх із цілком нормальних, адекватних, забезпечених сімей, з достатньо високим освітнім рівнем батьків вчиняють насильницькі злочини (мучення та вбивства тварин, побиття однокласників, нанесення їм тілесних ушкоджень і умисні вбивства).

Цікавими, на наш погляд, є результати досліджень, отримані О.О. Бухановською. Вивчення осіб, які характеризуються агресивною сексуальною небезпечною поведінкою, дозволило автору зробити певні узагальнення та висновки: 1) поведінка таких осіб свідчить про наявність у них двох видів психічних розладів: а) парафілій³, що проявляються у ви-

¹ Греса Н.В. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями: Автореф. дис. к.псих.н. (19.00.06). – Харків, 2008. – 20 с. [Електронний ресурс] Нац. бібліотека України ім. В.І.Вернадського / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>

² Вечерова Є.М. Соціально-психологічні характеристики особистості неповнолітніх правопорушників (за результатами аналізу матеріалів кримінальних справ) // Актуальні проблеми кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права: Мат. III міжн. наук.-практ. конф. присвяченої 10-річчю Міжн. гуманітарного ун-ту (м. Одеса, 28 жовтня 2011 року). – Одеса : Фенікс, 2011. – С. 52–53.

³ Парафілія - (пара + грец. *philia* – любов, схильність), перверсія (лат. *perversus* – перевернутий, збочений) – загальна назва різних форм сексуального збочення. Наприклад, копрофілія, некрофілія, зоофілія та багато інших. Зустрічається виключно у чоловіків, па-

гляді садистської поведінки та б) психічних розладів і розладів поведінки¹, пов'язаних із вживанням алкоголю, що розпочалися у підлітковому віці (підлітковий алкоголізм). При цьому агресивна сексуальна поведінка виникає на фоні морально-етичного зниження осіб (пацієнтів), у стані алкогольного сп'яніння; 2) у розвитку та формуванні садизму і агресивної сексуальної поведінки приймають участь біологічні та соціальні фактори, що мають різну питому вагу при парафільній та непарафільній серійній сексуальній агресії; 3) особам із групи садистської парафільії притаманний комплекс неспецифічних біологічних факторів предиспозиції², що містить психопатологічно обтяжену спадковість, патологію вагітності та пологів, ряд дизонтогенетичних³ аномалій мозкових структур та черепа, що можна виявити за допомогою нейровізуалізаційних методів. При цьому біологічні фактори поєднуються з порушеннями умов виховання та сімейною дис-

рафілічні жінки вважаються казуїстикою. Зазвичай пацієнти не обмежуються якоюсь однією формою парафільії. Передбачається (у біхевіоризмі), що це пов'язано з особливостями чоловічої сексуальності, а саме уразливістю процесу вибору сексуальної орієнтації, якому вони повинні навчатися, а це навчання відбувається по схемі класичного обумовлення. // Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://zhmurov.com/word/8534/>

¹ Розлад поведінки (conduct disorder) – психічний розлад дитячого віку, коли дитина навмисно порушує базові права інших людей, проявляє агресію та руйнує власність інших, бреше або тікає з дому. // Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://zhmurov.com/word/8534/>

² Предиспозиция – готовность, предрасположенность субъекта к поведенческому акту, действию, поступку или их последовательности. В психологии персоналистической (-> персонализм) означает причинно не обусловленную склонность к действиям; в теории личности Г. Олпорта – многочисленные черты личностные (от 18 до 5 тыс.), образующие комплекс предрасположенностей к определенной реакции субъекта на внешнюю среду, В отечественной психологии термин используется преимущественно для обозначения осознанных готовностей личности к оценкам ситуации и поведению, обусловленных ее предшествующим опытом (концепция диспозиционная). // Головин С.Ю. Словарь практического психолога. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://vocabulary.ru/dictionary/25/word>

³ Дизонтогенез психический – (греч. dys + on - сущее, существо; genesis - происхождение) - концепция психического развития В.В.Ковалёва (1976). См. Ковалёва концепция психического дизонтогенеза. Ковалёва концепция психического дизонтогенеза - (лат. dis, греч. dys - приставка, означает разделение, отделение, отрицание; ontos - сущее, genesis происхождение) - психический компонент общего дизонтогенеза (Ковалёв, 1976). Основные его типы: 1) ретардация (лат. retardo - задерживать) - запаздывание или приостановка развития всех сторон или отдельных компонентов психики; 2) асинхрония (а + греч. synchronos - одновременный) - искажённое, диспропорциональное психическое развитие с нормальным, ускоренным формированием одних функций и отставанием в сроках становления других; дисфункция созревания - отклонение в развитии, связанное с сочетанием морфофункциональной незрелости мозга и неблагоприятных факторов среды. Психический дизонтогенез, указывает В.В.Ковалёв, имеет существенное значение в развитии психической патологии у детей и подростков. // Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://zhmurov.com/word/8534/>

гармонією (нестабільна сім'я, атмосфера неповаги, конфліктності, агресії, байдужості один до одного; відсутність прив'язаності дитини до матері або виховання поза сім'єю батьків; відторгнення дитини батьком при наявності симпатії до нього. Вказані відомості (біологічні та соціальні фактори) сприяють виявленню ризику агресивної сексуальної поведінки та пошуку шляхів їх подолання; 4) кримінальна поведінка осіб з серійною сексуальною агресією пов'язана з психічними розладами: садизм та алкоголізм визначають паттерн¹ вчинення суспільно небезпечних діянь, прояву залежності та змінені форми алкогольного сп'яніння – примусовий та повторюваний (серійний) їх характер². Таким чином, дослідження О.О. Бухановської підтверджує наявність біологічних та соціальних причин вчинення насильницьких злочинів.

О. Заросинський провів дослідження особистості неповнолітнього обвинуваченого. Однак, його дослідження стосуються кримінально-процесуальних аспектів особистості, хоча при цьому автор і спирається на кримінально-правові та кримінологічні характеристики особи неповнолітнього злочинця (ступінь суспільної небезпечності особи, рівень її криміногенної враженості; стійкості та особливостей антисуспільних установок; обставин, що сприяли вчиненню злочину; психологічні особливості особи; форма вини та мотиви; умови життя та виховання тощо)³.

О. Коноваленко дослідив осіб корисливо-насильницької спрямованості⁴. Однак, нас цікавлять особи. Які чинять насильство без корисливих мотивів, оскільки така категорія злочинців суттєво відрізняється від тих, хто застосовує насильство для збагачення.

В.О. Меркулова («Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності», 2003 р.) провела найбільш ґрунтовне дослідження кримінологічних характеристик особи злочинця, а саме – особливостей кримінальної відпо-

¹ Паттерн – 1) модель, образец (например, образец поведения с коннотацией, что он копируется или моделируется, то есть сам является подражанием с какому-то другому поведению); 2) конфигурация или группировка частей или элементов в соответствующую структуру (подразумевается, что эти части или элементы объединены в некое целое, которое имеет особое значение и потому является моделью, объектом копирования, подражания). // Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://zhmurov.com/word/8534/>

² Бухановская О.А. Психические расстройства у лиц с серийными агрессивными сексуально опасными действиями (клиника, динамика, систематика): Автореф. дис. к.мед.н. (14.00.18). – М.: Гос. науч. центр соц. и суд. психиатрии им. В.П. Сербского, 2003. – 28 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.centerhoenix.ru/papers>

³ Заросинський О. Вивчення особистості неповнолітнього обвинуваченого на досудовому слідстві // Право України. – 2005. – № 8. – С. 67–71.

⁴ Коноваленко О. Особа злочинця корисливо-насильницької спрямованості: кримінологічна характеристика і типологія // Право України. – 2006. – № 4. – С. 75–77.

відальності жінок на основі психофізіологічних особливостей жінки як факторів, що впливають на її злочинну поведінку, і зясувала, що з кримінально-правового погляду: обмеженість фізичних можливостей жінки за інших однакових умов визначає потенційно більшу міру небезпеки діяння, вчиненого чоловіком; більшу уразливість жінки у конфліктних ситуаціях, під час нападу чоловіка або підлітка; зменшує міру небезпеки таких діянь як опір, протидія будь-яким правомірним діям, під час втечі з-під варти, або із установ виконання покарань¹. Крім того, існує тісний взаємозв'язок між біологічними статевими відмінностями жінок-злочинниць та чоловіків з соціально-психологічними: більш слабка здоров'я жінки, викликане слабкістю анатомо-фізіологічної будови жінки, її нервової системи, мускульна слабкість доповнюється тонкою організацією нервової системи, особлива чутливість, почуттєвість відбиває особливості функціонування серцево-судинної, дихальної системи, статевої сфери; часті погіршення здоров'я у зв'язку із дітонародженням та обумовлені цим відхилення в емоційно-вольовій сфері; жінки більш суб'єктивні та чутливіші до оточуючих, забезпечують емоційне тепло у сім'ї, діти відчувають себе психологічно ближчими до матері. Автор наголошує, що будь-які відхилення в поведінці жінки (алкоголізм, наркоманія, і як найбільше – вчинення злочину) у свідомості суспільства дістають доволі суворо оцінку і супроводжується більшим несприйняттям, ніж аналогічна поведінка чоловіків.

Таким чином, можна зробити висновок, що В.О. Меркулова стоїть на позиції поєднання як соціологічного так і біологічного пояснення причин вчинення злочинів жінками. Ми з цим погоджуємося, хоча, з певними уточненнями. На наш погляд, щодо всіх жінок не можна поширювати правила пом'якшення відповідальності та покарання за вчинені злочини. Це викликано тим, що серед жінок, засуджених за вчинення насильницьких злочинів проти особи (як тих, котрі вчинили злочини у повнолітньому віці, так і до досягнення 18 років), є такі, для яких вчинення умисного злочину проти особи не є виключенням. Тобто, факти протиправної та найбільш небезпечної поведінки для окремих жінок є абсолютно нормальним явищем, а не виключенням із загальної правослухняної поведінки. Їх поведінка до вчинення злочину та після не містить каяття, вони не відчувають докорів сумління, жалю до жертви тощо. Як правило, це жінки, засуджувані вперше за вчинення умисного вбивства або нанесення тяжкого тілесного ушкодження з особливою жорстокістю, згвалтування у складі групи осіб, розбійного нападу у складі групи, поєднаного із застосуванням наси-

¹ Меркулова В.О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності: Монографія. – Вид. 2-е. – Одеса: НДРВВ ОЮІ УВС, 2003. – С. 24.

льства, що є небезпечним для життя та здоров'я потерпілого тощо та жінки, які уже мають судимість за умисний злочин (як проти особи, так й інший). Досвід роботи дисертанта в установах виконання покарань підтверджує таку думку. Звичайно, що вказане нами не є нормою, але запропонований В.О. Меркуловою підхід до кримінально-правової відповідальності жінок повинен бути виваженим та обґрунтованим, з урахуванням думок не лише юристів, а й психіатрів та психологів.

В. Будз досліджує жінок-рецидивісток і визначає загальне поняття особистості злочинця-рецидивіста як сукупність соціально-психологічних, демографічних, біофізичних та інших властивостей і ознак, притаманних конкретній особі, які в сукупності з правосвідомістю та життєвим досвідом обумовлюють вчинення злочинного діяння, здійснюють безпосередній вплив на продовження протиправної діяльності, обумовлюють скоєння нею повторного злочину за наявності судимості за перший злочин¹. Критеріями відмежування поняття особистості жінки-рецидивістки від поняття особистості злочинця-рецидивіста В. Будз визначає: врахування соціально-демографічних особливостей, психологічних, біофізичних та моральних рис, які обумовлюють особливості мотивації їх поведінки та позначаються на кримінологічній характеристиці вчинюваних ними злочинів. До таких особливостей він відносить: хиткий емоційний стан та емоційну чуйність, що пояснюється психологічними особливостями жінок, збудливість, ревності, особлива вразливість; жінкам важче відтворювати втрачені суспільні зв'язки та корисні відносини; значний негативний вплив жіночої рецидивної злочинності на злочинність неповнолітніх; вплив жінки-матері, яка є рецидивісткою, на девіантну поведінку неповнолітнього переважно негативний².

Дослідженню жінок, як суб'єктів зґвалтувань присвячені дослідження О. Губанової. Вказаний автор розглядає жінку, яка вчиняє зґвалтування з кримінально-правових та фізіологічних позицій, наполягаючи на тому, що жінки може бути як суб'єктом зґвалтування у фізіологічному розумінні, так і співучасником при вчиненні даного злочину у складі групи осіб – чоловіків. Свою думку автор обґрунтовує тим, що жінки вчиняють більш жорстокі злочини, ніж чоловіки, а молоді жінки та неповнолітні особи жіночої статі – вчиняють зґвалтування чоловіків з мотивів помсти, ревності, корисливості тощо. Крім того, вчинені жінками зґвалтування поєднані із застосуванням насильства щодо жертви, знущаннями та її приниженнями, а також для підвищення власної репутації в соціальній

¹ Будз В. Визначення поняття особистості жінки-рецидивістки : деякі проблеми // Право України, 2006. – № 10. – С. 102.

² Там само. – С. 103.

групі та з метою зниження соціального статусу потерпілого¹.

Ш.Ч-о. Монгуш особою насильницького злочинця називає інтегровану сукупність істотних, найчастіше усталених, негативних соціальних якостей, властивостей і рис, а також спеціально значущих біопсихологічних особливостей індивіда, що вчинив умисне діяння. Також автором названі провідні мотиви вчинення насильницьких злочинів: користь, хуліганство та задоволення статевої пристрасті (для осіб підліткового та молодіжного віку); користь, помста, ревнощі, особисті неприязні стосунки, обтяжені у більшості випадків алкогольною залежністю, намагання вирішити давні конфлікти, бажання приховати інший злочин тощо (для старших вікових груп). Навибільш типовими морально-психологічними ознаками особи насильницького злочинця автор називає яскраво виражений егоїзм, брутальність, дратівливість, злопам'ятливість, жорстокість, наявність психічних відхилень (у 65 % осіб) в межах осудності (психопатія, хронічний алкоголізм, залишкові явища черепно-мозкової травми)². При цьому автор зазначає, що користь є «універсальним» мотивом для всіх вікових груп. На нашу думку, представлене автором визначення особи насильницького злочинця дещо розпливчате і потербує деталізації, оскільки не зазначено: яке саме діяння, яким способом, з якою метою, по яких мотивах. Крім того, використання автором «мотиву хуліганства» не зовсім коректно, до того ж, під хуліганським мотивом завжди приховується певне бажання особи (показати свою сміливість, хвацькість, «молодецьку удаль», зневагу до суспільства, загальноприйнятих норм моралі тощо). Таким чином, вказаний мотив також потребує деталізації. Однак, проведене автором дослідження також підтверджує те, що пояснення причин насильницьких злочинів необхідно шукати не лише в соціальних, а й у біологічних (чи біопсихологічних) факторах.

М. Круміна при дослідженні особи, яка вчиняє вбивства та тілесні ушкодження з необережності, вказує, що суспільна небезпека такої особи формується найчастіше до вчинення злочину і доводить, що особа необережного злочинця має певні особливості, що відрізняють її як від умисних злочинців, так і від особи злочинця (специфічні дефекти переважно моральної і правової свідомості та ціннісних орієнтації)³. На наш

¹ Губанова О. Особистість гвалтівника : щодо статі злочинця // Право України. – 2007. – № 6. – С. 122–125.

² Монгуш Ш.Ч-о. Кримінологічна характеристика умисних убивств і заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю особи та їх попередження (за матеріалами Республіки Тива): Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Харків, 2007. – С. 8-9. [Електронний ресурс] Нац. бібліотека України ім.В.І.Вернадського / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>

³ Круміна М. Кримінологічна характеристика особи, яка вчиняє вбивства і тілесні ушкодження з необережності // Право України. – 2006. – № 2. – С. 82–85.

погляд, таке твердження не є беззаперечним, оскільки будь-яка особа, яка вчиняє злочин (умисний або з небережності), за виключенням злочинів, вчинених у стані афекту, має такі дефекти. І фактично, вчинення злочину є проявом спотворених поглядів та уявлень особи про соціальні та особистісні цінності, моральні та правові погляди і принципи.

В.В. Шаблистий розглядає особу, яка вчиняє погрозу вбивством (ст. 129 КК України). Однак, автор розглядає особу, яка вчиняє даний злочин лише з кримінально-правових позицій, - як суб'єкта злочину та пропонує знизити вік кримінальної відповідальності за це діяння з 16 до 14 років¹. Кримінологічні аспекти вказаного злочину автор обходить.

О.М. Храмцов приділив увагу питанням психічного насильства, а саме кримінальної вербальної агресії, як цілеспрямованої, деструктивної поведінки, яка виражається в особливому виді інформаційних діянь – вербальних (словесних), що мотивовані ворожістю до людей, суспільства іносять шкоду життю, здоров'ю, честі, гідності і правам людини, викликають у неї психічний дискомфорт (стан напруги, тривоги, страху та інші негативні емоції), за які діючим законодавством передбачена кримінальна відповідальність². До злочинів, що вчиняються за допомогою кримінальної вербальної агресії він відносить 4 класифікаційні групи умисних злочинів: 1) насильницькі злочини проти життя, здоров'я, честі та гідності, прав людини (погрозу вбивством, доведення до самогубства тощо); 2) насильницько-корисливі злочини (розбій, грабїж, вимагання, які вчиняються з погрозою застосування насильства чи шантажем); 3) агресивні посягання на державу, громадську безпеку, громадський порядок та порядок управління; хуліганство, завідомо неправдиві повідомлення про небезпеку громадянам та об'єктам власності тощо); 4) незаконні агресивні вербальні дії представників влади, що вчиняються за допомогою психічного насильства (перевищення влади, примушування давати показання тощо)³.

Однак, висновки автора (О.М. Храмцова) викликають декілька питань: чому автор не відносить до 1-ї групи злочини проти волі особи, які можуть вчинятися за допомогою психічного насильства; чому 2-га група злочинів – насильницько-корисливі, а не корисливо-насильницькі (злочинець використовує насильство як інструмент для заволодіння чужим майном, і користь – є провідним мотивом, а насильство – другорядним); чому автор не приділив уваги такому законодавчому терміну як

¹ Шаблистий В.В. Кримінальна відповідальність за погрозу вбивством: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Дніпропетровськ, 2010. – С. 5, 10-11.

² Храмцов О.М. Кримінологія вербальної агресії: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Х., 2003. – С. 4.

³ Там само. – С. 5-6.

«шантаж», що представляє собою те ж саме психічне насильство (або вербальну агресію), - що до речі, є терміном, психологічним, а не юридичним; чому відбувається заміна юридичного терміну «погроза» на термін неюридичний – «кримінальна вербальна агресія»; чому автор при формулюванні 3-ї групи злочинів використовує різні підходи (перераховує злочини за розділами КК України, а потім іще і називає окремі із них – хуліганство, завідомо неправдиві повідомлення ...); чому до 4-ї групи злочинів не віднесені протидія законній господарській діяльності (ст. 206 КК України), доведення до банкрутства (ст. 219 КК України), насильницьке вторгнення в житло (ч. 2 ст. 162 КК України), примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку (ст. 174 КК України), примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355 КК України), погрози, пов'язані із здійсненням професійної чи службової діяльності (профспілок, політичних партій, громадських організацій, журналістів, релігійних обрядів, державних та громадських діячів, суддів, правоохоронців, військовослужбовців та їх близьких чи родичів, полонених та інших осіб)(ст.ст. 170, 171, 180, 343, 344, 345, 346, 350, 377, 386, 391, 398, 404, 405, 433, 434, 437, 438, 442, 443, 444, 446 КК України). Таким чином, проведене О.М. Храмцовим дослідження, на наш погляд, більше стосується психологічних аспектів кримінально-караної поведінки, ніж юридичних.

М. Гребенюк досліджує злочини, вчинені з особливою жорстокістю і приділяє увагу особі злочинця, який їх вчиняє. За даними М. Гребенюка особа такого злочинця характеризується тим, що це переважно особи чоловічої статі, у віці до 30 років, а серед мучителів – понад 30 років; кожен 5-й із них – гвалтівник, кожен 6-й – вбивця, кожен 8-й – неповнолітній, який посягав на власність осіб похилого віку; мають недостатній соціальний розвиток (освіченості, одержання спеціальності); у них ослаблена соціальна адаптованість та зв'язки, що найбільш помітно в праці і родині; характеризуються порушеннями дисципліни, антигромадським поведінням, алкоголізмом, конфліктами, застосуванням сили у взаєминах із оточуючими; мають високі показники рецидиву¹.

З результатами досліджень М. Гребенюка можна погодитися, хоча кримінологічні ознаки особи злочинця, який вчиняє злочини з особливою жорстокістю співпадають із результатами досліджень Ю.М. Антоняна².

¹ Гребенюк М. Кримінологічна характеристика злочинів, вчинених із особливою жорстокістю // Юридична Україна. – 2008. – № 4. – С. 83-87.

² Серийные сексуальные преступления: криминологическое и патопсихологическое исследование: [учеб. пособие] / под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Щит-М, 2000. – 238 с.; Антонян Ю.М. Жестокость в нашей жизни. – М.: ИНФРА-М, 1995. – 320 с.

Цікавим є, на наш погляд, дослідження О.О. Ходимчук, присвячене питанням насильницької злочинності осіб з психічними аномаліями. Автор здійснивши певні узагальнення, формулює: 1) власне поняття насильницької злочинності, як сукупність умисних злочинів, що посягають на охоронювані кримінальним законом фізичні та моральні блага людини, та осіб, які вчиняють ці злочини шляхом фізичного або психічного насильства у певному просторі та часі; 2) класифікацію насильницьких злочинів залежно від об'єкта посягання (насильницькі злочини проти особи, власності, громадської безпеки, національної безпеки держави) та ступеня тяжкості (за змістом ст. 12 КК України); 3) поняття особи злочинця з психічними аномаліями – як особу, яка має розлади психічної діяльності, що не досягли психотичного рівня і не виключають осудності, але тягнуть особистісні зміни і можуть призвести до відхилень у поведінці, а також ускладнюють соціальну адаптацію такої особи, знижують її здатність керувати своїми діями, і яка характеризується специфічною сукупністю соціально-правових, соціально-демографічних, соціально-рольових, кримінально-правових та соціально-психологічних ознак; 4) особливості механізму вчинення насильницького злочину особами з психічними аномаліями, які проявляються через емоційно-вольові порушення, своєрідність мислення, зниження критичної здатності та контролю над собою, а також довірливість та конфліктність, швидкоплинність мотивації злочинної поведінки та формування мети вчинення злочину залежно від психічної аномалії¹. Однак, автор не виокремлює серед осіб, які мають психічні аномалії таких, котрі схильні лише або переважно до насильницьких проявів у поведінці. На наш погляд, якщо поєднати спеціальне дослідження, проведене О.А. Бухановською, з дослідженням О.О. Ходимчук, то зможемо отримати більш ґрунтовне комплексне поєднання знань та висновків у даному напрямку, хоча дослідження О.А. Бухановської і виконано в межах іншої наукової спеціальності². Але, в Україні аналогічних досліджень в межах психіатричної науки не проводилося.

Заслуговують на увагу дослідження маніяків, проведені А. Тузовим та Д. Тузовим. Вказані автори приділили увагу встановленню детермінантів маніакальних злочинів. Мова йде про глибинні причини, елементи підсвідомості, інстинкти особи, яка вчиняє серійні (маніакальні) злочини проти

¹ Ходимчук О.О. Насильницька злочинність осіб з психічними аномаліями та її запобігання : Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – К., 2005. – С. 5-6. [Електронний ресурс] Нац. бібліотека України ім.В.І.Вернадського / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>

² Бухановская О.А. Психические расстройства у лиц с серийными агрессивными сексуально опасными действиями (клиника, динамика, систематика): Автореф. дис. к.мед.н. (14.00.18). – М.: Гос. науч. центр соц. и суд. психиатрии им. В.П. Сербского, 2003. – 28 с. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.centerhoenix.ru/papers>

особи. А. Тузов і Д. Тузов навіть використовують такий термін, як маніакальна злочинність та обґрунтовують необхідність вивчення підсвідомості особистості, як не просто глибинного пласту, віддаленого сховища пам'яті, а енергетичну силу, здатну за певних умов проявлятися самостійно у фізичному світі своїми діями, які перевершують команди свідомості. Агресія, на їх думку, є наслідком прояву інстинктів і не може бути усунута тільки за допомогою соціальних заходів, а агресивна енергія, як джерело інстинкту боротьби, генерується в організмі людини спонтанно, в постійному темпі, а розгортання та вихід її назовні відбувається при наявності стимулів (провокуючих, розряджаючих), що полегшують розрядку. Накопичення у підсвідомості маніяка достатнього потенціалу маніакальної енергії та її просування назовні не може бути зупинено за допомогою заходів профілактичного характеру. При цьому дослідники вказують на те, що інстинктивна поведінка людини пояснюється впливом декількох факторів: спадковості, індивідуального досвіду навчання, набором інстинктів, своєї долі (глибоких психологічних травм дитинства, перенесених знущань, насильства, принижень, образ), явної та таємної історії (негативна інформація про життєву історію кожної людини з усіма негараздами кодується в ДНК і РНК та передається спадково)¹.

Таким чином, можна припустити, що А. Тузов та Д. Тузов також є прихильниками теорій поєднання соціологічного і біологічного пояснення причин вчинення серійних злочинів. Ми з цим погоджуємося, хоча в межах лише самої кримінології довести всі висловлені авторами думки неможливо, і необхідні комплексні дослідження спільно з психологами та психіатрами, а можливо, іще й з астрологами та теологами.

Дослідження В.В. Кончаковської стосується такого аспекту насильства, як примушування давати показання і робить висновок, що поняття насильства у статтях 373 та 365 КК України мають спільні риси (за обсягом вчинюваних дій: катування, знущання, незаконні та інші дії тощо)². Але при цьому автор не дає власного тлумачення насильства.

Цікавим є дослідження О.М. Гуміна, що стосується питань кримінально-насильницької поведінки особи. Автор розглядає як загальні питання (поняття насильства, кримінальної насильницької поведінки, насильницького злочину, особи злочинця, жертви злочину, запобігання злочинів), так і спеціальних питань, пов'язаних із суто насильницькою,

¹ Тузов А. Глибинні детермінанти маніакальних злочинів / А.Тузов, Д.Тузов // Право України. – 2008. – № 1. – С. 96–102.

² Кончаковська В.В. Примушування давати показання: кримінально-правові та кримінологічні аспекти: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Київ, 2010. – 20 с. [Електронний ресурс] Нац. бібліотека України ім. В.І. Вернадського / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>

кримінально караною поведінкою особи (мотивацією та мотивами насильства; детермінантами окремих видів та форм насильства, ситуаціями прояву насильства тощо)¹. Однак, питання, що розглядаються нами в даному дисертаційному дослідженні, вивчені автором, на наш погляд, недостатньо. Крім того, О.М. Гумінім розглядаються переважно проблеми побутового насильства.

Отже, необхідно відзначити, що сучасні дослідження особи злочинця свідчать про неослабний інтерес до цієї проблеми і дають можливість для продовження вивчення особи злочинця на теоретичному й емпіричному рівнях, пояснення її властивостей і характеристик, поглиблення розуміння сутності цього явища.

1.5. Поняття особи насильницького злочинця у загальному вченні про особу злочинця

У вітчизняній кримінології особа злочинця завжди була об'єктом найбільш ретельного вивчення з боку науковців². Значення окресленої проблематики визначається тим, що будь-який злочин, як акт свідомої вольової діяльності людини, значним чином обумовлений сутністю та особливостями особи, котра обирає таку форму поведінки. Знання особи злочинця, вміння виявити основні ознаки та властивості, що її характеризують, є обов'язковою умовою організації та здійснення попередження злочинів³.

¹ Гумін О.М. Кримінально-насильницька поведінка проти особи: Монографія. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 360 с.

² Сахаров А.Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР. – М., 1961; Сахаров А.Б. Учение о личности преступника // Советское государство и право. – 1968. – № 9; Беляев В.Г. Личность преступника в советском уголовном праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ростов н/Д, 1964; Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. – Л., 1968; Ной И.О. Личность преступника и ее значение в изучении преступности в условиях социалистического общества // Ученые записки Саратовского юридического института. – Вып. XVI. – Саратов, 1979; Блувштейн Ю.Д. Личность преступника как предмет криминологического исследования // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 13. – М., 1971; Личность преступника (уголовно-правовое и криминологическое исследование). – Казань, 1972; Дагель П.С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве. – Владивосток, 1972; Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. – Горький, 1974; Личность преступника и уголовная ответственность // Межвузовский научный сборник. – Вып. 1. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1979; Долгова А.И. Преступление и личность преступника в свете изучения причин преступности // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 30. – М., 1979; Личность преступника и применение наказания. – Казань, 1980; Бурлаков В.Н. Криминогенная личность и индивидуальное предупреждение преступлений: Дис. ... д-ра юрид. наук. – СПб., 1998; Корецкий Д.А., Землянухина Л.М. Личность вооруженного преступника и предупреждение вооруженных преступлений. – СПб., 2003; та ін.

³ Сахаров А.Б. Учение о личности преступника и его значение в профилактической

Підвищений інтерес до зазначеної проблематики обумовлений також відсутністю єдиних підходів до тлумачення такої кримінологічної категорії, як «особа злочинця», дискусійністю деяких питань, що стосуються більш точного застосування термінологічного апарату при визначенні поняття особи злочинця¹.

Особа злочинця – це, перш за все, особистість людини, особа, яка є носієм якихось рис та властивостей², стійка форма організації характеру, темпераменту та фізичної конституції людини³, суспільна роль людини, її соціальна функція⁴, сукупність інтелектуально-духовних якостей, її психічного та фізичного стану, що ґрунтується на структурі основних змістовних рис та властивостей⁵, особливий соціальний і психологічний тип особистості, результат не тільки сьогодення, а й минулої взаємодії із середовищем⁶, складна система соціально значущих ознак, властивостей, якостей та обставин, зміст і значення яких, їх співвідношення і взаємодія між собою за певних об'єктивних умов (ситуацій) можуть зорієнтувати особу на вибір антисуспільного варіанта поведінки⁷, індивід з дефектом структури особистості, поглядів, оцінок і дій, що призводять до порушень (деформацій) соціальних відносин, в яких виражається конкретна антисуспільна діяльність⁸.

Особа злочинця, як ми уже зазначали, становить інтерес у різних аспектах (філософському, соціологічному, психологічному)⁹, однак уся розмаїтість поглядів на особу злочинця зводиться до того, що більшість ознак особи злочинця, як особистості людини взагалі, є соціально обумовленими. Тому проблему особи злочинця необхідно вирішувати на основі загальносоціологічного вчення про особу¹⁰.

деятельности органов внутренних дел: Лекция. – М., 1984. – С. 3.

¹ Шалгунова С.А. Дослідження особи злочинця в кримінології // Науковий вісник ЮА МВС : Збірник наук. праць. – 2005. – № 4 (24). – С. 291-296.

² Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 1984. – С. 281.

³ Криминология: Словарь-справочник. – М., 1998. – С. 128.

⁴ Парыгин Б.Д. Социальная психология как наука. – Л., 1967. – С. 115.

⁵ Юридическая энциклопедия. Тихомирова Л.М., Тихомиров М.Ю. – М., 1999. – С. 229.

⁶ Мельничок В. Криміналістична характеристика соціально-психологічних ознак особистості злочинця // Юридична Україна. – 2008. – № 11. – С. 97–102.

⁷ Вступительная статья // Теоретические проблемы учения о личности преступника : Сб. науч. тр. – М., 1979. – С. 3–6.

⁸ Криминология. Общественные науки за рубежом. / Пер. с чеш. Под ред. д.ю.н. Н.А. Стручкова. – М. : Прогресс, 1982. – С. 118.

⁹ Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии. – М., 1968; Герцензон А.А. Уголовное право и социология. – М., 1970; Яковлев А.М. Преступность и социальная психология. – М., 1971.

¹⁰ Джужа О.М., Михайленко П.П., Кулик О.Г. та ін. Курс кримінології: Загальна частина: Підруч.: У 2 кн. – Кн. 1. – К., 2001. – С. 92.

На думку Б.С. Волкова, без формування поняття «особа злочинця» не можна пізнати особливе, конкретне, окреме, оскільки лише у поєднанні загального та особливого складається справжній процес будь-якого пізнання. Ігнорування загальних соціально обумовлених рис та ознак, притаманних особам, які вчинили суспільно небезпечні діяння, по суті означає «сведение личности преступника к чисто внутренним признакам, к биологическому индивиду»¹. З цим повністю погоджується Г.І. Чечель, оскільки особа злочинця завжди пов'язана з питаннями попередження злочинів, індивідуалізації покарання, виправлення і перевиховання злочинця². А.А. Столяренко вказує на те, що будь-який вчинок людини можна зрозуміти лише у системі її життєдіяльності, тобто у поєднанні з об'єктивними детермінантами³. Взаємодія особи та правової системи має діалектичний характер, де особа, на думку Ю.І. Новіка, є одночасно «залежною перемінною», що змінюється під впливом правової системи, але разом із тим вона здатна «преломлять это влияние в своем поведении»⁴.

Із названими авторами (Б.С. Волковим, Г.І. Чечелем, А.А. Столяренко, Ю.І. Новіком) можна погодитися, оскільки ці ж самі положення можна застосувати і до особи насильницького злочинця. Перш за все, тому, що особа насильницького злочинця має певні соціальні, психологічні властивості, соціально обумовлені риси, що сприяють вчиненню нею саме насильницького злочину, а не будь-якого іншого. При цьому не можна відкидати біологічних особистісних особливостей, що у більшості серійних насильницьких злочинів штовхають особу до вчинення насильства, оскільки насильство є потребою, способом самовираження, самореалізації, здійснення таємних мрій та бажань такої особи. Крім того, вивчення особи насильницького злочинця повинно ґрунтуватися на дослідженні взаємодії суб'єктивних та об'єктивних рис особи, що спонукають, штовхають її до вчинення насильства. А їх урахування при виборі заходу кримінально-правового впливу на таку особу дозволяє правоохоронним органам та суду певною мірою впливати на рівень насильницької злочинності, рівень рецидиву тощо.

Разом із тим особа злочинця, як і особа насильницького злочинця, відрізняється від будь-якої іншої особи самим фактом вчинення злочину. Зважаючи на це детальне вивчення особи злочинця необхідне тому, що «нельзя раскрыть сущность совершенного преступления, не изучив личности того, кто его

¹ Личность преступника (уголовно-правовое и криминологическое исследование). – Казань, 1972. – С. 13.

² Российское право. Теория и практика. – Ставрополь, 1994. – С. 55-56.

³ Прикладная юридическая психология. – М., 2001. – С. 31.

⁴ Новик Ю.И. Психологические проблемы правового регулирования. – Минск, 1998. – С. 135.

совершил; и наоборот, правильное представление о личности преступника не может быть получено без учета совершенного им преступления»¹.

Поняття «людина» включає нерозривну єдність різних сторін її сутності: соціальної і біологічної. С.Л. Рубінштейн підкреслює, що в поясненні психічних явищ особи необхідно виходити з реального буття людини як матеріальної істоти..., всі психічні явища в їх взаємозв'язках належать конкретній, живій, діючій людині; вони залежні та похідні від природного та суспільного буття людини та його закономірностей². У понятті «особа» фіксуються лише специфічно соціальні ознаки, це соціальна сутність людини, ким вона стала у процесі соціалізації, своєї діяльності в суспільстві (рівень освіти, зміст внутрішнього духовного світу, соціальне середовище, попередній досвід, свідомість, соціальна позиція, лінія і форми поведінки). Отже, таке розуміння особи, на думку В.М. Гринчака, передбачає діалектичну єдність соціального і психологічного, їх взаємну обумовленість³.

Під особою злочинця, як правило, розуміють сукупність соціальних та соціально значущих рис, ознак, зв'язків та відносин, що характеризують особу, котра винно порушує кримінальний закон, і які у сполученні з іншими (не особистісними) умовами та обставинами, впливають на її антигромадську поведінку⁴, або як особистість людини, яка винно вчинила суспільно небезпечне діяння, заборонене законом під загрозою кримінальної відповідальності. Головним у цьому визначенні є факт вчинення кримінально караного діяння – злочину. Саме цей факт характеризує суспільно шкідливу, антигромадську, а більш точно – злочинну спрямованість особи⁵.

У даному визначенні відображено органічний зв'язок між загально-соціологічним та кримінально-правовим визначенням змісту поняття особи злочинця: негативні соціальні якості утворюють особу злочинця лише тоді і настільки, коли і наскільки ці якості були виявлені у факті вчинення злочину. Які б негативні риси та властивості не були притаманні людині, вважати її особою злочинця до вчинення злочину не можна⁶.

З іншого боку, особа злочинця – це носій специфічних мотивів, іс-

¹ Криминология: Учеб. – М., 1968. – С. 131.

² Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. – М.: АН СССР, 1957. – С. 307.

³ Джужа О.М., Михайленко П.П., Кулик О.Г. та ін. Курс криминології: Загальна частина: Підруч.: У 2 кн. – Кн. 1. – К., 2001. – С. 93.

⁴ Сахаров А.Б. Учение о личности преступника и его значение в профилактической деятельности органов внутренних дел: Лекция. – М., 1984. – С. 4; Джужа О.М., Михайленко П.П., Кулик О.Г. та ін. Курс криминології: Загальна частина: Підруч.: У 2 кн. – К., 2001. – С. 94.

⁵ Див.: Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – 517 с.

⁶ Там само. – С. 4.

тотних та відносно стійких властивостей, закономірно сформованих під впливом негативних елементів соціального середовища. Злочин завжди є проявом індивідуалізму, закономірним наслідком усієї попередньої поведінки особи у певних соціальних умовах¹.

У кримінологічній літературі існує й така точка зору, згідно з якою особа злочинця – це абстрактне поняття, що означає сукупність соціальних та соціально значущих, духовних, морально-вольових, психофізичних, інтелектуальних рис, якостей людини, яка вчинила злочин внаслідок взаємодії її поглядів, орієнтацій з криміногенними факторами зовнішнього середовища, у т. ч. і з огляду на конкретну криміногенну ситуацію².

На думку Ю.М. Антоняна, поняття особи злочинця певною мірою є умовним і формальним, оскільки належність певних дій до злочинних залежить від законодавця. Він же, як відомо, може скасувати кримінальну відповідальність за вчинки, котрі раніше ним розглядалися як злочинні³. Л.В. Кондратюк вважає, що поняття «особа злочинця» не конструктивне, оскільки передбачає апріорне існування «особи незлочинця» (певної стерильної людської категорії), і підкреслює, що це поняття (особи злочинця) як «концептуальна конструкція в світле сьогодення даних науки являється устаревшим»⁴.

На нашу думку, не можна визнати таку точку зору беззаперечною. На наш погляд, і сьогодні поняття «особа злочинця», як і «особа насильницького злочинця», мають право на існування. Однак важливим є те, яким змістом наповнені ці терміни. Слід погодитися з поглядом І.І. Карпеця, який зазначав, що не можна об'єднувати осіб, котрі вчинили різні злочини і тому є відмінними за своїми кримінологічними характеристиками, одним загальним поняттям «особа злочинця». Загальним у них є лише те, що всі вони є порушниками закону⁵.

А.В. Бородіна під особою злочинця вважає сукупність рис, притаманних особі, яка вчиняє або вчинила злочин, що складають її індивідуальність⁶. В.С. Мухіна визначає, що особа злочинця – це жертва генотипу та

¹ Блувштейн Ю.Д. Понятие личности преступника // Советское государство и право. – 1979. – № 8; Кудрявцев В.Н. Социально-психологические аспекты антиобщественного поведения // Вопросы философии. – 1974. – № 1; Яковлев А.М. Детерминизм и «свобода воли» (перспективы изучения личности преступника) // Правоведение. – 1976. – № 6; Кириллов С.И. Основы теории криминологического исследования корыстно-насильственных преступлений и их предупреждение: Автореф. дис. ... д.ю.н. (12.00.08). – М., 1999.

² Криминология и организация предупреждения преступления. – М., 1995. – С. 86.

³ Антонян Ю.М. Изучение личности преступника. – М., 1982. – С. 39.

⁴ Кондратюк Л.В. Антропология преступления (микркриминология). – М., 2001. – С. 85.

⁵ Карпец И.И. Проблема преступности. – М., 1969. – С. 101.

⁶ Бородіна А.В. Понятие личности преступника // Сборник науч. трудов Юридичес-

обставин¹. О.В. Старков зауважує, що немає самостійної категорії «особа злочинця»². На думку Г.М. Резніка, «о личности преступника можно говорить лишь применительно к весьма узкому контингенту лиц, для которых совершение преступлений стало основной, ведущей деятельностью»³.

Кримінальне право, як і кримінологія, виходить із того, що особи насильницького злочинця не існує «до и помимо совершенного нею преступления»⁴, що відкидає, заперечує поняття злочинної особи, фатально приреченої на вчинення злочинів. Тобто це, перш за все, такі риси особи, в яких відображається її суспільна небезпечність, що є ознакою суб'єкта насильницького злочину та особи насильницького злочинця.

Дійсно, стверджувати про однорідність рис та якостей особи злочинця, який вчинив необережний злочин у зв'язку з використанням ним джерел підвищеної небезпеки, порушенням правил техніки безпеки, керуванням транспортним засобом в екстремальній ситуації⁵, та особи злочинця, який вчинив умисне вбивство однієї особи з особливою жорстокістю та садизмом, заподіянням особливих страждань жертві, було б хибно.

На нашу думку, в науково-монографічній літературі цілком справедливо відзначається, що загальні риси та властивості особи злочинця необхідно шукати не тільки у самому факті вчинення злочину, а переважно у тих особливостях, які відрізняють цих осіб від законослухняних громадян та детермінують суспільно небезпечне діяння і обумовлюють потенційну схильність її до вчинення злочину у майбутньому⁶.

Крім того, переконливою є й точка зору В.Н. Бурлакова, на думку якого поняття «особа злочинця» характеризує лише суб'єкта злочину у кримінально-правовому розумінні, тому більш за все відповідає потребам виділення людини, яка вчинила злочин, поняття «криміногенна особа». Останнє є експлікацією поняття «особа злочинця» і відображає характеристику суб'єкта, схильного до вчинення злочину та його повторення. Тому

кой Академии «Фемида». – № 2. – 2006. – Караганда. – С. 24-27.

¹ Мухина В.С. Развитие личности // Сборник науч. трудов Юридической Академии «Фемида». – Караганда, 2006. – № 3. – С. 78-81.

² Залесская И.Л. Социально-демографическая характеристика личности преступника на основе трудов кафедры уголовного права и криминологии юридического факультета КУБГУ // index.php/rus/content/view/img/2260.

³ Резник Г.М. Криминологическая профилактика и социальное планирование // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 31. – М., 1979. – С. 29.

⁴ Курс уголовного права. Общая часть. – Т. 1. Учение о преступлении. – М., 2002.

⁵ Наскільки точно можна охарактеризувати як особу злочинця машиніста потягу, який намагався попередити наїзд на шкільний автобус з дітьми, що знаходився на залізничній колії з вини водія, але не зміг уникнути масової загибелі дітей.

⁶ Личность преступника (уголовно-правовое и криминологическое исследование). – Казань, 1972. – С. 14.

криміногенність являє собою комбінацію сформованих у людини суб'єктивних особливостей, котра в момент досягнення критичної маси породжує новий ефект – здатність діяти у протиправний спосіб¹.

Аналогічної точки зору дотримується С.Г. Александров, який вважає, що «использование понятия личность преступника предполагает обвинительный приговор. Поэтому для обозначения проявления существенных признаков личности преступника более целесообразно пользоваться понятием криминогенная личность»².

В кримінології існує також точка зору, що злочинець як особистість відрізняється від інших людей. Це дозволяє розглядати його як самостійний тип людини, що втілює у собі властивість, котра отримала назву «суспільна небезпечність особи»³.

С.Ф. Мілюков також вказує на наявність універсальної риси особи злочинця, притаманної всім без виключення категоріям злочинців, – суспільну небезпечність⁴.

Разом із тим, на думку В.Н. Бурлакова, суспільна небезпечність злочинця не може достатньо повно охарактеризувати особу в цілому. Саме сукупність рис особистості, їх структура та співвідношення дають найбільш повне уявлення про того, хто вчинив злочин⁵.

На нашу думку, найбільш правильною є точка зору Ю.Д. Блувштейна, який підкреслив, що «лишь применительно к тем случаям, в отношении которых исследование установит решающую или, по крайней мере, весьма важную роль личностных особенностей, можно обоснованно говорить о личности преступника как таковой»⁶.

Як слушно зазначає А.І. Долгова, немає сенсу підходити до особи злочинця як до наукової проблеми, якщо злочинцям не притаманні пев-

¹ Бурлаков В.Н. Криминогенная личность и индивидуальное предупреждение преступлений: проблемы моделирования. – СПб., 1998. – С. 9, 34.

² Криминогенна особа, тобто така особа, котра ще не вчинила злочину, але за своїми особистісними якостями близька до особи злочинця. Див.: Александров С.Г. Девиантные отклонения в структуре личности юношей, совершивших преступления: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – СПб., 1999. – С. 4-8.

³ Волженкин Б.В. Общественная опасность преступника и основание уголовной ответственности // Правоведение. – 1963. – № 3. – С. 90-93; Бурлаков В.Н. Криминогенная личность... – С. 26-28; Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. – Л., 1968. – С. 68-72; Сахаров А.Б. Об антисоциальных чертах личности преступника // Советское государство и право. – 1970. – № 10. – С. 110-116.

⁴ Милоков С.Ф. Уголовно-правовое значение криминологической характеристики преступника: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1980. – С. 7.

⁵ Бурлаков В.Н. Криминогенная личность... – СПб., 1998. – С. 30.

⁶ Блувштейн Ю.Д. Понятие личности преступника // Советское государство и право. – 1979. – № 8. – С. 97-102.

ні риси, що відрізняють їх від тих осіб, що не вчиняють злочинів¹.

На підставі вищевикладеного пропонуємо за доцільне та можливе розглядати поняття «особа насильницького злочинця» у широкому та вузькому розумінні².

У широкому розумінні поняття «особа насильницького злочинця» охоплює сукупність усіх осіб, які вчинили діяння, віднесені законодавцем до насильницьких злочинів (при цьому виділяються умисні та необережні злочинці).

У більш вузькому розумінні поняття особи злочинця містить сукупність всіх осіб, які вчинили умисні злочини із застосуванням насильства (психічного чи фізичного, або їх поєднання), що можуть потягти за собою смерть, фізичні або психічні травми, обмежити свободу пересування або волевиявлення особи, оскільки саме ця риса особи злочинця (застосування насильства) є відмінною особливістю, що відрізняє його від інших злочинців за внутрішнім змістом конкретної особистості.

В системі загального вчення про особу злочинця особа насильницького злочинця посідає особливе місце, про що свідчить підвищена увага зарубіжних вчених-кримінологів до цієї тематики³, з якою тісно пов'язане питання про насильницьку злочинність, визначення її поняття та місця в загальному кримінологічному вченні про злочинність.

Досліджуючи особу насильницького злочинця, слід також звернути увагу на широке використання у науковій літературі таких понять, як насильницька злочинність, насильницький злочин, насильство, агресія, характеристика яких лише частково входить до кола окреслених нами проблем⁴, проте саме на їх основі необхідно дати визначення особи насиль-

¹ Долгова А.И. Изучение личности преступника // Советское государство и право. – 1978. – № 6. – С. 79.

² Шалгунова С.А. Дослідження особи насильницького злочинця: потреби теорії та практики // Науковий вісник ДДУВС: Збірник наук. праць. – 2006. – № 3. – С. 219-224.

³ Сидоренкова Т.А. Криминологические проблемы предупреждения насилия против женщин в семье: Автореф. дис.... к.ю.н. – М., 1999; Шарапов Р.Д. Уголовно-правовая характеристика физического насилия: Автореф. дис.... к.ю.н. – СПб., 1999; Человек против человека. Преступное насилие // Сб. статей. – СПб., 1994; Ложкин А.И. Психология личности агрессивного-насильственного преступника (мотивационно-смысловой аспект): Автореф. дис.... к.псих.н. – М., 2000; Коньшева Л.П. Личность и ситуация как детерминанты агрессивного-насильственных преступлений. Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологическое исследование // Сб. науч. трудов ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка. – М., 1990.

⁴ Бужор В.Г. Криминологический анализ и предупреждение тяжкой насильственной групповой преступности: Автореф. дис.... к.ю.н. – М., 1992; Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологическое исследование // Сб. научных трудов. – М., 1990; Бойцов Н.И. Понятие насильственного преступления // Криминологические и уголовно-правовые проблемы борьбы с насильственной преступностью. – Л., 1988; Сабиров П.Д. Уголовно-правовая

ницького злочинця. Однак для більш точного з'ясування сутності особи насильницького злочинця зазначені поняття потребують уточнення.

Як відомо, злочини, пов'язані з насильством, спрямовані проти особи або проти власності конкретної особи, їхній характер та поширеність є важливим показником здоров'я суспільства в цілому, його соціальної та моральної зрілості¹.

У вітчизняній та зарубіжній кримінології не існує однозначної позиції щодо того, сукупність яких саме злочинів охоплюється поняттям насильницької злочинності². Для цього наводиться кримінологічна класифікація злочинів, яка передбачає урахування тих чи інших критеріїв (або ознак) у залежності від мети класифікації³. Не викликає сумнівів віднесення до насильницьких злочинів таких діянь, як умисне вбивство, умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтування. З приводу визнання грабежів, розбоїв та поєданого з насильством хуліганства насильницькими злочинами не існує єдиної точки зору⁴.

Під насильницькими злочинами, як правило, розуміють передбачені кримінальним законом умисні фізичні дії, що завдають фізичної шкоди особі, а також погрози нанесення тієї чи іншої шкоди, примусовий вплив на людину, її пригноблення, порушення особистої недоторканно-

борьба с насильственными групповыми посягательствами: Автореф. дис.... к.ю.н. – Свердловск, 1981; Сердюк Л.В. Психическое насилие как предмет уголовно-правовой оценки: Автореф. дис.... к.ю.н. – М., 1979; Гаухман Л.Д. Насилие как средство совершения преступлений. – М., 1974; Гаухман Л.Д. Борьба с насильственными посягательствами. М. 1969; Гумін О.М. Кримінально-насильницька поведінка проти особи: Монографія. – Львів: ЛьвДУВС, 2009; Симонов В.Н. Уголовно-правовая характеристика физического насилия: Автореф. дис.... к.ю.н. – Свердловск, 1972; Костров Г.К. Уголовно-правовое значение угрозы: Автореф. дис. ... к.ю.н. – М., 1970; Кривошекова Н.В. О криминологическом понятии «насильственная преступность» // Методологические вопросы криминологических исследований. – М., 1983; Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировой криминологический анализ. – М., 1997. – С. 193-198; Шаблистий В.В. Кримінальна відповідальність за погрозу вбивством: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Дніпропетровськ, 2010, та ін.

¹ Васильев А.Б., Дунаев С.А. Проблемы насильственной преступности в Москве // Предупреждение преступности и обеспечение безопасности в городах: Матер. международной науч.-практ. конф. (7-8 апреля 1999 г.). – М., 1999. – С. 154.

² Кривошекова Н.В. О криминологическом понятии «насильственная преступность» // Методологические вопросы криминологических исследований. – М., 1983; Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировой криминологический анализ. – 1997. – С. 193-198.

³ Блувштейн Ю.Д. Криминологическая классификация преступности и преступников: Лекция. – М., 1976. – С. 3-4.

⁴ Сидоренкова Т.А. Криминологические проблемы предупреждения насилия против женщин в семье: Автореф. дис...канд. юрид. наук (12.00.08). – М., 1999. – С. 18; Личность преступника. – М., 1971. – С. 107; Доронин Г.Н. Личность несовершеннолетних, осужденных за насильственное преступление: Автореф. дис....к.ю.н. – Томск, 1980. – С. 5; Криминология. Кузнецова– М., 1994. – С. 234 -237.

сті. Наслідком такого насильства можуть бути позбавлення життя, заподіяння шкоди соматичному чи психічному здоров'ю особи, її честі, гідності та свободі індивіда, небажані зміни його соціального статусу¹. При цьому обсяг шкоди, заподіяної потерпілій особі, може бути різним: фізична, психологічна, економічна, сексуальна².

У вузькому розумінні під насильницькими злочинами проти особи розуміють нелегітимні, заборонені кримінальним законом діяння, що посягають на життя, здоров'я, фізичну (у т. ч. статеву) недоторканність особи³. Також виділяється відносно нове поняття у вітчизняній кримінології – кримінальна насильницька поведінка (О.М. Гумін, 2009 р.), під якою розуміють передбачений кримінальним законом умисний насильницький вчинок чи їх сукупність, які спрямовуються на досягнення насильницької мети, супроводжуються завданням фізичної, економічної, сексуальної та психологічної шкоди, обумовлюючись при цьому певною потребою та в основному зводиться до вчинення насильницького злочину⁴. Однак, ми вважаємо, що таке поняття є спірним і потребує уточнення щодо мети насильницького діяння. У такому визначенні автор обмежує кримінальну насильницьку поведінку лише метою застосування насильства, тоді як у насильницьких злочинах мають місце й інші цілі, з якими застосовується насильство (викрадення людини та подальше вимагання коштів; застосування фізичного насильства з метою подолати опір потерпілої особи та вчинити сексуальне насильство; обмежити свободу людини з метою подальшого примушування її до робочої праці тощо). В усіх цих випадках насильство є не метою, а одним із способів досягнення злочинної мети.

Як зауважують Е.П. Побегайло та А.А. Міщенко, і ми з ними цілком згодні, з огляду на те, що безпека особи в сучасних умовах є одним із головних об'єктів правової охорони, грабежі та розбої доцільно об'єднати (принаймні у даному дослідженні) з традиційними насильницькими злочинами, хоча їх і відносять до групи корисливо-насильницьких злочинів. Насильницькі грабежі та розбої належать до двооб'єктних злочинів, і при їх вчиненні шкода заподіюється власності особи, але більш важливою цінністю при цьому є «безпека особи». Вони мають багато загальних кримінологічно значущих рис та ознак із традиційними насильницькими зло-

¹ Антонян Ю.М. Общий очерк о преступном насилии // Человек против человека. Преступное насилие. – СПб., 1994. – С. 22.

² Гумін О.М. Кримінально-насильницька поведінка проти особи: Монографія. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С.43.

³ Гишинский Я.И. Криминология. Курс лекций. – СПб., 2002. – С. 181.

⁴ Гумін О.М. Кримінально-насильницька поведінка проти особи: Монографія. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С.46-47.

чинами проти особи (вбивствами, тілесними ушкодженнями, хуліганством), значною мірою схожою є й методика їх попередження¹.

Включення до розглядуваної групи хуліганства пов'язано зі спільністю причин, способів кримінальних дій, конкретних ситуацій, особистісних якостей злочинців. Істотним є і те, що велика кількість насильницьких злочинів вчиняється із хуліганських мотивів. У той же час переважаюча більшість актів кримінально караного хуліганства поєднана з насильством над особою, нанесенням побоїв та тілесних ушкоджень², використанням зброї як знаряддя психічного чи фізичного насильства. Так, вивчені нами у межах цього дослідження дані кримінальних справ дозволяють констатувати, що насильницькі злочинці розпочинають свій кримінальний шлях із хуліганства, розбою, що пізніше переростає у більш небезпечні діяння: нанесення тілесних ушкоджень, зґвалтування та умисні вбивства.

Конститууючою ознакою насильницьких злочинів є насильство над потерпілою особою, що розуміється як беззаконне застосування сили, примусовий, тобто вчинений проти волі іншої особи вплив на неї³. В усіх випадках, коли насильство входить до об'єктивної сторони злочину, останній розглядається як насильницький⁴.

До насильницької злочинності можна віднести діяння, що посягають на різні об'єкти, але пов'язані єдиною мотивацією (насильницькою чи агресивно-насильницькою). При цьому ми маємо на увазі і насильство «інструментальне» (наприклад, спрямоване на заволодіння чужим майном), і насильство як самоціль (наприклад, безглузде мордування потерпілого).

У вітчизняній та зарубіжній кримінологічній літературі не вироблено універсального тлумачення поняття насильства, тому у нього вкладається різний зміст⁵.

Так, у тлумачному словнику російської мови насильство визначається як «применение физической силы к кому-нибудь, принудительное

¹ Побегайло Э. Ф., Мищенко А. А. Современные тенденции криминального насилия в России // Человек против человека. Преступное насилие: Сб. статей под общ. ред. Ю. М. Антоняна, С. Ф. Милюкова. - СПб.: ВНИИ МВД России, СПб. ВШ МВД России, 2001. - С. 30-31.

² Побегайло Э.Ф., Мищенко А.А. Современные тенденции криминального... – С. 31.

³ Насильственная преступность. – М., 1997. – С. 49.

⁴ Наумов А.В. Уголовно-правовое значение насилия // Насильственная преступность. – М., 1997. – С. 58.

⁵ Агафонова М.Ю. Общие тенденции насилия // Философия права и вопросы формирования современной государственно-правовой идеологии: Матер. Всероссийской науч.-теорет. конф. (24-25 октяб. 2001 г.). – Ростов н/Д, 2001. – С. 255; Симонов В.И., Шумихин В.Г. Преступное насилие: понятие, характеристика и квалификация насильственных посягательств на собственность. – Пермь, 1992. – С. 11.

воздействие на кого-нибудь, что-нибудь, притеснение, беззаконие»¹. Насильник – «притеснитель, угнетатель, действующий на другого человека против его воли, желания»².

Слід зазначити, що уже на ранніх стадіях розвитку законодавства виявилася тенденція до виділення насильства як свого роду міжнормативного поняття, що означає найбільш небезпечні види посягань на особу³. У кримінальному праві виділяють фізичне насильство, під яким розуміють фізичний вплив на потерпілого (побої, нанесення синців, саден, заподіяння фізичного болю, фізичне утримання тощо) та психічне насильство, що тлумачиться як погроза застосування насильства⁴.

Насильство розглядається як прояв агресивності у міжособистісних стосунках. Однак, як справедливо зазначають фахівці, в літературі не завжди проводиться розмежування понять «насильство» та «агресія»⁵.

При визначенні поняття агресії підкреслюється умисний, цілеспрямований характер дій, деструктивний щодо об'єкта посягання, а насильство (на відміну від агресії, притаманне тільки людському суспільству) – це поведінка, що також завдає шкоди, але є більш інтенсивною, часто з великою кількістю винних та жертв, інколи є організованою (банда)⁶.

Зарубіжні фахівці тлумачать агресію як «действие или попытка действия с намерением причинить другому зло, вред, ущерб, физический или психологический, или уничтожить объект. Насилие – деструктивная физическая агрессия, намеренно направленная на причинение вреда другим людям или порчу (уничтожение) вещей. Насилие может быть заранее спланированным или случайным, длительным или кратковременным, интенсивным или неконтролируемым. Оно всегда причиняет вред или уничтожает жертву или является попыткой причинить вред или уничтожить»⁷.

Також у зарубіжній кримінології виділяють інструментальне наси-

¹ Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 1984. – С. 344.

² Словарь современного русского литературного языка. – М., 1988. – С. 545.

³ Иванцова Н. Рецензия: Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовно праве. – СПб., 2001. // Уголовное право. – 2004. – № 4. – С. 131.

⁴ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, 2001. – с.164, 282-283, 293-294; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 6-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2009. – С. 119, 162-163, 308.

⁵ Гишинский Я.И. Социальное насилие и насильственная преступность. // Человек против человека. Преступное насилие: Сб. статей под общ. ред. Ю.М.Антоныяна, С.Ф.Миллюкова. - СПб.: ВНИИ МВД России, СПб. ВШ МВД России, 2001. - С. 43-44.

⁶ Там само. – С. 44.

⁷ Daniels and Gilula. Див. у кн.: Бартол Курт. Психология криминального поведения. – СПб., 2004. – С. 153.

льство (тобто насильство як спосіб досягнення злочинної мети) і насильство як таке. Зарубіжні вчені визначають два типи агресії: ворожу (або експресивну) та інструментальну агресію. Такий розподіл вперше був запропонований у 1964 р. Фешбахом¹. На їхню думку, ці два типи відрізняються цілями або винагородами, котрі отримує агресор при їх досягненні. Ворожа (або експресивна) агресія – це акти агресії, вчинювані у відповідь на агресивні стимули та вплив, що викликають гнів, такі як образи, фізичні чи особисті невдачі. Мета агресора – примусити жертву страждати (заподіяти жертві страждання)².

Інструментальна агресія породжується, як правило, конкуренцією або бажанням отримати будь-який об'єкт чи статус, котрим володіє будь-хто інший: коштовності, гроші, територію. Агресор намагається заволодіти бажаним об'єктом за всяку ціну. З інструментальною агресією, як правило, пов'язані грабежі, крадіжки зі зломом, вимагання. Наявна мета грабіжників – заволодіти цінними об'єктами. Як правило, при цьому відсутні наміри заподіяти жертві страждання, біль. Однак якщо хтось стає перешкодою на шляху грабіжника до мети, він відчуває себе вимушеним напасти на цю людину, оскільки в іншому випадку ризикує не досягти бажаного. Прикладом інструментальної агресії може бути холоднокрівне, розраховане вбивство, вчинене найманцем Міллером³.

Досліджуючи окремі блоки однорідних злочинів, кримінологія виходить із того, що злочинність – це загальне, у той час як корислива, насильницька, корисливо-насильницька, організована, рецидивна – це ті рівні, котрі є виразом системи науки, що досліджує зазначене явище, її складові як цілого⁴. Таким чином, пропонується розглядати особу злочинця як рівень загального, особу насильницького злочинця (або корисливого, корисливо-насильницького злочинця) – як рівень окремого, а особу озброєного злочинця – як рівень особливого⁵.

Вищевикладене дозволяє нам визначати особу насильницького зло-

¹ Там само. – С.153.

² Більша частина вбивств, зґвалтувань та інших насильницьких злочинів, спрямованих на заподіяння шкоди жертві, викликані ворожою агресією. Поведінка агресора у таких випадках характеризується інтенсивною та бурхливою емоцією гніву, що визначається як стан збудження, викликаний атакою з боку інших та фрустраціями. У стані гніву, викликаного економічним становищем, безробітний стріляє у випадкового мотоцикліста, який проїжджав поблизу нього, та відчуває задоволення від того, що так «вдало» помстився суспільству. Див.: Бартол Курт. Психологія кримінального поведіння... – С. 153.

³ Бартол Курт. Психологія кримінального поведіння... – С. 153.

⁴ Корецький Д.А., Землянухина Л.М. Личность вооруженного преступника и предупреждение вооруженных преступлений. – СПб., 2003. – С. 39.

⁵ Корецький Д.А., Землянухина Л.М. Личность вооруженного преступника и предупреждение вооруженных преступлений. – СПб., 2003. – С. 39.

чинця як найбільш небезпечний різновид особи злочинця, що посідає одне з головних місць у системі загального вчення про особу злочинця.

Сьогодні здійснюються спроби дати визначення найбільш небезпечним злочинцям, котрі вчиняють насильницькі злочини (озброєним, терористам, кіллерам). Так, С.Н. Судакова формулює наступне визначення вбивці: людину з притаманними їй соціально-демографічними та психофізіологічними і психологічними особливостями, що виявляють себе у можливості прояву насильства, деформованості системи загальнолюдських цінностей, що відображає зневажливе ставлення до людського життя, а це, у свою чергу, безпосередньо виявляється у поведінці та призводить у результаті до формування рішення вчинити вбивство¹.

Узагальнюючи вищевикладене, можна дійти висновку, що особа насильницького злочинця містить у собі сукупність осіб, які вчинили різнооб'єктні у кримінально-правовому розумінні, але кримінологічно однорідні насильницькі злочини проти особи, її життя, здоров'я, волі, честі, гідності, особистої недоторканості, статевої свободи і статевої недоторканості, і характеризується агресивною поведінкою, або такою, що при вирішенні конкретних життєвих ситуацій та соціальних конфліктів обирає насильницьких спосіб їх розв'язання (фізичне, психічне насильство), або для якої насильство є елементом мотивації інструментом (способом) для досягнення злочинного результату.

Висновки до розділу 1

На підставі проведеного дослідження ми вважаємо, що можна умовно виділити декілька етапів у філософсько-науковій думці світу по вивченню особи злочинця та особи насильницького злочинця зокрема. Вперше інтерес до особи злочинця виник у давніх часи та був відображений у філософських працях Протагора, Гомера, Платона, Аристотеля, Полемона, Плотика, Августина, Плінія. Цей час (I-III ст. до н.е.) можна визначити як 1-й період у дослідженні особи насильницького злочинця та особи злочинця в цілому. Біологічне в особі заперечувалося Аристотелем, а головним ставало соціальне, але змінене суб'єктивним сприйняттям бажання вчинити злочин. Проте якщо людина сама приймає рішення: бути їй добродійною чи навпаки, то вона повинна усвідомлювати, що саме є добрим, а що – поганим. Отже, думка Аристотеля могла

¹ Судакова Т.Н. Убийцы и их жертвы (Криминологическое, виктимологическое и уголовно-правовое исследование): Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Владивосток, 2002. – С. 5-8.

бути застосована лише до особи, яка усвідомлено приймає рішення: вчинити злочин чи ні. Що ж стосується осіб, які не усвідомлюють (є неосудними) або під впливом певних чинників (розладів психіки, сильних емоцій) усвідомлюють не повною мірою суспільну небезпечність та шкідливість своїх вчинків, то їх називати злочинцями не можна.

Філософські праці стали підґрунтям для подальшого осмислення особи злочинця та вироблення окремого вчення про таку особу. Виділення у загальному обсязі знань про особу злочинця самостійного вчення про особу насильницького злочинця не було здійснено. Однак вивчення особи злочинця в цілому здійснювалося, в першу чергу, на основі знань, що стосувалися осіб, які вчиняли найбільш поширені, небезпечні та шкідливі протиправні діяння і злочини: крадіжки, умисні вбивства та інші насильницькі злочини проти особистої безпеки особи в їх сучасному розумінні. В період античної філософії (VI ст. до н.е. – IX ст. н.е. – це 2-й період у вивченні особи насильницького злочинця) були закладені зародки кримінальної антропології, оскільки давніми філософами (Августин, Пліній) проголошувалося, що одним із двох підозрюваних у вчиненні злочину винним вважається той, хто є більш невродливим та потворним.

У середньовіччі (X-XIII ст. – це 3-й період вивчення особи насильницького злочинця) такі погляди також мали підтримку та набули ще більшого розвитку, і поступово сформувалися три основні погляди на сутність особистості злочинця: перший – пов'язаний з наданням першочергового значення антропологічним рисам злочинця, другий – вивчав вплив самого індивіда на вчинення ним злочину і третій – мав теологічні риси і пояснював вчинки особи тим, що вона підвладна богу, який тільки один керує всіма вчинками людей, у т. ч. і злочинними.

Подальший генезис філософської думки (епоха Ренесансу – з XIV ст.) характеризується розквітом гуманізму, зростанням особистісних начал, зверненням поглядів на людину, яка у своїй різноманітності має позитивні та негативні риси. Якщо у християнських філософів принцип антропоцентризму був підпорядкований принципу геоцентризму: хоча бог і створює світ для людини, але людини ущербної, обтяженої гріхопадінням, приреченої на тяжку працю та аскетичне життя, то у гуманістів епохи раннього Відродження людина розуміється як центр, як єдність душі і тіла. У гуманістів (Салютаті, Помпонаці, Кальвін, Кампанелла) вирішувалося питання можливої відповідальності злочинця за свої вчинки, значущості внутрішніх рис особистості для можливого прийняття рішення про вчинення злочину. Пізніше (з XVIII ст.) формується соціологічний напрям у поясненні особи злочинця та причин вчинення злочину, відповідно до якого суспільство визнається таким, що штовхає особу на вчинення злочину і

формує особу злочинця. У ці часи так само, як і у попередні століття, переважає вивчення особи, яка вчиняє умисні вбивства, зґвалтування, крадіжки, розбої, хоча окремо не виділяється вивчення особи насильницького злочинця. Таким чином, 4-й період вивчення особи насильницького злочинця можна визначити періодом XIV-XIX ст.ст.

Перші спроби дослідження саме особи насильницького злочинця здійснені у 20-30-і рр. ХХ ст., який ознаменував початок нового, 5-го періоду вивчення особи насильницького злочинця. У цей час вченими, які працювали у кримінологічних кабінетах (Я. Берман, Е.К. Краснушкін, С.В. Познишев, Е.Н. Тарновський) у період формування та розвитку вітчизняної кримінологічної науки. Саме робота цих кабінетів стала поштовхом до вивчення особи злочинця та особи насильницького злочинця зокрема, оскільки основними питаннями розробки були вбивця в законі та у пенітенціарній практиці, психологія та психопатологія вбивств, індивідуальні характеристики вбивць, жінки-вбивці, психологія хуліганства, статеві злочини у зв'язку із фізичним юродством, каліцтвом, злочини проти життя новонародженого тощо.

В період 1944-1960 рр. дослідження особи злочинця здійснювалися переважно в межах науки кримінального права, і більшість уваги дослідників було приділено питанням суб'єкта злочину, а не особи злочинця. Лише роботи А.Б. Сахарова, Н.С. Лейкіної, О.А. Герцензона, Г.М. Міньковського були спрямовані на вивчення особи злочинця з кримінологічної точки зору. В цих дослідженнях сутність особи злочинця була зведена до психологічних ознак і особливостей особи та суто психологічних причин вчинення злочинів (А.Б. Сахаров, Н.С. Лейкіна), особа злочинця розглядалася як поняття, тотожне щодо суб'єкта злочину (Н.С. Лейкіна), мало місце повне заперечення біологізаторського підходу до вивчення особи злочинця (О.А. Герцензон). Найбільш прогресивними, на наш погляд, були погляди О.М. Яковлєва, Б.С. Волкова. Останній виділяв в особі злочинця не лише психологічні, а й соціальні причини, що штовхали її до вчинення злочинів.

У сучасних дослідження особи злочинця помітними є праці А.П. Закалюка, який здійснив спробу окреслити узагальнені показники криміногенної особи, до яких він відносить, у першу чергу, антисоціальну (криміногенну) спрямованість особи. Криміногенну спрямованість цей автор визначає як спрямованість, що базується на світогляді і системі відносин до суспільства, що формується в процесі соціального розвитку людини: переконань, ідеалів, інтересів, потреб, які інтегративно відбивають домінуючий соціально-типовий зміст і життєву позицію особи, кримінальну діяльність, що внутрішньо обумовлює її. Антигромадська спрямованість береться ним і як підстава для здійснення типології особи

злочинця. Розповсюдження на криміногенну особу терміна «особа злочинця» А.П. Закалюк не визнає, оскільки вважає, що немає підстав для такого широкого її тлумачення, з чим важко погодитися, оскільки смислове навантаження кримінологічного поняття «особа злочинця» не може зводитися суто до кримінально-правового до часу вчинення злочину.

Таким чином, з початку 1960-х років можна відліковувати 6-й період у вивченні особи насильницького злочинця, оскільки саме у цей час відбувається вивчення особи злочинця на новому рівні. В кримінологічній науці свідомо виділяються самостійні дослідження насильницької, організованої, рецидивної, професійної злочинності, що і утворюють підґрунтя для окремого вивчення особи насильницького злочинця.

Останні тридцять років (1980-2011 рр.) найбільш ґрунтовні дослідження особи насильницького злочинця були здійснені російськими вченими Ю.М. Антоняном, М.М. Бабаєвим, В.Е. Еміновим, В.Ю. Квашисом та ін. Вітчизняні дослідники вивчали особу насильницького злочинця лише по окремих її видах: особа вбивці (М.Ю. Валуйська, В.В. Василевич, А.П. Гусак, та інші), особа корисливо-насильницького злочинця (О.М. Гумін) особа хулігана (Г.І. Піщенко), особа статевого злочинця (М.М. Корчовий, І.І. Лановенко, А.П. Тузов, Д.А. Тузов, А.С. Лукаш, Л.М. Мороз), особа злочинця з психічними аномаліями (О.А. Бухановська, О.О. Ходимчук, Л.О. Бауер). Хоча при цьому окремого вивчення особи насильницького злочинця й не проводилося, однак досліджувалися кримінологічні особливості та ознаки осіб, які вчиняли умисні вбивства на замовлення, умисні вбивства у побуті, статеві злочини, серійні зґвалтування, розбійні напади, вимагання. Таким чином, у вітчизняних та зарубіжних кримінологічних дослідженнях не існує сталої системи наукових знань про особу насильницького злочинця, хоча окремі аспекти такої категорії злочинців й досліджувалися.

На нашу думку, особа насильницького злочинця містить у собі сукупність осіб, які вчинили різнооб'єктні у кримінально-правовому розумінні, але кримінологічно однорідні насильницькі злочини проти особи, її життя, здоров'я, волі, честі, гідності, особистої недоторканості, статевої свободи і статевої недоторканості, і характеризується агресивною поведінкою, або такою, що при вирішенні конкретних життєвих ситуацій та соціальних конфліктів обирає насильницьких способів їх розв'язання (фізичне, психічне насильство), або для якої насильство є елементом мотивації інструментом (способом) для досягнення злочинного результату.

Розділ 2. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСИЛЬСТВА ЯК СЕРЕДОВИЩА ФОРМУВАННЯ ОСОБИ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ

2.1. Поняття насильства та його загальна кримінологічна характеристика

Протягом останніх років в Україні зберігається вкрай складна криміногенна ситуація. Спостерігається не тільки зростання злочинності, але й зміна її характеру. Злочинність набуває нових якостей, таких як: організованість, професіоналізм, озброєність та ін. Динаміку та структуру злочинності сьогодні визначають не стільки традиційні причини й умови, хоча вони і зберігають свою значущість, скільки численні фактори, що впливають із сучасних кризових явищ у соціально-економічній сфері. Як відзначається в науково-монографічній літературі, злочинність в Україні, як і в інших країнах колишнього СРСР, за останні кілька років стала явищем загальнонаціонального масштабу. При цьому підкреслюється: якщо раніше боротьба зі злочинністю розглядалася як завдання правоохоронних органів, те зараз вона виходить на одне з перших місць серед проблем, що глибоко турбують державу і суспільство в цілому¹. Нинішня криміногенна ситуація в Україні – це якісно новий феномен як за масштабами злочинних проявів, так і за ступенем руйнівного впливу на життєздатність суспільства, функціонування і безпеку держави, права та свободи її громадян. У першу чергу, як справедливо зазначають вітчизняні вчені, це стосується насильницької злочинності. Адже насильство, насильницькі злочини посягають на найбільш безцінне благо – життя людини, її здоров'я, тілесну та психічну недоторканність. Насильство взагалі, а особливо кримінальне, створює атмосферу страху, непевності у своїй безпеці, занепокоєнні про долю близьких. Звідси важливість і необхідність захисту особистості від насильства, що є, за загальним визначенням в літературі, найбільш небезпечною формою злочинної діяльності, а тому питанням попередження насильницьких злочинів та захисту особи від насильства слід приділяти особливу увагу.

За даними оглядів ООН, злочинність у світі зростає в середньому на

¹ Сухарев А.Я. Феномен российской преступности в переходный период: тенденции, пути и средства противодействия: Автореф. дис. ... д.ю.н. (12.00.08). – М., 1996. – С. 10.

5 % на рік при збільшенні кількості населення на 1-1,2 %. При цьому має місце збільшення суспільної небезпечності злочинності та заподіяваної нею шкоди¹. На сучасному етапі, як слушно зазначає Н.С. Карпов, злочинність характеризують такі властивості, як масштабність, професійність, організованість, транснаціональність і висока технічна озброєність, а це потребує нових і виважених підходів до протидії².

Одним із показників, за якими оцінюється робота правоохоронних органів у сфері протидії злочинності, є стан боротьби зі вбивствами та замахами на вбивство, а також з іншими тяжкими та особливо тяжкими злочинами, більшість із яких складають ті, що вчинені із застосуванням насильства.

Динаміка кількості вбивств та замахів на вбивство в Україні характеризується такими показниками: у 1972 р. було зареєстровано 1577 вбивств та замахів на вбивство, у 1980 р. – 2378, 1990 р. – 2823, 2000 р. – 4806, 2005 р. – 3315, 2010 р. – 2360. Таким чином, спостерігається відносне зниження показників, але цифри статистичної звітності не відображають справжніх кількісних параметрів злочинності, а є лише підсумком реєстрації й обліку злочинів³. При цьому необхідно мати на увазі, що облік вбивств в Україні здійснюється за фактами (за кількістю виявлених злочинів), а не за їх жертвами, оскільки вбивство двох і більше осіб реєструється як одне злочинне діяння. Крім того, в нашій країні щорічно реєструється значна кількість безвісти зниклих осіб, невпізнаних трупів, а також велика кількість випадків умисного заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, що закінчуються смертю потерпілого, котрі не враховуються як вбивства, – зважаючи на це, випадків фактично вчинюваних насильницьких заподіянь смерті буде набагато більше, ніж фіксується у звітності. Проведене нами опитування працівників карного розшуку, слідчих ОВС та працівників установ виконання покарань закритого типу підтверджує цей висновок.

За даними ООН, у світі щорічно в середньому вчиняється 9,8 вбивства на 100 тис. населення, в арабських країнах – 2,4; в Західній Європі – 3,5; в Південній Азії – 7,2; в Північній Америці – 9; в Африці – 15; в Латинській Америці – 21. Рівень умисних вбивств в країнах колишнього

¹ Валуйська М.Ю. Кримінологічна характеристика осіб, що вчинили умисні вбивства при обтяжуючих обставинах: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.pbuv.gov.ua/>. – Харків, 2002. – С. 1-2; Петрова И.С. Ответственность по уголовному законодательству России и зарубежных стран за убийство при отягчающих обстоятельствах: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Самара, 2007. – С. 1.

² Карпов Н.С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності: Автореф. дис. ... д.ю.н. (12.00.09). – К., 2008. – С. 9.

³ Там само. – С. 10.

СРСР за офіційними статистичними даними є дещо вищим від середньосвітових [612, с. 1-2]¹. Так, коефіцієнт вбивств в Україні у 1970 р. склав 1, у 1980 р. – 1,1, 1990 р. – 1,2, 2000 р. – 1,0, 2010 р. – 0,8 на 100 тис. населення. Вбивство при цьому є основою насильницьких злочинів проти особи і становить найбільш небезпечну їх форму та найбільш небезпечний наслідок.

Так, коефіцієнт всіх насильницьких злочинів, вчинених в Україні (злочинів проти життя та здоров'я особи, статевих злочинів, випадків торгівлі людьми, незаконного позбавлення волі або викрадення людини тощо) за період 1987-2010 рр. склав 1,0-1,5 (11228) на 100 тис. населення з незначними коливаннями в періоди загострення економічної та політичної кризи (1989-1991, 1993-1995, 2003-2005, 2008-2011 рр).

Таким чином, поки що немає ознак зменшення кількості випадків вчинення насильницьких злочинів, а тому наведена група злочинів та осіб, які їх вчиняють, потребують особливої уваги, як із боку правоохоронних органів та інститутів громадянського суспільства, так і з боку науки кримінального права, кримінології та інших наук гуманітарного профілю, з метою пошуку ефективних засобів протидії зазначеному виду злочинності².

Основними каталізаторами насильницьких злочинів в Україні є фактори економічного характеру, а також пияцтво та наркоманія. Разом із тим не можна ігнорувати і той факт, що причини вбивств необхідно розглядати через призму особи насильницького злочинця (вбивці, гвалтівника, хулігана) та його жертви. Вивчення віктимних ознак особи потерпілих є корисним для виявлення потенційних жертв вбивств, зґвалтувань, проявів хуліганства тощо з метою попередження цієї категорії злочинів.

У загальноприйнятому вживанні, зважаючи на етимологічний зміст, під насильством розуміють протизаконне застосування сили, примусовий, тобто проти волі іншої особи, вплив на неї. Насильство визначається ще і як дія, соромлива, образлива, незаконна і свавільна³. Існують і інші визначення, в залежності від події та обстановки, коли застосовується насильство (політичне, економічне тощо).

Насильницькими злочинами вважають передбачені Кримінальним

¹ Петрова И.С. Ответственность по уголовному законодательству России и зарубежных стран за убийство при отягчающих обстоятельствах: Автореф. дис.... к.ю.н. (12.00.08). – Самара, 2007. – С. 1-2.

² Шалгунова С.А. Кримінологічна безпека особи та її захист від злочинного насильства // Науковий вісник ДДУВС: Збірник наук. праць. – 2009. – № 2. – С. 116.

³ Словарь современного русского литературного языка. – М., 1959. – С. 545; Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т. II. – М., 1989. – С. 469.

кодексом України суспільно небезпечні винні діяння, вчинені шляхом енергетичного впливу на органи і тканини людини, їх фізіологічні функції за допомогою використання матеріальних факторів зовнішнього середовища (механічних, фізичних, хімічних і біологічних) та/або шляхом здійснення впливу на їх психіку за допомогою інформаційного впливу, всупереч волі людини, здатні заподіяти органічну, фізіологічну чи психічну травму, а також обмежити свободу волевиявлення або дії людини¹.

Для визначення понять насильства і насильницької злочинності, необхідно звернутися до змісту понять «насильство» та «агресія». Агресія, як прояв соціального насильства, є «абсолютним злом», і підлягає безумовному осуду. Однак, поняття агресії значно більш широке, ніж поняття насильства, і ось чому: 1) насильство застосовують один до одного лише люди і роблять це з великим задоволенням і часто без потреби (тварини можуть проявлять агресивність як спосіб існування і захисту); 2) людина – як істота, наділена свідомістю, здатна вбити будь-кого, без застосування насильства, а одними лише словами, навіть без погроз (наклепом, неправдивим доносом, образою тощо); 3) агресія може бути і безадресною, коли сучасний варвар з нудьги пише маляною фарбою свої ініціали на фронтоні історичної будівлі².

На думку К. Изарда, агресія – це словесна або фізична дія, спрямована на заподіяння шкоди³. Агресія – це мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам (правилам) співіснування людей у суспільстві, яка заподіює шкоду об'єктам нападу (живим або штучним), завдає шкоди людям або викликає у них психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруженості, страху, пригніченості тощо). Агресивні дії можуть виступати у таких формах, як: 1) засіб досягнення якої-небудь визначеної мети; 2) спосіб психологічної розрядки; 3) спосіб задоволення потреби в самореалізації і самоствердженні⁴.

Агресія – один із термінів, що використовується також для визначення жорстокої, насильницької поведінки в теорії кримінального права. Під агресією розуміється застосування збройної сили однією державою (групою держав) проти суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності іншої держави або народу (нації)⁵.

¹ Ігнатів О. Кримінальне насильство: окремі питання // Право України. – 2005. – № 3. – С. 70.

² Бандурка А.М., Зелінський А.Ф. Вандалізм. – Х. : Ун-т внутр. дел, 1996. – С. 7.

³ Изард К. Емоции человека. – М. : , 1980. – С. 312.

⁴ Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Мещерякова, В. Зинченко. – СПб., 2003. – С. 11.

⁵ Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т.1 А-Г. – Т.2 Д-Й. – Т.4 Н-П. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.», 1999. – С. 38.

Агресія визначається як «незаконное с точки зрения международного права применение вооруженной силы одним государством против суверенитета, территориальной неприкосновенности или политической независимости другого государства» та «открытая неприязнь, вызывающая враждебность»¹. Таким чином, поняття агресії використовується для визначення характеру взаємовідносин між державами. Що ж стосується характеристики взаємовідносин між особами, то агресія представляє собою будь-який протизаконний напад на особу, групу осіб, захоплення їх земель, майна тощо².

Німецький психолог Х. Хекхаузен розглядає агресію як умисні дії з метою заподіяння шкоди. Можливі такі випадки, коли агресивні дії виникають «мимовільно, спонтанно», із бажання перешкодити, нашкодити будь-кому, обійтися з будь-ким несправедливо, образити будь-кого. У зв'язку з цим необхідно розрізняти реактивну та спонтанну агресію. Реактивною є агресія на певну ситуацію, а спонтанною – та, що виникає несподівано, внаслідок певних процесів у свідомості та психіці особи³.

В науковій літературі виділяють декілька видів агресивних реакцій⁴: фізична агресія (напад); непряма агресія (злобні клевети та жарти, вибухи люті, що проявляються в криках тощо); схильність до дратівливості (готовність до прояву негативних почуттів при щонайменшому збудженні); образа (здрісль та ненависть до оточуючих); підозрілість; вербальна агресія (вираз негативних почуттів через крик, погрози, прокляття тощо).

Ю.М. Антонян пропонує розуміти під агресивністю особливості (рисни) особистості, а під агресією – відповідну поведінку, що полягає у демонстрації сили, погрози її застосування, або з використанням сили щодо окремої особи або групи осіб⁵.

Таким чином, в правовій літературі та психології агресивну поведінку розглядають, перш за все, як заподіяння шкоди або погрозу її спричинення іншим індивідам.

Під поняттям насильства розуміється «применение физической си-

¹ Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / РАН. Ин-т рус. языка им.В.В.Виноградова. – 4-е изд., доп. – М.: Азбуковник, 1999. – С. 18.

² Новейший словарь иностранных слов и выражений. – М.: Современный литератор, 2003. – С. 20.

³ Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – М., 1986. – Т. 1. – С.365-367.

⁴ Еникополов С.Н. Некоторые результаты исследования агрессии // Личность преступника как объект психологического исследования. – М., 1979. – С.101.

⁵ Антонян Ю.М. Общий очерк о преступном насилии // Человек против человека. Преступное насилие. Сб. ст. / Под общ. ред. Ю.М.Антоняна, С.Ф.Милюкова. – СПб., 1994. – С. 11.

лы к кому-либо, принудительное воздействие на кого-нибудь, нарушение личной неприкосновенности»¹.

В юриспруденції насильство тлумачиться як умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу, проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду, або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою. Такий вплив на особу здійснюється вчиненням певних умисних діянь².

Філософи пов'язують поняття насильства із застосуванням тим чи іншим класом (соціальною групою) різних форм примусу щодо інших класів (соціальних груп) з метою придбання або ж збереження економічного і політичного панування, завоювання тих або інших прав та привілеїв. При цьому насильство зводиться навіть до озброєного впливу³. У цьому розумінні деякі філософи приписують насильству вирішальну роль.

На думку філософів і соціологів, проблема насильства завжди набувала особливого значення у періоди різних політичних, економічних, соціальних поворотів у розвитку будь-якого суспільства. Насильство при цьому розглядається з різних позицій. Так, проблема політичного насильства пов'язується з погрозами війни, воєнних дій, із питаннями економічних санкцій тощо⁴. У літературі можна зустріти й такі терміни, як «силове вирішення економічних проблем» або «тиск на економіку», коли, власне кажучи, йдеться про економічне насильство⁵. Досить часто то вказується на особливість і небезпеку військового насильства⁶. Однак як усі ці різновиди укладаються в рамки єдиного поняття – соціальне насильство, що пов'язане з відповідними протиріччями та конфліктами. Найбільш широке розуміння насильства може розглядатися тільки в соціологічному контексті, коли виявляються суспільні протиріччя і конфлікти⁷. На це ж вказують і інші автори. На думку І.Н. Адамова, будь-які

¹ Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / РАН. Ин-т рус. языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., доп. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.

² Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т.1 А-Г. – Т.2 Д-Й. – Т.4 Н-П. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.», 1999. – С. 68.

³ Большая Советская Энциклопедия. – Т. 17. – М., 1974. – С. 297.

⁴ Кисли С. Стратегия, политика и совесть. – М., 1988. – С. 14-15.

⁵ Гумін О.М. Кримінально-насильницька поведінка проти особи: Монографія. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 43; Международные экономические сообщества: цели, стратегия, тактика. – М., 1997. – С. 17, 21, 40.

⁶ Черкизов Г.Н. Год-1941, месяц-июнь. – М., 1984. – С. 30; Кочевник И.М. Военная мощь государства. – М., 1986. – С. 5, 21, 35.

⁷ Див.: Роговин В.З. Социальная политика и ее влияние на систему общественных отношений // Вопросы философии. – 1978. – № 8; Штракс Г.М Социальные противоречия. – М., 1977.

різновиди насильства можна вивчати лише в рамках широкого соціологічного поняття, оскільки це дає можливість, по-перше, виявити особливості того або іншого насильства, а по-друге, співвіднести поняття його із загальносоціологічним визначенням. Однак І.Н. Адамов досліджує при цьому не тільки, як він пише, широку соціальну сферу, але й психологічні проблеми¹. На наш погляд, якщо в цілому, коли мова йде про соціологічні поняття, позиція І.Н. Адамова вірна, то в тій частині, де розглядається співвідношення соціологічного і психологічного аспектів дослідження, автор уже переходить на індивідуальний рівень. Не випадково сам І.Н. Адамов в одному випадку зазначає про «широку соціальну сферу вивчення насильства», а в іншому – конкретизує поняття, звертає увагу на «психологічне (або психічне) насильство», орієнтує читача уже не на суспільство, а на особистість.

Більш виразно з приводу соціального насильства висловлюється Е.Е. Раска: джерела соціального насильства ідуть у глибину суспільних відносин. Він, як і Г.М. Штракс, пов'язує це із соціальними протиріччями і конфліктами. Е.Е. Раска немов виводить читача на вивчення різновидів насильства, вказує на протиріччя та конфлікти у сфері політики, економіки тощо. Така думка автора є цілком зрозумілою, тобто, на його думку, поняття соціального насильства «поглинає» собою «галузеві» поняття, залишаючи за ними самостійність².

Наукові позиції В.В. Денисова у принципі не суперечать наведеним положенням І.Н. Адамова і Е.Е. Раски, однак він, не відкидаючи соціологічний аспект дослідження насильства, порушує питання в іншій площині, а саме соціології насильства. На думку В.В. Денисова, це є вихідною позицією для вивчення «соціальних коренів насильства», його різновидів і форм прояву³.

Р.Д. Шарапов вважає, що «преступное физическое насилие – это умышленное неправомерное причинение вредного физического последствия другому человеку против или помимо его воли, путем энергетического (механического, физического, химического, биологического) воздействия на органы, ткани или физиологические функции организма потерпевшего»⁴.

Зараз важко знайти авторів, які б при вивченні проблем насильства

¹ Адамов И.Н. Наука психология и социологические понятия. – К., 1902. – С. 34, 38, 46.

² Раска Э.Э. Социальные источники насилия // Известия Тартуского госуниверситета. – 1989. – № 859. – С. 72-73.

³ Денисов В.В. Социология насилия. – М., 1975. – С. 70-75.

⁴ Шарапов Р.Д. Насилие в уголовном праве: понятие, квалификация, совершенствование механизма уголовно-правового предупреждения: Автореф. дис. д.ю.н. (12.00.08). – Екатеринбург, 2006. – С. 8-9.

не вказували б на те, що воно завжди набуває особливого значення у періоди загострення соціальних протиріч, що призводять до соціальних конфліктів, негативні наслідки яких, у свою чергу, погіршують соціальні умови життєдіяльності людей. У сучасний період у нашій країні в усіх сферах соціальної дійсності (економіка, політика, армія, виробництво, побут, дозвілля тощо), коли спостерігається перехід від старого й традиційно сформованого до нового, поки ще неміцного, проблема насильства висувається на передній план. При цьому насильство виявляється по-різному: від невиплати зарплати, коли люди приречені на голодне життя, незабезпечення їх джерелами енергії, коли вони приречені на замерзання, до будь-якого прояву сили щодо людини органами влади, від корупції до конкретного злочину.

Якщо розглядати насильство у найбільш широкому змісті цього слова, то його об'єкт становлять особиста безпека, життя та здоров'я людини. Саме у зв'язку з цим у вітчизняних засобах масової інформації часто обговорюють тему насильства в армії, що виникає, в основному, через нестатутні відносини, проблему насильства в місцях позбавлення волі, яка пов'язана переважно із порушеннями законів про виконання покарання. Зараз важко назвати хоч якийсь «осередок» суспільства, де б не виявлялося насильство. У засобах масової інформації також торкаються проблем насильства, що виникають на виробництві, у господарських комерційних організаціях і навіть у школах. Насильство інтенсивно просякає у сферу побуту та дозвілля, а особливо у родину. Дійсно, з'являється величезне поле для дослідження таких проблем, як соціологія насильства. Як зазначають окремі автори, соціальне насильство в цілому протистоїть (швидше за все, протидіє) процесам удосконалювання суспільних відносин, розвитку суспільства, а суспільство поки ще обороняється. Необхідно, однак, не оборонятися, а наступати, застосовуючи всі засоби, у т. ч. силу закону¹.

Звичайно, насильство саме по собі притаманно будь-якому суспільству, хоча самі форми прояву насильства, рівень «насичення насильством» того чи іншого суспільства будуть різними. Це залежить від систем сталих у суспільстві відносин і соціальних протиріч. Будь-яке вольове, насильницьке втручання в природний процес саморозвитку суспільства, підміна саморегулювання штучною «системою» та спроби усе переробляти за визначеним планом, доцільність якого сумнівна, неминуче призведуть до дестабілізації й непередбачуваних наслідків, нерідко до катастрофи. На уламках зруйнованого суспільства неможливо побу-

¹ Див.: Актуальні проблеми протидії злочинності в Україні: Матеріали науково-практичного семінару (21 березня 2008 р., ДДУВС). – Д.: ДДУВС, 2008.

дувати нове, тим більш якщо при цьому основним засобом є насильство. Воно не відповідає поняттю творення.

Комплексний характер кримінології обумовлює наявні різночитання в тлумаченні цієї наукою понятійного апарату. Тому при проведенні соціологічного дослідження варто визначити своє ставлення до вихідних для даного дослідження термінів та понять. Термінологічний аналіз завжди наповнений смисловим змістом. Як зазначається в літературі, перш ніж розпочати вивчення понять та визначень, треба розібратися у використуваних при цьому словах. Розмова має відбуватися науковою мовою, доступною і зрозумілою для вчених¹. Це стосується будь-якого кримінологічного дослідження².

Виникають, однак, труднощі, пов'язані з тим, що досліджувані нами проблеми насильства не обмежуються тільки рамками кримінології. Насильство вивчається представниками багатьох наук: філософії і соціології, психології, медицини та ін. Розглядається воно в широкому і вузькому змісті, але найчастіше пов'язується з особою. Саме в цьому змісті (вузькому), коли мається на увазі насильство над особою, кримінологи стверджують, що розробка даного поняття є завданням кримінального права, яке вирішується на базі відповідної теорії й судової практики³. Однак науковці вивчають проблеми насильства й у широкому змісті, пов'язуючи їх із суспільними відносинами. Якщо кримінально-правовий аспект, тісно пов'язаний із психологією, можна вважати особистісним, то соціальний аспект «виводить» дослідника у сферу більш широку⁴. Таким чином, особистісний рівень (у вузькому змісті) пов'язаний із поняттям «насильство над особою», а соціологічний (у широкому змісті) – з насильством соціологічного характеру.

Наведені поняття своїми коренями сягають у далеку історію. Вивчення літературних джерел дозволяє констатувати, що величезна шкода насильства стала усвідомлюватися давно. Платон вустах Протагора закликав не забувати про те, що насильство над людиною, небезпечно саме по собі, призводить до тяжких наслідків, а Аристотель стверджував: насильство породжує насильство⁵.

¹ Добров Г.М. Наука о науке. – М., 1989. – С. 14.

² Аванесов Г.А. Криминология. – М., 1984. – С. 344. Див. також: Дагель П.С. Криминологические термины и понятия. – Владивосток. 1979.

³ Гаухман Л.Д. Проблемы уголовно-правовой борьбы с насильственными преступлениями в СССР: Автореф. дис. д.ю.н. (12.00.08). – М., 1979; Базаров Р.А. Криминальное насилие над личностью. – Челябинск, 1996. – С. 44-50.

⁴ Кудрявцев В.Н. Структура преступности и социальные изменения // Советское государство и право. – 1979. – № 6. – С. 102.

⁵ Наследие прошлого (мысли и идеи). – М., 1970. – С. 28; Кессиди Ф. Аристотель и

Розуміння проблеми насильства людством має свою історію. Окреслені питання, починаючи з давніх часів, виникали як результат міркувань про людські відносини. Обговорення ідей, що стосуються насильства, пов'язано з іменами багатьох видатних мислителів: Шарля Монтеск'є, Ч. Беккарія, Жан-Поль Марата та ін. Наприклад, Ш. Монтеск'є зазначав про шкідливість застосування до людини сили з метою придушення її влади або одержання влади над нею. Він же констатував, що сила ця може бути «фізичною і словесною». Ш. Монтеск'є зауважував, що до злочинців застосовується груба сила, хоча і вони її застосовували до себе подібних¹. Ч. Беккарія, як послідовник Ш. Монтеск'є, розвивав його думки та ідеї і прямо вказував, що при насильстві людські відносини розриваються, але ще гірше самого насильства його наслідки². Проте Ч. Беккарія прямо пов'язував насильство зі злочинами проти особи, зокрема з вбивствами. Якщо Ш. Монтеск'є, розглядаючи «руйнівну силу» людських відносин, зумів об'єднати поняття влади і насильства з поняттям покарання, то Ч. Беккарія пішов далі: він насильство звів до злочину проти людини і запропонував заходи попередження такого насильства. Під злочином у даному випадку він також розумів вбивство. Ж.-П. Марат – один із вождів якобінської диктатури – у своїй праці «План уголовного законодательства», опублікованій у 2-й половині XVIII ст., визначає класову природу злочинності й у зв'язку з цим стверджує про панування сили однієї людини (злочинця) над іншою (потерпілим), про владу одного (ката) над іншим (винним) у злочині. І далі: таке насильство варто знехтувати³. Однак «діапазон» міркувань Ж.-П. Марата досить широкий: він писав про насильство, починаючи від «тиску (придушення) словом» і закінчуючи силою політики. Будь-яка «фізично-силова» або «словесно-силова» влада одних над іншими, у розумінні Марата, є небезпечною для суспільства формою «соціального насильства». Цей термін уперше використав саме Ж.-П. Марат.

Питання насильства у різних аспектах розглядалися в роботах революційних демократів: А.А. Герцена, В.Г. Белінського, М.А. Добролюбова, М.Г. Чернишевського, Д.І. Писарева та ін. Багато хто з них ототожнював насильство з примусом і пов'язував з нелюдськими умовами праці, суспільно-політичною системою. Наприклад, А.А. Герцен звертав увагу на «примус силою». На думку М.Г. Чернишевського, люди не мо-

современность // Вопросы философии. – 1979. – № 3. – С. 18-24.

¹ Монтескье Шарль. Избранные произведения. – М., 1955. – С. 230-233. Ансель Марк. Новая социальная защита. – М., 1970. – С. 70-72.

² Беккариа Чезаре. О преступлениях и наказаниях. – М., 1939. – С. 198-199.

³ Цит. по: Г.М. Свидерский. Жан-Поль Марат. – М., 1968. – С. 44, 46-47.

жуть терпіти насильство влади, протистоять йому і повстають. Він же зазначав, що жорстокість і брутальність – головні джерела насильства. Інші революційні демократи – В.Г. Белінський, М.А. Добролюбов, Д.І. Писарєв – нерідко у своїх працях пов'язували насильство з політичною владою, військовою силою, владою капіталу тощо. Наприклад, Д.І. Писарєву належить фраза про «різновиди насильства капіталу над людьми», а М.А. Добролюбову – про «насильство можновладців». Можна навести й багато інших суджень названих мислителів з приводу насильства¹.

Зв'язок насильства зі злочинною поведінкою чітко окреслений у працях Ч. Ломброзо, Е. Феррі, Р. Гарофало, Г. Тарда, Ф. Листа, З. Фрейда й А. Кетле. Ці вчені пов'язували проблеми насильства з людиною, її реакцією на «несхожих на неї людей, духовно чистих та не заплямованих кров'ю і сльозами собі подібних», з конкретними злочинними діями. Понад усе названих авторів цікавив соціологічний аспект дослідження, хоча багато хто з них невпинно наполягав на пріоритеті природи людини. Як приклади у своїх дослідженнях вони наводили випадки вбивства та деяких інших насильницьких злочинів.

Родоначальник антропологічного напрямку в науці, Ч. Ломброзо шукає рішення питання про насильство в конкретних злочинах проти людини. У своїй відомій книзі «Преступный человек, изученный на основе антропологии, судебной медицины и тюрьмоведения» (2-а половина XIX ст.), на підставі здійснення багаторічних досліджень злочинців, Ч. Ломброзо висловив судження про те, що злочинна людина – це тип, котрий має ряд фізичних і психічних рис, що зближують його з дикунами, первісними людьми й навіть із тваринами. Злочинці, зазначав Ч. Ломброзо, – це двоногі тигри серед людей, це хижакі, що не можуть пристосуватися до звичайних людських умов і через свої психофізичні якості здатні лише убивати, грабувати й насилувати². Ці судження, звичайно, досить своєрідні. Але, як визначає Г.А. Аванесов, Ч. Ломброзо був першим, хто використовував емпіричні методи для вивчення злочинності та особи злочинця. І багато його висновків витримали перевірку

¹ Див.: Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. – Т. 8. – М., 1977. – С. 474; Герцен А.И. Былое и думы. – М., 1946. – С. 630-640; Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. – Т. 10. – М., 1950. – С. 588-590. Висловлювання революційних демократів наводяться також у работах: Гогель С.К. Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией. – М., 1910; Гернет М. Общественные причины преступности. Социологическое направление в науке уголовного права. – М., 1906. Ломброзо Ч. Преступление. – СПб., 1900. – С. 21. Позиції Ломброзо також наводяться з роботи: Сергиевский Н. Антропологическое направление в исследованиях о преступлении и наказании // Юридический вестник. – 1982. – № 2. – С. 210-215.

² Ломброзо Ч. Преступление... – С. 21.

ку часом. На це ж звертали увагу і Г.А. Аванесов та К.Е. Игошев¹. Положення, розроблені Ч. Ломброзо, зазначає Миклош Вермеш, поряд з об'єктивною критикою заслуговують і на спеціальне вивчення². Це, на думку В. Фокса, відноситься й до положень щодо злочинного насильства³. З цією думкою, на наш погляд, можна погодитися. Справа в тому, що майже через всі основні праці Ч. Ломброзо червоною ниткою проходить ідея насильства, а вивчаються в цих працях переважно такі насильницькі злочини, як згвалтування, розбій та вбивство.

Послідовники Ч. Ломброзо, Е. Феррі та Р. Гарофало у своїх працях акцентували увагу на поняттях «небезпечний стан» і «злочинний тип». Ці автори визначають такі полярні категорії, як милосердя й жорстокість. Вони порушують питання про соціальний захист (це погоджувалося з милосердям) «людей, що співчують суспільству» від насильства «злочинних грішників». Особливу увагу звертає на себе те, що Е. Феррі і Р. Гарофало вперше запропонували взяти злочинне насильство у правові межі. Власне кажучи, йшлося про кримінально-правове поняття насильства⁴. Однак ця ідея у працях Е. Феррі та Р. Гарофало подальшого розвитку не отримала. Певною мірою вона вивчалася представниками радянського кримінального права⁵, але згодом була залишена без уваги.

Вищезазначене дозволяє констатувати, що у дослідженнях Ч. Ломброзо, Е. Феррі та Р. Гарофало насильство розглядається у т. ч. й у вузькому змісті, коли вивчається саме особистість. Цьому відповідають і погляди на насильство вченого-психіатра З. Фрейда. Якщо Ч. Ломброзо вважав, що насильство, котре виявляється у злочині, є характерним тільки для окремої частини людей, то вихідною позицією Фрейда стало положення про те, що усі без винятку люди народжуються потенційними злочинцями, «придушуючи силою один одного», хоча й не всі ними стають.

Теорія З. Фрейда ґрунтується на тому, що начебто сутність психіки людини є результатом впливу уроджених, архаїчних статевих та агресивних інстинктивних імпульсів. Основою всього, писав З. Фрейд, є осо-

¹ Аванесов Г.А. Криминология. – М., 1984. – С. 67; Игошев К.Е. Личность преступника // Советское государство и право. – 1987. – № 4. – С. 72.

² Вермеш Миклош. Основные проблемы криминологии. – М., 1978. – С. 45.

³ Фокс В. Введение в криминологию. – М., 1980. – С. 38-39; Краснов Н.И. Убийство и убийца (исторический анализ). – М., 1924. – С. 40.

⁴ Ферри Э. Уголовная социология. – М., 1910. – С. 160-165; Дриль Д. Преступный человек // Юридический вестник. – 1882. – № 2. – С. 100-110; Познышев С.В. Основные начала науки уголовного права. – М., 1912. – С. 305-310.

⁵ Див.: Утевский Б.С. История уголовного права буржуазных государств. – М., 1950; Остроумов С.С. Очерки по истории уголовной статистики дореволюционной России. – М., 1961.

бистість із її агресивною реакцією на «инстинктивные образования», коли насильство та жорстокість знаходять «сферу приложения»¹. Якщо такого не відбувається, виникає невротичний конфлікт, зовнішнім проявом якого є відповідний злочин, як правило, пов'язаний із насильницькими діями сексуального характеру. Це, власне кажучи, теорія сексуальності. На думку З. Фрейда, людина від природи наділена руйнівними, агресивними інстинктами, а тому вона насилує і вбиває.

До єдності поняття насильства в широкому та вузькому розумінні приводить нас вчення Г. Тарда, який у рамках соціологічної школи створив психологічну «течію» злочинної поведінки². За допомогою психології він вносить нові знання в соціологічне пояснення злочинного насильства, при цьому враховується роль індивідуального у кримінальних діях. Г. Тард надає злочинному насильству суспільного значення і у той же час закликає «не залишати без уваги індивідуальне, міжособистісне». У цих міркуваннях Г. Тарда можна простежити лінію, що веде до проблеми «кримінальності» особи, яку не можна відривати від суспільного життя. Про «індивідуальну схильність до злочинного насильства» стверджував і Ф. Лист. При цьому він так само, як і Г. Тард, указував на його зв'язок із соціальною сферою. Однак Ф. Лист, коли говорив про зазначену «індивідуальну схильність», вважав, що злочин – необхідний атрибут людського життя. У цьому Ф. Лист певною мірою наближається до теорії З. Фрейда: основою всього є сама і лише сама особистість. У такому руслі здійснюються дослідження проблем насильства в працях вчених до середини ХІХ ст.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вивчення цих проблем розповсюджується на широку соціальну сферу, а насильство розглядається як «тиск можновладців на членів суспільства». Таке розуміння насильства, як зазначав Поль Лафарг, бере свій початок з А.Н. Радищева (із 2-ї половини ХVІІІ ст.). Сам же П. Лафарг акцентував увагу на вивченні тяжких злочинів, зокрема на вбивствах³.

Однак найбільш конкретно про насильство, саме у зв'язку із вбивствами, писав А. Кетле. Цей дослідник називає вбивства актами насильства і зазначає, що ці акти, узяті у великому масштабі, виявляють за своєю кількістю і класифікацією таку саму закономірність, як і явища природи. На його думку, суспільство ховає у собі зародок будь-якого вбив-

¹ Челидзе В.А. Фрейд и фрейдистские теории // Вопросы психологии. – 1976. – № 4. – С. 72-73.

² Овечкин Е.И. Гюстав Тард и теория преступного типа. – Казань, 1924. – С. 213-215.

³ Лафарг Поль. Сочинения. – М., 1928. – С. 345-346; Миклош Вермеш. Основные проблемы криминологии... – С. 98-100.

ства, воно саме підготовлює такого роду насильство над людиною. Для А. Кетле головним є мораль, тому він вивчає питання про моральну статистику, маючи на увазі не тільки проституцію, бродяжництво, пияцтво, випадки самогубства, але й вбивства, що посідають особливе місце в його дослідженнях. В усьому, що стосується вбивств, зазначав вчений, числа повторюються з такою сталістю, що цього не можна не помітити. Тут же А. Кетле висловлює думку, що не тільки вбивства щорічно відбуваються майже в тій самій кількості, але й знаряддя, за допомогою яких вони вчиняються, використовуються в тих самих пропорціях. До речі, ці знаряддя А. Кетле називає «знаряддями насильства». Він розглядав вбивства і з прогностичної точки зору: можна заздалегідь вирахувати, підкреслював він, скільки людей забруднять руки кров'ю собі подібних. І тут А. Кетле багато що пов'язує з проблемами суспільства¹.

Вивчення матеріалів діяльності поліції Катеринославської губернії підтверджує висновок А. Кетле. В період 1902-1914 рр. на території губернії, яка охоплювала сучасні Дніпропетровську, Донецьку, Луганську, Запорізьку, Кіровоградську області, кількість насильницьких злочинів, що не мали політичної мотивації, зросла у порівнянні з попередніми 8-10 роками. У вказаний період збільшилася кількість умисних вбивств на ґрунті особистої неприязні, випадків помсти, нанесення тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, зґвалтувань, розбійних нападів та проявів хуліганства. Так, 3 січня 1912 р. поблизу села Пантелеймонівка Катеринославської залізниці в районі Бахмутського уїзду ватажком розбійної зграї Міхеєвим був вбитий другий співробітник Окружної поліції селянин Косенко. У нього відібраний револьвер. Мотив вбивства в процесі розслідування не встановлений². В цей же період відбуваються напади на торгівельні лавки євреїв, зазначені у поліцейських звітах як «жидівські погроми». Таким чином, прояви насильства збільшувалися в періоди політичної нестабільності, хоча і не мали на меті переслідування політичних цілей (таких як примушування державних органів до певних дій: звільнення ув'язнених, зміни законів, заміщення вищих чиновників тощо).

При дослідженні поняття насильства у широкому та вузькому розумінні вчені у своїх наукових працях «стикують» вбивства зі злочинністю як явищем. Неминучою необхідністю для А. Кетле, як і для Ш. Монтеск'є і Ч. Беккарія, була оцінка ролі різних суспільних явищ у зв'язку

¹ Кетле А. Человек, развитие его способностей, или опыт социальной физики. – К., 1865. – С. 5-10, 44-45.

² Фонд № 11. Опис № 1. Одиниця зберігання № 1157. / Державний архів Дніпропетровської області.

зі злочинністю. Ці автори, так би мовити, на чолі з А. Кетле, при вивченні усіх видів насильства брали за основу роль суспільних явищ. Але як відзначається в літературі, якщо концепції Ш. Монтеск'є і Ч. Беккарія ґрунтувалися на висновках, зроблених у результаті простих досліджень, головним чином індивідуального характеру, то Кетле доводив визначальну закономірну роль суспільних явищ у злочинності на основі статистичного аналізу. Цим самим зазначені вчені подали на розгляд проблему злочинного насильства в різних ракурсах.

Положення, розроблені Ш. Монтеск'є, Ч. Беккарія та А. Кетле, широко використовував у своїх творах Карл Маркс та інші послідовники. Особливістю цих положень, якщо мати на увазі предмет нашого дослідження, є те, що проблеми насильства мають неоднозначні тлумачення. Вони розглянуті як у широкому, так і вузькому розумінні (змісті). Отже, дослідникам надається можливість різнопланового їх вивчення.

До кінця ХІХ ст. у різних країнах накопичується значний матеріал з проблем злочинності, що дозволяє простежити вже намічені напрямки в цій галузі наукового дослідження, оцінити позиції, точки зору тощо. Вказуючи на це, Г.А. Аванесов звертається до відповідних досліджень, що здійснювалися у царській Росії, і зауважує, що тут не тільки наприкінці ХІХ ст., але вже на початку ХХ ст. ґрунтовно сформувався класичний напрямок у кримінальному праві. У його витоків, поряд з іншими дослідниками, були С.К. Гогель, О.О. Жижиленко, М.С. Таганцев, А.Н. Трайнін, І.Я. Фойницький, С.В. Познишев. Проблеми насильства вказані автори розглядали з кримінально-правових позицій. Причому щодо безпосередньо насильства (або у зв'язку із насильством) зазначені вчені називали тільки тяжкі злочини проти особи, в основному вбивства. Найчастіше вони розглядали проблему як суб'єктивно-особистісний феномен. Пошук позаособистісних критеріїв отримав свій розвиток пізніше, уже за радянську добу. Займалися цими проблемами М.М. Гернет, М.М. Ісаєв (Сурський), А.А. Піонтковський, Б.С. Утєвський та інші вчені.

У 30-х рр. минулого століття дослідження проблем злочинності, у т. ч. й стосовно насильства, були припинені. Взагалі наука кримінологія була повернута в небуття.

Дослідження відновилися на початку 60-х рр., власне кажучи з виходом друком робіт А.Б. Сахарова (1961), а потім і праці О.А. Герцензона (1965)¹. У цих книгах, а пізніше й у працях Б.С. Бородіна, І.І. Карпеця, В.М. Кудрявцева, О.М. Яковлева, А.С. Шляпочникова і багатьох інших вчених проблеми злочинності вивчаються досить широко, а у

¹ Див.: Сахаров А.Б. О личности преступника и причины преступности в СССР. – М., 1961; Герцензон А.А. Введение в советскую криминологию. – М., 1965.

зв'язку з аналізом злочинної поведінки в цілому, особи злочинця, конкретних злочинів досліджуються і питання насильства. Особливим об'єктом кримінологічного дослідження стають саме кримінальне насильство та насильницькі злочини.

О.М. Ігнатов пропонує поділяти насильство на такі види, як фізичне та психічне. До фізичного (енергетичного) насильства він відносить енергетичний вплив на органи і тканини людини (їх фізіологічні функції), до психічного (інформаційного) – різноманітні форми впливу на психіку людини¹.

Досить широко проблеми насильства розглядаються й на міжнародному рівні. Вивчення публікацій з цієї тематики дозволяє зробити відповідний огляд.

Міжнародне співтовариство, починаючи із Загальної декларації прав людини (1948), що проголосила право людини на життя, особисту недоторканність, заборону на насильство, катування і жорстоке поводження, у багатьох наступних рішеннях невідступно розвивало й відстоювало ці фундаментальні настанови. До цього часу особлива увага приділяється попередженню злочинів із застосуванням насильства та захисту особи від насильства. У конкретних міжнародних документах указується, що кримінальне насильство являє собою процес, що відбувається на індивідуальному рівні та на рівні суспільства². При цьому насильницькі конфлікти, що відбуваються на індивідуальному рівні, породжують і розвивають прояви насильства на рівні суспільства. Особливо поширеним є кримінальне насильство щодо жінок та дітей, біженців та переселенців, у сімейній та побутовій сферах тощо. Вирішити ці проблеми досить важко, їх розв'язання передбачає пошук відповідей на такі питання: хто здійснює насильство; щодо кого здійснюється насильство; яким чином здійснюється насильство; чому воно здійснюється; які його наслідки; як попередити насильство.

Можна, звичайно, погодитися з тим, що в принциповому плані розуміння кримінального насильства особливих труднощів не викликає. Основною його відмінною ознакою є застосування фізичного (тілесного) або психічного (погроза діями, словами) впливу силою на людину –

¹ Ігнатов О. Кримінальне насильство: окремі питання // Право України. – 2005. – № 3. – С. 67–71.

² Конвенция относительно рабства от 25.09.1926 г. с изменениями, внесенными протоколом от 07.12.1953 г. Украина присоединилась к данной Конвенции 29.08.1959 г. / [Електронний ресурс] / ВР України, 2011. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/>; Додаткова Конвенція про скасування рабства, работоргівля та інститутів і звичаїв, суміжних з рабством від 07.09.1956 р. Ратифікована УРСР 31.10.1951 р. [Електронний ресурс] / ВР України, 2011. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/>.

з боку винного на потерпілу особу. Сфера насильства є надзвичайно широкою й багатоликою. Його результатом можуть бути як синці, подряпини, переломи чи інші тілесні ушкодження, так і заподіяння смерті (при вбивстві). У цьому розумінні, якщо вивести проблему за межі кримінології, можна стверджувати про розмаїтість результатів насильства. Головне полягає у тому, що насильство заподіює фізичної або психічної шкоди людині, однак насильницькі дії з огляду на їх правові ознаки повинні отримувати різну кваліфікацію. Як відзначається в літературі, у теоретичному плані кримінологічно значущим є будь-яке насильство, криміналізоване або некриміналізоване, а у практичному – лише те, що кваліфікується як кримінально каране діяння. При цьому тут же в літературі підкреслюється, що саме у кримінально-правовій матерії зосереджені основні понятійні труднощі. Указується, що в міжнародному кримінальному праві з цього приводу не має чітких і безперечних визначень, а у кримінальному законодавстві різних країн, у т. ч. й в Україні, при більш-менш задовільному вирішенні проблеми конкретних дефініцій наявні важко порівнянні розбіжності. Докладно таке положення розвивається в роботі «Насильницька злочинність», аналіз якої разом з іншими джерелами дозволяє зробити короткий міжнародний огляд із проблем насильства.

Статистичні щорічники про злочинність США відкриваються традиційною схемою частоти вчинення злочинів у часі, що включає до групи насильницьких злочинів умисне вбивство, згвалтування і грабїж (за вітчизняним кримінальним правом – розбій), а також напад при обтяжуючих обставинах (форми нападу визначені в законі). Насильницькі злочини в США не вичерпуються зазначеними складами, однак до федерального обліку включені саме вони.

Останні майже 40 років (1972–2011) США залишаються країною, де насильство є засобом вирішення не лише суспільних, а й особистих проблем, зокрема проблем інтенсифікації дозвілля¹. Такого висновку можна дістати і щодо сучасного українського суспільства, оскільки розв'язання за допомогою насильства серед підлітків, студентів, військовослужбовців, підприємців, правоохоронців, депутатів всіх рівнів, зокрема народних депутатів України, стало справою буденною, звичайною і не викликає обурення з боку пересічних громадян. Таким чином, насильство перестало бути чимось недозволенним, неприйнятним та засуджуваним всіма членами суспільства. Можна сказати, що воно увійш-

¹ Махов Ф.С. Социально-психологическая характеристика личности несовершеннолетнего правонарушителя (на материалах США): Автореф. дис. к.ю.н. (19.00.06). – Л., 1972. – С. 12.

ло в наше життя і стало майже нормою.

Слід із цього приводу зазначити, що ЗМІ допомагають сформувати і закріпити у свідомості підлітка, молодого людини переконання у тому, що жорстокість, агресивність та сила є найбільш дієвими регуляторами в міжособистісних відносинах. Це, у свою чергу, як зазначав Ф.С. Махов, не може не збільшити кількість тих молодих людей, які не лише не заперечують насильство, а й обожнюють його¹. І хоча ця думка Ф.С. Махова стосувалася американської молоді, вона цілком справедлива й щодо сучасного українського юнацтва.

Збірники кримінальної статистики Федеративної Республіки Німеччини мають спеціальний розділ «насильницькі злочини», у якому перелічуються усі види таких злочинів, передбачені у Кримінальному кодексі ФРН: умисне вбивство, зґвалтування, розбій, тілесне ушкодження, небезпечне каліцтво, отруєння, захоплення заручників та вимагання шляхом викрадення людей.

Особливим є підхід до насильницьких злочинів в Англії. Узагальнююча таблиця про злочини, зафіксовані поліцією, що підлягають реєстрації, відкривається «насильницькими посяганнями». До цієї групи включені такі підгрупи: насильство проти особи, до якого віднесені різні його види (від незаконного аборту та приховування факту народження дитини); сексуальні злочини, у т. ч. зґвалтування та двоєженство; грабежі з розподілом за окремими складами, що одночасно зазначаються й у групі майнових діянь.

Французькі статистичні збірники про злочинність та правопорушення не користуються поняттям «насильницькі злочини». У них виділено в окремий розділ злочини проти особи, де перелічуються конкретні діяння: вбивство, замах на вбивство, умисне нанесення тілесних ушкоджень та побоїв, захоплення заручників, інші злочини проти особи. Кримінальний кодекс Франції особливо відокремлює захист від насильства дітей. Насильницькими є злочини проти родини та дітей, що належать до категорії морально-правових.

З деякими відступами від США, Федеративної Республіки Німеччини, Англії і Франції можна розглядати насильницькі злочини, передбачені шведською кримінальною статистикою, японською білою книгою про злочини, статистикою низки інших країн (Киргизької Республіки, Латвійської Республіки, Литовської Республіки, Республіки Білорусь, Республіки Казахстан, Російської Федерації, Естонської Республіки). Загальним для зазначених країн, як і для України, є те, що до кримінального насильства відносять всі діяння проти життя, здоров'я, ста-

¹ Там само. – С. 13.

тевої свободи, статевої недоторканності, свободи, честі та гідності особи. Центральною ж «фігурою» насильства завжди й в усьому є вбивство.

До речі, «насильницькі злочини» не виділено в окрему групу і в кримінальному законодавстві України. Як у попередніх, так і в чинному КК України виділяються злочини проти життя та здоров'я особи¹. Тут, як і в інших країнах, виокремлюються та враховуються у відповідних формах звітності злочини проти особи. У кримінологічній інформації МВС України насильницькі злочини, як правило, розміщені за різними групами діянь: особливо тяжкі та тяжкі, вуличні, побутові, групові, із застосуванням зброї тощо. Тим часом, коли насильницькі злочини «розмиті» по всьому КК України і по всій системі статистики, кримінальне насильство в повному обсязі не «уловлюється», отже, зникає його соціальна сутність, а відповідно, й суспільна небезпечність, шкідливість. Необхідно зазначити й те, що найбільш адекватно кримінальна сутність насильства відображається у змісті видів мотивації злочинної поведінки: насильницької, корисливої та ін. Групування злочинів за змістом мотивації в літературі умовно називають первинним, а за об'єктом посягання – вторинним.

Установча мотивація злочинця може бути реалізована у будь-яких насильницьких злочинах. Тому, на думку деяких вчених, доцільно вивчати злочини, хоча й різні за об'єктом посягання, але поєднані однаковою мотивацією – насильницькою. Остання, як правило, корелює з відповідним типом особистості (насильником), із усією сукупністю об'єктивних та суб'єктивних причин. На основі вивчення цієї сукупності, коли береться до уваги й тип особистості, відкриваються більш широкі можливості для кримінологічного вивчення насильства та інформаційного забезпечення захисту особи від злочинних посягань. Лише вивчення злочинів проти особи може дати певне цілісне кримінологічне уявлення про насильницькі діяння. Зважаючи на труднощі підсумовування усіх видів насильницьких злочинів та аналіз їх у цілісній характеристиці, зупинимось тільки на найбільш небезпечних посяганнях, переважно умисних вбивствах, заподіянні тілесних ушкоджень, катуваннях, викраденнях людини, зґвалтуваннях, проявах хуліганства тощо. Виходячи із такої об'єктивно групуючої ознаки, як насильство, вважаємо, що варто виключити із «кримінального насильства» грабежі, пов'язані з насильницьким заволодінням чужої власності, та розбійні напади, що належать до категорії корисливо-насильницьких злочинів. При вчиненні

¹ Гришук В.К. Система злочинів проти життя за кримінальними кодексами України і окремих зарубіжних країн // Економіко-правовий часопис. Збірник наукових праць. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – Вип. 2. – С. 166-169.

грабежів та розбоїв злочинець має основний рушійний мотив – користь, а насильство є допоміжним засобом, способом задоволення корисливого мотиву. Необхідно мати на увазі і поєднані з ними інші насильницькі злочини проти особи. В даному дослідженні ми лише наводимо статистичні показники окремих корисливо-насильницьких злочинів (грабежів, розбоїв) лише для порівняння з суто насильницькими діяннями.

Кримінальне законодавство захищає особу від злочинних посягань, однак злочини проти особи, її особистої безпеки, життя, здоров'я тощо все-таки вчиняються, незважаючи на суворі санкції, передбачені законом. В основному це насильницькі злочини. Будь-який злочин, як вказує О.М. Костенко, – це протиприродне, передбачене кримінальним законом небезпечне діяння особи, що є проявом її комплексу сваволі і свідомості¹. Якщо говорити про насильницький злочин – то будь-який із них представляє підвищену суспільну небезпечність, і є проявом негативної, зневажливої до загальноприйнятих соціальних цінностей поведінки особи. Ступінь тяжкості застосованого насильства є різним. При його оцінці враховуються не тільки наслідки у виді заподіяння особі шкоди здоров'ю, але й інтенсивність, характер насильства, його тривалість, спосіб застосування.

Аналіз соціально-економічної та політичної ситуації в країні, результати проведених досліджень свідчать про те, що в Україні у роки реформ погіршувалося положення у сфері захисту особи. Незахищеними залишаються права та свободи громадян. Тим часом у Конституції України (ст. 3)² закріплено, що людина, її права і свободи є вищою соціальною цінністю. Відповідно до цієї норми і ст. 1 КК України³ серед об'єктів правового захисту на перше місце поставлено охорону прав і свобод людини і громадянина. Особа охороняється численною системою кримінально-правових норм, а завдання першочергового захисту людини, її прав і свобод є головним для кримінального права. Вирішується воно шляхом встановлення суворих санкцій за вчинення злочинів проти особи, людини, громадянина.

Криза злочинності, гостра кримінальна ситуація в країні так чи інакше торкаються конкретної людини. Одні злочини посягають саме на неї (її життя та здоров'я); інші заподіюють їй безпосередню шкоду, хоча

¹ Костенко О.М. Вчення про склад злочину: методологічні аспекти // Кримінальний кодекс України 2001 року: проблеми застосування і перспективи удосконалення: Мат. міжн. наук.-практ. конф-ї 7-8 квітня 2006 р.: У 2 ч. – Львів: ЛьвДУВС, 2007. – Ч. 1. – С. 69.

² Конституція України: офіційне видання: станом на 01.01.2011 року / Україна. Конституція. – К. : Центр Учбової літератури, 2011. – 88 с.

³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К. : Каннон, 2001. – С.9.

посягають на об'єкти більш загального характеру (свободу (особисту, статеву)), треті відбиваються на інтересах людини через визначені наслідки, при вчиненні посягання, здавалося б, на певні загальні правила (громадський порядок, громадську безпеку тощо), четверті торкаються окремої людини більш опосередковано (при незаконному проведенні дослідів над людиною за відсутності шкоди для здоров'я). Взагалі точне й чітке виділення злочинів проти особи, її прав і свобод, законних інтересів, якщо мати на увазі наслідки кримінально караних діянь (заподіяваної ними шкоди, нанесеної втрати), уявляється практично неможливим. При розгляді проблеми в соціологічному контексті можна міркувати так: людина є членом суспільства, громадянином держави і її інтереси – це також інтереси суспільства й держави. Іншими словами, орієнтація на людину не заперечує гармонію інтересів особистості і суспільства, громадянина і держави. У зв'язку з цим виникає багато проблем. Що стосується юридичних понять, то необхідно мати на увазі, що об'єктивний критерій відмежування злочинів проти особи від інших діянь склався на базі традиційних кримінально-правових досліджень. Але існують ще й соціологічні поняття. Саме відповідно до них ставиться питання про спільність інтересів особи та суспільства. Протириччя між особою та суспільством повинні бути подолані без обмеження прав і свобод людини. Звідси й проблема її безпеки¹. Однак у будь-якому випадку ігнорувати закон не можна.

Законодавець виділяє злочини проти особи, людини і громадянина на основі таких критеріїв, як об'єкт злочинних посягань та їх мотивація. Тут важливо встановити, чи є потерпілим сама людина і чи тільки людина. У даному випадку постає питання про кримінально-правовий захист (охорону) особи (життя, здоров'я, статевої свободи, статевої недоторканності, волі, честі, гідності). Користуючись зазначеним критерієм, законодавець виділяє цілком конкретні злочини проти особи. Однак, як відзначається в науково-монографічній літературі, якщо говорити в цілому, то до таких злочинів можна віднести майже 50 % всіх діянь, визначених у КК України. Це група передбачених КК суспільно небезпечних діянь, спрямованих проти особистих прав і свобод громадян. Більшість їх належать до категорії тяжкого чи особливо тяжкого діяння. Злочинами проти особи будь-якої тяжкості потерпілим особам може бути заподіяно фізичну, моральну і матеріальну шкоду. За конструкцією більшість із них є матеріальними, тобто мають негативні суспільні наслідки². Це криміна-

¹ Шалгунова С.А. Кримінологічна безпека особи та її захист від злочинного насильства // Науковий вісник ДДУВС. – 2009. – № 2. – С. 116-117.

² Шалгунова С.А., Терещенко А.І., Примаченко В.Ф. Навчальний посібник для під-

льно-правова оцінка. Важливо, однак, враховувати й соціологічний аспект. Необхідна, таким чином, і кримінологічна характеристика.

Кримінологія завжди виділяла окремі види, категорії та групи злочинів. З кінця 70-х рр. ця наука вже конкретно виділяє свою Особливу частину. Як зауважується в літературі, якоюсь мірою це стало відтворенням звичного для фахівців з кримінального права підходу, тому що багато вітчизняних кримінологів є «вихідцями» з даної галузі юридичного знання. І у відокремленні в кримінології Особливої частини є певний сенс¹. На нашу думку, також був би сенс і у тому, якби в кримінології було виділено три частини: Загальна частина (основні теорії кримінології, її підстави, основні поняття, цільна концепція); Особлива частина (дослідження окремих видів, категорій і груп злочинів); Спеціальна частина (теорія профілактики, контроль за злочинністю, спеціалізована профілактика). Саме в такому напрямку і відбувається розвиток кримінології². Здається, що ця наука не може бути відірвана від розвитку кримінального права. У кримінальному праві немає Спеціальної частини, але воно традиційно виділяє Особливу частину, що розуміється не тільки як складова даної галузі права, але і як органічна, хоча й відносно самостійна частина. У цьому розумінні Особлива частина являє собою сукупність пануючих у суспільстві ідей, уявлень та поглядів про систему норм, що складають її, а також про окремі злочини, передбачені чинним законодавством. Одним із найважливіших призначень Особливої частини кримінального права є забезпечення стабілізації кримінального законодавства та концепції Кримінального кодексу. При цьому Особлива частина кодексу містить вичерпний перелік злочинів, конкретно називає їх і, як правило, окреслює всі їх ознаки. Кримінологія, виділяючи свою Особливу частину, вивчає тільки ці злочини. Для кримінології немає і не може бути інших злочинів. Тут ідеться саме про кримі-

готовки до державного іспиту з курсу «Кримінальне право України». – Дніпропетровськ, 2004. – С. 19-20; Пинаев А.А. Курс лекцій по Общей части уголовного права. Книга 1 «О преступлении». – Х., 2001. – С. 57-58, 79-81; Чернишова Н.В. Кримінальне право України. (Загальна частина): Навч. посіб. – К., 2003. – С. 61-62.

¹ Герцензон А.А. Введение в советскую криминологию. – М., 1965; Кудрявцев В.Н. Причины правонарушений. – М., 1975; Карпец И.И. Современные проблемы уголовного права и криминологии. – М., 1976; Блувштейн Ю.Д. Криминологическая характеристика и профилактика отдельных видов преступности. – Минск, 1980; Криминология: Учебник / под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – М. : Юристъ, 1997. – С. 437.

² Блувштейн Ю.Д., Добрынин А.В. Основания криминологии. Опыт логико-философского исследования. – Минск, 1990; Игошев К.Е., Устинов В.С. Введение в курс профилактики правонарушений. – Горький, 1977; Жалинский А.Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР. – Львов, 1976; Аванесов Г.А. Оперативно-розыскная профилактика // Профилактика правонарушений. – Вып. 6. – М., 1978.

нологічний аспект дослідження.

Зміст Особливої частини кримінального права можна поділити на дві групи питань. Першу складає загальна характеристика окремих груп злочинів. Вона включає визначення родового поняття цієї групи посягань, а також їх групування. При цьому в основу діяння (злочинів) покладений видовий об'єкт злочину як сукупність (система) родинних, однорідних і взаємопов'язаних суспільних відносин. Передбачається ще й групування, тобто розподіл злочинів на підвиди; наприклад, злочини проти особи є особливим «підвидом» посягань. Другу групу питань складає характеристика (аналіз складів) окремих злочинів (наприклад, злочинів проти особи). При цьому визначається місце кожного конкретного злочину в системі Особливої частини КК України.

Кримінологія, виходячи із вищезазначеного, у своїй Особливій частині всі загальнотеоретичні проблеми розглядає стосовно окремих видів, категорій та груп злочинів, як правило, у їх «прив'язці» до окремих видів злочинності (рецидивної, злочинності неповнолітніх, побутової, вуличної тощо) й до злочинності як явища в цілому.

Спостерігається тенденція зростання кількості злочинів проти особи при постійному зниженні показників офіційної статистики. Латентність насильницьких злочинів проти особи, як свідчить проведене опитування працівників правоохоронних органів, викликана різним рядом причин: приховуванням злочинів (11-15 %), неправильною кваліфікацією (24-37 %), природною латентністю (неповідомленнями жертв про вчинені посягання – 47-75 %, ретельне приховування трупів після умисних вбивств, що розкриваються через 3-8 років – 24 %, оцінка ймовірних умисних вбивств з приховуванням трупів як безвісти зниклих осіб – 26 %). Вітчизняні та зарубіжні кримінологічні дослідження доходять такого висновку: конкретна людина все частіше стає жертвою злочину, причому, як правило, найбільш суспільно небезпечного.

КК України (ст. 65) пропонує судам при призначенні покарання враховувати характер та ступінь суспільної небезпеки злочину. У залежності саме від цього КК (ст. 12) підрозділяє злочини на чотири категорії: злочини невеликої тяжкості, злочини середньої тяжкості, тяжкі злочини й особливо тяжкі злочини¹. В основу даної класифікації законодавець поклав такий критерій, як термін позбавлення волі, передбачений законом за той або інший злочин. Відповідно до цієї ознаки злочини проти особи також поділяються на категорії. Крім цього, класифікація насильницьких злочинів може бути здійснена й за іншими критеріями

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К. : Каннон, 2001. – С. 161, 52.

(за об'єктом, за потерпілим, за предметом, за формою діяння, за способом, за знаряддями, за часом, за місцем, за обстановкою, за наслідками, за суб'єктом, за метою, за мотивом, за емоціями). У цілому ж їх можна назвати «єдиним блоком» діянь. Їх схожість очевидна. Цей «блок» є специфічним об'єктом наукового дослідження. Відповідно до такої «єдності» надаються й практичні висновки. При здійсненні загальної оцінки треба прийти до висновку, що це саме злочини проти особи у широкому розумінні і саме насильницькі діяння.

Для кримінології важливим є не тільки кримінально-правовий розподіл злочинів на зазначені чотири категорії. Добре відомо, що такі насильницькі злочини проти особи, як, наприклад, вбивства і зґвалтування, відрізняються за багатьма кримінологічними параметрами, скажімо, від хабарництва (одержання хабара й дачі хабара) і шахрайства, хоча й ті, й інші є тяжкими та особливо тяжкими. Не враховувати цього на практиці означає свідомо не мати можливості вести боротьбу з різними проявами злочинності цілеспрямовано і диференційовано. Не можна також методологічно грамотно досліджувати розмаїтість злочинів, у т. ч. і насильницьких злочинів, без розуміння того, що усі вони – прояв єдиного складного явища¹. Виділення різних злочинів можна здійснювати майже безмежно, знаходячи все нові й нові критерії класифікації. Однак при цьому не можна забувати про певну цілісність злочинності як явища. З огляду саме на це ми виділяємо для вивчення не просто злочини проти особи, а саме насильницькі з-поміж них. Крім того, нами досліджуються діяння, поєднані з досліджуваними злочинами проти особи. В даному дослідженні ми не розглядаємо злочини, вчинені із застосуванням насильства, але спрямовані не проти особи, як біологічної, фізичної істоти, а як проти особи – уособлення певних соціальних чи професійних функцій (державного чи політичного діяча, правоохоронця, судді, військовослужбовця тощо). Таким чином, в розглядуваних нами насильницьких злочинах переважають особисті мотиви вчинення злочинів, а не політичні, корисливі, економічні та ін.

Виділимо дві основні групи посягань:

1. Насильницька злочинність, тобто сукупність таких злочинів, при вчиненні яких насильство є елементом мотивації, а не просто засобом досягнення мети.

¹ Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии. – М., 1968. – С. 119-125; Блувштейн Ю.Д. Конкретные преступления: их причины и предупреждение. – Минск, 1987; Вицин С.Е. Системный подход и преступность. – М., 1980; Коган В.М. Криминологическое и уголовно-правовое изучение преступности // Сов. гос-во и право. – 1980. – № 7. – С. 36-49; Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии : (о структуре индивидуального преступного поведения) : монография. – М. : Проспект, 2007. – 173 с.

2. Корислива злочинність – у даному випадку маються на увазі діяння, де виявляється так зване інструментальне насильство, тобто використовуване винятково як засіб досягнення корисливої мети.

До 1-ї групи належать такі злочини, як вбивство, заподіяння тяжких, середньої тяжкості та легких тілесних ушкоджень, катування, згвалтування, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, а до 2-ї – розбій і грабіж, поєднаний з насильством¹. Безумовно, як до першої, так і до другої групи можна віднести й інші злочини. Такими, наприклад, є: викрадення людини, захоплення заручників, вимагання, хуліганство. На нашу думку (частково це питання нами вже розглядалося), основною повинна бути класифікація злочинів за змістом мотивації, однак у будь-якому випадку центральною проблемою має стати цілісний аналіз криміналізованого насильства, його тенденцій і закономірностей, що має важливе теоретичне та прикладне значення. Вихідною позицією цілісного аналізу криміналізованого насильства є вивчення безпосередньо злочинів, вчинених із застосуванням насильства. Такі злочини нами вже називалися, але варто особливо виділити найбільш небезпечні з них – умисні вбивства. Вони, зрозуміло, не вичерпують усієї повноти кримінологічної характеристики даної групи злочинів, але кількісно і якісно визначають у цілому стан та характер насильства.

Будь-які діяння, вчинені проти особи із застосуванням насильства, вивчаються саме як такі. Їх визначальною ознакою є насильство над особою.

Критерії відмежування злочинів, вчинених із застосуванням насильства, від інших діянь ґрунтуються на виділенні саме насильства як стрижневої ознаки. Незважаючи на наявні розходження, у цілому феномен насильницьких злочинів є кримінологічно однорідним. Ця спільність причинної детермінації обумовлює принципову подібність сукупних кримінологічних характеристик основних насильницьких злочинів, а також соціальних та морально-психологічних властивостей осіб, котрі їх вчиняють. Ось чому класифікацію насильницьких злочинів варто проводити не в рамках злочинності в цілому, навіть не в межах посягань проти особи, а усередині криміналізованого насильства. Головна визначальна риса сукупної кримінологічної характеристики загальнокримінальних злочинів, вчинених із застосуванням насильства, – це їх ситуативний, імпульсивний характер, як правило, з невизначеним (неконкретизованим) умислом, що виникає раптово². Ця закономірність простежу-

¹ Методика анализа преступности. – М., 1986. – С. 51; Криминология: Учебник / под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – М. : Юристъ, 1997. – С. 439-440, 463.

² Курс советской криминологии. Предупреждение преступности. – М., 1986. – С. 176-177; Насильственная преступность. – М., 1997. – С. 40-45.

ється у всіх насильницьких злочинах проти особи (загальнокримінальних), хоча найбільш яскраво вона виявляється в умисних вбивствах, заподіяннях тілесних ушкоджень, катуваннях, згвалтуваннях, грабежах та розбоях. Проте ці злочини відрізняються один від одного за характером насильства. Різною є й мотивація діяння. Але це не порушує цілісності кримінального насильства.

Історичний досвід свідчить, що у багатьох відносинах сучасне насильство в нашому суспільстві є закономірним наслідком перманентного насильства, що має місце у розвиненому ринковому суспільстві. Негативний вплив спочатку західної (європейської) культури, а потім і впровадження у життя українського суспільства «американського» способу життя сприяли тотальному поширенню насильства в нашій країні. Крім того, ми розділяємо думку про те, що девальвація цінності людського життя відбулася ще на ранніх етапах побудови соціалістичного суспільства¹. Саме при соціалізмі міцно й надовго серед певних верств населення (представників влади, правоохоронних органів) утвердилася настанова на насильство, під якою слід розуміти прояв ціннісної орієнтації у формі соціально детермінованої схильності особи до заздальгідь визначеного ставлення (позиції) до вибору насильства як засобу реалізації своїх інтересів та задоволення потреб².

Справа, однак, не тільки в соціалізмі та його соціальних наслідках. Справа ще й у сучасних соціальних умовах, у яких живуть та працюють люди. Не можна ігнорувати той факт, що соціальне насильство, всі його різновиди у чималому ступені пов'язані зі зміною характеристик українського суспільства та державної політики. Як уже відзначалося, насильство завжди є реальним суспільним явищем, а тому обов'язковою умовою є дослідження його соціального змісту. Цей соціальний аспект вчені, як правило, пов'язують з поясненням таких питань: чому люди у відносинах один з одним виявляють насильство; які повинні бути створені умови, щоб люди не застосовували насильства. Скоріше за все, ці питання, на думку дослідників, надають можливість розуміти насильство як об'єктивну соціальну реальність. Такий соціологічний підхід дозволяє розкрити соціальну сутність насильства та його залежність від характеру умов соціального життя суспільства, а також максимально наблизити дослідження до політичних, економічних, демографічних, психологічних та правових проблем. Отже, необхідно відповісти на декілька питань, пов'язаних із соціальною сферою й умовами життя лю-

¹ Яковлев А. Получено в наследство // Аргументы и факты. – 1997. – 6 ноября.

² Афанасьев В.Н. Социальная деформация и мотивация поведения // Вопросы философии и права. – 1997. – № 4. – С. 68.

дей: якою є соціальна структура суспільства; який заряд несуть соціальні компоненти суспільства, пов'язані з політикою й економікою, – позитивний чи негативний; як і у якому напрямку змінюються суспільні та міжособистісні відносини; як оцінюється наше суспільство з погляду способу життя його членів, їх поведінки, ставлення до норм моралі і права; якою є сучасна політична й економічна ситуація в країні і які перспективи її розвитку та впливу на рівень насильства.

При відповіді на ці питання, вивченні в цілому соціальних умов не можна не помітити, що в останні роки стали переважати тісно пов'язані з насильством негативні явища, зокрема пияцтво та алкоголізм, наркоманія, проституція, бродяжництво, безпритульність, жебрацтво тощо. Поряд з цим розвивається безробіття, погіршуються умови побуту й дозвілля. Знижується і без того низький рівень загальної культури населення. Збільшується кількість осіб, що страждають різними нозологічними захворюваннями, поширюються сифіліс, туберкульоз, СНІД. Всі ці фактори спричиняють такі негативні наслідки, як зниження рівня тривалості життя, збільшення смертності, зниження народжуваності, погіршення екології. З'являється безліч нових і раніше невідомих нашому суспільству соціальних пороків, пов'язаних з економічними реформами. Постійно одна політична криза змінюється іншою, ще більше загострюються соціальні протиріччя, що призводять до різного роду конфліктів. Зміцнює свої позиції соціальна деформація. На загальному рівні все це призводить до соціальної напруженості, у стані якої доводиться жити людям, а на індивідуальному – до нервово-психічних навантажень. І у тому, і в іншому випадку існує зв'язок із соціальним насильством.

Дослідження соціальних умов насильства, що виявляється в суспільстві, визначення його місця в системі негативних явищ дозволяє легко помітити переплетення насильства із безліччю соціальних факторів. Насильство не може існувати окремо, саме по собі. Йому завжди необхідна соціальна база у вигляді пороків суспільства. При таких пороках виявляються особливі форми поведінки (наприклад, насильницькі злочини проти особи) і особливі типи особи (особа насильницького злочинця). Виникає орієнтація на такі форми поведінки, що неможливі без насильства (наприклад, умисне вбивство при обтяжуючих обставинах). Поширення цих форм поведінки просякає в усі сфери життєдіяльності людей, а особливо у сферу побуту й дозвілля, сімейних відносин. У людських стосунках починає превалювати диктат насильства. Отже, суспільство перебуває під впливом процесів розвитку насильства. Попри все це люди, які ведуть нормальний спосіб життя, не можуть розраховувати на допомогу і захист із боку держави. Для них, зважаючи на умови їхнього

життя, головною є одна проблема – фізіологічного виживання, а тут на допомогу приходить «ділова кар'єра» (по суті кримінальна). Неминуче з'являється вимушена криміногенність як спосіб адаптації населення до нових соціальних умов¹. На думку Д.А. Корецького, люди стали братися за зброю, щоб вижити². Отже, коло замкнулося – насильство призводить до насильства. На насильство люди відповідають насильством або щоб «придушити» собі подібних, або щоб вижити і захистити себе, хоча ні про які вимушені злочини говорити не можна. Неприпустимо чимось подібним виправдовувати злочини.

Таким чином, досліджуючи проблеми насильства, можна виділити такі його різновиди: політичне, економічне, військове та ін. Крім того, поняття соціального насильства охоплює насильство в армії, у сфері побуту і дозвілля, сімейне насильство тощо. Але про які б різновиди не йшла мова, завжди враховуються і форми прояву насильства: фізичне та психічне, причому як на суспільному, так і на індивідуальному рівнях.

Фізичне насильство на індивідуальному рівні звичайно виявляється в побоях, окремих ударах, нанесенні саден, синців, гематом, заподіянні фізичного болю шляхом заламування рук, проведенні бойових прийомів самбо, карате та інших бойових єдиноборств, у формі тугого хворобливого зв'язування кінцівок потерпілої особи мотузкою, шнуром, дротом тощо.

Будь-який фізичний вплив на людину, що відчувається нею як болісний, котрий призводить до відповідних наслідків (штовхання з гори, збивання з ніг, захоплення із застосуванням сили, насильницьке переміщення людини в інше місце, насильницьке утримання у приміщенні тощо), є фізичним насильством. Життя постійно доповнює цей перелік. Таким насильством також є заподіяння шкоди здоров'ю, а найбільш небезпечним насильством – позбавлення життя іншої людини, тобто вбивство. Проблема фізичного насильства, розглянута на соціологічному рівні, є предметом окремого, спеціального дослідження.

Психічне насильство – це залякування, погроза застосування фізичного насильства, застосування зброї. Варіантів такого насильства багато, і усі вони мають психічний тиск на людей, на їх психіку. Найбільш небезпечним є погроза вбивством, якщо така погроза є реальною та наявною.

Насильство, застосовуване при вчиненні злочинів проти особи, у кожному конкретному випадку має свою специфіку, що обумовлюється особливостями як самого злочину, так і особи, що його вчиняє.

¹ Шакун В.І. Урбанізація і злочинність: монографія. – К. : Вид-во АВС, 1998. – С. 60-61.

² Корецький Д.А. Тяжкие вооруженные преступления. – М., 1997. – С. 63-64.

2.2. Злочинний спосіб життя, кримінальне середовище і проблеми насильства

Як зазначалося вище, усі сфери громадського життя досить тісно й органічно переплетені між собою та взаємозалежні. Саме тому в межах кримінологічного дослідження у тісному взаємозв'язку вивчаються проблеми соціальної деформації, соціальної відповідальності, соціальної справедливості, соціальної напруженості, соціальної необхідності попередження злочинів тощо. До цих проблем належить також спосіб життя, завдання позитивного розвитку й удосконалювання якого вимагають глибокої наукової розробки кримінологічних проблем, що виникають на стику соціології та права.

З огляду на це актуальним є питання про співвідношення способу життя та злочинної поведінки¹. У найбільш широкому змісті будь-яка поведінка (позитивна або негативна) так чи інакше пов'язана з конкретними діями особи. Поняття «спосіб життя» фіксує найбільш істотні риси життєдіяльності людей, соціальних груп, ланок, спільнот, для яких характерні ті або інші форми поведінки². До змісту цього поняття включаються не тільки форми життєдіяльності, але й все те об'єктивне, що детермінує життєдіяльність, утворює соціальний стрижень механізму діяльності та поведінки і, нарешті, є результатом конкретних дій особи (метою життя). Виходячи із такого розуміння способу життя, кримінологія вивчає злочинну поведінку, злочинну діяльність. Особливо виділяється й таке поняття, як злочинний спосіб життя.

Оцінюючи злочинну поведінку у зв'язку з насильством, зазначимо, що вона, як і насильство, являє собою антипод нормального способу життя людей. У даному випадку спосіб життя і злочинне насильство розглядаються як поведінкова категорія. Маючи на увазі саме насильство, треба виходити із того, що його подолання є одночасно і подоланням злочинної поведінки. Така наша вихідна позиція³.

¹ Див.: Аванесов Г.А., Игошев К.Е. Образ жизни как объект криминологического исследования // В кн.: XXV съезд КПСС и проблемы социологического образа жизни. – М., 1977. – с.246-260; Кириллов С.И. Личность преступника (проблемы типологии). – М., 1998. – С. 52.

² Ошеров М.С., Спиридонов Л.И. Общественное мнение и право. – Л., 1985. – С. 50; Родионов П.Я. Образ жизни (правовые проблемы). – Омск, 1996. – С. 7, 14-20.

³ Шалгунова С.А. Злочинний спосіб життя, кримінальне середовище і проблеми насильства // Актуальні питання підвищення ролі громадськості в процесі виправлення осіб, які відбувають покарання в органах та установах Державної кримінально-виконавчої служби України: Матеріали міжвуз. наук.-практ. конф-ї (Чернігів, 15.04.2008 р.). - Чернігів: Чернігів. юрид. коледж ДДУВП, 2008. - С.70-71.

Щодо поняття способу життя вчені висловлюють різні судження. Одні автори вважають за можливе ототожнювати спосіб життя з усією сукупністю умов людського буття. Інші трактують його за якісну сторону добробуту людей. Існує також думка про те, що спосіб життя – це сполучення думок, вчинків і поведінки людей.

На нашу думку, не можна ототожнювати спосіб життя та його умови. Безумовно, умови визначають спосіб життя, його межі, однак не стають при цьому поведінковою категорією. Адже відомо, що в однакових соціальних умовах, при однакових економічних відносинах люди ведуть далеко не однаковий спосіб життя. У кожної людини свої цілі та погляди, манери й звички, нарешті, свої власні потреби. Категорія «спосіб життя» може бути визначена у зв'язку з категорією «потреба», що має об'єктивно-суб'єктивний зміст. Отже, спосіб життя – це сукупність форм життєдіяльності людей та способів задоволення потреб, що виражають сутність їхньої поведінки, врегульованої не тільки мораллю і правом, але й іншими соціальними цінностями¹. Ознаки, покладені в основу наведеного визначення, дозволяють розглядати в єдності спосіб життя і поведінку особи, що може вивчатися з погляду норми та патології².

Кримінологічний аспект дослідження способу життя завжди пов'язаний із вивченням особи злочинця та її злочинної поведінки. Кримінологія розглядає цю проблему виходячи з необхідності виявлення та аналізу негативних факторів, що детермінують збереження шкідливих звичаїв і традицій як елементів «системи способу життя» і форм діяльності людей (чи окремої особи), небезпечних для суспільства, а також способів задоволення потреб, що суперечать моралі і праву. При цьому свою увагу кримінологія зосереджує на питаннях злочинної поведінки, завжди тісно пов'язаних із особою злочинця та вчиненими злочинами. У систему «особа – злочин» включаються мотиви та способи діяння. У зв'язку з цим зачіпаються і проблеми злочинного насильства.

Поведінка особи – явище складне і багатогранне. Воно є перетворенням внутрішнього стану особи в дію відносно соціально значущих об'єктів. Поведінка являє собою систему дій, що спостерігається зовні, вчинків особи. У цій системі реалізуються внутрішні спонукання людини. Поведінка має прояв у практичних (фізичних) діях особи або вербальних (словесних). Вона регулюється соціальними нормами, у т. ч. й

¹ Архангельский Л.М. Социально-этические проблемы теории личности. – М., 1974. – С. 48-50; Игошев К.Е. Социальный контроль и профилактика преступлений. – Горький, 1976. – С. 25-26.

² Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. – М., 1982. – С. 3-4; Кириллов С.И. Личность преступника... – С. 52-53.

правовими. Можна визначати поведінку, що соціально відхиляється, як аморальну, протиправну, злочинну. Існує безліч видів та форм поведінки, однак є й такі, котрі пов'язані тільки з нормами права¹.

Слід звернути увагу на те, що право регулює поведінку особи в її власних інтересах, у соціальних цілях. Існує таке поняття, як правова поведінка, у зв'язку з чим можна констатувати про норму даної поведінки (законослухняну поведінку) і патології (протиправну поведінку). Правова поведінка – різновид соціальної поведінки. Вона є проявом особи в тій або іншій ситуації, якій може бути дана юридична оцінка.

Існує поняття злочинної поведінки особи. Вона розглядається з позицій кримінального права. Злочинна поведінка особи – це злочин, нерідко це акт насильства над людиною. Як правило, її неможливо спостерігати навч, вона прихована від сторонніх очей. У цьому розумінні акт насильства також не можна спостерігати. Істинна злочинна поведінка, пов'язана із застосуванням насильства, певною мірою є «інтимною». Злочинець у переважній більшості випадків, з його погляду, діє таємно, у всякому разі робить усе для того, щоб він і вчинений ним злочин залишалися непоміченими. З цим пов'язане таке поняття, як латентна злочинність². Звертаючи на це увагу, вчені пишуть про латентні вбивства, зґвалтування тощо. При цьому підкреслюється, що поведінка, спосіб життя й акт насильства в цілому відповідають один одному, їх не можна відривати один від одного³. Злочинний спосіб життя – це своєрідний кримінальний стиль поведінки. Орієнтований на насильство, він є досить специфічним і формується особливо, у процесі такого формування «бере участь» не тільки сама особа, але й її навколишнє соціальне середовище. Їх зв'язок (особи та середовища) є визначальним у процесі формування особи злочинця, який застосовує насильство. Іноді в літературі звертається увага на те, що середовище «висуває» своїх представни-

¹ Тарарухин С.А. Преступное поведение. Социальные и психологические черты. – М., 1974; Кудрявцев В.Н. Право и поведение. – М., 1978; Социальные отклонения. – М., 1989.

² Оболенцев В.Ф. Актуальні проблеми латентної злочинності: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Харків, 2001. – 20 с. [Електронний ресурс] Нац. бібліотека України ім. В.І. Вернадського / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>; Панкратов В.В. Косвенные методы изучения преступности // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1967. – С. 7-8; Шляпочников А.С, Забрянский Г.И. Выявление латентной преступности // Советское государство и право. – 1971. – № 5. – С.98-103.

³ Шалгунова С.А. Злочинний спосіб життя, кримінальне середовище і проблеми насильства // Актуальні питання підвищення ролі громадськості в процесі виправлення осіб, які відбувають покарання в органах та установах Державної кримінально-виконавчої служби України: Мат. міжвуз. наук.-практ. конф-ї (Чернігів, 15.04.2008 р.). – Чернігів: Чернігівський юрид.коледж ДДУПВП, 2008. – С. 70-75.

ків у злочинний світ і формує осіб, схильних до насильства. При цьому зазначається, що злочинне середовище поповнюється за рахунок певних категорій (навіть цілих верств) населення. Це питання заслуговує на найбільшу увагу.

Ми поділяємо думку про те, що схильності до злочинного насильства, до вчинення відповідних злочинів мають ті категорії і групи (верстви) населення, для яких у цілому характерний злочинний спосіб життя. На думку голандського кримінолога Біллема Адріана Бонгера, висловлену ще у 1905 р., схильність до злочинної поведінки зростає, коли егоїст бачить можливість шляхом нелегальних дій отримати будь-яку вигоду за рахунок інших, якщо у нього немає шансів задовольнити свої потреби законним шляхом¹. Зважаючи на це, населення розділяється досить своєрідно. Йдеться не про окремі випадки, а про масові процеси і явища. Можна говорити, наприклад, про те, що середовище п'яниць та алкоголіків виділяє своїх «представників» у злочинний світ. Направляє в цей світ своїх «представників» і середовище наркоманів. Так само можна міркувати про повій, бомжів, безпритульників тощо. Або, скажімо, особливої уваги потребують особи з психічними патологіями (у межах осудності). Однак існують більш складні процеси і явища.

Вірно зазначає А.І. Долгова, що у наш час злочинність – це далеко не просто сукупність злочинів, вчинених у певних умовах місця і часу. Злочинність як масове явище, зауважує А.І. Долгова, означає, що певна частина населення (а не окремі люди) вирішує свої проблеми із порушенням кримінально-правової заборони. І тут, на думку А.І. Долгової, з якою ми цілком згодні, важливе урахування двох обставин².

По-перше, у суспільстві в зв'язку з особливо кримінальною ситуацією все більш чітко відокремлюються такі підструктури: легалістське, або офіційне, середовище, орієнтоване на право, закон та конституційні органи влади; кримінальне середовище, стійко орієнтоване на протиправні норми поведінки та лідерів організованої злочинності – кримінальну владу; маргінальне середовище, орієнтоване в залежності від ситуації і характеру розв'язуваних проблем на властиві цьому середовищу норми поведінки.

Серед злочинців, як пише А.І. Долгова, є представники всіх трьох наведених типів середовища, однак їх частка далеко не однакова. Лега-

¹ Гасанов Р.И., Задояный М.Т., Зубов Д.А. Воспоминания о прошлом и настоящем истории криминологии / Р. И. Гасанов, // Економіка. Фінанси. Право. Щомісячний інформаційно-аналітичний журнал. – Київ : Видавець АФ «Аналітик», 2008. – № 6. – С. 37.

² Див. вступну статтю А.І. Долгової у кн.: Преступность и культура. – М., 1999. – С. 3-4.

льне середовище безпосередньо продукує тип випадкового злочинця, а опосередковано – інші типи злочинців, через відторгнення внаслідок різних причин частини осіб і перехід останніх у маргінальне середовище. Слід зазначити, що випадковий злочинець, на думку А.І. Долгової, за своїми особистісними характеристиками практично мало чим відрізняється від тих, хто поводить себе стійко правомірно (від законослухняних осіб). Випадкові злочинці, як зауважує А.І. Долгова, вчиняють злочини у винятково конфліктній ситуації, яка виникла не з їхньої вини і до якої вони не були підготовлені. Проте злочинне середовище поповнюється за рахунок саме таких осіб.

Кримінальне середовище безпосередньо продукує криміногенний тип особи у його послідовному прояві: послідовно-кримінальному і ситуативно-кримінальному. Маргінальне середовище безпосередньо продукує ситуативного злочинця. Однак, на наш погляд, у даному випадку, з огляду на специфіку маргіналів, можна говорити і про кримінальні типи. По-перше, при зростанні злочинності у взаємодії зазначених трьох підструктур суспільства (легалістське середовище, кримінальне та маргінальне) найбільш активну роль відіграє кримінальне середовище. Воно розширюється за рахунок криміналізації різних верств населення (переважно за рахунок маргінальної частки населення) і наступає на легалістське середовище шляхом звуження його кордонів, захоплення у свої руки матеріальних цінностей, розмивання економічної, соціальної, політичної та духовної основ суспільства, а також за допомогою проникнення кримінальних лідерів у державно-владні й офіційні суспільні структури, безперешкодного відмивання злочинних доходів, взаємопереплетення легального та кримінального підприємництва. Одночасно особи, котрі ведуть нормальний спосіб життя й орієнтовані на закон, усе частіше втрачають свій соціальний статус і стають на шлях вчинення правопорушень внаслідок: вступу у злочинні відносини з корупціонерами, невиконання своїх обов'язків у кримінальному судочинстві через усвідомлення власної незахищеності тощо. Але це стосується в основному нестійкої частини населення. Особи, які є дійсно законослухняними, бережуть свою гідність та не порушують норм права. Це у більшості інтелектуальна частина населення, вихована й культурна. З огляду на свій спосіб життя вони не здатні вчиняти злочини.

Прокладають собі шлях і більш серйозні негативні явища та процеси. За рахунок спадкового алкоголізму, наркоманії, інших «пороків» суспільства здобувають гостроту процеси інфантилізації населення. Це в основному генетична проблема. Алкоголь і наркоманія, певною мірою проституція, бродяжництво, жебрацтво, безпритульність, що давно уже

набули масового характеру і стали соціальним лихом, а також невихованість та неосвіченість, безкультур'я руйнують особистість, роблять її інтелектуально недієздатною. Тут існує зв'язок процесів інфантилізації та маргіналізації, що сприяє розшаруванню суспільства.

Маргінали – особлива категорія населення. Характеризуючи їх, варто вказати насамперед на соціальне середовище; це соціально нестійке середовище, в основному негативне. Маргінали – верства декласованих та напівдекласованих елементів; основні їх представники – дармоїди, п'яниці й алкоголіки, наркомани, повії, соціально неадаптовані суб'єкти з кримінальним минулим тощо. Це люмпенізована та деморалізована частина населення з низьким рівнем інтелектуального розвитку, що обумовлюється не тільки соціально, але й генетично. Мається на увазі неможливість інтелектуального розвитку особи, її нездатність до навчання, культурного виховання. Навіть зовнішній вигляд маргіналів має відмінні риси: домінуюча їх частка стигмовані. Такою є природа маргінала. Серед них багато хто закінчив навчання в школі у 5-7-му класі, чимало й таких, котрі страждають на олігофренію (дебіли, ідіоти, імбецили). Маргінали – це специфічна категорія населення, особливі соціальні групи, своєрідний соціальний прошарок. Маргіналізм у найбільш загальному плані є неутвтом. Злочинний спосіб життя, пов'язаний з насильством, – це також маргіналізм. Маргінальність – це нерозбірливі й безладні статеві зв'язки, статеве життя у ранньому віці, лихослів'я, вандалізм, хуліганство, злодійство тощо. Статевовікова та інша значуща соціально-демографічна структура злочинності являє собою в цілому дзеркальне відображення статевовікової й іншої значущої соціально-демографічної структури стану маргіналів. Однак що стосується вчинених маргіналами злочинів, особливо варто виділяти загальнокримінальну насильницьку й корисливу злочинність. Це далеко не банківські або податкові злочини. Це «алкогольно-наркотико-чорна», корисливо-насильницька злочинність. В основному це вулично-під'їзні та дозвільно-побутові, сімейні злочини.

Маргіналізація має свою історію¹. З приводу понять і процесів, пов'язаних з маргіналізацією, висловлювалися різні судження. Сьогодні феномен маргінальності, що є соціологічним поняттям, визнають багато дослідників. У літературі затвердилася думка, що маргінали – недорозвинені, недоучені люди. Для них характерні честолюбство, егоцентризм,

¹ Див., наприклад: Садков Е.В. Предупреждение преступности в маргинальной среде молодежи: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – М., 1994; Кириллов С.И. Личность преступника... – С. 55-70; Сви́дерский Н.А. Маргинализм – проблема социальная и генетическая. – М., 1984. – С. 28-40.

насильство, агресивність, жорстокість. Понад 90 % дозвільно-побутових та вулично-під'їздних вбивств і випадків заподіяння тілесних ушкоджень та іншої шкоди здоров'ю припадає на маргіналів. Ними вчиняється приблизно 92 % хуліганських дій, 84 % крадіжок, 78 % грабежів та розбоїв, 72 % згвалтувань, 84 % насильницьких дій сексуального характеру та примушування до таких дій, а також злочинів, пов'язаних із проституцією¹. Основна маса таких діянь, як зараження венеричною хворобою, зараження ВІЛ-інфекцією, незаконне проведення абортів, розпусні дії тощо, припадає на маргіналів. Для них характерна якась постійно збуджуюча їх «сексуальна сверблячка». При цьому майже завжди і в усьому проявляються насильство, нелюдськість та жорстокість: близько 80 % побоїв і катувань вчиняється маргіналами.

Злочини маргіналів найчастіше вчиняються у власному середовищі і спрямовані проти самих маргіналів: в основному це «наркотико-алкогольно-сексуальні» діяння. У кримінологічній літературі звертається увага на те, що підвищується інтенсивність віктимізації маргінальної верстви, часом важко буває виявити різницю між злочинцем і потерпілим, якщо вони обидва з маргінального середовища; у тих і інших майже однакові особистісні деформації та стереотипи поведінки². У цьому середовищі близько 80 % осіб стають жертвами злочинів, у вчиненні яких визначальну роль відіграють їх конкретні віктимні дії: пияцтво, наркоманія, проституція та інші сексуальні «захоплення». Близько 90 % згвалтувань відбувається, коли у стані сп'яніння або наркотичного одурманення знаходяться як винний, так і його жертва, а у 70 % випадків – спиртне або наркотики вживаються спільно. У таких ситуаціях, як правило, і винний і потенційна жертва поведуться аморально³. Коли справа стосується маргіналів, у 60 % випадків ще за 5-10 хвилин до вбивства (як правило, дозвільно-побутового, сімейного та вуличного) не ясно, хто буде злочинцем, а хто – жертвою, іншими словами, кримінальні елементи одного і того самого середовища «поглинають» один одного⁴. Тому у

¹ Кириллов С.И. Личность преступника... – С. 59.

² Піщенко Г., Мінченко С. Віктимологічні аспекти негативних соціальних явищ, пов'язаних зі злочинністю // Право України. – 2006. – № 5. – С. 107–110; Кримінологія: Учебник / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. – М.: Изд-во МГУ, 1994 – 413 с. – С. 241; Варданян А.В., Сафиуллин Н.Х. Преступное насилие над личностью и виктимное поведение лиц, потерпевших от изнасилования. – М., 1996. – С. 6.

³ Сафиуллин Н.Х. Виктимное поведение несовершеннолетних и совершаемые против них насильственные преступления: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1995; Варданян А.В. Кримінологическая характеристика и социально-правовые меры предупреждения изнасилований: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1996.

⁴ Шнайдер Г.Й. Кримінологія. – М., 1994. – С. 250. Варчук Т.В. Виктимологические аспекты профилактики имущественных преступлений в условиях крупного города: Авто-

відповідних дослідженнях важливо зіставляти оточення злочинця з оточенням його жертви, завдяки чому можна більш повно охарактеризувати винного й потерпілого. Це особливо стосується тих випадків, коли виникають питання, пов'язані з аналізом мотивів злочину і характером кримінального насильства. Саме у цьому більш повно розкривається суть відносин «злочинець – жертва». А у маргіналів ці відносини мають яскраво виражені особливості.

Середовище перебування та спосіб життя як злочинців, так і потерпілих з числа маргіналів є однотипними. У них схожі, однотипні соціальні умови. Для злочинців і потерпілих однаковою мірою характерні: обмеженість інтересів, безладне й безцільне проведення вільного часу, пияцтво з будь-якого приводу і без приводу, наркоманія, сексуальні «захоплення» та розважальні заходи, що супроводжуються вживанням спиртного і, як правило, завершуються сварками, скандалами, бійками та побиттями, різаниною; і все це має наслідки негативного характеру. Маргінал формується в атмосфері пияцтва, бійок та насильства. Йому властиві егоїстичні звички, втрата почуття відповідальності, байдужість до проблем інших людей, цинізм, а також ослаблення почуття сорому, боргу, совісті, нестриманість та конфліктність, брутальність, облудність, святенництво, неосвіченість, невихованість, повна відсутність культури. Як зазначається в науково-монографічній літературі, спостереження за поведінкою маргіналів свідчать про те, що червоною ниткою через весь процес формування особи злочинця в даному нестійкому та негативному середовищі, характерному для декласованих елементів і люмпенізованої частини населення, починаючи з так званого важкого дитинства, проходять традиційно злидений побут і похмуре дозвілля, потворні звичаї, схожі зі злочинними, перекручені форми проведення вільного часу. Антисанітарія – одна з ознак, що характеризують побут маргіналів; їхня розмовна мова – лихослів'я¹. На процес формування особи злочинця в середовищі маргіналів впливають негативні зміни соціальних умов (середовища) та зміни самої особистості. Останнє пов'язано із саморуйнуванням особистості. Звідси й мотиви кримінальної діяльності маргіналів, пов'язані з їхніми потребами, коли інстинкт,

реф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1999.

Зазначене певною мірою стосується і злочинів, вчинених у сфері тіньової економіки (так звані злочинні розборки, фізичне знищення конкурентів тощо), однак тут має місце певний характер кримінальних дій. Дана проблема є предметом самостійного дослідження.

¹ Васютин А.Н. Трудное детство. – Л., 1989. – С. 46-48; Ольков С.Г. Общественные болезни. – Тюмень, 1996. – С. 72-75; Садков Е.В. Маргинальность и проблемы раннего предупреждения антиобщественного поведения // Сб. статей адъюнктов и соискателей. – М., 1984. – С. 85-87.

імпульс та пристрасть переплітаються. У зв'язку з цим виникає й така проблема, як безмотивність злочинної поведінки.

Створюються люмпенізовані маргінальні верстви, позбавлені соціально значущих для здорового способу життя орієнтирів, внаслідок чого вони йдуть на конфлікт із моральністю та законом¹. З цим пов'язані злочинний спосіб життя маргіналів, різноманітні протиріччя й конфлікти, що переростають у злочини. В основному це насильницькі злочини проти особи та чужої власності.

Аналізуючи спосіб життя маргіналів, ми зовсім не стверджуємо про якусь порочність народу або про загальнонародний порок. Мається на увазі соціально нестійке середовище та декласовані елементи, люмпенізована частина населення. Про народ судять з кращої його частини, а не з гіршої. Однак маргіналізація посилює розшарування суспільства.

Звернемося до проблеми, що стосується руйнування особи в маргінальному середовищі. Духовне життя людини, як зазначають вчені, складається із трьох елементів: особистого життя, зв'язку з оточуючими (міжособистісних стосунків) і роботи, тобто діяльності як громадянина держави. На думку вчених, задоволення запитів особистого життя для кожної людини має індивідуальний характер. Людина в державі повинна дотримувати всіх його законів, а у суспільстві жити відповідно до його традицій та вимог. Якщо людина не виконує закони і не додержується традицій та вимог, а запити в особистому житті (свої власні потреби) задовольняє за рахунок чужого майна, праці, здоров'я й життя інших, то вона «випадає» із суспільства і фактично перестає бути повноцінним (повноправним) громадянином держави. Вона здобуває свою (як вона сама розуміє) свободу, знаходячи місце у середовищі собі подібних. Людина, яка вчинила злочин і тим самим порушила соціальні заборони, опиняється в середовищі злочинців. Але справа не тільки в тюремному середовищі. У будь-якому випадку, «випавши» із суспільства й припинивши бути повноцінним (повноправним) громадянином держави, насправді людина повністю втрачає свободу. З цього приводу Г.А. Аванесов, який цитує думку П.Л. Капіци, зауважує: «Люди в такій «свободній» соціальній среде теряют свободу». Це середовище, назване Г.А. Аванесовим маргінальним, організує життя людей, що у ньому опинилися, таким чином, що за відсутності свободи вони не втрачають відчуття її існування (або удають, що вони вільні), занурюються у своєрідний самообман². Якщо абстрагуватися від криміналу та тюремного

¹ Кириллов С.И., Солодовников С.А. Исследование грабежей и разбоев в системе преступного насилия. – Смоленск, 1997. – С. 83.

² Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика. – М., 1980. – С. 239; Ка-

середовища, то «самообманна свобода» досягається шляхом переключення уваги людей на спорт (як правило, погано організований, примітивний), секс (потворний), видовища (що виходять за рамки культури й мистецтва), що неодмінно «замішується» на пияцтві та алкоголізмі, наркоманії тощо. Відбувається руйнування особистості як члена суспільства і громадянина держави. Достатньо уявити собі занепалих п'яниць, наркоманів, повій, бомжів та ін. По-особливому руйнується особистість як у маргінальному, так і злочинному середовищі. Тут людина вільна від вимог моралі та права, вона підлегла специфічним традиціям та звичаям, а тому (відповідно до «законів» середовища) вільно і безкарно краде, грабує, вбиває. Для соціального середовища, що має назву маргінальне, характерним є злочинний спосіб життя. Це в цілому, крім випадків, що випадають із закономірностей. Також у цілому можна констатувати, що для маргіналів властива своя субкультура.

З проблемами субкультури завжди так чи інакше пов'язаний злочинний спосіб життя. Ці проблеми мають безліч аспектів. Чи є серед них кримінологічний? Безумовно, так. Девіантною субкультурою, або кримінальною підкультурою, як відзначається в літературі, є така система цінностей, норм і форм поведінки, що визнається певною групою злочинних елементів, які будують на ній свої відносини один з одним¹. Тут існує прямий зв'язок з особою злочинця та злочинним способом життя, тому що названа кримінальна підкультура (субкультура) провадить усередині свого співтовариства порівняно відчужене існування, що породжує її конфлікти із суспільством у цілому та зіткнення з ним і його членами. Будь-яка субкультура, що має кримінальну спрямованість, є небезпечною для суспільства.

Особливими Г.Й. Шнайдер називає субкультури наркоманів, повій та ін. Також специфічною, на думку С.Г. Олькова, є «субкультура маргіналів», яку він порівнює зі «злочинною субкультурою». При цьому С.Г. Ольков указує на наявність кругової поруки, а також на те, що ця субкультура є добре складеною. В.Ф. Пирожков порівнює субкультуру із законами злочинного світу і способом життя засуджених до позбавлення волі. На думку С.С. Маслова, у злодіїв у законі своя субкультура.

пица П.Л. Влияние современных научных идей на общество // Вопросы философии. – 1979. – № 1. – С. 70; Личность, общество, свобода. – М., 1997; Денисов Н.Л. Механизм влияния малых социальных групп на формирование преступного поведения // Теоретические, прикладные и исторические аспекты функционирования правового государства. – Смоленск, 1998. – С. 103-113.

¹ Шнайдер Г.Й. Криминология. – М., 1994. – С. 15; Денисов Н.Л. Влияние криминальной субкультуры на преступное поведение подростков // Преступность и культура. – М., 1999. – С. 42-45.

Наявні й інші судження¹. Однак ніхто не виступає проти того, що існує особливий феномен – кримінальна субкультура.

Поняття «злочин у законі» часом трактується однозначно, а саме: воно пов'язується тільки з особами, що є елітою злочинного світу і вчиняють тільки майнові діяння. Це не зовсім так. Назване поняття необхідно розглядати більш широко, тому що злочин у законі – це свого роду злісний злочинець з настановою саме на злочинний спосіб життя й насильство. У цьому розумінні припустимо згадати й про злочинську субкультуру, а це і є кримінальна (або злочинна) субкультура. Загальним для неї є «неписаний кримінальний закон» – кримінальна ідеологія. Злочинці (як правило, злісні, рецидивісти) адаптуються до зазначеної субкультури та приймають її умови². Мається на увазі особливий тип особи злочинця, орієнтований на насильство, що означає насамперед приналежність до обраних, визнаних і саме особливих, найбільш «яскравих» представників кримінального світу³. Це в основному професійні злочинці й щодо цього досить досвідчені. За їхніми плечима велика кількість вчинених та організованих ними насильницьких злочинів. Більше половини з них – рецидивісти, засуджені не тільки один або два рази, а по три, чотири, п'ять і більше разів. Часто вчинювані ними злочини є груповими, для яких характерні попередня змова й організованість. Спрямованість поведінки цих осіб – непохитно злочинно-насильницька. Переважна більшість дотримується злочинних традицій та звичаїв. Вони активно втягують у злочинну діяльність нових людей, особливо неповнолітніх. Багато вчинюваних ними злочинів (викрадення людини, вимагання, розбої тощо) поєднані із вбивствами⁴. П'ята ж частина діянь пов'язана з наркобізнесом. Основний мотив вчинюваних такими особами злочинів – користь, а засіб для досягнення злочинної мети – насильс-

¹ Шнайдер Г.Й. Криминология. – М., 1994. – С. 16-17; Ольков С.Г. Феномен мученичества, криминальные традиции и научная мораль. – Тюмень, 1996. – С. 32-33; Маслов С.С. Понятие образа жизни и проблемы субкультуры // Поведение и ответственность. – Саратов, 1996. – С. 41-45; Пирожков В.Ф. Законы преступного мира и молодежь (криминальная субкультура). – Тверь, 1994. – С. 3-7.

² Шалгунова С.А. Злочинний спосіб життя, кримінальне середовище і проблеми насильства // Актуальні питання підвищення ролі громадськості в процесі виправлення осіб, які відбувають покарання в органах та установах Державної кримінально-виконавчої служби України: Матеріали міжвуз. наук.-практ. конф-ї (Чернігів, 15.04.2008 р.). - Чернігів: Чернігів. юрид. коледж ДДУПВП, 2008. - С.70-71.

³ Тэсс Л.В. Воры в законе и прочие... – Рига, 1993. – С. 32-40.

⁴ Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1999; Джураев В.Д. Криминологический анализ и предупреждение разбойных нападений, совершаемых при перевозке грузов автотранспортом: Автореф. дисс. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1998; Востряков В.М. Вымогательство: уголовно-правовые и криминологические проблемы. – М., 1997.

тво. Особи, котрі належать до даної категорії злочинців, при вчиненні злочинів часто застосовують зброю, не тільки холодну, а й вогнепальну.

Усе це, як і багато чого іншого, характеризує образ саме злісного, закоренілого злочинця. Це соціальні інваліди, морально знівечені та душевно спустошені люди. Серед них багато п'яниць та алкоголіків, наркоманів, осіб із психічними патологіями (у межах осудності). Про таких людей у літературі зазначається так: «Закоренелый махровый уголовник является носителем философии преступного мира. Он хранитель преступных традиций и их реставратор, руководитель криминальной жизни. Для него и ему подобных все это – образ жизни. Это своеобразная мораль, хорошо организованная субкультура»¹.

Істинна кримінальна субкультура має межі, порушити які досить непросто. Така субкультура ретельно оберігається її представниками, а тому і розвивається. Дослідження цих проблем тісно пов'язано із вивченням проблем попередження злочинної поведінки та захисту особи від насильства.

2.3. Суспільна небезпечність та особливості насильницьких злочинів проти особи

Завдання охорони членів суспільства від злочинних посягань мають системний характер. Особливе місце у цій системі відведене попередженню насильницьких злочинів. Основний об'єкт їх посягання – люди, особа, життя людини та її здоров'я. Одним із найбільш небезпечних злочинів такого роду, як уже відзначалося, є умисне вбивство, передбачене ст. 115 КК України. Відповідно до ст. 12 КК України вбивство належить до категорії особливо тяжких злочинів. КК України акцентує на цьому особливу увагу, а саме: відповідно до прийнятої в правових державах ієрархії цінностей Особлива частина КК містить розділ VII «Злочини проти життя та здоров'я особи». Таким чином, підкреслюється значення охорони особи згідно зі ст. 3 Конституції України.

Людина, її життя та здоров'я, права і свободи – центральна проблема будь-якого цивілізованого суспільства. Наочним свідченням прагнення нашої країни до формування такого суспільства, утвердження демократичних принципів правління й життя є законодавче визнання Україною прав і свобод людини, її честі та гідності як вищої цінності.

¹ Ольков С.Г. Феномен мученичества, криминальные традиции и научная мораль. – Тюмень, 1996. – С. 29. Див. також: Чалидзе В. Уголовная Россия. – М., 1990. – С. 67; Лебедев С.Я. Традиции, обычаи и преступность. – М., 1995. – С. 59-60.

Це спочатку знайшло своє конкретне відображення у вітчизняній Декларації прав і свобод людини і громадянина ще у 1991 р. й одержало подальший змістовний розвиток у чинній Конституції України, у якій указується, що людина, її права та свободи є вищою соціальною цінністю. Згідно з цим новий Кримінальний кодекс України в окремих об'єктах правового захисту на перше місце поставив охорону прав і свобод людини і громадянина (ч. 1 ст. 1)¹.

Але яке відношення має вищезазначене до проблеми насильства, зокрема насильницького позбавлення життя людини, тобто вбивства? Відповідаючи на це питання, варто зауважити насамперед те, що вбивство, як і інші тяжкі й особливо тяжкі насильницькі злочини, досліджуються в системі кримінального насильства.

Окремі автори ставлять питання так: чи можна до зазначеної системи злочинів проти людини відносити всі тяжкі діяння? Ми згодні з тим, що однозначної відповіді без застережень тут бути не може. З іншого боку, на це питання можна відповісти позитивно, якщо виходити, поперше, із кримінологічного розуміння проблеми і розглядати її в широкому розумінні, по-друге, з того, що до уваги береться вся система насильницьких злочинів². Якщо мати на увазі тільки вбивство, то відповідь на поставлене питання буде негативною: не можна вбивство трактувати безмежно широко. Це особливий, навіть відособлений злочин, що зводиться конкретно до єдиного – до життя людини, а саме насильницького позбавлення людини життя³. Ми поділяємо думку про те, що точне й чітке виділення злочинів проти людини, якщо мати на увазі наслідки кримінально караних діянь та заподіюваної ними шкоди (нанесеної втрати, збитків), є практично неможливим. Багато авторів виходять із наступного: людина – член суспільства, громадянин держави, і її інтереси – це також інтереси держави і суспільства. Тому законодавець, як зазначають А.М. Ігнатів та Ю.А. Красіков, виділяє злочини проти людини, громадянина, особи на основі такого критерію, як об'єкт злочинних посягань та їх мотивація⁴. О.М. Ігнатів вважає, що необхідно вихо-

¹ Конституція України: офіційне видання: станом на 01.01.2011 року / Україна. Конституція. – К.: Центр Учебної літератури, 2011. – 88 с.

² Ростовщиков И.В. Обеспечение и защита прав и свобод личности: вопросы теории и практики органов внутренних дел: Автореф. дис. ... д.ю.н. (12.00.01). – М., 1997; Басанов А.А. Уголовно-правовая защита человека. – Казань, 1997. – С. 7-8.

³ Корецкий Д.А. Тяжкие вооруженные преступления. – М., 1997. – С. 7; Быстров И.И. Преступления против человека (уголовно-правовой и криминологический анализ). – Саратов, 1995. – С. 8.

⁴ Красиков Ю.А., Игнатив А.М. Объект преступления // Государство и право. – 1997. – С. 68-70; Ветров Н.И. Уголовное право. Общая часть. – М., 1999. – С. 111-118.

дити із визначення самого потерпілого, і називати потерпілу особу у злочинах проти життя та здоров'я (Розділ II Особливої частини КК України) не «особою», а «людиною». Таку пропозицію автор обґрунтовує тим, що термін «особа» охоплює лише її соціальні характеристики, а «людина» – як біологічні, так і соціальні характеристики¹. Чи можна до таких злочинів проти людини віднести вбивство? У широкому розумінні – так (тому що об'єктом посягання є людина), а у вузькому – ні (тому що мова йде про конкретизований об'єкт посягання – життя людини). Тут, однак, варто продовжити пояснення. Не можна обійти проблему «суспільна небезпека злочину» у тому розумінні, у якому вона розглядається в КК України. При поясненні з цього приводу скористаємося положеннями, що надаються в літературі, й представимо їх в інтерпретації щодо предмета нашого дослідження. Слід звернути увагу також на те, що від визначення поняття злочину, коли розкривається його зміст, залежить розв'язання багатьох проблем не тільки кримінології, але і кримінального права.

По-перше, у КК України надається матеріально-формальне визначення діяння, що відносить суспільну небезпеку до основних ознак злочину, до його об'єктивної характеристики. По-друге, соціальна характеристика, що має пряме відношення до кримінологічних понять, є критерієм криміналізації і залишається також критерієм оцінки вчиненого. Однак правозастосовчим органам варто оцінювати вчинене на основі правової, а не соціальної (у своїй суті кримінологічної) характеристики. Отже, на перший план виходить кримінальне право, а кримінологія, власне кажучи, залишається без уваги. Це головне. І саме це особливо підкреслюється в літературі.

Звертаючи на це увагу, вчені зазначають: будь-яка держава охороняє найбільш цінні блага за допомогою кримінального права шляхом віднесення посягання на них до кримінально-правового. При цьому автори цитують Н.Д. Сергієвського, який у свій час підкреслював, що «общество вырабатывало ценные для него блага посредством наказания»². І знову судам запропоновано, як уже відзначалося, при призначенні покарання враховувати характер та ступінь суспільної небезпеки злочину. У залежності ж від цього КК підрозділяє злочини на чотири категорії, про що вже згадувалося вище: злочини невеликої тяжкості; злочини серед-

¹ Ігнатов О.М. Протидія кримінальному насильству потребує вдосконалення кримінального законодавства // Актуальні проблеми кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права : Мат. III міжн. наук.-практ. конф., присвяченої 10-річчю Міжнар. гуманітарного ун-у (Одеса, 28 жовт. 2011 р.). – Одеса : Фенікс, 2011. – С. 339.

² Сергиевский Н. Антропологическое направление в исследованиях о преступлении и наказании // Юридический вестник. – 1982. – № 2. – С. 210–215.

ньої тяжкості; тяжкі злочини; особливо тяжкі злочини. Однак при цьому в КК України не роз'яснюється, що треба розуміти під суспільною небезпекою, який її характер, види, нарешті, критерії визначення ступеня суспільної небезпеки. Адже покарання як наслідок злочину повинно відображати його небезпеку. Відсутність відповідних критеріїв обумовило у кінцевому підсумку категоризацію злочинів на основі виду й розміру покарання в КК Російської Федерації 1996 р., так само було здійснено пізніше і в КК України 2001 р., хоча цей підхід, не впливає з матеріального визначення поняття злочину¹.

Отже, вперше в нашому кримінальному законодавстві категорії злочинів представлені в залежності від характеру і ступеня суспільної небезпеки діяння. Однак фактично підставою диференціації злочинів на групи є вид покарання (позбавлення волі) та розмір покарання (термін позбавлення волі), протиправність (юридичний вираз суспільної небезпеки). Перші три категорії злочинів (невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі діяння) можуть бути як умисними, так і необережними. Особливо тяжкими злочинами можуть бути тільки умисні діяння. Ми маємо на увазі не тільки умисне вбивство, але й інші особливо тяжкі насильницькі злочини, за вчинення яких передбачено покарання у виді позбавлення волі на термін понад десять років і більш суворе покарання. Але це суто кримінально-правовий підхід. Межі кримінологічного аналізу, на відміну від кримінально-правового, є більш широкими, вони торкаються сфери соціологічних понять, а тому при аналізі злочинів доречно застосовувати й соціологічний підхід.

Висловлюється і така точка зору (Р.І. Гасановим, М.Т. Задояним, Д.А. Зубовим), згідно якої суспільна небезпечність злочинів проти життя та здоров'я громадян, при згвалтуванні, частково при хуліганстві має спрямованість насильницького типу. Однак, у той же час, це зовсім різні злочини і загальний знаменник (суспільна небезпечність спрямованості насильницького типу) не дає відповіді на питання, чому дана особа вчинила, наприклад, згвалтування, а не будь-який інший насильницький злочин².

Основою в даних випадках, однак, стає уже проблема злочинності, а

¹ Див.: Вступительная статья А.Н. Игнатова и Ю.А. Красикова к Уголовному кодексу России. – М., 1996; Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Общая часть. – М., 1996. – С. 26-28; Наумов А.В. Уголовное право. Общая часть. Курс лекций. – М., 1996. – С. 118-122.

² Гасанов Р.И., Задояный М.Т., Зубов Д.А. Генезис преступного поведения и его эмпирические исследования (анализ работы криминолога, академика В.Н.Кудрявцева) // Економіка. Фінанси. Право. Щомісячний інформаційно-аналітичний журнал. – Київ : Видавець АФ «Аналітик», 2008. – № 4. – С. 34.

не злочину¹. Правовий аспект не зникає, з'являється його зв'язок із кримінологічним аспектом дослідження. А це є зв'язок злочинності (як загального) та злочину (як одиничного, однієї зі складових злочинності).

Чи можна говорити про масу тяжких та особливо тяжких насильницьких злочинів проти особи як про відносно окремих самостійний вид злочинності? Адже злочинність – складне соціально-правове явище, що з'являється перед нами, насамперед, у виді різних злочинів, їх суми та розмаїтості, сукупності і множинності. Однак кримінологія виділяє різні види злочинності: насильницьку, загальнокримінальну, економічну, організовану, службову, рецидивну та ін.² Відокремлюють навіть «алкогольну» та «наркотичну» види злочинності³. Тяжкі й особливо тяжкі насильницькі злочини проти особи, різні їх види також можна навести у масі: це сукупність відповідних факторів (діянь), їх множинність тощо. Тут також, як при аналізі злочинності в цілому, співвідносяться загальне й окреме; загальне в даному випадку – сукупність зазначених насильницьких злочинів, а окреме – конкретне діяння, що має соціальний «вигляд» і юридичну оцінку.

Однак у цьому діалектичному взаємозв'язку загальний та окремих пріоритет віддається окремому, тобто конкретному насильницькому злочину як тяжкому або особливо тяжкому діянню. Це окреме (конкретний злочин), на відміну від загального (сукупності злочинів), є реальність, що іноді спостерігається наочно (чого в принципі не можна сказати про сукупність). Сукупність тяжких та особливо тяжких насильницьких злочинів проти особи – це особливий вид злочинності. Характеристики всіх зазначених злочинів зливаються в єдине явище, утворюють таку його якість, що відрізняється від якості кожного окремого злочину. При цьому утворюється «єдиний для всіх злочинів кримінологічний образ» – образ явища, наділеного певними закономірностями та іншими ознаками, котрі відповідають поняттю «злочинність». Але конкретний насильницький злочин у будь-якому випадку розглядається як відносно ізольований акт порушення людиною конкретної кримінальної заборо-

¹ Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. – М., 1969. – С. 171-173; Коган В.М. Социальные свойства преступности. – М., 1977. – С. 5-6, 10-12; Ли Д.А. Преступность в структуре общества. – М., 2000. – С. 41-45.

² Див.: Кримінологія: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – М., 1997; Курс кримінології: Особлива частина: Підручник / за заг. ред. О.М. Джужи. – Кн. 2. – К. : Юрінком Інтер, 2001.

³ Антонов-Романовский Г.В. Влияние пьянства и алкоголизма на преступность и борьба с ними // Советское государство и право. – 1975. – № 10. – С. 71; Аванесов Г.А. Кримінологія и социальная профилактика. – М., 1980. – С. 195; Тищенко М.Д. Комплексный кримінологический анализ преступлений, совершаемый на почве наркомании, и проблемы их предупреждения: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Ростов н/Д, 1999.

ни. Увага зосереджується тільки на тому, що злочин, чи то вбивство, чи зґвалтування, є юридичним фактом, який оцінюється лише на правовому аналізі складу злочину в єдності чотирьох його елементів: об'єкта та об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони; це досліджується тільки в межах кримінального права¹. А кримінологія аналізує злочин незалежно від того, вбивство це або зґвалтування, по-перше, одночасно в контексті умов зовнішнього для людини середовища та характеристик самої людини, по-друге, не як одномоментний акт, а як певний процес, що розгортається у просторі й часі². Ці два аспекти особливо яскраво виявляються тоді, коли при вивченні насильницьких злочинів проти особи необхідно визначити їх особливості, коли з урахуванням специфіки злочинної поведінки осіб, які вчиняють ці злочини, диференціюються заходи профілактичного впливу на зазначених осіб³.

Поряд із тим зазначені два аспекти аналізу дають можливість конкретизувати характеристику насильницьких злочинів проти особи, виділити близькі до них діяння, на тлі яких можна більш глибоко вивчити специфіку саме зазначених діянь. Кримінально-правовий аналіз цих діянь дозволяє виділити ознаки, необхідні й достатні для визнання, по-перше, того, що той чи інший конкретний злочин є саме особливо тяжким, по-друге, що особа вчинила саме таке діяння, котре передбачено, заборонено конкретною нормою закону і підлягає відповідальності відповідно до цієї норми, наприклад, ст. 115 або ст. 121 КК України.

Проаналізуємо найбільш розповсюджені тяжкі та особливо тяжкі насильницькі злочини, що вчиняються проти особи і у більшому або меншому ступені торкаються людини. Це умисні вбивства (ми розглядаємо всі умисні вбивства: прості, кваліфіковані, привілейовані), заповідання тяжких тілесних ушкоджень, катування, викрадення людини, зґвалтування, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, незаконне позбавлення волі, викрадення людини, хуліганство та інші, поєднані з ними злочини. Їх питома вага в загальній сукупності тяжких та особливо тяжких насильницьких злочинів, спрямованих проти особи, складає майже 70 %, і останні 10-15 років спостерігається стійка тенденція до її збільшення. Стосується це і поєднаних з такими злочинами посягань.

Вбивства, як уже відзначалося, належать до категорії найбільш не-

¹ Бородин С.В. Убийство: уголовно-правовой анализ // Социалистическая законность. – 1989. – № 6. – С. 41-42.

² Блувштейн Ю.Д., Добрынин А.В. Основания криминологии. Опыт логико-философского исследования. – Минск: Изд. Университетское, 1990. – С. 17-18, 36.

³ Див., наприклад: Яковлев А.М. Индивидуальная профилактика преступного поведения. – Горький, 1977; Теоретические основы предупреждения преступности. – М., 1977.

безпечних насильницьких злочинів, оскільки вони посягають на найцінніше, що є у людини, – її життя. Вбивством є умисне заподіяння смерті іншій людині. Право на життя – найвища, абсолютна цінність. Серед усіх прав і свобод людини і громадянина Конституція України ставить на перше місце саме це право. «Кожний має право на життя», – затверджено у ст. 27 Конституції¹. Тим часом спостерігається зростання кількості вбивств в Україні. У літературі часто вказується на те, що положення справ зі вбивствами є немов узагальненою, підсумовуючою характеристикою загальної кримінологічної обстановки, більш того, індикатором усієї соціальної ситуації в країні. Причому звертається увага на таке: на сьогоднішній день в Україні щогодини в середньому відбувається 3-4 вбивства, у той час як 10-12 років тому – тільки одне². Спостерігається тенденція зростання кількості вбивств.

Так, аналіз лише однієї кримінальної справи, порушеної щодо мешканців м. Дніпропетровська громадян В. Саєнка, І. Супрунюка, О. Ганжі, які вчинили на території Дніпропетровської та Запорізької областей ряд вбивств у 2006-2007 рр³. При цьому особливістю цих злочинів стало те, що всі вони вчинялися без будь-якого видимого мотиву, без конкретної мети – помсти, ревнощів, особистої неприязні тощо. В процесі проведення досудового слідства було встановлено, що основним мотивом вчинення злочинів був хуліганський мотив, а також при вчиненні окремих вбивств мав місце ще і корисливий. В процесі досудового слідства було доведено вину обвинувачуваних у вчиненні 21 вбивства, із яких у 19 випадках було викрадено особисті речі потерпілих. Необхідно зазначити, що серед викрадених речей були і такі, що не становили істотної цінності для винних: сумка та пакет з одягом потерпілих, художня книга, шкільний зошит, гаманець (в різних епізодах). Це свідчить про те, що для винних не було обов'язковим заволодіння майном потерпілих, оскільки зовнішній вигляд останніх, місця, в яких щодо них було здійснено напад, обстановка не свідчили про їх матеріальну забезпеченість – першочерговою була мета позбавлення життя⁴.

¹ Конституція України. – К., 2011.

² Статистичні дані про стан злочинності в Україні за 1997 рік.

³ Кримінальна справа № 67071641, порушена 31.07.2007 р. СУ УМВС України в Дніпропетровській області за ознаками злочинів, передбачених ч. 1 та 2 ст. 115, ч. 3 ст. 187 КК України щодо громадян Саєнка В.І., Супрунюка І.В., Ганжі О.О. (в цій справі об'єднано провадженням кримінальні справи № 67071641 від 14.07.2007 р., № 67071655 від 20.07.2007 р., № 67071656 від 20.07.2007 р., порушені в різних районах м. Дніпропетровська).

⁴ Репан М.І., Шалгунова С.А. Мотиви вчинення насильницьких злочинів // Слідча діяльність: проблеми теорії та практики: Матер. наук.-практ. конф. та круглого столу (м. Дніпропетровськ, ДДУВС, 22 і 26 трав. 2008 р.). – Дніпропетровськ, 2008. – С. 17-22.

Кількісний аналіз цих діянь буде наведено нижче. Наразі ж зазначимо, що збільшується корислива спрямованість вбивств, а це відповідає загальній корисливій спрямованості насильницької злочинності в цілому. Однак не тільки вбивства, але й заподіяння тяжких тілесних ушкоджень все частіше стали вчинятися з метою збагачення.

Стосовно заподіяння тяжких тілесних ушкоджень слід зауважити, що не тільки зросла кількість цих злочинів, але й вони стали більш жорстокими й небезпечними. У групі найбільш небезпечних насильницьких злочинів проти особи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень продовжують залишатися представницьким видом як за абсолютною кількістю зареєстрованих діянь, так і за їх коефіцієнтами¹. При цьому якщо на початку 80-х рр. ХХ ст. з-поміж заподіянь тяжких тілесних ушкоджень частка злочинів, вчинених з корисливих мотивів, складала 13 %, то наприкінці 90-х рр. минулого століття вона зросла до 36 %. Спостерігається тенденція подальшого розвитку корисливого начала при заподіянні тяжких тілесних ушкоджень. Як вбивства, так і заподіяння тяжких тілесних ушкоджень часто поєднані із катуваннями².

Катування також відносять до категорії насильницьких злочинів проти особи. Сутність цього злочину полягає у такому: заподіяння людині фізичних або психічних страждань шляхом систематичного нанесення побоїв або інших насильницьких дій, якщо це не спричинило наслідків, характерних для умисного заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або шкоди середньої тяжкості тілесних ушкоджень. Необхідно, однак, враховувати єдність фізичного та психічного насильства, адже саме останнє найбільш повно характеризує сутність катування, його суспільну небезпеку. Часто катування поєднані із побоями. Згідно з КК України під катуванням розуміється особливий спосіб заподіяння потерпілому не тільки фізичних, але й психічних страждань (ст. 127 КК України). Основне тут – систематичність, що означає не просто багаторазовість періодично вчинених насильницьких дій, а їх взаємозв'язок,

¹ Див., наприклад: Валуйська М.Ю. Кримінологічна характеристика осіб, що вчинили умисні вбивства при обтяжуючих обставинах: автореф. дис. на к.ю.н. (12.00.08). [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>. – Харків, 2002. – 18 с.; Гумін О.М. Кримінально-насильницька поведінка проти особи: Монографія. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С.71-73; Михайлов Ф.Н. Умышленные убийства и тяжкие телесные повреждения, совершаемые несовершеннолетними, и их предупреждение органами внутренних дел: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1996. – С. 12-13; Аносов Н.Н. Общественная опасность причинений тяжкого вреда здоровью. – Саратов, 1999. – С. 44-45; Преступность и реформы в России. – М., 1998. – С. 124-160.

² Дерябин С.Д. Истязания (криминологическое исследование). – М., 1999. – С. 12-15; Абельцев С.И., Дерябин С.Д., Солодовников С.А. Побои и истязания. Проблема криминологии. – М., 1999.

нероздільність¹, що утворюють певну єдиноспрямовану лінію поведінки винного щодо однієї й тієї ж жертви, коли останній заподіюється не просто фізичний біль, але й психічні страждання. Тут багато нюансів кримінально-правового характеру, а кримінологія вивчає катування в масі, аналізує закономірності. Як кримінальне право, так і кримінологія досліджують (крім всього іншого) катування, поєднане з іншими насильницькими злочинами проти особи, зокрема з вбивствами. За даними нашого дослідження, більше 10 % вбивств так чи інакше пов'язані з побоями та катуваннями. Переважно це сімейно-побутові вбивства.

Незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 КК України) часто поєднане із вбивствами, заподіяннями тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, катуваннями та деякими іншими насильницькими злочинами проти особи. При вивченні такого злочину, як незаконне позбавлення волі або викрадення людини, у першу чергу, варто звернутися до аналізу критеріїв відмежування даного складу злочину від суміжних діянь: незаконного позбавлення волі та захоплення заручників. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини належить до категорії тяжких насильницьких злочинів проти особи, має не тільки кримінально-правові, але і кримінологічні особливості. Специфіка цього діяння виявляється й у поведінці (діях) осіб, що вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людини. Незаконне позбавлення волі, як одна із форм об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 146 КК України, на наш погляд, має меншу суспільну небезпечність, ніж викрадення людини. Як свідчить слідча та судова практика, незаконне позбавлення волі вчиняється з метою спонукати потерпілого до вчинення будь-яких дій на користь винного або від їх утримання. Що ж стосується викрадення людини, то такий злочин, як правило, є тільки початком злочинної поведінки, а її продовження – продаж людини у рабство, трудова експлуатація, вимагання грошей чи майна, або вчинення майнових дій на користь викрадача, або й вбивство. При аналізі саме викрадення людини особливо виявляють себе: насильницьке захоплення людини, переміщення її із застосуванням насильства, насильницьке утримання. До видів розглянутого викрадення відносять таємні та відкриті діяння. За даними деяких авторів, існує більш сорока найбільш розповсюджених видів викрадень людини². Деякі з них, так би мовити, є цілеспрямованими, тобто допоміжними діяннями для вчинення інших злочинів:

¹ Абельцев С.Н., Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический анализ): Лекция. – Тамбов. 1999.

² Див.: Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – М., 1999. – 24 с.

вбивств, викрадань чужого майна (розбоїв, вимагань), зґвалтувань та насильницьких дій сексуального характеру.

Зґвалтування також належать до насильницьких злочинів, що за ступенем суспільної небезпеки та тяжкості заподіюваних наслідків випереджають багато інших кримінальних проявів. Це особливо тяжкі злочини проти статевої недоторканності і статевої свободи особи. Споконвічно зґвалтування відносять до групи статевих злочинів. Існує багато різних критеріїв та класифікаційних груп, що допомагають визначити сутність зґвалтування¹. Однак з урахуванням кримінологічних та кримінально-правових оцінок, повна характеристика зґвалтування виглядає так.

Зґвалтування – це умисний статевий злочин, насильницький, особливо тяжкий злочин проти особи, що належить до найбільш суспільно небезпечних². Зґвалтування є «ядром» сексуальних злочинів. Найчастіше воно пов'язано з різними діями сексуального характеру.

Зазначені насильницькі злочини проти особи (вбивства, заподіяння тяжких чи середньої тяжкості або легких тілесних ушкоджень, катування, викрадення людини, торгівля людьми³, зґвалтування та ін.), поєднані з ними діяння, як і інші насильницькі дії, спрямовані проти інтересів людини (грабіж із застосуванням насильства, розбій, вимагання із застосуванням насильства, хуліганство), являють собою особливу групу злочинів. Вони мають дві основні загальні ознаки: кримінальне насильство

¹ Варданян А.В., Сафиуллин И.Х. Преступное насилие над личностью и виктимное поведение лиц, потерпевших от изнасилования. – М., 1996. – С. 7-10.

² Більш детально ці питання розкриваються у публікаціях автора: Шалгунова С.А., Терещенко А.І. Науково-практичний коментар до ст.152 КК України «Зґвалтування» // Науковий вісник Льв. ІВС при НАВС України, 2003. – № 1. – С. 116-131; Шалгунова С.А., Терещенко А.І. Науково-практичний коментар до ст.153 КК України «Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом» // Науковий вісник ЮА МВС, 2003. – № 3. – С. 184–191; Шалгунова С.А. Объект и потерпевший при изнасиловании по Уголовному кодексу Украины // Вестник Академии МВД Кыргызской Республики им.генерал-майора милиции Алиева Э.А. «Проблемы совершенствования правовых средств противодействия преступности в современном обществе». Мат. межд.науч.-практ.конф. – Вып. 7. – Бишкек: Академия МВД, 2007. – С. 264-267.

³ Питання кримінологічних ознак, детермінації та особи злочинця розкриті в таких публікаціях автора: Шалгунова С.А. Проблеми, що виникають під час розслідування злочинів, вчинених за фактами торгівлі людьми // Науковий вісник ЮА МВС: Збірник наук.праць, 2004. – № 3. – С. 305–309; Шалгунова С.А. Проблеми, що виникають при розслідуванні та кваліфікації злочинів, вчинених за фактами торгівлі людьми // Мат. науч.-практ. конф-и «Образование и наука без границ». Том 4. Право. – Белгород: Рус. науч. книга; Днепрпетровск: Наука и образование, 2004. – С. 79–82; Шалгунова С.А., Герасименко С.І. Науково-практичні рекомендації по розслідуванню та кваліфікації злочинів, вчинених за фактами торгівлі людьми. – Дніпропетровськ: ЮА МВС, УМВС України в Дніпропетровській області, 2004. – 64 с.

та спрямованість злочинних дій проти інтересів особи¹. Це близькі за змістом склади. Такі злочини, як відзначається в літературі, складають «серцевину» насильницької злочинності, найбільш стійку її частину. Вітчизняні вчені щодо цих злочинів зауважують, що вони фігурують в одній і тій самій або у подібно окресленій формі в кримінальному законодавстві всіх народів і чи не всіх часів, вони краще характеризують стан і динаміку злочинності, ніж всі інші злочини, разом узяті². Злочини цього роду можна легко емпірично впізнати. На нашу думку, буде доцільним навіть об'єднати їх єдиним загальнозживаним терміном – «насильницькі злочини». Існують і критерії відмежування цієї частини злочинів від інших діянь. Разом з тим злочинність цього виду (як сукупність зазначених злочинів) не являє собою злитого, недиференційованого масиву. Вона має певну кримінологічну структуру і може бути розділена на дві частини: насильницькі, коли насильство є елементом мотивації, і корисливо-насильницькі, коли насильство використовується як засіб досягнення злочинної мети або як засіб задоволення будь-якої пристрасті (потреби). Незважаючи на ці та деякі інші розходження, розглянуті злочини, як уже відзначалося, становлять кримінологічний однорідний феномен. У той же час кожному злочину притаманна своя специфіка.

Найбільш яскраво зазначені злочини проти особи можуть характеризувати вбивства, розглянуті в системі кримінального насильства. Статистичні дані МВС, вивчена нами судова практика та спостереження свідчать про зростання інтенсивності вбивств, поєднаних з іншими насильницькими злочинами: згвалтуванням, вимаганням, розбоєм, хуліганством тощо³. Часто вбивства поєднані з викраденням людини, кату-

¹ Див.: Піщенко Г.І. Попередження хуліганства (кримінально-правовий і кримінологічний аспекти): автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Київ, 1999. – с. 4-12.; Варданян А.В. Кримінологическая характеристика и социально-правовые меры предупреждения изнасилований: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1996; Дерябин С.Д. Кримінологический анализ и проблемы предупреждения побоев и истязаний как преступлений против личности: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1999; Матюнин А.Ф. Кримінологический анализ и предупреждение хуліганства: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 2000; Никифоров Б., Остроумов С., Стручков Н. Посередине – проблема // Новый мир. – 1972. – № 5. – С. 249.

² Курс советской кримінологии. Предупреждение преступности. – М., 1986. – С. 176-177; Кримінология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – М., 1997. – С. 439-440, 463-465.

³ Статистичні дані про стан злочинності в Україні за 1997–2006 рр. – К.: ДІТ МВС України, 2007; Статистичні дані про стан злочинності в Україні за період 2007-2011 рр. – К.: МВС України, 2011. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/>; Шалгунова С.А. Кримінологічні ознаки сучасної насильницької злочинності // Актуальні проблеми кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф-ї, присвяченої 10-річчю Міжнародного гуманітарного університету (м.Одеса, 28.10.2011 р.). – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 272–274; Алиев Г.А., Сафи-

ванням¹. Такі «поєднані вбивства» надзвичайно небезпечні. Вони свідчать про особливу езопову спрямованість особи злочинця, надзвичайну кримінальну розбещеність винних. Це, як правило, жорстокі вбивства. «Напівхворими, напівздоровими дикунами» називають таких убивць-гвалтівників деякі іноземні автори². На нашу думку, необхідно особливо відокремлювати «поєднані вбивства» в основному як ситуативні, вчинені у сформованій реальності як імпульсивні діяння з неконкретизованим і невизначеним наміром, що раптово виникає. З огляду на це досить близькими до вбивств є умисні заповідання тяжких тілесних ушкоджень, що також часто поєднані із катуванням, викраденням людини, згвалтуванням, хуліганством тощо. Але центральною «фігурою» у системі насильницьких злочинів проти особи все-таки є вбивство. Наведемо дані нашого дослідження про «поєднані вбивства» у системі розглянутого кримінального насильства.

Насильницькі злочини проти особи	Вбивства, вчинені як самостійні діяння	Вбивства, вчинення яких поєднано з іншими злочинними діяннями
- катування, викрадення людини, незаконне позбавлення волі, захоплення заручників	89 %	11 %
- згвалтування та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, примушування до вступу в статевий зв'язок	95 %	5 %
- хуліганство	98 %	2 %
- розбій і вимагання	87 %	13 %
у середньому	92 %	8 %

Отже, 31 % розглянутих вбивств поєднані з іншими злочинами. Ще більш вагомо виглядають і поєднані із заповіданням тяжких тілесних ушкоджень близькі до вбивства злочини. Зазначимо, що умисне заповідання тяжких тілесних ушкоджень, як і вбивство, є найбільш небезпечним злочином, що посягає на особисту безпеку людини та безпеку здоров'я людини, при цьому нерідко людині загрожує смерть. Небезпечним

уллин Н.Х. Умышленные убийства: их особенности, классификация и предупреждение. – М., 1996. – С. 9.

¹ Скорилкина Н.А. Групповые формы вымогательства: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1995; Джураев В.Д. Криминологические особенности разбойных нападения на лиц, занимающихся перевозкой грузов автотранспортом // Государство, политика, право: Сб. науч. трудов. – Коломна, 1998; Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1999. – С. 15.

² Шуберт К. Маньяк и мир «преступников-людоедов» // Правник. – 1976. – № 3. – С. 62; Антонян Ю.М. Психология убийства. – М., 1977. – С. 46-50.

для життя людини, відповідно до положень закону, насамперед слід вважати таке тілесне ушкодження, у момент заподіяння якого воно саме по собі загрожує життю потерпілого або при звичайному його перебігу закінчується смертю. Запобігання смертельного результату не береться до уваги при оцінці небезпеки тілесних ушкоджень для життя.

Зважаючи на вищезазначене, а особливо враховуючи близькість умисного заподіяння тяжких тілесних ушкоджень до вбивства, нами було здійснено аналіз саме «поєднаних діянь».

Нижче наведені конкретні дані нашого дослідження.

Насильницькі злочини проти особи	Заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, вчинені як самостійні діяння	Заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, поєднаних з іншими злочинними діяннями
- катування, викрадення людини, незаконне позбавлення волі, захоплення заручників	88 %	12 %
- зґвалтування та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, примушування до вступу в статевий зв'язок	92 %	8 %
- вимагання	82 %	18 %
- хуліганство	88 %	12 %
у середньому	87 %	13 %

З-поміж всіх вивчених нами заподіянь тяжких тілесних ушкоджень 50 % поєднані з іншими насильницькими злочинами проти особи. Майже всі такі злочини переплітаються один з одним: сексуальні діяння – з катуванням, викрадення людини – зі зґвалтуванням тощо. Лише хуліганство – переважно зі вбивством і заподіянням тяжких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень.

Становить інтерес викрадення людини, поєднане з іншими діяннями. На думку В.М. Пучніна, зазначені викрадення варто розділяти на 2 групи: так звані «чисті» викрадення людини, представлені без якого-небудь зв'язку з іншими злочинами, коли ніякої сукупності діянь не утворюється; викрадення людини, що супроводжуються вчиненням інших злочинів, у результаті чого утворюється сукупність діянь. Друга група викрадень людини пов'язана, як правило, з найбільш поширеними насильницькими злочинами проти особи¹. Розглядаючи окреслене питання, звернемося до матеріалів проведеного нами соціологічного дослідження, дані якого наведені нижче.

¹ Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук (12.00.08). – М., 1999. – С. 13.

Насильницькі злочини проти особи	Злочини, вчинені як самостійні діяння	Викрадення людини, поєднані з іншими діяннями
- катування	96 %	4 %
- незаконне позбавлення волі	68 %	32 %
- зґвалтування	87 %	13 %
- насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом	92 %	8 %
- примушування до вступу в статевий зв'язок	98 %	2 %
- розбій	72 %	28 %
- вимагання	56 %	44 %
у середньому	81 %	19 %

Звичайно, серед усіх насильницьких злочинів проти особи поширеність викрадень людини невелика, так само як і катувань, незаконного позбавлення волі, захоплення заручників. Однак сама по собі така поширеність не є єдиним і вирішальним критерієм для оцінки суспільної небезпечності цих злочинів. Вони небезпечні як такі, а тим більш, якщо вони поєднані один з одним. В останні роки відносного поширення набули вбивства, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтування, розбої і хуліганство. Якщо всі ці злочини, разом узяті і вчинені в країні протягом року, прийняти за 100 %, то у 26 % випадках вони так чи інакше переплітаються один з одним. Ці 26 % – своєрідна кримінологічна сукупність, в якій центральне місце посідають вбивства. Зважаючи саме на вбивства, можна більш-менш точно визначити суспільну небезпечність кримінального насильства над особою в цілому. На нашу думку, про таке насильство без вбивств говорити важко, а скоріше й неможливо.

Слід зазначити, що Всесвітня організація охорони здоров'я констатує таке: у республіках колишнього СРСР посилюється насильство над особою. Це стосується і України, а також інших країн СНД. У 1999 р. у нашій країні вчинено більше 12 тис. вбивств і близько 3 тис. замахів на них, тобто у три рази більше, ніж у 1982 р. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, в Україні смертність від вбивств перевищує середньоєвропейський рівень приблизно в 20 разів серед чоловіків і в 10 – серед жінок. Дані нашого дослідження свідчать, що до 2000 р. різко збільшилася кількість вбивств, вчинених загальнонебезпечним способом. При цьому широкого поширення набули вбивства, вчинені двома і більше особами, і саме вони, як правило, поєднані з іншими насильницькими злочинами: викраденнями людини, розбоями, бандитизмом, вимаганням і навіть зґвалтуваннями, катуваннями, хуліганством. Замовле-

ні вбивства, кількість яких також зростає, вчиняються в основному на ґрунті помсти або з корисливих мотивів. Аналіз статистичних показників про стан та динаміку злочинності в Україні за останні 5 років дозволяє дійти висновку, що суспільна небезпека вбивств, поєднаних з іншими насильницькими злочинами, щорічно підвищується.

Кримінологічний аналіз спрямований на виявлення причин та умов вбивств, особливостей характеристики вбивць, соціальних наслідків цих злочинів, а в кінцевому підсумку – на їх попередження. Однак кримінологія «діє» не ізольовано від кримінального права. У будь-якому випадку ці науки вивчають вбивства, об'єднавши свої зусилля. Узагалі ж для всіх наук кримінально-правової галузі (кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого права, кримінально-процесуального права, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності) вбивство – проблема центральна.

Вивчаючи вбивство, кримінологія виходить з того, що оточуюче вбивцю середовище і його особисті якості (ознаки, властивості) визначають певну взаємодію, єдність. До уваги беруться всі етапи кримінальної поведінки вбивці: виникнення задумів (намірів), формування мотивації, прийняття рішення тощо, причому не тільки всі етапи разом узяті, але й кожен із них окремо; крім того, враховується також етап взаємодії вбивці й середовища (найближчого оточення, куди може входити і потерпілий)¹.

На етапі виникнення мотивації вбивства виникають і інтереси кримінального права. Ці дві науки (кримінологія і кримінальне право) однаково оцінюють мотив вбивства, розглядають його як внутрішнє спонукання до дії, бажання, обумовлене потребами, інтересами, почуттями, що виникли й загострилися під впливом найближчого оточення (середовища) та конкретної життєвої ситуації. Складається, як зазначають В.М. Кудрявцев, О.Л. Дубовик, «злочинний комплекс»: формується конкретна мета вбивства, визначаються засоби досягнення цієї мети, а результатом стає рішення вчинити злочин².

Отже, характеристика вбивства тісно пов'язана з кримінологічним (або соціальним) і кримінально-правовим (або юридичним) аналізом даного насильницького злочину, що має яскраву специфіку. При цьому цілком виключається необхідність вироблення якого-небудь спеціального кримінологічного поняття вбивства. Воно чітко і конкретно визна-

¹ Більш детально таку взаємодію розглянуто в роботах: Антоняна Ю.М. та Ігошева К.Е. Див.: Антонян Ю.М. Социальная среда и формирование личности преступника. – М., 1975; Игошев К.Е. Личность преступника и мотивация преступного поведения: Автореф. дис. ... д.ю.н. (12.00.08). – Свердловск, 1975.

² Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии. – М., 1968; Дубовик О.Л. Принятие решения в механизме преступного поведения: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1984.

чено кримінальним правом і є для кримінології обов'язковим. Але кримінологія вивчає вбивства як реальні факти, суспільні явища і при цьому виходить за межі, окреслені кримінальним правом. Кримінологія досліджує соціальний зміст вбивства як специфічного соціального явища. Поняття, пов'язане з таким явищем, уживається кримінологією в тих випадках, коли мова йде, наприклад, про безліч вбивств, про їх статистичну сукупність. Вивчення ж вбивств у масі (при статистичному аналізі) допомагає знайти у них загальні властивості.

Скажімо, за безліччю вбивств убачається: стійкість злочинної поведінки (рецидив вбивств), організованість, груповий характер вбивств, озброєність. Крім того, кримінологія не допускає скидати з рахунку і те, що за окремими злочинами стоять особи, які їх вчиняють. Не можна також не брати до уваги і такий практично значущий показник, як потерпілі. Існують, отже, три реальні показники: вбивство, вбивця і жертва вбивства. Однак вбивства, представлені за допомогою статистики в масі, неможливо спостерігати наочно. Уявлення про цю масу можна скласти лише зважаючи на конкретне вбивство, доступне для спостереження. Окремо взяте вбивство, особа, що його вчинила, потерпілий – це конкретні одиниці виміру. Треба мати на увазі, що вбивств багато і всі вони відрізняються одне від одного, у т. ч. й особами, які їх вчиняють. Щодо кожного вбивства можна визначати мотиви, ситуацію, поведінку потерпілого та ін. За ступенем суспільної небезпеки і тяжкості заподіяваних наслідків вбивство – найбільш небезпечний злочин. Це стає особливо очевидним в умовах визнання примата загальнолюдських цінностей над усіма іншими. Безпосередньо потерпілими від убивств щорічно стають тисячі, десятки тисяч людей. Загальною ознакою для всіх вбивств, тим, що поєднує їх, є фізичне насильство над особою, пов'язане з позбавленням людини життя. Як уже відзначалося, вбивством визнається умисне заподіяння смерті іншій людині. Об'єкт злочину складають суспільні відносини, що забезпечують безпеку життя громадян, а об'єктивна сторона полягає у протиправному позбавленні життя іншої людини. У принципі будь-яке позбавлення життя людини є неправомірним, хоча правомірним називають позбавлення життя відповідно до вироку суду (страта). Ця проблема має дискусійний характер¹. На наш погляд, неприпустимим є будь-яке насильницьке позбавлення життя людини. Однак що стосується смертної кари, то вона, на наш погляд, повинна зберігатися як вид покарання у Кримінальному кодексі України і застосовуватися тільки у виключних випадках, тобто виправ-

¹ Всероссийская конференция по проблемам отмены смертной казни (3-4 июня 1990 г.). – М., 2000.

довувати своє призначення як виключної міри покарання.

Вбивство може бути вчинене як шляхом дії, так і шляхом бездіяльності. Воно належить до злочинів з матеріальним складом.

Суб'єктивна сторона вбивства (за ст. 115 КК України, відповідно до нашого дослідження) характеризується тільки умисною формою вини (може бути як прямий, так і непряий умисел)¹. Основною проблемою, що цікавить нас, є мотив вбивства, мета позбавлення потерпілого життя. Щоб правильно виявити спрямованість умислу, треба детально проаналізувати об'єктивні ознаки діяння: спосіб вчинення злочину, використувані злочинцем знаряддя й засоби, ситуацію, характер відносин між обвинувачуваним і потерпілим тощо.

Умисел при вчиненні насильницьких злочинів являє собою усвідомлення особою характеру та ступеня суспільної небезпечності і кримінальної протиправності діяння, що визначає позитивно-вольове та емоційне ставлення до нього. Таким чином, умисел як юридико-психологічна категорія має двоєдину сутність. Соціально-правова сутність умислу, на думку С.В. Дубовиченка, полягає в усвідомленні характеру та ступеня суспільної небезпечності, що визначає особистісно-позитивне ставлення до діяння та його наслідків².

Оскільки вина характеризується інтелектуальними та вольовими моментами, необхідно з'ясувати їх зміст при вчиненні насильницького злочину³. Це дозволить провести розмежування умисних насильницьких злочинів та інших діянь, що можуть розглядатися як акти протиправного насильства (необхідна оборона, затримання злочинця тощо). Інтелектуальні моменти вини при вчиненні будь-якого насильницького злочину виражають дійсне, наявне, актуальне усвідомлення фактичної та соціальної значущості вчинюваних злочинцем дій: фізичного насильства, психічного насильства, висловлення певних умов поведінки для потерпілої особи. Можливість усвідомлення фактичного характеру та суспільної небезпечності вчинюваних дій належить не до вини, а до осудності. Отже, при вчиненні насильницького злочину та вирішенні питання кримінальної відповідальності особи, яка його вчинила, особливого значення набуває питання з'ясування ступеня осудності такої особи. Крім

¹ Шалгунова С.А. та ін. Навчальний посібник для підготовки до державного іспиту з курсу «Кримінальне право України». – 6-те вид., доп. і перероб. – Дніпропетровськ: ДДУВС, 2010. – С. 71.

² Дубовиченко С.В. Интеллектуальные моменты умышленной формы вины: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Казань, 2007. – С. 5.

³ Шалгунова С.А. та ін. Навчальний посібник для підготовки до державного іспиту з курсу «Кримінальне право України». – 6-те вид., доп. і перероб. – Дніпропетровськ: ДДУВС, 2010. – С. 28-30.

того, вказані особливості, притаманні інтелектуальним моментам умислу при вчиненні насильницького злочину, дозволяють розв'язати проблему тлумачення терміна «завідомість».

Завідомість – це усвідомлення особою відповідної ознаки злочину, вказаної в диспозиції статті кримінального кодексу¹. Це означає, що завідомість характеризує лише умисну форму вини при вчиненні насильницького злочину, оскільки є ознакою інтелектуального моменту: складовою терміна «усвідомлення».

Вольовий момент умислу при вчиненні насильницького злочину являє собою інструмент вирішення інтелектуальних завдань, він виявляється в зусиллі, напруженні, спрямованому злочинцем на здійснення насильницьких дій та досягнення певних результатів (заподіяння шкоди здоров'ю, смерті тощо). При прямому умислі бажання виражається у вольовому зусиллі, спрямованому на здійснення дій (бездіяльності) або настання наслідків як основної або проміжної мети, при цьому неминучі побічні наслідки настають як атрибут бажаного наслідку. При непрямому умислі вольовий момент характеризується трьома ознаками: небажанням, свідомим допущенням та байдужим ставленням до наслідків. Небажання настання шкідливих наслідків для жертви насильницького злочину не можна розглядати як специфічну ознаку непрямого умислу, оскільки воно: 1) характеризує вольовий елемент легковажності, 2) суперечить сутності умислу, що знаходить вияв у особистісно-позитивному ставленні до наслідків. На думку С.В. Дубовиченка, із законодавчого тлумачення непрямого умислу необхідно виключити зазначення небажання суспільно небезпечних наслідків².

Суб'єктом кримінальної відповідальності за вбивство може бути будь-яка фізична, осудна особа, яка на момент вчинення злочину досягла чотирнадцятилітнього віку. Виділяють просте та кваліфіковане вбивство, що передбачено ст. 115 КК України. Кримінальний кодекс України до злочинів проти життя відносить усі види позбавлення людини життя, при яких безпосереднім об'єктом посягання є життя іншої людини. Це умисні вбивства, заподіяння смерті з необережності та доведення до самогубства. Вітчизняні та зарубіжні дослідники звертають увагу й на таке: у ч. 1 ст. 115 КК України мова йде про вбивство без обтяжуючих і без пом'якшуючих обставин, що визначається як умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині (за нього передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк від 7-ми до 15-ти років); у ч. 2 ст. 115 КК України – про умисне вбивство при обтяжуючих обставинах

¹ Дубовиченко С.В. Интеллектуальные моменты... – С. 7.

² Дубовиченко С.В. Интеллектуальные моменты... – С. 9.

(за що передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк від 10-ти до 15-ти років або довічного позбавлення волі). Таким чином, у ст. 115 КК України є спроба дати визначення вбивства як умисного протиправного заподіяння смерті іншій людині. Ми поділяємо думку вчених про те, що таке тлумачення не можна визнати повним. Дійсно, у ньому зазначається протиправність заподіяння смерті іншій людині, чого не було у КК України 1960 р. і немає в чинному КК Російської Федерації, хоча ця ознака, на думку вчених (з якою ми повністю згодні), надає визначеності й відносить до вбивства тільки умисне заподіяння смерті (тобто виключає необережність як ознаку складу такого злочину)¹.

Особливим є вбивство, поєднане з іншими злочинами, зокрема з корисливими. Як правило, коли зазначаються корисливі мотиви вбивства, вказується на користь і насильство цього діяння. Цим відрізняються й поєднані зі вбивством корисливі злочини.

Корисливими вбивствами можна вважати діяння за наймом (на замовлення), а так само поєднані з розбоєм, вимаганням, бандитизмом, хоча цілком припустимо розглядати і «чисті вбивства» з корисливих мотивів. Це стосується і тих випадків, коли поряд з іншими мотивами домінують корисливі, скажімо, вбивство з метою одержання спадщини, заволодіння квартирою тощо. Адже користь – це пристрасть до набуття майна, коштів, до наживи, одержання прибутку. А тому користь як мотив вбивства є прагненням до отримання матеріальної вигоди в найбільш широкому розумінні слова. Вбивство з корисливих мотивів має місце в тих випадках, коли мотивом вчинення цього злочину стало одержання матеріальної вигоди для винного та (або) інших осіб, а також намір позбутися матеріальних витрат. Як зазначають С.В. Бородин і Е.П. Побегайло, близько 35 % вбивств відбувається, коли мотивом діяння стає одержання грошей, майна, житлової площі та ін. або коли винний має намір уникнути повернення боргу, аліментів тощо. За даними цих авторів, понад 30 % вбивств поєднані з іншими корисливими злочинами. Винні керувалися тут саме корисливим мотивом, і він виник до вчинення вбивства². Це вже не кажучи про «замовлені» вбивства, що в основному вчиняються за попередньою змовою групами злочинців або

¹ Насильственная преступность. – М., 1997. – С. 67-68.

² Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи // Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 р. № 2. Режим доступу: <http://court.gov.ua/>; НПК до КК України. / за ред. С.С.Яценка. – К.: А.С.К., 2002. 936 с. – С.239. – (Економіка. Фінанси. Право.); Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 6-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К. : Юридична думка, 2009. – С. 277; Бородин С.В., Побегайло Э.Ф. Мотивы умышленных убийств // Борьба с насильственной преступностью. – М., 1982. – С. 41-42.

організованими групами.

Як зазначає І. Анденес, для авторів детективних романів, а часто і для кримінологів вбивство і є злочином: «кримінологія займається переважно вивченням вбивств». Далі І. Анденес звертає увагу на таке: грабіжник, який убиває заради вигоди, сексуальний вбивця, чий злочин відповідає найбільш темним потягам хворої душі, жінковбивця, у розпачі шукаючий полегшення щиросердечної муки, більшої, ніж він в силах винести, – існує цілий світ розходжень між такого роду людьми; спільним для них є тільки одне – юридичне визначення цього злочину, причому мотивація вчинення вбивств настільки різна, що неможливо оцінити ефект дії кримінального права в цій сфері¹. Немов продовжуючи думку І. Анденеса, інший автор – Б. Холист – відзначає: скільки вбивць – стільки видів вбивства. Якщо мати на увазі не тільки вбивць, але і їх жертв, то публіка тут настільки строката, що найкраще не займатися розподілом їх на групи, а просто виділити найбільш яскраві типи². Не будемо заперечувати зазначене, а лише підкреслимо, що загальна класифікація вбивств дозволяє виділити наступні основні групи: просте вбивство, тобто умисне вбивство без будь-яких пом'якшуючих або обтяжуючих обставин; кваліфіковане вбивство, тобто умисне вбивство за наявності обтяжуючих обставин; умисне вбивство при пом'якшуючих обставинах. Закон називає 23 кваліфікованих видів вбивства (за ч. 2 ст. 115 КК України).

Будь-яке вбивство може бути вчинене із застосуванням зброї або без такого. Як основні мотиви при вчиненні вбивств можуть стати помста, ревності, заздрість тощо. Закон виділяє вбивства з корисливих та хуліганських мотивів, а також деякі інші. Багато мотивів вбивств мають дозвільно-побутовий характер³. Узагалі більшість вбивств, як свідчить вивчена автором слідча та судова практика, відбувається у сфері побуту та дозвілля. В останні роки збільшується кількість вбивств, вчинених у сфері економіки, нових ринкових відносин, підприємництва, а конкретно – проти підприємців⁴. Це в основному вбивства, вчинювані найманими особами. Уже не поодинокими стають вбивства працівників пра-

¹ Анденес І. Наказание и предупреждение преступлений. – М., 1979. – С. 42-43.

² Холист Б. Криминология. Основные проблемы. – М., 1980. – С. 45; Чалидзе В. Уголовная Россия. – М., 1990. – С. 157-160.

³ Бородин С.В., Побегайло Э.Ф. Характеристика умышленных убийств. – М., 1981. – С. 7; Бельцов Н.И. Криминологический анализ и предупреждение преступлений, совершаемых в сфере быта и досуга: Автореф. дисс. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1997. – С. 4, 7.

⁴ Лесной С.К. Насильственные преступления, совершаемые против предпринимателей: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1996.

воохоронних органів, зокрема міліції¹, вбивства, вчинені з особливою жорстокістю. Особливого розвитку набули вбивства із застосуванням зброї, як холодної, так і вогнепальної². Як уже зазначалося вище, також особливими є сімейні вбивства³. При цьому на перший план виходять вбивства, поєднані з іншими тяжкими насильницькими злочинами. Закон вирізняє такі із них, як: вбивство, поєднане з розбоєм, вимаганням або бандитизмом, вбивство, поєднане зі звалтуванням або насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом⁴. Кількість таких вбивств, як свідчить аналіз, протягом останніх років постійно збільшується. Спостерігається тенденція їх зростання, що відповідає закономірностям, характерним для кримінального насильства в цілому. Така ж тенденція характерна і для заподіяння тяжких та середньої тяжкості тілесних ушкоджень, що, як і вбивства (це вже зазначалося вище), часто поєднані з іншими насильницькими злочинами. Звернемо увагу на те, що названі злочини (вбивство і заподіяння тілесних ушкоджень) за багатьма ознаками є дуже близькими. Ситуативні вбивства – це вбивства, вчинені з умислом, що раптово виник: вони вчиняються одразу ж або через незначний проміжок часу після реалізованого умислу на вчинення іншого злочину (предикатного вбивству).

Ситуативними можуть бути вбивства різних видів, а саме вчинені: на побутовому ґрунті; із корисливих мотивів; з хуліганських мотивів;

¹ Див.: Панов Ю.Н. Криминологический анализ и предупреждение насильственных преступлений, совершаемых в отношении работников милиции: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1996; Бородулин А.И. Методические и тактические основы расследования убийств, совершаемых наемными лицами: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1996.

² Новосад А.С. Методичні рекомендації щодо попередження та розкриття злочинів, пов'язаних з незаконним обігом зброї. – Дніпропетровськ, 2007. – 25 с.; Корецький Д.А. Тяжкие вооруженные преступления. – М., 1997; Подшибякин А.С. Холодное оружие. – М., 1997.

³ Зулкарнеев Р.М. Предупреждение убийств членов семьи: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1998.

⁴ Більш детально див. публікації автора: Шалгунова С. А. Характеристика осіб, які вчинили серійні сексуальні злочини // Юридична Україна. - № 4. – 2010. – С. 115-120; Шалгунова С.А. Объект и потерпевший при изнасиловании по Уголовному кодексу Украины // Вестник Академии МВД Кыргызской Республики им.генерал-майора милиции Алиева Э.А. «Проблемы совершенствования правовых средств противодействия преступности в современном обществе». Мат. межд. науч.-практ. конф. - Вып. 7. - Бишкек: Академия МВД, 2007. - С. 264-267; Шалгунова С. А. Криминологічні ознаки осіб, які вчинили серійні сексуальні злочини // Актуальні проблеми охорони громадського порядку та досудового провадження: матер. наук.-практ. конф. і круглих столів (м.Дніпропетровськ, 11 груд. 2009 р., 16 лют., 11 бер. та 28 трв. 2010 р.). - Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. - С. 123-127. Див. також: Тележникова В.Н. Криминологическая характеристика лиц, виновных в многоэпизодных убийствах и изнасилованиях: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1999.

через сексуальний потяг; з метою приховання інших протиправних дій та аморальних вчинків¹.

С.В. Бородин відзначає, що часом важко провести межу між вбивством та тяжким тілесним ушкодженням, тим більше що останнє невдовзі, часто відразу після того, що відбулося, призводить до смерті². На думку Е.П. Побегайло, психологічний механізм вчинення цих злочинів (вбивства і заподіяння тілесних ушкоджень), власне кажучи, є однаковим. Уся справа у намірах та наслідках – підкреслює Е.П. Побегайло³. Окремі автори при розгляді вбивств та випадків заподіяння тілесних ушкоджень із соціологічних позицій зауважують, що між цими злочинами різниці менше, ніж спільного, тому що об'єктом насильства є людина⁴. З погляду цих авторів, таке насильство, коли питання вирішується на межі життя та смерті, однаково неминуче може призвести до настання смерті⁵. Приблизно так само вважають і В.Ф. Пирожков та І.Ф. Деткін: настання смерті людини в результаті кримінального насильства є вбивством⁶. Самі юристи, бажаючи того чи ні, не вдаючись у подробиці, у цілому погоджуються з такою постановкою питання. На практиці, – як зазначає Н.Ф. Малишев, – часом неможливо відрізнити вбивство від тяжкого тілесного ушкодження.

Внаслідок неправильної кваліфікації та відповідних судових помилок часто вбивства переміщуються в розряд тяжких тілесних ушкоджень; буває і навпаки, але рідше⁷. Н.Ф. Малишев пов'язує це з латентністю вбивств і констатує, що, таким чином, близько 10 % умисних вбивств укривається. Суджень з цього приводу багато. Окремі автори, базуючись на конкретному матеріалі, стверджують, що властивості особи злочинців, які вчинили вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, багато в чому схожі. Конкретні відмінності можуть бути виявлені лише тоді,

¹ Аленин Ю.П., Тищенко В.В., Аркуша Л.И. Расследование тяжких преступлений : Научно-практическое пособие. – Харьков : Одиссей, 2006. – С. 5-11; Паршиков В.И. Первоначальный этап расследования ситуативных убийств: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.09). – М., 2007. – С. 7-8.

² Бородин С.В. Квалификация убийств // Социалистическая законность. – 1983. – № 5. – С. 34.

³ Побегайло Э.Ф. Признаки тяжких преступлений и характеристика лиц, их совершающих // Проблемы укрепления законности и правопорядка. – Волгоград, 1992. – С. 117.

⁴ Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів. – К., 1998. – С. 93-94.

⁵ Мищенко И.Н., Сомов Н.Т., Терентьев О.А. Социальные свойства преступлений // Социальные отклонения. – М., 1995. – С. 78-80.

⁶ Пирожков В.Ф., Деткин И.Ф. Насилие над личностью и его социально-психологические последствия. – Рязань, 1982. – С. 76-77.

⁷ Малышев Н.Ф. Судебные ошибки и проблемы латентных убийств // Судебная практика. Опыт и анализ. – Вильнюс, 1990. – С. 39-40.

коли стане зрозуміло, помер чи ні потерпілий у результаті насильства. Можливо, йому врятували життя лікарі? Може, у нього міцний організм? На думку названих авторів, тут наявні «три загадки»: чи то вбивство, чи замах на вбивство, чи тілесні ушкодження¹. Можливо, «загадок» набагато більше. Справа, однак, у тому, що в будь-якому випадку вивчаються два окремих один від одного злочини: вбивство і умисне заповдіння тяжкого тілесного ушкодження.

Проте зв'язок існує не тільки між цими діяннями. Кримінологія при вивченні будь-яких насильницьких злочинів так чи інакше торкається проблем, пов'язаних із вбивством, тобто розглядає дане діяння в системі кримінального насильства². Як зазначає І. Анденес, досліджуючи вбивство, кримінологія займається переважно вивченням кримінального насильства в цілому. При цьому розглядаються зґвалтування, розбійні напади тощо, але в центрі уваги завжди залишається вбивство³.

Окремо постає проблема мотивації таких злочинів. Це підкреслюють у своїх роботах Ю.М. Антонян, С.В. Бородін, Е.П. Побегайло та багато інших вчених, які досліджують вбивства. Наприклад, Ю.М. Антонян відзначає поряд з іншими серійні вбивства, здійснює їх класифікацію, досліджує мотиви тощо, а С.В. Бородін та Е.П. Побегайло акцентують увагу на рецидивних вбивствах і виділяють загальний та спеціальний рецидив, багаторазовий (що пов'язано із серійними вбивствами) та ін. Вирізняються побутові вбивства, коли неминучий зв'язок з дозвіллям та вільним часом, економічні вбивства, вбивства на замовлення (замовлені), «алкогольні» та «наркотичні» тощо. У літературі багато уваги приділяється сексуальним вбивствам⁴. У цьому розумінні можна зазначити, що вбивства мають свою систему, але у будь-якому випадку вони проявляють себе в рамках кримінального насильства. Причому особливо заявляють про себе загальнокримінальні насильницькі злочини, коли в центрі завжди знаходяться вбивства¹. Не випадково поняття,

¹ Овчинников Н.Т., Громов В.В. Проблемы личности преступников (типология и классификация) // Труды Ташкент. высш. школы МВД СССР. – Ташкент, 1986. – С. 107-108.

² Гумін О.М. Кримінально-насильницька проведінка проти особи: Монографія. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 43, 71; Кириллов С.И., Солодовников С.А. Исследование грабежей и разбоев в системе преступного насилия. – Смоленск, 1997; Побегайло Э.Ф. Убийства, сопряженные с другими насильственными преступлениями // Советское государство и право. – 1989. – № 6. – С. 21–31.

³ Анденес И. Наказание и предупреждение... – С. 42-43.

⁴ Антонян Ю.М., Верещагин В.А., Потапов С.А. и др. Серийные сексуальные убийства. – М., 1997; Алиев Г.А., Бельцов Н.И. Особенности преступлений, совершаемых в сфере быта и досуга. – М., 1997; Тихоненко С.В. Мотивация половых преступлений и их предупреждение органами внутренних дел: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1993.

⁵ Филимонов В.Д. Общеуголовные насильственные преступления // Эффективность

тя, пов'язані з особливостями таких злочинів, як вбивство, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, викрадення людини, зґвалтування, грабїж, розбій, вимагання, хуліганство та ін., одержали відображення в таких термінах, як «основні», «традиційні», «звичайні», «корінні» тощо.

Вбивство можна порівнювати з іншими насильницькими злочинами, – зазначає Х. Брунон, – але воно в будь-якому випадку відособлене від інших кримінально караних діянь². Що стосується системи кримінального насильства в цілому: «стародавніх» і «традиційних» злочинів, то варто акцентувати увагу на особливій кримінологічній структурі. Серед насильницьких злочинів питома вага вбивств порівняно невелика: у 1995 р. вона складала 8 %, у 1996 р. – 9,6 %, у 1997 р. – 12,7 %. Це пояснюється не тільки збільшенням кількості вбивств, але і зменшенням кількості тих насильницьких злочинів, у систему яких входить вбивство. Суспільна небезпека вбивств, як уже констатувалося, визначається не стільки їх поширеністю, скільки тяжкістю заподіюваних ними наслідків³. Наслідки вбивств не піддаються відшкодуванню, тому що заподіювана шкода не має рівного еквівалента. Втрата життя незворотна.

Попередження тяжких та особливо тяжких насильницьких злочинів проти особи – одне із головних завдань правоохоронних органів, зокрема, органів внутрішніх справ і їх підрозділів карного розшуку та дільничних інспекторів міліції. Потрібна строго орієнтована на криміногенну особу індивідуальна робота. Що стосується загального попередження, то тут, як зазначається в літературі, безліч труднощів. Цитуючи інших авторів, І. Анденес підкреслює, що деякі люди, можливо, утримуються від насильства над іншими людьми зі страху, що їх повісять, якщо вони його вчинять. Сотні тисяч утримуються від насильницьких злочинів тому, що насильство викликає у них огиду. Одна з найважливіших причин того, чому вони ставляться до насильства з відразою, полягає у тому, що покарання злочинців повністю схвалюється всіма розумними людьми⁴. Проте слід зазначити, що навіть найсуворіше пока-

уголового закона. – Томск, 1991. – С. 42-45.

¹ Курс советской криминологии. Предупреждение преступности. – М., 1986. – С. 176; Сасиков А.И. Криминологическое исследование убийств в системе преступного насилия: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Ростов н/Д, 1999. – С. 4-6.

² Брунон Холыст. Криминология. Основные проблемы / Пер. с польск. – М., 1980. – С. 72; Антонян Ю.М. Жестокость в нашей жизни. – М., 1995. – С. 172.

³ Шалгунова С.А. Жертва и преступник: взаимосвязь и влияние на совершение преступления // Безопасность личности и виктимологические проблемы предупреждения преступлений: Мат. науч.-практ. конф. – М.: ВНИИ МВД России, 2006. – С. 215-218; Шалгунова С.А. Кримінально-правове значення способу вчинення злочину проти особи із застосуванням насильства // Науковий вісник ДДУВС. – № 3. – 2007. – С. 189-210.

⁴ Анденес И. Наказание и предупреждение... – С. 43.

рання аж ніяк не спричиняє максимального ефекту утримання від вчинення злочину¹. Для осіб, які вчиняють злочини, суворість закону компенсується необов'язковим його виконанням, вони відкрито ігнорують положення та вимоги закону.

Представники «теорії утримання», розглядаючи питання про покарання за різні види злочинів, ще у ХІХ ст. зазначали: якщо страта буде встановлена, наприклад, за вбивство фазана і за вбивство людини або за підробку важливого документу, то втратиться різниця між цими трьома злочинами. Тим самим будуть втрачені моральні почуття, що украй повільно і з труднощами розвивалися протягом століть у душі людини².

Не торкаючись проблеми моральних настанов суспільства, зазначимо, що все те, що стосується насильницького позбавлення життя людини, повинно бути жорстко та суворо покарано. Однак, на нашу думку, це не аргумент на користь обов'язкового запровадження в КК України смертної кари. Але в будь-якому випадку, перш ніж застосовувати покарання, потрібно, щоб злочинець був вчасно встановлений і затриманий. Слід здійснити правильну юридичну кваліфікацію вчиненого тяжкого або особливо тяжкого насильницького злочину проти особи. Необхідно забезпечити невідворотність покарання за посягання на життя та здоров'я людини, її права і свободи. Разом із тим важливим є й інше: не допускати вчинення таких злочинів, попереджати їх, запобігати та припиняти.

Звернемося знову до вбивств. Кримінально-правова класифікація цієї категорії злочинів існує вже давно. Згідно з нею вирізняються такі види вбивств:

просте вбивство;

кваліфіковане вбивство: вбивство двох або більше осіб; вбивство малолітньої дитини; вбивство жінки, яка явно для винного перебувала у стані вагітності; вбивство заручника; вбивство викраденої людини; вбивство, вчинене з особливою жорстокістю; вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб; вбивство з корисливих мотивів; вбивство з хуліганських мотивів; вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового обов'язку; вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою громадського обов'язку; вбивство з метою приховати інший злочин; вбивство з метою полегшити вчинення іншого злочину; вбивство,

¹ Шалгунова С.А. Науково-методичні рекомендації по вивченню особи насильницького злочинця (вперше засуджених та неодноразово засуджуваних за ст.ст.115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 126, 127, 129, 143, 144, 146, 147, 149, 152, 153, 154, 186, 187, 296 КК України) для працівників органів та установ виконання покарань. – Дніпропетровськ: ДДУВС, 2008. – 59 с.

² Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях. – М., 1939. – С. 364.

поєднане із згвалтуванням; вбивство, поєднане із насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом; вбивство, вчинене на замовлення; вбивство, вчинене за попередньою змовою групою осіб; вбивство, вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого статтями 116-118 КК України; вбивство з мотивів національної нетерпимості; вбивство з мотивів расової нетерпимості; вбивство з мотивів релігійної нетерпимості¹.

Як би не намагалося кримінальне законодавство укласти в «прокрустове ложе» Кримінального кодексу всі обтяжуючі обставини, для них у цьому «ложі» місця не знайдеться. З іншого боку, критерії наведеної класифікації виглядають хаотично, а часом і суперечливо. Справа у тому, що багато обтяжуючих обставин, які мають соціальне значення, упущені. Кодекс не передбачає особливий кримінально-правовий захист (охорону) неповнолітніх осіб, а також старих і немічних. Взагалі, багато чого важко з'ясувати. Чому, наприклад, як обтяжуючі обставини виділяються тільки такі мотиви, як корисливі та хуліганські? Чому не передбачено кримінальної відповідальності за вбивство з мотивів расової, національної, релігійної ворожнечі, кровної помсти? Чому особливо виділяються хуліганські мотиви? Адже все це є перешкодою для виявлення «глибинних шарів» мотивів вбивств. У літературі вірно зазначається, що нез'ясованість мотивів вбивства не є підставою для висновку про хуліганські мотиви, хоча суди користуються цим «викрутом» і кваліфікують вбивство як вчинене з хуліганських мотивів, не обтяжуючи себе пошуком справжнього мотиву².

С.В. Бородин, який тривалий час спеціально досліджував вбивства, дійшов висновку, що йому невідомо жодного випадку, щоб вбивця заявив, що він убивав з хуліганських мотивів³. Це підтверджується й даними нашого дослідження.

Що ж стосується старих, неповнолітніх (віком від 14 до 18 років) та немічних, то насамперед згадаємо давно відому істину: рівень цивілізації суспільства визначається його ставленням до старих та дітей. Старі, немічні й неповнолітні позбавлені можливості бути захищеними від вбивства кримінально-правовими засобами тією мірою, у якій це необхідно. Здається, що як обтяжуюча обставина має бути передбачене вбивство свідомо неповнолітнього, свідомо особи літнього (скажімо,

¹ Шалгунова С.А. та ін. Навчальний посібник для підготовки до державного іспиту з курсу «Кримінальне право України». – 6-те вид., доп. і перероб. – Дніпропетровськ : ДДУВС, 2010. – С. 70-77.

² Чалидзе В. Уголовная Россия. – М., 1990. – С. 165.

³ Бородин С.В. Рассмотрение судом уголовных дел об убийствах. – М., 1964. – С. 17-18.

пенсійного) віку, немічного (хворого, інваліда, безпорадного). У ст. 152 КК України як обтяжуючі обставини виділено такі: вчинення зґвалтування щодо неповнолітньої особи (ч. 3), малолітньої особи (ч. 4). Однак вчинення такого ж злочину щодо особи, яка перебуває у безпорадному стані (ч. 1), віднесено до основного складу злочину і не вважається злочином, вчиненим за обтяжуючих обставин. На наш погляд, це не вірно. В даному випадку не враховується той факт, що винний може готуватися до вчинення злочину, розробляти його план, щоб вчинили зґвалтування щодо безпомічної, безпорадної, старої особи із будь-яких мотивів (помсти, бажання уславити потерпілу особу, розголосити факт зґвалтування тощо). Тут багато кримінально-правових проблем, які потребують вирішення. Кримінологія ж висуває свої відповідні питання, класифікуючи види і групи вбивств.

Визначення видів та груп вбивств є кримінологічним аспектом. Як правило, спочатку виділяються три групи: вбивства, вчинені в сфері побуту, дозвілля та вільного часу; вбивства у сфері економіки; вбивства в інших сферах життєдіяльності людей. Класифікація здійснюється на базі статистики злочинності та емпіричного матеріалу, отриманого в результаті конкретного соціологічного дослідження. А мета класифікації – це диференціація заходів попередження вбивств.

Саме така диференціація передбачає дослідження вбивств у регіональному аспекті. Ще О.А. Герцензон констатував, що вивчення злочинів з урахуванням особливостей того або іншого регіону необхідно для підвищення ефективності профілактичної роботи¹. Нами така думка цілком підтримується². З цього ж питання, але конкретно щодо вбивств, А.Б. Сахаров зазначав, що основне – це регіональні дослідження. Загальний аналіз необхідний завжди, він є обов'язковим, але у той же час важливо виявляти особливості злочинів, вчинених у різних регіонах³. Проте слід зауважити, що пропозиції автора, висловлені у публікаціях та пропозиціях щодо досліджень Кримінологічної асоціації України, не знайшли відповідного сприйняття⁴. Розглядаючи «структуру статистики

¹ Герцензон А.А. Введение в советскую криминологию. – М., 1965. – С. 38; Габдрахманов Ф.В. Региональная система предупреждения преступлений несовершеннолетних: Автореф. дис... к.ю.н. (12.00.08). – М., 2000.

² Шалгунова С.А. Напрямки вдосконалення діяльності органів внутрішніх справ // Науковий вісник ЮА МВС: Збірник наук. праць. – 2002. – № 3 (9). – С. 36–40; Шалгунова С.А. Выполнение региональной программы борьбы с наркопреступлениями // Науковий вісник ЮА МВС: Збірник наук. праць. – 2004. – № 1 (14). – С. 49–54.

³ Сахаров А.Б. Умышленные убийства (криминологические исследования) // Региональная преступность: Матер. конф. – Вильнюс, 1978. – С. 44.

⁴ Шалгунова С.А. Выполнение региональной программы борьбы с наркопреступлениями // Науковий вісник ЮА МВС: Збірник наук. праць. – 2004. – № 1. – С. 49–54.

злочинності», С.С. Остроумов відокремлював, як він сам позначив, «регіональний зріз»¹, а Г.М. Миньковський акцентував увагу на тому, що всі зусилля повинні бути спрямовані на проведення конкретних соціологічних досліджень і збору відповідного матеріалу про злочини, вчинені у регіонах². Підкреслюючи важливість регіональної інформації про злочини та осіб, які їх вчиняють, кримінологи уживають різних підходів: економічний, демографічний, національний та ін.³ При цьому, орієнтуючись на демографічний аспект, визначаються різні види, категорії та групи злочинів. Однак завжди особно виділяються вбивства, а як головне підкреслюється диференціація заходів попередження вбивств у межах конкретного регіону, що обумовлює необхідність демографічного дослідження.

Сфера інтересів кримінології та демографії при вивченні проблем кримінального насильства багато в чому збігається, принаймні з огляду на те, що особи, які вчиняють насильницькі злочини, – це частина населення. Якщо досліджуючи зазначені злочини враховувати зв'язки кримінології і демографії, то можна виділити чотири основні блоки проблем, а саме:

1) проблеми статистичного вивчення насильницької злочинності, аналізу її кількісних параметрів. Вимірити поширеність насильницьких злочинів проти особи, визначити відповідні масштаби та тенденції не можна без порівняння статистики зазначених злочинів із статистикою населення, причому з урахуванням віку (з 14 років) й статі. Кримінологічні висновки, – зазначає Ю.Д. Блувштейн, – не можуть претендувати на вірогідність і переконливість, якщо вони зроблені без урахування даних демографії⁴. Крім того, не буде також визначено, щодо яких категорій осіб – потерпілих від населення – відбуваються насильницькі злочини;

2) проблеми, пов'язані з вивченням особи злочинця, тобто осіб, які вчинили насильницькі злочини – винних у насильстві. За допомогою демографічних даних можна прийти до висновку про склад злочинців як щодо насильницької злочинності в цілому, так і окремих видів найбільш небезпечних та розповсюджених насильницьких посягань на особу.

¹ Остроумов С.С. Классификация статистических данных // Вестник Московского университета. Право. – 1972. – № 6. – С. 72.

² Миньковский Г.М. Ориентация и цели криминологических исследований // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 17. – М., 1977. – С. 26.

³ Бабаев М.М., Кузнецова Э.В., Урланис Е.Б. Влияние демографических процессов на преступность. – М., 1976. – С. 17-20; Яковлев Л.М. Социология экономической преступности. – М., 1988. – С. 3, 5-6; Урманис С.Р. Преступность в национальных республиках. – Вильнюс, 1979. – С. 6-7.

⁴ Блувштейн Ю.Д. Криминология и математика. – М., 1974. – С. 46.

Крім того, ці відомості дозволяють визначити, як статистичні характеристики особи злочинця відрізняються від відповідних характеристик тих, хто не причетний до злочинів і веде законотворчий спосіб життя. Можна дістати багато інших висновків стосовно причин насильства, а також факторів, що впливають на нього;

3) цей блок проблем охоплює деякі аспекти причин насильницької злочинності як соціального явища, що реально існує та постійно змінюється. Інтенсивні демографічні процеси (міграція, переселенці, біженці, зміни статево-вікової структури населення тощо) завжди пов'язані з численними змінами умов життя й діяльності людей, що цілком обґрунтовано розглядається кримінологами як найважливіша частина комплексу соціальних детермінантів злочинності в цілому, у т. ч. і насильницької. Очевидно, важко аналізувати насильницькі злочини та осіб, які їх вчиняють, без урахування таких проблем, як урбанізація та міграція, всілякі регіональні зміни¹;

4) проблеми попередження насильницької злочинності, забезпечення суспільної безпеки та захисту особи від насильства – розв'язати їх, а тим більше спрогнозувати насильницьку злочинність і здійснити відповідне перспективне планування без проведення демографічного аналізу неможливо. При розробці заходів попередження злочинності завжди враховується демографічна ситуація.

Досить важливою є проблема латентності насильницьких злочинів. Останніми роками їй присвячено чимало публікацій. Не вдаючись у докладний аналіз самої проблеми латентної злочинності, звернемо увагу лише на положення, визначені нами в результаті проведення конкретного соціологічного дослідження.

По-перше, у багатьох випадках самі потерпілі «добирають» злочини, і саме від них часто залежить, чи буде повідомлено про вчинене діяння. Це стосується в основному побоїв та катувань, зґвалтування, насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, примушування до вступу у статевий зв'язок, грабежів, розбоїв, деяких інших злочинів. У цілому, за нашими розрахунковими даними (з урахуванням припустимої статистичної погрішності), приховані побої та катування і зареєстровані співвідносяться як 30:1, зґвалтування та інші протиправні сексуальні дії – як 20:1, а грабежі і розбійні напади – як 5:1. Про злочини повідомляють у правоохоронні органи самі потерпілі у 70 % випадків, їхні родичі – у 12 %, випадкові свідки – 4 %, решту (14 %) складають інші випадки (публікації у ЗМІ, виявлення злочинів при пе-

¹ Див.: Шакун В.І. Урбанізація і злочинність: Монограф. – К., 1998. – С. 4-5, 64, 80-88, 113-114

ревірці діяльності установ, підприємств, організацій тощо).

По-друге, злочини «добирають» правоохоронні органи, що вирішують, зареєструвати чи не зареєструвати конкретне діяння (за заявою або без такої)¹. Від них також залежить, порушити кримінальну справу або відмовити у її порушенні. При цьому часто випадають з обліку грабежі й статеві злочини.

Так, вітчизняні та зарубіжні дослідники звертають увагу на природну латентність, що існує об'єктивно й реально, і з цим нічого не можна подіяти. Її складають, як зазначає Н.І. Васильєв, закриті від сторонніх очей події, про які до певного часу не можна сказати, що це злочини². До таких подій він відносить, наприклад, вбивства, латентність яких пов'язана із визнанням особи безвісти зниклою. Усе це впливає на статистичні показники злочинності.

Характеристики латентної злочинності є відносно стійкими і змінюються так само повільно, як і характеристики реєстрованої злочинності, й паралельно їм. На наш погляд, для аналізу насильницької злочинності не обов'язково мати всі дані про неї. Існують такі ефективні засоби, як вибірковий метод, сутність якого полягає у тому, що за обмеженою кількістю одиниць (вибірковою сукупністю) можна скласти достатньо точну характеристику всієї маси досліджуваних одиниць (генеральної сукупності), а у даному випадку за вибірковими насильницькими злочинами – вивчити кримінальне насильство в цілому. Ми поділяємо думку про те, що зареєстрована злочинність є стихійною вибіркою, обсяг якої більш ніж достатній для дослідження злочинності³. Це, зокрема, стосується і насильницької злочинності. Якою б не була великою її латентність, залежності між показниками, що характеризують насильство та осіб, які його вчиняють, можуть бути вивчені досить точно.

Абсолютно повна реєстрація вчинених у країні злочинів, як і стовідсоткове їх розкриття, по-перше, у принципі неможлива, по-друге, якщо припустити протилежне, може призвести до соціального хаосу. Однак резервом поліпшення реєстрації злочинів є саме існування латентної злочинності.

¹ Шалгунова С.А., Коваленко А.В. Оцінка ефективності оперативно-службової діяльності поліції та української міліції // Право і суспільство. – 2007. – № 1. – С. 134–139; Шалгунова С.А. Напрямки вдосконалення діяльності органів внутрішніх справ // Науковий вісник ЮА МВС. – 2002. – №3(9). – С. 36-40.

² Васильєв Н.И. Изучение латентной преступности... – С. 37; Блувштейн Ю.Д. Криминологическая статистика. – Минск, 1981. – С. 65-68.

³ Вицин С.Е. Моделирование в криминологии. – М., 1973. – С. 30.

2.4. Мотиви та мотивація при вчиненні насильницьких злочинів і їх зв'язок з характером насильства

Вивчення особи злочинця в кримінології пов'язано з систематизацією та поділом на різні групи притаманних їй ознак. Надзвичайної важливості набувають питання мотивації та детермінації насильницьких злочинів, їх зв'язок з особливостями особистості насильницького злочинця, прогнозування злочинів, особливо тих, що мають ознаки серійності, застосування диференційованих та індивідуалізованих заходів профілактичного та правового впливу на потенційних злочинців¹.

Злочин завжди має два корені, один із яких лежить в особі злочинця та сплітається із особливостей його конструкції, а інший складається із зовнішніх для даної особистості факторів, що своїм впливом штовхнули її на злочинний шлях².

Відомо, що основою детермінації будь-якої поведінки особи, у т. ч. і злочинної, є мотив. Останній справляє суттєвий вплив на весь механізм злочинної поведінки і тому посідає у ньому особливе місце. Без встановлення мотиву як основної рушійної сили вчинку неможливо пояснити вчинення злочину, зокрема насильницького³. Аналіз літературних джерел свідчить про те, що в кримінології та у кримінальному праві мотив майже завжди розглядається як усвідомлене спонукання (стан) індивіда, що викликає його певну активність, спрямовує та стимулює кожну протиправну дію⁴. В сучасній психологічній науці термін «мотив» (мотивація, мотивуючі фактори) означають зовсім різні явища. Мотивами називають інстинктивні імпульси, біологічні потяги та апетити, а також переживання емоцій, інтереси, бажання; в такому переліку мотивів можна визначити і такі, як життєві цілі та ідеали, але і такі, як роздратування електричним струмом.

Таким чином, при формуванні мотиву і виникненні мети вчинити будь-який злочин, зокрема насильницький, вирішальне значення мають сукупність внутрішніх та зовнішніх факторів. При цьому не врахову-

¹ Шалгунова С.А. Мотиви та детермінація сучасних насильницьких злочинів // Право і суспільство. – 2008. – № 5. – С.46-53.

² Познышев С.В. Криминальная психология: Преступные типы. О психологическом исследовании личности как субъекта поведения вообще и об изучении личности преступника в частности. – М., 2007. – С. 7.

³ Шалгунова С. А. Мотиви та детермінація сучасних насильницьких злочинів // Право і суспільство. – 2008. – № 5. – С. 46–53.

⁴ Пинаев А.А. Курс лекций по Общей части уголовного права. – Кн. 1 «О преступлениях». – Х., 2001. – С. 155-156.

ються певні особливості самої особистості, наприклад, психічні відхилення, що перебувають за межами осудності (стійкі психічні хвороби або інші тривалі розлади психіки).

Наявність вбивств та інших насильницьких злочинів проти особи обумовлене певними причинами та умовами. Це причини та умови, характерні, по-перше, для злочинності в цілому, по-друге, для кримінального насильства взагалі, з урахуванням його специфіки, по-третє, такі, що безпосередньо впливають саме на вбивства, нанесення тілесних ушкоджень, катування, зґвалтування тощо. Зважаючи на те, що вбивства – найбільш небезпечні та непоправні злочини, що входять до групи насильницьких, ми більше уваги звернемо саме на них та на особу, яка їх вчиняє. Специфічні причини вбивств не можна відривати від причинного комплексу в цілому, однак особливості проявляються тоді, коли виявляються саме специфічні умови¹. Отже, якщо розглядати вбивства в системі кримінального насильства, то можна констатувати таке: стійка система антигромадських поглядів формується у осіб, які вчиняють вбивства, під впливом двох груп умов: суб'єктивних та об'єктивних. Умови першої групи належать до характеристики особи вбивці, а умови другої групи охоплюють широке коло проблем соціального характеру: соціальні протиріччя, соціальну деформацію, соціальні конфлікти та ін., тобто все те, що оточує особу (найближче оточення та макросередовище). Але головним залишається те, що сама злочинна спрямованість особи вбивці створює передумови для вчинення вбивства. Отже, першочергове значення мають умови суб'єктивного характеру². У цьому розумінні усе пов'язано зі вбивцею – особою злочинця.

Центральною є проблема особи, однак свою величезну роль відіграє й соціальне середовище. Саме в соціальному середовищі формуються «суспільні хвороби» – соціальна патологія³. Соціальною патологією є пияцтво та алкоголізм, наркоманія, проституція, бродяжництво, безпритульність тощо⁴. Ці та багато інших «суспільних хвороб» змінюються і

¹ Алексеев А.И., Солопанов Ю.В. Криминологическая характеристика и профилактика рецидивной преступности. – М., 1979. – С. 5.

² Побегайло Э.Ф. Убийства, совершаемые группой лиц // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 33. – М., 1974. – С. 70; Вермеш М. Основные проблемы криминологии / Пер. с венгер. – М., 1978. – С. 179.

³ Ольков С.Г. Общественные болезни. – Тюмень, 1996. – С.23.

⁴ Більш детально ці питання розкриті в наступних публікаціях автора : Шалгунова С.А. Мотиви сучасних насильницьких злочинів // Роль та місце ОВС в розбудові демократичної правової держави: Мат. III міжн. наук.-практ. конф. 22.04.2011 р. – Одеса: ОДУВС, 2011. – С. 249–251; Шалгунова С. А. Питання запобігання наркоманії серед неповнолітніх в Україні // Сучасні правові проблеми профілактики та розкриття злочинів, які скоюються неповнолітніми : Мат. міжвуз. наук.-практ. конф. Донецьк, 26.04.2002 р. / Гол.ред.

впливають одна на одну, породжують складні й потворні форми поведінки людей. Усе це означає, що хоча окремі злочини вчиняються з волі людей, що свідомо або під впливом пристрасті задовольняють свої низинні потреби, причини цих злочинів переховуються в глибинних шарах процесів суспільного розвитку і так чи інакше пов'язані із соціальним середовищем. Ці окремі злочини набувають форми індивідуальних спонукань, утворюють їх реальний соціальний зміст. Однак корені цього соціального змісту варто шукати не тільки в самому злочинці, але й у його стосунках із людьми, в умовах його життєдіяльності. При цьому неприпустимо ігнорувати роль і значення самої особи злочинця. Досить часто «суб'єктивне» (наповнене соціальним змістом) перевищує «об'єктивне» і виводить особу на злочинний шлях¹. Саме тому злочинну поведінку розглядають як форму соціальної поведінки, що відхиляється.

Мотивацією визнається: 1) внутрішній процес виникнення мотиву злочину і 2) результат його формування².

Для сучасної особи насильницького злочинця характерними є такі мотиви:

1. При вчиненні умисних вбивств:

1) мотив, орієнтований на злочинну групу – увійти в групу або зайняти в ній гідне місце, реалізувати себе, задовольнити потребу у неформальному спілкуванні, здобути авторитет у однолітків та стати певною мірою рівним серед членів групи;

2) мотив, орієнтований на лідера антисоціальної групи –

Ю.Л.Титаренко. – Донецьк: ДІВС, 2002. – С. 224-228; Шалгунова С.А. Злочинний спосіб життя, кримінальне середовище і проблеми насильства // Актуальні питання підвищення ролі громадськості в процесі виправлення осіб, які відбувають покарання в органах та установах Державної кримінально-виконавчої служби України: Мат. міжвуз. наук.-практ. конф. (Чернігів, 15.04.2008 р.). - Чернігів: Чернігів. юрид. коледж ДДУПВП, 2008. - С.70-75; Шинкаренко І.Р., Шалгунова С.А. Профілактика вживання наркотичних та психотропних (психоактивних) речовин в навчальних колективах неповнолітніх та молоді: Методичні рекомендації. – Дніпропетровськ: ЮА МВС, УБНОН УМВС України в Дніпропетровській області, 2003. – 23 с.

¹ Яковлев А.М. Теория криминологии и социальная практика. – М., 1985; Кудрявцев В.Н. Закон, поступок, ответственность. – М., 1986. – С. 279-280.

² Тарарухин С.А. Установление мотива и квалификация преступления. – К., 1977. – С. 45.

³ Шалгунова С. А. Мотивація вбивств та її зв'язок з характером насильства // Захист прав людини як основа гуманізації суспільства [Текст] : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Чернігів, 10 квітня 2009 р.). – Чернігів : Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2009. – С. 258–261; Шалгунова С.А., Репан М.І. Мотиви вчинення насильницьких злочинів // Слідча діяльність : проблеми теорії та практики: Матер. наук.-практ. конф. та круглого столу (м. Дніпропетровськ, ДДУВС, 22 і 26.05.2008 р.). – Д.: ДДУВС, 2008. – С. 17–22.

виконання пасивно-виконавчої ролі, оскільки прояви активності можуть призвести до конфлікту з лідером; підтвердження відданості вчинком у криміногенній ситуації;

3) мотив, орієнтований на мікросередовище – намагання бути визнаним у мікрогрупі, зустрічі з якою мають випадковий, епізодичний характер;

4) мотив, орієнтований на формальний колектив – бажання перевестися із однієї установи виконання покарань до іншої, підняти свій авторитет серед засуджених;

5) мотив, орієнтований на задоволення власних забаганок – вчинення умисного вбивства як розвага, дозвілля, проведення вільного часу «із задоволенням».

2. При нанесенні тілесних ушкоджень:

1) помста;

2) хуліганські мотиви;

3) бажання допомогти друзям, проявити солідарність з ними при спільному вчиненні злочину;

4) бажання отримати визнання серед товаришів;

5) користь.

3. При вчиненні зґвалтування¹:

1) задоволення статевої потреби;

2) наслідування більш досвідченим товаришам;

3) задоволення статевої потреби з хуліганських мотивів;

4) задоволення статевої потреби, поєднане з хибним проявом почуття дорослості;

5) статева цікавість.

4. Мотиви викрадення людини:

1) користь (при вимаганні);

2) бажання допомогти друзям, співучасникам;

3) підтвердження приналежності до певної групи, самоствердження;

5. При вчиненні хуліганства:

1) хуліганський мотив (вчинення злочину без будь-якої видимої причини або з незначного приводу);

2) бажання утвердити себе;

3) бажання перевірити себе в конфліктній ситуації;

4) бажання підтвердити своєю поведінкою належність до групи;

5) сексуальні мотиви;

¹ Шалгунова С.А. Кримінологічні ознаки осіб, які вчинили серійні сексуальні злочини // Актуальні проблеми охорони громадського порядку та досудового провадження: мат. наук.-практ. конф. і круглих столів (м.Дніпропетровськ, 11 груд. 2009 р., 16 лют., 11 бер. та 28 трв. 2010 р.). – Дніпропетровськ: ДДУВС, 2010. – С. 123–127.

б) помста.

Слід зазначити, що у 85-92 % випадків вчинення насильницьких злочинів має місце ще один мотив, а саме бажання розважитися, певна цікавість. При цьому такий мотив присутній при вчиненні злочинів різними категоріями осіб: неповнолітніми та дорослими злочинцями, хоча найбільш часто він присутній при вчиненні злочинів особами молодіжного віку (від 16 до 35 років)¹.

Особам, які вчиняють вбивство, притаманна особлива злочинна поведінка; їхні кримінологічно значущі властивості розкриваються саме через злочинну поведінку саме у виді вбивства. Однак при вчиненні вбивства злочинець поєднаний з іншими людьми безліччю «соціальних ниток». Це особливий «зріз» кримінологічного аналізу, що встановлює зв'язок осіб, які вчиняють вбивство, з іншими членами суспільства.

Що являє собою цей зв'язок? Між індивідуальною злочинною поведінкою (мається на увазі поведінка досліджуваних нами вбивць) та умовами життєдіяльності людей знаходиться важлива проміжна сфера – сфера міжособистісних відносин. Без кримінологічного аналізу цих відносин важко достатньо повно вивчити закономірності індивідуальної злочинної поведінки. Саме на ґрунті таких відносин, коли вони перекручені й спотворені, вчиняється більшість вбивств. Ми беремо до уваги те, що ідея взаємодії особи вбивці із соціальним середовищем складає основу дослідження розглянутої нами злочинної поведінки.

Важливо враховувати й те, як вчинене вбивство (з особливою жорстокістю, із застосуванням зброї тощо) і проти кого воно спрямоване (дитини, неповнолітньої, немічного старого, закоренілого злочинця тощо). Усе це разом визначає силу протистояння вбивств інтересам особи та суспільства.

Окреслена проблема, між іншим, пов'язана і з соціальними протиріччями. Як відзначається в літературі, основу всього складають соціальні протиріччя, що призводять до різних негативних наслідків², соціальних конфліктів. Наука конфліктологія констатує, що конфлікти у різних сферах життя та діяльності суспільства найчастіше виникають на

¹ Більш детально ці питання викладено у таких роботах автора: Шалгунова С.А. Взаємовідносини злочинця та його жертви у насильницькому злочині // Гуманізація кримінальних покарань як складова процесу євроінтеграції України. (Чернігів, 20.06.2007 р.). – Чернігів, 2007. – С. 8-16; Шалгунова С.А. Мотивация насильственных преступлений, совершаемых лицами молодежного возраста // Межотраслевые проблемы предупреждения и борьбы против преступности в среде несовершеннолетних на современном этапе. Мат. межд. науч.-практ. конф. 05.10.2007 г. – С. 107-114; Шалгунова С.А. Мотиви та детермінація... – С.46-53.

² Штракс Г.М. Социальное противоречие. – М., 1977. – С. 12-14.

грунті негативних наслідків соціальних протиріч і, як правило, призводять до порушень моральних та правових норм, до протистояння «конфліктуючих груп людей» інтересам людини і суспільства¹. Існують різні протиріччя: у сфері побуту і дозвілля, сімейні протиріччя, протиріччя в сфері економіки тощо. Але так чи інакше, зазначає Г.А. Аванесов, негативні наслідки соціальних протиріч викликають до життя такі явища, що сприяють вчиненню злочинів. Саме у цьому зв'язку дослідник говорить про соціальну деформацію, яку не можна відірвати від перекручених, спотворених форм поведінки членів суспільства. При цьому з'являється безліч соціальних пороків².

Злочини не можуть самі по собі проявлятися лише у зв'язку із соціальними протиріччями. Основна їх опора – це соціальна деформація. Складається своєрідна система норм, що виходить за межі офіційного існування права. З'являється й особливий тип особи, характерні риси якої – люмпенізованість, обмежені можливості інтелектуального розвитку, низький рівень моральності, відсутність культури, незначний ступінь відповідальності за свої дії, всюдозволеність та безкарність, а звідси – користь і егоїзм, індивідуалізм, що виявляються у формах поведінки. Постає проблема руйнування особи, що тісно пов'язана із потворними формами міжособистісних відносин і деформованою поведінкою. При цьому пошук причин вбивств так чи інакше приведе до особи та соціальних умов, тобто їх треба аналізувати на індивідуальному рівні й у соціологічному контексті. Інакше кажучи, аналіз причин вбивств здійснюється в «рамках» конкретного діяння і за його межами, коли об'єктом дослідження стають особа й соціальне середовище.

Аналіз вбивств, здійснюваний у рамках соціологічного контексту, дає можливість оцінити ці діяння з погляду впливу на них негативних наслідків соціальних протиріч, представити у взаємозв'язку з явищами, що мають кримінальне забарвлення, – пияцтвом і алкоголізмом, наркоманією, бродяжництвом тощо, а головне – у системі злочинного насильства³. Вихідною посилкою тут є вивчення вбивств у системі криміналь-

¹ Абрамов Н.Н. Конфликтология и пределы ее исследования // Социологические исследования. – 1995. – № 4. – С. 62-63; Кудрявцев С.В. Конфликт и насильственное преступление. – М., 1991.

² Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика. – М., 1980. – С. 210-212; Сидоров В.В. Криминологическое изучение влияния социальных противоречий на преступность: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1986.

³ Шалгунова С.А. Злочинний спосіб життя, кримінальне середовище і проблеми насильства // Актуальні питання підвищення ролі громадськості в процесі виправлення осіб, які відбувають покарання в органах та установах Державної кримінально-виконавчої служби України: Мат. міжвуз. наук.-практ. конф. (Чернігів, 15.04.2008 р.). – Чернігів: Чернігів. юрид. коледж ДДУПВП, 2008. – С. 70-75.

ного насильства.

Аналіз статистики свідчить (і це вже зазначалося нами), що зростання кількості вбивств в Україні практично відбувається повсюди. При цьому виявляється тенденція підвищення ступеня суспільної небезпеки і тяжкості наслідків вбивств. Зі зростанням кількості вбивств пов'язаний процес професіоналізації злочинної діяльності. Вбивства в переважній більшості випадків є кваліфікованими, тобто вчиняються із наявністю обтяжуючих обставин. Яскравий прояв має озброєність кримінального середовища. Значною залишається кількість вбивств, вчинених з використанням вогнепальної зброї¹. Зокрема, відзначається зростання вбивств із застосуванням вогнепальної зброї щодо конкурентів за злочинним бізнесом, керівників фінансових та комерційних структур. З метою фізичного знищення таких осіб використовуються наймані вбивці, серед яких переважно ті, хто раніше відбував покарання в місцях позбавлення волі. За даними нашого дослідження, особи, які вчиняють вбивства після відбування покарання в місцях позбавлення волі, застосовують як холодну, так і вогнепальну зброю.

Наведемо таблицю з відповідними даними і нижче проаналізуємо їх.

Особи, які вчинили вбивство після відбування покарання у виді позбавлення волі	Чоловіки, які відбули покарання		
	вперше	вдруге	втретє
Вбивство, вчинене із застосуванням вогнепальної зброї	26 %	32 %	42 %
Вбивство, вчинене із застосуванням холодної зброї	35 %	40 %	40 %
Вбивство, вчинене із застосуванням предметів, що були використані як зброя	45 %	22 %	18 %

По-перше, спостерігається залежність застосування вогнепальної зброї під час вчинення вбивства від кількості судимостей винної особи (в разі призначення їй покарання у виді позбавлення волі): чим більше судимостей має винна особа, тим більш активно вона застосовує вогнепальну зброю. Однак у переважній більшості випадків це наступні кваліфіковані види вбивств: умисне вбивство двох і більше осіб; вчинене за попередньою змовою групою осіб; вчинене з корисливих мотивів або на замовлення, а так само поєднане з розбоєм, вимаганням або бандитиз-

¹ Новосад А.С. Методичні рекомендації щодо попередження та розкриття злочинів, пов'язаних з незаконним обігом зброї. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 2-3; Корецький Д.А. Основы теории и методологии криминологического исследования тяжких преступлений, совершаемых с применением оружия: Автореф. дис. ... д.ю.н. (12.00.08). – М., 1998.

мом; із хуліганських мотивів.

По-друге, вогнепальна зброя застосовується під час вчинення вбивств в основному у сфері економічних відносин: фінансових відносин, середньої підприємницької діяльності, великого бізнесу тощо, а також при вчиненні вбивств чиновників високого рангу, які мали корупційні зв'язки. Аналогічна ситуація спостерігається і в інших країнах СНД¹. На сферу побуту і дозвілля припадає усього 1/4 умисних вбивств, вчинених із застосуванням вогнепальної зброї².

Насильство завжди і в усьому проявляється по-різному. Але головне – вивчити характер насильства. Характер кримінального насильства вбивств має особливості і набуває специфічних властивостей в залежності від ряду обставин: виду вбивства, способу його вчинення, використовуваних знарядь і засобів та ін. На нашу думку, до таких обставин належить і суб'єкт вбивства, однак у нерозривному зв'язку з мотивом діяння. По-різному проявляється характер насильства, коли вбивство вчиняється раніше засудженими і раніше не засудженими особами, коли в одному із випадків особливо виявляється стійкість злочинної поведінки. Як зазначає В.В. Денисов, доцільно розглядати насильство стосовно конкретної людини, котра вчиняє насильство, її поведінки і мотивації цієї поведінки. Інакше, на думку В.В. Денисова, не можна цілком відобразити сутність насильства³. Одна справа, коли насильство виявляє вбивця, раніше засуджений за насильницькі злочини, а інше – коли раніше не засуджена особа. Тут мова йде не про «обсяг» насильства, а саме про його характер. Насильство, що проявляється у вбивствах, крім всього іншого, може бути представлене з урахуванням специфіки видів вбивств, а звідси – також особливості характеру насильства.

¹ Див., наприклад: Лесной С.К. Насильственные преступления, совершаемые против предпринимателей: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1996; Корецкий Д.А. Комплексное криминологическое исследование тяжких преступлений, совершаемых с применением оружия. – М., 1997. – С. 48-50, 110-112.

² Новосад А.С. Вчинення злочинів з використанням зброї особами, які перебувають у стані наркотичного сп'яніння // Науковий вісник ЮА МВС. – 2004. – Спец. вип. № 2. – С. 245-248; Негодченко В.О., Новосад А.С. Використання зброї для особистого захисту // Право і суспільство. – 2007. – № 1. – С. 6-9; Новосад А.С. Корисливий мотив у злочинах, пов'язаних з незаконним обігом зброї // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Гетьмана. – 2007. – Спец. вип. «Проблеми застосування кримінального законодавства України». – С. 145-148; Новосад А.С. Методичні рекомендації щодо попередження та розкриття злочинів, пов'язаних з незаконним обігом зброї. – Дніпропетровськ, 2007; Кириллов С.И. Общеуголовная корыстно-насильственная преступность: проблемы теории и методологии. – М., 1999. – С. 30-32.

³ Денисов В.В. Социология насилия. – М., 1975. – С. 44-45; Локтев Н.Н. Применение силы и угрозы силой // Социальные проблемы насилия. – М., 1978. – С. 15-17; Гаухман Л.Д. Проблемы уголовно-правовой борьбы с насильственными преступлениями в СССР. – Саратов, 1981. – С. 14, 30-35.

Проявляючись у вбивствах як особливе кримінальне явище, насильство існує і характеризується як відносини суб'єктів (злочинець та потерпілий), як їх «взаємоборство». Насильство у вбивствах характеризується певними зовнішніми й змістовними проявами. По суті, насильство стає кримінальним особливо явно лише тоді, коли вплив вбивці на свою жертву здійснюється усупереч волі і бажанню останньої, або воля й бажання жертви ігноруються, заперечуються, причому інтереси та вигоди одного (убивці) задовольняються за рахунок інтересів і вигод іншого (потерпілого). До того ж насильство застосовується і всупереч закону. Цим також визначається характер насильства, що виявляється з боку вбивці до своєї жертви. Тут необхідне більш широке тлумачення. По-перше, вихідним є широке розуміння «незаконності» застосування сили як протистояння не тільки кримінально-правовим заборонам, але і нормам моралі, а також як протиріччя об'єктивному і природному процесу соціального розвитку. По-друге, насильство, що виявляється у злочині, розглядається як форма примусу, тому що злочинцем застосовується сила (прийоми, засоби, методи, способи) та здійснюється тиск на потерпілого. Це може бути як фізичний, так і психічний тиск.

Вітчизняні дослідники виділяють і таку форму психічного насильства, як маніпулювання свідомістю. Її зміст полягає у тому, що потерпіла особа вважає навіювані установки, думки своїми власними, здійснюючи певні діяння, хоча такі упевнення та інтереси є не власними, а навіюваними іншою особою насильно¹.

Однак насильство не може бути зведено тільки до примусу, воно може бути спрямоване на придушення злочинцем потерпілого або(і) на знищення його як об'єкта кримінального насильства. Це трапляється тоді, коли менш суспільно небезпечне діяння «переростає» у більш суспільно небезпечне, наприклад, хуліганство – у вбивство, і конкретному злочину (скажімо, вбивству) відповідає цілком визначений «розмір» насильства. Саме про вбивства ми йдеться мова, коли мається на увазі «максимальний обсяг насильства», а звідси – його характер.

Як зазначається в літературі, форми насильства, рівень «насичення насильством» того або іншого злочину завжди різні. Усі залежить від того, на думку вчених, який злочин вчинено, ким він вчинений й стосовно кого, як вчинений. При цьому автори формулюють такий висновок: вихідною точкою аналізу коренів насильства є мотив діяння. Насильст-

¹ Ключова Ю.О. Маніпулювання свідомістю в злочинних цілях як форма психічного насильства // Актуальні проблеми кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права: Мат. III міжн. наук.-практ. конф., присвяченої 10-річчю Міжн. гуманітарного ун-ту (м.Одеса, 28 жовтня 2011 року). – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 115.

во, що виявляється у вбивствах, є кримінальним насильством. Саме в насильстві відбивається соціальна природа вбивства¹, але центральною проблемою завжди залишається мотив діяння, а в цілому – мотивація злочинної поведінки.

Стосовно вбивств, звичайно, мається на увазі фізичне насильство над особою як спосіб дій для досягнення кримінальної мети і як сама мета (або одна із цілей). Механізм даної злочинної поведінки майже завжди пов'язаний з агресивно-зневажливим ставленням до життя людини. Саме тому вбивства за ступенем суспільної небезпеки і тяжкості заподіюваних наслідків випереджають багато інших кримінальних проявів. Мотиви вбивств різноманітні, але в цілому в останні роки вони зсуваються у бік користі. При цьому такі, наприклад, мотиви, як заздрість, помста, ревності, не зникають, а «групуються» навколо користі, поєднуючись із нею. Ми поділяємо думку про те, що слід розглядати ще й корисливі начала вбивств. Посилання на корисливі начала більш широке, ніж посилання тільки на корисливу мотивацію². За даними окремих авторів, у вбивствах споконвічно з'являється корислива орієнтація, потім вона «обростає» заздрістю, ненавистю й неприязним ставленням до потерпілого (нерідко і до його близьких), помстою, ревностями тощо, і, як констатують С.М. Абельцев, А.І. Сасіков та інші автори, у таких випадках наявним є саме корисливе начало – «джерело, що живить мотивацію поведінки»³.

Дані нашого дослідження дозволяють дійти висновку, що це стосується не тільки вбивств, але й інших насильницьких злочинів проти особи. Установлено, що як у сфері економіки, так і в сфері побуту та дозвілля користь характерна майже для всіх насильницьких злочинів проти особи. Інакше кажучи, ці злочини, якщо мати на увазі корисливе начало, в основному корисливі. Але поряд із цим виявляються й інші мотиви, поєднані з користю: помста – 12 %, заздрість – 9 %, ревності – 4 %, реакція на обман, погрозу, образу або приниження – 28 %, зведення рахунків – 6 %, інші мотиви, наприклад, подружня невірність, неповер-

¹ Корнієнко М.В., Романюк Б.В., Мельник М.І. та ін. Курс кримінології: Особлива частина: Підруч.: у 2-х кн. – К., 2001. – Кн. 2. – С. 85-89; Курс советской криминологии. Предупреждение преступности. – М., 1986. – С. 176-177; Сасіков А.И. Криминологическое исследование убийств в системе преступного насилия: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Ростов н/Д, 1999; Абельцев С.Н. Характер насилия и корыстные мотивы преступлений против личности. – М., 1997.

² Преступность и реформы в России. – М., 1998. – С. 132.

³ Бородин С.В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы. – М., 1990. – С. 47-48; Алиев Г.А. Криминологическая характеристика и предупреждение органами внутренних дел убийств, совершаемых лицами, отбывшими наказание в виде лишения свободы: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1998. – С. 15.

нення боргу тощо – 41 % (у цей відсоток входять і безмотивні злочини, що останнім часом заявляють про себе особливо). Головним, таким чином, для насильницьких злочинів залишається корисливе начало¹. З останнім положенням навряд чи можна цілком і беззаперечно погодитися. Справа у тому, що у осіб, які вчиняють вбивства, як і інші насильницькі злочини проти особи, усі мотиви акумулюються у двох проявах: прагнення до задоволення потреби, пов'язаної зі злочинною метою (наприклад, задоволення корисливої або статевої пристрасті, бажання помсти); прагнення до задоволення потреби у самому насильстві. У осіб, для яких це характерно, мотивація злочинної поведінки базується на вихідній меті і конкретно спрямована на порушення кримінально-правової заборони. У цьому розумінні й стверджується про злочинну спрямованість особи. Однак необхідно брати до уваги й інше: мотив діяння має подвійне підґрунтя: коли він є невід'ємною рисою людини, виходить зсередини, являє собою властивість особи (найчастіше це стосується заздрості, користі, ревнощів тощо); коли він є агресивною реакцією на ті або інші цінності (зокрема, на життя та здоров'я людини, статеvu свободу, чуже майно та ін.). Мотивація злочинної поведінки конкретно спрямована на те, як, у який спосіб і за допомогою яких засобів досягти злочинної мети. Мотив регулює спрямованість дій злочинця, а у процесі реалізації задуму відповідно мотивованих дій – прагнення до задоволення потреби в насильстві. Тут, як уже відзначалося вище, існує зв'язок зі способом злочинної дії. Мотив – це база, рушійна сила злочину. Насильство ж – спосіб злочину, хоча воно (насильство) може бути й елементом мотивації. Але що б там не було, завжди і в усьому домінує сама особистість злочинця².

Мотиви вбивств часто пов'язані з кримінальною ситуацією. Серед авторів, що досліджували вбивство, сформувалася одна загальна думка: визначальна риса вбивств – їх ситуативний характер, імпульсивність, емоційність. Це пов'язано зі психікою людини.

Справа у тому, що «коло зв'язків» вбивств досить широке. Зазна-

¹ Гумін О.М. Кримінально-насильницька поведінка проти особи: Монографія. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 160; Сафиуллин Н.Х. Насилие и корысть в преступлениях против личности // Вестник Ставропольского университета. – Вып. 1. – 1996. – С. 58.

² Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. – Горький, 1974; Саркисов Г.С. Мотив и цель преступления // Советское государство и право. – 1979. – № 3; Волков Б.С. Мотивы преступлений. – Казань, 1982; Лунеев В.В. Преступное поведение: мотивация, прогнозирование, профилактика. – М., 1980; Тузов А.П. Мотивация противоправного поведения несовершеннолетних. – К., 1982; Механизм преступного поведения. – М., 1981; Криминальная мотивация. – М., 1986; Иванов Н.Г. Мотив преступного деяния. – М., 1997.

чимо, що саме зі вбивствами пов'язані процеси криміналізації та поширеність насильницьких злочинів. Адже вбивства, основні характеристики яких – користь і насильство, як жодні інші діяння заражають суспільство і розкладають його членів. Це найбільше стосується вбивств, вчинених особами, котрі відбули покарання в місцях позбавлення волі. Їх вбивства пов'язані з продовженням злочинної діяльності, але уже на іншому рівні, де потрібні досвід і професіоналізм. Внутрішньою логікою поширення таких вбивств і поєднаних із ними злочинів є корислива пристрасть і насильство. В існуючих соціальних умовах, як зазначалося вище, корислива спрямованість такого кримінального насильства, як вбивство, ще більш посилюється. Це відповідає корисливій спрямованості злочинності в цілому. Формується особливий спосіб життя, якому відповідають корисливі форми поведінки людей, а їх орієнтацією стає насильство. З'являється особливий тип особи з новою орієнтацією на насильство, а для її поведінки характерна корислива мотивація.

Конкретно мова йде про реакції особи на нове, що з'являється у житті суспільства, що притягує її з огляду на задоволення корисливого задуму шляхом насильства. Корисливого злочинця завжди притягує те, що є джерелом збагачення.

Наведемо дані про корисливу спрямованість осіб, що вчиняють вбивства, причому для моніторингу були взяті особи, які раніше уже засуджувалися за умисні злочини і відбували покарання.

Мотиви вчинення рецидивних умисних вбивств	Чоловіки, які раніше відбували покарання		
	вперше	вдруге	втретє
Із корисливих мотивів (п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України)	26 %	38 %	46 %
Заздрість, ненависть	9 %	18 %	14 %
Помста	14 %	9 %	11 %
Ревнощі	8 %	4 %	2 %
Неповернення боргу	9 %	12 %	10 %
Зрада	4 %	6 %	4 %
Інші мотиви	30 %	15 %	13 %

Ці дані дозволяють дійти висновку, що зі збільшенням кількості судимостей зростає кількість рецидивних вбивств, вчинених з корисливих мотивів. Але тут, як зазначається в літературі, треба враховувати й інші фактори: механізм вчинення вбивств; особа вбивці; особа і середовище; умови формування особи вбивці; особливості злочинної поведінки вбивці; кримінальна ситуація; відносини «вбивця – жертва».

Звичайно, це неповний перелік. У літературі, коли мова йде саме про вбивства, питання ставлять так: у яких конкретних умовах форму-

ється особистість, які її властивості, психологія, а головне – стан психіки¹. Ми згодні з тим, що будь-які злочини – це результат несприятливого формування особи у певному середовищі. Однак існує комплекс причин конкретних злочинів, що мають свою специфіку. Досить специфічні саме вбивства – діяння імпульсивні, ситуативні тощо. Тут у причинний комплекс включена й ситуація вчинення злочину.

Кримінальна ситуація вивчається саме у зв'язку із причинами та умовами вбивств. Назване поняття звичайно вживається тоді, коли необхідно виразити те, що конкретно виникло, склалося на момент вчинення злочину «навколо» людини, яка допустила злочин. Це і є, як пишуть вчені, кримінальна ситуація. Виникає така ситуація перед вчиненням злочину. Як правило, це стосується злочинів у дозвільно-побутовій сфері: вбивств, зґвалтувань, нанесення тілесних ушкоджень, оскільки ретельної підготовки при вчиненні цих злочинів не відбувається.

Іноді навіть про ситуації можна говорити лише умовно. Але немає сумнівів у тім, що ситуація тісно пов'язана з мотивами вбивств, невіддільна від особи та її поведінки, а тому уплетена в систему відповідного причинного комплексу. Інакше кажучи, ситуативний характер насильницьких злочинів проти особи, особливо вбивств, означає своєрідну їх оцінку, коли самі ці злочини, особи, які їх вчиняють, мотиви тощо пронизані ознаками ситуації. І тут головна проблема – знов-таки особа злочинця.

Аналізуючи вбивства, можна стверджувати і так: активно-дієва природа людини завжди перебуває в єдності суспільних та природних здібностей, вона виявляється в процесі реалізації людиною своїх біологічних й соціальних задатків та можливостей². На нашу думку, це не можна ігнорувати при вивченні особи злочинця, а тим більше вбивці. Генетика завжди виявляється в поведінці того, хто насильно позбавляє життя собі подібного. Вбивства вчиняють люди зі своїми біологічними та соціальними властивостями, і саме такий взаємозв'язок варто враховувати при вивченні відповідних причин та умов. Завдяки спадковості вбивці мають певні спонукання і потреби, хоча їх суть багато у чому і соціальна³. Адже вбивця задовольняє свої потреби шляхом насильства, а

¹ Див.: Антонян Ю. М., Бородин С. В. Преступность и психические аномалии / Под ред. В.Н. Кудрявцева. - М.: 1987; Емельянов В.П. Преступность несовершеннолетних с психическими аномалиями. – Саратов, 1980.

² Цареградов Г.И., Изуткин А.М. Социокультурные функции современной медицины // Вопросы философии. – 1981. – № 9. – С. 41-49.

³ Емельянов В.П. Преступность несовершеннолетних с психическими аномалиями. – Саратов, 1980; Виноградов М.В., Голик С.И., Колпаков В.Г. О структурной взаимосвязи нервно-психических аномалий и отдельных видов преступного поведения // Труды Академии МВД СССР. – М., 1986; Иванов Н.Г. Психические аномалии и проблемы уголовной

це свідчить про те, що його природа уражена, у т. ч. й уродженими пороками. Саме звідси важливість вивчення психіки убивці.

Як психіка впливає на кримінальне насильство, що виявляється у вигляді вбивства?

Очевидно, вбивства багато у чому пов'язані з психічними патологіями вбивць¹. Особливо це стосується, наприклад, кіллерів – найманих вбивць, або, наприклад, тих, хто один раз уже був покараний за насильницький злочин, у т. ч. умисне вбивство, і знову вчиняє насильство над особою, позбавляючи її життя. Тому при вивченні вбивств та осіб, які їх вчиняють, причин та умов цих посягань треба виходити із того, що генетика людини не є нейтральною до формування особи, її потреб, емоційної спрямованості, психічних патологій. Маючи на увазі вбивства, треба знати, що генетика людини особливо стосується нервової системи і психіки особистості; усе це спадково детерміновано. Насильство, що виявляється стосовно інших людей, насильницьке позбавлення їх життя – це, у певному розумінні, результат розвитку відповідних потенцій, набутих злочинцем від народження, тобто уроджених. Адже фізіологічний дефект викликає й соціальну недостатність індивіда. Наукою доведено, що деякі варіанти уроджених особливостей людини нерідко ускладнюють її соціальну адаптацію. Багато осіб, які вчиняють вбивства, мають такі спадково обумовлені фізіологічні дефекти: надмірну збуджуваність, нестриманість, що тягне особу до негайного (за будь-яких обставин) задоволення своїх потреб, нервово-психічні захворювання в межах осудності. Майже 60 % осіб, які вчинили вбивство після відбування покарання в місцях позбавлення волі, мали уроджені дефекти психіки (хоча і в межах осудності). У таких вбивствах й виявляються психічні властивості особи. Серед осіб, які вчиняють злочини, є люди з підвищеною нервовою збудливістю, психопати, котрі, однак, є осудними і несуть відповідальність за вчинення діяння². Це не тільки психічно неврівноважені люди, але й рецидивісти, засуджені по декілька разів, у т. ч. за насильницькі діяння; їх психіка від народження порушена через ті або інші генетичні відхилення³, у цьому сенсі їх особистість також є зруйнованою. У таких осіб, які вчиняють вбивства, спотворені уявлення про нормальне життя. У них немає нормального психічного сприйняття.

ответственности. – М., 1995.

¹ Шалгунова С.А. Характеристика особи вбивці з психічними розладами // Проблеми запобігання злочинності в органах і установах виконання покарань: Збірник мат. наук-практ. конф.(Чернігів, 21.12.2006). – Чернігів, 2007. – С. 116-124.

² Карпец И.И. Проблема преступности. – М., 1969. – С. 81.

³ Корнев В.И. Рецидивисты и их психика // Борьба с рецидивной преступностью. – Рязань, 1979. – С. 46.

Звідси і розуміння ними вбивства. Цікавим у цьому плані є дослідження, проведені психіатрами О.О. Бухановським («Феномен Чикатило»: пути научного и практического взаимодействия психиатров и психологов с правоохранительными органами», 1998 р.), О.О. Бухановською («Психические расстройства у лиц с серийными агрессивными сексуально опасными действиями (клиника, динамика, систематика)», 2003 р.) та О.О. Ходимчук («Насильницька злочинність осіб з психічними аномаліями та її запобігання», 2005 р.).

Розглядаючи причини й умови вбивств, варто знову звернутися до таких проблем, як пияцтво та алкоголізм, наркоманія, проституція, бродяжництво, безпритульність тощо. Усе це включається у відповідний причинний комплекс, однак з огляду на це необхідна найпростіша класифікація вбивств: вчинені в сфері побуту і дозвілля, у сфері економіки, в інших сферах. Що стосується саме вбивств, то особливо, на наш погляд, слід виділити сферу побуту і дозвілля, де поширені й інші насильницькі злочини.

Тут, як уже відзначалося, звичайно використовуються терміни «побутові вбивства», «вбивства на побутовому ґрунті», «вбивства за побутовими мотивами», «дозвільні вбивства», «сімейні вбивства» та ін. Усі поняття «прив'язані» до сфери життєдіяльності людей. При цьому мається на увазі (на це ми також звертали увагу), що ці злочини є наслідком відповідних конфліктів. Однак проблема пов'язана не тільки з конфліктами, що виникають на побутовому та дозвільному ґрунті. У даному випадку наявні більш глибокі зв'язки та залежності. Найімовірніше окреслена проблема пов'язана з типовими формами поведінки людей у побуті й на дозвіллі, з тією сферою людського співжиття, у якій формується значна частина відносин, в основному міжособистісних.

Таким чином, розглянуті нами вбивства й інші насильницькі злочини проти особи в переважній більшості відбуваються у сфері міжособистісних відносин у процесі неформального спілкування і задля вирішення індивідуальних вузькоособистісних проблем підвищеної емоційної значущості. Головне тут – потворні міжособистісні відносини та спотворені зв'язки «злочинець – жертва»¹.

¹ Ці питання висвітлювалися автором на науково-практичних конференціях: Шалгунова С.А. Жертва и преступник: взаимосвязь и влияние на совершение преступления // Безопасность личности и виктимологические проблемы предупреждения преступлений: Мат. науч.-практ. конф. – М.: ВНИИ МВД России, 2006. – С. 215-218; Шалгунова С.А. Объект и потерпевший при изнасиловании по Уголовному кодексу Украины // Вестник Академии МВД Кыргызской Республики им.генерал-майора милиции Алиева Э.А. «Проблемы совершенствования правовых средств противодействия преступности в современном обществе». Мат. межд. науч.-практ. конф. - Вып. 7. - Бишкек: Академия МВД, 2007. -

Особливе місце в системі насильницьких злочинів проти особи посідають діяння, вчинені з використанням зброї. Проте названа обставина, відповідно до положень чинного кримінального законодавства, не належить до категорії таких, що обтяжують покарання, як це, наприклад, закріплено в кримінальних кодексах деяких держав: Російської Федерації (ст. 63), Киргизької Республіки (п. 13 ч. 1 ст. 55). У вітчизняному законодавстві тільки вчинення злочину загальнонебезпечним способом, що може передбачати і застосування зброї, віднесено до категорії обставин, що обтяжують покарання (п. 12 ч. 1 ст. 67 КК України).

При вчиненні вбивства, як і інших насильницьких посягань, злочинці можуть використовувати (і використовують) різні види зброї: це вогнепальна і холодна зброя, у т. ч. усілякі види та пристрої вибухової дії. Сюди ж відносять і гладкоствольні мисливські рушниці, виготовлені із них обрізи і, предмети, спеціально пристосовані для нанесення тілесних ушкоджень (тобто, предмети, використовувані як зброя)¹. Останні – поняття надзвичайно широке. Воно охоплює, по суті, будь-які предмети, із використанням яких можна позбавити життя людину або заподіяти шкоду її здоров'ю.

Застосування зброї характерно саме для тяжких та особливо тяжких насильницьких злочинів, до яких належать і вбивства. За останні роки кількість зазначених злочинів, у т. ч. й вбивств, вчинених із застосуванням зброї, помітно зросла. Наявність у населення країни великої кількості незаконної зброї і поширення її у кримінальному світі дозволяє припустити, що в наступні роки і надалі зростатиме кількість збройних вбивств, вчинюваних, зокрема, із застосуванням вогнепальної зброї. Така тенденція спостерігається останні 20-25 років. Дуже часто це спосіб усунення конкурентів по бізнесу (умисні вбивства директора центрального ринку м. Дніпропетровська В. Воробйова у 2006 р. та директора радіоринку м. Києва Г. Супруненка у 2007 р. як конкурентів по бізнесу) чи політичних опонентів.

Негативно на ці процеси впливає й відсутність законодавчого акта, що регламентував би обіг зброї в Україні. Проект закону України «Про зброю» тривалий час так і залишається проектом. Таким чином, неврегульованість питань обігу зброї, відсутність визначення предметів, що належать до холодної та вогнепальної зброї, дозволяє злочинцям прак-

С. 264-267.

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України 2001 р. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, 2001. – С. 754; Пункт 9-11. Про судову практику у справах про хуліганство // Постанова Пленуму Верховного Суду України від 22.12.2006 р. № 10. Режим доступу: <http://court.gov.ua/>

тично вільно зберігати різні види зброї, що використовуються ними при вчиненні насильницьких злочинів проти особи.

В країнах колишнього СРСР склалася дещо інша ситуація. Наприклад, відповідно до Закону РФ «Об оружии» та Указу Президента Росії «О специальных средствах самообороны, снаряженных веществами слезоточивого и раздражающего действия» були внесені деякі уточнення до Кримінального кодексу РФ, що спричинили зміни в звичній правовій класифікації зброї, дали можливість наситити ринок засобами самооборони імпортного виробництва, а це ускладнило можливість правильної юридичної оцінки незаконних дій, пов'язаних з використанням не тільки подібних предметів, але й зброї. Таким чином, наявність відповідного закону також не вирішує проблеми незаконного обігу зброї у повному обсязі.

Незважаючи на те, що останніми роками в Україні, так само як і у країнах – колишніх республіках СРСР, словосполучення «озброєна злочинність» (або армалогічна злочинність) набуло широкого розповсюдження, законодавче закріплення його відсутнє. Не вироблені також визначення цього виду злочинів і критерії віднесення діяння до категорії збройних злочинів.

При вчиненні тяжких та особливо тяжких насильницьких злочинів проти особи, зокрема вбивств, насильство частіше є способом здійснення злочину, а зброя – засобом досягнення злочинної мети. Зброя може застосовуватися як для фізичного впливу на жертву злочину, так і психічного. У кримінальному законі, а також наукових публікаціях це підкреслюється особливо, (на це ми уже звертали увагу).

В законодавстві Російської Федерації зброя визначена як разова категорія, та установлена підвищена відповідальність за дії, передбачені конкретними статтями, якщо ці дії вчинені з використанням будь-якого виду зброї. При цьому КК Російської Федерації розрізняє такі види зброї, як вогнепальну і холодну (у т. ч. металеву), газову, диференціюючи відповідальність за незаконне володіння ними. Різновиди вогнепальної зброї в кримінально-правових нормах раніше практично не відокремлювалися, за винятком вогнепальної мисливської зброї, володіння якою без належного дозволу не тягло кримінальної відповідальності за КК РСФСР. На сьогодні незаконні дії, пов'язані з будь-якою вогнепальною зброєю, у т. ч. і гладкоствольною мисливською, прямо передбачені КК Російської Федерації. Що стосується холодної зброї, то КК РСФСР до такої відносив кинджали й фінські ножі, кастети, інші ножі. КК Російської Федерації називає тільки холодну металеву зброю. Для визнання злочину збройним потрібно, щоб використана зброя була вогнепальною або холодною. Так звані схожі пре-

дмети (побутового призначення) не враховуються.

Порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної і холодної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, та зазначених патронів, а також боєприпасів до зброї та вибухових матеріалів в Україні на сьогодні закріплено в Інструкції, затвердженій наказом МВС України № 622 від 21.08.1998 р. Цей нормативний акт також визначає цілі придбання такої зброї, умови придбання і зберігання її дозволених видів. Згідно з Інструкцією вогнепальна, пневматична та холодна зброя і бойові припаси, пристрої вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, та зазначені патрони можуть бути придбані громадянами для спортивних потреб; промислового та любительського полювання; захисту життя, здоров'я, житла та майна громадян; використання на зйомках кінофільмів, у сценічних постановках, циркових виставах; експонування в музеях, на виставках; колекціонування.

Тобто цей нормативно-правовий документ чітко визначає мету повождення зі зброєю та патронів до неї, окреслює питання надання дозволів.

Як зазначає А.С. Новосад, встановлення певних обмежень у режимі користування та володіння зброєю, порядку її придбання та зберігання тощо є одним із заходів запобігання протиправних діянь зі зброєю та щодо зброї (як вогнепальної, так і холодної)¹.

Однак, на наш погляд, таке попередження незаконного обігу зброї, а відповідно і попередження насильницьких злочинів проти особи, що вчиняються з використанням зброї, є неповним, оскільки немає єдиного законодавчого акта «Про зброю» (саме законодавчого), який би чітко визначав, щодо яких видів зброї та бойових припасів є обмеження у вільному обігу в Україні. Крім того, наявність такого закону дозволила б законодавчо підтвердити ступінь суспільної небезпечності предметів підвищеної суспільної небезпеки, а саме: зброї, бойових припасів до неї, вибухових речовин та вибухових пристроїв.

¹ Новосад А.С. Вчинення злочинів з використанням зброї особами, які перебувають у стані наркотичного сп'яніння // Науковий вісник ЮА МВС. – 2004. – Спец. вип. № 2. – С. 245-248; Негодченко В.О., Новосад А.С. Використання зброї для особистого захисту // Право і суспільство. – 2007. – № 1. – С. 6-9; Новосад А.С. Корисливий мотив у злочинах, пов'язаних з незаконним обігом зброї // Вісник Луган.ДУВС. – 2007. – Спец. вип. «Проблеми застосування кримінального законодавства України». – С. 145-148; Новосад А.С. Методичні рекомендації щодо попередження та розкриття злочинів, пов'язаних з незаконним обігом зброї. – Дніпропетровськ, 2007.

Визначення предметів злочинів, пов'язаних з незаконним обігом зброї, надається у відповідній постанові Пленуму Верховного Суду України (№ 3 від 26.04.2002 р.)¹. Проте самого поняття терміна «зброя» в цьому акті не наведено, а існує лише визначення бойових припасів та характерних ознак вогнепальної і холодної зброї. Тлумачення інших понять, таких як вибухові речовини, досить примітивне.

Проект Закону України «Про зброю» дає розгорнуту правову класифікацію зброї. Замість двох категорій зброї – холодної та вогнепальної – він вирізняє п'ять, даючи їм конкретне визначення: вогнепальна, холодна, холодна металевая, пневматична і газова. Отже, правове поняття зброї розширилося. Однак поза полем зору законодавця залишилися, як і раніше, предмети, схожі зі зброєю. За допомогою «предметів, використовуваних як зброя», вчиняється значна кількість вбивств та інших насильницьких злочинів проти особи. Про це свідчать, наприклад, дані щодо умисних вбивств.

Умисні вбивства, вчинені із застосуванням зброї	Категорії застосованої зброї при вчиненні умисних вбивств		
	Вогнепальна	Холодна	Предмети, використовувані в як зброя
	29 %	30 %	41 %

Перелік зброї, різних предметів, засобів, що її замінюють, котрі використовуються злочинцями для досягнення злочинних цілей, не може бути вичерпним у зв'язку з різноманітністю «небезпечних» предметів та постійних розробок нових видів зброї або інших засобів, що застосовують злочинці. Уже трапляються випадки, коли при вчиненні злочинів проти особи йдуть у хід електрошочкові пристрої або так звані «стрибаючі ножі». Варто звернути увагу на ознаки, що дозволяють віднести злочин до категорії збройних: насильницький характер; високий ступінь суспільної небезпеки; умисна форма вини. Використання зброї є стрижневою ознакою даного складу.

Вогнепальна зброя активно застосовується при вчиненні традиційних злочинів: умисних вбивств, розбійних нападів, вимагань, хуліганства та ін. В останні роки відродилися злочини, що довгий час були забуті, з'явилися нові злочини: тероризм, захоплення заручників, викрадення людини, замовлені вбивства тощо. Значна кількість нових збройних злочинів вчиняється в групах, при цьому частка використовуваної зброї

¹ Про практику розгляду судами справ щодо незаконного обігу вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин та вибухових пристроїв // Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 3. Верховний Суд України, 2011. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://court.gov.ua/>

значно підвищується.

Збройні злочини відрізняються від інших видів високим ступенем суспільної небезпеки. Особливо це стосується вбивств. Такі злочини охоплюють найбільш суспільно небезпечні посягання проти життя, здоров'я, власності та інші діяння, поєднані з насильством. Вони складають дві основні групи: злочини, у яких зброя є засобом досягнення злочинного результату або злочинної мети (вбивства, заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю (тяжких тілесних ушкоджень, психічних розладів), розбої та ін.); злочини, у яких зброя не використовується як засіб досягнення злочинної мети, а безпосередньо становить предмет злочину (незаконне носіння, зберігання, збут зброї тощо).

Одним із численних видів збройних злочинів першої групи, при вчиненні яких використовується вогнепальна зброя, є вбивства, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, розбійні напади. Спостерігаються відповідна тенденція зростання і такі зміни: збільшується кількість вбивств, заподіянь тяжких тілесних ушкоджень і розбоїв, вчинених у світлий час доби, у багатолюдних місцях, групами за участю неповнолітніх. Наприклад, 45 % випадків вчинення злочинів відзначаються віктимною поведінкою потерпілих. Якоюсь мірою це характерно також для заподіянь тяжких тілесних ушкоджень і навіть розбоїв¹.

Аналіз кримінальних справ свідчить, що джерела придбання злочинцями зброї практично не виявляються ні на стадії досудового слідства, ні в ході судового розгляду. У 9 % справ злочинці, які вчинили вбивства, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень і розбої із застосуванням вогнепальної зброї, пояснили, що знайшли її, у 11 % справ – купили у незнайомих осіб. Метою придбання вогнепальної зброї назвали: полювання – 17,5 % засуджених, самооборону – 7 %, вчинення злочину – тільки 3,5 %.

Насправді ж, за нашими розрахунковими даними, для вчинення злочину зброєю здобувають у 47 % випадків, а для захисту від можливих нападів – у 21 %.

Серед осіб, які вчиняють вбивства, переважають злочинці віком до 35 років (68 %), а поміж тих, хто вчиняє розбої – до 30 років (54 %). Особи старші за 50 років складають незначну частку серед тих, хто вчиняє збройні злочини (9 %); для них переважно характерні злочини на побутовому та сімейному ґрунті, і ступінь їх суспільної небезпеки невисока. Найбільшою криміногенністю відзначаються особи, які раніше були засуджені до позбавлення волі. На момент вчинення збройного злочину 24,3 % не працювали, 38,7 % працювали епізодично. Родинний

¹ Корецький Д.А., Кириллов С.И. Вооруженные разбойные нападения. – М., 1998. – С. 21-25.

стан озброєних злочинців характеризується так: 50 % із них були одружені і мали дітей, близько 30 % – холостяки; решта (28 %) – співмешканці та розлучені, причому криміногенність останньої групи значно вища за інших. За даними досліджень, 32 % злочинів вчинили особи, раніше засуджені, у т. ч. і за збройні злочини.

Специфіка збройних злочинів визначає відповідно і характер профілактичних заходів. На наш погляд, необхідно перейти від заборонного підходу у продажі зброї населенню до гнучко диференційованого. Працівникам правоохоронних органів необхідно надати право безперешкодного придбання та застосування і використання зброї, а осіб із негативною правовою репутацією слід піддавати за незаконне володіння зброєю більш суворим санкціям. Підвищені санкції повинні бути передбачені і за застосування зброї особами, які перебувають у нетверезому стані.

Факт вбивства визначає специфічну злочинну спрямованість особистості та її характерологічні особливості. Ця проблема набуває ще більшої важливості, якщо злочин вчинений із застосуванням зброї. Тут необхідно виявити не тільки специфічні риси особи, але й спосіб вчинення вбивства. Проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що така категорія осіб має свої особливі властивості. Їх особливість прямо пов'язана із застосуванням зброї. Найбільш яскраво виражені властивості призводять до вчинення злочину у певних умовах, під впливом тих або інших обставин, конкретної життєвої ситуації. Кримінологія при вивченні осіб, які вчинили вбивства із використанням зброї, охоплює своїм дослідженням сукупність саме особливостей особи, що складаються із зовнішніх соціальних зв'язків людини та її внутрішнього світу. Звідси і специфіка відповідної «збройної злочинної поведінки». При цьому можуть відрізнятися випадкові й закономірні «збройні вбивства». Головне тут – виявити взаємозалежність між типом злочинця та самим фактом вбивства. При цьому варто вивчати особливості вбивства, специфічні властивості вбивць, ознаки індивідуального порядку. Це стосується й інших насильницьких злочинів, а також осіб, котрі їх вчиняють.

Нагальна потреба попередження злочинів, вчинених із використанням зброї, підсилює прагнення вчених і практиків до розробки й застосування ефективних засобів та методів¹. Однак правоохоронні органи

¹ Новосад А.С. Вчинення злочинів з використанням зброї особами, які перебувають у стані наркотичного сп'яніння // Науковий вісник ЮА МВС України. – 2004. – № 2 (19). Спец. вип. – С. 245–248; Новосад А.С. Корисливий мотив у злочинах, пов'язаних з незаконним обігом зброї // Вісник Луган.ДУВС. – 2007. – Спец. вип. (Проблеми застосування кримінального законодавства України). – С. 145–148; Овчинский В.С. Актуальные проблемы борьбы с вооруженными преступлениями // Преступное противостояние. – М., 1998. – С. 44–56.

організують та здійснюють відповідну попереджувальну діяльність не так, як їм хотілося б, а так, як вони можуть це робити в сучасних умовах. Як уже відзначалося, вбивства, вчинені з використанням зброї, мають свою специфіку. Без урахування цього чинника попередження зазначених злочинів може виявитися безрезультатним. Необхідно мати на увазі таке: щоб діяти із певними шансами на успіх, треба знати об'єкт, на який має бути здійснений вплив, вивчити його специфіку, розібратися, якому саме впливу доцільно його піддати, підібравши особливі форми, засоби та методи. Саме таким специфічним об'єктом впливу є вбивства, вчинені із застосуванням зброї. Особливості ж їх попередження пов'язані не тільки з урахуванням злочинів, характеру насильства, виду зброї, але й осіб, які їх вчиняють. Причому профілактика збройних злочинів повинна здійснюватися у загальній системі впливу, підпорядковуватися загальним поняттям і вимогам.

Визначення профілактики злочинів необхідно пов'язувати із загальною оцінкою їх попередження та чітко розуміти, у який спосіб систематично і цілеспрямовано здійснювати вплив на осіб, здатних внаслідок своєї поведінки та характерологічних особливостей вчинити злочин. Такий вплив на злочинців здійснюється у їх власних інтересах та в інтересах інших осіб, держави і суспільства. Це особливий вид соціальної практики, покликаний забезпечити безпеку осіб, щодо яких можуть бути вчинені злочини. Мова йде про невідповідність вчинення кримінально караних діянь, що пов'язано не з покаранням людини, а з недопущенням з її боку вчинення нового злочину. Головне – не покарання за злочин, а попередження злочину.

Як би не оцінювалися збройні вбивства кримінальним правом і як би не сприймалися суспільством та винними особами покарання за їх вчинення – у будь-якому випадку такі злочини є особливими об'єктами специфічного профілактичного впливу. У боротьбі зі збройними вбивствами найбільш ефективними можуть стати примусові заходи профілактики. Це підтверджує практика. Злочинцям, які вчиняють збройні вбивства, повинні протистояти вагома сила, твердий державний примус, сила влади, сила закону. Без сили, що жорстко протистоїть злочинному збройному насильству, його неможливо придушити. Саме придушенням злочинного збройного насильства у вигляді вбивства відновлюється закон. У цьому й полягає справедливість кримінального права, соціальна справедливість¹. Адже люди, щодо яких вчиняються збройні вбивства, є особливим об'єктом профілактичного захисту. Необхідні також захисні

¹ Блувштейн Ю.Д. Уголовное право и социальная справедливость. – Минск, 1987. – С. 36-38; Анденес И. Наказание и предупреждение... – С. 23-25.

міри, що відгороджували б людей не просто від вбивств, але й від їх вчинення із застосуванням зброї. Кримінально-правовий захист у цій сфері відносин певною мірою забезпечений, однак необхідний ще й соціальний, що пов'язано із комплексним впливом на злочинців.

Існування норм, що встановлюють кримінальну відповідальність за незаконне володіння зброєю, розширює можливість превенції тяжких та особливо тяжких насильницьких злочинів проти особи шляхом притягнення винних осіб до юридичної відповідальності ще на ранніх етапах прояву злочинного задуму (наміру), що найчастіше має прояв у виготовленні, підшукуванні зброї, зберіганні та носінні її з метою вчинення посягань. Сам факт існування такої заборони має чимале загальне попереджувальне значення. Усе це є конкретною сферою правової регламентації. Однак вона не може бути достатньо ефективною без стійкої системи понять щодо регульованого кола питань, а у першу чергу – без чіткого визначення предмета регулювання.

Зрозуміло, що в галузі кримінально-правової регламентації порядку придбання, зберігання, носіння зброї норма заборони сама по собі не повною мірою відповідає завданням, що поставлені перед цим інститутом, а крім того, погано узгоджується з проблемами попередження злочинів, вчинених із застосуванням зброї. КК встановлює відповідальність за носіння, зберігання, виготовлення або збут без відповідного дозволу вогнепальної зброї, а також кинджалів, фінських ножів або іншої холодної зброї. Однак у КК відсутнє поняття зброї. Це істотно ускладнює діяльність правоохоронних органів, і в першу чергу, органів внутрішніх справ (підрозділів карного розшуку) не тільки при розгляді даної категорії справ, але й при здійсненні боротьби зі злочинами, вчиненими із застосуванням зброї.

Існують певні труднощі у роботі із запобігання та припинення тяжких і особливо тяжких насильницьких злочинів проти особи, їх розкриття, а це в основному такі діяння, як умисне вбивство, розбій, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень тощо. Постають і інші проблеми. Наприклад, при виявленні кустарних та саморобних предметів, призначених для нанесення тілесних ушкоджень, судові та слідчі органи вимушені призначати криміналістичну експертизу для встановлення їх приналежності до категорії зброї. Тим часом питома вага таких кустарних та саморобних предметів серед застосовуваної при вчиненні злочинів зброї складає у середньому 40 %. Крім того, відповідно до КК України для вирішення питання про притягнення особи до відповідальності за носіння або зберігання зброї необхідно встановити дві обставини: чи належить досліджуваний предмет до категорії зброї (вогнепальної або холодної) і чи є на його зберігання та носіння дозвіл, виданий компетент-

ними органами. Тільки сукупність зазначених обставин може служити підставою для притягнення особи до відповідальності¹. Судова статистика свідчить про те, що з-поміж осіб, які вчинили вбивства із застосуванням вогнепальної зброї, тільки 0,8 % мали дозвіл на таку зброю, причому переважно це були військовослужбовці, працівники правоохоронних органів, різних охоронних структур. В інших випадках застосовувалося зброя, що незаконно зберігалася, а частіше за все – предмети, використовувані як зброя. В літературі наводяться й інші статистичні дані, близькі до зазначених показників.

Аналіз матеріалів кримінальних справ дозволяє нам констатувати, що експертна оцінка переважає над правовою. Пов'язано це, на наш погляд, із відсутністю законодавчого визначення зброї.

Відсутні нормативні правила, що перешкоджають вільному виготовленню та реалізації через загальну торговельну мережу товарів господарсько-побутового призначення, що мають ознаки зброї, або тих, які за своїми конструктивними особливостями схожі з нею. Без будь-якої перешкоди продаються ножі, що не мають номерів для реєстрації, проте криміналістична експертиза визнає їх холодною зброєю. Вільний продаж таких ножів та непристосованість їх для реєстрації свідчить про те, що держава не встановлює щодо них жодних обмежень. А отже, притягнення до відповідальності за їх носіння з мотивів «відсутності спеціального дозволу» не відповідає закону та суперечить принципу справедливості покарання. Однак перевага ролі експертної оцінки над правовою призводить до винесення у таких справах обвинувального вироку. Така перевага експертної оцінки над правовою нами виявлена у справах про вбивство у 12 % випадків, у справах про умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень – у 24 %, про розбій – 17 %. Наведені дані дозволяють зазначити, що центр ваги поступово переміщається з правової сфери у технічну галузь експертної роботи. Щоб змінити таке положення, на наш погляд, слід не лише чітко визначити в законі поняття зброї, а й перелічити конкретні її види, на які поширюється дія відповідних правових норм. Це важке завдання, але вирішити його необхідно. Зробити свій внесок тут може і особлива експертиза.

За даними проведеного нами дослідження, якщо не враховувати вогнепальну зброю, а використання холодної зброї припустити за 100 %, то при вчиненні вбивств на побутовому ґрунті у 2 % випадків використовувалися металеві водопровідні труби, арматура, гайкові ключі,

¹ Чугунов А., Подшибякин А. Привлечение к уголовной ответственности за незаконное ношение, изготовление и сбыт холодного оружия // Социалистическая законность. – 1975. – № 8. – С. 60-61.

пральна дошка, качалки, сковорода та інші предмети, у 5 % випадків – столові ножі, виделки, пляшки, мотузки (для удушення) тощо. При розбоях, як правило, використовуються із холодної зброї в основному фінські ножі (26 %), спеціально виготовлені у злочинних цілях гостро-ріжучі предмети (9 %), металеві кастети (12 %) та інші види: викрутки, стамески, шила тощо. Особи, які вчиняють вбивства, прагнуть використовувати «безшумну зброю», щоб не привертати увагу сторонніх осіб до того, що відбувається. Чимало, звичайно, і виключень. Але так чи інакше законодавче визначення поняття зброї, перелік її конкретних видів, на які поширюється дія відповідних правових норм, зробить непотрібним (у багатьох випадках) проведення криміналістичної експертизи, тому що слідчі та судові органи самі отримають можливість розв'язувати всі правові питання, пов'язані зі зброєю, і будуть звертатися за допомогою експертів тільки у разі потреби визначити технічний стан та справність конкретного зразка, провести ідентифікаційні дослідження тощо. У законі можна визначити зброю як предмети та механізми, спеціально призначені для поразки живої цілі або мішеней, виготовлені на кшталт історично вироблених зразків, що максимально відповідають завданням «злочинного наміру» і не мають іншого цільового призначення. Розвиток законодавства саме в такому напрямку міг би привести до обмеження вільного поширення зброї, упорядкування її обігу та стимулювання добровільної здачі зброї, що незаконно зберігається.

Порядок обігу зброї, як уже зазначалося, у будь-якому випадку повинен бути узаконений. Зрозуміло, звичайно, що навіть удосконалена система норм не може цілком відповідати завданням протидії збройній злочинності. Однак узаконити порядок обігу зброї, на наш погляд, все ж таки є нагальною потребою сучасного українського суспільства.

Закон не визначає правовий режим обігу зброї в Україні, а лише встановлює відповідальність за порушення постанов уряду, відомчих норм та інструкцій, що регулюють порядок її придбання, зберігання та носіння. Слід зазначити у зв'язку з цим, що на сьогодні правовий статус зброї залежить від виду (типу) самої зброї або від національних, етнографічних або географічних особливостей окремої місцевості. Крім того, зауважимо, що у судовій практиці не зустрічаються справи про притягнення до кримінальної відповідальності за виробництво, зберігання, носіння та збут кастетів, кістень, надолонників, у той час як при вбивствах вони застосовуються у 6 % випадків. Буквально в одиничних випадках притягуються до кримінальної відповідальності особи, які виготовляють, зберігають, носять та збувають обрізи із мисливських рушниць, але саме така зброя застосовується у 9 % випадків при вбивствах, у 2 %

випадків – при заподіянні тяжких тілесних ушкоджень, у 12 % випадків – при розбійних нападах.

Законодавство розрізняє, як уже відзначалося, дві категорії зброї: вогнепальну і холодну, установлюючи для них різний правовий режим. Вогнепальною визнається зброя (до якої належать усі види бойової, спортивної, нарізної мисливської зброї, як серійно виготовленої, так і саморобної чи переробленої), для проведення пострілу з якої використовується сила тиску газів, що утворюється при згоранні вибухової речовини (пороху або інших спеціальних горючих сумішей), а за змістом диспозиції ст. 264 КК України, крім зазначених вище видів вогнепальної зброї може бути також гладкоствольна мисливська зброя, у якій для метання снаряду (кулі) використовується сила порохових газів¹. До холодної зброї належать предмети, які відповідають стандартним зразкам або історично виробленим типам зброї, чи інші предмети, що справляють колючий, колючо-ріжучий, рубаючий, роздроблюючий або ударний ефект (багнет, стилет, ніж, кинджал, арбалет, нунчаку, кастет тощо), конструктивно призначені для ураження живої цілі за допомогою м'язової сили людини або дії механічного пристрою, застосування та дія якої не пов'язані з використанням пороху й інших вибухових речовин і поразка якою завдається в рукопашному бої силою окремої людини². Основною характерною ознакою зброї, бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв та радіоактивних матеріалів є їх призначення – ураження живої цілі, знищення чи пошкодження оточуючого середовища. Вони можуть бути як саморобними, так і виготовленими промисловим способом.

З огляду на це доцільно удосконалити порядок, що встановлює відповідальність за незаконне володіння зброєю. Головне тут, на наш погляд, – суворий правовий режим обігу зброї, який має визначити, що є вогнепальною, а що – холодною зброєю. Але у будь-якому випадку це також буде пов'язано з чітким визначенням поняття зброї.

Якщо звернутися до позитивного досвіду інших країн, то, напри-

¹ Про практику розгляду судами справ щодо незаконного обігу вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин та вибухових пристроїв // Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 3. Режим доступу: <http://court.gov.ua/>; Новосад А.С. Методичні рекомендації щодо попередження та розкриття злочинів, пов'язаних з незаконним обігом зброї. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 2; Про затвердження Інструкції із заходів безпеки при поводженні з вогнепальною зброєю : Наказ Міністерства внутрішніх справ № 657 від 07.09.2011 р. Зареєстровано в МВС України 27.09.2011 р. за №1125/19863. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc>.

² Про практику розгляду судами справ щодо незаконного обігу вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин та вибухових пристроїв // Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 3. Режим доступу: <http://court.gov.ua/>.

клад, Федеральний Закон РФ «Об оружии», недостатньо повно вирішує кримінально-правові питання, аналогічні розглянутим вище. Можна навіть констатувати, що цей закон не вирішує кримінально-правових питань, а забезпечує режим обігу зброї.

Серед осіб, які вчиняють вбивства, нанесення тяжких тілесних ушкоджень та розбої з використанням вогнепальної зброї, 2,8 % складають неповнолітні, 21,5 % – особи, які мають попередню судимість за вчинення умисного злочину, 30,7 % – особи, які не мають постійного місця проживання. Ніхто з них, звичайно, не мав відповідного дозволу на зброю, і зброя, природно, не була зареєстрована. Ці категорії осіб використовували такі види зброї: пістолети, рушниці, у т. ч. з нарізним стволом, обрізи, саморобні «предмети». Справа, отже, не тільки у тому, щоб зброя була зареєстрована, але й у тому, щоб незареєстрована зброя виявлялася й вилучалася у її незаконних власників, а винні притягувалися до юридичної відповідальності. Тут також потрібно чітко законодавче вирішення питання.

Доцільно, на наш погляд, впровадити у кримінальне законодавство поняття «небезпечні предмети», що охоплює усі вироби, котрі за своїми конструктивними та фізичними властивостями можуть бути використані для заподіяння шкоди здоров'ю. Установлення кримінально-правової заборони на носіння небезпечних предметів в умовах, що явно не відповідають їх цільовому призначенню, може сприяти посиленню боротьби з тяжкими та особливо тяжкими насильницькими злочинами проти особи.

Удосконалення правового режиму обігу зброї може успішно здійснюватися лише відповідно до розвитку системи профілактики злочинів. Особливу роль у боротьбі зі збройною злочинністю відіграє оперативно-розшукова профілактика. Необхідно розробити спеціальні заходи попередження.

2.5. Детермінація кримінального насильства та його соціальні умови

Характер суспільних відносин визначає спрямованість поведінки людей, що складається з міжособистісних, сімейних, дозвільно-побутових і багатьох інших відносин, пов'язаних із рівнем життя членів суспільства, їх ставленням до позитивних та негативних проявів, добра і зла. У результаті змінюються не тільки суспільні, але й міжособистісні відносини. При погіршенні стану справ життя людей, їх поведінка деформується, у ній виявляються кримінально значущі ознаки, злочинно-

спрямовані дії. Такі дії ґрунтуються переважно на сімейно-побутових, дозвільно-побутових, інших соціально-психологічних та психічних протиріччях, пов'язаних із соціальними умовами життя людини. У широкому розумінні це народжуваність та смертність, стан здоров'я, міцність сімейних зв'язків (проблеми шлюбів та розлучень), зайнятість суспільно корисною працею, рівень освіти, культури, а також пияцтво та алкоголізм, наркоманія, проституція, бродяжництво, безпритульність тощо. Саме із цими факторами, як і з багатьма іншими соціально-економічними проблемами, пов'язаний комплекс соціальних детермінантів злочинної поведінки. Отже, у широкому розумінні соціально-економічні умови є кримінально значущими і мають негативні наслідки для конкретних людей, держави та суспільства. У зв'язку з цим актуальним стає не тільки кримінологічний аналіз соціальних умов, але й соціальна детермінація.

Детермінація злочинності, як зазначає А.П. Закалюк, є центральною проблемою кримінології, оскільки від її розуміння та розв'язання залежить досягнення головної мети кримінології – яким буде наукове обґрунтування рекомендацій щодо запобігання злочинності¹. Якщо ж розглядати насильницьку злочинність, то, відповідно, її попередження можливе лише на підставі ретельного й глибокого вивчення причин та умов цього виду злочинів і осіб, які їх вчиняють.

Ми виходимо із того, що між етапами вивчення насильницьких злочинів проти особи та організацією їх попередження присутній обов'язковий етап виявлення детермінації й причинності насильства. Вірно відзначається в кримінологічній літературі, що не існує якоїсь загальної, основної, головної причини, яка б вичерпно пояснювала походження злочинності. Правда, деякі автори називають «загальні джерела» даного явища в цілому. Зазначаються також негативні наслідки соціальних протиріч, що також включається в «систему загальних причин злочинності»². Ми не схильні критично оцінювати це положення, однак нас найімовірніше притягує позиція про найбільш розповсюджені, типові обставини, що породжують злочинність та різні її види. Зазначені обставини, на думку А.І. Долгової, можуть породжувати різні види злочинності, по-різному визначати її якісні та кількісні характеристики³. Тому, розглядаючи насильницьку злочинність, варто аналізувати конк-

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3-х кн. – К., 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 183.

² Аванесов Г.А. Криминология. – М., 1984. – С. 195-197; Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации. – М., 1984. – С. 33-35.

³ Долгова А.И. Криминология. – М., 1999. – С. 120-121.

ретні умови життєдіяльності людей, вивчати причини зміни цих умов. Важлива не тільки сама по собі констатація зв'язку якоїсь обставини з кримінальним насильством, але й виявлення характеру цього зв'язку. Не випадково такі вітчизняні та зарубіжні кримінологи, як В.О. Глушков, В.В. Голіна, О.М. Гумін, І.М. Даньшин, О.М. Джужа, А.І. Долгова, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.М. Костенко, Н.Ф. Кузнєцова, В.О. Меркулова, П.Л. Фріс наведені положення пов'язують із проблемами кримінологічної детермінації.

Так, А.П. Закалюк підкреслює, що у найголовнішому значенні поняття детермінації відображає діалектичну суттєву властивість реально-го буття – загальний зв'язок, взаємозалежність та взаємообумовленість предметів, явищ, процесів¹.

Як стверджує А.І. Долгова, детермінанти, або обставини, фактори вчені розглядають як об'єднуючі терміни для причин та умов. Адже детермінація – це процес обумовлювання, визначення. Процес детермінації, відзначає А.І. Долгова, являє собою складну взаємодію різних форм зв'язків: не тільки причинних, але й функціональних, статистичних та ін. Але головне все-таки – це причинність.

Нами причинність розглядається як одна із форм універсальної взаємодії, один із видів детермінації досліджуваного злочинного насильства. При такому причинному поясненні ми намагаємося установити, під впливом яких обставин породжуються насильство та насильницькі злочини, а при більш широкому детерміністичному підході – чому насильство і відповідні злочини не просто існують, але існують з тими або іншими характеристиками. З огляду на це щодо різних насильницьких злочинів ми зазначаємо різний характер насильства.

Використовуючи «теоретичну схему», запропоновану А.І. Долговою², деталізуємо у цьому дослідженні відповідні положення стосовно насильницьких злочинів. При широкому детерміністичному підході зазначені злочини з'являються як результат не однозначного впливу якихось факторів, а складної, багатопланової детермінації, у т. ч. самодетермінації. Відповідно до положень, розроблених С.Я. Лебедевим³, можна констатувати, що визначені фактори стимулюють процеси розвитку насильства зсередини. Не можна не визнати, що відсутність внутрішньо стабілізуючих насильницьку злочинність факторів неминуче призвели б її до саморуйнування. Оскільки ж насильницька злочинність існує та розвивається, а останнім часом й інтенсивно прогресує, то це пов'язано

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української... – С. 184.

² Див.: Долгова А.И. Криминология. – М., 1999.

³ Лебедев С.Я. Традиции, обычаи и преступность. – М., 1995. – С. 58-60.

саме із її зворотною реакцією на зміни соціальних умов, зовнішнього середовища. Насильству, як і будь-якому соціальному явищу, властиві свої внутрішні механізми розвитку. Воно має свою історію та внутрішню логіку розвитку, здатність впливати на умови, що його породжують. На думку Г.А. Аванесова, у даному випадку діє схема «замкнутого кола», коли злочинність, а у нашому дослідженні – насильницька, є своєю власною причиною, породжує сама себе, відтворює себе, створює й зміцнює ґрунт, на якому зростають насильницькі злочини¹. Загальний механізм детермінації суспільством насильства, його самодетермінації та надання зворотного впливу на суспільство, що його породило, схематично можна відобразити так²: суспільство з його протиріччями, соціальними конфліктами, проблемами породжує соціальні відхилення злочинного характеру, у т. ч. кримінальне насильство; при несприятливих соціальних умовах ці відхилення здатні у взаємодії з іншими факторами обумовлювати злочинність та кримінальне насильство, їх розвиток; при цьому в злочинності наростає організованість та кримінальний професіоналізм, розвиваються злочинні традиції і звичаї, упевнено прокладає собі дорогу порно-, наркоалкогольний нелегальний, тіньовий бізнес; спостерігається збільшення негативних соціальних відхилень у суспільстві; відбувається активне залучення частини населення у споживання наркотиків, алкоголю, заняття проституцією.

Зростання показників насильницької злочинності спостерігається на загальному фоні зростання злочинності в цілому. Як вказує В.І. Шакун, злочинність у світі за останні 30-40 років зросла в середньому у 3-4 рази, на території колишнього СРСР – у 6-8 разів, у США – у 7-8 разів, у Великобританії і Швеції – у 6-7 разів, у Франції – у 5-6 разів, у Німеччині – в 3-4 рази, в Японії – у 1,5-2 рази. А приріст злочинності у світі в середньому складає 5 % на рік³. При цьому, як свідчать дані нашого дослідження, кількість проявів насильства зростає і зростають показники латентності насильницьких злочинів на фоні зростання рівня латентності інших видів злочинів. Крім того, у період 1990-1997 рр. прослідковувалася тенденція активного зрощення злочинних угруповань, що зорганізувалися для вчинення насильницьких акцій, з мафіозними структурами у сфері державної економіки, приватно-підприємницькому секторі, кредитно-банківській системі, що породжу-

¹ Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика. – М., 1980. – С. 189.

² В даному випадку також в основу нашого аналізу покладені розробки А.І. Долгової. Див.: Криминология. – М., 1999. – С. 123-124.

³ Шакун В.І. Влада і злочинність. – К. : «Пам'ять століть», 1997. – С. 9.

вало нові форми насильницьких злочинів¹. Таким чином, проблеми насильства в українському суспільстві тісно пов'язані з політичними та економічними петевореннями, що відбуваються в країні.

В усіх цих складових необхідно враховувати специфіку кримінального насильства, а при вивченні детермінації цього насильства важливе урахування особливостей соціального детермінізму, головна з яких полягає у тому, що в суспільстві всі зв'язки набувають форми відносин між людьми. На перший план, таким чином, висуваються особа та оточуюче її середовище. Тут, якщо скористатися положеннями, розробленими вітчизняними та зарубіжними кримінологами, ідея набуває такого розвитку: по-перше, виокремлюється взаємодія зовнішнього та внутрішнього (соціального середовища й особи), по-друге, – внутрішня взаємодія (взаємодія економічних, політичних, соціальних, демографічних та інших умов життя людей). Загальні детермінанти протиправних вчинків та злочинної поведінки особи поділяють на три групи суперечностей: 1-а група – внутрішньосімейні, 2-а група – міжколективні, і 3-я група – між колективами та малими групами². Варто мати на увазі і взаємодію між собою різних характеристик людей (потреби, інтереси, цінності, орієнтації, настанови тощо). У цілому все це і пов'язано з проблемами насильства (коли переважно враховуються характеристики соціального середовища). Саме взаємодія соціального середовища й особи, причому у визначених умовах, і означає процес причинності (породження) кримінального насильства й відповідної індивідуальної злочинної поведінки. Свою провідну роль відіграє й соціальна детермінація.

Дослідження проблеми зв'язків особи та соціального середовища передбачає аналіз динаміки та структури насильницької злочинності, вивчення осіб, які застосовують кримінальне насильство. При цьому, як зазначав ще у 60-х рр. минулого століття А.А. Герцензон, виникає необхідність дослідження статевовікової структури як населення, так і злочинців³. Динаміка статевовікової структури населення, за твердженням С.С. Остроумова, обумовлена змінами у рівні народжуваності, смертності, тобто процесами, тісно пов'язаними з характером усіх соціальних явищ. Процеси «омолодження» або «старіння» населення позначаються на зміні контингенту осіб з різним рівнем інтенсивності злочинних про-

¹ Шакун В.І. Влада і злочинність. – К. : «Пам'ять століть», 1997. – С. 39.

² Марієнко А.О. Об'єктивні фактори формування особистісних деформацій // Актуальні проблеми кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права: Матеріали III міжн. наук.-практ. конфе., присвяченої 10-річчю Міжн.гуманітарного ун-ту (м.Одеса, 28 жовтня 2011 року). – Одеса : Фенікс, 2011. – С. 171–172.

³ Герцензон А.А. Социология уголовного права. – М., 1970. – С. 46-47. Див. також: Вицин С.Е. Системный анализ и преступность. – М., 1980. – С. 112-115.

явів¹. Це, безумовно, впливає на показники будь-якого виду злочинності. На думку ряду вчених, які вивчають проблеми кримінального насильства (Ю.В. Александрова, Ю.М. Антоняна, С.В. Бородіна, О.М. Гуміна, О.М. Костенка, В.О. Меркулової, Г.І. Піщенко, Е.Ф. Побегайла, А.П. Тузова та ін.), питання щодо статевовікової структури насильства безпосередньо пов'язані з характеристикою осіб, які застосовують при вчиненні злочинів насильство. Проте, як зазначається в літературі, стать і вік – це тільки передумова тієї або іншої поведінки, а реальний результат залежить від інтенсивності впливу конкретних соціальних факторів.

Система чинників насильницьких злочинів проти особи має найбільш складні взаємозв'язки. Це свого роду комплекс явищ та процесів, що опосередковують соціальний вплив на формування та модифікацію поведінки. Процеси та явища соціально-психологічної природи при певних якісних модифікаціях стають факторами, що породжують злочинне насильство². Завдання, таким чином, полягає у тому, щоб у якийсь спосіб структурувати комплекс цих явищ та процесів і виявити їх наслідки, що, у свою чергу, призводять до насильства. Проблеми досліджуються як на загальному та особливому, так і на індивідуальному рівнях. Крім того, зазначені процеси та явища оцінюються за ступенем їх впливу на соціальні умови. У зазначеній книзі – «Преступное насилие» – зазначається, що насильницька орієнтація властива різним культурам та типам субкультур. Багато каналів соціального впливу на особу продукують насильницькі стереотипи: формування особи починається, як правило, зі спостереження за діями батьків, що наче «у спадщину» можуть передавати зразки насильницької поведінки.

Центральною проблемою є родина, а з нею пов'язані такі чинники, як народжуваність та смертність, шлюби та розлучення, бездоглядність та сирітство (що призводять до бродяжництва та безпритульності), зайнятість навчанням і суспільно корисною працею, стан здоров'я, алкоголізм, наркоманія, проституція тощо. Як зазначає М.О. Ларченко, при антагоністичних стосунках між батьками та індивідуалістичній спрямованості сімейних взаємин, якщо стиль психологічних відносин у сім'ї є авторитарним, діти швидко засвоюють батьківський егоїзм і непоступливість, право сильного, що діє в сім'ї³. Усі ці фактори, що визначають

¹ Остроумов С.С. Статистика преступности и проблемы демографии // Вестник Московского университета. Право. – 1970. – № 4. – С. 36.

² Человек против человека. Преступное насилие. – М., 1994. – С. 39.

³ Ларченко М.О. Криміногенні фактори сімейного виховання // Актуальні проблеми кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права : Матеріали III міжн. наук.-практ. конф., присвяченої 10-річчю Міжна. гуманітарного ун-ту (м.Одеса, 28 жовтня 2011 року). – Одеса : Фенікс, 2011. – С. 151.

соціальні умови, можуть діяти самотійно, але вони нерідко виступають у тих або інших сполученнях. З'являється підвищена конфліктність визначених верств населення, що найчастіше призводить до насильства. Ми згодні з думкою, що соціальні умови, пов'язані із соціальними конфліктами, стають джерелами насильницької злочинної поведінки, а загальним результатом є соціальна напруженість, соціальна деформація, стан суспільної депресії, підвищена конфліктність, агресія. Особливо поширені міжособистісні протиріччя та конфлікти. Психологічна напруга особи та її готовність до застосування насильства – це результат, закономірний наслідок впливу на неї соціального середовища та сімейного оточення.

На наш погляд, кримінальне насильство є немов індикатором негативних тенденцій у суспільстві. Характер і масштаби такого насильства залежать від особливостей економічного, соціального, культурного розвитку¹. При цьому благополучним може бути тільки те суспільство, у якому рівень суспільної небезпеки та соціальної напруженості, що завжди пов'язано з кримінальною ситуацією, не перевищує визначеної межі. Обґрунтування ж цієї межі – проблема особлива. Як свідчить історія, злочинність і пов'язане з нею кримінальне насильство – явища вічні. Цілком викоринити злочинність неможливо. Можна по-різному називати злочини (ексцеси, соціальні факти, делікти), але не можна викоринити те, що у кожному конкретному випадку є наслідком протиріч між особою та суспільством, конфліктів між людьми. Можна й потрібно не допускати зростання злочинності вище тієї межі, перехід через яку призведе до суспільної небезпеки та соціальної напруженості. Останнім часом у нашій країні змінився традиційний підхід до визначення взаємозв'язків між злочинністю та її соціально-економічними умовами. При погіршенні цих умов масштаби кримінального насильства розширюються, відбувається зростання злочинності в цілому, а при поліпшенні – криміногенний рівень знижується. Наявність даного взаємозв'язку можна проілюструвати сформованою в країні ситуацією.

Розпад СРСР у 1991 р., як зазначає В.О. Глушков, сприяв процесам порушення принципів соціальної справедливості, нівелювання моральних цінностей. Динаміка цих процесів сприяла інтенсивному розвитку тіньової економіки, організованої злочинності, проявів тероризму, що особливо виявляється у кульмінаційні моменти соціально-політичної

¹ Шакун В.І. Урбанізація і злочинність: монографія. – К.: Вид-во АВС, 1998. – 256 с.; Никитин А.М. Криминологические проблемы развития отношения собственности при переходе к рынку: Автореф. дис. ... д.ю.н. (12.00.08). – М., 2000. – С. 2-3.

кризи, ослаблення державної влади¹. Державна політика практичного зниження рівня злочинності не достатня і не превентивна, політика профілактики злочинності не підкріплюється необхідним фінансуванням і ретельністю посадових працівників, а тому не дає потрібних суспільству результатів². Все це неминуче стимулює зростання насильства у т. ч. При цьому зростає насильство політичне, економічне, соціальне тощо. Можна говорити, на нашу думку, навіть про насильство «правоохоронне». Як зазначає П.Л. Фріс, випадки незаконного затримання осіб працівниками правоохоронних органів призводять не лише до порушення прав і свобод людини, а й до того, що стресс, викликаний самим фактом затримання, призводить абсолютну більшість людей (за винятком звиклих злочинців) до такого стану, коли фактично з нею можна робити все, що завгодно³. Крім того, гуманізація кримінальних покарань призводить, як зазначає В.О. Меркулова, до зменшення обсягів застосування судами позбавлення волі, призначення більш м'яких покарань, ніж передбачено законом (щодо кожного 4-го засудженого), звільнення від реального відбування покарання (більше, ніж кожного 2-го засудженого), у т. ч. з випробуванням⁴. При цьому зменшується кількість засуджених, у т. ч. і за насильницькі злочини, зменшується суворість застосовуваних покарань, а кількість насильницьких проявів у суспільстві тенденції до зниження не має.

Тут, однак, варто мати на увазі, що при вивченні кримінального насильства, у першу чергу, аналізується психологічний аспект людської дії. Не ігноруються, зрозуміло, і пов'язані з цим соціальні умови.

З 2000 р. і до цього часу спостерігається негативна картина зайнятості населення: на початок 2011 р. у країні нараховується близько 8,3 млн безробітних, із яких лише близько 600 тис. офіційно зареєстровані та отримують допомогу з безробіття. Але, на думку вітчизняних дослідників рівень безробіття в Україні у 23 рази перевищує показники, що вираховуються по методології Міжнародної організації праці (1,9 млн). Крім того, прихованих безробітних налічується 5,1 млн, напівбезробіт-

¹ Глушков В.О. Створення системи антитерористичної безпеки у чорноморському регіоні // Альманах кримінального права; збірник статей. Вип. 1. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 185.

² Конопельський В.Я. Постпенітенціарна ресоціалізація засуджених та осіб звільнених від відбування покарання // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України: мат. міжн. наук.-практ. конференції, м.Луганськ, 20–21.05.2011 р. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім.Е.О.Дідоренка, 2011. – С. 247.

³ Фріс П.Л. Кара до покарання // Адвокат. – 2007. – № 9. – С. 3.

⁴ Меркулова В.О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти: Монографія. – Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2007. – С. 5.

них, працюючих неповний робочий день або тиждень – 1,32 млн осіб¹. До того ж, працюючій частині населення зі значною затримкою виплачується символічна заробітна плата. Сюди треба додати офіційно не оголошену частину армії, що скорочується, і членів родин військовослужбовців та правоохоронців. Взагалі в країні постійно збільшується кількість штатів, що звільняються за скороченням. На сьогоднішній день ситуація кардинально не змінилася. В Україні в середньому налічується 20 млн пенсіонерів, які одержують в основному мізерну пенсію. Попитом на ринку праці користуються переважно особи віком від 20 до 35-40 років, котрі мають престижну професію. Однак для багатьох людей молодого віку кар'єра може бути або «діловою» (паракримінальною або суто кримінальною), або мова може йти не про кар'єру, а про компенсаційні механізми виживання, що діють поза системою легітимних відносин. Їх основою є: деградація суспільної моралі, втрата суспільною свідомістю імунітету до кримінальної діяльності, пияцтво та алкоголізм, проституція, наркоманія, жорстокість і озлобленість. Особливого розвитку при цьому набувають насильство й користь, пов'язані з різними формами злочинної поведінки.

Народжуваність в Україні зменшується, а смертність збільшується, отже, зменшується населення країни. Хоча останні 2–3 роки народжуваність і зросла на 18–21 %, але все одно вона не перекидає смертності. Досить низька середня тривалість життя: у чоловіків – всього 55–60 років, у жінок – 68–70 років. Від загальної кількості пологів 26 % дітей припадає на жінок, котрі не перебувають у шлюбі. Ця тенденція посилюється, за останні 10 років кількість позашлюбних народжень зросла на 46 %. Серед дівчат віком до 18 років (підлітки і неповнолітні) понад 20 % народжують, не маючи чоловіка навіть фактично, а з-поміж дівчат віком 18–20 років – 30 %. Кількість зареєстрованих шлюбів усього на 18 % більша за кількість розлучень. Ізпологових будинків виписуються не більш 15 % здорових дітей. На 1 тис. жінок дітородного віку припадає 850–900 абортів (для порівняння, у розвинених країнах Європи – в середньому 5–10 абортів, у Росії – до 90). Серед немовлят тільки офіційно щорічно реєструється 5 % психічно неповноцінних, що часто обумовлено генетично (зокрема, батьки – п'яниці та алкоголіки, наркомани, хворі на венеричні захворювання та СНІД). Серед дітей віком до 7 років діагноз «олігофренія» мають 10 % (у розвинених країнах Європи – до 3 %). Щороку в Україні тільки від лейкозу вмирають сотні дітей. На

¹ Аверин В. Занятость населения общественно полезным трудом // Аргументы и факты. – 2000. – 6 февр.; Уровень безработицы в Украине в 23 раза превышает официальные данные // MIGnews.com.ua. - 09.04.2011. <http://mignews.com.ua/ru/articles/68562.html>

сьогоднішній день безвісти зниклих дітей – 12 тис., безпритульних – майже 2 млн. А серед великої кількості безвісти зниклих дорослих 38 % припадає на жінок¹.

Значну питому вагу серед дітей, які перебувають у дитячих виховних установах та позбавлені батьківського піклування, складають діти із затримками інтелектуального розвитку. Поміж безпритульних дітей, а їх, нагадаємо, близько 600 тис., у 62 % є батьки, але діти пішли із своїх домівок через алкоголізм чи наркоманію батька або матері (часто того й іншого), зайняття проституцією когось із членів родини, жорстоке поводження з дітьми. Крім того, близько 400 тис. дітей шкільного віку не навчаються. Студенти, які бажають підзаробити, не можуть знайти роботу. Діти й студенти голодують. У багатьох людей спостерігається знижена працездатність. Це пов'язано не тільки із соціально-економічними, але й екологічними та генетичними проблемами.

Особливої актуальності набувають проблеми демографічного характеру. Офіційна статистика свідчить про те, що кількість населення України на цей час (2007–2011 рр.) складає близько 42 млн осіб. За період з 1991 р. з 48 млн вона знизилася майже на 6 млн. Спостерігається тенденція зниження кількості населення України, зокрема, внаслідок того, що в нашій країні смертність перевищує народжуваність).

При цьому велика кількість населення мігрує між Україною та Росією, оскільки існує досить сприятлива міграційна політика. З огляду на це велика кількість працездатного населення України виїжджає не тільки до Росії, але й до Польщі, Німеччини, Італії як трудові мігранти (без втрати громадянства України), а до України приїжджають трудові мігранти з Азербайджану, Armenії, Грузії, Молдови, Таджикистану, Узбекистану та інших азійських країн. Ніхто не проводить медичного обстеження таких осіб під час їх перебування в Україні, відповідно, а це спричиняє поширення ними інфекційних та інших небезпечних хвороб (венеричних, СНІДу, ТБС тощо).

Спостерігається величезна смертність від туберкульозу, що розвивається в країні, від раку, серцево-судинних захворювань. Прокладає дорогу до смерті СНІД, заявляють про себе венеричні захворювання. Тільки за офіційними даними за останні 5 років кількість хворих на сифіліс в Україні зросла у 30 разів, на алкогольні психози – у 6, наркозалежних – у

¹ Демоскоп. Рождаемость и смертность (статистика). [Електронний ресурс] / Сайт журналу «Демоскоп». Режим доступу: <http://www.demoscop.org.ua>. – К., 2008. – С. 4–5; Рейтингова оцінка стану здоров'я населення, діяльності та ресурсного забезпечення закладів охорони здоров'я України за попередніми даними моніторингу. 2010 р. [Електронний ресурс] / Міністерство охорони здоров'я України, Український інститут стратегічних досліджень, 2011. – Режим доступу : <http://moz.gov.ua/>.

15 разів. Крім того, зазначимо, що 68 % чоловіків і 30 % жінок палять. Серед неповнолітніх чоловічої статі палять 55 %, жіночої – 32 %. Щорічно в Україні помирають від паління в середньому 350 чоловік¹.

Існує така небезпечна для суспільства «компанія»: алкоголізм – наркоманія – СНІД – сифіліс – туберкульоз. Це тісно пов'язано із різного роду сексуальними потягами (раннє статеве життя, нерозбірливі та безладні статеві зв'язки), проституцією, дармоїдством, жебрацтвом, бродяжництвом, безпритульністю. За приблизними підрахунками такий спосіб життя ведуть 30 % дорослих і 18 % неповнолітніх.

Дані нашого дослідження свідчать про те, що серед неповнолітніх, які пішли з власних домівок через насильство щодо них з боку батьків, 70 % втягнуті у злочинну діяльність, а інші 30 %, хоча й не вчиняють злочинів, але є бомжами, безпритульними. Зайняття злочинною діяльністю цими неповнолітніми, їх входження у кримінальне життя – це протест, виклик не тільки батькам, які над ними знущалися, але й суспільству. Насильство, що застосовується ними, можна пояснити. Кримінологам добре відомо, що люди, які були жертвами насильства, знущань, пригноблення у дитинстві, подорослішав, з більшою імовірністю вчиняють насильницькі злочини. Ними засвоєна модель поведінки, характерна для агресорів у ситуаціях в минулому.

Стосовно суїцидів маємо таку статистику. У 1990–1995 рр. в Україні налічувалося 35 самогубств на 100 тис. населення, а в 1996–1999 рр. – уже 50-55 самогубств. Спостерігається тенденція зростання кількості суїцидів і у 2000–2005 рр., проте з 2006 р. до цього часу їх кількість зменшилася на 10 %.

Взагалі за низкою ознак самогубства близькі до вбивств. Шляхом самогубства закінчують життя батьки сімейства, матері (дружини) і навіть діти, підлітки. Нерідко спостерігається доведення до самогубства, а найчастіше самогубства стають наслідком насильства².

Слід зазначити, що за самогубствами Україна увійшла у першу десятку серед країн світу після Угорщини, Естонії та Росії. Однак статис-

¹ Рейтингова оцінка стану здоров'я населення, діяльності та ресурсного забезпечення закладів охорони здоров'я України за попередніми даними моніторингу. 2010 р. [Електронний ресурс] / МОЗ України, Укр. ін-т стратегічних досліджень, 2011. – Режим доступу : <http://moz.gov.ua/>.

² Шестопалова Л.М. Самогубство та доведення до самогубства: заходи протидії: Автореф. дис... к.ю.н. (12.00.08). - К.: НАВСУ, 2001. – С. 4-6; Амбрумова А.Г., В. А. Тихоненко. Диагностика суїцидального поведіння: Метод. рекомендації // МЗО РСФСР, Моск. НИИ психіатрії; Сост. А.Г.Амбрумова, В.А. Тихоненко. – М., 1980. – С. 38-40; Мартынюк Н.И. Ответственность за доведение до самоубийства // Проблемы насилия. – М., 1999. – С. 40-42.

тикою враховуються тільки закінчені самогубства, а не замаху. Тим часом на одне самогубство припадає від 7 до 10 невдалих спроб його здійснення. Кількість завершених самогубств у чоловіків у 3–4 рази більше, ніж у жінок, але серед останніх рівень замахів на самогубство більше, ніж у чоловіків, у 5-6 разів. Особливу тривогу викликають дитячі (підліткові) самогубства. Спостерігається тенденція їх зростання.

Високим є показник самогубств серед алкоголіків та наркоманів: у 300 разів більше, ніж серед інших людей. Особливе занепокоєння викликають діти. У друкованих ЗМІ наводиться така статистика: 35 % підлітків думали (думають) про самогубство; 92 % підліткових суїцидів або їх спроби спровокували родина та школа; 70 % самогубств серед підлітків відбувається між 15 і 24 годинами; 70 % спроб суїциду – це просто гра на публіку (з метою впливу на батьків, друзів тощо. Великою проблемою є суїциди в армії та у місцях позбавлення волі. Доволі часто самогубства є наслідком кримінального насильства.

Епідемія туберкульозу, що почалася в Україні, як відзначається в літературі, може стати масштабною¹. Рівень захворюваності в Україні, як і у сусідній Росії, підійшов до критичної межі. У 1996 р. налічувалося 65 хворих на туберкульоз на 100 тис. осіб, а до 2010 р. ця цифра вже зросла до 90. Установлено, що серед алкоголіків і наркоманів туберкульоз поширюється швидше².

У літературі часто стверджується про алкоголізацію нашого суспільства. Україну називають країною, населеною людьми, що приохотилися до алкоголю. Сьогодні на обліку перебуває близько 5 млн п'яниць та алкоголіків, не враховуючи латентності даного явища. За даними соціологів, приблизно половина із зазначеної кількості осіб вживають (або пробували) наркотики. У результаті вживання алкоголю щорічно вмирають сотні тисяч людей. Тільки від недоброякісного алкоголю щорічно гине більше 20 тис. осіб. На душу населення припадає 15 л абсолютного алкоголю, чверть якого – сурогати. Це один із найвищих показників у світі (на першому місці – Росія). Кожен росіянин віком 15 років і старше вживає на тиждень у середньому 2 л міцних спиртних напоїв, а незале-

¹ Шестопалова Л.М. Самогубство та доведення до самогубства: заходи протидії: Автореф. дис... к.ю.н. (12.00.08). – К.: НАВСУ, 2001. – С. 6, 12; Див. також: Амбрумова А. Психика человека и суициды // Аргументы и факты. – 1996. – 16 окт.; Мартынюк Н.И. Доведение до самоубийства (проблемы уголовной ответственности): Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1998.

² Медико-демографічна ситуація та організація медичної допомоги населенню у 2010 р.: підсумки діяльності системи охорони здоров'я та реалізація Програми економічних реформ на 2010-2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». – К. : МОЗ України, 2011. – 104 с.

жно від віку на кожну людину в середньому припадає по 6-7 зайвих (понад зазначені 2 л) півлітрових пляшок горілки на рік. П'ють дорослі чоловіки і жінки, діти, у багатьох випадках п'ють усі члени родини¹. Тільки від алкогольного психозу кожен рік помирають у середньому 8 тис. осіб; захворюваність на алкогольні психози за останні 10 років зросла у 2,5 раза. За оцінками деяких вчених, алкоголізм і наркоманія є джерелами насильства².

Сифіліс у «компанії» з туберкульозом та СНІДом донедавна належав до групи соціально небезпечних захворювань, а з 1996 р. його «статус» шляхом адміністрування знизився до соціально значущого. Як відзначається в літературі, ще 10 років тому хворий на сифіліс був рідкістю, а хвора на сифіліс дитина – сенсацією. Зараз, наприклад, у Києві кожна сота дитина стає жертвою сифілісу, і це при тому, що в країні смертність перевищує народжуваність. Серед хворих на сифіліс чоловіків 46 % складають ті, хто вживає (або вживав до захворювання) наркотики, серед жінок – 28 %, поміж неповнолітніх обох статей – 14 %. Часто сифіліс поєднаний із алкоголізмом: серед хворих на сифіліс 32 % – алкоголіки. Багато хто із них одночасно хворі на туберкульоз, іноді – на СНІД³.

Загострюється також ситуація зі СНІДом. Як зазначається у ЗМІ, в Україні почалася повномасштабна епідемія СНІДу. Групою ризику стало майже все населення країни. Кількість ВІЛ-інфікованих уже перевищила 200 тис. З огляду на темпи розвитку епідемії можна передбачити, що на 2011–2012 рр. їх буде у 8–10 разів більше. Медики стверджують, що ВІЛ загрожує національній безпеці. Епідемія ВІЛ розвивається в геометричній прогресії. Як зазначають вітчизняні та зарубіжні дослідники, всі офіційні цифри можна помножити на десять – це й буде реальна кількість інфікованих⁴. Таке поширення ВІЛ-інфекції загрожує збільшенням кількості осіб, які негативно ставляться до оточуючих, намагаються вбити тих, хто їх заразив або заразити інших такою ж інфекцією з помсти за те, що вони стали жертвами невиліковної хвороби⁵.

¹ Спиридонов Н.А. Алкоголизм и его последствия. – М., 1997. – С. 4, 12-13, 28-30.

² Меркулова В. О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності: Монографія. – Вид. 2-е. – Одеса: НДРВВ ОЮІ УВС, 2003. – С. 59; Заиграев Г.Г. Агрессивное поведение пьяниц // Борьба с алкоголизмом. – М., 1996. – С. 30.

³ Кириллов С.И., Солодовников С.А. Исследование грабежей и разбоев в системе преступного насилия. – Смоленск, 1997. – С. 40, 48-50.

⁴ Рейтингова оцінка стану здоров'я населення, діяльності та ресурсного забезпечення закладів охорони здоров'я України за попередніми даними моніторингу. 2010 р. [Електронний ресурс] / Міністерство охорони здоров'я України, Український інститут стратегічних досліджень, 2011. – Режим доступу : <http://moz.gov.ua/>; Антонова Е. Рискуют все // Коммерсант. – 1999. – 16 февр.

⁵ Див.: Ожогова В.Г., Шалгунова С.А. Памятка працівнику підрозділу БНОН. –

Наркоманія в Україні, як і алкоголізм, набула такої риси, як масовість. За даними науковців, в Україні на обліку перебуває 2,5 млн наркоманів: 1 млн – тих, хто спробував наркотики, 1 млн 500 тис. – наркоманів, тобто осіб, котрі мають наркотичну залежність. Середній вік наркоманів – 17–25 років, а початок вживання наркотиків припадає на 14–18 років¹. Широко розповсюджується внутрішньовенний спосіб прийому наркотиків (звідси – поширення СНІДу, туберкульозу, гепатиту, сифілісу тощо). 3-поміж наркоманів практично невиліковними є 25 %, готовими вчинити злочин, навіть вбивство – 70 %. Від СНІДу на Землі померло уже 11 млн осіб, а хворих на СНІД – близько 35 млн. У Росії, як і в Україні, населення яких часто мігрує із однієї країни до іншої, також ситуація не краща. В цих країнах наразі більше 10 тис. хворих на СНІД – це переважно наркомани, алкоголіки, повії та особи, котры провадять розбещене, безладне статеве життя з малолітнього віку².

Проституція також входить у «компанію» СНІДу, сифілісу, наркоманії та інших «хвороб» суспільства. Вона пов'язана з початком статевого життя у ранньому віці, з нерозбірливими статевими зв'язками, сексуальними потягами патологічного характеру³. Проституція являє собою соціально-негативне явище. У літературі відзначається, що кожна друга із затриманих за проституцію жінок ніде не працює й не навчається, а зайняття цією професією є основним джерелом існування. За даними досліджень, 40 % повій не мають власного житла, при цьому є місцевими жителями, однак у родині батьків (якщо такі є) не проживають; 45 % проживають у родині батьків або родичів; 15 % є приїжджими; 30 % повій мають одну дитину або двох дітей. Проституцію, як правило,

Дніпропетровськ: ЮА МВС, УБНОН УМВС України в Дніпропетровській області, 2004. – 28 с.; Шинкаренко І.Р., Шалгунова С.А. Профілактика вживання наркотичних та психотропних (психоактивних) речовин в навчальних колективах неповнолітніх та молоді: Методичні рекомендації. – Дніпропетровськ: ЮА МВС, УБНОН УМВС України в Дніпропетровській області, 2003. – 23 с.

¹ Баклан І.В. Кримінологічна характеристика та попередження злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, що вчинюються неповнолітніми; Автореф. дис... к.ю.н. (12.00.08). – Київ: Інститут держави і права ім.В.М.Корецького НАН України, 2007. – С. 20 с. – С. 8-9; Митрофанов І.І. Протидія злочинності наркозалежних осіб у сфері наркообігу : монографія. – Кременчук : Вид. ПП Щербатих О. В., 2008. – С. 134.

² Молодежь и наркотики (социология наркотизма). / Под редакцией профессора В.А. Соболева и доцента И.П. Рущенко. – Харьков, «Торсинг», 2000. – С. 21, 27-31; Наркомания: Тонкости, хитрости и секреты. – Серия книг «Ваше здоровье». – М.: ЗАО «Новый издательский дом», 2004. – С. 283-287.

³ Свядош С.Н. Женская сексопатология. – Л., 1974; Сыздыкова Г.И. Преступное и предпреступное поведение несовершеннолетних женского пола: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Саратов, 1985.

супроводжують насильницькі дії сексуального характеру та розпусні дії¹, а також зараження венеричними хворобами або ВІЛ-інфекцією², незаконні дії, пов'язані з наркоманією, незаконне поширення порнографічних матеріалів або предметів³. У літературі іноді проституцію пов'язують з агресивною сексуальністю (або сексуальною агресією) і при цьому вказується на застосування насильства як повіями, так і стосовно них самих. Підкреслюється, що тут виявляється особливий характер насильства. Так, засуджений С. Ткач, колишній працівник міліції, протягом 25 років (1984–2005 рр.) вчиняв умисні вбивства та згвалтування на території Дніпропетровської та Запорізької областей і часто своїми жертвами обирав повій⁴.

Дармоїдство, жебрацтво, бродяжництво та безпритульність тісно взаємозалежні й у своїй єдності утворюють поняття «соціальний паразитизм». Це багатогранна і складна проблема, пов'язана з небажанням працювати і намаганням жити за рахунок інших. В Україні нараховується до 2 млн бомжів, дармоїдів і жебраків, а безпритульних, як уже зазначалося, – щонайменше 2 млн. За твердженням Г.Г. Афанасьєва, що спеціально досліджував проблеми соціального паразитизму, у середовищі дармоїдів та жебраків, бомжів та безпритульних сильно розвинуто пияцтво й алкоголізм, наркоманія, проституція тощо. Тут зосереджені всі кримінальні елементи суспільства⁵. Серед повій, як зазначає І.Н. Шорін, багато тих, хто зловживає алкоголем, вживає наркотики, серед бомжів – багато повій, п'яниць та алкоголіків, наркоманів – тут усе переплетено⁶. А на думку Г.Й. Шнайдера, скупчення всього негативного можна побачити у тому, що ми називаємо паразитичним способом життя; усе кримінальне синтезовано переважно у межах саме цього соціального паразитизму. На рівні загального, зазначає Г.Й. Шнайдер, це

¹ Лукаш А.С. Згвалтування: кримінологічна характеристика, детермінація та їх попередження: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Харків, 2007. – 20 с. [Електронний ресурс] Нац.бібліотека України ім.В.І.Вернадського / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>; Аверина Н. А. Криминологическое изучение и предупреждение органами внутренних дел проституции: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1994. – С. 4, 12. Див. також: Шнайдер Г.И. Криминология / Пер. с немец. – М., 1994. – С. 359.

² Див.: Медико-демографічна ситуація та організація медичної допомоги населенню у 2010 р.: підсумки діяльності системи охорони здоров'я та реалізація Програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». – К. : МОЗ України, 2011. – 104 с.

³ Криминология. Бурлаков – СПб., 1998. – С. 530.

⁴ Архів Дніпропетровського апеляційного суду. Кримінальна справа щодо Ткача С. – 2008.

⁵ Афанасьев Г.Г. Социальный паразитизм. – М., 1988. – С. 38. Див. також: Игнатов М.И. Бродяги (криминологический анализ). – Рязань, 1989.

⁶ Шорин И.Н. Социально-негативные явления и преступность // Социальные условия преступности. – М., 1994. – С. 72-73.

пов'язано із системою суспільних відносин, а на рівні окремого – з індивідуальними проявами у виді пияцтва та алкоголізму, наркоманії та проституції, бродяжництва, а також різного роду насильства¹.

Цей «фактор насильства» І.Н. Платонов пов'язує з родиною, сферою побуту та дозвілля. Називаючи злочини, вчинені в цій сфері життєдіяльності людей, дослідник відокремлює сімейні діяння. На його думку, сім'я і є тим кутом зору, під яким варто розглядати побут і дозвільно-побутові відносини. Злочини вчиняють конкретні люди, підкреслює І.Н. Платонов, але все (і на цьому він особливо акцентує увагу) починається з родини². У результаті все зосереджено в родині, зазначають К.Е. Игошев і Г.М. Миньковський, вона пов'язана із суспільством тисячами ниток, а «керує» усім цим, висуваючись на передній план, особистість³. Саме особистість як член родини є головною «фігурою» у системі сімейного насильства.

Сімейне насильство має особливу специфіку. Воно належить до соціальної сфери, тому що завжди пов'язано з особливостями сімейних відносин. Таке насильство має своє власне і цілком визначене змістовне навантаження. Звичайно, у кожному конкретному випадку, констатує С.К. Лесной, про яке б насильство не йшла мова, воно завжди має специфіку⁴. Однак особливо слід виділяти сімейні відносини, тісно пов'язані з основним осередком нашого суспільства. У будь-якій сфері життєдіяльності родина посідає головне місце, і її соціологічні характеристики поширюються на всю суспільну систему⁵. Навіть кримінальна сфера, як зазначали К.Е. Игошев та Г.М. Миньковський, так чи інакше «проникає» у родину. На думку цих авторів, вивчення родини, характеру сімейних відносин є головним у дослідженні злочинності, а особливо – в аналізі «побутової кримінальної сфери» і специфіки відповідних злочинів⁶.

Досліджуючи сферу побуту та дозвілля з позицій кримінології, Л.В. Крижна сформулювала такий висновок: сімейні відносини домінують у системі побутових і дозвільних відносин⁷. Узагальнюючи дані про

¹ Шнайдер Г.Й. Криминология... – С. 356-357.

² Платонов И.Н. Быт, досуг и семейные преступления // Преступления в сфере быта и досуга: Матер. науч.-практ. конф. – Челябинск, 1996. – С. 59-60.

³ Игошев К.Е., Миньковский Г.М. Семья, дети, школа. – М., 1989. – С. 204.

⁴ Лесной С.К. Насильственные преступления, совершенные против предпринимателей: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1996. – С. 18.

⁵ Козырев Н.Н. Семья: социологический и психологический аспекты исследования. – Смоленск, 1996. – С. 40-41.

⁶ Игошев К.Е., Миньковский Г.М. Семья. Дети. Школа. – М., 1989. – С. 117, 126-127. 127.

⁷ Крижна Л.В. Попередження злочинів, що вчинюються у сфері сімейно-побутових

про кримінальні прояви в родинях, Л.В. Крижна, Г.А. Алієв і Н.І. Бельцов дійшли висновку, що злочинне насильство в сім'ї має досить помітну специфіку, що робить таке насильство особливо значним. Саме в сім'ї варто шукати корені насильства як широко розповсюдженого явища у нашому житті¹. Специфіку мають будь-які сімейні злочини, у першу чергу, діяння проти особи, серед яких особливо виділяються умисні вбивства та нанесення тілесних ушкоджень².

Родина виводить дослідження в широку соціальну сферу. Вона пов'язана з такими поняттями, як умови життєдіяльності людей, соціальні умови. При цьому, необхідно відзначити, що іще один із філософів Стародавнього Китаю Конфуцій (551-479 рр. до н.е.) був стурбований деградацією суспільства і зосереджував увагу на вихованні у людини поваги до інших і до суспільства в цілому. Він вважав, що дотримання правил етикету і гуманність, як обов'язки людини, формуються спочатку в сім'ї, потім створюють мир у державі, а благополучна держава, у свою чергу, - приносить людині щасливе життя³. Таким чином, проблема належного виховання в родині є вічно нагальною для суспільства.

Сім'я, як визначається в літературі, – це будинок і вулиця, школа, побут і дозвілля, вільний час, а конкретно – це поведінка людей, їх дії. На наш погляд, не буде помилкою припустити, що сімейні проблеми для багатьох є також проблемами насильства.

Голова комісії з помилування при Президенті України, аналізуючи сімейно-побутові злочини, констатує: «Народ сам організував свою власну злочинність»⁴. Вивчаючи родину і сімейні відносини, а у зв'язку з цим побут та дозвілля, вчені насамперед звертають увагу на «злочинний досвід», що має прояв у протиріччях, конфліктах тощо. Аналізуючи сімейні відносини, побут та дозвілля, ці ж вчені зауважують, що цей «досвід» глибоко сидить у відносинах, що неправильно складаються, «досвід» пов'язаний з «комплексом незадоволеності собою і навколишнім середовищем». У сімейних та дозвільно-побутових відносинах цей «комплекс» поєднується із невихованістю, низьким рівнем освіти, дар-

відносин: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – К., 2000. – С. 7.

¹ Алієв Г.А., Бельцов Н.И. Особенности преступлений, совершенных в сфере быта и досуга. – М., 1997. – С. 14.

² Абельцев С.Н. Тяжкие преступления против личности. – Смоленск, 1998. – С. 62, 68, 70; Алієв Г.А. Криминологическая характеристика и предупреждение органами внутренних дел убийств, совершенных лицами, отбывшими наказание в виде лишения свободы: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1998. – С. 17-18.

³ Омельчук О. М. Зародження і розвиток уявлень про поведінку людини в філософії стародавнього Китаю // Економіко-правовий часопис. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – Вип. 2. – С. 243.

⁴ Комсомольская правда в Украине. – 1998. – 8 октяб.

моїдством, пияцтвом й алкоголізмом, наркоманією, проституцією тощо, а наслідки руйнівні, отже, відбувається, повторимо ще раз, руйнування особи. Людина мстить комусь й за щось, мстить підсвідомо, і це страшніше за все. Протиріччя та конфлікти в сім'ї, як і у побуті й дозвіллі, відбуваються, коли людина підвладна мотивам, що сама не усвідомлює. А це є типовим для психологічних комплексів, що виявляються в людині зсереди. Самостійно вона їх усвідомити не в змозі, а тому вони найчастіше виявляються руйнівними, спричиняють справді потворні сімейні відносини. Тим самим у родині створюються соціальні умови для образ, сварок, бійок тощо. Однак соціальні умови сім'ї, тісно пов'язані із сімейними відносинами, завжди мають взаємозв'язок із суспільними відносинами, способом життя членів суспільства. Характеру цих відносин властива особлива специфіка. У літературі вже з'являються публікації про те, що сімейні конфлікти визначають спрямованість саме сімейної поведінки¹. При погіршенні становища справ у сім'ї, підкреслював К.Е. Игошев, сімейне поводження деформується, змінюються й ще більш загострюються відповідні відносини, з'являються протиріччя, що призводять до конфліктів². Такі сімейні проблеми, як пияцтво та дармоїдство, наркоманія та проституція, зазначає М.М. Бабаєв, призводять до розриву сімейних відносин (розлучення, уходи дітей з домівок тощо), більше того – до сварок та бійок, побоїв, катувань, жорстокості, насильства³. А кримінологічний аспект проблеми сімейного насильства, підкреслював Ю.Д. Блувштейн, передбачає аналіз відповідних злочинів. В основному, зазначає Ю.Д. Блувштейн, це насильницькі діяння⁴. Дослідження Л.В. Крижної у 2000 р. та наші дослідження підтверджують це⁵.

Проблема сімейного насильства широко обговорюється в засобах масової інформації. Її називають злободенною і пов'язують з насильством у країні в цілому, що набуває інтенсивного розвитку. Вивченням даної проблеми займаються представники різних галузей знання.

Конфліктологія звертає увагу на те, що конфлікти у суспільстві завжди набувають особливої значущості у періоди загострення соціальних

¹ Урупин С.С. Психология семьи. / Семья и общественные отношения. – М., 1984. – С. 28-29. Див. також: Храмов И.Н. Семья, дети, улица. – М., 1989. – С. 7-8.

² Игошев К.Е. Преступность и ее социальные условия. – Горький, 1980. – С. 25-26.

³ Бабаев М.М. Динамика и причины основных отклонений в поведении членов общества // Дети с отклонениями в поведении. – М., 1988. – С. 14-15.

⁴ Блувштейн Ю.Д. Криминологическое изучение «семейных» преступлений и проблемы семейного насилия // Предупреждение бытовых преступлений. – Минск, 1986. – С.17-21.

⁵ Крижна Л.В. Попередження злочинів, що вчинюються у сфері сімейно-побутових відносин: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – К., 2000. – С. 7-8.

протирич, під час різноманітних кризових ситуацій, соціальної напруги. Це саме суспільні конфлікти, що розуміються у широкому розумінні. Однак найбільшого поширення у зазначені періоди набувають конфлікти, пов'язані із сімейними відносинами. Найчастіше вони призводять до насильства. За даними нашого дослідження, у 85 % випадків наслідки дозвільно-побутових та сімейних конфліктів поєднані із кримінальним насильством, тільки на сімейну сферу припадає 68 %. Сімейні конфлікти, зазначають окремі вчені, завжди пов'язані з «фактором насильства». На їхню думку, варто відокремлювати не тільки сімейні конфлікти, але й пов'язані з ними діяння. Критерієм відмежування останніх від інших злочинів є доволі специфічна сімейна мотивація, елемент якої складають характерні для сім'ї форми насильства¹. Їх особливості (мотивації та насильства) завжди мають досить виразний прояв. Саме під таким кутом зору, підкреслюють вчені, варто розглядати сімейні злочини, переважну більшість яких становлять посягання на особу.

Розглянемо сімейні конфлікти та пов'язані з ними злочини, зважаючи на аналіз практики і вивчення літературних джерел, а також проведені нами конкретні соціологічні дослідження.

Як зазначалося вище, хоча злочини вчиняють конкретні особи, але все починається з сім'ї, яка, у свою чергу, пов'язана із суспільством тисячами ниток. Кожен член сім'ї – особистість. Практика свідчить, що такі негативні явища, як пияцтво, наркоманія, проституція тощо, хоча й пов'язані з вулицею, з побутом та дозвіллям у цілому, певною мірою з місцем роботи і навчання, проте, як і насильство, беруть свій початок у сім'ї і у ній виявляють себе найбільш активно. На цьому ґрунті виникають сімейні конфлікти, що переростають у насильство. У літературі вже з'являються публікації про «домашнє насильство» і про його вплив на злочинну поведінку². За нашими даними, такі сімейні проблеми, як пияцтво, наркоманія і проституція, у 45 % випадків призводять до внутрішньосімейних злочинів (в основному побоїв, катування, заподіяння шкоди здоров'ю), у 16 % випадків – до діянь поза родиною (переважно до

¹ Лукаш А.С. Згвалтування: кримінологічна характеристика, детермінація та їх попередження: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Харків, 2007. – 20 с. [Електронний ресурс] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>; Крижна Л. В. Попередження злочинів, що вчинюються у сфері сімейно-побутових відносин: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Київ, 2000. – С. 7-9. Данилевская М.В. Криминалогическая характеристика и социальные последствия тяжких преступлений, совершенных с проявлениями жестокости взрослыми в отношении несовершеннолетних: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук (12.00.08). – М., 1996. – С. 14-15.

² Зулкарнеев Р.М. Предупреждение убийств членов семьи: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1998.

крадіжок, грабежів, розбоїв і хуліганства), однак за суто сімейними мотивами; 22 % складають сварки, скандали, бійки. Усе це у 30 % випадків пов'язано з розлученнями подружжя, уходами дітей з домівок. При цьому, за твердженням деяких авторів, кримінологічний аспект завжди стосується злочинного насильства, представленого переважно у вигляді тяжких та особливо тяжких злочинів проти особи. Дані нашого дослідження свідчать про те, що поміж всіх сімейних злочинів 12 % складають вбивства та заподіяння тяжких тілесних ушкоджень. Значна частка (24 %) припадає на побої, катування, заподіяння тілесних ушкоджень середньої тяжкості та легких. Інші 48 % – це згвалтування та різні кримінально карані дії сексуального характеру, хуліганство, доведення до самогубства, крадіжки, вимагання і навіть грабежі. Особливо помітно виявляються тут агресія та жорстокість.

Щодо сімейних конфліктів і сімейного насильства у ЗМІ акцентується на тому, що жодна статистика війни та терористичних катастроф, коли мова йде про насильство, не зрівняється з тим, що скоюють один з одним рідні та близькі. Список смертей очолюють випадки, що трапилися в мирний час у сімейній обстановці. На одного вбитого в сімейному конфлікті чоловіка за статистикою припадає сім убитих дружин. У багатьох родинах панують злість, ненависть, приниження, образи, побої й катування. Дослідники зазначають, що пияцтво та наркоманія, статева розбещеність і проституція, безсоромне дармоїдство роблять людей примітивними тиранами й деспотами, агресивними, жорстокими. Це переважно стосується маргіналів, які складають особливе соціальне середовище – соціально нестійке, негативне. Саме у цьому середовищі діти й батьки все частіше убивають один одного¹. Як відзначається в ЗМІ, наймолодшому вбивці 8 років. За 1998 р. тільки столичні (м. Київ) підлітки вчинили 17 сімейних вбивств. Найчастіше діти вбивають своїх рідних: матір, батька, брата, сестру. Метою в основному стають гроші. Діти навіть замовляють вбивство (матері, батька, бабусі), використовуючи при цьому найманців серед рецидивістів, з якими потім ділять прибуток. Убивають діти і просто так. Хлопчик розправляється з дівчиною-сусідкою по квартирі, убивши її просто тому, що їх матері постійно сварилися. Підліток по-звірячому зарізав восьмирічну дитину за те, що та перешкодила йому пити пиво в дитячій пісочниці. А наймолодший восьмирічний убивця, що вже згадувався, спільно зі своїм ровесником – сусідом убив бабусю; вони побили її, облили окропом і задушили. Наводячи ці факти, автори звертають увагу на небезпеку сімейних конфліктів, особливо на ґрунті пияцтва та наркоманії, на їх наслідки у виді

¹ Преступность, статистика, закон. – М., 1997. – С. 10-11.

кримінального насильства.

Коли занурюєшся у світ насильства й жорстокості, зазначає голова комісії з помилування при Президенті України, наочно можна побачити, що усе починається з сім'ї та побуту. На його думку, більшість вбивств складає «бытовуха»: понад 90 % таких злочинів – сімейно-побутові діяння. Вивчаючи кримінальні справи, здається, що читаєш ту саму історію: зустрілися – випили – сварка – вбивство. Чоловік убив дружину, утопив у власному колодязі. Дружина зарізала чоловіка кухонним ножом. Дочка душить матір. Син ріже батька. Брат убиває брата. Нескінченне знищення один одного, а у результаті – 2,5-3 тис. вбивств на рік, не враховуючи замахів на вбивство, доведення до самогубства, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, що часто закінчуються смертю потерпілого.

Сімейні конфлікти – сімейні злочини. Вчиняються сімейні злочини, зокрема вбивства, і на сексуальному ґрунті, що майже завжди пов'язано з пияцтвом, наркоманією, проституцією, а головне – сексуальними розладами, психічними патологіями. Сімейні сексуальні злочини вчиняються в основному батьками (або особами, що їх замінюють) щодо своїх дітей. Багато дітей стають жертвами педофілів. Батьки гвалтують дочок, займаючись з ними розпустою, а дочки з метою помсти за це батькам, убивають і калічать їх. Сексуальне насильство над дітьми стає нормою життя, а далі зауважує: випадки, що виявляються – лише вершина айсберга. За нашими даними, сімейні сексуальні злочини вчиняються: у повних родинях – 9 %, у родинях, де матір або батька замінюють мачуха або вітчим, – 68 %, у неповних родинях – 23 % (20 % – де немає матері і 3 % – де немає батька). Убачається, що більш сприятливою для дитини є неповна родина, коли з дітьми живе тільки мати. Однак саме у такій сім'ї найменше конфліктів, хоча і тут вчиняються злочини.

Дослідження дозволяють дійти висновку, що сімейні злочини, мотиви яких виводять нас у більш широку сферу – побут і дозвілля, у 26 % випадків є наслідком міжсімейних групових конфліктів. Особливо це стосується вбивств та заподіяння тяжких тілесних ушкоджень; їх мотиви (з урахуванням допущеної статистичної погрішності): корисливі мотиви – 52 %, хуліганські мотиви – 20 %, помста, ревності, заздрість тощо – 16 %, інші мотиви – 12 %. Що стосується виключно «внутрішньосімейних» злочинів, то тут мотиви «розбиваються» до деталей: образа, помста, ревності, сварка та ін., а у цілому все укладається в рамки «спонукання особистої ворожості». Близько 90 % злочинів мають ситуативний, заздалегідь не планований, імпульсивний характер. Це емоційні діяння, найчастіше із невизначеним, неконкретизованим умислом, що раптово виникає. Злочинний задум заздалегідь планованих злочинів вияв-

ляє себе лише у 10 % випадків, і це розподіляється на усі види «внутрішньосімейних» діянь.

Дані нашого дослідження свідчать про те, що щорічно збільшується частка злочинців, котрі вчиняють сімейні злочини, з наявністю патологічних відхилень у психіці. Приблизно 90 % із них визнані осудними. Проблема в основному стосується маргінального середовища. Але справа у тому, що серед жертв сімейних злочинів також багато тих, хто у психічному відношенні нездоровий (за нашими даними, близько 40%). Деякі із злочинців та їх жертв на момент вчинення діяння перебували на обліку у психіатричному диспансері. Проведені опитування дозволяють констатувати, що саме у осіб, які мають нервово-психічні розлади, найбільше виявляються лють, агресія, жорстокість, вони схильні до конфліктів, легко збуджувані тощо. Саме у такому середовищі у винних і потерпілих однакові особистісні деформації й стереотипи поведінки. Якщо у родинях, де вчиняються злочини, спостерігається кримінальна активність, то їх відмінною рисою є також значна віктимність.

Кримінологія відокремлює сімейні злочини й розглядає їх у тісному зв'язку із сімейним насильством. У переважній більшості випадків це злочини проти особи, у характері насильства яких останніми роками відбуваються вкрай негативні зміни: збільшується частка діянь, поєднаних із вбивством, як і частка самих вбивств, зростає кількість групових злочинів, а найбільш небезпечним є те, що серед злочинців зростає кількість рецидивістів. Сімейні злочини всі частіше стають збройними: із застосуванням вогнепальної зброї вчиняється 7 % вбивств, холодної зброї – 28 %, предметів, використуваних як зброя, – 50 %. Набувають поширення й такі способи вбивства, як «утоплення» у ванні, отруєння, а особливо – удушення. У родинях стали поширюватися агресивно-насильницькі форми поведінки, що можуть відповідати поняттю екстремізму. Під час конфліктів у родині завжди знаходяться прихильники крайніх заходів, супротивники будь-яких компромісів. Здається, що можна впровадити в обіг поняття «сімейний екстреміст». Кримінологія використовує такі терміни (і поняття), як побутове хуліганство, вуличні злочини та ін. Власне кажучи, якщо використовуються поняття «сімейний конфлікт» і «сімейний злочин», то чому не можна стверджувати, що є й сімейні екстремісти, тим більше що вони дійсно реально існують. Зрештою, справа не у термінах і поняттях. Проблема існує реально й вона потребує детального вивчення.

Як зазначають соціологи, сім'я – це такий осередок суспільства, у якому об'єднані долі різних людей. Відрізняються також погляди кожного члена родини, цілі, потреби тощо. Завжди виникають певні проти-

річчя, подолання яких залежить від уміння розуміти один одного, шукати компроміси. На думку соціологів, найчастіше протиріччя загострюються й переростають у конфлікти в родинях, де не малі, а дорослі діти. Нами встановлено, що у 65 % випадків це конфлікти між чоловіками, у 28 % випадків – між батьками та дорослими дітьми, у 7 % випадків – між дітьми.

Психологи, у свою чергу, звертають увагу на те, що кожен член родини – особлива особистість, у зв'язку з чим варто звернути увагу на специфіку сімейних міжособистісних відносин і протиріч, що призводять до конкретних конфліктів. Проведені нами дослідження свідчать, що в цілому під час конфліктів батьки застосовують насильство щодо дітей у 65 % випадків, а діти стосовно батьків – у 35 % випадків. Однак якщо з-поміж дітей вибрати тільки неповнолітніх віком 14-17 років, то кількість випадків прояву насильства з їх боку збільшується до 80 %. Але це стосується тільки сімей, де вчинялися злочини проти особи, коли реально існувала відповідна кримінологічна ситуація.

На нашу думку, можна запропонувати таке поняття, як сімейна кримінологічна (або злочинна) ситуація. Вона уплетена в систему сімейних відносин. Мається на увазі ситуація, коли головними її «компонентами» є: особа та її поведінка в родині, займана в родині позиція, властиві їй якості, специфіка процесу формування злочинних дій та їх мотивація, віктимна поведінка потерпілої особи, її реакція на дії винного. У цілому – це, так би мовити, сімейна обстановка, насичена, однак, ознаками кримінальної ситуації. Особливо ж вирізняється характер насильства, що тісно пов'язано з мотивацією сімейного злочину. Тут також не можна відривати один від одного мотив і насильство. У сімейних злочинах їх єдність виявляється ще більш виразно, ніж у інших випадках.

Поняття «сімейні злочини», на думку С.М. Абельцева, має право існувати як особлива кримінологічна категорія, так само як злочини неповнолітніх, жіночі злочини тощо. В усякому разі, кримінологія не виключає необхідності самостійного і саме особливого вивчення «злочинної сімейної поведінки»¹. Наведене поняття – «сімейні злочини» – може вживатися як таке, що характеризує тип родини з кримінологічної точки зору, і як таке, що зазначає: мова йде про родину, члени якої вчиняють злочини (у межах сім'ї). Для того, щоб вивчити причини й умови сімейних злочинів, осіб, котрі їх вчиняють, розробити відповідні профілакти-

¹ Абельцев С.Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия. / Фонд содействия правоохран. органам "Закон и право". - М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. - С. 34-39.

чні заходи, необхідно пізнати саму родину, провести дослідження сімейних відносин, протиріч, конфліктів. Це і стане ключем до розуміння суті мотивів сімейних злочинів та характеру сімейного насильства. При такому підході можна вийти на соціальні умови, що детермінують зазначені злочини, а також визначити певний «внесок» у формування злочинної поведінки з боку самої родини. Визначення кримінологічних особливостей сім'ї на основі неспецифічних ознак не має сенсу. Кримінологію цікавить не сама по собі родина, а лише та міра, якою її ознаки свідчать про наявність у ній злочинної ситуації.

Вивчаючи названі ознаки, на наш погляд, варто особливо підкреслити моральний вигляд (або склад) родини. На нашу думку, він може бути визначений двома основними способами: позитивним і негативним. Хоча злочини вчиняються іноді й у морально здорових родинах, для цього, як свідчить аналіз практики, потрібен «натиск» на ситуацію особливо важких, часом нестерпних, або, навпаки, надзвичайно звабних впливів, що призводять до втрати моральної рівноваги. У цілому ж втрата такої рівноваги відбувається тим легше, чим менше у родині є моральних задатків (потенціал моральності) і чим більш сумнівною є цілісність сімейної моралі. Злочини вчиняються в основному в родинах з низьким моральним рівнем. Сімейна мораль, однак, тісно пов'язана з рівнем освіти, культури тощо. Діють й інші чинники. Урахування та глибоке їх вивчення необхідні для профілактики сімейних злочинів. Негативна родина – особливий і специфічний об'єкт профілактичного впливу¹. Усе, або майже все, повинно зводитися до профілактики за місцем проживання. Найважливішу роль може відіграти рання профілактика. Це справа не стільки діяльничного інспектора міліції, скільки психолога. Уже сьогодні ставиться питання про необхідність створення поліції моралі. Адже багато негативних явищ, серед яких пияцтво та алкоголізм, наркоманія і проституція, беруть свій початок у сім'ї. Тут, безумовно, існує зв'язок з побутом та дозвіллям, проблемами вільного часу. Визначальними у формуванні характеристик злочинності так чи інакше є такі чинники, як сім'я, побут і дозвілля. Сучасна злочинність визначається не тільки зміною своїх форм та виникненням нових форм злочинної поведінки, але й істотними змінами особистісних характеристик злочинців, що також пов'язано з побутом, дозвіллям та сімейними відносинами. Зазначимо, що найбільша інтенсивність насильства, що виявляється у злочинах, властива сім'я. В основному з родиною, побутом і дозвіллям пов'язані всі соціальні детермінанти кримінального насильства.

Ми уже звертали увагу на високу суспільну небезпеку злочинних

¹ Ветров Н.И. Охрана интересов семьи уголовно-правовыми средствами. – М., 1990.

посягань, поєднаних з насильством. Викликає тривогу не стільки збільшення суспільно небезпечних діянь (таке відбувається в багатьох країнах), скільки їх насильницько-агресивний характер. При цьому в характері кримінального насильства відбуваються негативні зміни, не тільки кількісні (зростання абсолютних показників насильницьких злочинів), але і якісні. Збільшується кількість злочинів, що супроводжуються особливою жорстокістю, цинізмом, знущанням над потерпілими¹. Це стосується не тільки вбивств, але й інших злочинів проти особи, вчинених із застосуванням насильства.

Нами уже зазначалося, що скільки-небудь конкретного законодавчого визначення поняття насильства не існує. Це призводить до різного тлумачення понять «насильство», «кримінальне насильство», «злочинне насильство», «насильницький злочин», «насильницька злочинність». Не конкретизованим в літературі залишається і таке важливе для кримінології поняття, як «система кримінального насильства». Підкреслюється лише те, що це поняття ототожнюється з поняттям «злочинне насильство». На наш погляд, у першу чергу слід мати на увазі характеристику кримінального насильства як соціального явища і засновані на ній кримінологічні поняття². Це такі поняття: насильницька злочинність та її емпіричні прояви; загальнокримінальна насильницька злочинність (сукупність відповідних діянь), насильницькі злочини, що мають, як констатують вчені, свій власний зміст у порівнянні з поняттям кримінально-правової теорії³. Важливо при цьому звернути увагу на критерії відмежування насильницьких злочинів від ненасильницьких, передбачених кримінальним законом. Тут, однак, необхідна й кримінологічна класифікація.

Традиційно у кримінології та кримінальному праві «насильницький злочин» трактується як сполучений із застосуванням насильства або погрозою застосування насильства⁴. При цьому більшість авторів визначають фізичне насильство як застосування фізичної сили, а психічне (іноді зазначається психологічне) – як погроза застосування фізичного насильства. Ними також підкреслюється, що розробка поняття насильс-

¹ Еникополов С.Н. Агрессия и агрессивность насильственных преступлений: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1984. – С. 14-15.

² Блувштейн Ю.Д., Яковлев А.М. Криминологические понятия. – Вильнюс, 1989. – С. 7-8.

³ Базаров Р.А. Основы теории и методологии предупреждения тяжких насильственных преступлений несовершеннолетних: Автореф. дис... д.ю.н. (12.00.08). – М., 1996. – С. 18-20.

⁴ Гаухман Л.Д. Насилие как средство совершения преступления. – М., 1974. – С. 3; Бойцов Н.И. Понятие насильственного преступления // Криминологические и уголовно-правовые проблемы борьбы с насильственной преступностью. – Л., 1988.

тва є завданням кримінального права, а кримінологія користується кримінально-правовим поняттям. Для аналізу ж необхідні не тільки дані судової практики, але й кримінологічна інформація. Представники кримінологічної та кримінально-правової галузей науки зробили значний внесок у розробку проблем насильницької злочинності. Однак у кримінально-правовій теорії поняття насильства виробилося виходячи із її соціального призначення – забезпечення кримінально-правової боротьби з насильницькими злочинами, вирішення на практиці питань, пов'язаних із їх кваліфікацією. Свою роль, тим часом, зіграла і кримінологія, що дозволила виявити загальні ознаки насильства як соціального явища в іншому спектрі, коли саме кримінальне насильство пов'язане із сутністю зазначеного поняття. Кримінологія виходить із того, що, пізнавши сутність явища, можна вірно усвідомити його, вивчити та пояснити причини й закономірності його існування. Однак у межах однієї формули детермінувати точно й однозначно зміст такого складного і багатоаспектного поняття, як кримінальне насильство, важко, майже неможливо. На наш погляд, навряд чи це поняття, сформульоване строго конкретно, зможе відбити суть насильства. Більш доцільним буде визначити кримінальне насильство через перелік його найбільш істотних ознак, основними з яких є такі:

1. Подібно до будь-якого соціального явища кримінальне насильство існує і виявляє себе як взаємодія соціальних суб'єктів, як відносини між людьми. Мається на увазі «протиборство» між винним і потерпілим.

Як соціальне явище кримінальне насильство характеризується певними кількісними (суто зовнішніми) проявами та якісними (сутнісними) ознаками.

Із зовнішнього боку розглянуте насильство – це вплив одного суб'єкта відносин на інший. Сприймається це як акт застосування сили, хоча насильство не зводиться лише до застосування сили. Сила в соціологічному розумінні – це не тільки можливість та здатність діяти самому, але також і можливість визначати застосування чужої сили. Тому силу не можна ототожнювати з насильством, хоча спільного тут багато.

¹ Симонов В.И. Уголовно-правовая характеристика физического насилия: Автореф. дис... к.ю.н. (12.00.08). – Свердловск, 1972; Сердюк Л.В. Психологическое насилие как предмет уголовно-правовой оценки: Автореф. дис... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1970; Филимонов В.Д. Криминологические основы уголовного права. – Томск, 1981. – С. 22-25.

² Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии. – М., 1968. – С. 70-72; Блувштейн Ю.Д., Добрынин А.В. Основания криминологии. Опыт логико-философского исследования. – Минск, 1990. – С. 68-70; Гаухман Л.Д. Борьба с насильственными посягательствами. – М., 1969. – С. 4; Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологическое исследование. – М., 1990. – С. 14-16.

Наприклад, у процесі насильства застосовується фізична сила. І ще: сила застосовується не тільки «проти волі і бажання», але і «всупереч закону». При цьому відзначається, що вихідним є широке розуміння «незаконності» застосування сили як протиріччя не тільки правовим заборонам, але й нормам моралі, процесам суспільного прогресу¹.

Насильство можна розглядати і як форму примусу. Однак воно не може бути зведено тільки до примусу. Насильство здатне виконувати й функцію безпосереднього придушення або(і) знищення об'єкта насильства. Найбільш суспільно небезпечною формою прояву насильства є умисне вбивство. Однак у системі насильства варто розглядати, по-перше, поєднані зі вбивством злочини (побої, катування, викрадення людини, незаконне позбавлення волі, захоплення заручника, розбій, вимагання, хуліганство і деякі інші), по-друге, самостійні насильницькі діяння. До останніх, у першу чергу, слід віднести заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтування. У цілому все це, як свідчить статистика, є найбільш розповсюдженими у сучасному суспільстві формами кримінального насильства.

Висновки до розділу 2

Отже, насильство – це найбільш небезпечна форма злочинної діяльності, що потребує особливої уваги з боку держави і суспільства. У загальноприйнятому етимологічному розумінні насильство є протизаконним застосуванням сили, примусовим, тобто проти волі іншої особи, впливом на неї; це дія соромлива, образлива, незаконна і свавільна. Існують різні види насильства: політичне, економічне тощо, але всіх їх можна об'єднати одним поняттям – соціальне насильство, що поглинає собою всі «галузеві» поняття насильства. В періоди загострення соціальних протиріч проблеми насильства набувають особливої актуальності та значущості, оскільки більшість членів суспільства обирає переважно насильницькі шляхи розв'язання соціальних конфліктів. В сучасному українському суспільстві проблеми насильства актуалізуються від побутово-дозвільної сфери до політичної (на вищому рівні) і останні 40 років свідчать про стрімке зростання кількості його проявів в періоди пікових загострень політичних та економічних проблем.

Вивчення насильства повинно мати комплексний характер, що підтвердило і наше дослідження, оскільки не можна обмежувати дослі-

¹ Еникополов С.Н. Агрессия и агрессивность насильственных преступников: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1984.

дження протизаконного насильства лише кримінологічними чи кримінально-правовими рамками, що і викликає певні труднощі. Насильство вивчається представниками філософії, соціології, психології, медицини й інших наук. Розглядається воно в широкому і вузькому змісті, але найчастіше пов'язується з особою. Саме у вузькому змісті (кримінально-правовому), як насильство над особою, розробка даного поняття є завданням кримінального права і вирішується на базі відповідної теорії й судової практики. У широкому змісті (кримінологічному) вивчаються проблеми насильства, пов'язані із суспільними відносинами.

Питання про насильство, починаючи з давніх часів, виникали як результат міркувань про людські відносини. Обговорення ідей, що стосуються насильства, пов'язано з іменами багатьох видатних мислителів: Ш. Монтеск'є, Ч. Беккарія, Ж.-П. Марата та ін., які вважали насильством (фізичним і словесним) – шкідливе застосування до людини сили з метою придушення її влади або одержання влади над нею; при насильстві людські відносини розриваються, але ще гірше за саме насильство його наслідки; насильство становить «руйнівну силу» людських відносин.

Зв'язок насильства зі злочинною поведінкою чітко окреслений у працях Ч. Ломброзо, Е. Феррі, Р. Гарофало, Г. Тарда, Ф. Листа, З. Фрейда, А. Кетле, які пов'язували насильство з поведінкою людини, її реакцією на певні злочинні дії та проводили прямий зв'язок між застосовуваним насильством і покаранням.

Однак незважаючи на особливу увагу до проблем насильницької поведінки з боку вчених, поняття насильницьких злочинів не вироблено у вітчизняній кримінологічній науці. Це пояснюється тим, що немає єдиного підходу до розуміння злочинів, вчинюваних із застосуванням насильства і насильницької злочинності. На наш погляд, ці поняття необхідно розмежовувати не за характером застосовуваного насильства (фізичне чи психічне), а за метою застосування такого насильства. В першому випадку (злочини, вчинені із застосуванням насильства) це поняття є більш широким, оскільки ним охоплюються всі суспільно небезпечні, протиправні, вчинені суб'єктом злочину з умислом діяння, в яких має місце застосування насильства, а до другого (насильницьких злочинів як їх складової) належать діяння проти особи, її особистої безпеки, життя, здоров'я, статевої свободи та статевої недоторканості, волі, честі, гідності, при вчиненні яких використовується насильство (як фізичне, так і психічне). Крім того, окремо групу злочинів, вчинених із застосуванням насильства, складають корисливо-насильницькі злочини, в яких насильство є лише інструментом досягнення кінцевої злочинної мети – заволодіння чужим майном.

При дослідженні проблем кримінально караного насильства виникає потреба з'ясувати його витoki, механізм формування особи насильницького злочинця. Тому вивчення кримінологічних аспектів способу життя стало підґрунтям для визначення ознак особи потенційного насильницького злочинця. В систему «особа – злочин» включаються мотиви і способи діяння, тому вона найбільш яскраво дозволяє прослідкувати формування мотивації та конкретних мотивів для криміногенної особи, котра приймає рішення реалізувати свої антигромадські задуми шляхом вчинення насильницьких дій. Умовами, що сприяють формуванню особи насильницького злочинця, можна назвати такі: маргінальний спосіб життя, алкоголізм, наркоманія, проституція, бродяжництво, жебрацтво, безпритульність, неналежні умови виховання на індивідуальному та колективному рівнях, інфантилізація та маргіналізація суспільства в цілому. Формування специфічного способу спілкування в середовищі таких осіб – субкультури сприяє її необмеженому поширенню серед населення, копіюванню та наслідуванню молоддю (в одязі, звичках, інтересах, формі спілкування, поведінці, способі мислення тощо). Такий спосіб життя призводить до вчинення насильницьких злочинів, що становлять підвищену суспільну небезпечність як для конкретних потерпілих, так і для суспільства в цілому. Цілий комплекс факторів, що безпосередньо спричиняють насильницьке поведіння та насильницький спосіб розв'язання будь-яких конфліктів (від індивідуального на побутовому рівні до політичного), формують особу насильницького злочинця, а сфера діяльності особи обумовлює й використання певних способів насильства (фізичного або психічного, насильство з метою принизити або примусити потерпілу особу, перешкодити тощо). За статистичними даними МВС України, кількість насильницьких злочинів постійно зростає, незважаючи на суттєву гуманізацію вітчизняного кримінального законодавства та зміни у критеріях оцінки ефективності діяльності ОВС.

Суспільна небезпечність насильницьких діянь, відповідно до чинного національного та міжнародного законодавства, полягає у тому, що в діючому КК України наведене матеріально-формальне визначення діяння, що заборонене кримінальним законодавством, та його соціальна характеристика є критерієм криміналізації. При цьому кількість саме насильницьких злочинів проти особи (умисних вбивств) є показником ступеня криміногенності будь-якого суспільства, ступеня захищеності особи від будь-яких протиправних посягань. Згідно з кримінальним законодавством України насильницькі злочини, до яких нами віднесена більшість злочинів проти життя та здоров'я особи, статевої свободи та статевої недоторканності, волі, честі та гідності особи, громадської без-

пеки та громадського порядку, переважно належать до категорії особливо тяжких та тяжких злочинів. Крім того, визнання особи, її життя та здоров'я вищою соціальною цінністю в державі (ст. 3 Конституції України) потребує й найбільш суворого підходу до покарання за перелічені діяння. Однак структура чинного КК України свідчить про те, що на першому місці кримінально-правової охорони знаходяться злочини проти основ національної безпеки України, тобто й досі зберігається підхід радянських часів до першочергової охорони держави, її конституційного устрою від суспільно небезпечних посягань, незважаючи на пріоритетні положення, закріплені в Декларації прав і свобод людини і громадянина (1991).

Проблеми кримінологічного вивчення насильницької злочинності в цілому та особи насильницького злочинця зокрема пов'язані із тим, що її кількісні та якісні параметри потребують розгляду лише у взаємозв'язку та взаємозалежності з демографічними показниками (кількістю, віком категорій населення тощо).

Що стосується встановлення мотивації та мотивів вчинення насильницьких злочинів, то на рівні особистості насильницького злочинця можна визначити такі прогресуючі негативні тенденції: насильство в останні 25-30 років в Україні (як і в усьому світі) стало буденним, повсякденним явищем, що не викликає належної оцінки з боку держави і суспільства; відбувається звикання населення в цілому та кожної особи зокрема до проявів насильства; спостерігається примирення з тим, що правоохоронні органи не реагують належним чином на факти насильства внаслідок різних причин (латентності, корупції) або така реакція є неадекватною з погляду потерпілих та жертв насильства (призначення невідповідно м'яких покарань, звільнення за амністією, скорочення строків відбування покарання); залишається доступною зброя, при цьому відсутній дієвий механізм контролю за її законним та незаконним обігом.

Основними мотивами вчинення сучасних насильницьких злочинів є такі: помста, зведення рахунків з узагальненим образом жертви (особою, яка, на думку насильника, винна у його проблемах: жінками, дітьми, безпритульними); користь; задоволення потреб у неформальному спілкуванні, самоствердження в групі; придбання авторитету в неформальній групі та в колективі засуджених; підкорення інтересам групи, лідера; самовдосконалення, самоствердження; наслідування поведінки авторитетів; усунення конкурентів (у політиці, професійній діяльності, підприємстві); обрання найбільш дієвого способу розв'язання конфліктів.

Розділ 3. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА, КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ТИПОЛОГІЯ ОСОБИ СУЧАСНОГО НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ

3.1. Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють насильницькі злочини

Складна криміногенна ситуація, що спостерігається останніми роками в Україні, пояснюється, перш за все, несприятливими тенденціями насильницької злочинності у світі¹. Кількість осіб, які вчинили насильницькі злочини, також постійно зростає². Нижче наведена динаміка найбільш поширених насильницьких злочинів проти особи (за даними МВС України).

Зареєстровано злочинів / рік	Ст. 115 КК України «Умисне вбивство»	Ст. 121 КК України «Умисне тяжке тілесне ушкодження»	Ст. 152 КК України «Згвалтування»	Ст. 296 КК України «Хуліганство»
1972	1577	2218	1564	20999
1973	1674	2456	1613	19161
1974	1898	3040	2042	22766
1975	1927	3130	1946	22415
1976	1980	3160	1973	21090
1977	2146	3423	1929	14277
1978	2121	3979	2177	14520
1979	2295	4351	2248	18822
1980	2378	4205	2535	20190

¹ За останні роки на 10-15 % зросла кількість насильницьких злочинних посягань, вчинених із застосуванням холодної чи вогнепальної зброї. Частка насильницьких злочинів, у першу чергу вбивств, вчинюваних з особливою жорстокістю, зросла на 10 %. Збільшилася питома вага насильницьких злочинів, вчинюваних жінками та неповнолітніми. Жінки стали набагато частіше використовувати злочинне насильство поза сферою сімейно-побутових відносин. Вони беруть активну участь у вчиненні вбивств, грабежів, розбоїв. За останні роки більш, ніж удвічі зросла кількість вбивств новонароджених матерями.

² Злочинність в Україні. Основні показники стану та структури злочинності за 2001-2005 рр. Стат. зб. – К., 2006; Статистичні дані про стан злочинності в Україні за 1997-2006 рр. – К.: ДІТ МВС України, 2007; Статистичні дані про стан злочинності в Україні за 2007-2011 рр. – К.: МВС України, 2011 (електронний ресурс); Дьяченко А., Колоскова И. Насильственная преступность против личности в странах Содружества Независимых Государств в 2000-2003 гг. // Уголовное право. – 2003. – № 4; Преступность и правонарушения (1997-2001): Статистический сб. – М., 2002.

1981	2359	4244	2375	21113
1982	2382	4344	2459	20530
1983	2381	4361	2515	21355
1984	2342	4521	2406	20415
1985	2061	3768	2219	18903
1986	1757	3034	2315	16573
1987	1785	3345	2204	14833
1988	2016	4241	2301	13969
1989	2589	5939	2736	17327
1990	2823	6673	2661	18768
1991	2902	6850	2351	17354
1992	3679	8117	2369	20821
1993	4008	8174	2078	24217
1994	4571	8772	2061	38481
1995	4783	8800	1947	36266
1996	4896	8429	1752	37789
1997	4524	7602	1510	39105
1998	4563	6943	1334	31752
1999	4624	7047	1288	26872
2000	4806	6852	1151	23360
2001	4571	5032	1043	17718
2002	4296	6032	1043	14018
2003	4518	5539	1039	20070
2004	3788	5855	964	15914
2005	3315	5698	924	14959
2006	3220	5283	993	13371
2007	2906	5486	878	12139
2008	2707	5324	880	11734
2009	2478	4141	758	10475
2010	2360	3777	635	9207
2011	2506	3441	630	8866

Очевидно, що попередження насильницької злочинності малоефективне, якщо не досліджені особа злочинця та її кримінологічні характеристики.

Крім того, аналіз особи злочинця є вирішальним для забезпечення компетентної оцінки вчиненого нею діяння, зокрема для індивідуального прогнозу. З метою отримання всебічного та глибокого уявлення про особу насильницького злочинця аналіз повинен охоплювати також структуру особи насильницького злочинця, її кримінологічно значущі характеристики, її розвиток.

Під особою злочинця в кримінології розуміють сукупність соціальних та соціально значущих духовних, морально-вольових, психофізичних, інтелектуальних властивостей, якостей людини, яка вчинила злочин внаслідок взаємодії її поглядів, орієнтації з криміногенними факто-

рами зовнішнього середовища, у т. ч. конкретної життєвої ситуації¹.

Як нами було визначено, особа насильницького злочинця містить у собі сукупність осіб, які вчинили різнооб'єктні у кримінально-правовому розумінні, але кримінологічно однорідні насильницькі злочини проти особи, її життя, здоров'я, волі, честі, гідності, особистої недоторканості, статевої свободи і статевої недоторканості, і характеризується агресивною поведінкою, або такою, що при вирішенні конкретних життєвих ситуацій та соціальних конфліктів обирає насильницьких способів їх розв'язання (фізичне, психічне насильство), або для якої насильство є елементом мотивації інструментом (способом) для досягнення злочинного результату.

Кримінологічна характеристика особи злочинця являє собою систему рис, що у своїй сукупності характеризують особу, яка вчиняє той чи інший злочин, різні сторони і прояви її суспільного існування та життєвої практики, що прямо чи непрямо (опосередковано) пов'язані з подібною антигромадською поведінкою людини, обумовлюють чи полегшують вчинення злочину або допомагають зрозуміти причини його вчинення².

У вітчизняній кримінології, як правило, виділяють такі основні ознаки кримінологічної характеристики особи злочинця: соціально-демографічні ознаки, кримінально-правові характеристики, соціальні ролі та соціальні статуси, моральні якості та психологічні особливості³. При цьому однаковою мірою слід враховувати як приховані мотиви вчинення злочину, так і психолого-психіатричні характеристики⁴. Інколи в особі злочинця виокремлюють 2-і основні групи ознак: соціально-демографічні (стать, вік, національність, соціальна приналежність, освіта, сімейне становище тощо) та морально-психологічні ознаки (потреби, інтереси, моральні позиції особи, розвиненість волі та почуттів)⁵.

Аналізуючи особу в соціальному контексті, не можна забувати й про наявність інших характеристик особи злочинця (біологічних, психологічних та ін.). Як вірно зазначає Г.А. Аванесов, в кримінологічному

¹ Шалгунова С.А. Дослідження особи злочинця в кримінології // Науковий вісник ЮА МВС. – 2005. – № 4. – С. 291-296; Шалгунова С.А. Дослідження особи насильницького злочинця: потреби теорії та практики // Науковий вісник ДДУВС. – 2006. – № 3. – С. 219-224; Криминология и организация предупреждения преступления. – М., 1995. – С. 86.

² Личность преступника. – М., 1975. – С. 31.

³ Сахаров А.Б. Учение о личности преступника и его значение в профилактической деятельности органов внутренних дел: Лекция. – М., 1984. – С. 26.

⁴ Юридическая энциклопедия. – М., 1999. – С.229.

⁵ Дьяков С.В. Государственные преступления (против основ конституционного строя и безопасности государства) и государственная преступность. – М., 1999. – С. 112, 119.

аспекті не можна розглядати особу лише як сукупність суспільних відносин, абстрагуючись від її біологічно обумовленої підструктури¹.

Кримінологічні характеристики особи насильницького злочинця відрізняються в залежності від того, який саме насильницький злочин вчинено: вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, зґвалтування, грабіж, розбій, хуліганство. Однак є й загальні кримінологічні ознаки злочинців, які вчинили різні насильницькі злочини. Так, традиційно більшу кількість злочинців зазначеної категорії складають особи чоловічої статі (90-94 %). За даними результатів нашого дослідження, розподіл за статтю злочинців, які вчинили насильницькі злочини, виглядає так: розбійні напади вчинили 94 % чоловіків та 6 % жінок, вбивство, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень – 90 % чоловіків та 10 % жінок, грабежі – 91 % чоловіків та 9 % жінок, поєднане із насильством хуліганство – 96 % чоловіків і 4 % жінок.

Стать	Умисне вбивство %	Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень %	Зґвалтування %	Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом %	Примушування до вступу у статевий зв'язок %	Хуліганство %	Розбій %	Грабіж %
Чоловіки	89,9 %	90,3 %	99 %	100 %	100 %	96 %	94 %	91 %
Жінки	10,1 %	9,7 %	1 %	-	-	4 %	6 %	9 %
Разом	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Відносно низький відсоток жінок², які беруть участь у вчиненні насильницьких злочинів, не відображає повною мірою негативну тенденцію, що намітилася, – щорічне збільшення кількості насильницьких злочинів, вчинюваних особами жіночої статі. Так, якщо у 1991 р. питома вага жінок-злочинниць в загальній кількості виявлених злочинців

¹ Аванесов Г.А. Кримінологія. – М., 1984. – С. 81-83.

² На думку Н.Ф. Кузнецової, значні розбіжності у чоловічій та жіночій злочинності, що досягають 25-кратного розміру, припадають на насильницьку злочинність: вбивства та тяжкі тілесні ушкодження. Це стало приводом для біокримінологів називати злочинність жінок «преступністю слабких», розуміючи під цим їх фізичну слабкість. Дійсно, м'язова сила жінок у середньому на 10 % менша, ніж у чоловіків. Однак цей фізіологічний фактор не є статистично значущим в обумовленні багатократних відмінностей у насильницькій злочинності чоловіків та жінок, тим більше вбивств. Жінки вчиняють, як правило, побутові вбивства п'яних чоловіків, які не можуть опиратися або сплять. Див.: Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминалогической детерминации. – М., 1984. – С. 169.

складала 10,6 %, то у 2001 р. – 17,0 %¹.

Дослідження неповнолітніх жіночої статі, які відбувають покарання у Чернігівській виправній колонії, свідчить про те, що більше половини засуджених (54,5 %) вчинили насильницькі злочини: вбивства (ст. 115 КК України) – 16,6 %; умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень (ст. 121 КК України) – 7,1 %; зґвалтування (ст. 152 КК України) – 2,4 %; грабіж (ст. 186 КК України) – 28,6 %; розбій (ст. 187 КК України) – 19,0 %; хуліганство (ст. 296 КК України) – 11,9 %².

Агресивність, цинізм, жорстокість все частіше виявляються при вчиненні жінками насильницьких злочинів, вони все частіше стають ініціаторами таких традиційно «чоловічих» злочинів, як вбивство, зґвалтування. Так, за результатами проведеного нами дослідження виявлено, що 1 % жінок беруть участь у зґвалтуванні (до форм участі жінок у такому виді злочину, якщо потерпілою є особа жіночої статі, належать: підбурювання, заманювання, утримання жертви, часто більш благополучної однолітки). Мотиви жінок-злочинниць досить різноманітні: користь, самоствердження, ревності, заздрість, суперництво.

Відносно новими є такі види мотивів насильницької злочинної поведінки неповнолітніх жіночої статі: інструментальна агресія (52 %), ворожа агресія (3 %); захисна агресія (15 %), дезадаптивна агресія (30 %). Збільшення кількості жінок, які беруть участь у вчиненні тяжких злочинів, можна пояснити, з одного боку, активізацією їх соціальної, культурно-дозвільної діяльності, а з іншого – збільшенням кількості неблагополучних жінок, які зловживають алкоголем, ведуть антигромадський та аморальний спосіб життя.

Насильницьку злочинність цілком справедливо називають молодіжною. Результати нашого дослідження свідчать, що більшість насильницьких злочинів, як і раніше, вчиняються особами молодіжного віку.

Нижче наведені узагальнені дані щодо віку злочинців, які вчинили насильницькі злочини³:

¹ Состояние преступности в России за 2001 год. – М., 2002. – С. 18.

² Меркулова В.А. Жінка як суб'єкт злочину: Автореф. дис. ... д.ю.н. (12.00.08). – Одеса, 2002. – С. 17; Перетокина Н.Н. Насильственные преступления, совершаемые несовершеннолетними женского пола: криминологический аспект: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 2002. – С. 17.

³ Злочинність в Україні. Основні показники стану та структури злочинності за 2001-2005 рр.: Стат. зб. – К., 2006; Статистичні дані про стан злочинності в Україні за період 2007-2011 рр. – К.: ДІТ МВС України, 2011. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/>. Така ситуація характерна і для країн колишнього СРСР, див. напр.: Перетокина Н.Н. Насильственные преступления... – С. 17.

Вік / Чоловіки-жінки	Вбивство %	Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень %	Зґвалтування %	Насильницьке задоволення статеві пристрасті неприродним способом %	Примушування до вступу у статевий зв'язок %	Хуліганство %	Розбій %	Грабіж %
Дорослих	86 %	89 %	84 %	87,6 %	100 %	88 %	87 %	76 %
із них: особи віком до 30 років	54 %	62 %	55 %	78,2 %	32,1 %	47 %	59 %	59 %
Неповнолітніх	14 %	11 %	16 %	9,4 %	-	12 %	13 %	24 %
Разом	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Аналогічні дані отримані й іншими дослідниками. Так, у 2000 р. більше половини (50–67 %) вбивств, розбоїв, злочинів у вигляді умисного заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, грабежів, проявів хуліганства, поєданого із насильством, зґвалтувань вчинили особи віком від 19 до 30 років, при цьому понад 50 % із них складають особи до 25 років. Крім того, кожен 4-й грабіж, кожен 7-й розбій, кожен 12-й випадок хуліганства вчиняються неповнолітніми. Серед осіб, які вчинили зґвалтування, найбільшу кримінальну активність мають особи вікової категорії від 16–17 до 29 років¹. Зґвалтування – це яскраво виражений «підлітково-молодіжний» злочин². Результати досліджень українських, білоруських, російських та інших зарубіжних кримінологів свідчать, що 62 % осіб, які вчинили вбивства, перебували у віковій групі від 19 до 35 років³.

Численні дослідження насильницьких форм поведінки неповнолітніх зарубіжними вченими дозволяють дійти висновку, що ранні прояви агресивності як риси особи роблять більш вірогідним вчинення насильства у майбутньому, але чи буде вчинено насильницький злочин, залежить від інших особистісних та середовищних факторів⁴. За даними М.А. Семикіна, приблизно 43 % сексуальних посягань вчинено неповнолітніми, однак найбільш кримінально активними є особи віком від 16 до 17 років (31,8 %). При цьому виділяють три види мотивів: а) особисті мотиви (самоствердження, ревнощі, помста, помста-ревнощі, незадоволеність соціально-економічним статусом); б) сексуальні (пси-

¹ Корчовий М.М. Кримінологічні проблеми боротьби зі зґвалтуваннями, вчинюваними неповнолітніми: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – К., 2000.

² Кримінологія / Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – М., 2002. – С. 441.

³ Агрессия и психическое здоровье. – СПб., 2002. – С. 46.

⁴ Блэкборн Р. Психология криминального поведения. – СПб., 2004. – С. 282.

хофізіологічні); в) фізіологічні. Поміж засуджених неповнолітніх приблизно 29,2 % були членами неформальних підлітково-молодіжних угруповань асоціальної спрямованості¹.

У деяких регіонах України рівень злочинності серед неповнолітніх перевищує відповідний показник серед дорослого населення. Крім того, вчинювані злочинцями, які не досягли повноліття, суспільно небезпечні діяння все частіше набувають форми агресивних, жорстоких насильницьких та корисливо-насильницьких посягань. Про негативні тенденції злочинності неповнолітніх також свідчить збільшення у її структурі злочинів, що визначають сучасну кримінальну ситуацію у країні в цілому (крадіжок, грабежів, розбоїв, вбивств та ін.)².

Варто підкреслити, що підвищена активність молоді у вчиненні злочинів насильницької спрямованості виявляється в особливій жорстокості та непропорційності агресії меті злочинного діяння при вчиненні тяжких насильницьких злочинів. Так, дослідження молодіжної насильницької злочинності, проведені у 2000–2010 рр., також свідчить про зростання ступеня зухвалості, жорстокості та садистських знущань при вчиненні неповнолітніми насильницьких злочинів. При цьому особлива жорстокість становить часто не тільки засіб досягнення злочинної мети, а і самоціль – заподіяння тяжких тілесних ушкоджень потерпілому³.

¹ Мотивами вчинення сексуальних злочинів у 45 % випадків були помста, образа, ненависть, а у 38 % випадків – поведінка неповнолітніх в групі (самоствердження, групова солідарність). На думку автора, сексуальні злочинці називають такі мотиви з метою приховування дійсних психофізіологічних потреб. Корчовий М.М. Кримінологічні проблеми боротьби зі зґвалтуваннями, вчинюваними неповнолітніми: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – К., 2000; Аналогічні відомості наведені й російськими дослідниками. Див.: Семикин М.А. Кримінологические и уголовно-правовые проблемы борьбы с сексуальными посягательствами в отношении несовершеннолетних: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Волгоград, 2004. – С. 16, 19.

² Абросімова Ю.А. Злочинність неповнолітніх та запобігання їй на регіональному рівні: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Дніпропетровськ, 2009. – С. 1, 9-10.

³ Корчовий М.М. Кримінологічні проблеми боротьби зі зґвалтуваннями, вчинюваними неповнолітніми: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – К., 2000. – С. 1, 6-8; Яницька Н.В. Групова корисливо-насильницька злочинність молоді та її попередження: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – К., 2000. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>; Федусик В.В. Жіноча злочинність в Україні: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Одеса, 2001. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>; Корецький С.М. Кримінологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – К., 2003. – С. 4-5; Абросімова Ю.А. Злочинність неповнолітніх та запобігання їй на регіональному рівні: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Дніпропетровськ, 2009. – С. 1, 9-10; Гусак А.П. Кримінологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – К., 2009. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>.

Таке становище інколи пояснюється наявністю у підлітків суб'єктивно значущих та афективно заражених ідей, які займають необґрунтовано велике місце у психіці, оволодівають свідомістю та визначають кримінальні дії. До них належать: метафізична інтоксикація, надцінні інтереси, прихильності, неприязнь, почуття відчуженості, неповноцінності, пошуки свого «Я», ідеї помсти, вбивства. Важливо, що афективна зараженість, одержимість у поєднанні з низькою соціалізованістю підлітків, відсутністю боротьби мотивів полегшують реалізацію жорстких вчинків¹.

Разом із тим, як правильно зазначає В.М. Кудрявцев, «возраст не может быть носителем криминогенных свойств, однако возрастные особенности определенных периодов жизни, например, молодого возраста, на который приходится наибольшее количество сложных жизненных ситуаций и конфликтов, способствуют формированию негативных сдвигов в психологии людей»².

Дослідження мотивів злочинної поведінки неповнолітніх та осіб молодіжного віку, які вчинили насильницькі злочини, свідчить про перевагу останніми роками корисливої мотивації: мотиви невірно зрозумілого почуття товарищескості, групової солідарності все частіше поступаються прагматичним корисливим мотивам, у підлітків все частіше домінують ідеї швидкого збагачення, бажання стати «крутим».

В цілому, як слушно констатує А.І. Долгова, формуванню антигромадської спрямованості особи підлітка та тому, що він стає на злочинний шлях, сприяє така група факторів: перебування у сім'ї, яка не бажає або не вміє виховувати дитину; невдачі у навчальному закладі, конфлікти з педагогами чи з колективом; переорієнтація на дозвільні зв'язки, зближення з особами, що характеризуються аморальною чи кримінальною поведінкою³.

Дослідження інших характеристик злочинця (соціальної активності, наявності роботи, рівня освіти, сімейної сфери, способу життя) також свідчать про перевагу негативних якостей особи насильницького злочинця. Так, за результатами нашого дослідження, переважна більшість злочинців насильницького типу не мали постійної роботи, необхідного рівня освіти, вели антигромадський, паразитичний спосіб життя.

¹ Гусак А.П. Кримінологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – К., 2009. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>; Агрессия и психическое здоровье. – СПб., 2002. – С. 16.

² Личность преступника. – М., 1975. – С. 122.

³ Долгова А.И. Особенности преступности несовершеннолетних // Преступность и дети. Сб. тезисов. – М., 1999. – С. 3-4.

Вищу та незакінчену вищу освіту мали 3,4 % осіб, які вчинили умисні вбивства при обтяжуючих обставинах; середню спеціальну або середню технічну – 15,2%; середню – 65,8%; неповну середню освіту мають 14,8% осіб; освіта була відсутня в 0,8% осіб. Причому, рівень освіти жінок дещо вищий за рівень освіти чоловіків¹.

За даними проведеного нами вивчення матеріалів кримінальних справ, 11,2 % вбивць мали вищу та незакінчену вищу освіту, 4 % хуліганів та 4,5 % осіб, які заподіяли тяжкі тілесні ушкодження, 3,8 % осіб, які вчинили згвалтування, 7 % грабіжників, 6 % розбійників. Майже 70 % засуджених осіб (за вбивства, грабежі, розбої, згвалтування) мали середню освіту, у т. ч. середню спеціальну, поміж хуліганів цей показник сягає 90 %.

Дані щодо освіти злочинців, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, наведені в таблиці.

Освіта	Вбивці	Особи, які умисно заподіяли тяжкі тілесні ушкодження	Гвалтівники	Хулігани	Грабіжники	Розбійники
Вища, неповна вища	11,2 %	4,5 %	3,8 %	4,0 %	7,2 %	6,4 %
Середня, у т.ч. середня спеціальна	55,6 %	66,1 %	68,2 %	90,0 %	69,3 %	54,5 %
Неповна середня	22,2 %	23,0 %	20,0 %	2,2 %	18,4 %	28,1 %
Не встановлено	12,0%	7,4 %	8,0 %	3,8 %	5,1 %	12,0 %
Разом	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Отримані нами в ході дослідження відомості про освіту злочинців суттєво відрізняються від результатів іншого дослідження (2002 р.), згідно з яким особи, котрі не мають загальної середньої освіти, вчиняють до 55 % умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, до 50 % згвал-

¹ Валуїська М.Ю. Кримінологічна характеристика осіб, що вчинили умисні вбивства при обтяжуючих обставинах : Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Х., 2002. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>; Агрессия и психическое здоровье. – СПб., 2002. – С. 16.

тувань, до 60 % хуліганських дій¹.

Кримінологи підкреслювали, що освітній та інтелектуальний рівень злочинців набагато нижчий, ніж у законослухняних громадян. В цілому це дійсно так. Відсутність освіти – один із найбільш потужних факторів десоціалізації особи. Це підтверджує і проведене нами анкетування працівників органів та установи виконання покарань, у т. ч. і медичних закладів, де проходять обстеження особи, які вчинили суспільно небезпечні насильницькі діяння (обмежено осудні, неосудні, осудні).

На думку Н.І. Ветрова, з якою ми повністю згодні, чим вищий рівень освіти індивіда, тим менше можливості для формування у нього антигромадських поглядів, звичок та їх злочинного прояву зовні².

Однак порівняння різних показників щодо рівня освіти засуджених дозволяє дійти висновку про зворотне: рівень освіти не є визначальною характеристикою осіб, які вчиняють насильницькі злочини. Так, показники сучасних корисливо-насильницьких (грабежів, розбоїв, вимагань), що складають близько 30 % в загальній структурі злочинності, та насильницьких злочинів (згвалтувань, умисних вбивств та посягань у вигляді заподіяння тілесних ушкоджень, насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, хуліганства) свідчать про багаторазове збільшення їх кількості за останні сорок років. Вищенаведені показники свідчать про наявність вищої освіти у деякої частки злочинців і середньої – у переважної більшості.

Однак порівняльний аналіз кримінологічних показників тридцятилітньої давності дозволяє констатувати, що осіб, які мають вищу освіту, серед насильницьких злочинців не було взагалі, а кількість злочинців із середньою освітою ледве досягала 20 %³. При цьому зазначимо, що кількісні показники насильницьких злочинів були значно нижчими порівняно із сучасними показниками. Отже, сама по собі наявність чи відсутність освіти не є визначальним фактором формування особи насильницького злочинця та його наступної поведінки. І навпаки, збільшення чисельності освічених злочинців, що спостерігається у цей час (вбивць, гвалтівників, хуліганів, грабіжників, розбійників), повинно було спри-

¹ Кримінология: Учеб. / Под ред. В.Н. Бурлакова. – СПб., 2002. – С. 211.

² Ветров Н.И. Криминологическая характеристика правонарушителей молодежного возраста. – М., 1981. – С. 43-44.

³ Преступность в Украине. Бюллетень законодательства и юридической практики Украины. – К., 1994. — № 2. – С. 22-30; Личность преступника (Уголовно-правовое и криминологическое исследование). – Казань, 1972. – С. 17; Блувштейн Ю.Д. Теоретические вопросы статистического изучения личности преступника (по материалам уголовных дел о грабежах и разбойных нападениях): Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Вильнюс, 1967. – С. 15-16.

чинити різке зниження злочинів насильницької спрямованості, що, звичайно ж, не відповідає дійсності.

На думку М.Ю. Валуйської, Н.В. Яницької, В.В. Федусик, М.І. Ковальова, процес та причини формування антигромадських поглядів, звичок, настанов злочинців є складними, і їх не можна пояснювати наслідком дії будь-якого одного фактора, зокрема, низьким рівнем освіти та культури. Цей чинник може бути (і частіше за все є) однією з умов (поряд з великою кількістю інших факторів) формування антигромадських поглядів, звичок, настанов¹.

Слід зазначити, що результати проведеного нами дослідження не охоплюють усієї сукупності осіб, які вчинили різні насильницькі злочини, наприклад, найманих вбивць. В цілому для таких осіб притаманний більш високий освітній рівень, оскільки багато хто з них є колишніми представниками силових структур та спецпідрозділів, деякі пройшли військову підготовку у «гарячих точках» планети (Афганістані, Чечні, Грузії, Молдові, Іраку, Лівії). Більшість таких осіб мають вищу освіту, є висококласними фахівцями у проведенні силових операцій, відмінно володіють сучасною бойовою зброєю, успішно беруть участь у виконанні таких специфічних завдань, як фізичне усунення державного діяча, політика, підприємця чи іншої впливової особи (випадки фізичного знищення підприємців В. Воробйова, М. Курочкіна, Г. Супруненка, журналіста Г. Гонгадзе та інших є яскравими прикладами «якісної» роботи найманих вбивць). Встановити особу такого злочинця є важким завданням для правоохоронних органів, що ускладнює всебічне дослідження різних характеристик такої особи, а відповідно, й не дозволяє протистояти насильницькій злочинності більш ефективно.

Таким чином, особливістю особи сучасного насильницького злочинця є підвищення її загальноосвітнього рівня, наявність якого дозволяє вчиняти насильницькі злочини більш витончено та технічно «грамотно».

Про підвищення освітнього рівня насильницьких злочинців свідчать результати інших досліджень. Проте відомо, що підвищення рівня освіти автоматично не супроводжується одночасним підвищенням ку-

¹ Валуйська М.Ю. Кримінологічна характеристика осіб, що вчинили умисні вбивства при обтяжуючих обставинах : Автореф. дис.... к.ю.н. (12.00.08). – Х., 2002. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>; Яницька Н.В. Групова корисливо-насильницька злочинність молоді та її попередження: Автореф. дис.... к.ю.н. (12.00.08). – К., 2000. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>; Федусик В.В. Жіноча злочинність в Україні : Автореф. дис.... к.ю.н. (12.00.08). – Одеса, 2001. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>; Ковалев М.И. Исследование образовательного уровня // Советское государство и право. – 1968. – № 2. – С. 92.

льтури, а навпаки, спостерігається моральне падіння¹.

Якщо вплив освіти на особу злочинця та її поведінку до кінця не досліджений, то такий фактор, як наявність чи відсутність роботи є більш наочним показником соціальної позиції злочинця. Можливість заробляти, щоб утримувати себе та свою родину, є необхідною умовою нормального існування сім'ї та обов'язком щодо дітей чи батьків похилого віку. Згідно з результатами нашого дослідження, 35,2 % вбивць, 29,8 % осіб, які нанесли тяжкі тілесні ушкодження, 22,0 % гвалтівників, 25,7 % хуліганів, 65,0 % розбійників, 58,0 % грабіжників, на момент вчинення злочину не мали роботи.

Нижче наведені дані соціальної зайнятості злочинців:

Злочин / Зайнятість осіб, які вчинили злочини	Умисне вбивство та замах	Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень	Згвалтування та замах	Хуліганство	Розбій	Грабіж
Працюючі	42,0 %	41,2 %	53,0 %	34,0 %	24,0 %	20,0 %
Непрацюючі	35,2 %	29,8 %	22,0 %	25,7 %	65,0 %	58,0 %
Студенти та учні	3 %	11,0 %	12,0 %	9,0 %	5,0 %	16,0 %
Не встановлено	19,8 %	18,0 %	13,0 %	31,3 %	6,0 %	6,0 %
Разом	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Відсутність постійного місця роботи, з одного боку, позбавляє людину та її близьких матеріальних засобів існування, сприяє виробленню звичної паразитично-пасивної життєвої позиції, а з іншого, на думку Н.І. Ветрова, «выводит из сферы социального контроля и позитивных связей в коллективе»², що, у свою чергу, може свідчити про формування стійкої антигромадської настанови особи.

Існує також думка, що для насильницької злочинності більшою мірою, ніж для інших видів злочинності, характерним є те, що насильницькі злочини частіше вчиняються особами, які перебувають на більш низькому соціальному шаблі³.

Трудова незайнятість робить уразливою цю категорію осіб і у сімейному житті. У переважній більшості насильницьких злочинців було виявлено неблагополуччя у сімейній сфері: 85 % вбивць, 77 % грабіж-

¹ Карпец И.И. Преступность: иллюзии и реальность. – М., 1992. – С. 196.

² Ветров Н.И. Криминологическая характеристика правонарушителей молодежного возраста. – М., 1981. – С. 49.

³ Криминология: Словарь-справочник. – М., 1998. – С. 161.

ОСОБА НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ

ників, 67 % розбійників, 61 % осіб, які заподіяли тяжкі тілесні ушкодження, 57 % хуліганів були неодружені або розлучені.

Дані щодо сімейного стану засуджених за тяжкі насильницькі злочини наведені нижче.

Вид злочину / Особи, які вчинили злочини	Умисне вбивство та замах	Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень	Згвалтування та замах	Хуліганство	Розбій	Грабіж
Неодружені та незаміжні, розлучені	85,0 %	61,2 %	53,0 %	57,0 %	67,0 %	77,0 %
Перебувають у шлюбі чи шлюбних відносинах	15,0 %	34,8 %	41 %	31,9 %	27,6 %	23,0 %
Не встановлено	-	4,0 %	6,0 %	11,1 %	5,4 %	-
Разом	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Злочинці, які перебували у шлюбі, також мали несприятливу сімейну атмосферу. Становище багатьох із них ускладнювалося незадовільними житловими умовами, низьким рівнем матеріального достатку, нездоровим морально-психологічним кліматом в родині, що, у свою чергу, призводило до численних сімейних конфліктів, протиправної та аморальної поведінки¹. Крім того, велика кількість злочинців були не в змозі утримувати родину, значна їх частка зловживала алкоголем.

Кримінологами завжди підкреслювався зв'язок між вживанням алкоголю та збільшенням кількості злочинів. За результатами нашого дослідження, більшість насильницьких злочинів вчинено злочинцями у стані алкогольного сп'яніння (див. таблицю).

¹ Гумін О.М. Кримінально-насильницька поведінка проти особи: Монографія. – Львів: Льв.ДУВС, 2009. – С.150-151; Кузнецов В.А., Трофимов С.В. Причини протиправних, совершаемых на почве семейно-бытовых отношений, и способствующие им условия // Труды Всесоюзного НИИ МВД СССР. – М., 1981. – № 59. – С. 64.

Злочинці / Стан злочинця в момент вчи- нення злочину	Особи, які вчинили умисне вбивство чи замах	Особи, які умисно заподіяли тяжкі ті- лесні ушкодження	Гвалтів-ики	Хулігани	Розбій-ики	Грабїж-ики
Алкогольне сп'яніння	65,8 %	75,3 %	61,0 %	71,9 %	45,1 %	34,3 %
Наркотичне сп'яніння	9,2 %	6,1 %	5,3 %	3,1 %	7,4 %	-
У тверезому стані	20,1 %	15,3 %	24,3 %	16,4 %	40,1 %	52,0 %
Не встановлено	4,9 %	3,3 %	9,4 %	8,6 %	7,4 %	13,7 %
Разом	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Аналогічні дані отримані і в ході проведених нами досліджень в межах лише однієї області. Так, отримані такі відомості: в стані алкогольного та наркотичного сп'яніння вчиняються 76-80 % умисних вбивств та посягань у вигляді заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, 75 % згвалтувань, 70 % хуліганських дій. Наведені дані підтверджуються лікуванням таких осіб від алкоголізму або серйозними змінами у їхній психіці, встановленими психіатрами¹. У 2001-2008 р. у стані алкогольного сп'яніння було вчинено: 75,3 % злочинів у вигляді заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, 71,9 % хуліганських дій, 65,8 % умисних вбивств (за ст. 115 КК України), 39,7 % грабежів та розбоїв².

Кримінологи неодноразово зазначали про вплив біологічних факторів на злочинну поведінку особи, хоча й підкреслювали зв'язок цього впливу з іншими факторами.

Так, Ю.М. Антонян та С.В. Бородін констатують, що вчинення тяжких насильницьких злочинів (вбивств, посягань у вигляді заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, згвалтувань, грабежів, розбоїв) притаманно для осіб із психічними аномаліями. Більше половини осіб, які вчини-

¹ За даними МОЗ України та відомостями про осіб, які проходили лікування в ПНД м. Дніпропетровська від алкоголізму та наркоманії, за 2000-2008 рр.; Результати проведеного нами анкетування засуджених за насильницькі злочини, які відбувають покарання в УВП закритого типу Державного департаменту України з виконання покарань у 2006-2009 рр.; Див. також: Злочинність в Україні. Основні показники стану та структури злочинності за 2001-2005 рр.: Стат. зб. – К., 2006.

² Там само.

ли такі злочини, мають різні психічні аномалії: алкоголіків більше серед тих, хто вчинив тяжкі насильницькі злочини (розбій, грабіж, хуліганство); психопатів, осіб з залишковими явищами черепно-мозкових травм та хворих на органічні захворювання центральної нервової системи – серед тих, хто вчинив вбивство, хуліганство, згвалтування, грабіж та розбій; для олігофренів характерно вчинення згвалтування та хуліганства; для епілептиків та шизофреніків – вбивства та хуліганства; для наркоманів – вбивства, хуліганства та крадіжки¹.

Згідно з даними проведеного у 2003–2008 рр. кримінологічного дослідження осіб, засуджених до позбавлення волі, які вчинили грабежі та розбої, 22 % грабіжників та 19 % розбійників мали інвалідність або тяжкі хронічні захворювання, такі як СНІД, туберкульоз². Про високий ступінь суспільної небезпеки осіб, які вчинили насильницькі злочини, свідчить і наявність судимості. У 2001 р. серед тих, хто відбував покарання в установах виконання покарань закритого типу, 55 % злочинів у вигляді заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, 52 % хуліганських дій, 51 % умисних вбивств, 49 % розбоїв, 35 % згвалтувань, 34 % грабежів вчинено особами, які раніше були засуджені, питома вага їх рецидиву складає менше 20 %. Дані, наведені О.М. Гуміним, підтверджують той факт, що більшість осіб, які вчинили насильницькі злочини, пов'язані із заподіянням фізичної шкоди потерпілому, мали судимість (70 %)³. Але характер такої судимості він не уточнює.

Проведене нами дослідження дозволяє дійти висновку про стійкість

¹ У осіб, які вчинили тяжкі насильницькі злочини, частіше за все зустрічаються такі аномалії: психопатії та психічні стани – 33 %; органічні ураження центральної нервової системи – 19 %; забій головного мозку – 18 %; хронічний алкоголізм – 17 %. В цілому серед вбивць особи із психічними аномаліями складають більше 70 %. Див.: Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступность и психические аномалии. – М., 1987. – С.56-57; Гомонов Н.Д. Особенности противоправного поведения лиц с психическими девиациями (криминологическое исследование). – СПб., 2000. – С. 105-106; Гомонов Н.Д. Криминологические аспекты противоправного поведения лиц с психическими девиациями: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – СПб., 1999. – С. 4-8.

² Звіти про кількість, склад, і переміщення осіб, взятих під варту і засуджених, які утримуються в слідчих ізоляторах (тюрмах) Державного департаменту України з питань виконання покарань за 2001-2006 рр. Державна статистична звітність. Форма № 17-УВП. Затверджена наказом Держкомстату України від 07.12.1999 р. № 400. – К. : ДДУПВП, 2006; Звіт про кількість УВП, наявність, рух та склад засуджених в ДДУПВП на 17.07.2007 р. Статистична звітність. Форма № 8-УВП (зведена піврічна). – К. : ДДУПВП, 2007; ЗВІТ про кількість УВП, наявність, рух та склад засуджених в Державному департаменті України з питань виконання покарань на 17.01.2008 р. Статистична звітність. Форма № 8-УВП (зведена піврічна). – К.: ДДУПВП, 2008.

³ Гумін О.М. Кримінально-насильницька поведінка проти особи: Монографія. – Львів : Льв.ДУВС, 2009. – С.156.

несприятливої тенденції сучасної насильницької злочинності: усе більша кількість осіб, які вчинили тяжкі насильницькі злочини, вчиняють їх повторно. Це свідчить про позицію злочинця, його настанову, що міцно закріпилася, злочинну діяльність. При цьому спостерігається така закономірність: чим більш тяжким є насильницьке посягання, тим більш імовірно, що його було вчинено рецидивістом.

У таблиці наведені дані щодо судимості осіб, які вчинили насильницькі злочини.

Злочинці / Судимість	Особи, які вчинили умисне вбивство та замах	Особи, які умисно заповдіяли тяжкі тілесні ушкодження	Гвалтівники	Хулігани	Розбійники	Грабійники
Раніше засуджені	74,0%	57,1 %	62,0 %	34,0 %	53,0 %	48,0 %
Не засуджені раніше	26,0 %	43,9 %	42,0 %	55,9 %	47,0 %	52,0 %
Не встановлено	-	-	-	9,1 %	-	-
Разом	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Особливу занепокоєність викликає озброєність осіб, які вчиняють насильницькі злочини. Наявність зброї в руках злочинця (вбивці, розбійника та ін.) практично не залишає шансів для потерпілого уникнути насильства. Так, при вчиненні вбивств у 36 % випадків злочинцем застосовувалася вогнепальна зброя, у 32 % – холодна зброя, у 14 % – предмети, що використовувалися як зброя. При цьому необхідно зазначити, що у 80-і рр. минулого століття при вчиненні таких вбивств переважали сімейно-побутові мотиви – помста, заздрість, ревності, подружня невірність (75 %), на корисливі мотиви припадало 20 %, на інші – 5 %, однак починаючи з середини 90-х рр. перший із перелічених показників зменшився до 58 % за рахунок збільшення частки корисливих мотивів вбивства.

Важливим кримінологічним показником є вчинення злочину у групі. Стійкі злочинні групи, створювані спеціально для вчинення насильницьких злочинів, зустрічаються дуже рідко. На думку працівників карного розшуку, в одному районі таких груп створюється кожного року від 6 до 15 (у сільській та міській місцевості відповідно). Виключення становлять бандитські чи інші організовані формування, що складаються, як правило, для здійснення різноманітної злочинної діяльності.

Проте у групі (як правило, це 2-3 особи), як свідчить наше дослідження, вчиняються близько 24,3 % умисних вбивств, 31,0 % посягань у вигляді заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, 48,3 % згвалтувань і 39,5 % хуліганських дій. Значна частка групових згвалтувань та проявів хуліганства припадає на молодь, що пояснюється її соціально-психологічними характеристиками¹.

За даними нашого дослідження, кількість осіб, які вчинили тяжкі насильницькі злочини у групі, за останні роки зростає.

Злочинці / Кількість осіб	Особи, які вчинили умисне вбивство та замах	Особи, які заподіяли тяжкі тілесні ушко- дження	Гвалтівники	Хулігани	Розбійники	Грабжники
Однією особою	75,7 %	69,0 %	51,7 %	60,5 %	31,8 %	42,6 %
Групою осіб, у т.ч. організованою	24,3 %	31,0 %	48,3 %	39,5 %	68,2 %	57,4 %
Разом	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Характеризуючи неповнолітніх, які входили до угруповань для вчинення насильницьких злочинів, Е.П. Побегайло підкреслював, що вони мають специфічну агресивно-насильницьку стійку спрямованість поведінки². Типовими рисами такої особи є: крайній егоцентризм, озлобленість, агресивність, жорстокість. Акти насильства для них є звичним стереотипом поведінки³. За останні 15–20 років кількість корисливо-

¹ Криминология: Учеб. / Под. ред. В.Н. Бурлакова. – СПб., 2002. – С. 213. Дослідження російських вчених, проведені у 1990 р., свідчать, що більше 70 % згвалтувань були вчинені групою (переважно неповнолітніми). Див.: Антонян Ю.М. Голубев В.П., Кудряков Ю.Н. Изнасилования: причины и предупреждение. – М., 1990. – С. 31.

² Побегайло Э.Ф. Деятельность органов внутренних дел по борьбе с тяжкими насильственными преступлениями. – М., 1985. – С. 7.

³ Гусак А.П. Криминологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – К., 2009. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>; Яницька Н.В. Групова корисливо-насильницька злочинність молоді та її попередження: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – К., 2000. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>; Корецький С.М. Криминологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – К., 2003. – С. 4-6; Абросімова Ю.А. Злочинність неповнолітніх та запобігання їй на регіональному рівні: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Дніпропетровськ, 2009. – С. 9-11.

насильницьких злочинів у загальній структурі злочинності складає стабільно 56–60 %.

У ході дослідження нами було виявлено таку закономірність: чим більш тяжкий злочин вчиняється молодією людиною, тим більш імовірним є те, що він буде вчинений саме у групі. Для неповнолітніх та осіб молодіжного віку підтримка групи, з одного боку, надає впевненості у своїх силах, посилює результативність злочинного наміру, а з іншого – знімає вину за вчинене, психологічно «мінімізує» почуття відповідальності, сприяє переконаності у безкарності.

Дослідження кримінологічних характеристик особи сучасного насильницького злочинця молодіжного віку дозволяють сконструювати її соціально-кримінологічний портрет: це молода людина 14–28 років із неблагополучної сім'ї, має середню освіту, не працює, неодружена, веде антигромадський, паразитичний спосіб життя, має стійку антисоціальну настанову та орієнтована на кримінальний спосіб життя, надає перевагу груповій формі насильницьких посягань; особи старшого віку (29–47 років) відрізняються тим, що більшість із них одружені, працюють, але так само характеризуються антигромадським способом життя зі стійкими антисоціальними настановами.

Нижче наведені основні кримінологічні риси особи сучасного насильницького злочинця.

	Ознаки	Традиційні риси	Сучасні риси
Особа			
1.	Соціальний статус	Більшу частку складають особи із суттєво зниженим соціальним статусом або із неблагополучних верств населення (бомжі, алкоголіки, непрацюючі, без коштів для існування, представники «соціального дна»), підлітки із неблагополучних сімей, діти батьків, позбавлених батьківських прав	Збільшення кількості осіб із зовні соціально позитивним статусом, які мають вищу освіту, навчаються та працюють. Поява насильницьких злочинців у таких соціальних групах: - «нові українці»; - сімейні насильники із службовців та інтелігенції; - студенти вищих навчальних закладів; - діти високопосадовців
		Соціальна однорідність осіб, які вчиняють насильницькі злочини	Соціальна неоднорідність осіб, які вчиняють насильницькі злочини, значна диференціація як членів групи, так і в ряді випадків: простих виконавців та високопосадовців-замовників і організаторів злочину
	Соціальні зв'язки	Підтримуються, в основному, з особами свого кола	Мають впливових покровителів серед високопосадовчих чинов-

ОСОБА НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ

			ників (зокрема, авторитетних діячів, політиків, інших представників місцевих та центральних органів влади)
2.	Професійний статус та трудова зайнятість	Представники малокваліфікованих та низькооплачуваних професій (звідси походження терміну «злочинність бідних»): - робітники; - вантажники; - працівники комунальних служб (двірники, сантехніки, сторожі); - особи без постійних джерел заробітку; - бомжі. Частка безробітних серед осіб, які вчинили насильницькі злочини, відносно законослухняних громадян є невисокою – це пояснюється політикою держави, що забороняє дармоїдство	Поява серед загальної кількості насильницьких злочинців осіб, які є представниками професій, що раніше вважалися престижними, вихідці із соціально благополучних верств населення: - колишні спортсмени, міліціонери, військовослужбовці, представники спецпідрозділів; - політики (замовники та організатори політичних вбивств на замовлення); - підприємці (усунення конкурентів). Значне зниження соціальної активності осіб: більшість засуджених насильницьких злочинців офіційно не працюють і не мають коштів для існування
3.	Сімейний статус	Загальна кількість неодружених та розлучених несуттєво перевищує аналогічні показники у благополучних громадян	Суттєве збільшення осіб, які не перебувають у шлюбі, або розлучених. Зниження антикриміногенного впливу сім'ї на злочинців, які не мають сім'ї
4.	Стан здоров'я	Більшість осіб, які вчинили насильницькі злочини, є алкоголіками та побутовими п'яницями	- різке збільшення осіб, які страждають на алкогольну залежність; - поява злочинців-наркоманів; - значне збільшення кількості злочинців, які мають психічні та психопатичні відхилення
5.	Судимість	Загальна кількість засуджених насильницьких злочинців, які раніше мали судимість, не перевищувало кількість осіб, які вперше вчинили злочин. Більш висока злочинна кваліфікація (декілька судимостей) була характерною, в основному, для дорослих злочинців і якісно відрізнялася від аналогічних показників молодих злочинців	Більше половини осіб, засуджених за тяжкі насильницькі злочини, раніше мали судимість. Збільшення числа судимостей серед осіб молодіжного віку. Серед осіб, які мають психічні відхилення у межах осудності рецидив складає 95-98%
Злочин			
6.	Спосіб вчинення злочину, техні-	Переважання примітивних способів, що не потребують спеціальних знань, навичок та умінь.	Збільшення частки професійної злочинної діяльності для вирішення різноманітних проблем

	чна оснаще- ність, озбро- єність	Злочинець озброєний примітив- ною зброєю (мисливською руш- ницею, обрізом, ножем, предме- тами господарсько-побутового призначення, підручними предме- тами). Злочинна діяльність здійснюється тільки в межах своєї спеціалізації, або спостерігається відсутність спеціалізації	(усунення конкурентів у підпри- ємницькій діяльності, здобуван- ня надприбутків, вирішення полі- тичних розбіжностей, заляку- вання конкурентів). Злочинець використовує сучас- ну бойову зброю (до супутнико- вих систем зв'язку). Професіональна спеціалізація, легкий перехід (вихід) за межі спеціалізації, безперешкодний перехід від простих форм зло- чину до більш складних, від менш тяжких – до більш тяжких
7.	Характер злочинів	Кількісні показники умисних та ситуативних насильницьких зло- чинів є відносно рівними. Злочин вчиняється в умовах неочевидно- сті (у темний час доби, у малолю- дних місцях тощо)	Перевага умисних, добре сплан- ованих, часто збройних зло- чинних акцій, технічно відпра- цьованих («контрольний пост- ріл», залишення зброї на місці вчинення злочину при вбивствах на замовлення). Зухвало відкри- тий характер злочинної діяльно- сті: у денний час доби, у багато- людних місцях, на складні об'єкти (автомобілі, квартири, офіси)
8.	Мотив вчи- нення зло- чину	Наявність традиційних мотивів: корисливих та особистого харак- теру (помста, ревності, заздрість, неприятні стосунки, гнів). Незна- чна частка: - мало мотивованих та «безмотив- них» злочинів; - злочинів, вчинених на зразок «насильство заради насильства».	Збільшення частки «безмотив- них» та полімотивованих наси- льницьких злочинних посягань. Перевага двох провідних моти- вів: користь і задоволення пот- реби у насильстві та садизмі.

3.2. Структура особи насильницького злочинця

Вивчати особу злочинця, як і особистість взагалі, не можна без застосування системно-структурного підходу. Визнання особи єдиною цілісною системою, у якій всі елементи взаємопереплетені, взаємопов'язані та взаємозалежні, не забороняє нам використати умовне відокремлення певних груп характеристик особи насильницького злочинця з метою поглибленого їх аналізу і пояснення. Труднощі подібного аналізу і подальшого синтезу особи насильницького злочинця полягає у тому, що взаємодіють як криміногенні, так і антикриміногенні риси, ко-

трі дуже тісно пов'язані не лише із внутрішніми психологічними особливостями, але й з навколишнім середовищем, соціумом.

Інтерес для нас становлять не просто всі риси й характеристики особистості насильницького злочинця загалом, а лише ті, що мають певне криміногенне значення. Для їх системного вивчення й необхідний осмислений плановий модельний підхід, що неможливий без визначення структури досліджуваного об'єкта, у нашому випадку, особистості насильницького злочинця.

У вітчизняній і зарубіжній кримінології та юридичній психології пропонувалися й пропонуються різні схеми побудови особи (особистості) злочинця. Так, у структурі виділяли дві великі підструктури: біологічно обумовлену й соціально обумовлену. Такий поділ викликав критику, очевидно, не зовсім справедливую з огляду на те, що під особистістю розумілося тільки соціальне. А.В. Петровський щодо цього вірно зауважував, що біологічне існує в особистості у перетвореній формі як соціальне¹.

Структура особистості (лат. *structura* – розташування, порядок) в психології визначається як тип організації, співвідпорядкування якостей особистості. У самому загальному вигляді розрізняють особистості цільні, гармонійні або зрілі та особистості аномальні, дисгармонійні у тому чи іншому відношенні (акцентуїровані особистості, психопатичні особистості). Часто даним терміном різні автори визначають суму або групи особистісних якостей². Зважаючи на те, що тлумачення особи злочинця ґрунтується на психологічному вивзначенні особистості (особи) та її структури, існують різні їх авторські визначення, використовувани в сучасній психологічній науці.

Щоб зрозуміти, що таке структура особи (у т. ч. й особи насильницького злочинця), звернемося до тлумачення цього поняття В.Н. М'ясищевим: «Структурная характеристика освещает нам человека со стороны его цельности или расщеплённости, последовательности или противоречивости, устойчивости или изменчивости, глубины или поверхности, преобладания или относительной недостаточности тех или иных психических функций»³. Можна визначити структуру особи насильницького злочинця (ґрунтуючись на вченні К.К. Платонова⁴) як об'єктивно існуючу взаємодію реально існуючого психічного явища, узятого за ціле, а також реально існуючих його підструктур, елементів і

¹ Аверин В.А. Психология личности. – СПб., 1999. – С. 18.

² Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zhmurov.com/word/>

³ М'ясищев В.Н. Личность и невроты. – М., 1960. – С. 36.

⁴ Платонов К.К. Концепция структуры личности // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб., 2000. – С. 120.

їх всебічних зв'язків.

Структура особи насильницького злочинця може розглядатися в статичній й динамічній, хоча саме поняття статичності досить умовно й існує в уявних часових проміжках. Реальна лише динаміка. Виходячи із цього, особистість насильницького злочинця являє собою систему, що постійно змінюється, розвивається. Якщо динаміка збігається із прогресивним розвитком особистості, то результатом може бути збереження й поліпшення конструкції. При соціальній, біологічній або психологічній деградації особистості насильницького злочинця спостерігається погіршення взаємодії її елементів.

Розглянемо підходи до розуміння структури особистості різнопланових вчених-психологів, що можуть бути застосовані, на наш погляд, і для аналізу особистості насильницького злочинця. За твердженням А.Ф. Лазурського, структура особистості являє собою єдність ендосихіки та екзосихіки. Під ендосихікою він розуміє внутрішній механізм особистісної психіки, що виявляє себе в таких психічних функціях, якими є пам'ять, увага, міркування й мислення, імпульсивність, емоційність, волізм – іншими словами, в розумових здібностях особи, її темпераменті, характері. Він вважав ці елементи структури вродженими й такими, що становлять складову основу особистості¹. На нашу думку, негативна деформованість цих елементів несе криміногенний заряд і є центром особистості насильницького злочинця.

Екзосихіка являє собою відношення особистості (у нашому випадку – особистості насильницького злочинця) до зовнішнього середовища і його об'єктів. Екзосихічні прояви відбивають на собі умови, що оточують людину². Щодо кримінальної особистості насильницького злочинця, то нерозвинені мислення та уява, низькі розумові здібності, підвищена чутливість у міжособистісних стосунках, гіпертрофована імпульсивність при впливі криміногенних зовнішніх умов визначають підвищену ймовірність вчинення злочину. Згідно з концепцією А.Ф. Лазурського³ до структури особистості насильницького злочинця можна включити, на нашу думку, і такі ознаки, що впливають на криміногенність особистості, а саме:

1. Багатство особистості, що означає загальну кількість психічної продукції, що проявляється зовні достатком, розмаїтістю й складністю (або навпаки, примітивністю, бідністю, одноманітністю) окремих психічних проявів.

¹ Лазурский А.Ф. Очерк науки о характерах. – М., 1995. – С. 75.

² Там само. – С. 80.

³ Там само. – С. 135.

2. Сила, яскравість, інтенсивність окремих психічних проявів. Чим сильніші вони, тим більше можливостей для підвищення психічного рівня й навпаки.

3. Свідомість та ідейність психічних проявів. Чим нижча духовна організація людини, тим менш багатим та інтенсивним щиросердним життям вона живе. У такому випадку особа стикається з труднощами у виробленні нормальної системи принципів – моральних, соціальних тощо.

4. Координація психічних елементів, що становлять у своїй сукупності людську особистість. Чим вищою є тенденція до координації й інтеграції, тим вищим – рівень психічного розвитку й навпаки.

Розвиваючи ідеї А.Ф. Лазурського, В.Н. М'ясищев розглядав структуру особистості як психологічне відношення, із якого випливають всі її інші характеристики, й не відзначав окремих складових. У структурі відносин вчений вирізняє емоційну, когнітивну (пізнавальну) і конативну (поведінкову) сторони. За твердженням В.Н. М'ясищева, кожна сторона відносин визначається характером життєвої взаємодії особи з навколишнім середовищем і людьми, що включає у себе різні моменти від обміну речами до ідейного спілкування¹.

Емоційний компонент сприяє формуванню емоційного ставлення особистості насильницького злочинця до об'єктів середовища, інших осіб і самої себе. Пізнавальний (оціночний) компонент сприяє сприйняттю та оцінці (усвідомленню, розумінню, поясненню) об'єктів середовища, людей і самої себе. Поведінковий (конативний) компонент сприяє здійсненню вибору стратегій і тактик поведінки особи стосовно значущого (цінного) для неї об'єкта чи об'єктів середовища, інших осіб і самої себе.

Специфіка цих сторін відносин в особистості насильницького злочинця має значення для формування рішучості та готовності особи до вчинення протизаконного кримінально караного насильства.

Аналізуючи погляди А.Г. Ковальова, слід зазначити, що структуру особистості він зображував у вигляді інтегрального утворення психологічних: 1) процесів; 2) станів; 3) властивостей. На його думку, фундамент особистості становлять психологічні процеси. Такі процеси утворюють психічні стани, що визначають функціональний рівень психічної діяльності. Стани властиві особистості, що формується. Психічні властивості – більш широке структурне утворення, що складається із психологічних процесів, котрі функціонують на тлі психічних станів. Для

¹ М'ясищев В.Н. Личность и неврозы. – М., 1960. – С. 90; Аверин В.А. Психология личности. – СПб., 1999. – С. 23.

психологічних властивостей характерний відносно постійний, стійкий рівень активності, притаманний окремій особистості. У ході дозрівання психологічні властивості певним чином поєднуються одна із одною і утворюють складні структури. Як свідчить проведене дослідження, особи, засуджені за вчинення насильницьких злочинів, характеризуються збудженим ставленням до будь-яких подій, навіть незначна проблемна ситуація (не вистачило хліба в їдальні; випадково зачепили або штовхнули тощо) викликає неадекватну, гостру агресивну реакцію. Вживання алкоголю значно посилює ступінь агресії. Інтерв'ювання працівників установ виконання покарань (оперативних працівників, психологів, молодших інспекторів) підтвердило нашу думку щодо неадекватності реакції на незначні подразники з боку засуджених за вчинення злочинів, передбачених ст.ст. 115 ч. 2, 121, 152, 153, 296 КК України. І навіть правомірні вимоги адміністрації сприймаються ними ворожо. Протягом перших 3-х років відбування покарання у виді позбавлення волі близько 80 % таких засуджених (як правило, за вироком суду їм призначено 10-ть і більше років позбавлення волі) потрапляють у штрафний ізолятор чи приміщення камерного типу за дисциплінарні проступки 1 раз на 2-3 місяці. Після відбуття перших 3-х років покарання агресивність дещо зменшується, і дисциплінарні стягнення накладаються удвічі рідше.

А.Г. Ковальов відзначив такі структурні групи властивостей в особистості: темперамент (система природних властивостей людини), спрямованість (система потреб, інтересів та ідеалів), здібності (інтелектуальні, вольові та емоційні властивості), характер (система відносин і способів поведінки)¹. Пізніше він у структурі особистості виділив 5-ть елементів: 1) спрямованість; 2) здібності; 3) характер; 4) система керування, що позначена поняттям «Я»; 5) психічні процеси². Зрозуміло, ці елементи присутні і в особистості насильницького злочинця.

Погляди іншого відомого психолога, В.С. Мерліна, на структуру особистості полягають у тому, що він розглядав її не як систему різних компонентів психічних властивостей, зазначених А.Г. Ковальовим. Цей автор представив структуру особистості у вигляді багаторівневої системи взаємних зв'язків і організації властивостей (рис) особистості, що утворюють симптомокомплекси особистості (тобто імовірнісні зв'язки між властивостями особистості). У кримінології, як і в інших науках, що вивчають особу, традиційно виділяють біологічні й соціальні начала, зв'язок між якими розглядають як однозначний. В.С. Мерлін першим обґрунтував більш складні види зв'язків, а саме: інваріантні функ-

¹ Ковалев А.Г. Психология личности. – М., 1970. – С. 199-203.

² Общая психология. – М., 1981. – С. 185-196.

ціональні залежності всередині самих підсистем і велика кількість багатозначних зв'язків між різнорівневими властивостями. Крім того, він відокремив складну ієрархію підсистем інтегральної індивідуальності усередині біологічного й соціального. У підсумку цьому вченому вдалося об'єднати закономірності, що раніше розглядалися ізольовано.

Між різними рівнями організації завжди існують ланки, що є посередниками, і завдання інтегрального дослідження полягає у встановленні процесу опосередкування властивостей одного рівня властивостями іншого й визначенні, як ці опосередкування змінюються в процесі онтогенезу. Поєднання цих 2-х принципів – великої кількості багатозначних зв'язків та ієрархічної організації дозволило В.С. Мерліну створити власну динамічну структуру особистості, що складається із таких систем:

1. Система індивідуальних властивостей організму, що утворюють підсистеми: а) біохімічні; б) загальносоматичні; в) нейродинамічні (властивості нервової системи).

2. Система індивідуальних психічних властивостей з підсистемами: а) психодинамічних властивостей (властивостей темпераменту); б) психічних властивостей особистості.

3. Система соціально-психологічних індивідуальних властивостей з підсистемами: а) соціальних ролей, що виконуються в групі і колективі; б) соціальних ролей, що виконуються в соціально-історичних спільнотах.

Процес розвитку особистості виражається у збільшенні зв'язків між властивостями, що належать до різних рівнів організації індивідуальності, і у збільшенні тенденції великої багатозначності цих зв'язків¹.

К.К. Платонов, який реалізував ідеї структурного підходу до розуміння особистості, розглядає останню як структуру, що розвивається в часі, котра змінює склад компонентів, які входять до неї, і зв'язки між ними, зберігає свою функцію. Підставами відокремлення підструктур К.К. Платонов вважає такі: відношення біологічного й соціального, уродженого й придбаного, процесуального й змістовного; внутрішня близькість рис особистості, що входять у кожну підструктуру; наявність у кожної підструктури свого особливого, основного для неї інструмента формування (виховання, навчання, тренування, вправлення); об'єктивно існуюча ієрархічна залежність підструктур; історичні критерії, що використовуються для сутнісного розуміння особистості: особистість як сума психічних властивостей, особистість як досвід люди-

¹ Аверин В.А. Психология личности. – СПб., 1999. – С. 27-28; Мерлин В.С. Психология индивидуальности. – М.; Воронеж, 1996. – С. 24-27; Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. – М., 1986. – С. 12-22.

ни, біологізація особистості, соціологізація особистості¹. З огляду на названі підстави він виділив такі підструктури: 1) підструктура спрямованості; 2) підструктура досвіду; 3) підструктура психічних форм відображення; 4) підструктура темпераменту та інших біологічно обумовлених властивостей².

На нашу думку, слід все ж таки уточнити, що, незважаючи на розмаїтість структурних підходів, всі наведені підструктурні групи рис особистості наповнюються певним внутрішнім змістом і можуть мати кримінальну спрямованість. Високим рівнем абстрактності відрізняється структура особистості, вироблена А.Н. Леонтьєвим, яку він визначає як відносно стійку конфігурацію «главных, внутри себя иерархизированных, мотивационных линий»³. Зважаючи на це А.Н. Леонтьєв виділив такі елементи структури особистості: 1) широту зв'язків особи зі світом (за допомогою її діяльностей); 2) ступінь ієрархізованості цих зв'язків, перетворених в ієрархію змістоутворюючих мотивів (мотивів-цілей); 3) загальну структуру цих зв'язків, більш точно, мотивів-цілей.

Особистісний зміст теорії А.Н. Леонтьєва покладено в основу підходу до пояснення особистості насильницького злочинця.

Видатний психолог С.Л. Рубінштейн, досліджуючи особистість, визначив 3-и основні питання, відповіді на які дозволяють скласти психологічний портрет особи: 1) чого хоче особа, що для неї є привабливим, до чого вона прагне? Це питання про спрямованість, настанови й тенденції, потреби, інтереси та ідеали; 2) що може особистість? Це питання про здатності, про дарування людини, про її обдарованість; 3) що особистість являє собою, що із її тенденцій і настанов увійшло до неї в плоть і кров та закріпилося як стрижневі особливості особистості? Це питання про характер.

Відокремлення цих аспектів психічного вигляду особистості дозволило С.Л. Рубінштейну підкреслити, що вони взаємозалежні й взаємообумовлені і в конкретній діяльності сплетені в єдине ціле. Спрямованість особистості, її настанови породжують в однорідних ситуаціях певні вчинки, переходять згодом у характер і закріплюються в ньому у вигляді властивостей⁴.

Підкреслюючи прикладний характер цієї теорії, зазначимо, що відповіді на основні змістовні питання щодо криміногенної особистості

¹ Платонов К.К. Концепция структуры личности // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб., 2000. – С. 126-127.

² Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М., 1986.

³ Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1977.

⁴ Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб., 2000. – С. 75.

дозволять багато в чому зрозуміти її сутність.

На основі психологічних особливостей і конкретно-соціальних умов формування особистості створив концепцію структури особистості В.Я. Ядов. Головним критерієм відокремлення підструктур (компонентів структури) в цій теорії стали настановні (диспозитарні) механізми регуляції соціального веління особистості. Відповідно до них дослідник виділяє:

1. Елементарні фіксовані настанови (найнижчий рівень), котрі формуються на основі потреб фізичного існування і найпростіших предметних ситуацій.

2. Соціально фіксовані настанови. Основними факторами їх утворення є соціальні потреби, пов'язані із включенням особистості в первинні групи й відповідні їм соціальні ситуації.

3. Загальна (домінуюча) спрямованість інтересів особистості, що формується на основі більш високих соціальних потреб і являє собою схильність до ідентифікації з тією або іншою сферою соціальної діяльності.

4. Система ціннісних орієнтацій (вищий рівень), спрямована на цілі життєдіяльності й засоби їх досягнення. Вона формується на основі вищих соціальних потреб (потреба включення в соціальне середовище) і відповідно до способу життя, у якому можуть бути реалізовані соціальні та індивідуальні цінності особистості.

Складові та рівні такої системи не ізольовані одна від одної. Скоріше вони щільно взаємодіють між собою. З огляду на це В.А. Ядов зауважує, що механізм такої взаємодії варто розглядати як механізм мотивації, що забезпечує доцільне керування поведінкою особистості, її саморегуляцію¹. Таким чином, можна стверджувати, що домінуючий вплив на управління поведінкою особи насильницького злочинця справляє механізм мотивації, якому притаманне криміногенне (насильницьке) забарвлення. Дослідження, проведені нами, підтверджують те, що розв'язання будь-яких життєвих проблем для особи насильницького злочинця має лише насильницький характер: у молодому віці виявляється у застосуванні фізичного насильства щодо менших та слабких, у дорослому – психічного та фізичного насильства щодо близьких та найближчого оточення (власної родини, дітей, дружини (чоловіка), співмешканки(-ця), батьків, друзів, колег).

Цікавими є погляди Б.Г. Ананьєва на структуру особистості. Він відзначає в ній дві групи первинних характеристик: 1) статеві та 2) індивідуально-типові. Вони являють собою основні феноменологічні

¹ Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. – М., 1966; Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. – М., 1979; Аверин В.А. Психология личности. – СПб., 1999. – С. 35-36.

властивості людини. Взаємодія цих 2-х груп характеристик визначає динаміку вторинних властивостей: 1) психофізіологічні функції та 2) органічні потреби. Вершиною інтеграції цих характеристик є темперамент і здібність. До вікових властивостей належать всі ознаки особи в ході її онтогенезу. До статевих – те, що відображає особливості статі. У межах статевовікової групи досліджуються конституціональні (загальносоматичні), нейродинамічні та психодинамічні ознаки. Ознаки індивідуально-типових характеристик розкриваються в конституціональних ознаках, нейродинамічних властивостях і білатеральних особливостях. До конституціональних ознак належать: ендокринно-біохімічні, загальний тип метаболізму (обміну речовин в організмі), морфологічні структури організму в цілому (конституція людини). Нейродинамічні ознаки характеризують особливості нервової системи, а білатеральні – функціональну геометрію тіла у вигляді симетрії або асиметрії, структурно-динамічних характеристик організму та окремих рухових і сенсорних систем. До психологічних функцій Б.Г. Ананьєв відносить: сенсорні, мнемічні, вербально-логічні та ін.¹. Темперамент, згідно з визначенням цього автора, – це біологічна вершина об'єднання психологічних ознак, їх природна основа. Чутливість до критичних життєвих ситуацій, визначення самою особистістю ситуації як критичної пов'язане з такими ознаками, як енергійність, тривожність, активність.

Далі ми більш докладно розглянемо вплив тривожності, енергійності та активності на сприйняття особистістю насильницького злочинця зовнішніх обставин. А поки хотілося б зазначити, що властива криміногенній особистості гіпертрофована тривожність, емотивність і страх небуття гальмують рівень розвитку інтелектуальних, духовних якостей і сприяють пробудженню того, що К.Г. Юнг називав «тінню», – темних сил (колективного несвідомого). Гостріше за все різниця в темперамен-

¹ Сенсор – 1. отдельный рецептор (например, палочка сетчатки, свободное нервное окончание, воспринимающее боль, и т.д.); 2. рецепторный орган (ухо, глаз и др.).

Мнемоника - (греч. *mnemōniká* - искусство запоминания) - общий термин, обозначает все произвольные приёмы передачи информации в память, сохранения её там и извлечения её из памяти. Впервые была разработана древнегреческими и древнеримскими ораторами, профессия которых предполагала огромные нагрузки на память. Обучение приёмам мнемотехники может быть рекомендовано пациентам с целью компенсации ухудшения памяти, связанного с нарушениями внимания, астенией при неврозах, начальных проявлениях церебрального атеросклероза и другой патологии. Данные о значении мнемотехники при истинном снижении памяти противоречивы.

Вербальное поведение - (лат. *verbalis* - устный, словесный) - поведение с использованием слов (говорение, реакции на слова, запоминание слов и т.д.). // Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии. [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://zhmurov.com/word/>

тах убачається при екстремальних подіях. Б.Г. Ананьєв вважає, що темперамент характеризує не рівень досягнень особистості, а спосіб досягнень. Під задатками він розуміє фізіолого-анатомічні особливості особи, що складають основу розвитку її здібностей¹.

В. Мельничок пропонує структуру особистості злочинця (як об'єкт вивчення) розуміти як розчленованість об'єкта, його елементи, а також як сталий зв'язок елементів цілого й їх взаємодію: елементи, що складають об'єкт (особистість злочинця), ознаки, що їх характеризують; сталі зв'язки і взаємини між цими елементами, їх субординація; цілісність об'єкта (особистості злочинця), що не виключає його внутрішньої суперечливості; властиві даній особі поєднання елементів, що входять до структури особистості злочинця, їх характеристика, індивідуальність особистості, її індивідуальна неповторність².

При цьому запропонована В. Мельничком криміналістична структура особистості злочинця складається із: 1) соціально-демографічних та кримінально-правових ознак; 2) соціальних проявів в різних сферах громадського життя; 3) моральних властивостей; 4) психологічних особливостей, уже пропонувалася раніше кримінологами, і має назву кримінологічної структури особи злочинця³. Ця ж структура є основою і для побудови структури особи насильницького злочинця.

Кримінологічний підхід до розгляду структури особистості насильницького злочинця ґрунтується, згідно з думкою багатьох науковців, на постулаті, що дослідження особистості злочинця в цілому не може обмежуватися аналізом загальнолюдських властивостей. Воно повинно бути спрямоване на встановлення лише криміногенних рис особистості⁴.

Вчені-кримінологи розробляють різні схеми структури особистості злочинця. Найбільш характерною є така: 1) соціально-демографічні та кримінально-правові ознаки, 2) соціальні прояви в різних сферах громадського життя, 3) моральні властивості, 4) психологічні особливості⁵. Аналіз особистості насильницького злочинця дозволяє представити таку структуру його особистості. До соціально-демографічних ознак належать: стать, вік, освітній рівень, соціальний стан і рід занять, сімейний стан, матеріальні й житлово-побутові умови, приналежність до

¹ Ананьєв Б.П. Человек как предмет познания. – Л., 1968; Аверин В.А. Психология личности. – СПб., 1999. – С. 38-55, 71-77.

² Мельничок В. Криміналістична характеристика соціально-психологічних ознак особистості злочинця // Юридична Україна. – 2008. – № 11. – С. 100.

³ Личность преступника / Под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 30.

⁴ Антонян Ю.М., Саблина Л.С. Краткий курс криминологии. – М., 1997. – С. 58.

⁵ Личность преступника. – М., 1975. – С. 32, 35-36; Курганов С.И. Основы криминологии. – М., 1998. – С. 56.

сільського або міського населення та ін. Кримінально-правові властивості особистості насильницького злочинця представляють у вигляді даних про характер вчиненого насильницького злочину (вбивство чи катування, заподіяння тілесних ушкоджень чи незаконне позбавлення волі тощо), його мотивацію (суто насильницька, сексуальна, інша), активність у його вчиненні (особисто чи за допомогою інших осіб, які не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності, неосудних, малолітніх), рецидив тощо, що дозволяє охарактеризувати ступінь суспільної небезпеки особистості такого злочинця. До підструктури соціальних проявів належать: становище людини в існуючій системі суспільних відносин, її приналежність і тяжіння до різних соціальних груп, її взаємини й взаємодії з іншими особами, групами людей, у родині, виробничій, навчальній, суспільно-політичній сферах. Внутрішній зміст розкривається в моральних властивостях і психологічних особливостях. Підструктура моральних властивостей включає морально-політичні, світоглядні та моральні властивості, а саме: погляди, переконання, оцінки, життєві очікування й прагнення, ціннісні орієнтації тощо. Психологічні особливості складають інтелектуальні, емоційні та вольові сторони особистості насильницького злочинця. До інтелектуальних властивостей належать: ступінь розумового розвитку, обсяг пізнань, життєвий досвід, широчінь або обмеженість поглядів, зміст і розмаїтість інтересів та ін. Емоційні якості особистості насильницького злочинця представлені силою, врівноваженістю або рухливістю нервових процесів, динамічністю почуттів, ступенем емоційного збудження, силою і темпом реакції на різні подразники й ситуації, сталістю або мінливістю переживань тощо. Вольові властивості особистості складаються з уміння регулювати свою діяльність, здатності приймати та реалізовувати прийняті рішення, домагатися наміченої мети. Це виявляється в таких якостях, як цілеспрямованість, послідовність, ініціативність, активність, твердість, стійкість, наполегливість, витримка, самовладання, упертість, рішучість, енергійність, і в інших подібних, а також протилежних їм рисах і властивостях особистості.

Однак у цій схемі відсутні біофізіологічні особливості особистості, котрі О.М. Яковлев не відносить до самостійних характеристик особистості злочинця, а включає компонентом у процес формування особистості злочинця. Або структуру особистості злочинця визначають через такі підструктури, як: соціально-демографічні ознаки (соціальне походження й становище, сімейний і посадовий стан, національна та професійна приналежність, рівень матеріального добробуту); рівень розумового розвитку, культурно-освітній рівень, знання, навички, вміння; мо-

ральні якості, ціннісні орієнтації та прагнення особистості, її соціальні позиції й інтереси, потреби, схильності, звички; психічні процеси, властивості й стани особистості; фізіологічні ознаки (стать, вік, стан здоров'я, особливості фізичної конституції)¹.

Свою схему-модель структури особистості злочинця пропонує Ю.М. Антонян; в ній кожна підструктура взаємодіє з усіма іншими. Як основу особистості насильницького злочинця, з урахуванням поглядів Ю.М. Антоняна, можна окреслити біологічний фундамент, надбудованими елементами якого є:

1) психологічні особливості (особливості характеру, темпераменту, мислення, пам'яті, сприйняття та ін.). Наприклад, особистості холеричного типу, що має підвищену сугестивність, притаманна більша ймовірність вчинення злочину в групі на ґрунті сугестивних мотивів;

2) моральні особливості та орієнтації, моральні позиції. Від їх якісного змісту багато в чому залежить особистісна допустимість або неприпустимість злочинного способу дій;

3) навички, знання, вміння. Особливе значення ці властивості мають для професійних злочинців (найманих вбивць) або, наприклад, для осіб, котрі вчиняють злочини у сфері статевих відносин;

4) уявлення про себе, ставлення до себе. Криміногенна особистість (потенційна особа насильницького злочинця) сприймає себе тільки в певній якості. Це самосприйняття може відбуватися в надзвичайно широкому діапазоні: від неприйняття себе як політика (характерно для терористів) до неприйняття себе як біологічної істоти, що штовхає, наприклад, на вчинення сексуальних злочинів;

5) уявлення про навколишній світ, ставлення до нього. Позитивне або негативне ставлення до зовнішнього світу багато в чому впливає на ймовірність вчинення насильницьких злочинів. Тобто якщо людина вважає, що її оточують погані люди, то вона буде увесь час захищатися. Якщо на її погляд увесь світ настроєний проти неї вороже, то це може призвести до вчинення серійних насильницьких злочинів;

6) соціальні та психологічні аспекти статі, віку, стану здоров'я. Ці якості, зрозуміло, впливають на підвищення або зниження криміногенної потенції, але істотну роль відіграє наявність психічних аномалій, що створюють умови для можливого вчинення злочинів. Як уже підкреслювалося, серед осіб, які мають психічні відхилення за межами осудності, відсоток повторення суспільно небезпечних насильницьких дій складає 45-48 %, а серед осудних – 95-98 %;

7) соціальні та психологічні аспекти життєвого досвіду. Ці власти-

¹ Антонян Ю.М., Саблина Л.С. Краткий курс криминологии. – М., 1997. – С. 57.

вості важливі для розуміння справжніх мотивів насильницьких злочинів. Наприклад, навіть важкі психотравмуючі події, що мали місце в далекому дитинстві, можуть викликати насильницькі дії у дорослої людини під впливом алкоголю, що послабляє контролюючі властивості психіки особистості.

В.Н. Бурлаков, аналізуючи наявні моделі структури особистості злочинця, вважає їх недоліком те, що в них розташовані поруч в одну низку соціальні, психологічні, фізіологічні та біологічні властивості, які він, однак, вважає припустимими тільки на рівні індивідуального дослідження особистості. Розуміючи особистість злочинця як різновид особистості взагалі, В.М. Бурлаков пропонує схему структури, виходячи зі структури соціальної спрямованості, куди включає такі елементи: 1) соціальний статус, що складається із сукупності ознак, котрі відображають місце людини в системі суспільних відносин (сімейний стан, рівень освіти, соціальний стан тощо), 2) соціальні функції, що відображають рольові прояви особистості в основних сферах діяльності (матеріальній, суспільній, побутовій), 3) морально-психологічні настанови, що відображають ставлення людини до їх проявів¹. Уважаючи специфічною рисою особи насильницького злочинця суспільну небезпеку як сукупність негативних властивостей особистості, можна виділити одним із елементів структури особистості насильницького злочинця антигромадську (антигромадську) спрямованість. Однак якщо не вважати особистість злочинця винятково негативною, іншим компонентом В.Н. Бурлаков пропонує включити позитивну спрямованість у двох векторних вимірах: перспективному та ретроспективному².

З подібною позицією важко погодитися. Тут, на наш погляд, має місце плутанина й змішування визначень структури та кримінологічної характеристики. Ми вбачаємо певні протиріччя в плані включення досить різнопланових властивостей особистості насильницького злочинця в її структуру. Криміногенна особистість як цілісне утворення різноманітне у своїх ознаках, і не варто зазначати антагонізм її властивостей. Вони, найімовірніше, гармонійно поєднані, злиті.

Наші дослідження дозволяють дійти висновку, що нічого криміногенного саме в структурі особистості насильницького злочинця немає, тобто в особистості злочинця немає таких підструктур, які є тільки у них або яких немає у законослухняних громадян. Вся справа у наповненні цих підструктур, у першу чергу, моральному наповненні.

¹ Бурлаков В.Н. Криміногенная личность и индивидуальное предупреждение преступлений: Автореф. дис. ... д.ю.н. (12.00.08). – СПб., 1998. – С. 26.

² Там само. – С. 26.

Так, окремі автори, аналізуючи кримінологічну характеристику особистості злочинця, фактично наводять таку її структуру: а) соціально-демографічні ознаки: стать, вік, освіта, рід занять, сімейний стан тощо; б) кримінально-правові ознаки: характер і тяжкість вчиненого злочину, неодноразовість, співучасть та ін.; в) моральні якості: погляди, інтереси, ціннісні орієнтації тощо; г) психологічні особливості: характеристики емоційних, вольових і інтелектуальних властивостей. Структурними компонентами, що відповідають загальній структурі особистості і являють собою співвідношення основних сфер особистості, котрі формуються в конкретній діяльності й відображаються в ній, дослідники називають такі сфери: а) потребнісно-мотиваційну сферу (мотиви, потреби, інтереси); б) ціннісно-нормативну (ціннісні орієнтації, настанови, норми, переконання); в) функціонально-рольову (соціальні позиції, ролі, статуси, функції). Отже, структура особистості зображує її зріз у трьох аспектах: психологічному, соціально-психологічному та соціологічному¹.

На наш погляд, те, що відносять до кримінологічної характеристики особистості насильницького злочинця, є все-таки однією із моделей структури. А кримінологічна характеристика особистості насильницького злочинця полягає у визначенні та поясненні сутності й закономірності рис, зв'язків, властивостей, що наповнюють підструктурні компоненти особистості злочинця.

Досліджувати та пояснювати особистість насильницького злочинця можна за кожною із запропонованих схем структури. Ніякої криміногенної структури особистості насильницького злочинця, на нашу думку, не існує. Можна розглядати криміногенні властивості особистості насильницького злочинця, що відрізняють її за соціальними, соціально-психологічними, психологічними, фізіологічними параметрами від особистості законослухняної людини. При цьому варто пам'ятати, що особистість насильницького злочинця не є чимось застиглим і назавжди сформованим. Інакше було б неможливим попередження злочинів. Особистість проходить протягом свого життєвого шляху різні етапи. На одних етапах у ній можуть формуватися й виявлятися криміногенні та кримінальні риси. На інших – у результаті попереджень впливу негативного мікросередовища та зміни особистісних якостей – антикриміногенні, позитивні спрямованості.

Зважаючи на вищевикладене, пропонуємо таку структуру особистості насильницького злочинця:

1. Рівень нижчого порядку – соціально-демографічні ознаки: соціальний стан, походження, місце проживання, сімейний стан, приналеж-

¹ Курганов С.И. Основы криминологии. – М., 1998. – С. 55-57.

ність до малих соціальних груп, стать, вік – ці структурні властивості є базою, на якій перебувають рівні більш високого порядку.

2. Конституційні властивості особистості насильницького злочинця, котрі можна поділити на: 1) загальну й 2) окрему конституцію особи.

Загальна конституція характеризує організм в цілому, у т. ч. сукупність найбільш істотних індивідуальних особливостей і властивостей, закріплених у спадковості криміногенної особистості й визначальних особливостей реакції організму на вплив середовища. Основу загальної конституції криміногенної особистості становить генотип, про що свідчать множинні зв'язки між різними системами організму, наприклад, центральної нервової системи з ендокринною, вегетативною, серцево-судинною, травною й дихальною. Під окремою конституцією ми розуміємо конкретні індивідуальні особливості організму. Структура окремих конституцій особистості насильницького злочинця складається з: а) морфологічних конституцій і б) функціональних рис. До морфологічних належать хромосомна та тілесна, до функціональних – біохімічна, фізіологічна конституція. Виходячи із цього, при визначенні конституціональних властивостей слід брати до уваги не тільки статуру, як буває часто, а й всі конституціональні особливості особи.

3. Нейродинамічні властивості особистості насильницького злочинця, що являють собою сукупність властивостей нервових процесів збудження й гальмування та їх різних сполучень. До таких властивостей можна віднести: а) силу (слабкість) нервової системи – ступінь здатності криміногенної особистості витримувати сильне й тривале навантаження; б) урівноваженість – визначає баланс між процесами збудження й гальмування; в) рухливість – показник швидкості зміни процесів збудження й гальмування, що характеризує ступінь пристосування особистості насильницького злочинця до різких і несподіваних змін обстановки, г) динамічність – легкість, швидкість, з якою нервова система криміногенної особистості виробляє умовні рефлекси, д) лабільність – швидкість виникнення й припинення збуджуючого й гальмуючого процесів.

4. Психодинамічний рівень особистості насильницького злочинця – можна розглядати як стійку єдність її психодинамічних властивостей: а) темпераменту, б) сенситивності; в) загальних здатностей.

Темперамент є природною основою особистості насильницького злочинця, біологічним полюсом інтеграції її психологічних властивостей. Він відіграє важливу роль у формуванні особистості насильницького злочинця. Так, чуттєвість до критичної життєвої ситуації, сприйняття особою події як небезпечної пов'язане з такими властивостями темпе-

раменту, як тривожність, активність, енергійність. Сенситивність¹ означає загальний спосіб чуттєвості особистості насильницького злочинця, що є відносно стійкою її особливістю. Абсолютні чутливості зорового, слухового й дотичного аналізаторів є відносно незалежними. Тому індивідуальні розходження між аналізаторами у криміногенних особистостей мають виражений характер. Під загальними здатностями ми розуміємо сукупність потенційних успадкованих психодинамічних характеристик особистості насильницького злочинця, що визначають її готовність до злочинного діяння.

5. Психологічна характеристика особистості насильницького злочинця включає: а) потреби (нормальні, гіпертрофовані та аномальні); б) мотиви, що включають блок потреб, блок внутрішнього фільтра, цільовий блок. Мотиви характеризуються ступенем сили й стабільності, стійкості; в) здатності особистості насильницького злочинця, тобто індивідуально-психологічні особливості, котрі формуються в діяльності на основі задатків, від яких залежить можливість і ступінь успішності діяльності; г) характер особистості насильницького злочинця – сукупність істотних ознак, властивих людині даного типу, яка є продуктом несприятливого суспільного розвитку.

Наприклад, Е. Фромм до негативних форм характеру відносив: а) рецептивну, б) експлуаторську, в) корисливу, г) ринкову.

6. Самосвідомість особистості насильницького злочинця – сукупність її уявлень про себе, що виражаються в «Я-концепції», і оцінка особистістю насильницького злочинця цих уявлень. У структурі самосвідомості особистості насильницького злочинця можна виділити: а) «Я»-реальне – сукупність уявлень про себе в сьогоденні; б) «Я»-ідеальне – те, якою б вона хотіла бути; в) «Я»-минуле, тобто сукупність уявлень про своє минуле; г) «Я»-майбутнє, тобто сукупність уявлень про себе у майбутньому.

Самосвідомість виконує функцію саморегулятора поведінки особистості насильницького злочинця. Це дозволяє констатувати, що суб'єкт у своєму поводженні може дозволити рівно стільки, наскільки він знає себе.

Жоден із зазначених компонентів не існує автономно. Всі вони перебувають у певному закономірному взаємозв'язку і взаємозалежності. Отже, особистість насильницького злочинця – це не просто сума елеме-

¹ Сенситивный – 1. вообще – имеющий отношение к чувствительности; 2. характеристика индивида, которому свойственны эмоциональная лабильность, впечатлительность, ранимость; 3. характеристика того, кто, как предполагают, обладает паранормальными способностями. // Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии. [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://zhmurov.com/word/>

нтів, а складна й струнка система, що у своїй сукупності утворює особистість взагалі й особистість насильницького злочинця зокрема. Рушійну силу в цій цілісності, якою є особистість насильницького злочинця, становить зв'язок всіх її компонентів (підструктур).

3.3. Поняття та зміст класифікації і типології особи насильницького злочинця

Детальне вивчення особи насильницького злочинця ускладнене, якщо різноманітні відомості про таку особу не систематизовані, оскільки насильницькі злочинці – це особи, які вчинили різні види злочинних посягань: умисні вбивства, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, катування, незаконне позбавлення волі, згвалтування, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, поєднане із насильством хуліганство тощо. Різними є й ролі насильства в механізмі таких злочинів: в одних випадках насильство було елементом мотивацій, а в інших – тільки способом (засобом) досягнення злочинного результату.

Кожен злочинець як особистість є індивідуальним, він характеризується сукупністю різних ознак, конкретний зміст яких різноманітний та різний. Це не виключає того, що всю сукупність осіб, які вчинили злочини, можна поділити на певні групи (типи), що характеризуються єдністю будь-якої однієї або декількох істотних ознак, покладених в основу такого розподілу¹.

При дослідженні окресленої проблематики виникає питання: чи всі злочинці, які вчинили насильницькі злочини, належать саме до того особливого типу злочинця, який ми визначили як тип особи насильницького злочинця. Однак насильство є обов'язковим елементом всіх насильницьких злочинів (та типоутворюючою ознакою віднесення цих злочинів до такого виду злочинності).

Слід зазначити, що інколи акти насильства та агресії можуть вчинятися особами, для яких агресивна поведінка не є типовою. Ця різниця між дією та схильністю ігнорується у тих дослідженнях, де особи, які вчинили насильницькі злочини, визначаються тільки через останню судимість. Оскільки вчинення насильницького злочину, безсумнівно, залежить від ситуативних факторів та тимчасових станів індивідуума, то одиничний акт насильства, на думку зарубіжних фахівців, не може бути

¹ Сахаров А.Б. Учение о личности преступника и его значение в профилактической деятельности органов внутренних дел: Лекция. – М., 1984. – С. 34.

надійним показником схильності до насильства¹.

На наш погляд, особа насильницького злочинця наділена сукупністю специфічних якостей та ознак, що дозволяють вирізнити її від інших типів злочинців. Саме тому до розглядуваної категорії злочинців ми не відносимо осіб, які хоча й вчинили насильницькі злочини, але якісно відрізняються від розглядуваного типу (наприклад, особи, які заподіяли шкоду здоров'ю або навіть і смерть з необережності; особи, котрі страждають на психопатологію, до яких належать і сексуальні маніяки).

Незважаючи на те, що серійні сексуальні маніяки (у т. ч. визнані судом осудними), безсумнівно, є насильницькими злочинцями (яким притаманна особлива специфіка поведінки, стан психіки та здоров'я), на нашу думку, дати комплексну оцінку особи сексуального маніяка можна лише ґрунтуючись на комплексному дослідженні різних фахівців: кримінологів, правників, криміналістів, психіатрів, психологів, соціологів. Тому зазначена категорія насильницьких злочинців є об'єктом окремого детального та поглибленого дослідження і не входить до кола завдань даного дослідження. У цій роботі ми лише окреслимо основні кримінологічні та психологічні ознаки такого виду злочинців.

При розгляді особи злочинця, як правило, виділяють класифікаційні та типологічні ознаки². Як відомо, класифікація та типологія – це не одне і те саме. Класифікація в кримінології є методом у вивченні злочинності, виявленні типових рис її розвитку, встановленні її структури та динаміки, причин та умов, що визначають її особливості³. Класифікація являє собою таку систему диференційованого об'єкта, елементами якої можуть бути порівняно прості (вік, освіта злочинця тощо), досить складні (характер та ступінь криміногенної враженості) і навіть комплексні (характер кримінологічно значущої взаємодії особи з соціальним середовищем як під час вчинення злочину, так і в період, що передував його вчиненню) властивості та якісні показники⁴.

Найбільш поширеною є класифікація злочинців, що базується на таких ознаках: демографічні (стать, вік), соціально-економічні (освіта, рід занять тощо), характер злочинного діяння (умисне чи необережне), стан особи в момент вчинення злочину (алкогольне чи наркотичне сп'яніння), спосіб вчинення злочину (в групі чи одноособово, з використанням зброї чи без такої)⁵. Більш докладно ці ознаки розглядаються в

¹ Блэкборн Р. Психология криминального поведения. – СПб. : Питер, 2004. – С. 281.

² Криминалогия. Учебник. / Под. ред. А.И. Долговой. – М., 2001. – С. 296.

³ Остроумов С.С. Советская судебная статистика. – М., 1976. – С. 123.

⁴ Бурлаков В.Н. Криминальная личность и индивидуальное предупреждение преступлений: Автореф. дис. ... д.ю.н. (12.00.08). – СПб., 1998. – С. 7-8.

⁵ Шалгунова С.А. Проблеми класифікації та типології злочинців // Науковий вісник

кримінологічній літературі при розгляді кримінологічної характеристики осіб, які вчинили насильницькі злочини.

Вітчизняні автори проводять класифікацію злочинців за ступенем їх суспільної небезпечності і виділяють такі групи: 1) злісні злочинці з глибокою антисуспільною установкою, небезпечні рецидивісти; особи, які вчиняють тяжкі злочини при загальному негативному способі поведінки; 2) злочинці, яким не притаманна глибока антисуспільна установка, але разом із тим, при певній ситуації вони вчиняють злочинні діяння без особливих внутрішніх перепон в силу властивих їм негативних рис; 3) злочинці випадкові, яким не властива антисуспільна установка, і які вчиняють злочини у зв'язку зі збігом обставин¹.

Кримінологія приділяє значну увагу питанням типології злочинця². Але переважно, типологізація здійснювалася зарубіжними авторами. У вітчизняній кримінологічній науці лише останні 10-15 років при здійсненні кримінологічної характеристики певного виду злочинності все більша увага привертається і до особи злочинця, його класифікації та типологізації. Тип особистості, на думку В.А. Жмурова, це конкретний спосіб організації особистісних якостей в цілісну, стійку та визначену структуру³. Саме типологія фіксує те головне, без чого не може бути особи злочинця, розкриває внутрішні, стійкі зв'язки між істотними ознаками й тим самим сприяє виявленню закономірностей, властивих злочинцеві як типу⁴. Під типом особи розуміють сукупність найбільш суттєвих, характерних рис, що виявляються стосовно соціальних явищ безпосередньо у конкретному середовищі⁵. Кримінологічно виділені типи особи злочинця ґрунтуються на розроблених

ДДУВС. – № 2 (38). – 2008. – С. 288–298.

¹ Гасанов Р.И., Задояный М.Т., Зубов Д.А. Криминология о преступнике // Экономика. Финансы. Право. Щомісячний інформаційно-аналітичний журнал. – Київ : Видавець АФ «Аналітик», 2008. – № 5. – С. 25.

² Типология личности преступника и индивидуальное предупреждение. – М., 1979; Миньковский Г.М. К вопросу о типологии несовершеннолетних правонарушителей // Проблемы судебной психологии: Тезисы докл. и сообщ. – М., 1971; Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. – Горький, 1974; Долгова А.И., Ермаков В.Д., Беляева Н.В., Проблемы типологии несовершеннолетних преступников // Вопросы борьбы с преступностью. – 1976. – Вып. 24; Землянухина Л.М. Личность вооруженного преступника: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Ростов н/Д, 2001; Коваленко В.И. Криминологическая характеристика современных грабежей и разбоев и меры их предупреждения: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Ростов н/Д, 2003; Побрызгаева Е.В. Личность преступника и ситуация в механизме разбойного нападения: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1995; та ін.

³ Жмуров В.А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии. [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://zhmurov.com/word/>

⁴ Игошев К.Е. Типология личности преступника... – С. 49, 55.

⁵ Дьяков С.В. Государственные преступления (против основ конституционного строя и безопасности государства) и государственная преступность. – М., 1999. – С. 123.

психологами типами особистості.

У вітчизняній кримінології типологію особи злочинця проводять відповідно до різних критеріїв, таких як: стійкість антигромадської спрямованості особи та зміст психологічної настанови¹, ступінь суспільної небезпечності особи злочинця², характер особистісно-мотиваційних властивостей³, ступінь стійкості злочинної поведінки в різних ситуаціях⁴ тощо.

Щодо особи злочинця суспільна небезпечність являє собою, з одного боку, соціальну властивість особи, що має прояв у реальності загрози охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам, а з іншого – процес реалізації цієї властивості у злочинній діяльності⁵. При цьому чим більш тяжкий злочин вчиняється, тим більшою деморалізацією характеризується особа. Особа злочинця відрізняється від особи законослухняного громадянина реформованістю морально-психологічних якостей⁶ тей⁶.

В.М. Бурлаков визначив 5-ть типів криміногенної особи: випадковий, необережний, нестійкий, звичний, професійний⁷.

Раніше радянські вчені критично оцінювали вчення німецького кримінолога Е. Зеєліга, який відокремлював феноменологічний тип злочинця. Останній складався з комбінації ознак, котрі виявляються емпірично в результаті того, що вони систематично повторюються та можуть бути пізнані емпірично без встановлення будь-яких структурних або причинних зв'язків. Він визначав: професійних злочинців з послабленням стримуючих центрів, кризованих злочинців, агресивних насильників, сексуальних злочинців з послабленням стримуючих центрів, примітивно реактивних злочинців, злочинців за переконанням, злочинців внаслідок відсутності громадської дисципліни⁸.

Вітчизняними кримінологами пропонувалися різні типології особи вбивці, гвалтівника, грабіжника та розбійника. Так, серед насильницьких злочинців (вбивць та гвалтівників), в залежності від їхніх особистіс-

¹ Там само. – С. 123; Абельцев С.Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия. – М., 2000. – С. 21.

² Там само. – С. 22; Криминология. Учебник. / Под ред. В.П. Сальникова. – СПб., 2001. – С. 65.

³ Там само. – С. 65.

⁴ Криминология. Учебник. / Под ред. А.И. Долговой. – М., 2001. – С. 300.

⁵ Филимонов В.Д. Общественная опасность личности преступника (Предпосылки, содержание, критерии). – Томск, 1970. – С. 34.

⁶ Дьяков С.В. Государственные преступления... – С. 119.

⁷ Бурлаков В.Н. Криміногенная личность... – С. 10; Бурлаков В.Н. Личность преступника // Криминология: Учеб. для юрид. вузов. Бурлаков – СПб., 1998. – С. 137-138.

⁸ Ernst Seeling. Traite de criminology. – Paris, 1956. – P. 55-56; Шаргородский М.Д. Современное буржуазное уголовное законодательство и право. – М., 1961. – С. 35.

них особливостей, визначаються такі типи особи: «полюючий» тип, «регресивний», тип, що «тотально самостверджується», «конформний» та «імпульсивний», «афективний», «знехтуваний», «пасивно-ігровий», «сценарійний», «прості виконавці», «маніяки», «наймані виконавці («кіллери»), організатори, підмовники, пособники; серед корисливо-насильницьких виділяють «злісні», «винахідливі», «ситуативні»¹.

А.І. Анфиногенов, який взяв за основу схему поведінкових ознак злочинця, запропоновану зарубіжними фахівцями, виокремлює узагальнені ідентифікаційні характеристики «організованого», який діє умисно, та «неорганізованого» (який діє без підготовки) типів злочинця (вбивць та гвалтівників). Так, для злочинця, який діє умисно, притаманні: виявлення душевних переживань гніву та страху через безглузді агресивні дії, настанова переваги (надмірної компенсації), репутація баламута, заколотника, аморальний спосіб життя, ненависть до самого себе, своїх близьких та суспільства в цілому, гнів має зовнішній прояв у вигляді агресивної поведінки. Для вбивці та гвалтівника, який діє без підготовки, характерним є: приховування душевних переживань, гніву та страху, низька самооцінка, неспроможність особистості, фізичні хвороби чи інвалідність, відсутність честолюбства, відсутність нормального статевого життя. Для обох притаманні прояви домінування та жорстокості щодо слабких, беззахисних, у т. ч. й до тварин².

У кримінології часто типологія злочинців будується в залежності від мотивів вчинюваних злочинів, оскільки мотив найбільш яскраво характеризує особу; вона є такою, якими є її мотиви³.

¹ Корчовий М.М. Кримінологічні проблеми боротьби зі зґвалтуваннями, вчинюваними неповнолітніми: Автореф. дис... к.ю.н. (12.00.08). – К., 2000. – С. 1, 6-8; Колодяжний М.Г. Кримінологічна характеристика та запобігання вимаганням, поєднаним із насильством: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Харків, 2010. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>; Валуйська М.Ю. Кримінологічна характеристика осіб, що вчинили умисні вбивства при обтяжуючих обставинах: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Х., 2002. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>; Антонян Ю.М., Голубев В.П., Кудряков Ю.Н. Изнасилования: причины и предупреждение: Пособ. – М., 1990. – С. 82.

² В цілому для *організованого типу вбивці-гвалтівника* притаманні рівень інтелекту вище середнього, перевага кваліфікованої праці, байдужість до інтересів суспільства; це поглинений собою, соціально пристосований, сексуально компетентний (повноцінний), «хамелеонський» тип особи при маніпулюванні людьми, методичний та підступний. Для *неорганізованого типу особи* характерним є: рівень інтелекту нижче середнього, некваліфікована праця, відчуженість від суспільства, соціальна незрілість, сексуальна неповноцінність; він відчуває себе відчуженим та самотнім, відрізняється чужим зовнішнім виглядом та поведінкою, відчуває труднощі у підтримуванні міжособистісних відносин, прямолінійний, позбавлений «інтелектуальної підступності», живе один. Див.: Анфиногенов А.И. Психологическое портретирование неустановленного преступника. – М., 2002. – С. 46-50.

³ Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследование преступлений. – М., 1996. – С. 20-22; Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступления и наказания. – М., 2000. – С. 39.

Т.Н. Судакова, спираючись на мотив як характеристику особистісних проявів, наводить типи вбивць, мотивація яких відображає певною мірою характер потреби, що викликала той чи інший мотив: 1) корисливий тип, 2) тип, що самостверджується, 3) без чітко сформованого мотиву (або полімотиваційний тип вбивці). В залежності від стійкості антисоціальної спрямованості: 1) цілковито байдужий тип; 2) відносно байдужий; 3) нестійко орієнтований (або ситуативний) тип¹.

М. Круміна на підставі вивчення осіб, які вчиняють вбивства та заподіяння тілесних ушкоджень з небережності, запропонувала здійснювати їх типологію наступним чином: 1) випадкові, 2) ситуативні та 3) злісні². Однак, наведне автором тлумачення, на наш погляд, надумане і може бути заперечене з декількох позицій: 1) якщо особа порушує правила обережності неусвідомлено, то: а) вона перебуває у стані неосудності, або б) це казус; 2) перебування особи в особливому психофізіологічному стані (втома, розгубленість, хвороба) – не відносяться до категорії обставин, що звільняють особу від кримінальної відповідальності, а можуть лише пом'якшувати її; 3) провокуюча ситуація може спровокувати цілком законослухняну особу до умисного злочину, а не необережного; 4) нормальна ситуація вчинення злочину – це незрозуміла для кримінального закону ситуація, оскільки будь-яке порушення основ національної безпеки, громадського порядку, громадської безпеки, злочин проти власності, довкілля тощо вчиняється в нормальній ситуації, коли потерпіла особа поводить себе цілком правомірно та адекватно; 5) перешкоджаюча ситуація – також не законодавче поняття, і незрозумілим є, хто і кому перешкоджає при вчиненні злочину: потерпілий злочинцю чи злочинець потерпілому. Якщо злочинець – то це злочин умисний, якщо потерпілий – теж винний діє умисно з метою подолання протидії жертви; 6) особи, які раніше засуджувалися за вчинення злочинів і знову порушили кримінальний закон з небережності, то їх

¹ Судакова Т.Н. Убийцы и их жертвы (криминологическое, виктимологическое и уголовно-правовое исследование): Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Владивосток, 2002. – С. 12-15.

² До випадкового необережного злочинця віднесені особи, які вперше вчинили необережний злочин, котрий мав місце при порушенні правил обережності неусвідомлено, під впливом провокуючої ситуації або особливого психофізіологічного стану (втома, розгубленість, хвороба); до ситуативного – особи, вперше вчинили необережні злочини у нормальній або перешкоджаючій ситуації; правила обережності вони порушили свідомо з нейтральних або антигромадських мотивів; до злісного – особи, які в основному раніше засуджувалися за вчинення злочинів, котрі допустили порушення правил обережності свідомо з антигромадських мотивів, причому робили це неодноразово і злісно, що негативно характеризуються. Див.: Круміна М. Криминологічна характеристика особи, яка вчиняє вбивства і тілесні ушкодження з небережності // Право України. – 2006. – № 2. – С. 82–85.

можна віднести до злісних злочинців, які умисно порушують кримінально-правові заборони.

Ю.В. Александров запропонував наступну типологію статевих злочинців: 1) статеві злочинці з мотивацією задоволення статевої пристрасті: а) агресивні статеві злочинці: побутові гвалтівники, хуліганські гвалтівники, пікацисти: гвалтівники і пікацисти-садисти; особи, які здійснюють кримінальні сексуальні діяння агресивного плану; б) «інтелектуальні» статеві злочинці: злочинці, котрі вступають у статеві зносини з особами, які не досягли статевої зрілості; особи, що розбещують неповнолітніх; педераста, які здійснюють мужолозтво без застосування насильства; особи, котрі примушують жінок до вступу в статевий зв'язок; організатори або керівники груп, діяльність яких поєднується зі статевим розбещенням; виготовлювачі і розповсюджувачі порнографічних предметів; в) злочинці – носії венеричних захворювань (внаслідок їх неперебірливих статевих контактів); 2) статеві злочинці, які діють з корисливих мотивів: а) утримувачі будинків розпусти; б) звідники; в) особи, які втягують неповнолітніх до заняття проституцією¹.

Л. Мороз пропонує здійснювати типологію осіб, які вчиняють статеві злочини проти неповнолітніх за кримінально-правовою ознакою (наявністю судимості за статевий злочин): а) особи, які раніше були засуджені за статеві злочини стосовно неповнолітніх і знову вчинили замах на статеву недоторканість останніх (зі стійкою кримінальною мотивацією, вираженою схильністю до використання неповнолітніх для задоволення власних статевих потреб, зневажливо ставляться до таких цінностей, як нормальний фізіологічний і моральний розвиток дитини, загальноприйнятих правил поведінки у статевих стосунках); б) особи, раніше не судимі, в мотиваційній сфері психічної діяльності яких переважають мотиви цинічного ставлення до дітей, до реалізації власних статевих потреб, вульгарно-зневажливе ставлення до загальноприйнятих морально-етичних цінностей та стандартів у сфері статевих стосунків².

Вивчення кримінальних справ про злочини насильницької спрямованості дозволяє констатувати, що у злочинців, які вчинили різні види злочинів, в багатьох випадках були схожі мотиви, реалізація яких досягалася, однак, різними способами. Порівняємо, наприклад, злочинця, який вчиняє вбивство родичів з корисливим мотивом, сподіваючись отримати

¹ Див.: Александров Ю.В. Полове преступления : преступники и потерпевшие : Учебно-практическое пособие. – К., 1975. – 91 с. Александров Ю.В. Злочини проти статевої свободи // Юридичний вісник України. – 2002. – 6-12 квітня. – С. 94–98.

² Мороз Л. Кримінологічна характеристика особистості гвалтівника неповнолітніх // Право України. – 2008. – № 5. – С. 71.

спадщину, і розбійника, який заподіює тілесні ушкодження потерпілому і при цьому також переслідує корисливу мету (заволодіння майном). Мотив самоствердження виявляється як у поведінці гвалтівника, який вчиняє насильницький статевий акт з потерпілою, так і у поведінці хулігана, який порушує громадський порядок, шляхом демонстративного чіпляння до громадян, їх приниження (застосування насильницьких дій, провокація бійки, нецензурна лайка, образи тощо). Дуже часто початкова реалізація мотиву досягається шляхом вчинення цілком безвинного з погляду кримінального закону, вчинку, однак, залишаючись безкарною, така поведінка поступово зміцнюється та призводить до злочину.

О. Коноваленко при дослідженні особи злочинця корисливо-насильницької спрямованості виділяє наступні типи особи злочинця: звичний, нестійкий та ситуативний¹.

К. Катеринчук пропонує здійснювати класифікацію особи злочинця у справах про катування за такими ознаками, як: вік, стать, сімейний стан, освіта, професія, посада, вид діяльності, психологічний стан, здоров'я, метою, специфічними методами катування, потерпілими. Класифікація суб'єктів катування здійснена ним наступним чином: 1 група – працівники правоохоронних органів; 2 група – співробітники пенітенціарних установ; 3 група – військові (солдати); 4 група – медпрацівники; 5 група – інші. Причиною такої класифікації автор називає те, що часто катувальниками стають ті люди, від яких очікують підтримання закону та порядку, а також захисту цивільних громадян².

Якщо взяти за основу типологічної класифікації особи насильницького злочинця мотив злочину, можна зазначити такі основні типи особи:

- *корисливий*: (об'єднує таку групу мотивів: користь, заздрість, помста, конфлікт, відновлення «соціальної справедливості», особисте збагачення);

- *насильницький* (група мотивів: зняття стресової напруги, гнів, «покарання», приниження жертви, неприязнь, заздрість, образа, захист себе від агресивної поведінки майбутньої жертви, відновлення справедливості, захист особистого статусу, самоствердження, задоволення потреби у визнанні, задоволення садистських нахилів);

- *сексуально-девіантний* (мотиви: самоствердження, приниження жертви, фізіологічне задоволення, помста, ревності, задоволення сексуальних відхилень садистського характеру);

- *«атипово-мотивований»* – до цього типу належать насильницькі

¹ Коноваленко О. Особа злочинця корисливо-насильницької спрямованості : кримінологічна характеристика і типологія // Право України. – 2006. – № 4. – С. 77.

² Катеринчук К. Характеристика особи злочинця у справах про катування // Право України. – 2007. – № 8. – С. 64–68.

злочинці, мотив злочину яких встановити практично неможливо. Це так звані «безглузді», «неусвідомлювані», «безмотивні», хуліганські, інколи «полімотивовані» злочини, в яких поєднуються мотиви потягу до розваг та неусвідомлюваної жорстокості, помсти щодо особи іншої статі або у певному стані (вагітної, малолітньої).

Поряд із названими критеріями відмежування типів особи насильницького злочинця, особливої уваги, на наш погляд, потребують такі ознаки, як глибина та стійкість антигромадської спрямованості особи злочинця, ступінь його суспільної небезпеки.

Спираючись на досить поширений у кримінології варіант типології особи злочинця: професійний тип, нестійкий, необережний, випадковий¹, вважаємо за доцільне запропонувати такий варіант типології особи насильницького злочинця.

Незважаючи на загальний об'єднуючий термін «особа насильницького злочинця», очевидно, що різні типи насильницького злочинця (які вчинили різні насильницькі злочини) мають відмінності. У той же час, незважаючи на те, що насильницький злочинець вчиняє різні за ступенем тяжкості злочини, можна окреслити загальні типологічні ознаки такої особи. Результати нашого дослідження свідчать, що вбивцю, який холоднокровно вчинив вбивство, гвалтівника, який жорстоко згвалтував потерпілу, розбійника, який вчинив викрадення чужого майна із застосуванням надмірної, неадекватної агресії, об'єднують певні типові риси – стійкість антигромадської спрямованості, глибока деформація моральних якостей структури особи. Нами ці злочинці віднесені до так званого *кримінально-злісного типу* особи сучасного насильницького злочинця. Злочинці зазначеного типу, як правило, завчасно виношують ідею злочину, ретельно його обмірковують, готують ґрунт для його вчинення, детально та старанно оцінюють всі обставини ситуації, враховують найменші деталі майбутнього злочину.

Як слушно відзначають зарубіжні кримінологи, незважаючи на відносно невелику частку розглядуваних злочинів у загальній структурі злочинності, саме вони викликають найбільший страх, паніку та жах у населення². І це не випадково, оскільки такі злочини вчиняються найбільш небезпечним типом насильницького злочинця – кримінально-злісним. Варто підкреслити, що небезпечність цього типу злочинця по-

¹ Кримінологія: Курс лекцій. / Под ред. В.Н. Бурлакова. – СПб, 1995. – С. 94-95; Голубев В.П., Кудрявцев Ю.Н., Шамис А.В. Типология осужденных за насильственные преступления и индивидуальная работа с ними: Лекция. – М. : Академия МВД СССР, 1985. – С. 15-17.

² Кримінологія. / Под ред. Дж. Шелли – СПб., 2003. – С. 69-70.

лягає також у наявності в нього певних кримінально-професійних якостей та умінь. Поряд з мотивом та чітким планом дій, такий злочинець вміє користуватися зброєю.

У кримінологічній літературі особі озброєного злочинця приділялося не дуже багато уваги¹. Наявність зброї у такого типу особи насильницького злочинця свідчить про максимальну небезпечність, що виходить від злочинця, який посягає на найвищу соціальну цінність – життя людини, незалежно від того, що було кінцевою метою злочинця (викрадення майна, зґвалтування, помста, ревності тощо).

Одним із найбільш небезпечних різновидів озброєного злочинця, безперечно, є особа найманого вбивці. Умовно можна виділити дві групи вбивств на замовлення: побутові (усунення ненависного подружжя, небажаної дитини, звільнення від кредитора, забезпечення швидкого отримання спадщини тощо) та «елітарно-конкурентні» (усунення конкурента в політиці, бізнесі тощо). За характером виконання розрізняють «таємні» вбивства на замовлення (частіше за все – побутові) та «публічні» – відкриті, явні, розраховані на залякування інших конкурентів. Сучасною новелою є формування інституту та корпусу професійних найманих вбивць-кіллерів, які спеціально готуються, з різним ступенем кваліфікації та оплати «праці». Щорічно в Україні вчиняється 300-500 вбивств «за наймом»².

У зв'язку з низьким розкриттям цих злочинів виникають особливі труднощі у вивченні особи злочинців, які вчинили зазначені посягання. При цьому постає таке непросте питання. Те, що особа, яка вчинила наймане вбивство, є вбивцею, це факт. Але до якого типу особи злочинця можна віднести особу, яка «замовила» злочин? Чи є замовник насильницьким злочинцем? Однак, незважаючи на відсутність безпосереднього «інструментального» насильства (потерпілий загинув від рук не замовника, а виконавця, який і був «інструментом» насильства), маємо насильство як елемент мотиваційного блоку. Вважаємо за можливе віднести до найбільш небезпечного типу особи насильницького злочинця – «кримінально-злісного» не тільки виконавця, а й замовника «найманого» злочину.

Ще одним типом особи сучасного насильницького злочинця є *агресивно-ситуативний*. Злочинці цього типу діють частіше за все в культурно-дозвільній (футбольні фанати, відвідувачі шинків, дискотек тощо)

¹ Корецький Д.А., Землянухина Л.М. Личность вооруженного преступника и предупреждение вооруженных преступлений. – СПб., 2003. – С. 46; Джелали Т.Н. Криминологическая характеристика вооруженных преступлений и их предупреждение: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Ростов н/Д, 1998.

² Злочинність в Україні. Основні показники стану та структури злочинності за 2001-2005 рр.: Стат. зб. – К., 2006.

та побутовій (дім, сім'я) сферах. Від першого типу його відрізняють непрофесіоналізм, умисел, що виникає спонтанно, сприятлива чи спровокована передкримінальна ситуація, злочин вчиняється переважно у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, характеризується високим ступенем агресії злочинця. Майже завжди елементом мотивації у механізмі таких злочинів є насильство, намагання принизити, підкорити жертву. Часто їх жертвами стають жінки та діти, тобто ті категорії осіб, які не можуть дати належну відсіч злочинцю.

Особи дорослих злочинців, які вчиняють тяжкі злочини з проявами жорстокості щодо дітей та підлітків, відзначаються такими найбільш характерними ознаками, як: високий рівень тривожності, емоційна нестійкість, агресивність поведінки, схильність до застрявання психотравмуючих переживань, жорстокість як особистісна риса¹.

Окресленим типом злочинця вчиняються в основному так звані «безмотивні» алкогольні вбивства з особливою жорстокістю, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, зґвалтування, поєднані з насильством хуліганські дії, грабежі та розбої. Для таких злочинців притаманна неадекватна оцінка самого себе та своєї поведінки.

При розгляді агресивної поведінки у суб'єктів з патологією особистості (психопатичних осіб) сучасні дослідники доходять висновку, що ці особи хронічно відчують тривогу та такі складні агресивні афекти, як лють та ненависть. Ці емоційні прояви тією чи іншою мірою пов'язані з перманентною тривогою, страхом та очікуванням біди й неприємностей, джерелом яких є інші особи.

Результати нашого дослідження свідчать, що серед осіб, які вчинили насильницькі злочини, були особи, які брали участь у військових діях в «гарячих точках» (у Афганістані, Косово, Чечні). На думку психіатрів, афективні (депресивні) розлади є одним із феноменів, що входять до структури посттравматичного стресового розладу (пов'язаного з участю у військових діях, наслідками актів тероризму та ін.). При цьому досить поширеним у наші дні розладом може бути лише зовнішньо недостатньо мотивована агресія, поєднана з дратівливістю, брутальністю, імпульсивністю, негативізмом, протестом².

Н.В. Васильєва вважає, що корені агресивності полягають у самій структурі особи (можливо, вона кодується генетично), а не в порушеній хворобою психіці, оскільки в середньому при шизофренії агресивність знижується

¹ Данилевская М.В. Криминологическая характеристика и социальные последствия тяжких преступлений, совершаемых с проявлением жестокости взрослых в отношении несовершеннолетних: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1996. – С. 8.

² Агрессия и психическое здоровье. – СПб., 2002. – С. 16.

ся, алкоголь лише звільняє схильність індивіда до агресивної поведінки¹.

Алкоголізація та наркотизація населення, збільшення кількості осіб із психічними відхиленнями в межах норми дозволяють дістати висновку, що кількість осіб, які належать до даного типу насильницького злочинця, буде неухильно зростати, що незмінно відбивається і на динаміці насильницької злочинності.

Третій тип особи сучасного насильницького злочинця – так званий *звичний (інфантильний)*. Для цього типу особи характерно поєднання стійкої антигромадської настанови з особистісною незрілістю, інфантилізмом. Насильницькі посягання злочинці названої категорії вчиняють, як правило, успадковуючи стереотипи поведінки, що склалися в несприятливому оточуючому середовищі, особливо серед маргіналів. Такі особи вчиняють злочини скоріше за «звичкою», за внутрішнім переконанням, що у інший спосіб діяти не можна (насильник, який звик постійно бити близьких в родині; розбійник, який вважає, що насильницьке вилучення чужого майна є єдиним способом заробітку, хуліган, який не знає інших способів самовиразу, як влаштування бійки у громадському місці).

Зарубіжні вчені визначають тих, хто вчиняє подібні насильницькі злочини, як нездатних довіряти іншим внаслідок дефіцитів у розіграванні ролей, нездатних відчувати, як це виявляється у відіграванні при захисті від болю, нездатних фантазувати, зважаючи на їх імпульсивність та відсутність емпатії, і нездатних до навчання, як це впливає із нездатності узагальнювати досвід. Більшість ув'язнених, що відповідали таким критеріям, вчиняли у минулому тяжкі насильницькі злочини та поводитися у тюрмі більш агресивно. Кореляційні дослідження також свідчать, що агресивність пов'язана з широким особистісним вимірюванням (фактором) несоціалізованої агресії чи психопатії, що включає у себе імпульсивність та ворожість².

Запропонована диференціація типів особи сучасного насильницького злочинця не є вичерпною. Разом із тим вона дозволить більш ефективно здійснювати комплекс попереджувально-профілактичних заходів з різними категоріями злочинців, що в остаточному підсумку повинно сприяти зниженню рівня (кількості) злочинів насильницької спрямованості.

3.4. Типологія осіб, які вчиняють насильницькі злочини, особливості їхньої поведінки

Ідея типології (типізації) осіб, що вчиняють злочини, виходить із

¹ Там само. – С. 20.

² Блэкборн Р. Психология криминального поведения. – СПб., 2004. – С. 285.

необхідності зведення їх в однорідні (однотипні) групи. Для більш глибокого вивчення особи злочинця та її структури, як зазначають кримінологи, необхідно пізнати й типове в такій особі¹. Зауважимо, що існує зв'язок між типологією і структурою особи. Основу дослідження становить структура, тому що не можна зрозуміти механізм злочинної поведінки, якщо не пізнати структуру особи².

Насамперед слід зазначити, що усі властивості людини укладаються у дві основні підструктури: психологічну, визначальну індивідуальність особи та соціальну, обумовлену її соціальними ролями й досвідом діяльності у тому чи іншому соціальному середовищі. Елементами психологічної підструктури (структури) особи є її психологічні властивості та особливості, що часто називаються рисами особи. Психологічні (взаємозалежні) підструктури одночасно є й рівнями особистості: 1-й – біологічно обумовлена підструктура (природні властивості типу нервової системи, вікові, статеві, деякі препатологічні і навіть патологічні властивості психіки, темперамент); 2-й рівень – всі індивідуальні властивості окремих психологічних процесів, що стали саме властивостями особи та додають їй особливості (індивідуальність прояву пам'яті, емоцій, відчуттів, мислення, сприйняття, почуттів і волі); 3-й – соціальний досвід, до якого входять придбані особою знання, навички, уміння та звички (усе це базується на елементах попередніх підструктур); 4-й рівень – спрямованість особи, оцінювана з позицій соціально-психологічного аналізу (спрямованість, узята як ціле, розкладається на потяги, бажання, інтереси, нахили, ідеали, індивідуальний світогляд і світорозуміння й вищу форму спрямованості – переконання)³. Досліджується, таким чином, цілісна людина-особистість.

Відповідно до вищезазначеного при вивченні особи злочинця відзначається і кримінологічний рівень⁴. Особливо досліджується злочинна спрямованість особи, її особистісна настанова. Розглядаючи ж структуру особи злочинця, виокремлюють три основні групи ознак: загальні; особливі; ознаки конкретної особи, що індивідуалізують винно вчине-

¹ Аванесов Г.А. Криминология. – М., 1984. – С. 262; Жариков В.Ю. Криминологическое значение типологии личности // Советское государство и право. – 1978. – № 8.

² Долгова А.И., Ермаков В.Д., Беляева Н.В. Проблемы типологии несовершеннолетних преступников // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 24. – М., 1976. – С. 12-26.

³ Карсаевская Т.В. Прогресс общества и проблемы целостного биосоциального развития современного человека. – М., 1978. – С.120-125; Социальная психология. История. Теория. Эмпирические исследования. – Л., 1979. – С. 95-100.

⁴ Антонян Ю.М. Изучение личности преступника. – М., 1982. – С. 41-43; Блувштейн Ю.Д., Добрынин А.В. Основания криминологии. Опыт логико-философского исследования. – Минск, 1990. – С. 14, 36; Ольков С.Г. Общественные болезни. – Тюмень, 1996. – С. 40-45.

ний нею злочин¹. Вивчаючи ці ознаки, як підкреслюється в літературі, можна відповісти на питання про те, з чого в цілому складається особа злочинця, а також визначити, які властивості, що характеризують злочинця, утворюють у своїй сукупності цю особистість, яка структура даної сукупності.

Кримінологія вирізняє в структурі особи злочинця такі компоненти: мотиви поведінки, настанови та орієнтації тощо, виходячи при цьому з того, що елементи особистісної структури існують не поряд з іншими її компонентами, такими як потреби, цілі, інтереси, цінності та ін., а просякають у всю складну систему елементів свідомості та самосвідомості людини. У певних умовах потреби або інтереси, як і інші елементи психіки особи, можуть ставати мотивами або навіть настановами дій особи, або її орієнтаціями², що і враховується при вивченні структури особи злочинця. Проте мається на увазі не якась сума тих або інших негативних властивостей особи, найбільш розповсюджених серед злочинців. Окреслена проблема вирішується шляхом зведення індивідуального в особі злочинця до соціального і навпаки. При цьому не тільки пізнається загальне та особливе в особі, але й виявляються подібні необхідні та істотні властивості в конкретній людині. К.Е. Игошев зазначав: яка б конкретна особа не вивчалася, який би вид злочинної діяльності не розглядався, в усіх випадках, як у будь-якому окремому, одиничному, у них виявляються риси та властивості загального порядку, що входять до характеристики злочинця як соціального типу³. Тут, на думку Г.А. Аванесова, мова йде про те, що зміни в системі злочинних проявів пов'язані зі змінами у соціально-психологічному вигляді особи злочинця як типу, детермінованого суспільними відносинами. Поза суспільними відносинами, підкреслює Г.А. Аванесов, неприпустимо розглядати особу зло-

¹ Сахаров А.Б. Личность преступника и причины преступности в СССР. – М., 1961. – С. 72; Герцензон А.А. Социология уголовного права. – М., 1970. – С. 17, 34-35; Яковлев А.М. Преступность и социальная психология. – М., 1971. – С. 46-50; Бородин С.В. Свойства личности преступника // Программа борьбы с преступностью. – М., 1993. – С. 251-260.

² Осипова Е.В. Некоторые проблемы теории личности // Социальные исследования. – Вып. 3. – М., 1970. – С. 23-24; Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии. – М., 1968. – С. 51-55; Коган В.М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия. – М., 1983. – С. 74-75; Игошев К.Е. Личность преступника и мотивация преступного поведения: Автореф. дис. ... д.ю.н. (12.00.08). – Свердловск, 1975. – С. 18.

³ Игошев К.Е. Личность преступника и мотивация... – С. 18; Миньковский Г.М. Методологические и методические аспекты изучения личности в криминологии // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1977. – С. 47-69; Овчинников Н.Т., Громов В.В. Проблемы личности преступника: типология и классификация // Труды Ташкент. высшей школы МВД СССР. – Ташкент, 1986. – С. 110-118.

чинця. Будь-який соціальний тип особи, продовжує свою думку вчений, не може бути нічим іншим, як узагальненою формою відображення суспільних відносин, виражених у потребах, інтересах, орієнтаціях та спрямованості індивіда¹.

У цьому розумінні, на наш погляд, тип злочинця є істотою, структура якої містить різні соціально-психологічні будови. Ми поділяємо думку про те, що на підставі типології (типізації) можна визначати різні напрямки вивчення особи злочинця, причому стосовно не тільки до загального типу, але і конкретних категорій осіб, коли враховуються ознаки окремого порядку.

Цілком припустимо, отже, відзначати такі типи, як особа рецидивіста, особа неповнолітнього злочинця, особа найманого вбивці, особа вимагателя, особа розбійника тощо. Особливу увагу кримінологія приділяє вивченню такого типу злочинців, які вчиняють насильницькі злочини, а саме типу насильника.

Проблеми типології злочинців конкретно розглянуті в наукових працях вітчизняних та зарубіжних кримінологів. Узагальнюючи положення, наведені у цих працях, ми зосередили свою увагу на тих, що пов'язані з формуванням особи злочинця й особливостями злочинної поведінки². Проаналізуємо ці положення.

Досліджуючи особу злочинця відповідно до типізації, вчені, як правило, визначають такі напрямки наукового аналізу: соціологічний аспект типології; типологія в рамках соціально-психологічного узагальнення; типологія окремих категорій злочинців. Однак вчені звертають увагу на те, що головною типоутворюючою ознакою є така, що детермінує взаємини між особою та суспільством. При цьому встановлюються: ступінь «відчуженості» особи злочинця від суспільства і її навколишнього соціального середовища, стійкість способів поведінки цієї особи тощо. Виділяють також звичайних, злісних, професійних та випадкових злочинців. Ознаки ж окремого порядку, пов'язані з різними рівнями структури особи, характеризують злочинця, за твердженням вчених, не в цілому, а лише за конкретними його властивостями. Облік цих ознак дозволяє скласти більш деталізовану характеристику особи злочинця, більш конкретно та глибоко розкрити елементи її соціального і соціаль-

¹ Аванесов Г.А. Кримінологія. – М., 1984. – С. 263; Див. також: Буева Л.П. Человеческий фактор: новое мышление и новое действие: (Филос. заметки). – М.: Знание, 1988. – С. 24-28.

² Шалгунова С.А. Проблеми класифікації та типології злочинців // Науковий вісник ДДУВС. – № 2 (38). – 2008. – С. 288–298.

но-психологічного змісту¹.

Зважаючи на вищевикладене, можна здійснити характеристику осіб, котрі застосовують насильство при вчиненні злочину. Така характеристика матиме велике практичне значення. На наш погляд, вона може пов'язуватися з розробкою конкретних заходів профілактики злочинної поведінки. Адже в основі такої профілактики покладено вивчення особливостей особи злочинців та їх типологію.

Якщо брати до уваги практичний аспект, то, на нашу думку, досліджуючи особу злочинця з позицій типології, варто вивчати взаємозалежність між типом особи та типом вчиненого нею злочину. Тут, на наш погляд, слід виходити з того, що злочин, вчинений у певний спосіб, дає можливість визначити не тільки «почерк» злочинця, його індивідуальну манеру, але і тип особи злочинця. Інакше кажучи, «сліди» злочину можуть свідчити про приналежність злочинця до того або іншого типу особи². Ми згодні з тим, що наведені обставини мають привертати увагу не тільки кримінологів, але й тих, хто пов'язаний у своїй практичній діяльності з розкриттям та розслідуванням злочинів³. Однак, на наш погляд, така типологія найтісніше пов'язана з класифікацією злочинів та злочинців. Очевидно, методи типізації та класифікації, що використовуються в єдності, призводять до кращих результатів, проте їх не можна змішувати. Вони взаємозалежні, але не тотожні.

Кримінологію, безумовно, цікавлять питання типології злочинців і класифікації злочинів, досліджувані іншими кримінально-правовими науками. Наприклад, кримінологічна класифікація ніяк не може бути відірвана від кримінально-правової. На стику зазначених наук виникає багато як наукових, так і практичних проблем⁴.

Або, скажімо, зв'язок кримінологічної типології та класифікації з криміналістичною. Кримінологія завжди має на увазі, що в межах криміналістичних обліків накопичується й обробляється інформація про способи вчинення злочинів; це спеціальна система реєстрації злочинів,

¹ Кудрявцев В.Н. Закон, поступок, ответственность. – М., 1986. – С. 222-230; Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации. – М., 1984. – С. 87-90; Гилинский Я.И. Отклоняющееся поведение – объект правового воздействия // Человек и общество. – Л., 1973. – С. 145.

² Зуйков Г.Г. Поиск преступников по признакам способов совершения преступления. – М., 1970. – С. 41, 52-55.

³ Зуйков Г.Г. Криминологическое учение о способе совершения преступления // Социалистическая законность. – 1971. – № 11. – С. 14-19.

⁴ Див.: Карпец И.И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. – М., 1973; Филимонов В.Д. Общественная опасность личности преступника. – Томск, 1970; Дагель П.С. Неосторожность. Уголовно-правовые и криминологические проблемы. – М., 1977.

котра здійснюється на основі стійких ознак, що характеризують механізм злочинних дій та осіб, які їх вчинили. У деяких зарубіжних країнах ця система має назву «MODUS OPERANDI». В її основу покладені властивості особи, що закономірно виявляються та обумовлюють індивідуальність і повторюваність способу вчинення злочину¹. У зарубіжних країнах систему «MODUS OPERANDI» використовують і кримінологи, що досліджують особу злочинця². У цьому розумінні в зарубіжних країнах давно вже існує кримінологічно-криміналістичне вивчення осіб, винних у вчиненні злочину.

Кримінологія, як і криміналістика та частково інші кримінально-правові науки, при вивченні особи злочинця виходить, по суті, із такого: ознаки, що мають спільний характер для всіх однорідних злочинів, поєднують у групи, різні за обсягом, наприклад, всі умисні вбивства, або тільки умисні вбивства із застосуванням вогнепальної зброї, або тільки вбивства, вчинені неповнолітніми тощо. Криміналісти, підкреслюючи цю обставину, констатують, що спільні для групи ознаки, систематизовані або типізовані у відповідний спосіб, складають криміналістичну характеристику певного роду, виду або навіть підвиду злочинів. Про це ж зазначають і кримінологи, акцентуючи увагу, однак, на типології злочинців. Криміналісти, як і кримінологи, у такому випадку мають справу з типовим «портретом» злочину (і злочинця), спираючись при цьому на те загальне, що поєднує безліч конкретних злочинів. Таким чином, мова йде про інформаційну модель типового злочину конкретного виду або роду, у якій особливе місце займає особа злочинця³. Це також пов'язано зі способом вчинення злочину, зокрема з насильством, коли воно саме є способом діяння.

Варто звернути увагу й на те, що кримінологічна характеристика злочинів і осіб, які їх вчиняють, у цілому являє собою відображення типового. Немає і не може бути характеристики абсолютно окремого, кон-

¹ Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г. и др. Криминалистика. – М., 1999. – С. 380.

² Холыст Б. Криминология. Основные проблемы. – М., 1980. – С. 30-40; Решетников Ф.М. Криминология. Сравнительный анализ. – М., 1982. – С. 34; Яковлев А.М. Современное состояние криминологических исследований // Личность преступника. – М., 1996. – С. 40.

³ Вицин С.Е. Моделирование в криминологии. – М., 1973; Игошев К. Е. Методы моделирования в изучении преступника и преступного поведения / К.Е.Игошев, Ю.М.Антонян, Ю.Д.Блувштейн. - М.: Изд-во Акад. МВД СССР, 1974. // Правовые и общественно-экономические науки и борьба с хищениями социалистического имущества. Труды Горьк. ВШ МВД СССР. - Горький: Изд-во ГВШ МВД СССР, 1975, Вып. 4: Ч. 2. - С. 187-189; Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М., 1988. – С. 182-190.

кретного злочину (це вже не кримінологічна проблема, а інший рівень аналізу, що, найімовірніше, стосується кримінального права та кримінального процесу)¹. Кримінологічна характеристика, що використовується для дослідження злочинів та злочинців, як і жертв злочинних посягань, має досить складну структуру, у ній найчастіше розрізняють:

- характеристику типової вихідної інформації про об'єкти дослідження;
- дані про конкретні злочини, типові способи їх вчинення, коли це пов'язано з механізмом діяння, та їх типові наслідки;
- відомості про особу злочинця, типові мотиви діяння, що пов'язано зі способом вчинення злочину, цілями, намірами, потребами;
- дані про потерпілу особу як про типовий об'єкт злочинного посягання;
- інші відомості – про типові причини та умови злочинів, криміногенні й антикриміногенні фактори, типові обставини вчинення злочинів.

В цих обліках не розглядаються проблеми злочинності як явища. Не вивчаються при цьому й закономірності злочинності, як і будь-який конкретний злочин або окремо взята особа злочинця. Мова йде лише про типологію і класифікацію, коли вивчаються схожі між собою окремі види та категорії злочинів, однорідні групи злочинців.

Типологія просякає в сутність самої особи злочинця, але при цьому її цікавить саме типове. Вона пов'язана з вивченням таких властивостей особи, як свідомість і психіка, темперамент, емоції, воля, навички, уміння, звички, спрямованість, настанови, потреби тощо. На цій основі і визначаються відмінні одна від одної типи особи. Саме в цьому зв'язку використовується таке поняття, як кримінологічна типізація².

Класифікація, на відміну від типології, являє собою більш стійке групування осіб, які вчиняють злочини, за їх атрибутними ознаками, невід'ємними властивостями³. Вона має досить жорсткі критерії виділення груп та підгруп злочинів і злочинців. Класифікація заснована на подібності осіб, що вчиняють злочини, у межах кожної їх групи, що характеризується наявністю у цих осіб деяких спільних властивостей. При цьо-

¹ Филимонов В.Д. Общественная опасность личности отдельных категорий преступников и ее уголовно-правовое значение. – Томск, 1973; Вицин С.Е. Системный подход и преступность. – М., 1980. – С. 27-30, 39-42.

² Жариков В.Ю. Криминологическое значение типологии личности // Советское государство и право. – 1978. – № 8; Кириллов С.И., Солодовников С.А. Исследование грабежей и разбоев в системе преступного насилия. – Смоленск, 1997. – С. 119-120; Прокументов Л.М., Шеслер А.В. Криминология. Общая часть. – Красноярск, 1997. – С. 107-110.

³ Михаль О.А. Классификация преступлений: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Омск, 1999.

му подібність, як зазначають Г.А. Аванесов, Ю.Д. Блувштейн, С.І. Кирилов та В.В. Лунєєв, – протиставляється відмінності¹. Типологія не містить такої точної диференціації. Вона фіксує певні ознаки, але при цьому, найголовніше, служить виявленню тих властивостей особи, що є найбільш ймовірними для тієї або іншої категорії злочинців.

Неважко помітити, що мова йде про два рівні вивчення особи злочинця. У порівнянні з класифікацією типологія – більш високий рівень дослідження. Однак наукове дослідження особи злочинця пов'язане з використанням як типології, так і класифікації. Ці методи доповнюють один одного. Вони обидва в сукупності дозволяють на різних рівнях узагальнення вивчати найбільш характерні властивості особи злочинця.

Слід мати на увазі, що діяльність щодо попередження злочинності на особистісному рівні залежить від розробки не тільки науково обґрунтованих критеріїв класифікації злочинів, але і достовірних знань про типологію злочинців. Практика свідчить про те, що як класифікація, так і типологія є основою диференціації та індивідуалізації заходів профілактики злочинної поведінки.

У кримінологічній літературі можна зустріти багато варіантів типології осіб, які вчиняють насильницькі злочини. В основному вони пов'язані із вирішенням практичних завдань. Наведемо деякі з них, що становлять особливий інтерес і пов'язані саме з особами, які вчиняють насильницькі злочини.

1-й варіант типології: злочинці диференціюються в залежності від характеру індивідуально-мотиваційних властивостей, що виявляються в злочинному насильстві. При цьому відокремлюються чоловіки та жінки, дорослі та неповнолітні, рецидивісти, особи, раніше не судимі, тощо. Головне при цьому – мотивація злочинної поведінки.

2-й варіант поєднує типології, у яких особи, що вчиняють насильницькі злочини, диференціюються виходячи з характеру взаємодії криміногенної особи із різним ступенем виразності з факторами ситуації вчинення діяння або тільки в залежності від ступеня виразності криміногенних викривлень (збочень) особи. Основне в цих типологіях – ситуація, у якій вчиняється насильницький злочин.

3-й варіант включає типології, у яких критерієм типологізації є со-

¹ Аванесов Г.А. Криминология. – М., 1984. – С. 264; Блувштейн Ю.Д. Криминологическая характеристика и профилактика отдельных видов преступности. – Минск, 1980. – С. 3-10; Криминология и профилактика преступлений. Особенная часть. – М., 1998; Лунев В.В. Преступность XX в. Мировой криминологический анализ. – М., 1997; Кирилов С.И. Несовершеннолетние преступники: повторные грабежи и разбои. – М., 1998; Криминология и профилактика преступлений : учеб. пособие / под общ. ред. В. П. Сальникова. – СПб. : Фонд "Ун-т", 2001.

ціальна спрямованість особи злочинця. Що стосується безпосередньо злочинця, то мова йде саме про спрямованість на насильство.

4-й варіант типології, у якому критерієм типологізації є характер застосовуваного насильства (фізичне, психічне, економічне, сексуальне, політичне тощо).

Ґрунтуючись на цих варіантах, а також на багатьох інших положеннях, пов'язаних з типологією осіб, які вчиняють насильницькі злочини, вчені визначають, як правило, такі типи: особливо небезпечний тип, професійний, звичайний, ситуативний, хитливий, недбалий, випадковий, необережний. Крім того, варто зазначити, що за ознаками спрямованості на насильство в основу типології особи покладено ставлення злочинців до таких соціальних цінностей, як людина, громадянин.

Наведемо типологію за ознаками антигромадської спрямованості особи та її поведінки¹:

1. Негативно-зневажливе ставлення особи злочинця до людини та її найважливіших благ, як правило, пов'язане з насильством і жорстокістю. Таке ставлення перебуває в основі умисних агресивно-насильницьких злочинів.

2. Корисливо-приватновласницькі риси особи, пов'язані з такими її властивостями, як корисливість, жадібність, ненажерливість тощо. При вчиненні насильницьких злочинів особи цього типу прагнуть задовольнити свою корисливу пристрасть.

3. Індивідуалістичне й еґоїстичне ставлення особи до різноманітних соціальних традицій, звичаїв, настанов та пропозицій, до загальногромадянських, службових, сімейно-побутових обов'язків. Подібне ставлення й антигромадські риси особи обумовлюють поряд з іншими вчинення злочинів із застосуванням насильства.

4. Легковажно-безвідповідальне ставлення особи до встановлених соціальних цінностей та своїх обов'язків до них, що виявляється в необережних злочинах, до яких можуть бути віднесені й деякі насильницькі діяння.

Іншу типологію складено за ступенем суспільної небезпеки особи та вчинених нею злочинів:

1. *Особливо небезпечні злочинці* – це, як правило, неодноразово засуджені рецидивісти, особи, стійка злочинна поведінка яких має яскраво виражений насильницький характер. Тут існує тісний зв'язок із професійним та злісним типом злочинця. Варто мати на увазі саме інтенсив-

¹ Більш детально див.: Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений. – М., 1996. – С. 20-22; Криминология. Учебник / Под ред. В.Н. Бурлакова.– СПб., 1998. – С. 135-138.

ність насильства.

2. *Професійний тип* – найбільш небезпечний тип особи (найвищий ступінь суспільної небезпеки). Спрямованість особи деформована й має прояв у вигляді активного злочинного насильства. Відрізняється правовим нігілізмом, досить низькою загальною та моральною культурою, злочинною настановою. Є дійсно професіоналом злочинної діяльності, як правило, належить до типу злодіїв у законі і є проповідником відповідної субкультури.

Обидва зазначені типи можуть бути названі й злісними злочинцями, а основна їх риса, властивість – застосування насильства.

3. *Звичний тип злочинця* характеризується значною деформацією в структурі соціальної спрямованості, соціально-психологічні властивості особи хитливі й суперечливі, позитивний компонент слабко виражений. Має погані звички, від яких не може і не бажає позбутися, однак більшість із них призводить до насильства над людьми (наприклад, при хуліганстві, грабежі тощо). Сам злочинний спосіб життя також є звичним, а внаслідок цього й необхідним. Насильницькі злочини вчиняє з легкістю, так само легко переносить їх наслідки. Легко підпадає під вплив більш небезпечних злочинців.

4. *Випадковий тип злочинця* – відокремлення цього типу пов'язано з проблемами, що мають, на наш погляд, дискусійний характер. З одного боку, не хочеться вірити, що є такі злочинці, а з іншого – життя різноманітне й статися може що завгодно. Здається, що випадковий та недбалий типи пов'язані із вчиненням тільки необережних злочинів. Тут важливо точно встановити, чи був вчинений злочин випадковістю або, навпаки, став результатом укорінених поглядів та настанов. Для вивчення осіб, які вчинили випадкові злочини, протиправні діяння через необережність, та їх типології необхідна класифікація необережних злочинів. Характер випадків різний. Людина, з огляду на свої звички, поведінку, сама часто «йде назустріч» необережному злочину. В даному випадку може бути проведена аналогія з віктимною поведінкою. Випадковість може бути визначена як невраховуване або непередбачуване настання якоїсь події (чиста, нічим не пояснювана випадковість). У той же час можна спостерігати об'єктивно та закономірно обумовлені випадки. У першому випадку люди вчиняють злочин дійсно з необережності, усупереч загальній позитивній спрямованості їхньої поведінки. В іншому – злочин допускається в результаті легковажної, недбалої, безладної поведінки. Тут викликає сумнів існування «випадкового» злочинця. Проблема, однак, повинна бути досліджена окремо й спеціально.

Чи може бути злочинне насильство над людиною випадковістю?

При дослідженні особи злочинця виникає досить складне питання: що покласти в основу типології з метою розкриття причин злочинної поведінки окремих однорідних груп злочинців? Як зауважується в літературі, відповідь може бути тільки одна: те, що є особистісною причиною вчинення злочину.

Ми поділяємо цю думку і погоджуємося з тим, що така відповідь не означає ігнорування інших, зовнішніх факторів (причин), що сприяють злочинній поведінці, роль яких у механізмі такої поведінки може бути суттєвою. Але оскільки нами досліджуються особи, які вчиняють насильницькі злочини, та проблеми їх типології, необхідна саме особистісна оцінка. Основне тут – мотив злочинної поведінки. У ньому відображається те, заради чого відбувається злочинне насильство, у чому полягає його особистісний зміст для злочинця. У мотиві, як зауважують деякі автори, опредмечуються потреби та інтереси, він формується під впливом потягів і емоцій, настанов. У ході задоволення потреб мотиви можуть змінюватися й збагачуватися. Поведінка, як правило, полімотивована, тобто визначається низка мотивів, але вони не рівнозначні. Одні є провідними, основними, інші – додатковими. Особа керується, як правило, основними (пануючими, домінуючими) мотивами. Саме в таких мотивах більш за все відбивається особа злочинця. Вона є такою, яким є мотив її злочинної поведінки. Адже мотив – явище особистісне, пов'язане з індивідуальними особливостями людини. Якщо брати до уваги застосовуване злочинцем насильство, нагадаємо, що воно може бути елементом мотивації, з одного боку, а з іншого – використовуватися винятково як засіб досягнення злочинної мети. У кожному із цих випадків типологія пов'язана з проблемами насильства.

Іноді в літературі питання ставлять так: чи існують специфічні мотиви злочинної поведінки, що відрізняються від всіх інших мотив? На наш погляд, такі мотиви є.

Можливо, переважна більшість мотивів вчинення злочинів не є специфічними і можуть викликати інші дії (незлочинні). Усе залежить від спрямованості рис особи, що визначають вибір мети та засоби її досягнення. В літературі констатується, що в основу типології злочинців повинні бути покладені мотиви їх кримінально караних вчинків. При цьому, однак, маються на увазі переважно насильницькі й корисливі злочини. Не можна не брати до уваги й інші мотиви – помсту, ревнощі тощо. Вони також можуть бути пов'язані із насильством та користою.

Щодо різних типів злочинців можна зазначити більш-менш характерні для них статистично розповсюджені риси. Маються на увазі тільки кількісні оцінки. Але якщо об'єднати весь масив осіб, які вчиняють

злочини, то, по суті, крім осудності і вікового критерію вони матимуть лише одну спільну властивість, причому юридичного характеру: кожна з них порушила кримінальний закон. Настільки ж різноманітні й різновиди механізму злочинної поведінки. У більшості випадків злочин не відбувається спонтанно, він майже завжди підготовлений більш-менш тривалим процесом формування особи, прийняття рішення та вибору засобів для його вчинення. Отже, кожному злочину передують низка етапів психічної діяльності особи, що поступово формують спрямованість злочинної дії та забезпечують її фактичне здійснення. Саме в цьому процесі й відбувається відокремлення злочинної поведінки із усіх інших форм поведінки. Специфіка злочинної поведінки полягає зовсім не у тому, що в ній беруть участь (або не беруть участі) якісь особливі психічні або фізіологічні механізми, не характерні для суспільно корисного поведіння, – механізми ті ж самі. Специфіка полягає не у формі, а у змісті функціонування цих механізмів. Будь-яка поведінка, у т. ч. й злочинна, є формою взаємодії особи із середовищем, сутність якої така: формування особи зі злочинною орієнтацією; мотивація злочинної поведінки; прийняття конкретного рішення про вчинення злочину; реалізація цього рішення, у т. ч. вчинення злочину і настання його наслідків.

Коли вчиняється злочин, особа займає своє місце в кримінальній ситуації, знаходиться в умовах несприятливих життєвих обставин і її формування відбувається під впливом негативних явищ, результатом чого стає процес формування негативно спрямованої особи. З мотивацією пов'язані потреби й інтереси особи, можливості їх задоволення. Взаємодія особи із середовищем відбувається у вигляді оцінки, усвідомлення навколишнього оточення, тобто особа моделює середовище і власну поведінку, а потім приймає рішення. При цьому особа впливає на ситуацію у негативному, небажаному для держави та суспільства напрямку. У результаті цього вчиняється злочин, що викликає відповідну реакцію держави й суспільства. Це особливого роду протистояння, протидія. Особа переступає закон – держава карає її за це.

Злочинна поведінка, її мотивація, потреби людини та їх задоволення завжди пов'язані з тим, що особа конфліктує із середовищем, суспільством. Потреби можуть бути різними, але при вивченні злочинної поведінки важливе значення має аналіз викривлених, протиприродних потреб. Більшість із них входять до тих самих груп, що й нормальні потреби, але відрізняються від них за змістом або інтенсивністю. Наприклад, коли мотив поведінки корисливий, викривленими потребами є корисливість, жадібність, накопичення та ін. – це сфера матеріальних інтересів. А якщо взяти, приміром, сферу соціального спілкування, то

можна говорити про такі протиприродні потреби, як прагнення до переважання над оточуючими особами, честолюбство, кар'єризм та ін. До світоглядної сфери належать, зокрема, егоцентризм та фанатизм, специфічними викривленими потребами стають у деяких осіб алкоголізм, наркоманія і навіть певного роду сексуальні потреби. Особливо підкреслюється (що належить до сфери соціального спілкування) потреба у насильстві над особою¹. З насильством пов'язані досить специфічні форми поведінки.

Будь-яка поведінка особи розглядається в системі суспільних відносин, а звідси така проблема, як обов'язковість поведінки. Як зазначають М.І. Бобнева та В.М. Кудрявцев, без обов'язковості поводитися певним чином немає суспільних відносин². Мова йде про суспільно значущу поведінку – це поведінка, що регулюється соціальними нормами і спрямовується як в інтересах самої особи, так і в інтересах суспільства. Основу суспільних відносин складає, поряд з іншим, і поведінка людей. Саме тому зміст суспільних відносин можна визначити як соціально значущу поведінку (що містить усі види й форми поведінки). Якими є суспільні відносини, такою – й поведінка членів суспільства. Не дотримуючись потрібної поведінки, особа (люди) вступає у протиріччя із суспільством. Поведінка людей, таким чином, і є суспільними відносинами. Регулювання останніх – це регулювання поведінки³.

Досліджуючи цю проблему, на наш погляд, варто виходити також із того, що в соціальній практиці виробляються і підтримуються певні норми поведінки людей; поведінка, що відповідає цим нормам, має назву нормативної⁴. Відношення до норми, ступінь відповідності їй – важлива характеристика поведінки⁵. Люди самі встановлюють правила поведінки. З цього складаються суспільні відносини. Але люди самі й порушують ці правила. Відбувається це переважно у результаті розбіжності ін-

¹ Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика. Поведение. Ответственность. О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения. – М., 1989. – С. 180-181; Варданян А.В., Сафиуллин Н.Х. Преступное насилие над личностью и виктимное поведение лиц, потерпевших от изнасилования. – М., 1996. – С. 13-14; Абрамов Н.Н. Пьянство и алкоголизм. Наркомания. Криминальное насилие. – Омск, 1998. – С. 24.

² Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения. – М., 1978. – С. 46-47; Кудрявцев В.Н. Право и поведение. – М., 1978. – С. 25-26.

³ Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М., 1976; Роговин В.П. Социальные противоречия и поведение членов общества // Вопросы философии. – 1984. – № 6. – С. 72-80; Ахмадиев Т.М. Личность и поведение. – М., 1996. – С. 72-75.

⁴ Гишинский Я.И. Отклоняющееся поведение – объект правового воздействия // Человек и общество. – 1973. – № 12. – С. 145; Яковлев А.М. Теория криминологии и социальная практика. – М., 1985. – С. 150.

⁵ Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. – М., 1982. – С. 15.

тересів особи та суспільства. Протиріччя, що виникають при цьому, спричиняють необхідність соціальної регламентації поведінки за допомогою норм: соціальних, у т. ч. моральних та правових. Обов'язковість необхідної поведінки закріплюється в нормі, що являє собою веління, яке закріплюється у вигляді правила. Однак поведінка людей часто виявляється нерівноцінною, тобто відхиляється від установлених норм. Це така поведінка, за якої особа допускає різні відхилення від соціальних норм, у т. ч. моральних і правових, вчиняє проступки та правопорушення¹. Звичайно, це суперечить інтересам тих людей, котрі не допускають порушень, і призводить до відповідних соціальних наслідків. З'являється необхідність попередження поведінки, що відхиляється. Вона може бути орієнтована на насильство над людиною. Звідси і важливість захисту особи від насильства.

Злочинне насильство явно суперечить інтересам суспільства. Зважаючи на це, у системі правових норм виділяються відповідні норми кримінального права. Вони безпосередньо пов'язані з оцінкою злочинного насильства.

Оцінюючи злочинне насильство, треба мати на увазі насамперед те, що воно не обумовлено способом життя, у цілому характерного для суспільства, а являє собою аномалію, патологію, відхилення від загальноприйнятих правил. Для особи, яка веде злочинний спосіб життя, найчастіше характерна саме насильницька спрямованість поведінки, настанова на діяння, пов'язані із застосуванням насильства.

О.М. Гумін виділяє такі типи осіб, що чинять насильницькі дії: а) особи, що чинять фізичне насильство (фізичні насильники); б) особи, що чинять сексуальне насильство (сексуально незадоволені); в) особи, що чинять економічне насильство (елітні насильники); г) особи, що чинять вербальне насильство (вербальні агресори)². Однак, вказана типологія заснована лише на формі та характері застосовуваного насильства. Крім того, на нашу думку, в цій типології не враховано іще декілька форм насильства: політичне, ідеологічне, у т. ч. на ґрунті релігійних, етнічних, расових суперечностей.

Злочинне насильство – це свого роду соціальний антипод, воно суперечить принципам, вимогам та настановам системи суспільних відносин³. Це найбільш тяжке відхилення від нормального способу життя,

¹ Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности. – М., 1972. – С. 44.

² Гумін О.М. Кримінально-насильницька поведінка проти особи: Монографія. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 169.

³ Волков Б.С. Детерминистическая природа преступного поведения. – М., 1975. – С. 40; Любимов Н.И. Социальные противоречия и преступное поведение. – М., 1995. – С. 20.

неприйнятне для суспільства. Злочинне насильство в даному випадку розглядається саме як поведінкова категорія, як поводження. Тут існує особливий зв'язок з настановою, що є центральною ланкою в структурі особи. Злочинне насильство – це також злочинна настанова. Вона може набувати різних форм, мати неоднаковий антисоціальний зміст, може мати яскраво виражений характер або виявлятися недостатньо яскраво. Особистісна злочинна настанова на насильство являє собою готовність та схильність до вчинення відповідного злочину. Це зайнята особою психологічна позиція – у своїх злочинних діях застосовувати насильство. Вона також входить у структуру поведінки. Злочинне насильство реально існує, насамперед, у формі особливого мотиву. Варто мати на увазі, що мотив означає і глибоку особисту причину злочинного насильства. Він допомагає відповісти на запитання про те, чому особа поводиться злочинно і при цьому прагне до насильства, застосовує його. Мотив розкриває співвідношення між внутрішнім та зовнішнім світом особи, між її потребами і можливостями (способами) їх задоволення, оскільки є саме особистісною детермінацією як злочинної поведінки в цілому, так і насильства. Мотиви злочинної поведінки і застосовуваного насильства завжди тісно пов'язані з потребами та інтересами особи. Сутність відмінності злочинного насильства – у потребах, інтересах, мотивах, цілях, поглядах особи. При цьому потреби та мотиви стають рушійними силами злочинної поведінки і насильства. Злочинне насильство характеризує саму особу. Мотивація злочинної поведінки та особа злочинця взаємозалежні. Особистісні риси злочинця накладають відбиток на мотивацію, а мотиви злочинної поведінки закріплюються у насильстві і конкретних кримінально караних діях, деформують особу злочинця. Усе це, однак, не означає, що особа дзеркально відображається в мотивації поведінки і застосовуваному нею насильстві, а мотивація існує у вигляді зворотної проєкції на особу. Як зауважується в літературі, зв'язок між мотивацією та особою, як правило, не прямий, а опосередкований. Звідси і їх взаємообумовленість¹. Тут варто зазначити ще два

¹ Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. – Горький, 1974; Яковлев А.М. Регулирование отклоняющегося поведения // Проблемы совершенствования советского законодательства. – М., 1975; Петелин Б.Я. Мотивация преступного поведения // Советское государство и право. – 1980. – № 4; Лунеев В.В. Преступное поведение: мотивация, прогнозирование, профилактика // Советское государство и право. – 1979. – № 3; Саркасов Г.С. Мотив и цель преступления // Советское государство и право. – 1979. – № 3; Криминальная мотивация. – М., 1986; Тарарухин С.А. Установление мотива и квалификация преступления. – К., 1977; Прохоров В.И. Мотивация преступного поведения и проблемы криминального насилия // Мат. науч.-практ. конф., 14-16 марта 2000 г. – Челябинск, 2000. – С. 40.

аспекти дослідження: кримінально-правовий та соціологічний при здійсненні типології особи насильницького злочинця:

1. Особа повинна не тільки засвоювати та добре знати кримінально-правові норми, але й суворо слідувати їх вимогам. Ці норми мають практичне значення для формування особи хоча б тому, що «пропонують» їй саме незлочинну форму поведінки.

2. Основну увагу варто звернути на правильне сприйняття, глибоке засвоєння особою соціальних цінностей, що являють собою явища громадського життя. Це має практичне значення. Соціальні цінності повинні розглядатися особою з погляду того значення, що їм надається суспільством.

Виходячи із проведеного дослідження різних типів особи, яка вчиняє насильницькі злочини, нами запропоновано здійснювати типологізацію осіб, які вчинили насильницькі злочини за наступними критеріями:

1. За мотивацією злочинної діяльності:

- *корисливий тип* – вчиняє злочини заради одержання майнової вигоди (грошової винагороди, конкретного майна, речей, які подобаються або якими бажає користуватися, володіти – цінні речі, коштовності, автомобіль), керується мотивами користі, «відновлення соціальної справедливості», особистого збагачення;

- *силовик (суто насильницький вбивця)* – злочинець вчиняє умисні вбивства, зневажливо ставиться до чужого життя, ставлення до інших осіб – зневажливо-байдуже, вбивство є способом зняття напруги, неприязні до конкретної жертви, заздрості, обіди, відновлення справедливості, захисту особистого статусу;

- *домашній тиран* – особа, яка вчиняє насильницькі дії у вигляді заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості з помсти, ревнощів, заздрості, бажання принизити жертву, «показати її місце» (вчиняє насильницькі дії щодо дружини та інших членів своєї сім'ї);

- *сексуально-девіантний тип (твалтівник)* – особа, яка вчиняє звалтування, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом заради отримання фізіологічного задоволення, ревнощів, помсти, задоволення сексуальних потягів неприродного характеру;

- *егоїст (хуліган)* – особа, яка зневажливо ставиться до загальноприйнятих норм у суспільстві і постійно вчиняє хуліганські дії; характеризується індивідуалістичним, егоїстичним ставленням до різних соціальних традицій, звичаїв, установок та пропозицій, до загальногромадянських, службових, сімейно-побутових обов'язків;

- *«мисливці» (полюючий тип)* – характеризується схильністю до вистежування жертви, раптового нападу з метою навалючого і рішучого

подолання можливого опору жертви;

- *«регресивний» тип* – особа, у якої домінує установка на умовний вік у статеворольовому комфортно своєрідному стані минулих років (намагається повернутися у часі у ті місця або при спілкуванні з певними особами);

- *тип, котрий тотально самостверджується* – характеризується особливою жорстокістю, коли вчинення злочину поєднується з фізичною розправою над супутником жертви (чоловіком, коханцем, знайомим, випадковим подорожнім);

- *без чітко сформованого мотиву (полімотивований)* – особа, яка не усвідомлює всіх мотивів вчиненого нею злочину, не може пояснити жодного мотиву, оскільки керувалася декількома мотивами і домінуючого із них визначити не змогла, стверджує, що вчинила злочин «випадково», «під впливом обставин»;

- *атипово-мотивований тип* – особа, яка вчиняє безглузді, неусвідомлені, безмотивні злочини, злочинна діяльність якої спрямована на отримання задоволення від вчинення насильства (вбивство вагітної чи малолітньої особи, «експериментатор» у інтимних стосунках);

2. За антисуспільною спрямованістю особи злочинця:

- *ситуативний (нестійко-орієнтований) тип* - особа, яка не має чітко сформованого мотиву для вчинення злочину, не усвідомлює мотивів своєї насильницької поведінки, вчиняє злочин «під впливом обставин», внаслідок потрапляння в сприятливу криміногенну ситуацію, де не стрималася від його вчинення; характеризується деякими позитивними властивостями, пластичністю ціннісних орієнтацій, залежить від поведінки інших людей, які служать їм так званім поштовхом до вчинення заборонених законом дій;

- *агресивно-ситуативний тип* – характеризується високим рівнем агресивності, вчиняє злочини у культурно-дозвільній та сімейно-побутовій сферах (футбольні фанати, відвідувачі «питейних заведень», дискотек, нічних клубів); відрізняється непрофесіоналізмом, умисел на вчинення злочину виникає спонтанно, у сприятливій чи спровокованій передкримінальній ситуації, як правило, у стані сп'яніння (алкогольного, наркотичного); жертвами, в основному, стають жінки та діти (ті категорії осіб, які не можуть дати гідну відсіч злочинцю); характеризується високим рівнем тривожності, емоційної нестійкості, вербальної агресії, «застряванням» психотравмуючих переживань, неадекватно оцінюють себе та свою поведінку;

- *випадковий тип* – особа вчиняє злочин як об'єктивний, законо-мірно обумовлений вчинок (як наслідок сильного алкогольного

сп'яніння);

- *необережний тип* – легковажно-безвідповідальне, небале ставлення до встановлених соціальних цінностей та своїх обов'язків до їх виконання чи дотримання, що виявляється в необережних злочинах, до яких можуть бути віднесені й насильницькі діяння, характеризується безладною, бездумною поведінкою (психічне насильство щодо підлеглих, примушування їх до виконання протиправних чи відверто злочинних дій);

- *звичний тип (інфантильний)* – характеризується поєднанням стійкої антисуспільної установки з особистою незрілістю, інфантилізмом, імпульсивністю та ворожістю, значною деформацією в структурі спрямованості, соціально-психологічні властивості особи хитливі й суперечливі, позитивний компонент слабко виражений; наслідує чужі стереотипи поведінки, має дурні звички, від яких не може і не бажає позбутися, однак, більшість із них призводить до насильства над людьми (хуліганства, грабежі), вчиняє злочин «за звичкою», оскільки не знає інших способів самовиразу; нездатний до навчання та узагальнення досвіду, нездатний відчувати чужий біль та співчувати;

- *злісний тип* – така особа характеризується переважно приватновласницькими, корисливими інтересами, жадібна, ненажерлива, домінуючим при вчиненні злочину є мотив задоволення корисливої пристрасті;

- *особливо злісний тип (агресивно-зневажливий або особливо небезпечний)* – ставлення до інших осіб зневажливе, агресивне, обирає жертву випадково; раніше засуджувана особа, стійка злочинна поведінка має яскраво виражений насильницький характер; спілкується із собі подібними, часто співучасниками у вчиненні різних за характером злочинних діянь, ціна людського здоров'я та життя для нього є мінімальною, у зв'язку з чим свої вимоги та погрози поєднує із вчиненням тяжких форм насильства (особливою жорстокістю, мученням жертви), із вчиненням зброї; як правило, має обмежене коло інтересів, зловживає спиртними напоями;

- *винахідливий тип* – така особа досконало вивчає особу майбутньої жертви, її статки, рід занять тощо, детально розробляє сценарій, за яким можуть розгортатися події; має нестандартний спосіб мислення, швидку реакцію, обережність; як правило, займається легальним видом діяльності, а вчинення злочинів – є супутнім джерелом прибутку;

- *професійний тип* – особа, для якої вчинення злочину є злочинною професією, вона удосконалює свої кримінальні здібності у певній сфері (умисні вбивства, викрадення дітей, захоплення заручників), постійно підвищує рівень кримінальних знань та навичок; має добру техні-

чну оснащеність, сучасні засоби зв'язку, отримання інформації, доступ до неї; злочинна діяльність є основним джерелом прибутку;

- *маргінал (паразитичний, деградований тип)* – особа, для якої злочинна діяльність є основним джерелом прибутку, і яка за своїми інтелектуальними здібностями не усвідомлює необхідності ретельно приховувати вчинювані злочини та їх сліди; спілкується з такими ж деградованими особами, які стають їх співучасниками, бомжами;

- *цілковито-байдужий тип;*

- *відносно байдужий;*

3. За способом використання насильства:

- *агресивний тип* – особа, котра незалежно від обстановки та причини конфлікту (або його відсутності) вчиняє насильство будь-якої форми та виду (психічне, фізичне, сексуальне тощо);

- *жорстокий тип* – має схожі риси з агресивним, однак, агресивний завжди перебуває у такому психологічному стані (налаштованості на прояви агресії), а жорстокий – лише у певних життєвих ситуаціях, коли власна нестриманість, небажання або невміння почути або вислухати іншу сторону конфлікту призводять до застосування насильства;

- *садист (особливо та немотивовано жорстокий тип);*

4. За особливостями використовуваних знарядь:

- *озброєний тип* – особа, яка вчиняє злочин із застосуванням вогнепальної чи холодної зброї, має професійні навички її застосування;

- *мучитель* – особа, яка при вчиненні злочину використовує засоби та знаряддя, які не є зброєю, - це предмети побутового призначення, або предмети побутового призначення, спеціально пристосовані для нанесення тілесних ушкоджень; керується мотивами помсти, ревнощів, завчасно готується до вчинення злочину, обмірковує його план, хоча б у загальних рисах;

- *«хірург»* - особа, яка при вчиненні злочину використовує спеціальні засоби (медичні прилади, хірургічні інструменти); при цьому мета такої особи – застосування насильства, цікавість у внутрішній побудові тіла жертви, її поведінці та відчуттях, муках і агонії; насильство є інструментом отримання психологічного, морального задоволення; як правило, це серійні злочинці;

5. За часовими параметрами вчинення злочину (злочинів):

- *перерив між злочинами декілька хвилин* – у тому випадку, коли злочинцем захоплено дві і більше жертви (при викраденні людини, умисному вбивстві, згвалтуванні);

- *перерив між злочинами декілька днів або місяців* (О. Саєнко,

О. Ганжа, І. Супрунюк) – особа, котра, як правило, вчиняє однотипні злочини;

- *серійний тип* – злочини вчиняються протягом декількох років з переривом від декількох місяців до декількох років (С. Ткач, А. Чікатило, А. Онопрієнко, Г. Суворін);

6. За географією вчинення злочинів:

- *локальний тип* – вчиняє злочини в тій місцевості, де проживає або працює; територія вчинення злочинів обмежена (парк, лісопосадка, район, місто, область);

- *мандруючий тип* – вчиняє злочини в різних місцевостях, гастролює по різних територіях (місцях масового відпочинку громадян, молоді; поблизу нічних клубів, дискотек, ресторанів в різних населених пунктах, потягах, на автотрасах);

7. За метою вчинення злочину:

- *«театрал»* - вчиняє злочини з метою розважитися, цікаво провести вільний час, без корисливих чи інших мотивів; вчинення насильницького злочину є способом проведення дозвілля (як сходити в театр, кінотеатр, на дискотеку);

- *отримати сексуальне задоволення від мук, агонії жертви* – особа вчиняє умисне вбивство, не обов'язково поєднане із згвалтуванням чи насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом; злочинцю достатньо бачити муки та агонію жертви – особи іншої статі або однієї із ним статі;

- *придушення опору жертви перед або під час згвалтування;*

- *«початковий некрофіл»* – вчиняє злочин з метою соїтія з трупом; особа, яка має потяг до сексуального задоволення з іще теплим трупом жертви; з часом така особа формується в тип некрофіла, для якого уже не має значення, - теплий чи холодний труп (як правило, це особи, які мають психічні відхилення поза межами осудності);

- *з метою приховування слідів вчинення злочину* (нанесення тілесних ушкоджень, умисного вбивства, викрадення людини);

- *помста жертві за приниження, образи під час вчинення злочину* – фактично, вбивство стає виразом гніву злочинця на жертву за вчинений опір, образу, приниження, насмішки;

- *знищення жертви як подразника* – злочинець намагається помститися жертві як об'єкту, а не як конкретній особі (жінці, дитині, особі похилого віку), тобто узагальненому портрету особи, який подразнює, викликає непримиренні почуття у винного;

- *отримання вигоди* (вбивство, нанесення тілесних ушкоджень,

згвалтування за винагороду, можливість заволодіти конкретними речами потерпілого);

- *вбивство як прояв гніву щодо жертви* – злочинець намагається помститися жертві за раніше вчинені нею вчинки;

- *вбивство як прояв влади щодо узагальненої жертви* (молодої чи старої жінки, працівника міліції);

- *садистське задоволення* – злочин вчиняється заради можливості проявити свої садистські нахили, отримати задоволення від самого процесу мучення, катування жертви, і при цьому жертва обирається випадково;

8. За міжособовим сприйняттям жертви злочину:

- *пасивно-ігровий тип* – особа, у якої виявляється певний інфантилізм у судженнях про допущене статеve насильство, вона найчастіше переконливо і категорично заперечує свою вину у згвалтуванні, намагається довести добровільність статевого контакту з жертвою або й вину жертви у його звабленні;

- *сценарійний тип* – характеризується тим, що злочинець старанно готується до згвалтування особи жіночої статі (як правило, повнолітньої), відмовляється від спільників, вибирає місце і час, створює собі алібі, вживає ретельних заходів по подальшому приховуванню слідів злочину тощо; схожий з типом «мисливця», але останній діє більш спонтанно й прямолінійно; це особа, яка уже має аналогічний кримінальний досвід (згвалтування, поєднане з умисним вбивством жертви), але не має судимості;

9. За особливостями характеру та патопсихологічними особливостями особи злочинця:

- *конформний тип* – характеризується особистою невпевненістю, потягом до стадності – групи, в якій особа відчуває себе захищеною; така особа вчинити злочин одноособово не наважується, але охоче й бездумно вчиняє злочин у групі (як правило, однолітків);

- *афективний тип* – пов'язаний з закріпленням у психіці особи певних афективних слідів у процесі соціалізації і завершення статевого визрівання; осіб, які вчинили згвалтування малолітніх дітей або літніх, навіть похилого віку, жінок; важко вписується в рамки традиційної логіки, оскільки не має яскраво виражених соціально-психологічних особливостей, часто навіть не спроможний усвідомити психологічний механізм своєї злочинної поведінки;

- *імпульсивний тип* – має схожі риси з афектованим типом, але якщо афектований вчиняє акти насильства у відповідь на неправомірне

чи образливе для нього ставлення, то імпульсивний застосовує насильство при щонайменших подразниках, що сприймаються ним не завжди адекватно (у міжособистісних стосунках між друзями, подружжям, неконтрольовані та необгрунтовані ревності);

- *відкинутий («знехтуваний») тип* – особи, які, вже відчуваючи підвищену статеву потребу, фактично виявляються нездатними задовольнити свою пристрасть «за спільною згодою»; як правило, це особи, які мають психічні чи фізичні вади, фізичні юродства; злочини (згвалтування) здійснюють навально, прямолінійно, непродумано, які нескладно розкривати;

- *алкоголізований тип* – особа, особливості поведінки якої зумовлена особистісними змінами через зловживання алкоголем, наркотиками чи їх аналогами, психотропами;

- *депресивний тип* – особа, яка приймала участь у військових діях в «гарячих точках» світу (Афганістані, Чечні, Косово, Лівії) і характеризується психічними розладами в межах осудності внаслідок травматичного стресового розладу, пов'язаного з участю у військових конфліктах; поширеними розладами є зовнішньо мало мотивована агресія, поєднана з дративлівістю, брутальністю, імпульсивністю, негативізмом, протестом проти чиновників чи певних правових норм;

- *психопатологічний тип* – особа, яка характеризується хронічним відчуттям тривоги, складними агресивними афектами (люття та ненавистю) внаслідок стану перманентної тривоги, страхами, очікуванням біди та неприємностей, джерелом яких є інші особи; чує голоси, накази від Бога або інших осіб, внаслідок чого і вчиняє злочин.

3.5. Характеристика серійних зґвалтувань та осіб, які їх вчинили

Серійні сексуальні злочини, найбільш типовими з яких є серійні зґвалтування та вбивства за сексуальними мотивами, як кримінальне явище стали вивчатися порівняно недавно, тому на цей час відсутня вичерпна інформація щодо кримінологічних, криміналістичних та психологічних характеристик досліджуваних у цій дисертації діянь¹.

Основною відмінною особливістю серійних зґвалтувань є потреба, пов'язана з прагненням гвалтівника вчиняти повторні, схожі за своїми характеристиками злочини, що полягають у вчиненні нападів (як правило, короткочасних) з метою подолання опору жертви і здійснення з нею сексуальних дій, частіше за все – статевого акту.

Такі злочини вчиняються в умовах неочевидності. Цьому виду злочинів притаманний досить високий рівень латентності, крім того, значна кількість зґвалтувань, що входять в серію, виявляється й реєструється лише після затримання осіб, які їх вчинили. Вищенаведені обставини завжди створювали значні труднощі у встановленні й затриманні серійних гвалтівників.

Якщо розглядати причинну детермінацію серійних зґвалтувань, слід згадати негативні соціально-психологічні настанови, що існують в масовій свідомості та виявляються в агресивно-насильницькому і зневажливо-цинічному погляді на жінку чи іншу жертву сексуального насильства (неповнолітню чи малолітню особу будь-якої статі) й в цілому на відносини між особами різної статі.

У кримінологічній літературі² зазначаються характеристики такого роду негативних настанов, що обумовлюють конкретну злочинну поведінку сексуальних гвалтівників:

- грубість, що часто переходить у жорстокість, цинізм, відсутність почуття сорому, неповага до людей, егоїзм, споживацьке ставлення до оточуючих;

- надмірний примітивізм у поглядах на взаєностосунки осіб різної статі, що зводить їх лише до фізіологічного акту;

- погляд на жінку як на нижчу істоту, покликану служити чоловікові знаряддям статевої насолоди;

- розгнужданість, що не визнає ніяких перешкод на шляху до задо-

¹ Шалгунова С.А. Характеристика осіб, які вчинили серійні сексуальні злочини // Юридична Україна. - № 4. – 2010. – С. 115-120.

² Кримінологія: Учеб. / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой. – М., 1994. – С. 351.

волення статевої пристрасті;

- моральна розбещеність, яку деякі із гвалтівників розцінюють як елемент «ультрасучасності».

Комплексне наукове дослідження архівних матеріалів щодо осіб, звинувачених у вчиненні нападів на представниць жіночої статі з метою вчинення статевого акту або інших сексуальних дій¹, свідчить про те, що в територіальному відношенні гвалтівники для вчинення своїх деліктів віддавали перевагу регіону власного мешкання. Гвалтівники вчиняли напади на своїх жертв рівною мірою і в холодний, і в теплий час року, у більшості випадків о вечірній порі (з 18 до 24 год.). Часто серійні згвалтування вчинялися у сукупності з іншими небезпечними злочинами (у 33 випадках відбувалося притягнення до кримінальної відповідальності за сукупністю із грабежем або розбоєм). Особливе значення для гвалтівників мало місце вчинення злочину (безлюдні нічні вулиці, покинуті будівлі, лісопосадки, парки, будмайданчики, горища, під'їзди багатопверхових будинків), що повинно було сприяти не лише успішному подоланню опору майбутньої жертви, але й сексуальному збудженню, отриманню статевого задоволення. 64 % злочинців використовували раптову силову дію на жертву, при цьому 11 % із них вступали з жертвами в короткочасний вербальний контакт, проти якого жертва не заперечувала, а 53 % – взагалі обходилися без нього. Вкрай низький відсоток груп, що вчинили серійні сексуальні посягання, свідчить про те, що серійний насильник – яскраво виражений одиночка.

Аналіз об'єктивної сторони злочину доводить, що вибір засобів, використовуваних злочинцями при згвалтуванні, залежав від способу подолання опору жертви. Більшість насильників наносили різного роду удари (руками, ногами, будь-якими предметами), інші обмежувалися демонстрацією сили, тобто використовували психічне насильство (погрожували фізичною розправою, вбивством або зброєю), треті – долали опір за допомогою різних задушливих прийомів. Половина насильників вчиняли свої напади, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння. Однак слід зазначити, що при цьому алкогольне сп'яніння не було тяжким, скоріше мав місце легкий ступінь сп'яніння.

На відміну від серійних сексуальних вбивць, особи, які вчиняли серійні згвалтування, визначаються меншою агресивністю і досягають своєї мети без великих витрат. Значна частина насильників (49 %) або не завдала потерпілим фізичної шкоди здоров'ю, або заподіяла легкі тілесні ушкодження, щоб продемонструвати своїй жертві власну рішучість та марність опору. Однак серед переважної кількості насильників

¹ Серийные сексуальные преступления. – М., 2000. – С. 7.

чітко простежується тенденція до озлоблення, посилення своїх дій, до поведінки зі зростаючою в ході вчинення серії злочинів агресії, що закінчується в окремих випадках умисним вбивством жертви. Така закономірність відзначається у кожного четвертого насильника, які у своїй сукупності утворюють окрему групу злочинців, що є найбільш небезпечною категорією серійних насильників.

Вивчення характеристик серійних зґвалтувань за часом, місцем, способом, обстановкою, набором використовуваних злочинцем знарядь тощо свідчить про те, що у переважній більшості випадків дії злочинців в ході серії зґвалтувань набували стереотипного характеру. Прагнення вчинити злочини при схожих обставинах закріплювалося у свідомості винного першими «вдалими» нападами. Проте удосконалюючи механізм нападу з метою полегшення його вчинення, більш умілого приховування слідів злочину або з метою посилення статевого збудження, злочинець міг щось змінити при вчиненні наступного злочину (місце, спосіб, знаряддя злочину), але стабільно продовжувати при цьому виявляти жорстку та виразну активність, що мала прояв у здійсненні конкретної дії.

Кримінологічне вивчення зґвалтувань, зокрема серійних, свідчить, що категорія серійних злочинців керується яскраво вираженими знеособленими спонуканнями щодо жертви, несвідомим сприйняттям її як бездушного предмета. Таким чином, жертва зґвалтування становить для винного предмет задоволення власних сексуальних потреб. Жертва не уособлюється винним як самостійна та вільна людина, вона є для нього лише предметом отримання задоволення, як смачна їжа чи гарний одяг.

На відміну від несерійного злочинця, серійний насильник для вчинення протиправного діяння не просто чекає сприятливої ситуації для вчинення злочину, а активно її шукає і навіть сам створює. При наступних нападах виникнення наміру у серійного злочинця, як правило, випереджає момент першого контакту, зокрема візуального, з жертвою, що дозволяє планувати та готувати злочин.

Вибір серійними насильниками своїх жертв, якими ставали дівчатка, дівчата і жінки віком від 5 до 80 років, в переважній більшості епізодів мав випадковий характер.

Вивчення загальної характеристики особистості серійних насильників дозволяє констатувати [24; 25, с.94-98; 538, с.67-72; 251, с.37-54]¹,

¹ Александров Ю.В. Половые преступления: преступники и потерпевшие: Учебно-практическое пособие. – К.: РИО КВШ МВД СССР, 1975; Александров Ю.В. Злочини проти статевої свободи // Юридичний вісник України. – 2002. – 6–12 квітня. – С. 94–98; Мороз Л.М. Кримінологічна характеристика особистості гвалтівника неповнолітніх // Право України. – 2008. – № 5. – С. 67–72; Дмитриева Т.Б., Могачев М.И., Шостакович Б.В. Личность серийных насильников // Механизмы человеческой агрессии: Сб. – М.,

що віковий акцент осіб, котрі вчинили серійні зґвалтування, зміщений у бік молодих представників (72 % насильників складають особи віком від 18 до 35 років). Освітній рівень серійних насильників виявився набагато нижчим, ніж у серійних сексуальних вбивць (85 % мали середню і неповну середню освіту). Вища або незакінчена вища освіта не ставала перешкодою для вчинення злочинних сексуальних дій. Більше того, злочинці, які навчалися у вищих навчальних закладах, відрізнялися більшою тривалістю серії нападів та більшою витонченістю у своїх злочинних діях. За родом занять серійні насильники мало відрізнялися від серійних вбивць. Кваліфіковані і малокваліфіковані види праці мали місце відповідно у 35 % і 30 % випадків, розумовий вид праці – лише у 5 %. Високий відсоток неодружених серед серійних насильників (70 %) свідчить про їх невеликий сексуальний досвід, а у сукупності з високим відсотком розлучених (58 %) є доказом їх слабкої адаптації у статевих партнерських відносинах за наявності загальної нормативної (гетеросексуальної) спрямованості. При цьому злочинці мають проблеми у встановленні контактів с особами іншої статі, нерішучі при знайомствах та у спілкуванні, що певним чином компенсується вчиненням злочинів.

Дві третини обвинувачуваних у серійних статевих злочинах (переважно у зґвалтуванні та насильницькому задоволенні статевої пристрасті неприродним способом) мали у минулому кримінальний досвід, притягувалися до кримінальної відповідальності в основному за зґвалтування (92 %).

У значної більшості (95 %) обвинувачуваних у вчиненні серійних зґвалтувань виявлена наявність сексуальних розладів – парафілій (збочених сексуальних потягів). Дані вітчизняних та зарубіжних психопатологічних досліджень свідчать про те, що переважна більшість насильників (на відміну від серійних сексуальних вбивць) або страждають на хронічні психічні захворювання, або мають різні психічні аномалії.

За результатами судово-психіатричної експертизи, 25 % обвинувачуваних були визнані неосудними (особи, хворі на шизофренію або з органічним ураженням головного мозку). Серед 75 % осудних психічно здоровими були визнані лише 7 %, у інших діагностувалися психічні аномалії різного ступеня.

Особи з психічними аномаліями зберігають свої соціальні зв'язки, є правоздатними і підлягають кримінальній відповідальності, але у них знижений самоконтроль, що сприяє прояву неусвідомлених мотивів самоактуалізації, гіпертрофованого самоствердження, нетерпимості до протидії тощо¹. Психічні аномалії сприяють виникненню і розвитку та-

2000. – С. 37-54.

¹ Шалгунова С.А. Характеристика особи вбивці з психічними розладами // Проблеми

ких рис характеру, як дратівливість, агресивність, жорстокість, у той же час вони знижують вольові процеси, звужують можливості розумного сприйняття ситуації, негативно змінюють взаємостосунки серійних насильників з навколишнім світом і з самим собою, сприяють формуванню криміногенних проявів.

Особи, які вчинюють злочини за сексуальними мотивами, часто характеризуються аморальною поведінкою у побуті та громадських місцях (прояви цинізму, чіпляння до жінок, лихослів'я, факти оголення статевих органів в громадських місцях, придбання або виготовлення порноматеріалів тощо).

Вивчення мотивів серійного насильника (гвалтівника), механізмів та умов їх формування необхідні для оцінки суб'єктивної сторони даного виду злочину, з'ясування ставлення винного до вчинюваних ним діянь.

Як уже зазначалося вище, вивчення осіб, які характеризуються агресивною сексуальною небезпечною поведінкою, проведене О.О. Бухановською, дозволило нам певним чином узагальнити у таблиці інформацію про осіб, які схильні до серійних сексуальних протиправних проявів¹:

	1 група – особи з парафіліями (21 особа з прогредиентними парафіліями ²)	2 група – парафільна (27 осіб з непрогредиентними парафіліями)	3 група – не-парафільна (9 осіб з діагнозом алкоголізму)
--	---	---	---

запобігання злочинності в органах і установах виконання покарань: Збірник мат. наук-практ. конф. (Чернігів, 21.12.2006). - Чернігів, 2007. - С. 116-124.

¹ Бухановская О.А. Психические расстройства у лиц с серийными агрессивными сексуально опасными действиями (клиника, динамика, систематика): Автореф. дис. к.мед.н. (14.00.18). – М.: Гос. науч. центр соц. и суд. психиатрии им.В.П.Сербского, 2003. – 28 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.centerhoenix.ru/papers>

² Шизофрения приступообразно-прогредиентная или шубообразная - (нем. Schub – сдвиг, толчок) – общее название форм шизофрении, характеризующихся психотическими приступами и межприступными интервалами, во время которых выявляются нарастающие от одного приступа к другому дефицитарные симптомы, а также признаки активного процесса с непсихотическими, в основном, проявлениями. Различают 3 варианта расстройства: злокачественный, параноидный или прогредиентный и шизоаффективный. 1. Злокачественная шубообразная шизофрения проявляется приступами с тяжёлой психотической симптоматикой (нередко кататонической) и длительностью до 1 года и более, промежутки между которыми непродолжительны и со временем сокращаются. В инициальном периоде болезни на фоне атипичных гипоманиакальных и субдепрессивных состояний, а также психопатоподобного поведения наблюдаются неразвёрнутые психотические симптомы практически всего спектра, включая кататонические. Обнаруживаются также значительные дефицитарные нарушения. Активный период болезни характеризуется манифестными психотическими приступами с изменчивой, полиморфной и обычно фрагментарной симптоматикой (от сенестопатий до кататонии). Первый приступ возникает обычно в возрасте 12-14 лет. В общей сложности наблюдается в среднем 3-4 приступа. В ряде случаев происходит переход к непрерывному течению болезни. Резидуальному периоду болезни свойс-

Вік отримання першого кримінального досвіду – до 20 років	75 %	70,4 %	44,4 %
Вік отримання першого кримінального сексуального досвіду – до 20 років	68,7 %	59,3 %	22,2 %
Рівень освіти:			
- вища та незакінчена вища	18,8 %	18,8 %	11,1 %
- два диплома про вищу освіту	40 %	-	-
Соціальне становище:			
- престижне	76,2 %	55,5 %	-
- низьке			100 %
Служба у Збройних силах	25,0 %	75,0 %	66,6 %
Сімейне становище:			
- неodrужені	50,0 %	25,0 %	25,0 %
- мали дітей	25,0 %	50,0 %	50,0 %
Наявність хвороб:			
- спадкова обтяженість хворобами (органічні, ендогенні: шизофренія, афективні розлади психіки; аномалії особистості; вади розвитку мозку; патології потягів сексуального характеру)	75,0 %	75,0 %	-
- алкоголізм; розлади особистості; органічні психічні розлади	-	-	25,0 %
- розлади потягів	31,6 %	10,0 %	-
- патології несексуального потягу	100 %	-	-
- епілепсія, епілептичні стигми (мі-	42,1 %	30,0 %	-

твенен глибокий психический дефект. Тем не менее пациенты сохраняют способность к несложному труду, самообслуживанию, а при поддержке со стороны – к адаптации к жизни в социуме. 2. Шубообразная параноидная шизофрения отличается большим разнообразием психотических приступов, в клинической структуре которых преобладают бред, галлюцинации и симптомы психического автоматизма Кандинского-Клерамбо. Длительность приступов варьирует от нескольких недель до ряда лет. Широкой вариабельностью характеризуются и межприступные интервалы. В инициальном периоде болезни отмечаются дефицитарные симптомы, атипичные аффективные сдвиги, психопатоподобное поведение, а также паранойяльные структуры с разной степенью их систематизации (то есть стёртые аффективно-бредовые расстройства). Число приступов достигает 3-4 и более. В резидуальной стадии преобладают симптомы психического дефицита, на фоне которых сохраняются отдельные продуктивные симптомы. 3. Шизоаффективная шубообразная шизофрения характеризуется приступами с аффективно-бредовой, аффективно-галлюцинаторной и аффективно-кататонической симптоматикой (соответственно депрессивной маниакальной и со смешанным аффектом), завершаясь в итоге «нажитой циклотимией». В МКБ-10 данный вариант расстройства определяется как шизоаффективный психоз. Синоним: Перемежающе-поступательная шизофрения. // В.А.Жмуров. Большой толковый словарь терминов по психиатрии. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://zhmurov.com/word/8534/>

ОСОБА НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ

грени, енурез, сногворіння, сноходіння, логоклонії ¹)			
- шизофренія	19,0 %	-	-
- уроджені вади розвитку мозку	26,3 %	10,0 %	-
- сахарний діабет матерів	33,0 %	33,0 %	-
- патологія вагітності та пологів (перинатальна травматизація, дія агресивних хімічних та фізичних факторів, алкогольні ексцеси матері, простудні захворювання матері, прийом медикаментів, зтяжний стрес; пологова слабкість, стимуляція пологів, пологові травми)	94,1 %	86,5 %	78,9 %
- аномалії розвитку мозку	91,7 %		
Склад сім'ї			
- повна сім'я спочатку	75,0 %		
- відбувся розпад сім'ї	100 %	50,0 %, у 33,3 % - насильницька смерть одного із батьків	100 %
- неповна сім'я і виховання матір'ю	42,9 %	48,1 %	-
Психологічний клімат у сім'ї:			
- відсутність поваги один до одного, конфліктність, агресія, байдужість, порушення прив'язаності дитини до батьків	85,0 %	64,0 %	100 %
Виховання в сім'ї та ставлення до дитини:			
- суперечливий характер виховання	93,0 %		
- емоційне відторгнення дитини	76,8 %		100 %
- жорстоке поведіння з дитиною	82,1 %		
- безнаглядність	53,6 %	100 %	53,6 %
- домінуюча гіперпротекція (моральна відповідальність з надлишковою опікою, численними заборонами, постидними для дитини контролем та слідкуванням, постійними назіданнями, повчаннями, надлишковою директивністю)	55,0 %	27,0 %	-
Відчули на собі насильство:			
- фізичне	-	50,0 %	100 %
- психічне	100 %	50,0 %	-
- сексуальне	19,0 %	3,7 %	-

¹ Логоклонія - (греч. logos + klonos - беспорядочное движение) - термин Э.Крепелина (1904), обозначает ритмическое повторение слогов в устной и письменной речи при прогрессивном параличе. Позже данное явление было обнаружено у пациентов с болезнью Альцгеймера, некоторых формах энцефалита. К Kleist (1934) связывает появление логоклонии с поражением стриарных тел головного мозга. Вариант персеверации (см.).

Характер спілкування в групі однолітків:			
- опинилися поза групою однолітків (відторгнення з боку однолітків або власна відгородженість)		63,2 %	
- порушення комунікації, підвищена сенситивність, «чудакуватість», визнання з групи мало грубо-знущальну форму, комфортне спілкування з дітьми молодшого віку або особами похилого віку	100 %	-	-
- відсутність труднощів у спілкуванні, але мали претензії на панування, диктат, схильність до афективно-агресивних реакцій	-	20,0 %	66,6 %
Характеристика вчинюваних суспільно небезпечних діянь:			
- діяли одноособово		100 %	
- одна жертва за один епізод	89,6 %		-
- дві жертви за один епізод	10,4 %		-
- усунення свідків	2,4 %		-
- експериментаторство у пошуковій садистській активності	4,1 %		-
- поєднання садизму з фетишизмом	2,0 %		-
- жертви чоловіки	10,0 %		-
- жертви жінки	90,0 %		-
- жертви серій чоловіки (переважно малолітні та неповнолітні)	2 епізоди		-
- жертви серій жінки	37 епізодів		-
- жертви серій і жінки і чоловіки (переважно малолітні і неповнолітні)	4 епізоди		-

Таким чином, дослідження психіатра О.О. Бухановської підтверджує наявність біологічних та соціальних причин вчинення не лише насильницьких злочинів, а й серійних сексуальних злочинів та суспільно небезпечних проявів.

Психологічні особливості серійних насильників (гвалтівників). Вивчення психологічних причин злочинної поведінки серійних насильників неможливе без вивчення динаміки розвитку особистості, ступеня впливу мікросередовища, де народився та виріс індивід. Вивчення особливостей дитячого та підліткового періоду цієї категорії злочинців свідчить про те¹, що в ігровій діяльності значна їх частина прагнула до самоти, домінуючим стилем їх взаємодії з оточуючими був або конфлікт, або відторгнення з боку однолітків. У дорослому віковому періоді пове-

¹ Див.: Серийные сексуальные преступления. – М., 2000. – С. 23.

дінка серійних насильників в побуті виявлялася у вигляді двох тенденцій: або замкнутості, нелюдимості, прагнення до відокремленого способу життя, або підвищеної агресивності, конфліктності з оточуючими. Так, у більшості насильників (55 %) в тій або іншій формі відзначалися прояви агресії і садизму, не пов'язані з сексуальними відносинами. Тобто психологічні особливості серійних насильників пов'язані зі схильністю до накопичення внутрішніх переживань та напруги, ігнорування інтересів і думок оточуючих, звуження соціальних зв'язків, що в остаточному підсумку перешкоджає нормальному прояву сексуальності.

Деякі західні дослідники вважають¹, що однією з рис, притаманних особистості насильників, є розніженість. Як правило, вони бувають позбавлені можливості прояву агресії в ранньому дитинстві, а у соціальному середовищі займають підкорене становище, до якого уже пристосувалися. Вчинення згвалтувань є проривом приховуваної до моменту вчинення злочину агресивності, а спрямованість агресії на жінок автори пояснюють культурною обумовленістю – проявом патріархального суспільства. Надмірне пристосування насильників у середовищі відбувається як наслідок вельми вираженої домінантності матерів у їх родині. В таких сім'ях чоловік та діти чоловічої статі відчують постійне напруження, страх, свою неповноцінність, некомпетентність. Діти у ранньому віці відчують до матері подвійне почуття: любов, поєднана із ненавистю за постійно присутній страх перед її «всевидючим оком». Цей чинник обумовлює також і те, що більшість насильників обирають собі у супутниці життя жінок, які фізично та морально над ними домінують. Разом із тим це призводить до постійного відчуття власної неповноцінності та породжує статево-рольову фрустрацію. Оскільки такий чоловік не може виявити агресію щодо значущої для нього жінки (матері, дружини, співмешканки), то він переносить її на жертву згвалтування, котра у даному випадку виконує роль жінки-символу, на якій злочинець намагається зігнати всю злість, невдоволення тим, що у своєму житті він був у суворому підкоренні, страху перед жінкою-матір'ю та дружиною. Тому основу згвалтування та задоволення статевої пристрасті неприродним способом, вбивства часто складає не лише сексуальна потреба у задоволенні статевого потягу, а й бажання підкорити жертву, продемонструвати свою фізичну і психологічну перевагу, намагання задовольнити свої потреби у насильстві, агресії, жорстокості, що є виплеском, виходом накопичуваного щодо іншої жінки незадоволення.

На формування психологічного образу, пов'язаного з сексуальними

¹ Див.: Volk P., Boeckle-Joest C., Hilgarth M. O Kriminologii zgwalcenia, spoleczne presady i obseryacje psychologiczne, "Hexagon Roche". – 1984. – № 11. – 1 suplement.

переживаннями, безпосередній вплив здійснює характер фантазування в дитячому та підлітковому віці. Зміст таких фантазій виконує істотну роль у виникненні та закріпленні сексуальних девіацій (відхилень)¹. Дві третини серійних насильників зізналися у наявності в дитячому і підлітковому віці ненормативних еротичних переживань та сексуальних фантазій, пов'язаних, у т. ч. і з агресивною тематикою. Такі емоційно насичені переживання детермінують формування у злочинця збоченого потягу, котрий здійснює стійкий нав'язливий психологічний тиск, визначає подальшу статеву поведінку індивіда. У багатьох випадках у насильників присутні нав'язливі, повторювані потяги та фантазії, що мають циклічну природу, сюжетом яких є зґвалтування. Відповідно до того, як бажання збільшуються за інтенсивністю, контроль над ними порушується, і такі сексуальні бажання втілюються в реальному житті. Сексуальне насильство стає для злочинця принциповим сексуальним збудником, нагальною потребою і навіть винятковою формою реалізації сексуальних потреб².

Вищезазначене дозволяє дійти висновку, що в основі вчинення серійних зґвалтувань міститься складна сукупність мотивів, їх поєднання, котра визначається не лише фізіологічними потребами злочинця, але й необхідністю для нього вирішувати свої проблеми, пов'язані зі зняттям внутрішнього дискомфорту, душевної тяжкості та психологічної й фізичної напруженості, зміною своєї самооцінки, підвищенням внутрішнього статусу і сомоствердженням у власних очах за допомогою насильства над жінкою³. Переважання в особі серійних насильників замкнутості та агресивності, особливості способу життя, пов'язані з їх психологічною та сексуальною недосконалістю (неповноцінністю), сприяють порушенню та розриву міжособистісних зв'язків, неприязних внутрішньосімейних відносин, що поглиблює патопсихологічні особливості злочинця й призводить його до соціальної ізоляції. Застривання переживань на статевій сфері, сформоване девіантними фантазіями та невдачами у пошуку сексуального партнера, неповноцінністю, вимушують злочинця шукати спосіб задоволення своєї внутрішньої психологічної незадоволеності саме у сфері сексуальних відносин. Антисоціальні настанови, сформовані під дією негативного впливу мікросередовища, обтяжені цинічними поглядами й уявленнями про жінок в цілому, визначають вибір

¹ Див.: Могачев М.И. Психиатрический и сексологический аспекты причин серийных изнасилований // Преступное поведение: Сб. – М., 2002. – С. 251-266.

² Старович З. Судебная сексология. – М., 1991. – С. 208.

³ Могачев М.И. Предупреждение серийных изнасилований: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 2002. – С. 22.

способу вирішення внутрішніх проблем за допомогою сексуального насильства.

Типологія серійних насильників. Одна із типологій зарубіжних дослідників (Н.Гроса)¹ ґрунтується на досвіді клінічної роботи із засудженими злочинцями та жертвами зґвалтування. Ця типологія визначає три категорії сексуальних злочинів:

1. *Зґвалтування як прояв гніву.* Цей тип злочинів характеризується застосуванням набагато більш інтенсивного насильства, ніж це потрібно для досягнення мети злочинця. Застосовуване насильство є надмірним, не потрібним, оскільки жертва не опирається, або її опір є слабким, що не викликає необхідності застосовувати великий обсяг насильства, наприклад, заподіювати жертві тяжкі тілесні ушкодження, приковувати її тощо. Такі насильники вчиняють саме зґвалтування, а не інший асексуальний напад, оскільки вони розглядають зґвалтування як найтяжчу образу, яку вони можуть вчинити щодо іншої людини. У цих злочинців часто виявляється слабка статева конституція, наявність сексуальних розладів або імпотенція. Звичайно такі насильники отримують в результаті злочину невелике сексуальне задоволення. Їх напади імпульсивні та нетривалі за часом.

2. *Зґвалтування як прояв влади.* У цьому зґвалтуванні виявляється не бажання злочинця зашкодити своїй жертві, а прагнення володіти нею сексуально. Сексуальність стає засобом компенсації почуття власної неповноцінності і вираження сили, контролю, авторитету, статевої ідентифікації та чоловічих здібностей винного. Інтенсивність насильства відповідає опору жертви, і насильство безпосередньо спрямоване на досягнення мети – здійснення статевого акту. Названий тип насильника часто заперечує використання сили, оскільки він повинен вірити, що його жертва хотіла статевої близькості й насолоджувалася сексуальним контактом. Ці злочинці також отримують при зґвалтуванні невелике сексуальне задоволення. Метою їх дії є остаточне підкорення жертви сексуальній силі насильника.

3. *Садистське зґвалтування.* Таке зґвалтування є проявом сексуальності та агресії одночасно. Агресія стає еротизованою, і садист отримує сильне сексуальне задоволення від умисно жорстокого поводження зі своєю жертвою, її мук і безпорадності. Жертви садистських насильників символізують для садиста те, що підлягає покаранню і знищенню.

¹ Groth N. Men who rape: the psychology of the offender / A Nicholas Groth; H Jean Birnbaum. - New York: Plenum Press, 1979. / Он-лайн Бібліотека. [Електронний ресурс]. The Questia Online Library Режим доступу: <http://questia.com/searchAboutAuthor/Nicholas-Groth>; <http://www.worldcat.org/>

Напади злочинця мають лише умисний характер. При цьому злочин є ретельно підготовленим, завчасно обміркованим актом поведінки. Злочинці вислідковують своїх жертв, доставляють їх у завчасно підготовлені місця, жорстоко гвалтують та інколи вбивають. Такі злочинці часто зовнішньо досить респектабельні, що суперечить загальноприйнятому стереотипу сексуального маніяка.

Серед вітчизняних та зарубіжних досліджень інтерес має типологія, що поділяє насильників за їх особистісними рисами на три групи, в кожній із яких за принципом домінуючої мотивації злочинної поведінки вирізняються окремі типи¹:

1-й тип – особи з порушеннями психосексуального розвитку. Серед них визначають:

- «полуючий» тип – раптово нападає з метою зґвалтування на незнайомих жінок;

- «регресивний» тип – вчиняє зґвалтування дівчат-підлітків 7-14 років;

- тип, що «тотально самостверджується» – вчиняє зґвалтування жінок і у той же час вбивство чоловіків, що перебувають із ними, або заподіює їм тілесні ушкодження;

2-й тип – особи з вираженими характерологічними та патопсихологічними особливостями. До них відносять:

- «конформний» тип – злочинець, який вчиняє зґвалтування під впливом групи;

- «афективний» тип – вчиняє зґвалтування малолітніх дівчат та жінок похилого віку;

- «імпульсивний» тип – вчиняє зґвалтування в ситуаціях, що суб'єктивно оцінюються ним як сприятливі;

- «відторгнений» тип – особи з розумовою відсталістю, недостатністю та іншими фізичними і психічними аномаліями;

3-й тип – особи з порушеннями міжособистісного сприйняття. До таких належать:

- «пасивно-ігровий» тип – особи, які вчиняють зґвалтування у зв'язку з сексуально-провокаційною поведінкою жінок та власним невмінням знайти вихід із ситуації, що склалася;

- «сценарійний» тип – вчиняє зґвалтування через життєву програму, що сформувалася у нього в ранньому дитинстві і несвідомо функціонує.

¹ Див.: Антонян Ю.М., Голубев В.П., Кудряков В.Н. Изнасилования: причины и предупреждение. – М., 1990. – С. 84-168.

3.6. Характеристика серійних сексуальних вбивств та осіб, які їх вчинили

Причини зростання і поширення серійних сексуальних вбивств в нашій країні, на думку кримінологів, обумовлені низкою макросоціальних і мікросоціальних факторів¹. До макросоціальних факторів слід віднести:

- надзвичайне екологічне неблагополуччя, в умовах якого народжується, дорослішає і живе переважна кількість людей;
- девальвацію притаманних раніше нашій країні законів та категорій моралі, державних інститутів і лідерів, що негативно позначається на ідентифікації й становленні особи;
- обвальне падіння цінності та престижності морально-етичних, інтелектуальних, естетичних та культурних якостей у поєднанні з різким підвищенням рівня престижності й цінності принципів сили, нахабства, культу грошей і влади за будь-яку ціну;
- високий ступінь соціальної агресії з масовою загибеллю людей (бандитські розбори, відстріли «небажаних» політиків, представників влади), що призводить до знецінення життя іншої людини в цілому;
- залучення молодих чоловіків (найманців) із різних регіонів країни до участі у вбивствах (військових конфліктах на території інших держав) та отримання ними особистого гоміцидного досвіду;
- потужний прорив у засоби масової інформації пропаганди насильства, жорстокості, розгнужданості, вседозволеності, зокрема у сфері інтимних відносин;
- різка економічна поляризація населення України у вигляді реального зубожіння переважної кількості її громадян на фоні розкоші та принципово іншого способу, рівня й якості життя мізерної частки населення (чиновників, політиків, вищих керівників держави, бізнесменів);
- соціальна та індивідуальна незахищеність в умовах слабкої дії законів і недовіри державі та всім її інститутам (державним адміністраціям, правоохоронним органам);
- великий коефіцієнт міграції з порушенням культурних, сімейних, професійних та інших життєвих зв'язків і стереотипів;
- алкоголізація та наркотизація населення.

Мікросоціальні фактори обумовлені несприятливим впливом на

¹ Див.: Бухановский А.О. «Феномен Чикатило»: пути научного и практического взаимодействия психиатров и психологов с правоохранительными органами // Серийные убийства и их предупреждение: юридические и психологические аспекты: Мат. междуна. конф. – М., 1998. – С. 12; Антонян Ю.М. Жестокость в нашей жизни. – М., 1995. – С. 269-316.

людину найближчого соціального оточення (сім'ї, групи, безпосереднього оточення): виховання в умовах психологічної напруженості, жорстокості й приниження, емоційного нехтування, бездоглядності, святенництва і пуританства.

Кримінологічно-криміналістична характеристика серійних сексуальних вбивств досить широко представлена у зарубіжних дослідженнях¹, тоді як вітчизняна кримінологічна наука приділяла цим питанням недостатню увагу.

Злочини такого виду були вчинені в різних місцях (у містах та у сільській місцевості; у приміщеннях і на вулиці), за різних обставин (у різний час доби), кількість жертв при цьому була неоднаковою.

Детальне дослідження об'єктивної сторони таких вбивств дозволяє констатувати, що вчинялися вони різними способами, але переважна їх більшість була вчинена за допомогою заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, небезпечних для життя (колото-різаних та рубаних поранень). Іншим найбільш поширеним способом вбивства є удушення жертв як руками, так і за допомогою різних предметів (мотузки, шнура, дроту, шарфа, жіночих колготок). Специфічними для серійних сексуальних вбивств є такі дії, як введення різних предметів у всі природні отвори тіла, оголення позбавлених життя жертв, мастурбація на фоні споглядання трупів, коїтальні та орально-анальні дії з трупами, відсікання геніталій або молочних залоз, вилучення внутрішніх органів за допомогою колюче-ріжучих предметів і(або) шляхом виривання і вигризання, повернення до трупа через деякий час після вбивства з метою здійснення з ним різних маніпуляцій. При таких вбивствах не обов'язково має місце статевий акт – методи досягнення сексуального задоволення набувають інших форм.

Близько 25 % злочинців після вбивства привласнювали собі цінні або не особливо цінні речі потерпілих. Більша частка злочинів була вчинена у літні місяці року.

¹ Див.: Павлов А.Р. Серийные сексуальные убийства и их предупреждение: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1994; Антонян Ю.М., Верещагин В.А., Потапов С.А. и др. Серийные сексуальные убийства. – М., 1997; Тихонова Е.В. Расследование и предупреждение серийных сексуальных убийств: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.09). – Саратов, 2002; Бухановский А. О. «Феномен Чикатило»: пути научного и практического взаимодействия психиатров и психологов с правоохранительными органами // Серийные убийства и их предупреждение: юридические и психологические аспекты: матер. междунар. конференции. – М., 1998. – С. 12–25; Бухановская О. А. Психические расстройства у лиц с серийными агрессивными сексуально опасными действиями (клиника, динамика, систематика): автореф. дис. к.мед.н. (14.00.18 «Психиатрия»). – М.: Гос.науч.центр соц. и суд.психиатрии им. В.П.Сербского, 2003. – 28 с. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.centerhoenix.ru/papers>

Частота вчинення злочинів є різною (перерва між злочинами – від декількох хвилин до декількох років). Часовий проміжок між злочинами називають «періодом емоційного спокою» або «емоційного охолодження», протягом якого злочинець може жити життям добросоціального громадянина, не викликати підозри у оточуючих.

Умовна класифікація даних вбивств за часовими параметрами дозволяє поділити їх на такі групи: серія вбивств, вчинених одне за одним з перервою у декілька хвилин (як правило, ці злочини вчиняються у міських приміщеннях в основному щодо дітей та осіб, з якими злочинець був раніше знайомий); серія вбивств, вчинюваних з перервами від декількох днів або місяців, що тривають приблизно протягом року; серія вбивств, що тривають протягом декількох років з часовими проміжками між епізодами від декількох днів до декількох років.

У динаміці часових перерв між злочинами існують дві особливості. Перша полягає у тому, що спочатку вбивства вчиняються відносно рідко, потім з якогось моменту їх частота різко зростає. Це почастищення злочинної активності сексуальних агресорів з часом свідчить про патологічний розвиток особистості з наростанням компульсивності (неподоланності потягів). Друга особливість, що полягає у збільшенні часу між проміжками, вказує на можливість злочинця контролювати свою злочинну поведінку.

Серед жертв злочинців, котрі були звинувачені у вчиненні серійних сексуальних вбивств, переважає частка осіб жіночої статі (91,5 %), кількість жертв – осіб чоловічої статі складає 8,5 %. Поміж загальної кількості чоловіків питома вага дітей і неповнолітніх складає 80 %, серед жінок – 21,6 %. У переважній більшості випадків жертви ні в чому не були винуваті; у окремих випадках через вік, стан психічного здоров'я, особливості характеру або статеву розбещеність вони були надмірно довірливі та необережні у відносинах з потенційним злочинцем, жертвою якого стали згодом.

У окремих серіях можлива сексуальна спрямованість агресивних дій, пов'язана з акцентуацією у поведінці жертви, а саме її сексуальністю.

Вивчення загальної характеристики особистості серійних вбивць свідчить про те, що початок злочинної садистської активності припадає на молодий вік (до 25 років), а останнє вбивство вчиняється у більш зрілому віці (30-45 років). Серед виявлених злочинців більшість склали мешканці міст (65 %); особи з середньою або середньою спеціальною освітою (61 %); 77 % злочинців працювали; 60 % – були із робочого середовища. Серед їх захоплень (хобі) переважало колекціонування (фотографій, предметів), а також захоплення агресивними видами спорту

(бокс, боротьба) і полюванням. У шлюбі перебували половина всіх злочинців, хоча в основному шлюб був укладений пізніше, ніж звичайно (після досягнення винним 28-35 років). Однією з характерних рис серійних сексуальних вбивць є відносно невеликий сексуальний досвід; їх можна назвати сексуальними невдахами. Близько 40 % із них вирости у неповній сім'ї, частіше без батька. Під час виховання переважали неувважливість до дитини з боку батька та метод «іжачкових рукавиць» з боку матері. Багато хто серед них в дитинстві мав сексуальні інциденти: зґвалтування та розбещені дії з боку старших підлітків, рідше – членів сім'ї. Більше 60 % злочинців властиві ознаки асексуальної агресії і садизму стосовно оточуючих (нанесення побоїв, катування щодо близьких, вбивства тварин). У 46 % випадків злочинці раніше притягувалися до кримінальної відповідальності (в основному за насильницькі та ненасильницькі сексуальні дії). У 35 % випадків мало місце поєднання асексуальних розладів психіки (піроманія, бродяжництво, крадіжки), хворобливих потягів до садизму. 85 % обстежених були визнані осудними, і лише 15 % із них – хворими на шизофренію.

Аналіз матеріалів кримінальних справ щодо серійних сексуальних вбивств свідчить про те, що злочинців цієї категорії можна знайти у всіх верствах населення. Виявлення такого «нетипового» злочинця ускладнюється тим, що часто вони є соціально благополучними людьми, які вмело маскують свою кримінальну поведінку. На думку деяких дослідників¹, такі особи складають третину від загальної кількості серійних сексуальних вбивць. Більшість із них користувалися повагою та авторитетом за місцем проживання і роботи, займалися активною громадською діяльністю. Так, син військовослужбовця С., який навчався в одному із престижних вищих навчальних закладів м. Києва і вважався нормальним хлопцем, вчинив в м. Києві та області 15 серійних сексуальних злочинів щодо малолітніх дітей і жінок похилого віку. Таким чином, коло пошуку сексуального злочинця може охоплювати і людей із високим соціальним статусом.

Досвід вивчення серійних сексуальних вбивств та осіб, які їх вчинили, дозволив виявити криміналістично значущу специфіку даного виду злочину, що визначається такими основними рисами²: кількість жертв – не менше двох; жертвами стають підлітки, діти обох статей і повнолітні

¹ Див.: Самойлов Ю.Н. Особенности выдвижения оперативно-розыскных версий при раскрытии многоэпизодных убийств, совершенных на сексуальной почве // Проблемы предупреждения преступлений против личности. Сб. – Душанбе, 1989. – С. 57-58.

² Антонян Ю.М., Верещагин В.А., Потапов С.А. и др. Серийные сексуальные убийства. – М., 1997. – С. 35.

дівчата, жінки; більшість вбивств вчинені з особливою жорстокістю; всі вбивства пов'язані з сексуальними переживаннями злочинця; вбивства вчиняються з різною періодичністю, різними способами та знаряддями; інколи вбивства супроводжуються актами канібалізму; всі вбивства вчинені в умовах неочевидності.

Аналіз характеристик різних серійних сексуальних вбивств свідчить про те, що за їх уявної зовнішньої однотипності насправді вони істотно відрізняються один від одного і їх можна типологізувати у такі групи: 1) вбивства, вчинені з метою отримання злочинцем сексуального задоволення від мук та агонії своїх жертв; 2) вбивства з метою придушення опору жертви перед або під час згвалтування; 3) вбивства з метою соїтія (природного статевого акту) з трупом; 4) вбивства з метою приховування слідів злочину та забезпечення власної безкарності; 5) вбивства, вчинені, коли дії потерпілих під час або після згвалтування розцінюються злочинцем як приниження або образа, або коли жертви не виправдовують надій злочинця щодо реакції на його сексуальну поведінку.

Аналіз кримінальної діяльності злочинців в межах окремих серій дозволив виявити характерний для них спосіб поведінки або кримінальний почерк.

Кримінальний почерк серійного вбивці має свою специфіку, що може полягати у: 1) однотипності обраних злочинцем жертв; 2) повторюваності ситуацій, місць вчинення злочину; 3) однотипності та специфічності використовуваних злочинцем способів нападу; 4) стереотипності, ритуальності агресивної поведінки.

На специфіку кримінального почерку та динаміку його формування мають вплив як особистісні особливості злочинця, так і обставини вчинення злочину та поведінки жертви при цьому. Елементами кримінального почерку, що часто зустрічаються, є так звані «підпис» або «автограф» злочинця. «Автограф» злочинця, на відміну від кримінального почерку, не змінюється протягом злочинної кар'єри серійного вбивці. «Автограф» – це те, що злочинець робить понад необхідне для вбивства, свого роду «візитка». Так, наприклад, Б., який вчинив серію вбивств у Миколаївській та Одеській областях, кожній жертві вкладав в руки квітку; засуджений П. усаджував тіла деяких жертв в кутку під дзеркалом¹.

Оцінка суб'єктивної сторони серійних сексуальних вбивств пов'язана з вивченням психологічних особливостей особи злочинця, причин та механізмів її злочинної поведінки.

Дослідження психологічних особливостей особи серійного сексуаль-

¹ Див.: Исаенко В.Н. Организация расследования серийных убийств // Законность. – М., 1999. – № 2. – С. 3.

ного вбивці проводилося відповідно до уявлень про те, що особистість – це система психічних процесів, станів та властивостей, які виникають, з одного боку, внаслідок соціалізації під впливом виховання та оточуючого середовища, а з іншого – в результаті перетворень уроджених внутрішніх умов організму, які керують діяльністю людини, впливають на вибір нею різних способів поведінки¹. Зважаючи на це, для аналізу із матеріалів судово-психіатричних експертиз були узяті: по-перше, відомості, що характеризують динаміку зміни особистості в процесі виховання та стійкі особистісні риси, що визначають стереотипи поведінки; по-друге, відомості, що характеризують актуальний психічний стан особи, сукупність індивідуально-психологічних особливостей, характер психічної діяльності. Було встановлено, що уже в ранньому дитячому віці у способах поведінки, у ставленні до себе, до конфліктних ситуацій, у результатах, що досягаються, щодо злочинців можна виділити дві суперечливі тенденції. З одного боку, це зовнішньо спрямована агресивна активність у поведінці (прагнення до підкорення собі інших, образливість з «фіксацією кривдника»), а з іншого – переживання та почуття, що компенсують або ізолюють властиві цим особам сором'язливість, почуття скривдженості, неповноцінності, підвищену особистісну уразливість. Як наслідок – закономірний факт формування у злочинців в підлітковому віці «реакції опозиції» як способу домінуючих соціальних відносин. До найбільш характерних особистісних якостей злочинця, що істотно впливають на поведінку, були віднесені: імпульсивність, безпосередня реалізація у поведінці спонукань, що виникають, афективна ригідність, почуття ворожості щодо оточуючих, високе почуття тривожності у поєднанні з прагненням до домінування.

Основною особистісною детермінантою будь-якої поведінки, у т. ч. й злочинної, є мотив. Він справляє значний вплив на весь механізм злочинної поведінки і тому посідає в ній особливе місце.

Головним елементом механізму сексуального вбивства є стан (відносини) жорсткої залежності злочинця від якого-небудь об'єкта. Найчастіше це жорстка залежність від власних психотравмуючих переживань або(і) від складної життєвої ситуації в контексті міжособистісних відносин, в які обов'язково включений сексуальний (еротичний) компонент.

Вивчення мотиваційної сторони злочинних сексуальних дій виявило наявність ряду психологічних причин – збудників поведінки серійних сексуальних вбивць, до яких відносять такі²:

¹ Див.: Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1966.

² Антонян Ю.М., Верещагин В.А., Потапов С.А. и др. Серийные сексуальные убийства. – М., 1997. – С. 119-120.

1. *У випадках сексуальних вбивств суто садистського характеру:*

- сексуальні потяги злочинця, коли отримання статевого задоволення та навіть оргазму можливе лише тоді, коли винний бачить муки та агонію жертви.

2. *У випадках сексуальних посягань на жінок, супроводжуваних проявами особливої жорстокості:*

- необхідність вирішення своїх особистісних проблем, основу яких становить несвідоме відчуття залежності злочинця від жінок; при цьому може матися на увазі не конкретна особа, а жінка взагалі як абстрактний образ;

- мотив самоствердження, викликаний необхідністю подолання реального або надуманого соціального чи біологічного відторгнення злочинця жінкою.

3. *У випадках сексуального нападу на підлітків або дітей:*

- несвідомий мотив зняття або придушення тяжких психотравмуючих дитячих переживань злочинця, пов'язаних з емоційним відторгненням його батьками або приниженням з їх вини у дитинстві;

- нездатність встановлювати нормальні статеві контакти з дорослими жінками або відсутність фізіологічного та психологічного задоволення від подібних контактів.

У випадках сексуальних вбивств суто садистського характеру існує чіткий взаємозв'язок функціонування статевого інстинкту, статевої сфери злочинця із заподіянням смерті жертві. Можливість досягнення винним сексуального задоволення пов'язана з діями, спрямованими на убивання людини.

Такий унікальний спосіб досягнення сексуального задоволення зустрічається дуже рідко, і довести винятковість досягнення статевого задоволення саме цим способом нелегко, оскільки часто такі злочинці мають сім'ю та дітей, що вже саме по собі свідчить про можливість інших способів здійснення статевого акту. Але вирішальним в диференціації цього виду сексуальних серійних злочинів є не об'єктивний, а суб'єктивний момент: адже сама можливість здійснення статевого акту і досягнення сім'явипорскування може і не супроводжуватися почуттям задоволення статевої потреби, хоча і показує здатність особи до реалізації закінченого статевого акту як біологічної функції організму.

Задоволення сексуальної потреби такі злочинці можуть отримувати лише за умови заподіяння смерті іншій особі. Для них характерним є формування залежності від вчинюваних щодо жертви сексуально-садистських дій. З огляду на це деякими авторами визнається існування особливого типу злочинця, окремого варіанту сексуального вбивці, ви-

значеного в науково-монографічній літературі як «феномен Чикатіла»¹.

«Феномен Чикатіла» – варіант кримінальної особистості, етапний патологічний розвиток якої призводить до виникнення, закріплення та трансформації потреби (потягу) до здійснення повторних садистських злочинів проти особи і статевої свободи, статевої недоторканності громадян. При вивченні «феномену Чикатіла» вченими визначено психофізіологічну залежність осіб від особливостей своєї сексуальної поведінки. Психічна залежність виявлялася у нав'язливих явищах з фантазуванням, відповідною тематикою сновидінь, почуттям психічного комфорту в патосексуальній ситуації (ситуації злочину). Фізична залежність мала прояв у наявності компульсивного (неподоланого) потягу до сексуального садизму та вбивства, стану психофізіологічного комфорту в патосексуальній ситуації і психофізіологічного дискомфорту – поза нею, а також явища патосексуальної абстиненції (позбавлення), що можна порівняти зі станом хронічного алкоголіка або наркомана, коли заради зняття стану абстиненції людина готова піти на вчинення злочину.

Відзначаючись декілька стадій розвитку «феномену Чикатіла». Під час прихованої стадії потяг виявляється через фантазування, сновидіння і не супроводжується активними злочинними діями. На цій стадії садистські фантазії та уявлення ще приносять особі заспокійливий «психотропний ефект». Перша стадія сексуального садизму виникає, коли «психотропний ефект» внутрішніх переживань знижується, а садизм починає виявлятися у зовнішній дії, поведінці особи. Спочатку потяг може набувати соціально прийнятних форм, але потім він починає набирати суб'єктивно неподоланого характеру. На другій стадії на перший план виступає фізична залежність із втратою контролю над ситуацією. Поведінка особи повністю підкоряється компульсивному потягу, при якому у злочинця відбувається боротьба мотивів між необхідністю вчинити вбивство і страхом перед покаранням, але патологічний потяг все частіше перемагає. Однак боротьба мотивів може на деякий час утримати злочинця від чергового делікту. Так, Чикатіло на деякий час переривав свої злочинні діяння, оскільки знав, що його розшукує міліція. На цій стадії відбувається зубожіння особистості, всі інтереси підкоряються «полюванню за жертвами», які для злочинця починають мати анонімний, знеособлений характер.

Аналогічною є ситуація вчинення сексуальних вбивств засудженим

¹ Бухановский А.О. «Феномен Чикатило»: пути научного и практического взаимодействия психиатров и психологов с правоохранительными органами // Серийные убийства и их предупреждение: юридические и психологические аспекты: Матер. междунар. конф. – М., 1998. – С. 14-17.

Сергієм Ткачем (павлоградським та пологівським маніяком). Протягом 25 років (з 1980 по 2005 рр.) ним було вчинено більше 50 згвалтувань та умисних вбивств малолітніх дівчат і молодих жінок. Досвід роботи в органах внутрішніх справ на посаді експерта-криміналіста дав С. Ткачу неоціненні знання, яким чином можна приховати свої злочини. Зовні його життя, так само як і життя ростовського маніяка А. Чикатіла, було спокійним та не викликало підозр у сусідів, знайомих, колег по роботі.

Викладене дозволяє дістати висновку про те, що серійні сексуальні вбивства не є «випадковими». Їх вчинення підготовлене логікою розвитку психосексуальних відносин злочинця.

Розглянемо *динаміку злочинної поведінки* таких осіб. У механізмі «серії» сексуальних вбивств наочно виявляються особливості дій – «почерк» злочинця, обумовлений специфікою його особистості. Дослідження О.Ю. Михайлової дозволили дійти висновку про існування певних психологічних механізмів розвитку злочинної поведінки серійних сексуальних вбивць, що впливають на динаміку їх кримінального почерку¹. У таких злочинців має місце наявність трьох основних стадій формування злочинної поведінки.

На першій стадії значну роль у поведінці злочинця виконують обставинні фактори – об'єктивні ознаки ситуації та характер його взаємовідносин із жертвою. Дії злочинця – спонтанна реалізація власних сексуальних фантазій у «зручній» для нього обстановці. Злочинець на цій стадії здатен контролювати й коригувати свою поведінку. Фаза пошуку жертви згорнута або відсутня. Жертви можуть мати різний зовнішній вигляд, вік. Уже на першій стадії розвитку поведінки сексуального злочинця в його кримінальному почерку виявляються стереотипні, повторювані із епізоду в епізод агресивні дії щодо жертв та маніпуляції з їх трупами.

Для другої стадії характерне активне створення суб'єктом специфічної ситуації злочину, в якій можлива сексуальна агресія. Перехід до цієї стадії характеризується пошуком жертви, «спеціалізацією» злочинця на досить чітко окресленому типі жертв. Тип обраної жертви пов'язаний із особливостями аномального розвитку особистості злочинця (наявністю психотравм, проблемами міжособистісного, зокрема сексуального спілкування тощо). Тому ставлення до жертви починає набирати деперсоніфікованого характеру: вона уособлює певний символ, який має бути покараний і(або) знищений. Контроль за власною поведінкою та ситуа-

¹ Михайлова О.Ю. Психологические механизмы серийных убийств // Серийные убийства и их предупреждение: юридические и психологические аспекты: Матер. междунац. конф. – М., 1998. – С. 25-30.

цією у злочинця іще зберігається, але ролі жертв та обставин в ініціації поведінки відходять на другий план. Соціальні та особистісні характеристики жертви, особливості її поведінки практично не виконують жодної ролі. На цьому етапі злочинець вибирає місце, де він може найімовірніше знайти майбутню жертву, відпрацьовує способи знайомства з нею, заманювання її в місце, зручне для вчинення злочину. Паралельно злочинець вчиняє низку дій, що полегшують йому здійснення задуманого: знаходить приводи, що дозволяють пояснити відсутність на роботі і вдома, розробляє «легенду» своєї появи в місці знайомства з жертвою, а згодом й алібі, купляє транспортний засіб або полегшує доступ до нього. Способи нападу на жертву жорстко стереотипізуються, фіксуються ті з них, які є найбільш ефективними щодо придушення опору жертви, а також дають найбільший «психотропний ефект» для злочинця.

Як правило, на цьому етапі уже виявляється кримінальний почерк злочинця. У міру становлення кримінального почерку відбувається пошук та відпрацювання зовнішніх додаткових факторів, які можуть прискорити виникнення і(або) посилили прояви специфічного стану. Ці дії поступово набувають ритуального характеру.

Третя стадія має для злочинця непереборний характер. Актуалізація кримінальної поведінки на цій стадії відбувається спонтанно, без видимих зовнішніх причин. Контроль за власною поведінкою порушується – зникає обережність, передбачливість у вчиненні злочину та приховуванні слідів. Третя стадія розвитку серійного злочину пов'язана з наявністю уже відпрацьованого сценарію. На цьому етапі злочинці спеціально оформляють та обладнують місце його вчинення, готують реквізит, костюми тощо. Дана стадія пов'язана із вторинним збільшенням різноманітності вибору місць, способів знайомства з жертвою та нападу на неї. Це визначається, з одного боку, активізацією розшукових заходів, які ускладнюють кримінальну діяльність злочинця, примушують його розширювати «географію». З іншого боку, злочинець стає все менш обережним, інколи нападає на жертву ще до того, як вони досягли вибраного ним місця, що збільшує ризик появи сторонніх осіб. Однією з діагностичних ознак цієї стадії є те, що злочинець забирає із собою (і надалі зберігає) частки трупа жертви. Маніпулювання частками мертвого тіла дає злочинцю тимчасове полегшення, насолоду своїми вчинками щодо останньої жертви й дозволяє відтягнути необхідність вчинення нового злочину.

Деякі дослідники вважають, що в межах окремого епізоду «серії» поводження вбивці-серійника відбувається за визначеною схемою¹. Зро-

¹ Образцов В.А., Богомолова С.Н. Криминалистическая психология. – М., 2002. – С. 19-24.

зуміло, з урахуванням ситуації та особистості злочинця вона реалізується не завжди в усій повноті її елементів. Однак у будь-яких випадках така схема передбачає фазу *фантазування*. Фантазування – неодмінна частина, ключова ланка системи кримінальної поведінки серійника. У фантазіях відображаються потреби, мотиви, «вигоди», передбачувані від вбивства, що замислюється. Фантазії виконують вирішальну роль в генезисі серійного вбивці. Друга фаза називається фазою *сталкінга (вистілювання) жертви*. Характер, тривалість та інші особливості поведінки злочинця на цій стадії залежать від сили його бажання, особистісних якостей його самого і обраної ним жертви. Третя фаза – *викрадення жертви*. Ця фаза також присутня не в усіх випадках серійних вбивств. Одні злочинці вдаються до «швидкої атаки», інші використовують різні «виверти» та «хитрощі», щоб заманити жертву в зручну для вчинення вбивства зону. Залежно від стану та особистісних особливостей вбивці викрадення можуть бути як простими, так і дуже складними, такими, що дозволяють йому продемонструвати свій розум та винахідливість. Четверта фаза – сам *акт вбивства*. Відомі два варіанти поведінки злочинців на цій стадії. Одні особи фокусують свою увагу на діях, пов'язаних з позбавленням жертви життя, інші – на процесі фізичної взаємодії з жертвою, що призводить в остаточному підсумку до її смерті, і на постмортальному (посмертному) поводженні з тілом жертви. У першому випадку сам акт вбивства здійснюється швидко, оскільки для злочинця важливим є результат – смерть жертви, а не супутні вбивству отримання сексуального задоволення та підкорення жертви. Рішення вчинити вбивство реалізується негайно. Вбивство, сфокусоване на процесі іншого характеру, є більш типовим для серійного вбивці, мотивованого пошуком гострих відчуттів або ж утвердженням своєї влади (контролю) над жертвою. Даний тип вбивць, зазвичай, діє відповідно до стереотипної процедури, для якої характерними є слова, що повторюються, і дії, що виконують функцію ритуалу та передують акту безпосереднього вбивства. Ритуал може не завершуватися й після смерті жертви і мати своє постмортальне (посмертне) продовження у здійсненні некрасадистських дій, пов'язаних із поводженням із трупом (розчленування частин тіла тощо). П'ята фаза – *розміщення трупа*. Ця фаза також притаманна не для всіх серійників. Одні з них після утіхи маніпуляціями з трупом кидають його і залишають місце злочину. Інші переміщують труп або з метою його приховування, або, навпаки, з метою його швидкого виявлення. Завершальною фазою поведінки серійного сексуального вбивці в межах кожного епізоду вчиненого є *депресія*. На думку багатьох злочинців цієї категорії, їм ніколи не вдалося отримати від

вбивства того ефекту, на який вони розраховували, оскільки в повному обсязі очікуваного емоційного полегшення від вчиненого злочину вони ніколи не відчували. Через деякий час фаза депресії змінюється фазою фантазування.

Типологія серійних вбивць. На сьогоднішній день існує безліч типологій та класифікацій осіб, які вчинили серійні сексуальні вбивства, що базуються, як правило, на описово-феноменологічних критеріях. Так, на Заході існує декілька популярних типологій¹.

Підставами однієї з них є географічний принцип, згідно з яким вирізняються «локальний» (або тип «мародера») і «мандруючий» (або «приїжджий») типи серійного вбивці.

«Локальний» кіллер вчиняє злочини на визначеній території, пов'язаній із місцем його роботи або проживання. «Мандруючий» же тип переїжджає з місця на місце, територіально не прив'язуючись до конкретного географічного місця розташування.

Інша типологія заснована на відмінності в мотивації поведінки злочинця. За цим принципом виділено чотири типи серійних вбивць: *візіонер, місіонер, гедоніст і тиран*.

Тип кіллера-візіонера – найбільш нечисленний. Вбивці цього типу вчиняють злочини під впливом зорових і слухових галюцинацій, у них бувають «видіння» і вони «чують» голоси Бога або Демона, що закликають їх убити ту або іншу людину чи певну групу людей.

Кіллер-місіонер покладає на себе місію «очищення» суспільства від «нечистих соціальних елементів» (повій, гомосексуалістів, наркоманів).

Кіллер-гедоніст – наймасовіша і найбільш досліджена категорія серійників. Він вбиває тому, що сам процес дає йому насолоду. Для представників цієї категорії характерними є різні форми сексуальних збочень (некрофілія, канібалізм). Гедоністи поділяються на два «підтипи»: *кіллер-сластолюбець*, який отримує сексуальне задоволення від садистських маніпуляцій із жертвою та її трупом; *кіллер-«шукач гострих відчуттів»*, який вбиває із прагнення до отримання незвичайних відчуттів, переживань небезпеки, ризику.

Кіллер-тиран – той, для якого вбивство є способом самоствердження, доказом сили і власної спроможності. Вбивця насолоджується приниженням та безпорадністю обраної ним жертви, відчуттям своєї могутності.

Найбільш відомою із західних типологій, через її особливе практичне значення, є запропонований біхевіористичним науковим відділом Національного центру з вивчення насильницької злочинності при Академії

¹ Образцов В.А., Богомолова С.Н. Криминалистическая психология. – М., 2002. – С. 19-24.

ФБР¹ розподіл серійних вбивць на «*організованих*» та «*дезорганізованих*», заснований на відмінностях у способі, малюнку злочину. Ця типологія найуспішніше може бути використана фахівцями при розробці психологічного портрета передбачуваного злочинця, тому потребує більш детального розгляду в межах самостійного наукового дослідження.

Вітчизняні та зарубіжні автори також висувають свої типології серійних сексуальних вбивць. Одна з них, заснована на врахуванні характеру мотивації злочинця, пропонує розрізняти такі типи серійних вбивць².

Перший тип. Злочинці, що вчиняють злочин заради володіння жертвою, коли вбивство вчиняється лише для приховування злочину (або ситуативно, наприклад, як покарання за опір). Ця категорія осіб найбільш близька за своїми характеристиками до простих насильників, гвалтівників. Сексуальні мотиви у цих злочинців виявляються значною мірою імпульсивно, відповідно до наростання потреби, що знаходиться в їх основі і не змінює істотно інших сфер життєвих відносин. Мотиви вбивства жорстко не пов'язані з мотивами нападу. Як правило, жертву спеціально не мучили, але до неї ставилися як до об'єкта, що є завадою на шляху реалізації цілей злочинця.

Другий тип. Для злочинців цієї групи вбивство є невід'ємною частиною сексуальних дій. Їх можна розглядати як справжніх сексуальних злочинців. Вбивство вчиняється з метою досягнення оргазму, в процесі переживання оргазму, після пережитого оргазму. Важливим моментом, що приваблює таких осіб до вчинення вбивств, є те, що після втрати свідомості жертви немов впадають у добросердя, стають слухняними. Вбивця у цей момент відчуває, що жертва його не відкидає, підкоряється. Він щасливий своїм володінням, необмеженою владою над жертвою, яка йому жадана і яка в цей короткий період йому покірлива.

Третій тип. Злочинці цієї групи вчиняють вбивство, керуючись прагненням знищити жертву. Подібні злочини часто не враховуються як сексуальні, оскільки у більшості випадків відсутній факт звалтування. Більше того, у переважній більшості випадків жертва навіть не оголюється. Вбивство відбувається заради вбивства – швидко, без прагнення вступити в контакт з жертвою. Висновок про можливий сексуальний характер злочину можна зробити на підставі нанесення численних поранень в сексуально значущі ділянки (груди, живіт, статеві органи, сід-

¹ Див.: Ressler R., Burgess A. & Douglas J. Sexual homicide: Patterns and motives. – Lexington, 1988. – P. 115-137.

² Лаговский А.Ю., Бегунова Л.А., Басенко М.С. Построение розыскных версий по делам о серийных изнасилованиях и убийствах, совершенных по сексуальным мотивам. – М., 1997. – С. 36-39.

ниці, шию).

Група інших дослідників на підставі проведення аналізу феноменології серійних сексуальних вбивств визначила три групи осіб, схильних до вчинення даного виду злочинів: «ситуативних» злочинців, «сексуальних маніяків» і так званих *силовиків*¹. На основі спеціального аналізу були виявлені характерні для представника кожного із трьох типів особливості вчинення вбивств, частина із яких мають розшукове значення. Дана типологія як приклад використання психологічних знань з метою виявлення розшукових ознак злочинця розглядатиметься далі.

В цілому оцінюючи психологічні особливості серійних сексуальних вбивств, слід зазначити, що їх специфіка полягає у²: *особливостях мотивації кримінальної поведінки* осіб, винних у їх вчиненні, що має особистісно-центрований, часто психопатологічний характер; *особливостях механізму кримінальної поведінки* (виборі жертв та знарядь злочину, особливості встановлення контакту з жертвою, способи заподіяння смерті, схема нанесення ушкоджень та маніпуляції із трупом); *соціально-психологічних характеристиках* частини злочинців, котрі мають позитивний соціальний імідж і тому не потрапляють у поле зору правоохоронних органів.

3.7. Типологія серійних сексуальних злочинців: «ситуативний», «сексуальний маніяк», «силовик»

Отже, розглянемо розроблену зарубіжними авторами типологію серійних сексуальних убивць³, котра стала результатом тривалих психолого-криміналістичних досліджень великого феноменологічного матеріалу щодо насильницьких (у т. ч. й серійних сексуальних) злочинів. Ця типологія, як уже зазначалося вище, є прикладом використання психологічних знань із метою виявлення пошукових ознак злочинця.

Вчені намагалися відтворити особливості психіки людини за результатами її діяльності. Сліди злочину (зафіксовані у кримінальній справі особливості злочинної поведінки особи злочинця) є своєрідними продуктами діяльності злочинця, у них він виявляє свою індивідуальність. Особливості цієї діяльності виявляються у виборі жертви, знаряд-

¹ Ситковская О.Д., Коньшева Л.П. Участие психолога в расследовании серийных убийств. – М., 2002. – С. 43-51.

² Миронов Д.В. Психологическое обеспечение раскрытия серийных убийств: Автореф. дис. ... к.псих.н. (12.00.09). – М., 2001. – С. 17.

³ Ситковская О.Д., Коньшева Л.П. Участие психолога... – С. 43-51.

дя вчинення злочину, часу вбивства, місця злочину, у виборі або створенні обстановки тощо. Психологічний аналіз слідів діяльності злочинця приводить до вивчення змістовної й структурної організації його мотивів, знання яких дозволяє визначити соціально-психологічні особливості людини та основних детермінант її кримінальної поведінки, а також спрогнозувати таку поведінку.

Результати вивчення нами кримінальних справ дозволили визначити такі групи (типи) осіб, котрі вчинили серійні сексуальні вбивства: «ситуативні злочинці», «сексуальні маніяки», «силовики»¹ та «шукачі розваг». Ознаками для класифікації цих груп стали:

- недостатня соціальна опосередкованість базових мотивів («ситуативні» злочинці);
- мотиваційні відхилення, що полягають в неадекватній фіксації сексуальної потреби на садистському заподіянні страждання партнерові («сексуальні маніяки»);
- фіксація насильницького способу задоволення статевої потреби у самоствердженні («силовики»);
- пошук розваг, не стільки задоволення статевої потреби, скільки бажання принизити жертву, продемонструвати свою владу над нею, а опосередковано – над іншими жінками, заповнити свій вільний час розвагами («шукачі розваг»)².

Узагальнення та систематизація матеріалів кримінальних справ за період 1980–2011 рр. дозволили визначити характерні ознаки злочинів, вчинених представниками кожної із зазначених груп. Деякі з них мають розшукове значення, тому що з певною часткою ймовірності вказують на те, що вчинений злочин – справа рук представника певного типу.

Так, для вбивств, вчинених злочинцем «ситуативного» типу, характерні такі риси. Напади відбувалися, як правило, у безлюдних місцях (ліфті, під'їзді будинку, парку, сквері), жертвою була одна, рідше – декілька жінок або дітей (віком до 14 років). Ці особи могли силоміць або погрозами змусити жертву слідувати в безлюдне місце. Іноді вони проникли у квартиру жертви з метою крадіжки і, заставши у квартирі дитину або літню людину, примушували їх до статевих зносин, а потім убивали. Вік жертви не мав істотного значення для злочинця, головне – це легкість, з якою можна було придушити протидію жертви, зручний збіг обставин.

¹ Бродченко О.И., Логунова О.А. Психолого-криминалистическое обеспечение раскрытия серийных сексуальных преступлений: Метод. пособ. – М., 2004. – С. 40-41.

² Шалгунова С.А. Типология серийных сексуальных злочинців // Право і суспільство. – № 1. – 2009. – С. 85-92.

Такі злочинці нерідко починали свою «кар'єру» серійного вбивці зі згвалтувань жінок або підлітків. При вчиненні перших злочинів, як свідчать матеріали кримінальних справ, жертві рідко заподіювалися серйозні тілесні пошкодження. При найменшій погрозі втручання з боку сторонніх осіб злочинці ховалися. Напади часто відбувалися в ситуаціях ризику. Втручання сторонніх осіб та активний опір жертви найчастіше заважали злочинцю довести злочин до кінця, і велика кількість цих перших посягань переривалася на стадії замаху. Злочинці діяли вкрай необмірковано, за раптово виниклим наміром, при зручному збігу обставин – «згідно з ситуацією», без прогнозування можливих наслідків своїх дій.

Проте сексуальні напади «ситуативних» гвалтівників мали тенденцію до повторення, причому кожен наступний випадок відрізнявся більшою зухвалістю та більшою жорстокістю стосовно жертви. Мотив, що спонукав вбити потерпілого, у цих осіб не був пов'язаний з мотивом, що спонукав до нападу. Злочинці вбивали з метою перебороти опір, убезпечити себе від викриття, розлютившись на опір жертви. Іноді вбивство було пов'язане з технікою здійснення статевих актів. Поступово воно ставало обов'язковим елементом злочину – так злочинець почував себе у більшій безпеці, оскільки відсоток викриття значно зменшувався, коли жертва була мертвою.

Представники цього типу вбивць керуються ситуативними мотивами, заради негайного задоволення бажання, що раптово, спонтанно виникає, вони готові поставити під загрозу більш віддалені цінності. Так, відсутність близького сексуального об'єкта призводило до «полювання» на дівчат-підлітків, жінок, іноді – хлопчиків. Найчастіше ситуативність та імпульсивність поведінки цих осіб поєднувалася зі зловживанням алкоголем (у 62-65 % випадків), рідше – наркотиків (10-12 % випадків) або з психічними відхиленнями винного (18-21 % випадків). І лише у 2-10 % випадків злочинець перебував у нормальному фізіологічному стані, тобто не вживав перед вчиненням злочину алкоголю, наркотиків та не мав психічних відхилень, а лише діяв під впливом емоцій гніву, помсти, ревності.

Серед «ситуативних» злочинців найчастіше зустрічалися неповнолітні (віком від 14 до 18 років) та особи, які на момент вчинення злочину не досягли 30 років. Крім поведінкової ситуативності, представників цього типу відрізняє невміння спілкуватися з особами протилежної статі або схильність до поверхневого малозмістовного спілкування. Основний спосіб проведення їх вільного часу – спільні випивки, бійки. Пов'язано це або з особливостями сімейного виховання, або з дефектами психічного розвитку.

Такі особи, як правило, виховувалися в «важких родинях», в умовах бездоглядності. Престиж їхньої батьківської родини був невисоким, батьки зловживали спиртними напоями. У дитячі роки однолітки цуралися таких дітей. Вони погано вчилися, їхні пізнавальні мотиви через педагогічну занедбаність не розвивалися. Нерідко в дитинстві вони перенесли черепно-мозкові травми, у них відзначалася мозкова патологія органічного або іншого генезису. У цілому, ситуація їх особистісного розвитку не сприяла становленню вольової регуляції, формуванню високого культурного рівня.

Особистісна незрілість, низький рівень загального розвитку цієї категорії осіб заважали виникненню тривалих емоційних нахилів, глибоких почуттів. Відчуття незадоволеності та непевності у можливості знаходження сексуального партнера штовхали їх на пошук сексуальних пригод, спричинили надмірну концентрацію на проблемах сексу. Багато хто із цих осіб мали сексуальні відхилення, відчували себе сексуально неповноцінними. Проявам сексуальних порушень сприяли фетиші – особливий одяг партнера (чорні колготки, червоний плащ, високі каблукки), високий соціальний статус, професійна приналежність тощо.

Перед тим як вчинити напад, «сексуальні маніяки», як правило, вступали у контакт з майбутньою жертвою. Дитині пропонували пограти, просили показати будинок, що нібито шукають; підлітка зацікавлювали якою-небудь колекцією; дорослу жінку підвозили на автомобілі, запрошували в ліс за грибами, випити разом якийсь дорогий чи екзотичний алкогольний напій тощо. Жертву заманювали на місце вчинення злочину, що нерідко було заздалегідь підібране.

Такі злочинці легко йдуть на контакт із людьми, справляють на оточення позитивне враження. Вони інколи виявляються начитаними та вправними в бесіді. Об'єктом нападу маніяка ставали особи, які легше опиняються в його владі – довірлива дитина, цікавий підліток, що перебуває в стані алкогольного сп'яніння, молода чи наївна жінка. Деякі зі злочинців цього типу при виборі жертв орієнтуються на певні ознаки, що стали для них символом, як-от: діти певної статі та віку; жінки, які дещо схожі на матір, дружину; тільки гомосексуалісти або повії. Для маніяків характерно те, що вони вибирають жертву з тієї вікової та соціальної групи, із представниками якої у повсякденному житті їм легше за все налагодити довірче спілкування: педагог – серед знайомих або незнайомих дітей, лікар – серед літніх пацієнтів тощо.

При вчиненні злочину перехід від спілкування до агресивних дій мав місце в період, коли маніяк відчував, що жертва перебуває у його владі. Звичайно злочин є добре спланованим, і перехід до агресії відбувається в

місці, щодо якого маніяк упевнений, що там ніхто йому не перешкодить. Лементи, благання жертви тільки розпалюють його пристрасть.

Садисти-маніяки позбавляють життя жертву у болісний спосіб: вирізують статеві органи й внутрішності, припікають найбільш чутливі місця, намагаються зняти шкіру, оскальпувати, випускають кров, відрізають кінцівки, голову, язик. На тілі їх знівечених жертв знаходять численні сліди поранень і катувань. Страждання жертви – основний зміст такого вбивства, його мотив. Припинити вбивство вони не можуть. Для катувань й умертвіння вбивця використовує спеціально призначені знаряддя: скальпелі, ножі, мотузки, ремені тощо. При цьому зазначені знаряддя та засоби завчасно готуються, пристосовуються для вчинення катувань та вбивства. Таким чином, винний ретельно готується до вчинення злочину в цілому обмірковує спосіб заподіяння якомога більших страждань жертві, спосіб використання того або іншого знаряддя чи засобу. У деяких злочинців садистські дії є способом отримання як сексуального задоволення, так і задоволення владних домагань або потреби у помсті (проте не стосовно конкретної людини, а щодо символу, втіленням якого є жертва).

Маніяки, на відміну від представників «ситуативного» типу, вчиняли злочин тверезими, діяли логічно й раціонально. У них немає дефектів прогнозування, вони завжди досить повно враховують усі обставини при вчиненні злочину, добре орієнтуються в ситуації, зберігають обережність. Після вчинення вбивства злочинці даного типу прагнуть замаскувати труп, «прибрати» місце злочину.

Особистісні дефекти цих осіб виявляються у своєрідності ціннісних орієнтацій. Норми, що регулюють сексуальні відносини, гуманістичні цінності ними ігноруються. На відміну від «ситуативників», злочинці такого типу прагнуть вбити жертву завжди. На ранніх стадіях розвитку злочинної поведінки маніяків нерідко відрізняють сексуальні та емоційні девіації (відхилення у поведінці) – жорстокість до тварин, молодших за віком дітей, фетишизм, візіонізм тощо. З часом, який минав після вчинення першого злочину, у них відбувалася трансформація мотиваційної сфери, формувалися аномалії, характерні для осіб із патологією потягів. Вбивство, поєднане зі здійсненням садистських сексуальних дій, стає для них провідною діяльністю, що підкоряє всі інші відносини. Через цю причину у таких злочинців різко звужується коло спілкування, пропадає інтерес до роботи, родини. У той же час ці особи часто виявляють цікавість до колекціонування, літературної творчості, релігії, криміналістичної та містичної, езотеричної літератури. Нерідко вони вибудовують власну філософську систему ірраціонального типу, що ви-

правдовує як їхні власні будь-які антисоціальні дії, так і подібні до них дії «обраних» людей.

Маніяками-садистами нерідко виявлялися люди, котрі ведуть зовні благопристойний спосіб життя, мають постійне місце проживання, зовні благополучну сім'ю, власних дітей, здобули непогану освіту та професію педагога, лікаря, юриста, бухгалтера, інженера. Але в кар'єрі таких осіб практично завжди виникали труднощі, пов'язані з їхніми особистісними особливостями. Колеги по роботі ставилися до них з недовірою, намагаючись уникати спілкування з ними, згадували про наявність у них певних дивацтв. Якщо у такого злочинця була сім'я, то домінуюче положення в ній займала дружина. У подружніх відносинах у них звичайно виникали проблеми, пов'язані зі статевою слабкістю.

Вивчення біографії даного типу злочинців свідчить про те, що більшість із них виховувалися в родині «зовні благополучних», які не відчували особливих матеріальних труднощів, а соціальний і віковий статус батьків був досить високим. При цьому стиль виховання в родині характеризувався підвищеною опікою й надмірним контролем при внутрішньому відторгненні дитини, знехтуванні нею. Як правило, вихованням дитини займалася мати, а батько, якщо й був присутній у родині, то часто не брав участі у вирішенні сімейних проблем через зайнятість або характерологічні особливості – слабовілля чи залежність від матері. Такі умови виховання негативно позначалися на дитині, гальмували розвиток у неї почуття самостійності й відповідальності. При високому рівні домагань (претензій), що мають місце у таких «напівінтелігентних родині», і повній невірі у свої можливості підліток виявлявся безпорадним перед життєвими труднощами. Після невдалих спроб їх подолання він переконувався у своїй повній непристосованості й потрапляв у світ героїчних фантазій. Непристосованість і невміння рішуче й самостійно діяти особливо яскраво виявлялися в періоди життєвих катаклізмів: смерті одного з батьків, зміни місця роботи, місця проживання, створення власної родини, появи в ній дітей. Саме під час цих життєвих періодів маніяк починав убивати.

«Силовики» не мають настільки явно виражених дефектів мотиваційного характеру (як у «вбивць-маніяків») і дефектів прогнозу (як у «ситуативників»). Найважливішою із детермінант його кримінальної поведінки є прагнення підкорити жертву, панувати над нею, звичка до насильства, концентрація на проблемі утвердження своєї значущості в суспільстві.

Керуючись корисливими мотивами, «силовики» можуть починати свою злочинну діяльність із нападів. Так само як і сексуальні маніяки,

вбивці цього типу схильні до спілкування із жертвою. Таке початкове спілкування є специфічним: злочинець намагається сподобатися майбутній жертві, перебільшити власну соціальну значущість в її очах, рівень достатку. Він може запросити нову знайому жінку в ресторан, бар, відвідати його дім, пропонує підвезти на машині. Нерідко жертва й злочинець спільно вживають спиртні напої. У такий спосіб «силовик» намагається встановити довірливі стосунки із жертвою, здобути її симпатії, «розслабити» її пильність у подальших відносинах. При знайомстві жертві іноді повідомляється справжнє ім'я, місце проживання, телефон. Це характерно для перших злочинів, пов'язаних, як правило, зі згвалтуваннями. При вчиненні перших вбивств намір злочинця на початку спілкування з жертвою ще недостатньо визначений. Здається, що він прагне або примусити жертву до статевих відносин, або силою відібрати у неї коштовні речі. Конфлікт виникає через оплату сексуальних послуг, небажання жінки вступати у статевий зв'язок, підкоритися витонченим сексуальним вимогам, віддати коштовності. Така непокірливість призводить до вбивства. Жертві, яка намагається опиратися, заподіюються численні поранення. Але навіть якщо жертва (нерідко це жінки легкої поведінки) без застосування будь-якого примусу (фізичного чи психічного) погоджується з усіма сексуальними вимогами й віддає всі коштовності, вбивство все ж таки відбувається, хоча потреби у ньому вже й немає: жертва виконала всі вимоги злочинця і злочинний намір досягнуто. Тобто психологічний зміст поведінки злочинця не вичерпується зовнішнім конфліктом. Останній є лише приводом, пусковим механізмом для реалізації інших мотивів винного. Мотивація знайомства з жертвою з наступним її згвалтуванням та вбивством є досить складною. Бажання задовольнити сексуальну потребу або поповнити бюджет за рахунок пограбування не є домінуючими в ієрархії кримінальних мотивів злочинця. Більшу значущість для нього на перших етапах взаємодії із жертвою має можливість одержання емоційної підтримки у вигляді захоплення жертви успіхом й особистісною значущістю злочинця, ілюзію яких він наполегливо створює в процесі особистого спілкування.

Коли настає момент, що виявляє справжній стан справ, винний вбиває жертву, але не через страх викриття, а як свідка краху його власного міфу. У примушуванні до сексу та вбивстві (тобто здійсненні владного контролю над обставинами і життям жертви) злочинець дістає впевненість у своїх можливостях контролювати власне життя, подібно до того, як він панує у цей момент над жертвою.

Серед таких серійних убивць можна зустріти людей, які зазнали життєвого фіаско. Вони до міри освічені, більшість мають середню спе-

ціальну і навіть вищу освіту, у певний період часу мали кошти, що дозволяли вести благополучний спосіб життя, але через деякі життєві обставини виявилися викинутими на узбіччя життя. З-поміж злочинців цього типу є і раніше засуджені особи, однак більшість складають ті, хто опинився на лаві підсудних «випадково», для кого відношення до цього світу стало трагедією, розбило життєві плани, а також особи, які не притягувалися раніше до кримінальної відповідальності, але втратили роботу: службовці, військовослужбовці, представники правоохоронних органів, особи, що зазнали краху в бізнесі, так звані «нові українці». Здебільшого це вихідці із суспільних верств, у яких люди виявлялися причетними до субкультури насильства. Вони мали можливість відчутти смак муштри, дисципліни, жорстокості, всездозволеності, що дає влада. Рівень загальної культури таких осіб обмежений, кругозір звужений. Вони не здатні розсунути рамки уявлень про успішність життя далі загальноприйнятої думки про те, що саме має супроводжувати соціальне визнання. Питання про сенс життя вирішується такими особами лише як проблема соціального статусу. Тверда схильність «силовиків» до групових цінностей виявляється у їхній нездатності підкоритися статусу «соціального невдахи». Злочинець не знаходить ніяких інших шляхів для реального подолання сформованих життєвих труднощів, крім кримінального. Періодичні вбивства жінок певною мірою компенсують їх соціальне безсилля. Відібрані у жертви речі злочинець продає, дарує співмешканці, матері і у такий спосіб зміцнює свій соціальний статус.

Зазначений кримінальний спосіб «психологічної самодопомоги» поступово закріплюється у свідомості злочинця. Вбивства у поєднанні зі згвалтуванням і розбоєм стають звичними. При знайомстві з конкретною жертвою злочинець уже заздалегідь знає, чим це знайомство скінчиться. Хоча вбивця цього типу, на відміну від «сексуального маніяка», у якийсь період життя може відмовитися від таких сурогатних способів самоствердження і на тривалий період припинити кримінальну діяльність.

Способом вбивства у «силовиків», як правило, є удушення. Деякі здійснюють його в процесі згвалтування і демонструють у такий спосіб свою здатність повністю панувати над життям жертви. Іноді застосовується холодна зброя, що носить винний із собою постійно, або інший підручний предмет – власний ремінь, шарф жертви, камінь, які використовуються у випадку активного опору жертви.

Жертвами «силовиків» звичайно стають привабливі дівчата або жінки, а найчастіше – повії, жінки, котрі зловживають спиртними напоями, наркоманки – тобто ті, стосовно яких можна припустити статеву доступність, або ті, хто ризикує, перебуваючи уночі на самоті на вулиці.

Інша категорія жертв – «жінки з достатком». Їх вбивства часто виправдовуються «класовою ненавистю». Щодо них особливо часто вчиняють злочини ті особи, які встали на шлях вбивства після серії вчинених ними вбивств і зґвалтувань.

На відміну від погано соціалізованих «ситуативних» вбивць і «сексуальних маніяків», вони значно частіше можуть діяти не тільки сам на сам із жертвою, але й у складі невеликої групи.

Наведені типи серійних сексуальних вбивств можуть допомогти співробітникам правоохоронних органів, і в першу чергу – працівникам карного розшуку органів внутрішніх справ, навіть не спираючись на професійні знання консультантів (психологів, психіатрів), у загальних рисах уявити собі психологічні особливості особи, яка вчинила злочин, що розслідується. Приблизні уявлення про особу вбивці повинні полегшити розшук.

Відповідно до наведеної вище типології серійних сексуальних вбивць її автори зазначають деякі специфічні кримінально-правові, кримінологічні та криміналістичні ознаки злочину, котрі свідчать про те, що він вчинений представником певного типу, зазначені нами нижче.

Кримінально-правові, кримінологічні та криміналістичні ознаки злочину	Ознаки серійних сексуальних вбивць різного типу		
	«Ситуативний» вбивця	«Сексуальний маніяк»	«Силовик»
<i>Характеристика жертви</i>	Жертва незнайома злочинцеві; нею може стати як дитина, так і жінка будь-якого віку; жертва обирається за принципом доступності та легкості подолання її протидії	Жертва може бути як знайомою, так і незнайомою; нею може стати довірлива дитина або підліток, приїжджий, жінка напідпитку; жертва обирається з-поміж тих, хто легше піддається впливу та опиняється у владі злочинця	Жертва незнайома або із кола «швидкоплинних знайомств»; в ролі жертви – жінка із категорії ризику (яка «сприяє» вчиненню злочину); доступні у статевому відношенні, схильні до встановлення поверхових контактів особи або заможні, добре одягнуті жінки
<i>Особливості встановлення контакту з жертвою</i>	До нападу на жертву в контакт практично не вступає, напад – на зразок миттєвої атаки, часто в ситуації ризику для нападаючого	Тривалий період спілкування з метою заманювання жертви до завчасно наміченого місця злочину, рідше – чатування у певному місці	Як правило, вступає в контакт перед нападом, рідше – може вистежувати жертву у спеціальних місцях (магазинах, лісопосадках, парках, кладовищах)

ОСОБА НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ

<i>Характеристика слідів на тілі жертви</i>	Безсистемні сліди побиття на тілі жертви, що виникають в ході подолання опору або зігнання злоби за протидію; відсутність на трупі слідів садизму, прояву сексуальних збочень	Наявність слідів катувань, мордувань на тілі жертви	Відсутність на трупі слідів катування та жорстокого безсистемного побиття: якщо сильно б'є, то цілком із наміром, у життєво важливі органи
<i>Характеристика статевого контакту з жертвою</i>	Статевий акт з живою жертвою	Статеві акти відбуваються не завжди, а якщо відбуваються, то часто з уже агонізуючою або мертвою жертвою	Статевий акт з живою або уже агонізуючою жертвою
<i>Спосіб заподіяння смерті</i>	Вчинення вбивства шляхом удушення або нанесення удару по голові підручним предметом (рідше холодною зброєю, яку злочинець постійно має при собі)	Умертвіння жертви мученицьким способом з використанням завчасно підготовленої зброї	Вбивство шляхом удушення або з використанням холодної зброї, яку винний звичайно носить із собою та використовує у випадку активного опору жертви
<i>Наявність слідів крадіжок речей, що належали жертві</i>	Присутні сліди крадіжок (гроші, документи жертви)	Відсутність слідів крадіжок цінних речей (якщо щось і взято, то або для приховування дійсних мотивів, або для оживлення слідів пережитого збудження)	Має місце крадіжка цінних речей жертви (частіше золотих прикрас)
<i>Характеристика місця злочину, особливості приховування трупа</i>	Обстановка на місці злочину вказує на сліди боротьби; труп, як правило, не маскується; висока ймовірність (внаслідок притаманної непередбачливості) виявлення на місці вбивства недопалків, слідів сперми, крові, навіть забутих злочинцем власних речей	«Прибране» місце злочину: труп замаскований, затерті сліди, кров	Труп не маскується, злочинець може переміщати його до іншого місця (за межі міста, в лісопосадку, яму, на звалище)
<i>Географічні аспекти злочинної поведінки</i>	Напад відбувається недалеко від місця, де виявлено труп; місце вчинення злочину часто розташована	Вчинення злочину в місцях, значно віддалених від місця проживання, роботи злочинця; можлива	Нерідко спостерігається використання транспорту

	не недалеко від місця проживання або роботи злочинця чи місця проживання його родичів, друзів	повторна поява в місцях вчинення вбивств	
Ймовірність вчинення злочину групою осіб	Наявність невеликої імовірності вчинення злочинів нечисленною групою (із двох, рідше – трьох осіб)	Вчинення злочину власними силами	Ймовірність вчинення злочину групою із двох-трьох осіб

Метод та методологія складання кримінологічного портрета передбачуваного серійного сексуального злочинця. Одним із основних напрямків психологічного забезпечення слідчої та розшукової практики органів внутрішніх справ при розкритті й розслідуванні злочинів, що мають ознаки серійності, визнана розробка психологічного портрета передбачуваного злочинця з формуванням його пошукових ознак. Психологічне портретування (профілювання) є однією з важливих складових арсеналу засобів забезпечення розслідування серійних насильницьких злочинів і розшуку невідомого злочинця як у США, так і в низці інших зарубіжних країн. Актуальність вітчизняних досліджень в окресленій галузі була викликана практикою оперативно-розшукової діяльності, пов'язаної з розслідуванням серійних сексуальних убивств (зокрема, у кримінальних справах О. Михасевича, А. Чикатила у 80-і рр. ХХ ст., та аналогічних справах А. Онопрієнка, С. Ткача).

На сьогодні визначаються два основні методичні підходи до встановлення зв'язку між ознаками злочину та злочинця при розробці психологічного портрета, які можна умовно назвати як «статистичний» і «аналітико-психологічний» (або «змістовний») ¹.

«Статистичний» підхід найбільш активно розвивається фахівцями Америки та Західної Європи. Він базується на коефіцієнтах кореляції між ознаками злочину та ознаками злочинця, який його вчинив, встановленими після його затримання та засудження. Це дозволяє розробляти різні конкретні типи особистостей злочинців, що містять ідентифікуючі поведінкові характеристики. Накопичена комп'ютерна база відповідних даних дозволяє встановити досить точний портрет невстановленого злочинця без докладної сутнісної його аргументації.

«Змістовний» підхід є психологічним аналізом матеріалів кримінальної справи за допомогою відшукування суб'єктивних детермінант кримінальної поведінки. В основу такої роботи покладено визначення психологічного (суб'єктивного, особистісного) значення деяких елементів

¹ Див.: Столяренко А.М. Психологические приемы в работе юриста. – М., 2000.

кримінально-правової, кримінологічної та криміналістичної характеристик серійних злочинів, що спирається на встановлення зв'язків між кримінально-правовими, кримінологічними та криміналістичними параметрами, які характеризують в цілому місце, час, спосіб, знаряддя, засоби, особу винного, особу потерпілого, та значущими для розшуку характеристиками злочинця: антропологічними, фізичними, психологічними, соціально-демографічними. Ступінь жорсткості всіх видів зазначених закономірних зв'язків між окремими елементами та їх поєднаннями буває різною. Вона може бути імовірнісною або однозначною.

Елементи кримінально-правової, кримінологічної та криміналістичної характеристик злочину при цьому розглядаються, по-перше, як результат поведінки особи, реалізованої в умовах вільного вибору, обумовленої системою усвідомлюваних та неусвідомлюваних спонукань і спрямованої на досягнення суб'єктивно бажаної мети; по-друге, як єдина система, системоутворюючим принципом якої є особистість злочинця у її суб'єктивному відношенні до інших елементів.

З початку 90-х рр. проблема розробки в межах «змістовного підходу» психологічного пошукового портрета злочинця за нерозкритими серійними сексуальними злочинами стала одним із напрямків дослідницької тематики окремих наукових установ, зокрема ВНДІ МВС Росії, Академії Управління МВС Росії, оскільки за часів існування СРСР це був єдиний науково-дослідний центр, в якому здійснювалися узагальнення серійних резонансних кримінальних справ. Після розвалу СРСР в Україні було створено науково-дослідний центр з вивчення проблем злочинності при МВС України, в якому проводилися часткові дослідження у цьому напрямку. Але детальних, ґрунтовних, вузько спрямованих досліджень серійних сексуальних злочинів в Україні до цього часу не виконувалося. Підсумком роботи російських фахівців у даному напрямку на сьогодні стало створення науково обґрунтованого та практично апробованого методу складання портрета передбачуваного серійного сексуального злочинця¹. Такий портрет різні автори називають психологічний, соціолого-кримінологічний, психолого-криміналістичний, оперативно-розшуковий тощо. Однак, наведені в ньому відомості характеризують особу злочинця з кримінологічних позицій, тому ми вважаємо,

¹ Див.: Тележникова В.Н. Криминолого-психологическая характеристика лиц, виновных в многоэпизодных убийствах и изнасилованиях: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1999; Лаговский А.Ю., Скрыпников А.И., Тележникова В.Н. и др. Составление психологического портрета преступника: Учеб.-метод. пособ. – М., 2000; Бегунова Л.А. Проблемы разработки и использования психолого-криминологического портрета подозреваемого при раскрытии изнасилований и убийств, сопряженных с действиями сексуального характера: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.09). – М., 2002.

що й назва цього портрета повинна бути така: кримінологічний портрет особи злочинця.

Загальним об'єктом названого методу є кримінальна подія (кримінально-правові та криміналістичні характеристики злочинного діяння), безпосереднім об'єктом – поведінкові особливості злочинця в контексті кримінальної події. Предметом портретування є зміст суб'єктивної сторони злочинного діяння. Метою цього методу є формулювання пошукових ознак злочинця, які можуть використовувати працівники карного розшуку для визначення кола підозрюваних у розкритті подібних злочинів, а також для формування розшукових версій, оперативно-слідчих заходів. Наведений метод може використовуватися при розслідуванні як серійних сексуальних убивств, так і зґвалтувань, тому що у просторово-часовому відношенні ці злочини підпорядковані однаковою закономірністю.

Кримінологічний портрет передбачуваного злочинця є результатом психолого-правового дослідження матеріалів кримінальних та оперативно-розшукових справ за фактами нерозкритих серійних злочинів, що містить інформацію про пошукові ознаки злочинця, рекомендації для висунування слідчо-розшукових версій та визначає основні напрямки щодо їх обробки, а також дає прогностичну оцінку ймовірного вчинення чергового злочину.

Реалізація названого методу відбувається у кілька послідовних етапів, що складаються з трьох рівнів аналізу кримінальної події¹. На першому рівні (криміналістичному) відбувається виявлення та аналіз інформативних ознак кримінальної події – обсягу матеріально-слідової інформації про злочин і його обставини загалом, за яким реконструюється зовнішня сторона злочинної діяльності, формальний зміст елементів криміналістичного механізму злочину. На другому рівні (поведінковому) у діях злочинця відокремлюється індивідуально-психологічний зміст на основі методики «оцінки індивідуальності дії». На третьому рівні (діагностичному або інтерпретаційному) індивідуальні поведінкові ознаки злочинця пов'язуються з психологічними властивостями та іншими ознаками його особистості на основі пошуку можливої природи причин, що породили суб'єктивний зміст дій злочинця.

Етапами розробки портрета є такі: 1) складання кримінально-правової та криміналістичної інформаційної моделі злочину, реконструкція кримінологічного механізму злочину (відтворення зовнішньої низки дій злочинця та ситуації злочину); 2) ситуаційне моделювання поведінки злочинця на основі встановлення «індивідуальних дій»; 3) інтерп-

¹ Анфиногенов А.И. Психологическое портретирование неустановленного преступника. – М., 2002. – С. 62-63.

ретація поведінки злочинця на основі інтерпретації «індивідуальних дій»; 4) формулювання інформації про індивідуальні ознаки та особистісні особливості злочинця, підготовка підсумкової аналітичної довідки.

3.8. Кримінологічні особливості особи озброєного насильницького злочинця

Однією з основних якісних змін насильницької злочинності за останнє десятиліття є зростання на 10-15 % кількості насильницьких посягань, здійснених із застосуванням холодної та вогнепальної зброї¹.

Як слушно зазначає Н.Ф. Кузнецова, характер суспільної небезпечності злочину визначається не тільки об'єктом посягання, формою вини, а й способом його вчинення². У кримінології під способом вчинення злочину розуміють певний порядок, метод, послідовність рухів та прийомів, що застосовуються особою для вчинення злочину³.

Віднесення злочину до певної класифікаційної групи залежить від набору ознак, що характеризують точно визначену категорію злочинів. Окреслимо відмінні ознаки, що характеризують збройні злочини.

Основними ознаками, що дозволяють віднести злочин до категорії збройних, є: насильницький характер, високий ступінь суспільної небезпечності, умисна форма вини⁴.

Озброєність є однією з найбільш важливих ознак багатьох насильницьких посягань, що характеризує їх природу та зміст і являє собою оснащеність злочинця певними засобами та знаряддями, застосування яких суттєво підвищує ступінь суспільної небезпечності дій винного⁵.

¹ Антонян Ю. Актуальные проблемы насилия в российском обществе // Уголовное право. – 2000. – № 3. – С. 63.

² Кузнецова В.Ф. Совершенствование норм о преступлении // Проблемы совершенствования уголовного закона. – М., 1984. – С. 28.

³ Кудрявцев В.Н. Способ совершения преступления и его уголовно-правовое значение // Советское государство и право. – 1957. – № 8. – С. 67.

⁴ Абельцев С.Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия. – М., 2000. – С. 158; Абельцев С.Н. Кримінологічне вивчення насильства та захист особистості від насильствених преступлений: Автореф. дис. д.ю.н. (12.00.08). – Москва: Юрид. ин-т МВД РФ, 2000. – 43 с.

⁵ Озброєність як об'єктивна ознака злочину, на думку Л.Н. Кирюхіної, має подвійне значення: при застосуванні насильства вона є складовою частиною (елементом) способу вчинення злочину; при цьому сама по собі зброя виконує роль знаряддя вчинення злочину (у тому випадку, коли її вражаючі властивості цілеспрямовано використовуються винним), полегшує досягнення бажаного злочинного результату. Див.: Кирюхіна Л.Н. Вооруженное насилие как способ совершения преступления: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1999. – С. 2, 8, 12.

Відмінність збройного злочинного посягання від будь-якого іншого виду полягає у тому, що наявність зброї в руках злочинця дозволяє у більшості випадків уже на початку ситуації злочину передбачити результат будь-якого посягання і здійснити свій злочинний намір практично без опору жертви.

Слід зазначити, що зброя частіше за все є не предметом злочину (хоча деякі насильницькі злочини і вчиняються з метою викрадення зброї), а саме інструментом впливу на оточуючу дійсність з метою зміни останньої у той чи інший бік, вигідний для злочинця¹.

Таким чином, обраний злочинцем спосіб вчинення злочину (за допомогою зброї) дозволяє різні групи тяжких насильницьких злочинів віднести в окрему групу збройних злочинів, під якими розуміють умисні насильницькі посягання на найбільш важливі соціальні блага особи та держави, при вчиненні яких злочинець намагається забезпечити авансовану перевагу над потерпілими та очевидцями за допомогою зброї або предметів, використовуваних як зброя, котрі є засобом впливу на оточуюче середовище з метою досягнення злочинного результату².

Разом із тим збройні злочини є різновидом насильницьких, а підставою належності їх до групи насильницьких злочинів, з одного боку, є насильство як спосіб вчинення злочину, а з іншого – насильство як елемент мотиваційного блоку в механізмі злочинної поведінки.

Вважаємо за доцільне розглянути особу озброєного злочинця у зв'язку з її роллю в механізмі насильницького злочину та способу вчинення нею злочину. Це викликано тим, що дуже часто відповідь на запитання, чому обрано даний спосіб насильства, дає можливість зрозуміти, заради чого, з якою метою вчинено злочин³.

Озброєності, як стрижневій ознаці збройних злочинів та способу здійснення злочинного наміру, в літературі приділено значну увагу.

Оскільки сфера насильства поширюється від банального збройного насильства в сім'ї до витонченого науково та технічно забезпеченого збройного насильства у міжнаціональних відносинах⁴.

Так, Л.Н. Кирюхіна зазначає, що збройне насильство як спосіб вчинення злочину має місце лише у тих випадках, коли в процесі вчинення

¹ Корецький Д.А. Уголовно-правовая, криминалистическая и криминологическая оценка средств совершения вооруженных преступлений // Юридический вестник. – Ростов н/Д, 1997. – № 3. – С. 48.

² Корецький Д.А. Понятие и признаки вооруженных преступлений // Северо-Кавказский юридический вестник. – 1997. – № 4. – С. 92.

³ Антонян Ю.М. Понятие и криминологическая классификация насильственных преступлений // Современная преступность: новые исследования: Сб. статей. – М., 1993. – С. 31.

⁴ Лунеев В.В. Преступность XX века. – М., 1997. – С. 193.

суспільно небезпечного посягання зброю використовувалася (або могла бути використана) відповідно до її функціонального призначення і при цьому відіграла суттєву роль у досягненні злочинних цілей¹.

На наш погляд, це твердження не можна назвати беззаперечним, оскільки дослідження судової практики свідчить, що у багатьох випадках у злочинця не було необхідності використовувати зброю відповідно до її функціонального призначення, зброю в руках злочинця сама по собі – міцна психічна атака на потерпілого. А наявність небезпечного знаряддя у руках злочинця хіба може відігравати «несуттєву» роль у досягненні злочинних цілей?

Як зазначають зарубіжні фахівці, «одно лишь восприятие оружия может вызвать идеи, образы и экспрессивные реакции, которые были связаны с агрессией в прошлом ...»².

Складно, на наш погляд, повністю погодитися з думкою В.С. Устинова стосовно того, що ступінь суспільної небезпечності збройних посягань визначається характером та ступенем інтенсивності застосування зброї, за допомогою якої досягається злочинний результат³.

Зважаючи на це хотілося б уточнити, наскільки інтенсивним має бути застосування зброї? Чи можна вести мову про візуальне сприйняття потерпілим інтенсивності застосування зброї? І як визначити критерії інтенсивності з погляду злочинця та потерпілого? Наскільки полярним може бути їх суб'єктивне сприйняття.

На нашу думку, для визнання злочину збройним та визначення ступеня його суспільної небезпечності немає необхідності у виявленні будь-яких додаткових ознак небезпеки (ступеня інтенсивності, «істотності ролі» тощо). Як правильно зауважують Д.А. Корецький та Л.М. Землянухіна, специфіка збройних злочинів виявляється у механізмі злочинної поведінки, а особливість дій озброєного злочинця – у способі вчинення злочину⁴.

Дослідження озброєної злочинності свідчить про ескалацію в останні роки злочинного насильства, вчиненого зі зброєю. Так, за даними В.П. Ревіна, наявність у винного знаряддя злочину сприяло у більшості випадків кримінальному насильству: у 63 % – при вбивствах, 48

¹ Кирюхіна Л.Н. Вооруженное насилие... – С. 9.

² Див.: Berkowitz. 1983. – Р. 124 / В кн.: Бартол Курт. Психология криминального поведения. – СПб., 2004. – С. 156.

³ Устинов В.С. Общественно опасные преступления и способы их совершения. – Горький, 1993. – С. 35.

⁴ Корецький Д.А., Землянухіна Л.М. Личность вооруженного преступника и предупреждение вооруженных преступлений. – СПб., 2003. – С. 63, 80.

% – при умисному заподіянні тяжких тілесних ушкоджень¹. За даними С.Н. Абельцева, 29 % вбивств вчинено із застосуванням вогнепальної зброї, 30 % – холодної зброї, 41 % – предметів, використаних як зброя².

Результати нашого дослідження дозволяють констатувати, що при вчиненні насильницьких збройних посягань винні застосовували такі види знарядь злочину:

- кожне 8-е вбивство, кожен 7-й розбій, кожен 10-й випадок хуліганства вчинялися із застосуванням вогнепальної зброї;
- кожне 2-е вбивство, умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень та зґвалтування, майже кожен 3-й розбій та хуліганство – вчинені із застосуванням холодної зброї;
- кожне 4-е вбивство, практично кожне 3-є умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, розбій, хуліганство, зґвалтування – вчинені за допомогою предметів, використаних як зброя (спеціально пристосованих для нанесення тілесних ушкоджень або завчасно заготовлених для цього).

Більш детально результати дослідження відображені в таблиці:

Вид злочину / Вид зброї	Умисне вбивство	Умисне заподіяння тілесних ушкоджень	Зґвалтування	Хуліганство	Грабежі та розбої
Вогнепальна бойова (АК, АКМ)	5,9 %	1,0%	1,9%	3,8%	9,5 %
Мисливська гладкоствольна	6,5 %	1,5 %	1,1 %	5,8 %	5,3 %
Газова	1,0 %	0,9 %	3,2 % ⁵	4,0 %	7,1 %
Холодна	56,9 %	55,4 %	49,5 %	39,6 %	29,5 %
Вибухові пристрої	2,1 %	1,9 %	-	1,9 %	-
Предмети, використані як зброя	24,5 %	36,5 %	35,2 %	36,4 %	35,6 %
Інша (у т.ч. не встановлена)	3,1 %	2,8 %	9,1 %	8,5 %	13,0 %
Разом	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

¹ Див.: Ревин В.П. Криминальное насилие: результаты его изучения в сферах семьи, быта, досуга. // Социальные конфликты. – М., 1995. – Вып. 8. – С. 164.

² Абельцев С.Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия. – М., 2000. – С. 158.

Дослідження кримінальних справ також свідчить про те, що від того, який тип особи насильницького злочинця вчиняє злочин (і який саме злочин), у якій сфері суспільного життя (культурно-дозвільній, побутовій, професійній), залежить і те, який вид зброї буде ним застосовуватися.

У окремих випадках зброя застосовувалася злочинцем у завчасно спланованих злочинних акціях, і її застосування з самого початку було закладено у план злочинного діяння (наприклад, у сфері підприємницької діяльності – вбивства на замовлення, збройні розбійні напади на квартири, офіси, банки тощо).

Так, вбивство начальника УБОЗ у Дніпропетровській області Е. Шевченка у 2005 р. було вчинено із застосуванням бойової вогнепальної зброї (автоматів Калашникова). При цьому, як свідчить використаний злочинцями спосіб, посягання було детально продумане й сплановане, оскільки напад відбувся на одній із центральних вулиць м. Дніпропетровська, біля ресторану, у той час, коли потерпілий виходив із припаркованого ним автомобіля. Характер вчиненого вбивства підтверджує його замовлений характер.

При вчиненні умисного вбивства колишнього міністра МВС України Ю.Ф. Кравченка використано також вогнепальну зброю – пістолет. Це вбивство також було ретельно спланованим: у ранній час доби, на території власного заміського будинку, у гаражі. При цьому потерпілий знайдений сидячи на стільці, хоча сила та кількість пострілів свідчать про те, що втриматися на стільці без сторонньої допомоги труп не міг би. Характер вчиненого вбивства також підтверджує його замовлений характер.

Так, для вчинення вбивств, особливо замовленого характеру, використовуються щонайновіші зразки стрілецької зброї (у т. ч. такої, якої немає не озброєнні правоохоронних органів), гранати, міни, вибухові пристрої, що керуються за допомогою мобільних телефонів, радіо. Крім того, як зазначають російські вчені А.І. Алексеев, С.І. Герасимов, А.Я. Сухарев, злочинці активно використовують вибухові механізми, вмонтовані у побутові прилади, сувеніри, іграшки тощо¹. Як правило, такий спосіб приховування вибухівки використовується при вчиненні терористичних актів у Росії, Грузії, Дагестані, Чечні, що ґрунтуються на міжнародних конфліктах.

Про загрозливий рівень технічної оснащеності та озброєності злочинців свідчать також дані про засоби та способи вчинення вбивств підприємців. З-поміж 153 таких фактів, що були відображені у засобах масової інформації, у 62 % відзначається використання вогнепальної зброї,

¹ Алексеев А.И., Герасимов С.И., Сухарев А.Я. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы: Монограф. – М., 2001. – С. 392.

у 8 % – холодної, 17 % – вибухових, отруйних речовин або вибухових пристроїв¹. У переважній більшості «замовлені» вбивства вчинялися із застосуванням вогнепальної зброї та вибухових пристроїв (91 %)².

В інших випадках, особливо при вчиненні ситуативних злочинів (в культурно-дозвільній, сімейно-побутовій, вуличній сферах), застосування зброї було ситуативним, або винний використовував будь-які підручні засоби, що опинилися на місці вчинення злочину.

Так, результати дослідження побутової злочинності, проведені К.А. М'ясниковою (2002 р.), дозволяють зазначити, що 43,8 % вбивств, замахів на вбивство та заподіяння тяжких тілесних ушкоджень вчиняються за допомогою предметів, що випадково попали під руку злочинцю, серед яких: ножі – 27,1 %, сокири – 3,8 %, інструменти (молотки, кусачки, викрутки тощо) – 12,3 %. При цьому 4,8 % діянь було вчинено за допомогою предметів, спеціально пристосованих для вчинення злочинів, до яких можна віднести: розбиті скляні пляшки – 0,95 %, металеві труби, прутки – 3,8 %, а більшість злочинів (55,23 %) вчинялися без використання знарядь, а тільки шляхом побиття руками та ногами потерпілих³. Разом із тим, незважаючи на наповнення суспільства зброєю, більшість тяжких насильницьких злочинів у сімейно-побутовій сфері сьогодні вчиняються із застосуванням предметів, використовуваних як зброя⁴.

¹ Лесной С.К. Насильственные преступления, совершаемые против предпринимателей (криминологический и уголовно-правовой анализ): Автореф. дис.... к.ю.н. (12.00.08). – М., 2002. – С. 20.

² Криминология: Учебник. Под ред. Ю.М. Антоняна. – М., 2002. – С. 422.

³ Мясникова К.А. Характеристика орудий бытовых преступлений // Криминалистика: актуальные вопросы теории и практики: Сб. мат. – Ростов н/Д, 2002. – С. 416.

⁴ Так, за даними Д.А. Корецького (1980 р.), при вчиненні злочинів у побутовій сфері застосовувалися такі предмети матеріального світу: вбивство та замах – вогнепальна зброя – у 1,6 % випадків, холодна зброя – у 2,3 %, предмети домашнього вжитку, предмети, що випадково потрапили під руку (ножі, сокири, мотузки, виделки) – 49,3 %, предмети домашнього вжитку, спеціально підготовлені – 31,2 %, побиття руками та ногами – 1,6 %, мисливські рушниці – 2,3 %; заподіяння тяжких тілесних ушкоджень – предмети домашнього вжитку, що випадково потрапили під руку (ножі, сокири, мотузки, виделки) – 55,1 %, предмети домашнього вжитку, спеціально підготовлені – 24,5 %, побиття руками та ногами – 20,4 %. Див.: Корецький Д.А. Предупреждение тяжких преступлений против личности, совершаемых на почве бытовых конфликтов: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Харьков, 1980. – 20 с.

За даними В.П.Ревина (1993 р.) злочини на ґрунті побутових відносин вчинялися за допомогою таких знарядь злочину: предмети господарсько-побутового призначення (сокира, лопата, вила, кухонний ніж, молоток, викрутки) – у 58 % випадків, вогнепальна зброя – у 15,0 %, холодна зброя – 13,0 %. Див.: Ревин В.П. Насильственные преступления в сфере семейно-бытовых отношений и проблемы их профилактики: Учеб. пособ. – М., 1993. – С. 56.

Дослідження озброєної злочинності підтверджує тезу про те, що зброя є стрижневою ознакою збройних злочинів, а особа озброєного злочинця, таким чином, є центральною, основною фігурою у механізмі таких посягань.

У кримінологічній літературі здійснювалися спроби дати визначення особи озброєного злочинця, виділити її основні ознаки та типологізувати.

В.А. Казакова вважає, що існування різних даних про особу злочинця, який вчиняє збройні злочини, не дозволяє скласти портрет озброєного злочинця. На її думку, наскільки різноманітними є збройні злочини, настільки ж різноманітними є й за своїми характеристиками особи, які їх вчиняють. Більше того, зі зростанням злочинності, її кількісною та якісною трансформацією, все менш стійкою є межа між злочинним та незлочинним, а отже, й між законослухняним громадянином та злочинцем¹.

На наш погляд, таке твердження є дещо песимістичним, оскільки заперечує існування певної узагальненої сукупності злочинців, які вчиняють насильницькі злочини опосередковано (тобто за допомогою зброї, а не власної фізичної сили) і хоча й характеризуються різними кримінологічними характеристиками, але мають деякі загальні особливості, недооцінювати які не можна.

Крім того, вчені здійснюють спробу скласти портрет сучасного озброєного злочинця та визначити особливі ознаки, що характеризують його як особу. Так, Д.А. Корецький та Л.М. Землянухіна констатують, що особа озброєного злочинця являє собою сукупність соціально-негативних рис особи, яка вчинила умисний злочин із застосуванням зброї. Специфічними властивостями її є інтерес до зброї, навички та уміння у поводженні з нею, що обумовили у взаємодії з конкретною життєвою ситуацією вибір збройного способу вчинення злочину, який полягає у впливі зброєю на оточуючу дійсність з метою забезпечення авансованої переваги над потерпілим та досягнення злочинного результату². Т.І. Джелали зазначає такі типи озброєних злочинців: а) агресивно-злобний (войовничий); б) агресивно-зневажливий; в) ситуативно-агресивний³.

Залежно від вибору злочинцем зброї та мотивації дій пропонується й інша типологія озброєного злочинця. Так, В.А. Казакова, спираючись на такі ознаки озброєного злочинця, як вибір жертви та мотивація дій,

¹ Казакова В.А. Вооруженная преступность: криминологические и уголовно-правовые проблемы. – М., 2003. – С. 145.

² Корецький Д.А., Землянухіна Л.М. Личность вооруженного преступника и предупреждение вооруженных преступлений. – СПб., 2003. – С. 40.

³ Джелали Т.И. Криминологическая характеристика вооруженных преступлений и их предупреждение: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 24.

представляє типологію злочинця зазначеної категорії¹:

- особи, які вчиняють злочини проти особи у сфері побуту та громадського порядку на ґрунті побутових конфліктів, із помсти, ревнощів, заздрості тощо із застосуванням холодної зброї (вбивство, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, побої, зґвалтування, хуліганство);

- особи, які вчиняють корисливо-насильницькі злочини із застосуванням вогнепальної та холодної зброї (розбій, вимагання, викрадення людини тощо);

- особи, які вчиняють серійні злочини проти особи на ґрунті задоволення хворобливих потреб, пов'язаних із психічними та психологічними відхиленнями, із застосуванням, як правило, холодної зброї (вбивство, мордування, катування, зґвалтування тощо);

- особи, які вчиняють замовлені злочини, провідним мотивом яких є користь, із застосуванням вибухових речовин, рідше – холодної зброї (вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, побої, викрадення людини, розбій тощо);

- особи, які вчиняють організовані збройні злочини, в основному, з політичних, релігійних, корисливих мотивів із застосуванням вогнепальної зброї, вибухових пристроїв (тероризм, захоплення заручників, бандитизм, вимагання тощо).

Проведене нами дослідження свідчить, що серед осіб, які вчинили збройні злочини, значна частка мала судимості. Наявність взаємозв'язку (професійних навичок володіння зброєю – з кримінальною активністю особи насильницького злочинця) відзначалася й раніше іншими дослідниками.

У своїй роботі А.І. Сасіков констатує, що спостерігається залежність між застосуванням зброї при вбивствах та кількістю судимостей і разів засудження до позбавлення волі: чим більше судимостей, тим більш активно злочинець застосовує вогнепальну зброю². Аналогічні дані наводить М.Ю. Валуйська³.

Наведена теза повністю підтверджується матеріалами слідчої та судової практики останніх 15-ти років, проаналізованої нами у ході даного дослідження.

Наявність судимості у осіб, які вчинили злочин із використанням

¹ Казакова В.А. Вооруженная преступность: криминологические и уголовно-правовые проблемы. – М., 2003. – С. 146.

² Сасіков А.И. Криминологическое исследование убийств в системе преступного насилия: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Ростов н/Д, 1999. – С. 8-9.

³ Валуйська М.Ю. Криминологічна характеристика осіб, що вчинили умисні вбивства при обтяжуючих обставинах: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/>. – Харків, 2002. – 18 с.

зброї, свідчить про підвищену суспільну небезпечність таких осіб. Супутніми застосуванню зброї є: насильницький характер діяння, високий ступінь суспільної небезпечності діяння, умисна форма вини. Очевидно, що такі злочини характеризуються найбільш тяжкими наслідками. Не випадково серед усіх збройних злочинів 95 % складають тяжкі та особливо тяжкі. При цьому у 96,5 % випадків тяжких та особливо тяжких злочинів цієї категорії зброя використовувалася для заподіяння смерті та тілесних ушкоджень, а у 90,6 % – зброя демонструвалася. Ці показники, у першу чергу, характерні для умисного вбивства, умисного заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, розбою, хуліганства. Сукупна частка використання зброї за цими складами злочину дорівнює 86,7 %¹.

Досліджуючи особу озброєного злочинця, варто зазначити й ступінь її впливу на оточуючих, можливість прояву агресії у відповідь.

Зарубіжні фахівці, які досліджували особу насильницького злочинця, дійшли висновку, що наявність у зовнішньому оточенні (або у внутрішній «ситуації», представленій у свідомості) агресивних стимулів збільшує ймовірність агресивного реагування. Зброя – один із прикладів таких стимулів. Більшість людей у суспільстві асоціюють вогнепальну зброю з агресією. Зброя є своєрідним стимулом, що викликає агресивні асоціації та полегшує відкриту агресію. Навіть якщо вона не використовується, зброя з більшою ймовірністю породжує агресивні дії, ніж нейтральні об'єкти².

Так, дослідження нами кримінальних справ свідчить про те, що серед потерпілих (при сімейних конфліктах, вуличних зіткненнях) знаходилися особи, які спочатку нападали на особу, що у наступному стала злочинцем, поводити себе агресивно, погрожували їй, у т. ч. зброєю, і тим самим спровокували агресію щодо себе.

Численні дослідження, проведені у зарубіжних країнах (США, Бельгія, Греція, Італія, Швеція) у 1990–1994 рр., дозволили зарубіжним вченим підтвердити гіпотезу про існування «ефекту зброї» і дійти висновку, що «связанные с агрессией предметы, находящиеся в поле зрения испытуемого во время эксперимента, способствуют агрессивному реа-

¹ Казакова В.А. Вооруженная преступность: криминологические и уголовно-правовые проблемы. – М., 2003. – С. 114.

² Так, в одному із експериментів, проведеному російським дослідником Г.М. Чаховим з метою перевірити цю гіпотезу, досліджували особи – розгнівані молоді люди за наявності у полі зору зброї частіше вчиняли агресивні дії, ніж ті, у полі зору яких замість зброї перебували ракетки для тенісу. Отримані в цьому експерименті результати дозволяють констатувати, що вид зброї може фактично у деяких людей не стримувати, а скоріше полегшувати агресивні реакції. В Україні подібних досліджень не проводилося.

гированію»¹. Цей ефект стає особливо вираженим, якщо досліджувані особи, перед тим як побачити зброю, зазнають стану негативного збудження. При цьому стимули, що «запускають» агресію, можуть бути не тільки «агресивними» за своїм виглядом (такими як, наприклад, зброя, ніж, бомба), але й нейтральними. Це означає, що для інтенсифікації агресивних реакцій тільки асоціації стимулу чи об'єкта з аверсивними подіями або їх напевно неприємного значення для індивіда недостатньо².

Особа озброєного злочинця характеризується також деформацією морально-психологічних якостей. Можливість «безконтактного» ураження потерпілого (наприклад, при використанні вогнепальної зброї) сприяє розвитку у нього таких якостей характеру, як цинізм, безжальність, байдужість до жертви, дозволяє відчувати себе «відчуженим», «незаплямованим» у ситуації злочину.

Таким чином, аналіз основних показників сучасної озброєної злочинності та кримінологічне дослідження слідчої й судової практики дозволяють визначити такі особливості особи озброєного злочинця:

- характеризується найбільш високим ступенем суспільної небезпечності, несприятлива тенденція останніх років виявляється у значному збільшенні кількості осіб, що належать до цієї категорії злочинців;
- є різновидом особи насильницького злочинця і може бути віднесена до найбільш небезпечного її типу – «кримінально-злісного»;
- для неї характерний особливо небезпечний спосіб вчинення злочину (за допомогою зброї) для здійснення задуманого;
- характеризується особливим свідомо-вольовим настроєм, налаштуванням та морально-психологічною готовністю використати зброю;
- відрізняється професійною підготовкою різного ступеня (уміння користуватися зброєю), при цьому чим більш високий професійний рівень має злочинець, тим більш складною є технічна побудова знаряддя злочину (вибухові пристрої, автомати, снайперські гвинтівки, інші модернізовані види зброї).

Висновки до розділу 3

Представлений аналіз кримінологічної характеристики особи сучасного насильницького злочинця свідчить про підвищення ступеня її суспільної небезпечності порівняно з особою, яка вчиняла насильницькі

¹ Berkowitz.1983. – Р. 124 / В кн.: Бартол Курт. Психологія кримінального поведіння. – СПб., 2004. – С. 156.

² Там само. – С. 156-157.

злочини 30-40 років тому. Протягом 1972–2011 рр. кількість насильницьких злочинів невпинно зростає, незважаючи на досить високий рівень латентності окремих злочинів, що входять до цієї групи (згвалтувань, примушування до вступу у статевий зв'язок, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, катувань у побуті, хуліганства тощо). Кримінологічне визначення особи насильницького злочинця ґрунтується на загальному визначенні особи злочинця в кримінології, що являє собою сукупність соціальних та соціально значущих духовних, морально-вольових, психофізичних, інтелектуальних властивостей, якостей людини, яка вчинила злочин внаслідок взаємодії її поглядів, орієнтацій із криміногенними факторами зовнішнього середовища, у т. ч. конкретної життєвої ситуації.

Проведене дослідження дозволило визначити ознаки, що характеризують особу сучасного насильницького злочинця. Зокрема, до таких належать:

Ознаки, що характеризують особу:

1 група – ознаки, що характеризують соціальний статус та соціальні зв'язки:

1) збільшення кількості осіб із зовні соціально позитивним статусом, які мають вищу освіту, навчаються та працюють. Поява насильницьких злочинців у таких соціальних групах: «нові українці»; сімейні насильники із службовців та інтелігенції; студенти вищих навчальних закладів; діти високопосадовців;

2) соціальна неоднорідність осіб, які вчиняють насильницькі злочини, значна диференціація як членів групи, так і простих виконавців, високопосадовців-замовників та організаторів злочину;

3) наявність впливових покровителів із високопосадових чиновників (зокрема, авторитетних діячів, політиків, інших представників місцевих та центральних органів влади);

2 група – ознаки, що характеризують професійний статус та трудову зайнятість:

1) поява у загальній кількості насильницьких злочинців осіб, які є представниками професій, що раніше вважалися престижними, вихідці із соціально благополучних верств населення: колишні спортсмени, міліціонери, військовослужбовці, представники спецпідрозділів військових та правоохоронних органів; політики (замовники та організатори політичних вбивств на замовлення); підприємці (усунення конкурентів);

2) значне зниження соціальної активності осіб: більшість засуджених насильницьких злочинців офіційно не працювали і не мали коштів для існування;

3 група – ознаки, що характеризують сімейний статус (стан):

1) суттєве збільшення кількості осіб, які не перебувають у шлюбі, або розлучених. Зниження антикриміногенного впливу сім'ї на злочинців, які не мають сім'ї;

4 група – ознаки, що характеризують стан здоров'я: різке збільшення кількості осіб, які страждають на алкогольну залежність; поява злочинців-наркоманів; значне збільшення частки злочинців, які мають психічні та психопатичні відхилення;

5 група – ознаки, що характеризують попередню діяльність особи (наявну або попередню судимість):

1) більше половини осіб, засуджених за тяжкі насильницькі злочини, раніше мали судимість. Збільшення кількості судимостей у осіб молодіжного віку. Серед осіб, які мають психічні відхилення у межах осудності, рецидив складає 95-98 %;

Ознаки, що характеризують вчинений злочин:

6 група – ознаки, що характеризують спосіб вчинення злочину, технічну оснащеність, озброєність:

1) збільшення частки професійної злочинної діяльності для вирішення різних проблем (усунення конкурентів у підприємницькій діяльності, отримання надприбутків, вирішення політичних розбіжностей, залякування конкурентів);

2) використання сучасної бойової зброї (до супутникових систем зв'язку);

3) професіональна спеціалізація, легкий перехід (вихід) за межі спеціалізації, безперешкодний перехід від простих форм злочину до більш складних, від менш тяжких – до більш тяжких;

7 група – ознаки, що відображають характер злочину:

1) перевага умисних, добре спланованих, часто збройних злочинних акцій, технічно відпрацьованих (використання «контрольного пострілу», залишення зброї на місці вчинення злочину при вбивствах на замовлення). Зухвало відкритий характер злочинної діяльності: у денний час доби, у багатолюдних місцях, на складні об'єкти (автомобілі, квартири, офіси);

8 група – ознаки, що характеризують мотив злочину:

1) збільшення частки «безмотивних» та полімотивованих насильницьких злочинних посягань;

2) переважання двох провідних мотивів: користь і задоволення потреби у насильстві та садизмі.

Отже, особою насильницького злочинця є сукупність соціальних та соціально значущих духовних, негативних морально-вольових та спо-

творених психофізичних, інтелектуальних властивостей, якостей, яка вчинила насильницький злочин внаслідок взаємодії її агресивних поглядів, орієнтацій з криміногенними факторами зовнішнього середовища, у т. ч. несприятливої конкретної життєвої ситуації.

Структура особи насильницького злочинця являє собою характеристику людини з боку її цільності чи роз'єднаності, послідовності або суперечливості, стійкості або змінюваності, глибини або поверховості, домінування або відносної недостатності тих чи інших психічних функцій. Аналіз особистості насильницького злочинця дозволяє представити таку структуру його особистості:

1. Соціально-демографічні ознаки: стать, вік, освітній рівень, соціальний стан і рід занять, сімейний стан, матеріальні й житлово-побутові умови, приналежність до сільського або міського населення та ін.

2. Кримінально-правові властивості: дані про характер вчиненого насильницького злочину (вбивство чи катування, заподіяння тілесних ушкоджень чи незаконне позбавлення волі тощо), його мотивацію (суто насильницька, сексуальна тощо), активність у його вчиненні (вчинення особисто чи за допомогою інших осіб, які не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності, – неосудних, малолітніх), рецидивів тощо, що дозволяє характеризувати ступінь суспільної небезпечності особистості такого злочинця.

3. Соціальні прояви: становище людини в існуючій системі суспільних відносин, її приналежність і тяжіння до різних соціальних груп, її взаємини й взаємодії з іншими особами, групами людей, у родині, виробничих, навчальних, суспільно-політичної сферах.

4. Моральні властивості і психологічні особливості: моральні властивості (морально-політичні, світоглядні та моральні властивості, до яких належать: погляди, переконання, оцінки, життєві очікування й прагнення, ціннісні орієнтації тощо); психологічні особливості (інтелектуальні, емоційні та вольові сторони особистості насильницького злочинця).

5. Біофізіологічні особливості особистості (рівень розумового розвитку, культурно-освітній рівень, знання, навички, вміння; моральні якості, ціннісні орієнтації та прагнення особистості, її соціальні позиції й інтереси, потреби, нахили, звички; психічні процеси, властивості й стани особистості; фізіологічні ознаки (стать, вік, стан здоров'я, особливості фізичної конституції).

Класифікація особи насильницького злочинця здійснена нами за різними критеріями: ступенем суспільної небезпечності вчиненого злочину та особи злочинця (випадковий, необережний, нестійкий, звичний,

професійний), видом вчиненого насильницького злочину, об'єктом посягання, потерпілою особою та кількістю жертв (серійний, маніяк), спрямованістю особи (корисливий, сексуально-девіантний, атипово-мотивований), характером та обсягом агресії (полюючий, регресивний, той, що «тотально самостверджується»), конформний, імпульсивний, відторгнений, пасивно-ігровий, сценарійний, організований, неорганізований, кримінально-злісний, агресивно-ситуативний, інфантильний), тривалістю злочинної діяльності, за статтю та віком злочинців, за їхнім освітнім та культурним рівнем, за станом особи в момент вчинення злочину, за кількістю злочинців та потерпілих.

Типологія сучасного насильницького злочинця здійснена нами за ступенем суспільної небезпечності особи та вчинених нею злочинів. Згідно з нею вирізняють такі типи особи: особливо небезпечний, професійний, звичний, випадковий, шукач розваг.

Враховуючи наявність серед наведених категорій особи насильницького злочинця найбільш небезпечних та складно встановлюваних, нами розглянуто їхні кримінологічні особливості: особа насильницького злочинця, що вчиняє серійні зґвалтування (особи з порушенням психосексуального розвитку: полюючий, регресивний, тип, що «тотально самостверджується»); особи з вираженими характерологічними та патопсихологічними особливостями: конформний, афективний, імпульсивний, відторгнений; особи з порушенням міжособового сприйняття: пасивно-ігровий, сценарійний), особа, яка вчиняє сексуальні вбивства (локальний, мандруючий, візіоніст, місіонер, гедоніст, тиран), серійні сексуальні злочинці (ситуативний, сексуальний маніяк, силовик, шукач розваг), особа озброєного насильницького злочинця.

Для підвищення ефективності розшукової діяльності органів внутрішніх справ з метою встановлення особи насильницького злочинця нами запропоновано методіку складання психолого-криміналістичного портрета передбачуваного серійного сексуального злочинця. Наведена методіка використана нами при підготовці науково-методичних рекомендацій щодо вивчення особи насильницького злочинця (підозрюваних у вчиненні злочинів, вперше засуджених та неодноразово засуджених за ст.ст. 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 126, 127, 129, 143, 144, 146, 147, 149, 152, 153, 154, 186, 187, 296 КК України), розроблених для працівників карного розшуку та досудового слідства органів внутрішніх справ і органів та установ виконання покарань¹.

¹ Шалгунова С.А. Науково-методичні рекомендації по вивченню особи насильницького злочинця (вперше засуджених та неодноразово засуджуваних за ст.ст.115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 126, 127, 129, 143, 144, 146, 147, 149, 152, 153, 154, 186, 187, 296

Розділ 4. РОЛЬ ОСОБИ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ У МЕХАНІЗМІ ВЧИНЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНУ ТА ПРОБЛЕМИ ВІКТИМОЛОГІЇ

4.1. Особа злочинця та ситуація в механізмі вчинення насильницьких злочинів

Проблемі взаємодії особи злочинця та ситуації у механізмі злочинів у вітчизняній кримінології приділялася значна увага¹. Аналіз змісту та особливостей функціонування механізму злочинної поведінки має як теоретичне, так і практичне значення. З наукової точки зору він важливий тому, що розкриває властивості особи злочинця і ті сторони її зовнішнього середовища, які утворюють причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів. З практичної – дозволяє та допомагає визначити заходи, здатні запобігти злочину, змінити спрямованість особи правопорушника².

При дослідженні механізму насильницького злочину особливу увагу слід приділити питанням: чи є поведінка злочинця визначальною у конкретній життєвій ситуації злочину; наскільки слабким (сильним, нейтральним) може бути вплив конкретної ситуації злочину на поведінку індивіда та кінцевий результат злочинної взаємодії особи і ситуації.

Кінцевий результат взаємодії у механізмі насильницьких злочинів частіше за все не визначається індивідуальними лініями поведінки: як правило, він є наслідком процесів взаємного обміну. Тому розглядаючи криміногенну ситуацію як динамічне ціле, правомірно ставити питання про її причини та рушійні сили, закономірності та тенденції розвитку³.

На думку А.І. Долгової, відомості, що характеризують соціальне се-

КК України) для працівників карного розшуку, досудового слідства ОВС, органів та установ виконання покарань. – Дніпропетровськ: ДДУВС, 2008. – 59 с.

¹ Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования. – М., 1998; Криминология. Долгова – М., 2001; Коньшева Л.П. Личность и ситуация как детерминанты агрессивно-насильственных преступлений // Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологические исследования. – М., 1990; Барановский Н.А. Социальные и личностные детерминанты отклоняющего поведения. – Минск, 1993; Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. – Горький, 1974; та ін.

² Криминология / Под ред. Ю.М. Антоняна. – М., 2002. – С. 161.

³ Кудрявцев С.В. Конфликтологический анализ криминогенных ситуаций // Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологическое исследование. Сб. науч. трудов. – М., 1990. – С. 99.

редовище та особу, необхідно враховувати не як такі, що стоять поруч та справляють вплив одне на одне в межах єдиного процесу у конкретних умовах місця та часу. Особа є активним компонентом у цій взаємодії¹.

Проведене нами дослідження дозволяє констатувати, що особа насильницького злочинця є одним із головних елементів загального механізму насильницького злочину. Встановлення ролі особи та ступеня її впливу на загальну ситуацію злочину дозволяють виявити загальні закономірності вчинення насильницьких злочинів та виробити заходи їх попередження.

В кримінології під механізмом злочинної поведінки розуміють, з одного боку, певну послідовність розвитку злочинних дій: виникнення злочинних намірів, прийняття рішення вчинити злочин, планування своїх вчинків, здійснення їх злочинцем, а з іншого – процес взаємодії особи та зовнішнього середовища, що формує злочинну поведінку особи та реалізує її².

Механізм дії факторів, що впливають на механізм злочинної поведінки особи вітчизняні автори (О.М. Джужа, В.В. Василевич, А.М. Кирилук) визначають умовно за такою схемою: а) спотворена система цінностей, гіпертрофовані потреби та викривлені ціннісні орієнтації окремих категорій громадян (або вакуум у системі цінностей) приводить у дію механізми, що руйнують систему соціальних інститутів, призводять до заміни соціальних норм «псевдонормами», порушують соціальні відносини у сфері правопорядку; б) у свою чергу, завдяки неефективності, деформації соціальних норм, що повинні регулювати процеси боротьби зі злочинністю, відокремленості останніх від конкретних кримінальних реалій, нестабільності, невизначеності, послабленості їх фактичного застосування (що тягне безкарність, безвідповідальність правопорушників), порушенні зв'язку між елементами системи правового регулювання, спрацьовує механізм деформації та викривлення системи соціальних цінностей у свідомості певної частини громадян, а також у системі функціонування державних і громадських інститутів, покликаних протидіяти злочинності; в) аналогічно деформації та дисфункції соціальних інститутів щодо забезпечення безпеки та організації законотворчої поведінки громадян і підтримання громадського порядку, здійснення соціального контролю спотворюють механізми соціальної напруженості та конфліктних ситуацій, породжують заміну державних інституцій неформальними, у т. ч. злочинними, засобами, негативно

¹ Долгова А.И. Криминологическое значение изучения личности преступника // Советское государство и право. – 1973. – № 6. – С. 91.

² Криминология / Под ред. Ю. М. Антоняна. – М., 2002. – С. 159.

впливають на свідомість, нормативно-правову систему та деформують суспільні відносини у вигляді кримінальних явищ та процесів; г) деформовані соціальні відносини можуть, у свою чергу, бути чинними механізмами як у вигляді початкових етапів, так і кінцевою ланкою викривлення системи ціннісних орієнтацій громадян, порушень системи функціонування соціальних інститутів, дефектів та дисфункцій у правозастосовній діяльності судових та правоохоронних органів, що призводять до заміни орієнтацій, збільшення конфліктів (у т. ч. пов'язаних із злочинами), підміни норм «тіньовою нормотворчістю» та неформальними зв'язками (корупцією) і втрати соціального контролю за злочинністю¹.

Механізм вчинення злочину представляє собою сукупність фактів і елементів, що послідовно виступають один за одним. За таких умов розвиток причинних зв'язків взаємодіє з двома іншими компонентами будь-якої форми поведінки: а) особою злочинця; б) зовнішнім соціальним середовищем, у якому перебуває суб'єкт. У сукупності ці зв'язки і компоненти й утворюють генезис злочину².

Механізм умисного злочину, як правило, включає у себе три основні блоки: 1) мотивацію злочину; 2) планування злочинних дій; 3) виконання злочину та настання суспільно небезпечних наслідків³.

Мотивація – це сукупність мотивів, притаманних тій чи іншій особі або тій чи іншій формі поведінки⁴, процес виникнення, формування мотивів злочину, його розвитку та реалізації у фактичних злочинних діях⁵. Встановлення мотивів злочину дозволяє не тільки відповісти на питання, чому вчинено той чи інший злочин, але й виявити основні особистісні риси особи злочинця.

Оскільки мотив є результатом процесу мотивації, він відображає єдність інтелектуальних, емоційних та вольових якостей особи, що взаємодіють із соціальним середовищем⁶. Досліджуючи мотив та мету злочину, ми в остаточному підсумку доходимо до розкриття тих психологічних рис суб'єкта злочину, що складають зміст його антигромадської

¹ Джужа О., Василевич В., Кирилюк А. Щодо механізму злочинної поведінки // Право України. – 2005. – № 6. – С. 66–67.

² Там само – С. 67.

³ Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования. – М., 1998. – С. 33; Криминология. Антолян – М., 2002. – С. 160.

⁴ Кузнецова Н.Ф. Мотивация преступлений и тенденции ее изменения. // Вопросы советской криминологии. – Ч. II. – М., 1975. – С. 1.

⁵ Механизм преступного поведения. – М., 1981. – С. 39; Лунев В.В. Преступное поведение: мотивация, прогнозирование, профилактика. – М., 1980. – С. 51-71.

⁶ Лунев В.В. Мотивация преступного поведения // Советское государство и право. – 1978. – № 11. – С. 106.

настанови¹.

К.Е. Игошев визначає мотив злочинної поведінки як спонукання, що сформувалося під впливом соціального середовища та життєвого досвіду особи і є внутрішньою безпосередньою причиною злочинної діяльності та відбиває особистісне ставлення до того, на що спрямована злочинна діяльність².

Аналізуючи особу насильницького злочинця, кримінологи мають на увазі наявність у неї таких мотивів, як «користь», «помста», «неприятні стосунки», «самоствердження», «ревнощі» тощо. Інколи відзначають і такі мотиви, як «протест», нігілізм, фетишизація майна, заснована на агресії³, та ін.

Чи є вищезазначені мотиви злочинної поведінки притаманними тільки для особи насильницького злочинця? Очевидно, що ні. Особа насильницького злочинця, поряд із названими мотивами, характеризується й особливими психофізіологічними та моральними якостями.

Особливістю мотиваційної сфери особи агресивно-насильницького злочинця, на думку А.І. Ложкіна, є фрустрація базових потреб, зміна спрямованості та ригідність структури рушійних тенденцій, що призводить до суттєвого обмеження руху процесу мотивоутворення та свободи вибору форм поведінки⁴.

У той же час, як вважають психологи, основу агресивної поведінки становлять потреби у: спілкуванні; визнанні; безпеці; збереженні та підвищенні престижу чи статусу; лідерстві; домінуванні та ін⁵.

Н.А. Барановський наводить такі дані: стремління до задоволення асоціальних потреб мало місце у 65 % ситуацій міжособистісного конфлікту. Серед спричинених цими потребами мотивів поведінки стремління до насильства над іншими особами зустрічалося у 42 % справ, до самоствердження у будь-який спосіб – у 25 %, до переваги над оточуючи-

¹ Звирбуль В.К., Кудрявцев В.Н. и др. Выявление причин преступления и принятие предупредительных мер по уголовному делу. – М., 1967. – С. 23-24.

² Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. – Горький, 1974. – С. 66.

³ Гумін О.М. Кримінально-насильницька поведінка проти особи: Монографія. – Львів : Льв.ДУВС, 2009. – С. 70-78; Тюменев А.В. Виды криминального насилия (уголовно-правовой и криминологический аспекты): Автореф. дис... к.ю.н. (12.00.08). – Рязань, 2002. – С. 8.

⁴ Ложкин А.И. Психология личности агрессивного-насильственного преступника (мотивационно-смысловый аспект): Автореф. дис. ... к.псих.н. (19.00.06). – М., 2000. – С. 8.

⁵ Позднякова М.Е. Неудовлетворенность социальных потребностей – важный фактор тор наркотизации // Актуальные проблемы девиантного поведения. – М., 1995. – С. 26.

ми – у 10 %, егоцентризм – у 7 %¹.

У статистиці насильницької злочинності зустрічаються й такі злочини, мотив вчинення яких не було встановлено (наприклад, вбивство з особливою жорстокістю, розбійний напад із заподіянням тілесних ушкоджень). Інколи такі злочини відносять до групи «безмотивних». Однак неможливість встановлення явного, очевидного мотиву ще не означає його відсутність.

Ми згодні з тією точкою зору вчених, які вважають, що жодний умисний злочин не може бути вчинений без того чи іншого мотиву. В окремих випадках мотив злочину просто не був встановлений. І це інколи, дійсно, нелегко зробити. Мотиви злочину можуть приховуватися або навмисно спотворюватися, також зустрічаються й неусвідомлювані самим злочинцем мотиви його поведінки, яку він часом не в змозі пояснити².

На думку Ю.М. Антоняна, насильницькі дії, у т. ч. жорстокі, завжди мають свій внутрішній зміст, вчиняються заради чогось, якоїсь вигоди, виграшу, хоча такі цілі і не завжди явно та чітко зрозумілі іншим особам та самому діючому суб'єкту. Так, внаслідок жорстокості, заподіюючи іншим страждання та катування, людина може набути особливого психологічного стану, далеко не завжди усвідомлюючи свою потребу у ньому, а також зв'язок між своїм вчинком та своїми переживаннями. Тому прояви жорстокості, як і агресивності, із суб'єктивного, особистісного боку ніколи не бувають безглуздими³.

При дослідженні тяжких збройних злочинів (умисних вбивств, згвалтувань, грабежів та розбоїв) Д.А. Корецький звертає увагу на зазначену у літературі точку зору, що у 8 випадках із 10 такі злочини називають безмотивними. Він підкреслює, що фактично їх мотив пов'язаний із внутрішньою готовністю до грубих та насильницьких дій, активним й гарячковим пошуком приводу та ситуації для «вихлопу» своєї агресії, коли назовні «виплескується» внутрішня злоба, тісно пов'язана з жадібністю до задоволення потреби у насильстві над особою. Вбивство чи жорстоке побиття, поєднане із насильством, – не має значення. Головне – це компенсувати свою неповноцінність шляхом вчинення насильства над особою. Вишукується, однак, і особливий спосіб, а таким частіше за все є зброя⁴.

¹ Барановский Н.А. Социальные и личностные детерминанты отклоняющегося поведения. – Минск, 1993. – С. 89.

² Криминология. / Под ред. Ю.М. Антоняна. – М., 2002. – С. 162.

³ Антонян Ю.М. Общий очерк о преступном насилии. // Человек против человека. Преступное насилие: Сб. статей. – СПб., 1994. – С. 11.

⁴ Корецкий Д.А. Комплексное криминологическое исследование тяжких преступлений, совершаемых с применением оружия: Монограф. – М., 1997. – С. 109.

Зазначимо, що мотивація розглядуваних злочинів має складний характер, вона обумовлена особистісними властивостями злочинців, певними психогенними потребами (в основному, на несвідомому рівні). У багатьох випадках особистісним мотивом злочинів є знищення психотравмуючих хвилювань дитинства та підліткового віку¹.

Так, наприклад, дослідження тяжких насильницьких злочинів, вчинених щодо неповнолітніх, свідчить про те, що основу більшої частини умисних вбивств, тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтувань, складають особистісні мотиви, що сформувалися в особі злочинця ще у дитинстві та підлітковому віці як результат певних стосунків із батьками, однолітками, близькими особами. Ці відносини відрізняються конфліктністю, жорстокістю, емоційною депривацією. Простежується зв'язок: жорстокі злочини є наслідками таких самих злочинів².

Основним мотивом вчинення зґвалтування є намагання задовольнити статеву пристрасть у грубій формі. Інколи сексуальні потяги винного до зґвалтування поєднуються з хуліганськими спонуканнями, наслідуванням старшим особам у прагненні принизити або зганьбити жінку, поглумитися над нею, помститися за будь-що та ін. Часто домінуючим мотивом злочинної поведінки гвалтівника стає потяг до задоволення самої потреби у насильстві, прояві агресії, жорстокості, самоствердження³.

Отже, постає таке питання: наскільки неминучою є така поведінка гвалтівника, чи існує гіпотетична можливість відмови злочинця від обраного способу реалізації своїх внутрішніх потреб?

Здійснивши дослідження злочинної поведінки різних сексуальних злочинців⁴, Ю.М. Антонян дійшов висновку, що така поведінка є внутрішньо закономірною і навіть доцільною для даних осіб. Більше того, при реалізації такої поведінки, злочинець завжди виграє у психологічному плані, оскільки при вчиненні злочинів має місце спроба компенсації індивідуально-психологічних дефектів особи⁵.

У ході опитування осіб, які вчинили сексуальні посягання щодо неповнолітніх, респонденти зазначили такі мотиви своїх діянь: 85,3 % –

¹ Мальована Л.В. Особлива жорстокість у злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканості особи за кримінальним законодавством зарубіжних країн // Науковий вісник ДДУВС. – 2009. – № 1. – С. 193–202; Данилевская М.В. Криминологическая характеристика и социальные последствия тяжких преступлений, совершаемых с проявлением жестокости взрослых в отношении несовершеннолетних: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1996. – С. 8, 14.

² Данилевская М.В. Указ. соч. – С. 8-10.

³ Криминология / Под ред. Ю. М. Антоняна. – М., 2002. – С. 425.

⁴ Антонян Ю.М. Сексуальный убийца Чикатило: попытка психоаналитического объяснения // Государство и право. – 1993. – № 7. – С. 91-99.

⁵ Сексуальные преступники. – М., 1992. – С. 4.

самоствердження, помсту, ревнощі, неприязні стосунки; 14,0 % – сексуальні мотиви; 0,7 % – фізіологічні мотиви. Приблизно у 13,7 % випадків згвалтувань мотивом стали ревнощі (характерний для злочинців старших 32 років, а для неповнолітніх та дорослих злочинців до 32 років це мотиви передбачуваних, уявних ревнощів); у 2,7 % випадків названий такий мотив, як реакція на образу у зв'язку з ревнощами. На думку автора цього опитування, наведені мотиви не відповідають характеру сексуальних посягань і були зазначені гвалтівниками з метою приховування істинних сексуальних (психофізіологічних) потреб¹.

Таким чином, запропоновані мотиви злочинної поведінки гвалтівників щодо неповнолітніх можна класифікувати на три види: а) особисті мотиви (самоствердження, ревнощі, помста, помста-ревнощі, неприязні стосунки, ненависть, незадоволеність соціально-економічним статусом); б) сексуальні (психофізіологічні); в) фізіологічні.

Проведене нами дослідження дозволяє констатувати: незважаючи на те, що мотив певної кількості злочинців в окремих випадках, дійсно, відображав неусвідомлювані спроби правопорушника «виплеснути» приховані негативні емоції, що накопичилися у результаті тяжких обставин дитинства, мотив більшості злочинців насильницького типу був цілком визначеним, усвідомленим, конкретним (помста, неприязні стосунки, приниження потерпілого, користь) і не мав такого тісного та очевидного зв'язку з тяжким дитинством та отроцтвом, що фатально могло призвести до вчинення злочину.

Відомості про життя знаменитих осіб та звичайних законослухняних громадян свідчать про те, що дитинство багатьох із них складно назвати легким та щасливим. Ми вважаємо помилковим недооцінювати істинний (інколи примітивний) мотив та кримінальну сутність особи насильницького злочинця, котрий типово виправдовує свій вчинок «тяжким дитинством».

Одним із стрижневих питань при дослідженні механізму конкретного злочину є виявлення ролі особи злочинця в ситуації злочину, їх взаємовплив. Особливо гостро це питання постає при дослідженні механізму насильницьких злочинів. Чи завжди сталий стереотип поведінки насильницької особи призводить до злочину, наскільки сприятливою (чи ні) є ситуація для вчинення насильницького посягання.

Ситуацію злочину оцінюють як сукупність обставин, що впливають на поведінку особи в конкретних часових та просторових межах, при

¹ Семикин М.А. Криминологические и уголовно-правовые проблемы борьбы с сексуальными посягательствами в отношении несовершеннолетних: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Волгоград, 2004. – С. 20.

цьому обставини можуть бути такими, що сприяють злочину, або перешкоджають йому, або є нейтральними¹.

На думку С.К. Пітерцева, злочин народжується в результаті взаємодії особи та ситуації у тому випадку, коли, по-перше, є наявними злочинець із постійною антисоціальною спрямованістю та нейтральна ситуація; по-друге, вчинення злочину можливе тоді, коли особа хоча і має позитивну репутацію, однак, піддана надмірно потужному тиску з боку зовнішніх обставин².

Деякі кримінологи вважають, що основну частку порушників закону складають особи, яких не можна повною мірою віднести до осіб зі сталою антигромадською настановою³. Проте вищенаведена думка не можна вважати беззаперечною щодо насильницьких злочинів.

Дослідження нами кримінальних справ про злочини насильницької спрямованості дозволило дійти висновку, що при вчиненні більшості насильницьких злочинів особа злочинця займає домінуюче становище, що передбачає злочинний результат.

Результати проведених раніше досліджень також свідчать, що при вчиненні більшості насильницьких злочинів особа «переважає» над ситуацією: 71 % таких випадків мали місце при вчиненні вбивств⁴, 94 % – при вчиненні розбоїв та 76 % – при вчиненні грабежів⁵. Хуліганство, як правило, є злочином ситуативним.

При цьому спостерігається така закономірність: чим більш тяжким є насильницький злочин (вбивство, зґвалтування із тяжкими наслідками), тим вищою – ймовірність більш ретельного та тривалого періоду його планування та виконання. У порівнянні з хуліганами вбивці та гвалтівники, які вчиняють умисні та передбачувані злочини, досить чітко усвідомлюють свій мотив, що призводить до злочинного результату, і більш підготовлені до вчинення протиправного акту.

Так, у криміногенній ситуації умисного вбивства превалюючу роль відіграють особистісні специфічні риси вбивці, що склалися до вчинення вбивства. Особа вбивці, як правило, «панує» над ситуацією, викорис-

¹ Антонян Ю.М. Роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления. – М., 1973. – С. 24; Механизм преступного поведения. – М., 1981. – С. 81.

² Питерцев С.К. Понятие личности преступника // Вопросы личности преступника. Сб. статей аспирантов. – М., 1971. – С. 10.

³ Яковлев А.М. Преступность и социальная психология. – М., 1972. – С. 56; Курс советской криминологии. Предупреждение преступности. – М., 1986. – С. 254.

⁴ Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования. – М., 1998. – С. 71.

⁵ Коваленко В.И. Криминологическая характеристика современных грабежей и разбоев и меры их предупреждения: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Ростов н/Д, 2003. – С. 5-7.

товує її обставини для досягнення злочинного результату і часто долає об'єктивно існуючі перепони. Таким чином, типовим є не ситуативний характер вбивств, а особистісний, що складається внаслідок цілеспрямованих дій особи, спрямованих на створення умов, найбільш сприятливих для вчинення вбивства¹.

Розглядаючи різні ситуації злочину, не можна обійти увагою той факт, що більшість особливо тяжких посягань вчиняються злочинцем разом із іншими тяжкими злочинами.

Так, наприклад, у переважній більшості випадків (72 %) особливо жорстокі вбивства вчиняються у сукупності з іншими злочинними діяннями. Вбивства, вчинені з особливою жорстокістю, вчиняються у сукупності з розбійними нападами (24,4 %), із заподіянням тяжких тілесних ушкоджень та зґвалтуваннями (16,2 %), з хуліганством (12,2 %), із грабежами (5,4 %). Особливо жорстокі вбивства в контексті всього злочинного діяння становлять або причину, або результат вчинення інших злочинів, вони рідко мають місце у практиці як самостійні діяння. Частіше, як вказує Е.Е. Штемберг, вбивство є лише складовою частиною, епізодом цілого злочинного діяння².

Результати раніше проведених досліджень свідчать, що при плануванні вбивств головним є ефективність вибраного способу дій (цим керувалися 45,5 % злочинців), швидкість досягнення мети (40 %), успішність виконання задуманого (36,6 %), власна безпечність (18,1 %)³. Запасні варіанти плану розробляли 31 % вбивць⁴.

Сучасна насильницька злочинність характеризується змінами не тільки кількісних, але й якісних характеристик. З'являються нові види найбільш тяжких злочинів, таких як вбивство за наймом. Незважаючи на те, що за мотивацією, обстановкою вчинення та іншими ознаками основний масив вбивств, як і раніше, належить до побутової, як правило, «п'яної» злочинності, частка побутових вбивств із 2/3 знизилася за останні роки приблизно до половини. Якщо у п'яному вигляді у 80-і рр. вчинялося до 90 % вбивств, то у 90-х рр. – близько 60 %. Протягом останніх 2–3 років стало вчинятися більше умисних, ретельно підготовлених, спланованих убивств. Також збільшується кількість вбивств за

¹ Судакова Т.Н. Убийцы и их жертвы (криминологическое, виктимологическое и уголовно-правовое исследование): Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Владивосток, 2002. – С. 7, 14-15.

² Штемберг Э.Э. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика убийства, совершенного с особой жестокостью: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Ростов н/Д, 2003. – С. 17.

³ Механизм преступного поведения. – М., 1981. – С. 154 -155.

⁴ Криминология. / Под ред. Ю.М. Антоняна. – М., 2002. – С. 170.

корисливими мотивами, з'явилися та чисельно зростають «замовні» (вчинені за наймом) вбивства, що вчиняються з метою усунення конкурентів у бізнесі, учасників кримінальних угруповань, що суперничають, осіб, які не повертають боргів, не виконують інших зобов'язань фінансового характеру та за іншими мотивами.

На думку С.Ф. Милюкова, вбивства за наймом, що вчиняються майже завжди за винагороду, суттєво відрізняються від інших корисливих вбивств за характером та ступенем своєї небезпечності. Вони, як правило, вчиняються високопрофесійними злочинцями. Рівень розкриття таких злочинів дуже низький. З кримінологічних позицій вони досліджені недостатньо¹. Визначити кримінально-психологічний портрет кіллера досить складно: одні злочинці ще на свободі, а інші – уже мертві².

На відміну від вбивств, більшість із яких є умисними злочинами, при вчиненні хуліганства процес мотивації у більшості випадків відбувається вельми швидко, він тісно пов'язаний із конкретною ситуацією. Так, 86 % хуліганів вчинили злочини без завчасно обміркованого наміру. З цих самих причин мотив діяння дуже часто усвідомлювався суб'єктом ретроспективно: тільки після вчинення протиправних дій хуліган з'ясовує для себе більш детально, у чому полягав його порив, якими були мотиви його вчинку. Нерідко він взагалі не може пояснити, чому він вчинив саме так, а не інакше. Так, 41,3 % винних не могли відповісти на питання, чому вони вчинили злочини, а 37,6 % відповіли, що «самі не знають, як це сталося»³.

При цьому деякі дослідники вважають, що без хуліганського мотиву не може бути і хуліганських дій⁴. Інші ж зазначають, що явна неповага до суспільства, як особистісна основа хуліганської поведінки, не завжди знаходить свій вираз у мотиві хуліганських дій: вони можуть бути вчинені і за особистими мотивами (помста, ревності, почуття товариськості тощо). У більшості випадків хуліганські дії вчиняються через нікчемні приводи або без приводу, без критичної оцінки винним конкрет-

¹ Милюков С.Ф. Российское уголовное законодательство. Опыт критического анализа: Монограф. – СПб., 2000. – С. 215.

² Организованная преступность – 4. – М., 1998. – С. 112.

³ Піщенко Г.І. Попередження хуліганства (кримінально-правовий і кримінологічний аспекти): Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Київ, 1999. – С. 5-6; Фомичев Н.Я. Уголовно-правовые и криминологические проблемы хулиганства (по материалам Северо-Кавказского региона): Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Ставрополь. 2000. – С. 3-7.

⁴ Волков Б.С. Мотив и квалификация преступлений. – Казань, 1968. – С. 152; Кузнецова Н.Ф. Уголовная ответственность за нарушение общественного порядка. – М., 1963. – С. 15.

ної ситуації¹.

Ми згодні з існуючим у теорії поглядом на хуліганство як переважно ситуативний злочин. Однак у більшості випадків його визначає саме внутрішня позиція винних.

Результати проведених нами досліджень засвідчують, що хуліганські дії вчиняються за такими мотивами:

1) мотив помсти, що виник у зв'язку з морально схвалюваною поведінкою потерпілого (зробив зауваження, намагався припинити тощо) – у 32,8 % випадків;

2) мотив самоствердження, що виникає незалежно від поведінки потерпілого («просто так», висловлення ставлення до оточуючих) – 11,9 %;

3) особисті мотиви – 21,4 % (неприятні стосунки – 10,4 %, ревності – 3,1 %, помста, зведення рахунків – 7,9 %);

4) мотив спотворених моральних понять (викривлено зрозуміле почуття товарищкості, «за компанію») – 16,7 %;

5) мотив помсти у зв'язку з аморальною поведінкою потерпілого – 2,7 %;

6) із пустощів – 1,5 %.

За останні роки змінився характер мотивації й таких злочинів, як грабежі та розбої із застосуванням насильства. До 1990 р. значна кількість грабежів та розбоїв, вчинених підлітками, мали хуліганську спрямованість: елементи насильства переважали над елементами користі, причому більшість таких злочинів були вчинені заради прагнення до хибної престижності. Протягом останніх 18–20 років простежується стала тенденція до переважання корисливої мотивації².

Результати раніше проведених досліджень дозволили окремим авторам дістати висновків, що більшість насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми (14-15-літніми), мають ситуативний характер³.

Однак відповідно до проведеного нами дослідження в останні роки намітилася стала тенденція збільшення частки умисних насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми, за рахунок різкого зменшення частки ситуативних насильницьких посягань, вчинених цією категорією

¹ Піщенко Г.І. Попередження хуліганства (кримінально-правовий і кримінологічний аспекти): Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Київ, 1999. – С. 5-6; Фомичев Н.Я. Уголовно-правовые и криминологические... – С. 3-7.; Харазишвили Б.В. Вопросы мотива поведения преступника в советском праве. – Тбилиси, 1965. – С. 34-35; Ковалкин А.А., Котов Д.П. Мотивы хулиганства. – М., 1978. – С. 42.

² Мышляев Н.П., Данилов И.П., Минахина Т.В., Савенко В.П. Профилактика корыстно-насильственных преступлений участковыми инспекторами милиции. – М., 1994. – С. 6.

³ Александров С.Г. Девиантные отклонения в структуре личности юношей, совершивших преступления: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – СПб., 1999. – С. 14-15.

осіб. Сучасні неповнолітні злочинці, дитинство та юність яких припали на роки становлення ринкової економіки, на відміну від своїх однолітків 10-15-річної давності, більш зрівноважені, жорстокі та практичні. На наш погляд, недопустимо вважати професійно сплановані акти злочинного насильства «дитячими пустощами» та «непереборним» впливом ситуації. Крім того, проведене нами опитування засуджених показує, що ті, хто відбуває покарання за умисне вбивство, розбої, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, у підлітковому віці вчиняли такі злочини, як хуліганство, групові грабежі, хоча і не були притягнуті до кримінальної відповідальності.

За даними Н.А. Барановського, у міжособистісних конфліктах знайшли свій прояв такі почуття (потяги) та мотиви поведінки: озлоблення – у 52 % випадків, помста – 20 %, гнів – 10 %, ревності – 3 %, жорстокість та образа – 2 %¹.

Інколи класифікацію різних типів ситуацій в механізмі насильницьких злочинів проводять відповідно до віктимологічних критеріїв злочинної взаємодії злочинця та жертви.

Так, Д.В. Ривман із віктимологічних позицій визначає три найбільш типові ситуації вчинення зґвалтувань:

1) ситуації, в якій поведінка потерпілих осіб мала провокуючий характер (у 13 % випадків), що виявлялося у встановленні контакту з незнайомими або малознайомими особами, у т. ч. у малолюдних місцях, відвідуванні їхніх помешкань, спільному вживанні спиртних напоїв, некритичному сприйнятті відвертих натяків, демонстрації прихильного ставлення до можливого сексуального зближення;

2) ситуації, в яких поведінка потерпілих осіб не була поштовхом, але об'єктивно створювала можливість вчинення зґвалтування (39,3 %). При цьому поведінка потерпілих не має провокаційного характеру, однак саме перебування в обстановці, що склалася, може призвести до вчинення зґвалтування;

3) ситуації, в яких поведінка потерпілих осіб була позитивною чи нейтральною (47,7 %). Найчастіше зустрічаються випадки, в яких потерпілі не знають злочинця і при насильстві чинять йому активний опір. Місце злочину – як правило, малолюдні місця².

На думку А.І. Анфіногенова, в залежності від типу особи вбивці-зґвалтівника (організованого чи неорганізованого) та його поведінки в си-

¹ Барановский Н.А. Социальные потребности личности и преступное поведение: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1978. – С. 13.

² См.: Ривман Д.В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений. – Л., 1975. – С. 58-68.

туації злочину можна відзначити, відповідно, два типи ситуації злочину (організованого та неорганізованого). Так, для організованого типу ситуації злочину характерні такі ознаки: злочин запланований, місце злочину дозволяє створити повну керованість ситуацією та жертвою, жертва активно підшукується злочинцем і обирається серед незнайомих людей, керована бесіда, перед смертю потерпілої особи мають місце агресивні сексуальні акти, зброю вбивця приносить на місце вчинення злочину та уносить із собою. Характерні риси неорганізованого типу ситуації: спонтанний злочин, місце злочину обрано наугад, часто є невідповідним, переважно обирається поблизу місця проживання чи роботи злочинця, жертва відома злочинцю, мінімум розмов, раптове насильство щодо жертви, повна відсутність стриманості, сексуальні акти вчиняються після смерті жертви, труп залишається на місці вбивства, зброєю є будь-яка, що знайдеться під рукою, (відібрана у жертви або знайдена на місці вчинення злочину), як правило, вона залишається на місці злочину¹.

Кримінологи вірно зазначають, що останніми роками спостерігається, по-перше, раціоналізація та ускладнення злочинних акцій (замість банальних пограбувань набули поширення витончені фінансові махінації, які неможливі, якщо рішення приймаються «на щастя»); по-друге, зросла імпульсивність рішень у сфері насильницьких злочинів, що пояснюється збільшенням кількості осіб, які відчують на собі ситуацію відчуження, фрустрації, зруйнованих життєвих планів та надій².

Зарубіжні дослідники, які вивчали тимчасову сталість агресії як риси, дійшли висновку, що агресія досить стала у часі і це не може бути пояснено постійністю ситуації. При цьому показники сталості агресії у осіб жіночої статі не набагато менші за показниками у чоловіків. Також вчені прийшли до висновків, що агресивні тенденції є відносно сталими атрибутами, які відрізняють людей уже на початку їх життя³.

Результати нашого дослідження свідчать про збільшення кількості злочинів насильницької спрямованості, у яких злочинець діє саме планомірно, хоча причини його планомірної діяльності можуть бути такими ж, як і при імпульсивних злочинах (фрустрація, відчуження тощо).

Л.П. Конишева при дослідженні взаємовпливу особи злочинця та ситуації у механізмі насильницьких злочинів (1990), виділяє 4-ри типи ситуацій кримінальної взаємодії: 1-й тип ситуації включає злочини, в яких протиправне насильство злочинця було спровоковане поведінкою

¹ Анфиногенов А.И. Психологическое портретирование неустановленного преступника. – М., 2002. – С. 50-51.

² Криминалогия. / Под ред. Ю.М. Антоняна. – М., 2002. – С. 173.

³ Блэкборн Р. Психология криминального поведения. – СПб., 2004. – С. 281-282.

жертви та дії злочинця мали імпульсивний характер; тип (вид) агресії охарактеризований як «експресивна агресія»; 2-й тип склали ситуації, у яких насильницькі дії також були спровоковані поведінкою жертви, але на відміну від 1-го типу дії злочинця мали планомірний характер; тип агресії – «псевдоморальний»; 3-й тип – ситуації, у яких агресія проявлялася спонтанно, тобто злочинець був ініціатором конфліктного зіткнення (без явної провокації жертви) та діяв імпульсивно; має місце інфантильно обумовлена агресія; 4-й тип – злочини, у яких агресія проявлялася спонтанно та дії злочинця були планомірними¹. При цьому кожному типу ситуації відповідає певний тип (вид) агресії: «експресивна агресія», «псевдоморальна», «інфантильно обумовлена», садистська, соціопатична самоактуалізація, групове самоствердження.

За теоретичну базу здійснення класифікації типів ситуації в механізмі насильницьких злочинів нами використовувалися запропоновані Л.П. Конишевою ознаки, що характеризують ситуацію злочину, такі як: планомірний та імпульсивний характер діяльності злочинця, спонтанна або спровокована форма агресії, поведінка жертви.

У ході проведення порівняльного аналізу ситуацій в механізмі сучасних насильницьких злочинців, нами виявлені відмінні ознаки, що стосуються як кількісних, так і якісних характеристик розглядуваних злочинів:

Тип ситуації	Дії злочинця мають імпульсивний характер		Дії злочинця мають планомірний характер	
	спровоковані жертвою – 1-й тип ситуації	не спровоковані жертвою – 2-й тип ситуації	спровоковані жертвою – 3-й тип ситуації	не спровоковані жертвою – 4-й тип ситуації
Рік				
1990	30 %	19 %	7 %	44 %
2000	29 %	21 %	7 %	43 %
2005	21 %	24 %	6 %	49 %
2010	27 %	19 %	6 %	55 %

Зіставлення кількісних даних свідчить, що в останні роки кількість злочинів, що характеризуються планомірною діяльністю злочинця, збільшилася (в основному, за рахунок корисливо-мотивованих вбивств, розбоїв та грабежів) і дорівнює 55 % (1990 р. – 51 %). При цьому нами виявлено, що кількість ситуацій злочинів, спровокованих жертвою, зменшилася та складає 27 % (1990 р. – 37 %).

Порівняно з кількісними показниками зміни ситуацій злочину

¹ Див.: Конишева Л.П. Личность и ситуация как детерминанты агрессивно-насильственных преступлений. Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологическое исследование: Сб. науч. трудов. – М., 1990. – С. 115.

більш суттєві зміни спостерігаються у змістовній характеристиці ситуацій в механізмі сучасних насильницьких злочинів.

Згідно з вищенаведеною схемою розглянемо 4-и основні типи сучасних ситуацій (сценаріїв) насильницьких злочинів.

Перший тип ситуації: *«агресивно-захисний»* (21 % від кількості злочинів у загальній вибірці – переважно вбивства, тяжкі тілесні ушкодження як результат сварок під час пиятик).

Визначаючи вбивства, В.І. Полубінський підкреслює, що злочинна поведінка особи – дві паралелі, які, однак, зійдуться, а особи зіткнуться; хто із них виявиться вбивцею, а хто – жертвою, покаже ситуація, обставини, що склалися, характер особи та інші обставини¹. Злочинець не планував злочин, сама ситуація (дуже часто – це поведінка жертви) спровокувала його стан агресії. У ситуації даного типу діяли в основному насильницькі злочинці *«агресивно-ситуативного»* (2) типу. У таких ситуаціях злочинці, як правило, не використовували зброю, оскільки не були *«готові»* до злочину. У випадку *«алкогольно-застольних»* сварок злочинці використовували підручні засоби (в основному, предмети господарського-побутового призначення) та ножі (кухонні, складані).

Для злочинця є характерним кримінально-агресивний стереотип поведінки та вирішення конфлікту. Як правило, у такій ситуації діють злочинці, для яких агресивність – риса характеру, що виявилася не випадково.

На думку Ю.М. Антоняна, агресивність є властивістю природного характеру. Природна агресія має прояв у соціальному плані як насильство, що може бути усвідомлено жорстоким та нещадним². Жертва за такої ситуації характеризується провокаційною (агресивною, інколи аморальною) поведінкою. У окремих випадках потерпілі є родичами чи знайомими злочинця. Мотив злочину: захист себе та своїх інтересів від агресивної поведінки жертви. Сучасні риси: зменшення загальної кількості ситуацій злочину даного типу за рахунок зниження впливу такого фактора, як провокуюча поведінка жертви.

Другий тип ситуації: *«спонтанно-ситуативний»* (24 % – переважно розбої, грабежі, згвалтування, хуліганські дії).

Злочинець завчасно не планує посягання, умисел виникає спонтанно, насильство у даному випадку є вимушеним та інструментальним для власних потреб, що виникли раптово і потребують негайного задоволення. Застосування насильства – спроба подолати непередбачувані *«перешкоджаючі»* обставини раніше за сприятливу ситуацію. Злочинці

¹ Полубинский В.И. Виктимность и причины конкретных преступлений // Преступность и социальные условия: Сб. статей. – М., 1979. – С. 100.

² Антонян Ю.М. Жестокость в нашей жизни. – М.: ИНФРА-М, 1995. – С. 6-11.

застосовують фізичне (побої) або психічне (погрози) насильство, використовують в основному підручні засоби, інколи – ножі. Часто на початковій стадії вчинення злочину збраряддя є лише інструментом погрози. Несприятливий для злочинця розвиток ситуації у більшості випадків долається ним за допомогою випадкових збрарядь, у т. ч. знайдених на місці злочину.

У ситуації такої категорії діяли насильницькі злочинці «кримінально-злісного» (1) типу (більша частка – розбійники, грабіжники), «агресивно-ситуативного» (2) типу (в основному особи, які вчинили згвалтування, грабежі), «звично-інфантильного» (3) типу (переважно хулігани, менша частка грабіжників).

Жертва в ситуації злочину є випадковою, поведінка її має нейтральний, не провокаційний характер. Мотив: 1) користь; 2) задоволення сексуальних потреб; 3) захист особистого статусу, власного «Я». Сучасні риси: 1) поява такого мотиву, як задоволення потреби у жорстокості та насильстві. Порівняно з 1980-1990 рр. кількість таких ситуацій збільшилася за рахунок злочинців кримінально-злісного (1) типу, які застосовують, на відміну від умовно-порівняльної групи (1980-1990 рр.), тортури, мордування, а також заподіюють особливо жорстокі страждання жертві, що значно перевищують початкові спонукання (задоволення матеріальних чи сексуальних потреб); 2) збільшення кількості озброєних злочинців. У цій ситуації злочинці використовують вогнепальну зброю, предмети, використововувані як зброю, в окремих випадках опір жертви долається за допомогою фізичної сили.

Для злочинця характерний ситуативний прояв агресії та сталий негативізм особистості. Більшість злочинців, які діяли в ситуації цього типу, були неповнолітніми, у т. ч. особами з психічними аномаліями.

У таких ситуаціях особистісні розуміння агресивно-насильницького злочинця відзначаються інфантильним та егоцентричним змістом, орієнтацією на особисту вигоду та невизнанням соціальних цінностей, що створює внутрішню свободу від нормативних обмежень для реалізації протиправної агресії¹.

Третій тип ситуації: «планомірно-провокаційний» (у 6 % випадків – вбивство, умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень).

У такій ситуації злочинець діє планомірно, вчиняє посягання в результаті емоційного конфлікту з потерпілим (частіше – з потерпілою), що зтягнувся, планує злочин в очікуванні чергової травмуючої ситуації. До злочину він готується завчасно, підшукує зброю. Значна частка

¹ Ложкин А.И. Психология личности агрессивного насильственного преступника (мотивационно-смысловый аспект): Автореф. дис. ... к.псих.н. (19.00.06). – М., 2000. – С. 8.

злочинів, вчинених в ситуації названого типу, відбувається у сімейно-побутовій сфері.

Дуже часто, як свідчить слідча та судова практика, побутові вбивці не вважають себе справжнім, або єдиним джерелом наслідків, що настали, не розуміють, у чому полягає їхня вина на фоні давно заплутаних та складних відносин у сім'ї. У більшості випадків вони переконані, що це самі потерпілі, з якими їх пов'язували тісні сімейні чи родинні зв'язки, своїми неправильними вчинками викликали вибух сімейної агресії. При цьому докори стосуються не тільки жінок (дружин, співмешканок), але й батьків, братів та сестер. Складність психічних станів обвинувачених полягає у тому, що вони навіть не відчують себе винними (78 %), щиро жалкують про те, що сталося (54 %), та тяжко переживають втрату близької особи, яку вбили.

У зазначеній ситуації злочин вчиняли, в основному, злочинці «агресивно-ситуаційного» (2) та «звично-інфантильного» (3) типу. Жертва була не випадковою, а, навпаки, знайомою злочинцеві (в окремих випадках вина потерпілої особи була уявною). Мотив: покарати жертву, відновити справедливість, утвердити власне «Я». Найважливішою метою людини, охопленої ненавистю, є знищення об'єкта та похідних цього об'єкта. Крайня форма ненависті вимагає або фізичне усунення об'єкта, або його радикальне знецінення. Така форма ненависті може мати вираз не тільки в агресії, а й у аутоагресії, коли «Я» ідентифікується з об'єктом ненависті і самознищення та є єдиним шляхом його усунення. Ненависть може виявлятися у садистських нахилах та бажаннях. Такі почуття у суб'єкта із розладами особистості могли викликати неусвідомлене та свідоме бажання примусити свій об'єкт страждати, і при цьому перший буде відчувати задоволення від цього страждання¹.

Четвертий тип ситуації: *«планомірно-спонтанний»* (49 % випадків складають, в основному, вбивства з особливою жорстокістю, умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, згвалтування та поєднані з ними знущання над жертвою). Злочинець діє планомірно, використовує збіг сприятливих обставин. Так, вбивця, як цілісна особистість, частіше за все сам бере участь у створенні того чи іншого типу ситуації. При цьому, як зазначає Т.Н. Судакова, вирішальну роль у конструюванні такої ситуації відіграє оцінка загального ступеня віктимності жертви, що уже безпосередньо пов'язує проблему причин вчинення вбивства із особою жертви².

У такій ситуації діють переважно злочинці «кримінально-злісного»

¹ Агрессия и психическое здоровье. – СПб., 2002. – С. 19.

² Судакова Т.Н. Убийцы и их жертвы... – С. 14-19.

(1) та «звично-інфантильного» (3) типу. Для них характерні особлива жорстокість, застосування тортур, мордування жертви. У більшості випадків злочинець озброєний вогнепальною зброєю або предметами, що використовуються як зброя. Жертва характеризується нейтральною, не провокуючою поведінкою. Мотив: задоволення садистських нахилів, потреби у насильстві, самоствердження. В даному випадку злочини часто називають «безцільними», «безглуздими», «безмотивними». Насправді ж застосування насильства, страждання жертви – самоціль, тобто має місце задоволення особистих потреб соціально неприйнятним способом, зняття тривожності (розрядка) шляхом насильства над жертвою.

Сучасні тенденції: збільшення ситуацій зазначеного типу за рахунок часткового злиття з кримінальними ситуаціями 2-го типу; поява нового мотиву – користь; застосування тортур, мордування, отримання насолоди від тортур у процесі досягнення матеріальних цінностей.

Результати дослідження різних ситуацій в механізмі сучасних насильницьких злочинів у ряді випадків близькі до висновків проведеного раніше психологічного дослідження особи насильницького злочинця. З метою стабілізації образу «Я» та виправдання своєї протиправної поведінки агресивно-насильницький злочинець застосовує примітивні мотиваційні захисти, дія яких призводить до когнітивної простоти, емоційної відчуженості та смислової регресії індивіда. В результаті когнітивного спрощення «образу світу» та зниження смислової регуляції його поведінка визначається менш опосередкованими рівнями активності.

На думку психологів, вбивці-бандити демонструють більше садистських профілів, частіше мають порушення грубих пароксизмально-епілептичних афектів. Тоді як у ситуативних вбивць частіше виявляються порушення істероїдно-еротичного характеру, що може свідчити про фрустровану еротичну настанову, котра є ситуативним спонуканням до вбивства (у пориві ревності, помсти)¹.

Разом із тим, незважаючи на існуючу різницю в поведінці умисної та спонтанної поведінки злочинця, який вчиняє насильницькі злочини проти особи, злочин, на думку фахівців, може із підготовленого переходити у непередбачений, при цьому зворотний перехід спостерігається рідко. Зважаючи на це можливі такі причини переходу від умисних злочинів до злочинів без підготовки: 1) юний вік злочинця; 2) вживання спиртного; 3) вживання наркотиків; 4) відсутність злочинного досвіду; 5) рецидив; 6) декомпенсація; 7) будь-які поєднання перерахованих ви-

¹ Ложкин А.И. Психология личности агрессивного-насильственного преступника (мотивационно-смысловый аспект): Автореф. дис. ... к.псих.н. (19.00.06). – М., 2000. – С. 15.

ще факторів, у т. ч. і у сукупності¹.

Таким чином, проведене нами дослідження дозволяє дістати висновку, що взаємовплив особи злочинця та ситуації в механізмі сучасних насильницьких злочинів характеризується значною активізацією планомірної діяльності злочинця, його домінуванням у ситуації злочину, зниженням впливу такого «рушійного» чинника, як провокуюча або віктимна поведінка потерпілих, значним збільшенням чисельності полімотивованих насильницьких злочинів. Так, заподіяння тілесних ушкоджень, хуліганство, вчинення розбійного нападу, що супроводжується тортурами та мордуванням потерпілого після вилучення матеріальних цінностей, свідчить про існування, поряд із мотивами помсти, особистої неприязні, користі, мотиву «задоволення потреби у садизмі та насильстві», «самоствердження». Пограбування після зґвалтування пояснювалося злочинцем такими мотивами, як користь, «бажання покарати жертву» за здійснений опір. Насильство є як елементом мотиваційного блоку насильницьких злочинів, так й інструментом досягнення злочинного результату.

Отже, особа сучасного насильницького злочинця повинна бути основним із об'єктів попереджувально-профілактичного впливу, оскільки її вплив у ситуації злочину можна назвати визначальним. Тип особи насильницького злочинця, її індивідуально-особистісні (психологічні, психічні, фізіологічні тощо) характеристики визначають кінцевий результат злочинної взаємодії особи злочинця та ситуації в механізмі насильницьких злочинів.

4.2. Взаємодія особи насильницького злочинця та жертви

Конституцією України та кримінальним законом охорона особи, її прав та свобод оголошена пріоритетною. Більшість насильницьких злочинів посягають саме на цей найбільш цінний об'єкт кримінально-правової охорони.

Одним із найважливіших шляхів дослідження генезису насильницьких злочинів є аналіз криміногенної ситуації з точки зору структури та динаміки взаємодії між злочинцем та потерпілим. Злочинець та потерпілий перебувають у взаємодії, їхні поведінкові активності переплітаються між собою і створюють складну, неоднорідну послідовність однаково спрямованих для обох сторін дій, що мають свої закони розвит-

¹ Анфиногенов А.И. Психологическое портретирование неустановленного преступника. – М., 2002. – С. 52.

ку¹. Кримінологами застосовуються одночасно поняття і потерпілого (у кримінально-процесуальному аспекті), і жертви (як кримінологічної категорії). При цьому відмінною рисою саме потерпілих є така властивість, як віктимність, яка у різному ступені, в залежності від особливостей особи потерпілого притаманна тій чи іншій жертві злочину і визначає потенційну можливість особи стати жертвою саме даного злочину².

Жертва злочину з погляду віктимології – це 1) постраждала фізична особа, незалежно від того, чи визнана вона потерпілою у встановленому законом порядку і чи вважає вона сама себе такою; 2) соціальний суб'єкт, якому злочином заподіяно будь-яку шкоду; 3) фізична особа, якій злочином безпосередньо заподіяно шкоду³.

Т.Н. Судакова розуміє під жертвою вбивства особу, якій у результаті вчинення щодо неї злочинного діяння заподіяно фізичну шкоду (заподіяння смерті) та яка наділена соціально-демографічними, морально-психологічними, біофізичними якостями, що сприяють різною мірою, в залежності від об'єктивних та суб'єктивних факторів конкретної ситуації, формуванню умов можливого заподіяння їй смерті та отримують свій вираз у виході поведінки за межі безпечності⁴.

Картина злочину не може бути повною без аналізу існуючої вибірковості злочинця щодо жертви. В одному випадку вибір злочинцем способу, знарядь, засобів, місця та часу вчинення злочину може залежати від особи конкретної жертви, особливостей її способу життя, зв'язків та взаємовідносин, що склалися із злочинцем. В іншому, навпаки, в залежності від уже вибраного способу вчинення злочину, часу, місця та інших обставин злочинців підбирає собі майбутню жертву. І в першому, і в другому випадках особа злочинця знаходить своє відображення в жертві, що має вираз у її ставленні до об'єкта посягання як носія конкретних індивідуальних особливостей⁵.

Роль жертви у кримінологічному механізмі може бути найрізноманітнішою – від нейтральної до максимально провокуючої (рушійної) на вчинення злочину. У віктимологічному плані жертва залишається такою (не

¹ Кудрявцев С.В. Конфликтологический анализ криминогенных ситуаций // Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологическое исследование: Сб. науч. трудов. – М., 1990. – С. 98-99.

² Судакова Т.Н. Убийцы и их жертвы... – С. 10-11.

³ Дзюба В.Т. Концептуальні засади кримінально-правової охорони потерпілого, жертви, постраждалого // Альманах кримінального права; збірник статей. Вип. 1. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 207; Кримінологія: Учеб. / Под ред. В.Н. Бурлакова. – СПб., 2002. – С. 140; Туляков В.О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи: Автореф. дис... д.ю.н. (12.00.08). – Одеса, 2001. – С. 12, 15.

⁴ Судакова Т.Н. Указ. соч. – С. 11.

⁵ Анфиногенов А.И. Психологическое портретирование... – С. 113.

ставши легітимованим потерпілим) навіть у тому випадку, коли її дії є злочинними, а вона стала жертвою злочину в результаті відсічі посягання¹.

Віктимність окремої особи (індивідуальна віктимність) – це об'єктивно притаманна людині (реалізована злочинним актом або залишена в потенції), але зовсім не фатальна здатність, схильність стати за певних обставин жертвою злочину. Можна визначити віктимність і як нездатність протистояти злочинцеві. Сукупність факторів робить цю нездатність об'єктивною (такою, що не залежить від жертви) або залишає її на рівні суб'єктивного «небажання та невміння»².

Таким чином, поняття жертви злочину є центральним, головним поняттям віктимології. Якщо говорити про жертву насильства, то, на наш погляд, можна здійснити певну класифікацію таких жертв. Зважаючи на те, що насильство може бути кримінально-караним та некримінально-караним, і в залежності від характеру, спрямованості, виду насильства можна виділяти різні види жертв. Нами запропоновано наступну класифікацію жертв насильства:

1 група – жертви кримінально-караного насильства: жертви умисного вбивства, жертви фізичного насильства (особи, щодо яких застосовувалося фізичне насильство з метою нанесення тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості), жертви психічного насильства (особи, щодо яких застосовувалося психічне насильство і яким було заподіяно моральну чи фізичну шкоду: при погрозі вбивством, нанесенням тілесних ушкоджень, спрямованих як проти самої особи, так і її близьких чи родичів); жертви сексуального насильства (особи, щодо яких застосовувалося фізичне чи психічне насильство з метою вчинення статевого злочину, незалежно від того, був це закінчений злочин чи лише замах на його вчинення); жертви психологічного насильства (особи, щодо яких було вчинено хуліганські дії чи розбещення; особи, у присутності яких було вчинено вбивства або покалічення тварин а також власники цих тварин);

2 група – жертви некримінально-караного насильства: подружжя, як жертви сімейного насильства (економічного, психологічного); діти, як жертви фізичного, психічного чи психологічного насильства (щодо яких систематично застосовувалися фізичні заходи впливу за найменші провини, дитячі шалості з метою залякування, приниження, придушення будь-якої ініціативи).

Залежно від ролі особи та виду поведінки злочинця і потерпілого раніше нами було виділено та розглянуто чотири основні типи ситуацій у механізмі сучасних насильницьких злочинів: 1) «агресивно-захисний»

¹ Криминологія: Учеб. / Под ред. В.Н. Бурлакова. – СПб., 2002. – С. 141.

² Там же. – С. 140.

(21 %); 2) «спонтанно-ситуативний» (24 %); 3) «планомірно-провокаційний» (6 %); 4) «планомірно-спонтанний» (49 %). Аналіз ситуацій у механізмі насильницьких злочинів дозволяє визначити деякі загальні ознаки не тільки особи злочинця (її поведінки), але й жертви злочину.

У вітчизняній кримінології приділено значну увагу місцю потерпілого в механізмі злочинного діяння. Так, Д.В. Ривман, В.С. Устинов називають такі типи потерпілих: 1) агресивний тип (агресивні насильники та агресивні провокатори); 2) активний (свідомі та необережні підбурювачі, свідомі та необережні самозаподіювачі; 3) ініціативний (загального плану, за посадою, за суспільним становищем, чисто ініціативний), 4) пасивний (об'єктивно здатний та об'єктивно нездатний до опору), 5) некритичний (некритичний загального плану та вибірково некритичний); 6) нейтральний¹.

Г.І. Піщенко, виділяє випадкову та потенційну жертви хуліганства. Потенційною жертвою, на його думку, є людина, якій за своїми психічними, психологічними, фізіологічними та іншими властивостями і якостями, за наявності певної ситуації, обстановки або стану може бути заподіяна моральна, майнова чи фізична шкода від злочинного діяння. При цьому він виділяє певні особливості, що характеризують жертву хуліганських дій: 1) властивості (наявність хвороби, фізичні та психічні недоліки тощо); 2) якості (легкодумність, довірливість, запальність, нестриманість); 3) ситуацію (відсутність людей, світла (в нічний час), нарядів патрульно-постової служби та громадських формувань, транспорту тощо); 4) обстановку (час, місце, обставини, що утруднюють або полегшують вчинення злочину); 5) стан (сп'яніння, малолітство, інвалідність, вагітність, старість, розумова відсталість, самотнє проживання тощо). На думку Г.І. Піщенка, частіше жертвами хуліганів стають особи, які неналежним чином ведуть себе як в побутовому середовищі, так і в громадських місцях (бешкетують, сперечаються, проявляють нестриманість), тобто провокують проти себе хуліганські дії. До другої групи дисертант відносить дітей, жінок, одиноких та похилого віку громадян, осіб з фізичними та розумовими вадами².

Досліджуючи особу неповнолітнього – потерпілого від сексуальних посягань, М.А. Семикін пропонує виділяти такі типи потерпілих, як «театральний», сталий, злісний. «Театральний» тип неповнолітніх потерпілих (складає 11,8 %) характеризується підвищеною активністю їх поведінки і такими особистісними особливостями, як підвищена демонстративність, наявність шкідливих звичок, вчинення звабливих сексуальних рухів.

¹ Ривман Д.В., Устинов В.С. Виктимология. – СПб., 2000. – С. 91-97.

² Піщенко Г.І. Попередження хуліганства (кримінально-правовий і кримінологічний аспекти): Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – К., 1999. – С. 11-12.

Сталий та злісний типи віктимної поведінки потерпілих жіночої статі характеризуються активною, наполегливою, підвищеною та багатократною віктимізацією. Такі форми поведінки неповнолітніх потерпілих мають місце, в основному, серед осіб, які займаються проституцією¹.

Інколи класифікацію проводять в залежності від виду поведінки потерпілої особи. Так, В.Н. Бурлаков, Н.М. Кропачов виділяють такі види поведінки жертви: негативна – провокує злочин та створює для нього об'єктивно сприятливу ситуацію (так, негативна віктимна поведінка жертв умисних вбивств констатувалася у 70 % випадків, при заподіянні тяжких тілесних ушкоджень – 61,8 %, зґвалтувань – 52,3 %); позитивна – характеризується протидією злочинцеві, наявністю виконання громадського обов'язку тощо; нейтральна – ніяк не сприяє вчиненню злочину².

Вчені наводять також інші види поведінки жертви: нейтральна (наприклад, при пограбуванні випадкового перехожого, який не чинить опору), що спостерігалася у 29,4 % випадків; соціально активна (протидія злочинцеві) – 26,5 %; негативна (порушення майбутнім потерпілим моральних чи правових норм) – 33,4 %, причому у 10 % випадків майбутні жертви не тільки брали участь у конфлікті із злочинцем, а й самі провокували вчинення ним злочинних дій³.

Слід підкреслити, що в механізмі насильницького посягання жертва відіграє особливу роль. Дослідження особистісних якостей та поведінки жертв у різних ситуаціях у механізмі насильницьких злочинів дозволяє виділити різні групи потерпілих. При цьому у кожній ситуації в механізмі насильницького злочину можна визначити групу ознак, притаманних саме певній категорії жертв.

У ситуації «агресивно-захисного» типу (21 %) протиправне насильство (вбивства, тяжкі тілесні ушкодження) спровоковане поведінкою жертви. Як зазначають зарубіжні фахівці, часто буває так, що конкретна агресивна дія провокується або стимулюється поведінкою індивіда, котрий в остаточному підсумку стає жертвою. Наприклад, початок гарячої суперечки закінчується сваркою, що переходить у бійку, – процес, який має назву ескалації⁴.

Дослідження кримінальних справ свідчить, що частими є випадки, коли насильницькі дії злочинця провокуються або стимулюються поведінкою індивіда, який у результаті непередбачуваного конфлікту стає

¹ Семикин М.А. Криминологические и уголовно-правовые проблемы борьбы с сексуальными посягательствами в отношении несовершеннолетних: Автореф. дис.... к.ю.н. (12.00.08). – Волгоград, 2004. – С. 19.

² Криминология: Учеб. / Под ред. В.Н. Бурлакова. – СПб., 2002. – С. 144.

³ Криминология. Общая часть. / Н.А. Беляев и др. – СПб., 1992. – С. 133.

⁴ Бартол Курт. Психология криминального поведения. – СПб., 2004. – С. 169.

жертвою злочину. Дуже часто жертва, перебуваючи у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, ініціює конфлікт, сама вчиняє напад на злочинця. Сценарії різних злочинів, вчинених у побуті у стані алкогольного сп'яніння (наприклад, вбивств, випадків заподіяння тілесних ушкоджень, розбоїв), схожі до найменших деталей: спільне вживання алкогольних напоїв, розмови «про життя і дружбу», гаряча суперечка, що переходить у бійку, і як результат – злочин.

Подібна схема злочину окреслена американськими спеціалістами, які досліджували конфлікти, що закінчувалися вбивствами. При цьому представлена така послідовність події: а) майбутня жертва ображає майбутнього злочинця; б) останній розцінює ці дії як ворожі та відповідає викликом чи нападом; в) майбутня жертва не підкоряється виклику і завдає удару у відповідь; г) злочинець розправляється із жертвою¹.

Результати досліджень свідчать про, що більшість людей реагують на провокацію і намагаються відплатити злочинцеві аналогічними діями. Більше того, реакція у відповідь за інтенсивністю наближається до інтенсивності провокації, що її викликала. Заколотник далі реагує посиленням провокуючих дій. Таким чином, словесні атаки часто призводять до спроб фізичної відплати та насильства. Звідси випливає, що в деяких випадках вчинення злочину жертва відіграє активну роль в ескалації дій злочинця².

Варто зауважити, що активна (негативна за змістом) поведінка жертви, що провокує злочин, відзначалася і раніше, до вчинення розглянутого злочину. Отже, поведінка жертви була, так би мовити, *тривало-агресивно-провокуючою*.

Так, за даними В.С. Мінської, вчиненню 22,5 % вбивств і заподіяння у 31,4 % випадків тілесних ушкоджень передували образи, насильство, погрози та знуцання з боку осіб, які пізніше стали жертвами. При цьому 57,1 % серед цих осіб були у нетверезому стані внаслідок алкогольного чи наркотичного сп'яніння³.

Проведене нами дослідження дозволяє констатувати, що жертвами злочинів, вчинених у ситуації «агресивно-захисного» типу переважно стають особи чоловічої статі середньої та старшої вікових груп, із невисоким соціальним статусом, як правило, знайомі зі злочинцем, вони мають із ним спільні точки зіткнення у сфері дозвілля (вживання спиртних напоїв), у сімейно-побутовій сфері (сімейні конфлікти). В окремих випадках жертва раніше неодноразово вступала у конфлікт із майбутнім злочинцем,

¹ Юридическая конфликтология. – М., 1995. – С. 162-163.

² Бартол Курт. Психология криминального поведения. – СПб., 2004. – С. 169.

³ Минская В.С. Поведение потерпевшего в генезисе преступлений против личности: Автореф. дис... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1972. – С. 15.

схожість із яким мала вираз у наявності загального стереотипу насильницького способу вирішення конфлікту в міжособистісних відносинах. Отже, така група потерпілих може бути названа «агресивно-провокуючою».

Результати нашого дослідження дещо відрізняються від даних С.Н. Абельцева, на думку якого, близько 70 % вбивств вчиняється в результаті агресивно-провокуючої віктимізації. Дійсно, у багатьох випадках злочинці та жертви представлені однаковими соціальними типами (раніше засуджені, п'яниці та алкоголіки, наркомани, бродяги та бездоглядні, вори, хулігани та ін.), що може свідчити про наявність певних «негласних» взаємовідносин між вбивцею та його жертвою, коли вони обидва ідуть назустріч злочину¹.

Проте за результатами нашого дослідження, спостерігається зниження такого фактора злочину, як агресивно-провокуюча поведінка потерпілих. У ситуації «спонтанно-ситуативного» (24 %) типу поведінка жертви не мала провокаційного характеру, і переважна більшість потерпілих не були знайомі зі злочинцем. В одних випадках потерпілі стали жертвами спонтанних розбоїв, поєднаних із вбивством, згвалтувань і випадково опинилися в ситуації злочину. Їх перебування у такій ситуації, спроби опиратися злочинцеві призвели до раптового прояву агресії насильника, який намагався негайно задовольнити свої потреби (матеріальні, сексуальні). В інших випадках потерпілі стали жертвами вбивств, тяжких тілесних ушкоджень, хуліганства внаслідок несприятливої зміни обстановки не на користь злочинця. Поведінка злочинця на початковій стадії злочину відрізнялася демонстративністю, а дійсного бажання застосувати фізичне насильство не спостерігалось. І тільки неможливість досягти злочинного результату у ненасильницький спосіб та загроза «особистісному статусу» особи, яка чинить замах, вимушують її кардинально змінити свою поведінку. У більшості випадків потерпілими є особи того самого віку, що й злочинець (тобто неповнолітні), інколи – особи старшого віку (як більш цінний об'єкт посягання за наявності мотиву «самоствердження»). Несприятлива тенденція останніх років проявляється у тому, що потерпілі, які опинилися в ситуації зазначеного типу, стають жертвами вбивств, причому початкового наміру вчинити таке посягання у злочинця не було. Статистика останніх років свідчить про те, що жертви згвалтувань, хуліганства, розбійних нападів все частіше гинуть. Ця група жертв класифікована нами як «нейтральна».

У 3-й ситуації – «планомірно-провокаційного» (6 %) типу насильст-

¹ Абельцев С.Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия. – М., 2000. – С. 174; Сафиуллин Н.Х. Криминологический анализ виктимного поведения несовершеннолетних. – Казань, 1996. – С. 22.

во було спровоковано поведінкою жертви і стало результатом конфлікту, що затягнувся. Жертва, як правило, має більш високий статус (професійний, особистісний), є емоційно значущою для злочинця. У абсолютній більшості випадків жертва стає об'єктом цілого комплексу почуттів з боку злочинця: ревності, ненависть, презирство, страх тощо. Поведінка жертви є несправедливою, аморальною, агресивною з погляду злочинця і спонукає останнього відновити «статус кво», покарати «винного». Дуже часто будь-яка поведінка жертви оцінюється злочинцем як негативна через призму ворожого ставлення до даної особи.

Так, наприклад, серед потерпілих від вбивств найбільш віктимними є особи, які хоча й ведуть соціально-позитивний спосіб життя (працюють, навчаються, виховують дітей), але мають сфери зіткнення з потенційним злочинцем: зловживання алкоголем, інколи – вживання наркотиків, раніше засуджені особи, які ведуть аморальний спосіб життя (нерозбірливе статеве життя, дрібні крадіжки).

Певна частка емоційних конфліктів реалізується у сімейній, інколи – професійній сферах. Учасники родинного чи сімейного конфлікту займають у ньому різні позиції, власне тому їх відносини і мають конфліктний характер, коли стикаються протилежні інтереси, мотиви, мораль, очікуються протилежні інтереси, мотиви, мораль, мають різне бачення світу та різний життєвий досвід. Більшій частці вбивств (близько 80 %) передують гострі суперечки, сварки, бійки із нанесенням серйозних тілесних ушкоджень, причому частіше за все злочинець перебуває у стані сп'яніння. Нерідко майбутня жертва поводить не якнайкраще: пиячить, ображає, б'є того, хто потім стає вбивцею. Це, як правило, відбувається у випадках постійного пияцтва чоловіка, об'єктом насильства якого стає сім'я, у першу чергу – дружина¹.

Як зазначає зарубіжний кримінолог Д.Ф. Лакенбілл, насильство виникає у результаті «ситуаційного процесу» між жертвою та злочинцем². Пересічним потерпілим від сімейного насильства є жінка віком від 31 до 45 років. Такі особи складають 2-і основні групи: 1) потерпілі, для яких характерна віктимогенна деформація особи, що визначається сукупністю різних соціально-психологічних властивостей та обумовлює їх віктимізацію (у т. ч. має прояв у віктимній поведінці); 2) потерпілі, які характеризуються у цілому позитивно, не наділені віктимними властивостями, але стали жертвою внаслідок разової віктимної поведінки.

Жертв цієї категорії можна умовно назвати «пасивно-провокаційними».

¹ Агрессия и психическое здоровье. – СПб., 2002. – С. 40.

² Luckenbill D.L. 1977 // Криминология. / Дж. Шелли. – СПб., 2003. – С. 261.

У 4-й ситуації – «*планомірно-спонтанного*» (49 %) типу поведінка жертви не була провокаційною. В залежності від поведінкових та статусних характеристик жертви поділені на три основні групи: 1) жертви з низьким та соціально несхвальним статусом, тобто особи, які перебувають у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, бомжі, розумово відсталі особи, підлітки, інші беззахисні особи, які постраждали від осіб молодого віку (до 25 років) в результаті вчинення вбивств, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень. Це – жертви особливо жорстоких «безмотивних» вбивств, мордувань, садистських форм агресії, сексуальних агресій, тортур, оскільки заподіяння будь-яких страждань та мучень жертві – головний мотив у вчиненні таких злочинів; 2) особи більш високого соціального статусу та зрілого віку (переважно чоловіки), які, однак, у конкретній ситуації злочину набувають соціально несхвального статусу (в разі перебування у стані сильного алкогольного сп'яніння, поведінки, що не схвалюється суспільними нормами). Як правило, таких жертв грабують, побивають, при цьому вони зазнають знущань, принижень, а у випадку смертельного результату мають місце знущання та наруга над тілом. Майже завжди така жертва не здатна чинити опір внаслідок вищезазначених причин (перебування у безпорадному стані), у т. ч. і тому, що злочинці (переважно неповнолітні) вчиняють напад групою, яка спеціально вийшла на «полювання», прагне «розважитися» і відрізняється підвищеною агресивністю, безжалісністю; 3) особи, які стали жертвами лише внаслідок ситуаційної переваги сил, при цьому спостерігається певна «спеціалізація»: підлітки¹ із ворогуючих угруповань можуть стати жертвами дій футбольних фанатів, приїжджих чи корінних жителів іншого району або міста, представники національних меншин – постраждати від скінхедів, особи нетрадиційної сексуальної орієнтації – від переслідувачів гомосексуалістів тощо. Як приклад можна навести непоодинокі випадки побиття студентів-іноземців з темним кольором шкіри (африканців, арабів, індусів).

Несприятлива тенденція останніх років проявляється у тому, що для багатьох злочинців стало недостатнім «демонструвати» непримирність, їх агресія все частіше призводить до заподіяння потерпілому тяжких тілесних ушкоджень або смерті. Цей тип жертви був нами названий «некритичним».

¹ На думку М.В. Данилевської, роль неповнолітньої жертви розглядуваних злочинів визначається деякими психологічними та патопсихологічними особливостями, що обумовлюють її поведінку та підвищену віктимність. Див.: Данилевская М.В. Криминологическая характеристика и социальные последствия тяжких преступлений, совершаемых с проявлением жестокости взрослыми в отношении несовершеннолетних: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1996. – С. 8-10.

Зазначимо, що насильницькі злочини відбуваються у різних сферах: культурно-дозвільній, сімейно-побутовій, професійній, вуличній, при цьому різними є й ролі потерпілих осіб.

Так, вбивства в сім'ї відзначаються активною роллю потерпілих, які завжди становлять об'єкт конкретної спрямованості. Вони можуть бути класифіковані за такими ознаками: характером зв'язків із злочинцем (шлюб чи споріднення, ступінь родинних стосунків); поведінковими характеристикам (якою була поведінка жертви в конфлікті – позитивною, аморальною, навіть злочинною, нейтральною); ступенем доступності злочинцеві (спільне проживання, часті зустрічі); характером та ступенем матеріальної та(або) психологічної залежності від злочинця, у т. ч. внаслідок віку, хвороби, надмірної підвладності психологічного впливу з боку інших осіб.

Дослідження засвідчують, що дозвільний та побутовий характер насильницьких злочинів у ряді випадків обумовлює зміст взаємовідносин злочинця та жертви. Таким чином, можна дійти висновку, що злочинна поведінка була по суті способом «вирішення» соціального конфлікту.

Нижче наведені дані результатів нашого дослідження взаємовідносин злочинця та жертви.

Вид посягання / Ступінь знайомства із жертвою	Умисне вбивство %	Умисне заподі- яння тілесних ушкоджень %	Згвалтування %	Хуліганство %	Грабїж та розбій %
Знайомі (у т.ч. родичі та малознайомі)	62 %	57 %	42 %	41 %	32,5 %
Не знайомі	38 %	43 %	58 %	59 %	67,5 %
Разом	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Дослідження жертв вбивств дозволяє прийти до висновку, що особи чоловічої статі мають більшу ступінь віктимності відносно жінок, хоча кількість постраждалих жінок останніми роками постійно зростає. Неповнолітні частіше стають жертвами таких самих неповнолітніх підлітків (при цьому має місце мотив «самоствердження»). Новонароджені стають жертвами вбивств у сім'ях з конфліктною ситуацією, що склалася до вчинення злочину. Молоді люди віком 19-25 років частіше стають потерпілими від вбивств на ґрунті неприязних стосунків, зумовлених взаємозв'язком жертви та вбивці з огляду на спільне соціальне середовище (а відповідно, і схожими загальнолюдськими цінностями та поглядами на

життя). Останнім часом професійний та соціальний рівень (у т. ч. рівень добробуту) потерпілих є вищим за аналогічні параметри вбивць¹.

На ситуацію злочину значний вплив справляє не тільки стан злочинця, але й потерпілого. Перебування у стані сп'яніння робить будь-яку людину легкою жертвою насильницького злочинця та певною мірою фактором, що провокує насильницьке посягання. Дослідження кримінальних справ засвідчує, що до появи у полі зору злочинця потерпілої особи у нетверезому стані винний не думав про вчинення злочину.

На основі дослідження щодо стану потерпілих нами були зроблені висновки, що нетверезий стан, дійсно, в окремих випадках вплинув на рішення злочинця вчинити посягання. Однак нетверезий стан потерпілої особи частіше за все був результатом спільного вживання спиртного. В одних випадках злочин було вчинено внаслідок «алкогольних сварок», наприклад, при заподіянні тяжких тілесних ушкоджень потерпілій особі, а у інших – винний навмисно спаював майбутню жертву, яка не критично оцінювала ситуацію (при вчиненні зґвалтування, розбою).

Дані щодо стану потерпілої особи в момент вчинення злочину:

Стан потерпілого в момент вчинення злочину	Вид посягання				
	Умисне вбивство %	Умисне заподіяння тілесних ушкоджень %	Зґвалтування %	Хуліганство %	Грабїж та розбїй %
Стан алкогольного сп'яніння (у т.ч. як результат вживання спиртного разом із майбутнім злочинцем)	75 %	70 %	40 %	90 %	24 %
Тверезий стан	12 %	18 %	37,3 %	10 %	68 %
Не встановлено	13 %	12 %	22,7 %	-	8 %
Разом	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Вивчення справ про зґвалтування дозволило вченим констатувати таке: понад 50 % жінок провокують злочинця аморальною чи розв'язною поведінкою, при цьому 85-90 % випадків негативної поведінки припадає на жінок віком до 25 років. У справах про хуліганство власній віктимізації сприяють 20-25 % жертв².

Наведені дані про зґвалтування свідчать про те, що у кожному 2-му випадку вина за зґвалтування лежить на потерпілій особі. На нашу дум-

¹ Судакова Т.Н. Убийцы и их жертвы... – С. 4-7.

² Криминология – XX век. – СПб., 2000; Криминология: Учеб. / Под ред. В.Н. Бурлакова. – СПб., 2002. – С. 214.

ку, такі дані повинні бути критично оцінені. По-перше, слід визнати, що жінки віком до 25 років у більшості випадків не досягли повної зрілості і не мають достатнього досвіду, щоб повною мірою оцінювати ситуацію; по-друге, зазначена категорія жінок веде найбільш активний спосіб життя, пов'язаний із численними контактами з особами іншої статі (у т. ч. малознайомими); і по-третє, ця категорія, за даними проведеного нами опитування засуджених за статеві злочини, має найбільшу сексуальну привабливість для осіб протилежної статі. На наш погляд, саме сукупність названих 3-х факторів робить таку категорію жінок найбільш уразливою (а не їхня «аморальна» та «розв'язна» поведінка).

Крім того, відомо, що одні і ті самі вчинки чоловіки та жінки можуть оцінювати по-різному. Це пояснюється численними відмінностями у чоловіків та жінок у психологічній, фізичній, сексуальній сферах. Однак у більшості випадків, як впливає з проведеного нами дослідження, засуджені за зґвалтування чоловіки намагаються перекласти вину на потерпілих жінок, визнають себе невинними і називають винними саме жінок. Але сам факт зґвалтування свідчить про те, що така дія не була добровільною з боку потерпілої жінки. У багатьох випадках злочинець навмисно спаював майбутню жертву. Критично варто оцінювати і такі характеристики, що не мають чітких оціночних критеріїв, а саме: «розв'язна», «аморальна» поведінка. Якщо слідувати такій логіці, то будь-який погляд, посмішка, жест винний може розцінювати як провокацію та сигнал до активних дій.

Звичайно, слід визнати, що існує певна категорія жінок, яка дійсно провокує злочин. Проте за результатами нашого дослідження, така група потерпілих від зґвалтування нечисленна (менше 10 %).

При визначенні віктимності як властивості певної особи не можна недооцінювати таку кримінологічно значущу обставину, як судимість.

Так, серед жертв умисного вбивства раніше засудженими були майже 18 % осіб, постраждалих від заподіяння тяжких тілесних ушкоджень – 13 %, від хуліганства – 8 %. Для потерпілих від зґвалтування ця ознака не є характерною. У стані сп'яніння перебували 75 % жертв вбивств та заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, з-поміж яких більше 70 % осіб вживали спиртні напої та наркотичні речовини спільно зі злочинцем. Щодо справ про зґвалтування та хуліганство ці показники виглядають відповідно так: 40 % та 90 %; 23-25 % та 30 %. Серйозну протидію насильницьким злочинам чинять 35-37 % жертв вбивств та заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, 60-65 % жертв зґвалтувань та 35 % жертв хуліганських дій. При цьому слід мати на увазі, що інтенсивність опору суттєво зменшує можливість доведення винним злочину до кінця.

За даними М.А. Семикіна, більшість сексуальних злочинів проти

неповнолітніх осіб мають ситуаційний характер (96 %), що безпосередньо пов'язано з віковими та психофізіологічними особливостями як особи потерпілого, так і сексуального злочинця. Нерідкими є випадки вчинення насильницьких сексуальних посягань щодо малолітніх (11,4 %). Як правило, суб'єктами таких злочинів є неповнолітні злочинці із неблагополучних сімей з наявністю загострених психофізіологічних та психіатричних характеристик¹.

У кримінології також пропонується класифікувати жертв злочинів за такими підставами, як стать, вік, професійна приналежність, морально-психологічні особливості особи².

Як свідчать дослідження, більшість осіб, що стали потерпілими від насильницьких злочинів, належать до старшої вікової групи.

Дані щодо віку потерпілих від насильницьких злочинів:

Вік потерпілих	Вид посягання				
	Умисне вбивство %	Умисне заповідання тілесних ушкоджень %	Звільнення %	Хуліганство %	Грабіж та розбій %
Дорослі	90 %	85 %	72 %	88 %	84,5 %
Неповнолітні	10 %	15 %	28 %	12 %	15,5 %
Разом	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Розглянемо результати проведених кримінологами досліджень статі потерпілих від тяжких насильницьких злочинів³.

Так, досліджень Л.В. Крижної (2000 р.), А.А. Гаджієвої (2000 р.), В.А. Шакіної (2002 р.), В.О. Меркулової (2002, 2003 рр.), О.М. Гуміна (2009 р.) дозволило констатувати, що серед жертв насильницьких злочинів жінок майже утричі більше, ніж чоловіків⁴.

¹ Семикин М.А. Криминалогические и уголовно-правовые проблемы борьбы с сексуальными посягательствами в отношении несовершеннолетних: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Волгоград, 2004. – С. 15.

² Криминалогия: Учеб. / Под ред. В.Н. Бурлакова. – СПб., 2002. – С. 144.

³ Результати дослідження, проведеного Е.Ф. Побегайло у 1965 р., засвідчують, що серед вбитих чоловіки складають 65 %, а жінки – 36 %. Див.: Побегайло Э.Ф. Умышленные убийства и борьба с ними. – Воронеж, 1965. – С. 15.

⁴ Крижна Л.В. Попередження злочинів, що вчинюються у сфері сімейно-побутових відносин: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – К., 2000; Шакина В.А. Женщина как жертва семейного насилия в супружеских отношениях: проблемы, причины, предупреждение: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Иркутск, 2002. – 22 с.; Меркулова В.О. Жінка як суб'єкт кримі-

За даними С.В. Максимова та В.П. Ревина (1993 р.), частки чоловіків та жінок, потерпілих від таких злочинів, як вбивство та заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, є приблизно однаковими¹.

Дослідження озброєної злочинності, проведене Д.А. Корецьким та Л.М. Землянухіною (2003 р.), свідчить про те, що більшість жертв збройних злочинів становлять чоловіки: 75 % – постраждалих (або загиблих) в результаті тяжких збройних посягань (вбивств на замовлення); 76 % – потерпілих від грабежів та розбоїв; 63 % – потерпілих від ситуативних побутових конфліктів².

Результати нашого дослідження засвідчують, що серед потерпілих від насильницьких злочинів чоловіків дещо більше, ніж жінок (стосовно потерпілих від зґвалтування наше дослідження охоплює тільки жінок).

Наведемо дані щодо статі потерпілих:

Стать потерпілих	Вид посягання				
	Вбивство %	Заподіяння тяжких тілесних ушкоджень %	Зґвалтування %	Хуліганство %	Грабіж та розбій %
Чоловіки	56 %	61 %	-	68 %	54 %
Жінки	44 %	39 %	100 %	32 %	46 %
Разом	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Проведене нами дослідження діє підстави зазначити, що у середньому кожен другий потерпілий від насильницького посягання працював, тобто був соціально благополучною людиною у плані працевлаштування. Особливу групу потерпілих становлять особи, які займаються підприємницькою діяльністю. Їх віктимність зростає при вчиненні розбоїв, грабежів, вбивств. Професійна діяльність майбутньої жертви має значення для хуліганів, гвалтівників, побутових вбивць, при умисному заподіянні тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у культурно-дозвільній та сімейній сферах.

нальної відповідальності: Автореф. дис. д.ю.н. (12.00.08). – Одеса, 2002; Меркулова В.О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності: Монографія. – 2-е вид. – Одеса : НДРВВ ОЮІ УВС, 2003; Гумін О.М. Кримінально-насильницька поведінка проти особи: Монографія. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С.185-186; Гаджиева А.А. Виктимология и ее роль в профилактике преступлений: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Краснодар, 2000. – С. 19.

¹ Максимов С.В., Ревин В.П. Насильственные преступления в сфере семейно-бытовых отношений и проблемы их профилактики: Учеб. пособ. – М., 1993. – С. 22.

² Корецкий Д.А., Землянухина Л.М. Личность вооруженного преступника и предупреждение вооруженных преступлений. – СПб., 2003. – С. 105.

Дані щодо соціальної зайнятості потерпілих:

Соціальна зайнятість потерпілих	Вид посягання				
	Умисне вбивство %	Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень %	Зґвалтування %	Хуліганство %	Грабіж та розбій %
Працюючі	42 %	53 %	62 %	56 %	47 %
Не встановлено	58 %	47 %	38 %	44 %	13 %
Разом	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Освітній рівень потерпілих є вищим за аналогічні показники злочинців. Велику частку потерпілих складають особи, які мають середню та вищу освіту:

Освіта потерпілих	Вид посягання				
	Умисне вбивство	Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень	Хуліганство	Зґвалтування	Грабіж та розбій
Вища, неповна вища	35 %	21 %	7 %	8 %	24 %
Середня (у т.ч. середня спеціальна)	43 %	27 %	32 %	62 %	21,5 %
Неповна середня	12 %	18 %	39 %	24 %	2,5 %
Не встановлено	10 %	34 %	22 %	6 %	52 %
Разом	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Наведені дані соціально-демографічних ознак потерпілих дозволяють дістати висновок, що жертв насильницьких злочинів можна поєднати у 3 основні групи осіб: 1) громадяни, які мають високий професійний статус та фінансову заможність (у т.ч. підприємці, банкіри, політичні лідери); 2) особи, що входять до найближчого оточення винного (сім'я, родинні та побутові зв'язки, колектив); 3) особи, що випадково опинилися в ситуації злочину.

Взаємодія злочинця та потерпілого у механізмі насильницьких злочинів характеризується домінуючою, провідною позицією особи насильницького злочинця.

4.3. Віктимологічний аналіз насильницьких злочинів проти особи та проблеми віктимологічної профілактики

Зважаючи на проведений аналіз, постає головне питання: стосовно кого відбуваються насильницькі злочини?

Практика, що склалася, свідчить про те, що після вчинення злочину увага держави в особі правоохоронних органів зосереджується на злочинцеві, а про жертву посягання забувають. Усе робиться для того, щоб розкрити злочин, виявити та притягти винного до відповідальності. Але «учасниками» злочину є дві «фігури»: як злочинець, так і його жертва – потерпілий від злочину. Не можна не враховувати, що існують відносини «злочинець – жертва» і вони так чи інакше пов'язані з виникненням злочину.

Дослідження насильницьких злочинів проти особи, на наш погляд, повинно бути поєднано з їх віктимологічним аналізом. Він цілком укладається в межі кримінології і є одним із основних її розділів. Жертва злочинного посягання – один із ключових об'єктів кримінологічних досліджень¹. Віктимологія в буквальному перекладі означає «вчення про жертву злочину». Головне для віктимології – це відносини «злочинець – жертва», або, інакше кажучи, зв'язок «винний – потерпілий». Існує вчення про особу злочинця, тому цілком припустимо вести мову і про вчення про жертву злочину. Ці напрямки кримінологічного дослідження збагачують один одного, і їх варто розглядати з позиції єдності.

Стосовно віктимологічного аналізу насильницьких злочинів слід зазначити, що наразі окреслена проблема набула великого значення. Вона розглядається в науково-монографічній літературі у різних аспектах², зокрема з позицій кримінального насильства над особою.

Основоположник вітчизняної віктимології Л.В. Франк ще у 70-х рр. минулого століття підкреслював, що при здійсненні віктимологічного аналізу злочинів варто зважати на дві важливі обставини: по-перше, слід мати на увазі потерпілого саме від злочину, а не абстрактну жертву, жертву чогось, будь-якого правопорушення; по-друге, враховувати кримінальний аспект, причому не взагалі, а у тій його частині, що стосується

¹ Квашиш В.Е. Основы виктимологии. Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений. – М., 1999. – С. 3.

² Див., наприклад: Сафиуллин Н.Х. Криминологический анализ виктимного поведения несовершеннолетних. – Казань, 1996; Ситковский А.Л. Виктимологические проблемы профилактики корыстных преступлений против собственности граждан: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1995; Войтенко С.Г. Криминологическое исследование виктимности лиц с девиантным поведением: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1997; Карпов А.А. Виктимологический анализ в системе комплексного криминологического исследования. – Ростов н/Д, 1999.

ся механізму вчинення злочину у зв'язку з відносинами «злочинець – жертва». При цьому вчений зазначав: «У каждого преступления есть более широкие рамки, чем само деяние. Преступление есть лишь часть значительно большего явления, куда входит, помимо причин, условий, формирования личности и т. д., еще и потерпевший от преступления. Невозможно оторвать друг от друга виновного и потерпевшего. Вокруг них «выстраиваются» все обстоятельства преступления»¹. На думку Л.В. Франка, до орбіти кримінологічного дослідження злочину потрапляють дві оцінки: кримінологічно-правова та соціально-віктимологічна, хоча відривати кримінологію та віктимологію одну від одної не можна². Звертаючи на це увагу, Л.В. Франк відзначав, що особливо це стосується насильницьких злочинів проти особи³.

Ідеї Л.В. Франка отримали розвиток і в сучасній кримінології. Дослідники акцентують увагу не тільки на насильницьких злочинах у цілому, але й на найбільш суспільно небезпечних із них, переважно на вбивствах, заподіянні тяжких тілесних ушкоджень, згвалтуваннях тощо⁴. При цьому в основу ставиться питання про зв'язки (або відносини) «злочинець – жертва». Констатується, що варто вивчати всіх «учасників» застосовуваного насильства. Досліджуючи саме насильницькі злочини проти особи, В.І. Полубінський зазначає, що злочинна поведінка особи – дві паралелі, які, однак, зійдуться, а особи зіткнуться; хто із них виявиться злочинцем, а хто – жертвою, покаже ситуація, обставини, що мають скластися, характер особи та багато чого іншого⁵. Таку «єдність» більш докладно розглядав Л.В. Франк, звертаючи увагу, однак, на два аспекти: кримінологічний та кримінально-правовий. В полі його зору перебували вбивства, вчиненню яких сприяла поведінка потерпілих. Така поведінка, на думку Л.В. Франка, вивчається у зв'язку з механізмом вчинення вбивства, а отже – поряд із проблемами відповідальності за вбивство⁶. При цьому автор зважав і на інші насильницькі злочини.

Кримінальне право розглядає проблеми віктимізації при вивченні

¹ Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе, 1972. – С. 8.

² Франк Л.В. Виктимология и виктимность. – Душанбе, 1972. – С. 8.

³ Франк Л.В. Классификация жертв преступлений // Классификация преступлений и преступников. – Вып. 2. – Душанбе, 1978. – С. 62.

⁴ Виктимология. Перспективы исследования. – Душанбе, 1986. – С. 41–45. Див. також: Варчук Т.В. Виктимологические аспекты профилактики имущественных преступлений в условиях крупного города: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1999.

⁵ Полубинский В.И. Виктимность и причины конкретных преступлений // Преступность и социальные условия: Сб. статей. – М., 1979. – С. 100.

⁶ Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии: Автореф. дис. ... д.ю.н. (12.00.08). – М., 1978. – С. 25.

вбивства, що було вчинено у стані сильного душевного хвилювання (афекту), що раптово виник, спровокованого протиправною або аморальною поведінкою потерпілого. Підставою пом'якшення відповідальності у таких випадках є, насамперед, віктимна (протиправна або аморальна) поведінка потерпілого і викликаний нею стан сильного душевного хвилювання у винного¹. При цьому кримінальне право вивчає проблему у межах провокаційної поведінки потерпілого та відповідної реакції винного. Звідси й проблема відповідальності за вбивство.

Кримінологія досліджує проблему більш широко і, звичайно, виходить за межі кримінального права, прокладає шлях у сферу соціальну. Правда, кримінологія стала займатися вивченням жертв злочинів тільки з середини ХІХ ст. За минулий час здійснено багато наукових розробок у цій галузі, але «запізненість», яка, однак, має місце, відбилася на практиці. Слід зазначити, що держава в цілому та правоохоронні органи зокрема займають щодо жертви досить дивну позицію – вони «таврують» її. Особу, яка порушила кримінальний закон, таврують як злочинця, а до потерпілого відносяться з недовірою, жалем або зловтіхою. При такому ставленні до жертви вона може піддатися вторинному посяганню, злочинці бачать і розуміють, що потерпілих ніхто не захищає. На страждання жертви держава та її правоохоронні органи дивляться байдуже. Не випадково на нараді в МВС України у 1998 р. було заявлено, що варто посилити увагу до потерпілих, а також відзначено, що у сформованій ситуації злочинця більше розуміють, ніж потерпілого, його захищають адвокати, а жертва покинута напризволяще. Тим часом проблема захисту потерпілих є головною, і саме нею й займається віктимологія.

Завдання віктимології багатогранні. Вона досліджує відносини між злочинцем та жертвою в момент виникнення кримінально караного діяння. Віктимологія займається вивченням процесів віктимізації, і насамперед досліджує проблему послідовного розвитку відносин між злочинцем та потерпілим. Постає таке питання: чи викликає віктимізація злочинність? При відповіді на нього треба мати на увазі, що невірне трактування процесу віктимізації може призвести до перекрученого уявлення про злочинність. Г.Й. Шнайдер констатує, що 64 % людей, які стали в дитинстві або в юності жертвами злочинів, у дорослому віці стають злочинцями, а з-поміж тих, хто у дитинстві або юності не потерпав від посягань, – тільки 22 %². За нашими даними, різниця між цими показниками є ще значнішою – відповідно 70 % і 19 %. Крім того, що

¹ НПК КК України. – 6-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К. : Юридична думка, 2009. – С. 163, 282-284.

² Шнайдер Г.Й. Кримінологія / Пер. с немец. – М., 1994. – С. 358.

стосується конкретно осіб, які вчиняють насильницькі злочини проти особи, то звертають на себе увагу такі дані: особи, які вчинили злочини із застосуванням насильства після відбування покарання, ще до засудження у 36 % випадків були жертвами насильства. Насильство, таким чином, породжує насильство, а жорстокість – жорстокість. За твердженням Г.Й. Шнайдера, віктимізація та криміналізація мають одні й ті самі джерела: вихідні соціальні умови, коли і злочинець і жертва належать до однієї і тієї ж субкультури насильства (наприклад, до субкультури маргіналів, до злочинної субкультури тощо).

Справа у тому, що злочинність та віктимність розглядаються не тільки як статичні величини. Криміналізація (становлення злочинця) та віктимізація (становлення жертви) можуть аналізуватися як процеси соціальної взаємодії. Потерпілий і злочинець, – зазначає Г.Й. Шнайдер, – фігурують у соціальних процесах виникнення злочинності та контролю за злочинністю як суб'єкти, що взаємно визначають та інтерпретують себе і свої дії. Саме у цій площині нас цікавлять взаємовідносини «діючого» злочинця, який застосовує насильство, і жертви цього насильства, що «зазнає втрат». Такі взаємини в літературі визначаються як «взаємодоповнююче партнерство», тому що у віктимній поведінці теж є щось активне. Іноді, наприклад, при вбивстві жертва «формує» і «виховує» злочинця. Нерідко жертва завершує становлення злочинця. Це особливо стосується вбивств, вчинених особами, які відбули покарання в місцях позбавлення волі; тут у багатьох випадках потерпілий «мовчазно» погоджується стати жертвою вбивства, кооперується зі злочинцем, провокує його, штовхаючи на конкретні дії, не замислюючись над тим, що такі дії можуть перервати його життя. Найчастіше це трапляється тоді, коли злочинець і жертва разом вживають спиртне, зловживають ним, сумісно здобувають і вживають наркотики, ділять крадені гроші, цінності, речі та ін. Має місце, як констатується у літературі, інтеракція, взаємодія й обмін елементами причинності¹. За нашими даними щодо вбивств, у 50 % випадків жертва (якщо вона і злочинець належать до однієї субкультури) внаслідок свого характеру, поведінки, поглядів, прагнень, потреб, мотивів «йде назустріч» вбивству, викликає його проти себе, нерідко провокує винного. Очевидно, що в таких випадках питання варто вирішувати з позицій кримінального права, щоб покарання було справедливим. Подібні обставини повинні бути докладно викладені у вироку суду. У певній мірі ця проблема пов'язана з профілактикою як віктимної, так і злочинної поведінки. Головне тут, звичайно, – віктимологічна профілактика.

¹ Алиев Г.А., Сафиуллин Н.Х. Умышленные убийства: их особенности, классификация и предупреждение. – М., 1996. – С. 18; Шнайдер Г.Й. Криминология. – М., 1994. – С. 250.

Деякі закордонні автори, що займаються віктимологічними дослідженнями, зазначають щодо вбивств, що жертвою такого злочину частіше за інших стає той, хто не знає «правил гри» і діє всупереч цим «правилам», у кого кепський характер, хто впертий, непоступливий, причепливий тощо. А той, хто знає «правила гри», знайде вихід із становища, що склалося. Не слід поводити себе віктимно – треба вміти іти від злочину¹.

Дані нашого дослідження свідчать про те, що показник віктимізації серед осіб є різним і залежить від віку потенційного потерпілого: якщо у неповнолітніх віком 16–17 років і у дорослих осіб віком 18-20, 21-25, 26-30 років ризик стати жертвою насильницьких злочинів проти особи порівняно високий, то у неповнолітніх віком 14–15 років і у дорослих віком 40 років і старше – незначний. Найбільш віктимними є неповнолітні особи віком 16-17 років та дорослі віком 18-20, 21-25 та 26-30 років – їх серед убитих у середньому 60 %. У віці 31-35 та 36-40 років показники віктимізації більш-менш стабільні і дорівнюють у середньому 30 %. Приблизно до 41-45 років і старше ймовірність віктимізації помітно знижується (до 10 %). У процентному відношенні найбільший ризик стати жертвою вбивства спостерігається у жінок віком від 21-25 до 26-30 років. Деяко меншим він є у неповнолітніх осіб жіночої статі віком 16-17 років та у жінок віком 31-40 років, а найнезначнішим – у неповнолітніх віком 14-15 років та жінок, старших за 40 років. У цьому дослідженні враховуються тільки два фактори: стать та вік потерпілої особи. Однак найголовніше – встановити зв'язок між злочинцем і жертвою; при цьому варто відокремлювати певну частину вбивств, де «антигромадські елементи поглинають один одного». Такі злочини в основному вчиняють особи, що відбули покарання в місцях позбавлення волі по 2-3 і більше разів, – це чоловіки віком до 40 років, раніше засуджені переважно за розбій та хуліганство; потерпілими при цьому стають чоловіки віком 26-30 та 31-40 років. Як зазначалося вище, вбивці та їх жертви в основному є представниками однієї і тієї ж субкультури. Наприклад, серед жертв цієї категорії вбивств 58 % складають раніше засуджені, а якщо розглядати більш широко, то представники субкультури маргіналів.

Величезне значення має тип поведінки. Адже віктимна поведінка – один із типів поведінки, що соціально відхиляється і має певну специфіку. Щодо потерпілих від вбивств слід підкреслити, що багато ознак їхньої поведінки виступають у ролі кримінальних факторів, є своєрідними умовами вбивств. Інакше кажучи, віктимна поведінка убитих відображається у злочинних діях убивць і отримує кримінальне забарвлення. В основному це

¹ Стендали А. Последствия виктимного поведения // Социология преступности. – М., 1969. – С. 46-47.

стосується жінок віком 26-30, 31-35 та 36-40 років, неповнолітніх осіб обох статей віком 16-17 років (коли вони стають жертвами вбивств, вчинених особами того самого віку), чоловіків віком 21-25, 26-30 та 31-35 років. У літературі щодо цього висловлюються такі думки: «при взаємодії» з убивцею його жертва часто не тільки вносить щось «від себе самої» у злочин, але й нерідко «переробляє» дії злочинця «у свої особисті». При цьому у злочинній поведінці винного та віктимній поведінці потерпілого виявляється особливий зв'язок «убивця – жертва». Але віктимізація не виправдовує вбивцю. Він вчинив особливо тяжкий насильницький злочин, отже, повинен нести за це відповідальність згідно з КК України. Віктимізація може лише враховуватися при призначенні винному покарання. Але і це повинно відповідати вимогам кримінального закону.

З огляду на вищевикладене важливо зіставити оточення вбивці з оточенням його жертви, завдяки чому можна більш точно охарактеризувати винного і потерпілого.

По-перше, як уже зазначалося, у переважній більшості випадків вбивця і його жертва належать до одного і того ж нестійкого соціального середовища, як правило, вони обидва є представниками декласованих елементів – люмпенів. В основному вбивця і його жертва – це особи з обмеженими можливостями інтелектуального розвитку, які ведуть дозвільний спосіб життя, п'яниці, алкоголіки, наркомани, повії, бурлаки, злодії, хулігани – у цілому це маргінальне середовище.

По-друге (про це також уже йшла мова), більше половини вбивць та жертв – особи, раніше засуджені. Багато хто із них займалися злочинною діяльністю ще до засудження, багато хто спільно відбували покарання, а після звільнення знову стали на злочинний шлях. Це стосується не тільки сфери побуту і дозвілля, але й економічної та інших сфер життєдіяльності людей. Загальна оцінка є такою: для вбивць та їх жертв характерні якщо не абсолютно точні, то досить схожі соціальні умови. Це відноситься і до дорослих (чоловіків та жінок), і до неповнолітніх, але переважно – до раніше засуджених до позбавлення волі. У них спостерігаються навіть однотипні форми поведінки, внаслідок чого злочинна поведінка і віктимна поведінка часто наближаються одна до одної. Часто до останньої хвилини невідомо, хто буде злочинцем, а хто – потерпілим.

Важливо розглянути і види, або форми (типи), віктимної поведінки осіб, які стають жертвами вбивств. У таких потерпілих віктимна поведінка має свою специфіку. Звичайно (і спочатку) виділяються два типи віктимної поведінки: стала (іноді її називають особистісною) і нестала (іноді її називають ситуативною). Можна зазначити ще два види: активну і пасивну віктимну поведінку.

Наші спостереження свідчать, що віктимізація у різних категорій потерпілих від насильницьких злочинів виявляється по-різному, але вона завжди пов'язана з особистістю, її властивостями й умовами формування. Специфіка ж полягає у тому, що маються на увазі саме насильницькі злочини. Багаторазова віктимізація, за нашими даними, найчастіше проявляється у жінок та неповнолітніх у випадках, коли особа, яка вже одного разу (або двічі, кілька разів) знаходилася на межі того, що могла стати жертвою насильства, причому саме через своє неправильне поведіння, знову поводить себе віктимно. Найчастіше це має місце під час азартних ігор, при розподілі викраденого майна, неповерненні боргу (наприклад, за отримані наркотики) тощо. Щодо згвалтування варто зазначити таке: багаторазовість у цьому випадку є своєрідною сталою віктимною поведінкою, певною психологічною спрямованістю особи. Така віктимізація є відносно рідкою, а що стосується вбивств, то вона виявляється не частіше за 15 % випадків. Відзначимо ще раз головне: при багаторазовій віктимізації ризик стати жертвою злочину час від часу постійно зростає, а віктимна поведінка набуває особливої сталості.

При первинній віктимізації на перший план висувуються відповідні стимули, а саме: контакт із раніше засудженими, вживання разом із ними спиртних напоїв, наркотиків, ведення яких-небудь інших грошових справ, просто легковажні зв'язки, що можуть призвести до конфлікту. Усе це, знов-таки, пов'язане зі спрямованістю поведінки особи, але найімовірніше, є проявом несталості віктимної поведінки. Така віктимізація в основному стосується осіб, раніше не засуджених, а щодо вбивств вона виявляється не більше ніж у 10 % випадків.

Підвищена віктимізація, як нами встановлено, – це уже стиль поведінки, спосіб життя, коли для «потенційних потерпілих» від різних насильницьких злочинів характерні постійні конфлікти, причепливість, спотворені міжособистісні відносини, брутальність, сумісне вживання спиртного, наркотиків тощо. За даними, отриманими в процесі дослідження, саме завдяки такій віктимізації для осіб, котрі вчиняють вбивства, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, згвалтування та інші злочини, підвищену привабливість мають повії, картярі, п'яниці, наркомаїни, особи із сексуальними патологіями, іншими нервово-психічними захворюваннями (у межах осудності), бурлаки, злодії, хулігани тощо. Вони уразливі для злочинців ще й тому, що втягуються в гострі віктимні ситуації, для них же характерна тривала близькість до злочинця. Щодо вбивств підвищена віктимізація виявляється приблизно у 55 % випадків.

Віктимізація, що тісно пов'язана з відносинами «вбивця – жертва» і має вкрай слабкий вияв або не проявляється зовсім, складає всього

20 %. Можливо, тут існують приховані форми віктимної поведінки.

Особливо, на наш погляд, варто виділити ще 3-и форми віктимізації, котрі мають безпосереднє відношення до насильницьких злочинів: поштовхова віктимність, агресивна та провокуюча. Остання форма особливо тісно пов'язана зі вбивствами та згвалтуваннями. За даними нашого дослідження, близько 70 % вбивств відбувається у результаті агресивно-провокуючої віктимізації, а 85 % згвалтувань – у результаті провокуючої. Злочинці і жертви у даному випадку, власне кажучи, належать до однакових соціальних груп: раніше засуджені, п'яниці й алкоголіки, наркомани, бурлаки і безпритульні, злодії, хулігани, особи із сексуальною патологією та ін. Навіть існує думка про наявність певних «негласних» взаємин між вбивцею і його жертвою, коли вони обидва йдуть назустріч злочину¹. Звичайно, про жодні домовленості тут мова йти не може, однак, підкреслимо це ще раз, має місце інтеракція, взаємодія й обмін елементами причинності. У цьому й полягає небезпека віктимізації, а особливо – агресивно-провокуючої віктимної поведінки.

Як оцінювати віктимність щодо конкретного насильницького злочину? Випадковість це в житті людини чи закономірний наслідок усього попереднього поведіння?

Дослідження дозволяють стверджувати таке: з одного боку, перед нами людина, віктимна поведінка якої у відносинах «злочинець – жертва» була лише епізодом у її біографії, що різко відзначається на тлі інших властивих їй вчинків (за нашими даними, таких осіб серед потерпілих не більше 10 %); з іншого боку, ми маємо справу з особами, віктимне поведіння яких стало, отже, цілком можна констатувати віктимну спрямованість особи, віктимну орієнтацію, віктимну настанову (такі особи, за нашими даними, становлять 90 %). У другому випадку в наявності не випадкова, а злісна віктимна поведінка.

Випадкова віктимна поведінка часто обумовлена необережністю, довірливістю, недосвідченістю. Іноді це пов'язано з непомірним уживанням спиртного (часто вживання спиртного разом зі злочинцем), коли ситуація, здавалося б, звичайно-побутова. Злісна віктимна поведінка пов'язана з активним, наполегливим, вимогливим способом вирішення питань.

Дані нашого дослідження свідчать про те, що віктимність жертв тяжких та особливо тяжких насильницьких злочинів виникає внаслідок їх же поведінки. В основному це стосується осіб із тривкою, сталою і злісно-провокуючою віктимною поведінкою. До них, зрозуміло, не належать ті потерпілі, які не дали приводу для вчинення щодо них того

¹ Сафиуллин Н.Х. Криминологический анализ виктимного поведения несовершеннолетних. – Казань, 1996. – С. 22.

або іншого тяжкого чи особливо тяжкого насильницького злочину.

Віктимність, як правило, є нічим іншим, як реалізованою злочинним актом схильністю стати в тій або іншій ситуації жертвою злочину, або, інакше, нездатністю уникнути посягання, замаху там, де цьому можна було б запобігти.

Імовірність стати жертвою кримінального насильства обумовлена сукупністю особистісних якостей людини (потерпілого), що взаємодіють із ситуацією, але головне полягає у спрямованості поведінки, орієнтації, а також у настанові, меті, намірі, потребі. Розвиток ситуації при застосуванні злочинцем насильства багато у чому залежить від поведінки жертви. Якщо її віктимна поведінка є активною, а тим більше злісною, то злочинець стає заздалегідь мобілізованим на злочин і готовим вчинити насильство над особою. Часом можна констатувати навіть провину потерпілого (якщо його поведінка не тільки аморальна, але і протиправна), який явно провокує злочинця, полегшує його дії, стає своєрідним учасником кримінального насильства над собою.

Актуальним питанням є віктимологічна профілактика¹. Найбільш просте пояснення такої профілактики становить уявлення про те, що людям не вигідно поводитися віктимно і бути жертвою злочину. Неприпустимо провокувати злочин, до того ж, кому хочеться бути вбитим або зґвалтованим? Таким чином, треба дотримуватися норм моралі і права, уникати контактів з особами, які ведуть протиправний та злочинний спосіб життя, сприяти віктимологічній профілактиці, оскільки вона створює умови, що перешкоджають злочину.

Віктимологічна профілактика – це багатогранна діяльність держави та суспільства, правоохоронних органів, зокрема органів внутрішніх справ. Вона спрямована на те, щоб залишити злочинця без об'єкта посягання. Саме цим визначається вибір засобів, методів та форм профілактики віктимної поведінки. З іншого боку, віктимологічна профілактика, що має яскраво виражену специфіку, не може здійснюватися у відриві від профілактики злочинів у цілому. Профілактика віктимної поведінки і профілактика злочинної поведінки діють у єдності і тому розглядаються з позицій неподільного цілого. Проте існує окрема система віктимологічної профілактики, що має свої особливості. Взагалі проблему можна сформулювати так: злочин не вигідний тому, хто його вчиняє, а тим більше тому, стосовно кого він може бути вчинений.

¹ Ривман Д.В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений. – Л., 1975; Полубинский В.И. Виктимологические аспекты профилактики преступлений. – М., 1980; Квашиш В.Е. Основы виктимологии. Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений. – М., 1999.

Припустимо, вчені, які зазначають, що при вбивствах досить часто злочинець і жертва «поглинають» один одного, мають рацію. Але навіть у такому випадку, на наш погляд, не можна ставити знак рівності між злочинцем і жертвою. Необхідна диференційована профілактика вбивств з відокремленням віктимологічної профілактики.

Віктимологічна профілактика покликана попередити людину, що вона може стати жертвою злочину через своє поведіння, яке треба змінити, щоб не ризикувати. Адже той, хто попереджений, той «озброєний», отже, може оберегти і захистити себе від протиправного посягання, пов'язаного, у першу чергу, з насильством. Віктимологічна профілактика покликана обмежити ризик стати жертвою злочину. Вона навчає людей, що треба захищати себе від насильницьких злочинних посягань, попереджає, що люди при цьому повинні вчитися не на своїх помилках, а на помилках тих, хто вже став жертвою злочину, і багато що залежить від їх поведінки, уміння правильно орієнтуватися у кримінальній ситуації. Головне для профілактики віктимної поведінки – попередити ситуацію, за якої людина може стати жертвою злочину.

Важливо звернути увагу також на такі дві проблеми, котрі, на наш погляд, є досить важливими:

1. Ми цілком згодні зі вченими у тому, що державою та суспільством повинні бути захищені від злочинів навіть ті особи, віктимна поведінка яких є агресивною і злісно-провокуючою. Мається на увазі особливий соціальний захист. Проведені нами дослідження свідчать про те, що злочинці нерідко «вибирають» жертву саме з віктимною поведінкою – вона вигідна тому, що виправдовує винного у його власних очах. Майже 70 % засуджених за вбивство заявили, що їх діяння було спровоковано діями потерпілого. Тут набуває актуальності, як наголошується в літературі, система психологічного захисту, вироблення захисних мотивів¹. Нерідко винні, з метою виправдати себе, висувають такі захисні мотиви, що відрізняються від істинних мотивів вбивства. Вбивця може розцінювати себе навіть як жертву (якби він не образив мене, то я б не вбив, якби він вчасно повернув мені борг ... тощо). Можна почути посилення й на те, що він (вбивця) вчиняв так не один, мовляв, хто не вб'є, якщо його доведуть до цього. Деякі засуджені за вбивство наголошують на тому, що вони зазнають більших незручностей, ніж їх жертва (потерпілий помер, а я все життя страждатиму в умовах позбавлення волі). У літературі констатується: завжди важливо з'ясувати характер взаємовідносин злочинця і потерпілого. При цьому не можна обмежуватися тільки ситуацією вчи-

¹ Криминологія: Учеб. для юрид. вузов. / Под ред. В.Н. Кудрявцева. – М., 1997. – С. 65-67.

нення злочину. Частими є випадки, коли між цими фігурантами існував затяжний конфлікт, і тільки знаючи про нього можна пізнати мотивацію злочину. Поведінка жертви вбивства є досить значимою. Вивчення засуджених за вбивство дозволило встановити, що нерідко жертвами злочинів є особи, які мають аналогічні зі злочинцем характеристики (раніше засуджені, наркомани тощо). Але є, звичайно, й інші жертви вбивств: вони характеризуються позитивно, однак не готові до зустрічі зі злочинцями і виявляють певну безтурботність. Їх треба захищати особливо. Саме тут значна роль відводиться віктимологічній профілактиці.

2. Склалася практика, коли стан вбивств як масового явища оцінюється тільки за кількістю вбивств та осіб, які їх вчинили. Враховуються і загиблі в результаті таких злочинів. Однак поза увагою залишаються наслідки вбивств, тобто заподіяна шкода тощо. Питання про соціальні наслідки злочинності ставиться кримінологами давно¹. Однак, на наш погляд, «складовими» вбивства є і завдані родині збитки. У який спосіб їх має бути компенсовано і хто відповідальний за заподіяну шкоду? На нашу думку, вирішення цього питання повинно бути покладено на державу. Саме вона мусять вивчати кожен конкретний випадок і діставати відповідного висновку. Хто не зміг захистити громадянина від вбивства, той і повинен піклуватися про наслідки цього діяння та компенсацію заподіяної злочинцем шкоди.

Г.І. Піщенко до основних заходів загальної віктимологічної профілактики хуліганства відносить наступні: 1) на основі існуючого досвіду (як вітчизняного, так і зарубіжного) розробити спеціальні пам'ятки, листівки, плакати, а також відповідну наочну агітацію на допомогу громадянам від можливої випадковості, в певній обстановці стати жертвою злочинної поведінки; 2) постійно здійснювати профілактику пияцтва, наркоманії, токсикоманії та інших фонових явищ; 3) визначати найбільш віктимогенні місця і відрізки часу, коли громадяни найчастіше стають жертвами хуліганів, і на основі цього організувати органам внутрішніх справ посилене патрулювання, залучаючи до нього сили громадських формувань².

До вказаних заходів профілактичного характеру також можна віднести: а) заходи виховного змісту щодо потенційних жертв насильницького злочину (бесіди з психологом, спеціальні психологічні курси та з підвищення рівня правової культури); б) заходи примусового характеру до правопорушників (постановка на профілактичні обліки в органах внутрішніх справ та в медичних закладах, примусове лікування від алкоголізму, наркоманії та токсикоманії, приводи до дільничного інспектора мі-

¹ Бабаев М.М. Социальные последствия преступности. – М., 1982. – С. 8, 19, 27-36.

² Піщенко Г.І. Попередження хуліганства (кримінально-правовий і кримінологічний аспекти): Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – К., 1999. – С. 11-12.

ліції та винесення офіційного застереження, розгляд поведінки в навчальних чи трудових колективах або відповідних комісіях в органах влади та місцевого самоврядування, притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності тощо).

Висновки до розділу 4

Отже, нами проаналізовано роль насильницького злочинця у механізмі вчинення насильницького злочину та роль його жертви, особливості її поведінки. Механізм умисного насильницького злочину включає такі складові елементи: мотивацію (сукупність мотивів, процес їх виникнення та формування, реалізації), планування та безпосереднє виконання насильницького злочину і настання наслідків застосованого насильства. При вчиненні насильницького злочину (особливо вбивства, зґвалтування, хуліганства) особа злочинця займає домінуюче становище.

Основними типами ситуацій вчинення насильницьких злочинів є такі: агресивно-захисний (алкогольні та побутові сварки), в яких поведінка жертви є агресивно-провокуючою; спонтанно-ситуативний (має місце при вчиненні зґвалтування, хуліганства) – поведінка жертви є нейтральною; планомірно-провокаційний (при умисних вбивствах, умисному заподіянні тяжких тілесних ушкоджень) – поведінка жертви є разово-віктимною; планомірно-спонтанний (умисні вбивства з особливою жорстокістю, умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтування) – поведінка жертви є цілком правомірною та невіктимною. В останні роки спостерігається домінування планомірної діяльності особи насильницького злочинця при вчиненні насильницького злочину, зниження фактора провокуючої віктимної поведінки жертви, збільшення кількості завчасно спланованих та планомірно-спонтанних полімотивованих актів протиправного насильства.

Жертви насильницьких злочинів можна поєднати у три основні групи осіб: 1) громадяни, які мають високий професійний статус та фінансову можливість (у т. ч. підприємці, банкіри, політичні лідери); 2) особи, які входять до найближчого оточення винного (сім'я, родинні та побутові зв'язки, колектив); 3) особи, котрі випадково опинилися в ситуації злочину.

Зважаючи на вищезазначене, профілактику насильницьких злочинів слід здійснювати за такими основними напрямками: індивідуальна профілактична робота з особою потенційного насильницького злочинця, загальна і групова віктимологічна профілактика. При цьому основний тягар окресленої профілактичної роботи треба покласти на плечі психологів, що має бути забезпечено відповідними законодавчими актами.

Розділ 5. ПРОФІЛАКТИКА НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ ТА ЗАХИСТ ОСОБИ ВІД НАСИЛЬСТВА

5.1. Профілактика насильницьких злочинів проти особи, її форми, методи та основні напрямки

При здійсненні правоохоронної діяльності постійно доводиться обирати між справедливістю й ефективністю, тому треба знаходити такі засоби і методи, які б забезпечували водночас і ефективність, і справедливість¹ правозастосовчої та правоохоронної діяльності. Неодмінною умовою обґрунтованості політики протидії злочинності є об'єктивна оцінка причинного комплексу даного соціально-негативного явища.

Закони України захищають особу від злочинних посягань, однак злочини усе ж таки вчиняються. О.М. Яковлев зазначає, що найбільш простим поясненням того, чому люди не вчиняють злочинів, є те, що їм це не вигідно, і крім того, суспільство вживає всіх заходів, щоб злочини не вчинялися². Це стосується як злочинної, так і віктимної поведінки. У свій час Л.В. Франк наголошував на тому, що людям не вигідно ставати жертвами злочинів, тому вони намагаються не стати ними, а потім, як і О.М. Яковлев, зауважував, що суспільство робить усе для захисту людини від криміналітету³. Щодо злочинців можна зазначити, що люди не мають права вчиняти злочини, а щодо жертв – що вони мають право вимагати захисту від держави, у якій вони живуть. Очевидно, суспільство повинне оберігати і тих, і інших. Воно зобов'язано обмежувати ризик одних бути покараними за злочини і ризик інших стати жертвою злочинів. Цей обов'язок – основний «елемент» системи профілактики злочинів і захисту особи від злочинних посягань.

Для успішного захисту особи та її прав із боку держави необхідно, щоб вона була державою панування закону. Про який престиж держави може йти мова, якщо вона не в змозі захистити своїх громадян. Ставлення до злочинців та до їх жертв є мірилом совісті й моралі держави, при-

¹ Карпов Н.С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності: Автореф. дис. ... д.ю.н. (12.00.09). – К., 2008. – С. 16.

² Яковлев А.М. Теория криминологии и социальная практика. – М., 1985. – С. 150-151.

³ Франк Л.В. Потерпевший от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе, 1977. – С. 10-11.

чому оцінюється саме моральний потенціал. Порушення чинного законодавства, що допускаються самими правоохоронцями, на жаль, не сприяють зменшенню кількості показників злочинності, і насильницької у т. ч. І тому профілактика повинна починатися із налагодження роботи самих правоохоронних органів, усунення фактів приховування злочинів та корупційних проявів при розкритті та розслідуванні злочинів¹. Зважаючи на те, що найбільш активно профілактикою насильницьких злочинів займаються органи внутрішніх справ, і зокрема, міліція, а також те, що до її підслідності віднесені всі злочини, що посягають на життя, здоров'я, особисту безпеку особи, цій діяльності ми й присвятили більше уваги.

Як вірно зазначає О.А. Мартиненко, орієнтація України та європейську інтеграцію потребує першочергової уваги по визначенню місця і статусу міліції в українському суспільстві, що дозволить правильно будувати державну превентивну стратегію². Крім того, ефективність та якість правоохоронної діяльності, і діяльності органів внутрішніх справ зокрема, залежить й від дотримання наказів та інструкцій з питань прийому заяв і повідомлень про злочини та правопорушення, реєстрації та обліку і вжиття по них відповідних заходів³. Своєчасність проходження оперативної інформації, її повнота та об'єктивність забезпечують негайне реагування на негативний розвиток подій, дозволяють запобігти або локалізувати їх, у т. ч. із залученням можливостей інших органів і підрозділів внутрішніх справ, військових формувань та спеціальних служб⁴.

¹ Шалгунова С.А. Проблеми, що виникають під час розслідування злочинів, вчинених за фактами торгівлі людьми // Науковий вісник ЮА МВС, 2004. – № 3. – С. 305–309; Шалгунова С.А. Питання попередження хабарництва та корупції в органах внутрішніх справ // Науковий вісник ДЮІ МВС України. – Дніпропетровськ : РВВ ДЮІ; Арт-Прес, 1999. – С. 175–184; Шалгунова С.А. Підготовка працівників ОВС як запорука успішної діяльності // Вісник Луган.АВС МВС ім.10-річчя незалежності України. Спец. випуск, 2004. – Ч. 5. – С. 54–58; Шалгунова С.А. Покарання за посадові злочини: ефективність та доцільність // Актуальні проблеми правовідносин в Україні в умовах реформування законодавства. Мат. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. – С. 65–66; Див. також: Шалгунова С.А., Заброда Д.Г. Виявлення слідчими органів внутрішніх справ корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних з корупцією (методичні рекомендації за матеріалами УМВС України в Дніпропетровській області). – Дніпропетровськ: ЮА МВС, 2001. – 42 с.

² Мартиненко О. Державна превенція злочинності у системі органів внутрішніх справ // Право України. – 2005. – № 6. – С. 58.

³ Шалгунова С.А. Використання обліків ОВС у вивченні та попередженні насильницьких злочинів // Використання сучасних інформаційних технологій в діяльності ОВС: Матер. Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Дніпропетровськ, ДДУВС, 23.11.2007 р.). – Д.: ДДУВС, 2007. – С. 13–14; Шалгунова С.А., Коваленко А.В. Оцінка ефективності оперативно-службової діяльності поліції та української міліції // Право і суспільство: Збірник наук. праць. – 2007. – № 1. – С. 134–139.

⁴ Шестаков С. Обліково-реєстраційна робота в ОВС України щодо заяв і повідом-

У даному напрямку необхідно відзначити дослідження М.М. Клюєва, присвячене кримінологічним засадам програмування запобігання злочинності. Автор висловив цілком слушні пропозиції щодо механізму реалізації програм запобігання злочинності, його етапів, структури, принципів тощо¹. Вказані пропозиції цілком можуть бути застосовані і у напрямку програмування запобігання проявам насильства та насильницьким злочинам.

За останні декілька років було прийнято низку законодавчих актів, державних програм, відомчих та міжвідомчих нормативних актів, спрямованих на профілактику насильницьких злочинів в українському суспільстві. Однак, необхідно зазначити, що їх прийняття суттєво не вплинуло на стан. Структуру та динаміку проявів насильства. Єдине, що необхідно позитивно відзначити, це дія Закону України «Про попередження насильства в сім'ї». Хоча, на нашу думку, прийняття такого закону є зайвим, оскільки в адміністративному, кримінальному, цивільному, сімейному законодавстві передбачено відповідальність за вчинення актів протиправного насильства. Але, в нашій країні завжди складається така ситуація, що лише із прийняттям кожного вузькоспрямованого закону підвищуються показники виявлених злочинів та правопорушень. При цьому таке підвищення спостерігається на протязі 3-4 років після прийняття закону, а потім вщухає: до наступних виборів до Верховної Ради України чи президентських. В кожній із передвиборчих програм кандидатів на вище державні посади проголошується гасло протидії насильству, обмеження демонстрації кінофільмів з насильницькими сценами, - але все це лише на словах. З одного боку, цензура в ЗМІ – це обмеження свободи слова, а з іншого боку – відсутність будь-яких обмежень в трансляції по телебаченню та в комп'ютерних мережах актів насильства. Звичайно, що такий підхід не сприяє зменшенню насильницьких злочинів в українському суспільстві.

Проти особи, як свідчить проведене нами дослідження та узагальнення статистичних даних про стан і структуру злочинності за останні майже 40 років, в основному вчиняються корисливо-насильницькі та насильницькі злочини. Ступінь їх суспільної небезпечності є різною – від створення небезпеки для здоров'я особи при грабежі та розбої, нанесенні при цьому побоїв до позбавлення життя при умисному вбивстві з будь-яких мотивів (корисливих чи некорисливих). Оцінюючи ці злочини, враховуються не тільки їх наслідки, але й характер насильства. Однак, необхідно мати на увазі і показники латентності насильницьких

лень про злочини // Право України. – 2006. - № 2. – С. 103.

¹ Клюєв М.М. Кримінологічні засади програмування запобігання злочинності: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – К., 2008. – С. 5-7.

злочинів. За даними різних дослідників рівень латентності різний: у умисних вбивств (близько 30 %), зґвалтувань (90 %)¹. Як показує проведене нами анкетування, серед засуджених за насильницькі злочини кожен із них до засудження уже вчиняв аналогічні злочини, але до кримінальної відповідальності не притягувався в силу різних причин (неповнолітній вік при вчиненні злочину у співучасті; переховувався; проходив у справі як свідок; вина не була доведена внаслідок ретельного приховування слідів злочину; факт смерті жертви був кваліфікований як нещасний випадок тощо).

Насильство стосується як винних, так і потерпілих осіб. Саме цей факт привертає увагу до захисту від насильства жертв злочинів, у зв'язку з чим постає питання попередження насильства з боку винних осіб. Центральною при цьому залишається проблема профілактичного захисту особи від злочинних посягань. Даний захист передбачає вирішення двоєдиного завдання: профілактика насильницьких злочинів та відповідна віктимологічна профілактика. Воно впливає із такої мети: попередити прояви кримінального насильства і, таким чином, «врятувати» одного з учасників «одноборства» від покарання за злочин, а іншого – від можливості стати жертвою злочину.

Питання профілактичного захисту особи від злочинних посягань не є новим². Однак у кримінології щодо зазначеної проблеми ще не склалися єдиної наукової позиції, яку можна було б розглядати як вихідну для розвитку відповідних досліджень. Відсутня й приведена у відповідну чітку систему термінологія. У межах кримінологічних досліджень, коли мова йде про попередження (запобігання) злочинів, нерідко отожднюються поняття профілактичного захисту і профілактичної безпеки. У більш широкому розумінні застосовується й таке поняття, як кримінологічна безпека³. Думок щодо цього питання багато, й усі вони відрізняються одна від одної. Незмінною залишається головна ідея – необ-

¹ Яра О.С. Кримінологічні аспекти запобігання некорисливій насильницькій злочинності: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Київ, 2007. – 20 с. [Електронний ресурс] Нац. бібліотека України ім.В.І.Вернадського / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>; Лукаш А.С. Зґвалтування: кримінологічна характеристика, детермінація та їх попередження: Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Харків, 2007. – 20 с. [Електронний ресурс] Нац. бібліотека України ім.В.І.Вернадського / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>

² Дубовик О.Л. Принятие решения в механизме преступного поведения и индивидуальная профилактика преступлений. – М., 1977. – С. 57; Аванесов Г.А. Криминология. – М., 1984. – С. 387.

³ Плешаков В.А. Криминологическая безопасность и ее обеспечение в сфере взаимодействия организованной преступности и преступности несовершеннолетних. – М., 1998. – С. 4-5; Лебедев С.Я. Криминологическая безопасность личности, общества, государства // Правовая наука на рубеже XXI столетия: Сб. науч. трудов. – Омск, 2000. – С. 13.

хідність захисту особи від злочинів, створення для неї умов безпеки. Реалізація цієї ідеї пов'язана, у першу чергу, із вирішенням такого завдання, як нейтралізація соціальної напруженості, викликаній загостренням кримінальної ситуації у країні загалом та в окремих регіонах, а безпосередньо – з попередженням злочинів, профілактикою різних форм кримінальної поведінки. Визначимо ще раз два напрямки профілактичного захисту: профілактика злочинів та віктимологічна профілактика.

При профілактиці злочинів виникають такі питання: чому особи не вчиняють злочинів і чому злочини все ж таки вчиняються? У вітчизняній та зарубіжній науково-монографічній літературі даються різні відповіді на ці запитання. Що стосується насильства, яке виявляється у злочинах, то проблема вирішується у такий спосіб: щоб захистити особу від насильства, треба її попередити. Наведена думка розвивається і в остаточному підсумку зводиться до характеристики різних категорій людей та їх ставлення до кримінально-правових заборон.

По-перше, слід зазначити, що у певної категорії осіб існує відраза щодо насильства. З огляду на високий моральний рівень та спосіб життя вони далекі від порушень норм кримінального права, а тим більше заборон стосовно насильства над особою. Вони не вчиняють злочинів, тому що інакше не можуть. У цьому полягає сутність їх особистості. Такі особи не мають потреби у тому, щоб їх утримували від насильства правоохоронні органи або, скажімо, страх перед покаранням. Законотруслива поведінка – їх власний вибір. Злочинна поведінка не узгоджується з їхніми поглядами, цілями, потребами тощо.

По-друге, є особи, котрі зважують для себе сприятливі та несприятливі наслідки своїх можливих, розмірковуючи над тим, чи варто вчинити злочин, і переконуються, що кримінальне покарання за вчинене посягання – досить тяжкий наслідок. Вони дістають висновку, що злочин – справа для них не вигідна й неможлива, недоцільна. Такі особи не вчиняють злочинів тому, що побоюються покарання, а ризикувати, сподіваючись на те, що вдасться уникнути відповідальності, вони не бажають. На такому розумінні мотивів людської поведінки будується відома кримінально-правова концепція загального попередження. Вона зводиться до того, що шляхом покарання одного злочинця у свідомості інших громадян створюється психологічний бар'єр, що перешкоджає реалізації злочинного наміру. Сутність цієї конструкції полягає у тому, що «стримуючий момент» відноситься до майбутнього часу: «якщо я вчиню злочин, то буду покараний».

По-третє, переважна більшість громадян не вчиняють злочинів не тому, що побоюються покарання, а тому, що державою та суспільством,

правоохоронними органами проводиться відповідна робота з попередження кримінальних проявів і стосується вона саме цих осіб. Усе спрямовано на те, щоб виявляти осіб зі злочинними намірами й випереджати їхні кримінальні дії. Такі особи не вчиняють злочинів тому, що їм не дають цього зробити. Їх переконують, але при цьому й примусово позбавляють можливості стати на злочинний шлях. Зазначені особи перебувають на обліку в підрозділах міліції (карного розшуку, громадської безпеки), щодо них здійснюється відповідний нагляд та контроль за поведінкою.

По-четверте, є особи, які переборюють будь-які перешкоди і вчиняють злочини. Вони мають стійку злочинну настанову. Їх не стримує страх покарання, як і інші запобіжні заходи впливу. У таких осіб специфічний, злочинно-професійний погляд на суспільство, яке вони розглядають через призму кримінальних явищ, ведуть саме злочинний спосіб життя. Вчинені ними злочини, як правило, насильницькі, тяжкі та особливо тяжкі. Ці злочини означають, що окремі категорії осіб, котрі належать до тих або інших верств суспільства, вирішують свої проблеми саме завдяки порушенням кримінально-правових заборон.

Попередження (профілактика) злочинів – це особливий вид діяльності, спрямований на забезпечення безпеки людей, охорону соціально значущих цінностей, а головне – на захист особи від кримінально караних посягань. Попередження злочинів, таким чином, є однією із форм профілактичного захисту особи від злочинів. Іншою формою цього захисту є попередження віктимної поведінки.

Попередження злочинів та віктимологічна профілактика – це види діяльності, що забезпечують захист особи від кримінальних посягань і відповідають загальній програмі протидії злочинності.

Політику протидії злочинності вчені трактують по-різному. Існує думка про те, що політика боротьби зі злочинністю містить у собі заходи, прямо й опосередковано спрямовані на активний вплив на назване кримінальне явище¹. Стверджується, що така політика реалізується в процесі застосування як спеціальних заходів (кримінально-правових та кримінологічних, кримінально-процесуальних, криміналістичних, оперативно-розшукових, кримінально-виконавчих), так і заходів загально-соціального, економічного характеру тощо². Це означає, що у сферу політики протидії злочинності включається, власне, вся діяльність держа-

¹ Герцензон А.А. Уголовная политика и пути ее изучения // Советское государство и право. – 1969. – № 8. – С. 36-43; Див. також: Владимиров В.А., Ляпунов Ю.И. Советская уголовная политика и ее отражение в действующем законодательстве. – М., 1979.

² Загородников Н.И. Советская уголовная политика и деятельность органов внутренних дел. – М., 1979. – С. 5, 14.

ви й суспільства, що має соціальну спрямованість¹.

Однак у даному випадку відсутня конкретність, а вплив на злочинність у будь-якому разі повинен бути конкретизований. Можливо, сфера дії політики протидії злочинності повинна бути звужена? Тоді до цієї сфери мають бути включені заходи впливу на злочинність, що ґрунтуються на кримінально-правовому, кримінально-процесуальному та кримінально-виконавчому галузях законодавства. Такі заходи можуть передбачати використання даних різних наукових дисциплін, у першу чергу, кримінології, криміналістики, теорії оперативно-розшукової діяльності, соціології, психології, медицини. При цьому з'являється можливість більш чітко визначити зміст протидії злочинності. Але й тут, зрозуміло, існує тісний зв'язок із соціальною політикою. Просто ця політика уже не поглинає правову сферу, перетворюючи її на безвиразну та безіменну². Політика протидії злочинності охоплює не тільки законодавство, що регулює вплив на злочинність, але й органи та організації, що реалізують положення цієї політики, порядок роботи цих органів та організацій тощо. Мова йде про правоохоронні органи та організацію їх діяльності у протидії злочинності. Але яким би вузьким не було поняття політики протидії злочинності, сама ця політика досить широко просякає у відповідну сферу діяльності і визначає: соціально-політичний вплив на злочинність, характер та зміст відповідних заходів; економіко-політичний вплив на злочинність, характер та зміст відповідних заходів; правовий вплив на злочинність, характер та зміст заходів якого встановлюється законодавчим регулюванням.

Слід зазначити, що сама політика протидії злочинності має властивість безпосередньо впливати на злочинність. З цієї точки зору її варто розглядати у тісному зв'язку із соціально-політичним, економічним, правовим впливом, тобто така політика справляє на злочинність комплексний вплив³.

¹ Ковалев М.И. Соотношение уголовной политики и уголовного права // Советское государство и право. – 1979. – № 4. – С. 66-73.

² Роговин В.З. Социальная политика и ее влияние на общественные нравы // Вопросы философии. – 1978. – № 8. С. 3-16; Игошев К.Е., Шмаров И.В. Социальные аспекты предупреждения правонарушений. – М., 1980. – С. 112-115.

³ Політика української держави у сфері боротьби зі злочинністю: зб. матер. Всеукр. наук.-теорет. семінару (м. Івано-Франківськ, 17 грудня 2009 р.). – Івано-Франківськ: ПЮІ ЛьвДУВС, 2009. – 125 с.; Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України: мат. міжн. наук.-практ. конф., м.Луганськ, 20-21 травня 2011 р.; МВС України, Луган.ДУВС ім. Е.О.Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім.Е.О. Дідоренка, 2011. – 600 с.; Проблеми якості інформації про злочинність: Кримінологічні дослідження: Вип. 4 / Луган.ДУВС ім. Е.О. Дідоренка; [гол. ред. к.філ.н. В.І. Поклад]. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. – 304 с.

На нашу думку, поняття «боротьба зі злочинністю», «протидія злочинності» та «вплив на злочинність», по суті, є рівнозначними. Просто друге поняття менше вживається, хоча саме ним охоплюється вся робота держави та суспільства, спрямована на викорінення такого соціального зла, як злочинність.

Силами державних органів та громадських формувань (підприємств, установ, молодіжних, благодійних, релігійних організацій тощо) злочинність витісняється із суспільства, однак протистоїть відповідним процесам. З метою закріплення своїх позицій представники злочинного світу намагаються протидіяти зазначеним державним органам та громадським формуванням у здійсненні цього процесу. Спостерігається, так би мовити, взаємна протидія, протистояння, проте держава та її правоохоронні органи діють на законних підставах, у той час як криміналітет вдається до незаконних методів. Це – загальний підхід. А на індивідуальному рівні у кожному конкретному випадку злочинець протидіє інтересам особи, порушуючи встановлені норми кримінального права.

Підкреслимо, що порушене питання не зводиться до того, щоб замінити понятійну категорію «боротьба зі злочинністю». Кожний із зазначених термінів має право на існування. Можна назвати і такий найбільш поширений, як контроль за злочинністю. Система контролю за злочинністю, боротьби з нею, як і впливу на злочинність, включає в себе: виявлення і розшук злочинців, розкриття і розслідування злочинів, призначення і виконання покарань, профілактика, запобігання, припинення злочинів та ін. Найтісніше з перерахованими заходами зв'язані прокурорський нагляд та інша діяльність органів прокуратури, судова практика тощо. У діяльності з усунення причин і умов злочинності «задіяні»: боротьба з пияцтвом і алкоголізмом, наркоманією, проституцією, профілактика венеричних захворювань, робота з особами з нервово-психічними розладами (аномаліями психічної діяльності). Стійка єдність усіх «частин декриміналізації» і є боротьбою зі злочинністю, або контролем за нею, впливом на неї. За межами боротьби зі злочинністю не повинно залишатися нічого, що так чи інакше сприяє «витісненню» її із суспільства. До цієї справи «залучені» десятки галузей знання, переплетені найрізноманітніші сфери соціальної практики. У цьому змісті і варто говорити про політику боротьби зі злочинністю.

Ю. Нікітін під боротьбою зі злочинністю пропонує розуміти складну системно структуровану діяльність, що являє собою єдність трьох систем: 1) загальної організації боротьби зі злочинністю; 2) попередження злочинності; 3) правоохоронної діяльності, хоча і схиляється до думки, що вказана діяльність повинна мати назву «запобігання злочин-

ності», як родового поняття¹.

На наш погляд, найбільш прийнятним є підхід, запропонований В.О. Негодченком, який розглядає попередження злочинів як комплекс заходів економічного, соціального, ідеологічного, культурного, виховного, законодавчого та іншого характеру, спрямованих на усунення, послаблення або нейтралізацію причин та умов злочинності². Отже, попередження насильницьких злочинів, так само, як і інших видів злочинів, здійснюють правоохоронні органи, для яких це завдання є однією із основних функцій.

Особливо варто виділити діяльність правоохоронних органів. До них належать органи прокуратури, суду, СБУ, МВС, юстиції, податкової міліції і податкової інспекції, митної служби та ін. Часто питання ставиться так: у якій мірі рівень злочинності та ефективність боротьби з даним явищем залежать від роботи цих правоохоронних органів? Звичайно, далеко не все залежить від прокуратури, суду, юстиції, СБУ, МВС тощо. Але ця залежність є суттєвою. При здійсненні протидії злочинності й тим самим впливаючи на це явище, правоохоронні органи диференціюють напрямки своєї роботи та діють стосовно окремих видів, категорій і груп злочинів. Саме у цьому розумінні цілком предметна робота ведеться щодо насильницьких злочинів проти особи та осіб, які їх вчиняють. Як підкреслюється в науково-монографічній літературі, у зазначеному напрямку попереджувальної діяльності має місце безліч «ступенів – цілей» діяльності правоохоронних органів. Звертається увага на основні з них, які, на нашу думку, доцільно розглянути стосовно насильницьких злочинів проти особи:

- виявлення цих злочинів та осіб, які їх вчиняють;
- аналіз діянь, їх класифікація, що має практичне значення, з метою диференціації заходів впливу;
- вивчення осіб, які вчиняють насильницькі злочини проти особи,

¹ Запобігання злочинності, на думку Ю. Нікітіна, включає в себе: 1) особливий вид всеохоплюючої системи заходів всіх суб'єктів зі спеціально-кримінологічного запобігання злочинності і проявам окремих злочинів; 2) ця діяльність здійснюється між двома сторонами – суспільством і злочинцем; 3) суспільство з метою недопущення злочинних проявів як попереджаючий захід здійснює усунення причин і умов, що сприяють злочинності (профілактику), перешкоджаючи дії детермінантів злочинності (факторів); 4) будь-яке демократичне суспільство може існувати тільки завдяки дотриманню принципу верховенства права, виконання правових приписів. А у разі їх порушення суспільство в особі держави може застосовувати заходи відповідальності. Див.: Нікітін Ю. Кримінологічно-концептуальна модель запобігання злочинності в сучасному українському суспільстві // Юридична Україна. – 2008. – № 9. – С. 95-96.

² Негодченко В.О. Діяльність органів внутрішніх справ щодо попередження злочинів в сучасних умовах. Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – Х., 2003. – С. 6-7.

- їх групування за статевими, віковими, освітніми та іншими критеріями;
- здійснення типології з урахуванням характерологічних властивостей особи злочинця;
 - виявлення та вивчення причин і умов насильницьких злочинів проти особи, аналіз мотивів діянь, способів, ситуацій вчинення злочину тощо, у т. ч. дослідження всього причинного комплексу, включаючи особу винного;
 - виявлення та вивчення жертв кримінального насильства;
 - виявлення та усунення (нейтралізація) обставин, що можуть обумовлювати й стимулювати розглянуті насильницькі злочини;
 - виявлення та запобігання реально можливих (у т. ч. тих, що готуються) насильницьких злочинів проти особи та переходу на злочинний шлях певних осіб;
 - припинення вчинених злочинів;
 - виявлення та усунення обставин, що уже сприяли вчиненню кримінального насильства та здатних призвести до нових злочинів;
 - недопущення рецидивних насильницьких злочинів проти особи, індивідуальна робота з особами, раніше засудженими за такі діяння;
 - виявлення та нейтралізація різного роду злочинних угруповань, що займаються насильством над особою.

До цього переліку можна додати створення перешкод для залучення осіб, раніше не засуджуваних, у відповідну злочинну діяльність, адміністративний нагляд щодо осіб, які відбули покарання, соціальний контроль тощо. Уся робота здійснюється на рівні спеціальних видів діяльності. Особливо це стосується розкриття злочинів, розшуку злочинців, їх затримання та викриття, розслідування злочинів, призначення винним покарання, виправлення засуджених. Це елементи загального завдання впливу на насильницькі злочини¹. При цьому кожен правоохоронний орган виконує роботу в межах своїх повноважень та компетенції, з урахуванням специфічних завдань, що поставлені перед ним. Маються на увазі такі види впливу на злочинність: соціально-політичний; соціально-економічний; соціально-психологічний; психологічний; морально-етичний; загальноправовий; адміністративно-правовий; кримінально-правовий; кримінально-процесуальний; криміналістичний; кримінально-виконавчий; оперативно-розшуковий.

Аналізуючи цей напрямок діяльності в цілому, зокрема комплексний вплив на злочинність, слід мати на увазі, що управління процесами протидії злочинності є упорядкуванням відповідної роботи, діяльності.

¹ Теоретические основы предупреждения преступности. – М., 1977. – С. 154; Курс советской криминологии. Предупреждение преступности. – М., 1986. – С. 48-50.

Його можна визначити як систему заходів впливу на злочинність, тобто приведення цієї системи у відповідність із об'єктивними закономірностями у даній сфері, де як особливий об'єкт управлінського впливу виділяється кримінальна сфера. Тут управління «стикується» з організацією, оскільки характеризується в даному випадку як раціональна організація праці, погодженість та сумісна праця, злагоджена діяльність у сфері боротьби зі злочинністю. Управління процесами протидії злочинності – це організація та мобілізація наявних ресурсів для комплексного впливу на назване соціально-правове явище. Таке управління являє собою постановку цілей та їх досягнення, реалізацію програм. А головна вимога до управління процесами протидії злочинності – наукова обґрунтованість та компетентність, правомочність, несуперечливість, суворота узгодженість у всіх своїх ланках, логічна послідовність, своєчасність. Це свідомий та конкретно-цільовий вплив на злочинність.

Науковим управлінням у сфері протидії злочинності є тільки такий вплив, що починається на основі достовірної інформації про кримінальну ситуацію та об'єкт впливу, з урахуванням сформованих умов та реальних можливостей. Саме практика приводить до такого розуміння управління (організації) у сфері протидії злочинності й організованого (управлінського) впливу на злочинність. Адже управління, просякнуте комп'ютеризацією, стає дедалі складнішим засобом удосконалення організації, а мистецтво управління – складною, але найважливішою справою. Усе більшої актуальності набувають і проблеми управління, розглянуті поряд з управлінням та організацією. Мається на увазі управління діяльністю з протидії злочинності, в якій особливо відзначається проблема насильницьких злочинів проти особи. Ці діяння не можуть розглядатися поза системою суспільного розвитку. Вони не тільки «включені» у таку систему, але й «активно» виявляють себе. Отже, на насильницькі злочини необхідно також активно впливати. Цей вплив може бути як прямим, так і опосередкованим, оскільки зазначені діяння (насильницькі злочини проти особи) входять у систему злочинного насильства, є компонентами злочинності як явища.

Як уже підкреслювалося, класифікація дає можливість диференціювати вплив на злочинність, переходячи від «масового» рівня до «групового» або «індивідуального». Успіх впливу на злочинність безпосередньо залежить від того, наскільки диференційованими будуть відповідні заходи. Практичний досвід підказує варіант, за якого особливої значущості набирають саме насильницькі злочини проти особистості. Зазначимо що вплив на цю групу діянь так чи інакше пов'язаний із «масовим» рівнем – злочинністю. Кожен окремий злочин пов'язаний зі зло-

чинністю і є складовим компонентом даного явища як системи¹. При такому підході, а він визнається правильним усіма кримінологами, вплив на насильницькі злочини проти особи здійснюється, принаймні, на 3-х рівнях: безпосередньо на насильницькі злочини проти особи – автономно; на насильницьку злочинність у цілому; на всю сукупність злочинів, тобто на злочинність як явище.

Всі названі напрямки об'єднують головне завдання – недопущення насильства та захист особи від насильства.

Профілактика насильницьких злочинів, спрямована, в остаточному підсумку, на захист особи від кримінальних посягань, має не абстрактний характер, а постає у вигляді певної системи, принципи побудови й функціонування якої мають цілком конкретне практичне значення. Здійснюється безпосередня і рання профілактика, загальна, індивідуальна тощо. Найчастіше питання виникають із приводу загальної профілактики злочинів. Пов'язано це із тим, що поняття «загальна профілактика», на нашу думку, є занадто широким і недостатньо точним. Однак неясність зникає, коли цей термін використовується як коротка назва загальнопопереджувального впливу на осіб з метою недопущення з їх боку кримінальних проявів, зокрема насильства. У межах загальної профілактики вирізняються окремі сфери, або напрямки: кримінально-правова, кримінально-процесуальна, кримінально-виконавча, кримінологічна тощо.

Ми підтримуємо позицію П.Л. Фріса, який зазначає, що кримінально-правова, кримінально-процесуальна і кримінально-виконавча політики визначають коло злочинного і кримінально караного, забезпечують швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних і виконання стосовно них покарань. І все це створює необхідні умови для реалізації профілактичної (кримінологічної) політики². Досить значним внеском у розвиток кримінологічної профілактики злочинності є наукові розробки вказаного автора,

¹ Вицин С.Е. Системный подход и преступность. – М., 1973. – С. 17-20; Першин В.Б., Подрядков А.Н. Комплексный подход в изучении преступности. – Горький, 1976. – С. 25-30.

² Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Монографія. – К.: Атіка, 2005. – С. 191; Фріс П.Л., Савінова Н.А. Співвідношення забезпечення боротьби зі злочинністю і політики у сфері боротьби зі злочинністю // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України: мат. міжн. наук.-практ. конф., м.Луганськ, 20–21.05.2011 р. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім.Е.О. Дідоренка, 2011. – С. 519-525; Фріс П.Л. Основні підходи до розуміння політики у сфері боротьби зі злочинністю // Політика української держави у сфері боротьби зі злочинністю: збірник мат. Всеукр. наук.-теорет. семінару (м.Івано-Франківськ, 17.12.2009 р.). – Івано-Франківськ: ПЮІ ЛьвДУВС, 2009. – С. 5–10; Фріс П.Л. Кримінально-правова політика України. Автореф. дис. д.ю.н. (12.00.08). – Київ, 2005. – С. 12, 18–19; Фріс П.Л. Реалізація кримінально-правової політики в діяльності органів внутрішніх справ // Наука і правоохорона. – 2008. – № 1. – С. 31–36.

яким запропоновано запровадити в науковий обіг поняття кримінально-правової політики, розроблено її принципи та шляхи реалізації її завдань. І цілком слушним є зауваження П.Л. Фріса, з яким ми цілком погоджуємося, що в галузі реалізації кримінологічної (профілактичної) політики є проблеми, пов'язані з відсутністю єдиної, налагодженої системи запобігання злочинам та іншим правопорушенням в країні¹.

Як зазначає В.В. Корчинський, державна кримінально-виконавча політика в Україні також має профілактичну роль, оскільки спрямована на створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, а також на запобігання скоєнню як ними, так й іншими особами нових злочинів. Вона ж одночасно має своїм завданням запобігання тортурам та нелюдському поводженню із засудженими, а також діям, що принижують їх гідність². Крім того, тут величезне поле діяльності для загальної соціальної профілактики, а саме: моральної, психологічної, педагогічної, медичної (у т. ч. психіатричної) та інших видів профілактики. Сюди ж можна віднести й загальнопрофілактичну діяльність правоохоронних органів, спрямовану на недопущення злочинів. Здійснення профілактики у названих напрямках передбачає широке використання засобів масової інформації. У зазначених рамках цілком припустимо використовувати загальну віктимологічну профілактику, коли питання стосуються потерпілих від злочинів. Слід підкреслити, що профілактична діяльність здійснюється на загальнодержавному рівні і є масштабною роботою держави і суспільства, її адресатом є все населення країни.

Загальна профілактика – це реально виконувана робота, що передбачає загальнопопереджувальний, стримуючий вплив на членів суспільства. Населенню роз'яснюється поняття про правила (норми) поводження, особливо підкреслюється той факт, що злочинне поводження є караним. Інакше кажучи, членам суспільства «посилаються» сигнали про те, як треба поводитися, щоб не бути покараним у кримінально-правовому порядку, і як не можна вчиняти, щоб не постраждати від злочину. Ефект загальної профілактики забезпечується у тій мірі, у якій загальнопрофілактичні заходи утримують громадян від злочинів, що в протилежному випадку вони могли б вчинити³. При цьому відповідні заходи спрямовані і на захист громадян від злочинів, жертвами яких вони можуть стати.

¹ Фріс П.Л. Правова політика у сфері боротьби із насильством у сім'ї // Взаємодія ОВС та громадських організацій щодо протидії насильству у сім'ї: мат. круг. столу (26.02.2010 р., м. Івано-Франківськ). – Івано-Франківськ: ПЮІ ЛьвДУВС, 2010. – С. 20-24.

² Корчинський В. Концентри сучасної плексології : навч. посібник. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2009. – С.42.

³ Аванесов Г.А. Криминология. – М., 1984. – С. 4-8; Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. – М., 1979. – С. 21-23.

Слушними, на наш погляд, є пропозиції Л. Мороз, яка пропонує відносити до основних напрямів профілактичної та превентивної діяльності наступні заходи: а) своєчасне виявлення осіб чоловічої і жіночої статі з відхиленнями у сексуальній поведінці та створення в медичних закладах банку даних про них; б) створення навчальних програм з включенням до них спеціальної статевої освіти, основ безпечного спілкування, орієнтованих на дітей та підлітків, батьків, педагогів, співробітників служб соціального захисту та міліції; в) удосконалення реабілітаційної роботи з особами, які притягались до кримінальної відповідальності, створення психологічних та психіатричних служб при виховних колоніях, широке впровадження освітніх програм, адекватне лікування осіб, котрим рекомендовано амбулаторний примусовий нагляд і лікування у психіатра; г) удосконалення норм адміністративного законодавства, що регулюють відповідальність батьків або осіб, які їх замінюють, у вихованні і навчанні дітей; д) цілеспрямована адресна державна політика, яка здійснювалась би через засоби масової інформації за наступними основними напрямками: 1) заборона або обмеження для неповнолітніх заходів у галузі реалізації продукції еротичного та порнографічного змісту; 2) активна роз'яснювальна робота, створення та демонстрація програми виховання молодого покоління у традиціях моральної чистоти, соціальної відповідальності¹.

Однак, вказані пропозиції є, на наш погляд, дещо декларативними. Це викликано цілим рядом питань, що виникають: які органи та установи повинні ці заходи здійснювати; на підставі чого дані про особу будуть вноситися до баз даних про осіб, які мають відхилення психіки і схильні до педофілії; хто зможе мати доступ до цих баз даних; чи не призведе їх створення до порушення конституційних прав психічно хворих та їх родичів чи близьких і т. п.

У цьому ж напрямку висловлені пропозиції кримінологів та психіатрів (В.В. Голіни, В.П. Ємельянова, П. Петрюка) щодо запобігання злочинів, вчинюваних неповнолітніми особами, які мають психічні аномалії. Зокрема, вказаними авторами пропонується проведення кримінологічних та психіатричних наукових досліджень сучасних проблем вчинення злочинів неповлітніми з психічними аномаліями та чітке визначення критеріїв обмеженої осудності. Незважаючи на те, що кількість неповнолітніх, які вчинили злочини і не мають психічних аномалій, збільшується (з 18,6 % у 2002 р. до 47,6 % у 2004 р.), але рівень латентності злочинів, вчинених неповнолітніми, які мають психічні аномалії, на

¹ Мороз Л. Кримінологічна характеристика особистості гвалтівника неповнолітніх // Право України. – 2008. – № 5. – С. 71.

думку фахівців, збільшується¹.

Для реалізації завдань загальної профілактики, в першу чергу, необхідно прийняття відповідного закону. Однак, проект закону України «Про профілактику злочинів» так і залишається проектом з 1995 р. Як зазначає П.Л. Фріс, основним напрямком кримінологічної (профілактичної) політики сьогодення є створення такої системи, яка повинна бути багатоярусною, всеохоплюючою і багатофункціональною².

Звичайно, люди різні й усі не однаково ставляться до загальної профілактики. Проте окремим членам суспільства вона вкрай необхідна. Слід правильно розуміти і здійснювати відповідні заходи. Справа у тому, що заходи загальної профілактики покликані зменшити кількість злочинів, з одного боку, стримують людей від їх вчинення, а з іншого – оберігають громадян від можливості стати потерпілими. Профілактичний вплив є особливою формою соціального регулювання, а отже, дозволяє здійснювати загальну профілактику стосовно конкретних злочинів. Вістря такої профілактики повинно бути спрямоване саме на конкретні діяння. Її об'єкт завжди конкретизується, однак не індивідуалізується.

Тут не можна обмежуватися окремою особистістю. Якби це було можливо, то всі проблеми загальної профілактики вирішувалися б однозначно: працювати з конкретною особистістю та орієнтуватися лише на неї. Загальна профілактика звернена до широких верств населення³. Її зміст у тому й полягає, що вона однаково спрямована на всіх членів суспільства, але завдання, пов'язані з тематикою, можуть бути різними. Можна здійснювати, наприклад, профілактику квартирних крадіжок, убивств, злочинів з боку неповнолітніх тощо. Ця профілактика немов припускає наявність серед населення таких людей, яких треба стримувати від вчинення, скажімо, квартирних крадіжок, убивств. Така профілактика хоча й має саме загальний характер, однак впливає на населення все ж таки вибірково. Вона враховує різні категорії осіб і виходить із того, що одні схильні, наприклад, до вчинення крадіжок, а інші – до хуліганства, вбивства.

Звичайно, немає рації переконувати переконаних. Тому враховується, що завжди є конкретний об'єкт, якого не можна залишати без уваги.

¹ Голіна В., Смельянов В., Петрюк П. Проблема боротьби зі злочинністю неповнолітніх з психічними аномаліями // *Право України*, 2005. – № 10. – С. 74–76.

² Фріс П.Л. Правова політика у сфері боротьби із насильством у сім'ї // *Взаємодія ОВС та громадських організацій щодо протидії насильству у сім'ї: мат. круг. столу* (26.02.2010 р., м.Івано-Франківськ). – Івано-Франківськ: ПЮІ ЛьвДУВС, 2010. – 229 с. – С. 20-24.

³ Игошев К.Е., Устинов В.С. Введение в курс профилактики правонарушений. – Горький, 1977. – С. 10.

Інакше кажучи, загальна профілактика проводиться для усіх (навіть переконаних), але з урахуванням певних категорій осіб. Це положення варто розуміти так: звичайно ж, злочини вчинятимуться завтра і в усі наступні дні, місяці й роки, але невідомо, хто саме буде їх вчиняти. Тому здійснювати профілактику необхідно так, щоб вона доходила до тих людей, які її потребують. Завдання, безумовно, дуже важке, але здійсненне, реальне. Успішному його вирішенню допомагає те, що загальна профілактика вносить «елементи порядку» у реальну дійсність. Вона підвищує ймовірність затримання винного та його покарання і знижує ризик стати жертвою злочину.

Однак необхідно зазначити, що в сучасному українському суспільстві потрібно створити дієву систему профілактики насильства в усіх сферах його життєдіяльності (політичній, економічній, виробничій, соціальній, побутовій, дозвільній та ін.). Можливим це буде, на наш погляд, не лише при прийнятті закону «Про профілактику злочинів», а й при виробленні нової концепції профілактики насильства в українському суспільстві. Нами, на підставі узагальнення вітчизняного та зарубіжного досвіду запобігання насильства пропонується створення законодавчої бази з питань протидії насильству, до якої повинні увійти: Державна програма профілактики насильства в українському суспільстві, Закони України «Про профілактику злочинів», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про протидію торгівлі людьми»¹, відповідні нормативно-правові акти Міністерства внутрішніх справ України (по створенню єдиного інформаційного банку даних на різних рівнях: державному, регіональному, місцевому, в якому повинна міститися інформація по всіх фактах протизаконного насильства), Державного департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України та інших відомств, що здійснюють профілактику насильства і працюють з жертвами насильства.

Прийняті за останні декілька років правові акти Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007-2009 роки², Укази Президента України «Про заходи щодо дальшого зміцнення правопорядку, охорони прав і свобод громадян» та «Про додаткові заходи щодо запобігання зникненню людей, удосконалення взаємодії правоохоронних та

¹ На необхідність розробки та прийняття даного закону вказує В.О. Глушков. Див.: Глушков В.О. Деякі організаційно-правові проблеми протидії торгівлі людьми в Україні // Кримінальний кодекс України 2001 року: проблеми застосування і перспективи удосконалення: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. 7-8.04.2006 р.: У 2 ч. – Львів: ЛьвДУВС, 2006. – Ч. 1. – С. 34–37.

² Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 20.12.2006 р. № 1767.

інших органів виконавчої влади в їх розшуку»¹, Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року»², «Програма протидії злочинам проти життя та здоров'я особи на 2008-2012 роки»³, «Про взаємодію правоохоронних та інших державних органів України у боротьбі із злочинністю»⁴, «Про затвердження Інструкції про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань»⁵, «Про затвердження Інструкції про взаємодію правоохоронних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю»⁶, «Про затвердження Положення про основи організації розкриття злочинів органами внутрішніх справ України»⁷, «Про затвердження Порядку взаємодії закладів охорони здоров'я, установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, територіальних органів внутрішніх справ, органів праці та соціального захисту населення, центрів зайнятості, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо ведення випадку туберкульозу при звільненні хворих на туберкульоз із установ виконання покарань, слідчих ізоляторів та продовження лікування в спеціалізованих закладах охоро-

¹ Про заходи щодо дальшого зміцнення правопорядку, охорони прав і свобод громадян: Указ Президента України № 143/2002 від 18.02.2002 р. (із зм., внесеними згідно з Указом Президента України № 1227/2003 (1227/2003) від 29.10.2003 р. // Офіційний вісник України від 07.03.2002 р. – 2002. – № 8. – С. 85. – Ст. 331; Про додаткові заходи щодо запобігання зникненню людей, удосконалення взаємодії правоохоронних та інших органів виконавчої влади в їх розшуку: Указ Президента України № 20/2001 від 18.01.2001 р. // Офіційний вісник України від 02.02.2001 р. – 2001. – № 3. – С. 7. – Ст. 58.

² Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1209-р від 30.11.2011 р.

³ Програма протидії злочинам проти життя та здоров'я особи на 2008-2012 роки: Рішення колегії Міністерства внутрішніх справ України № 17км/1 від 25.07.2008 р.

⁴ Про взаємодію правоохоронних та інших державних органів України у боротьбі із злочинністю: Спільна інструкція Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, Державного комітету у справах оборони державного кордону України, Державного митного комітету України, Національної гвардії України, Міністерства оборони та Міністерства юстиції України № 4348/ 138/151/11-2-2870/172/148-407/2-90-442 від 10.08.1994 р.

⁵ Про затвердження Інструкції про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань: Спільний наказ Державного Департаменту України з питань виконання покарань та Міністерства внутрішніх справ України № 270/1560 від 19.12.2003 р. (зі зм., внесеними наказом № 283/363 від 05.08.2010 р.).

⁶ Про затвердження Інструкції про взаємодію правоохоронних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю: Спільний наказ Міністерства внутрішніх справ України та Центрального Управління Служби безпеки України № 317/235 від 10.06.2011 р.

⁷ Про затвердження Положення про основи організації розкриття злочинів органами внутрішніх справ України: Наказ МВС України № 456 від 24.09.2010 р.

ни здоров'я»¹, - це лише частина документів, в яких міститься завдання профілактики насильницьких злочинів. Однак, необхідно зазначити, що існування великої кількості законодавчих та нормативно-правових відомчих актів не вирішує проблеми. На наш погляд, проблема насильства, зважаючи на її глобальний та комплексний характер, потребує і комплексного розв'язання. Крім того, більшість правових актів, прийнятих на рівні Кабінету Міністрів, Президента України, і навіть МВС, є більше декларативними. В них не передбачаються конкретні джерела фінансування всіх запропонованих у них заходів, а відповідно, - і їх виконання в умовах затяжної економічної кризи в українському суспільстві є проблематичним. Окремо в державному бюджеті не передбачено виділення коштів на виконання програм, пов'язаних саме із протидією насильству та насильницьким злочинам, так само, як і всієї злочинності в цілому. Крім того, прийняття в межах одного відомства (МВС України) «Програми протидії злочинам проти життя та здоров'я особи на 2008-2012 роки», на наше глибоке переконання, не може вирішити проблеми. Потрібна програма в межах держави, обов'язкова для виконання всіма суб'єктами профілактики злочинів, а не лише одним відомством. Крім того, більшість передбачених у зазначеній програмі завдань виконуються формально, або відбувається копіювання без належного осмислення зарубіжних ідей. Не ставиться завдання проведення комплексних наукових досліджень всіх проявів насильства в суспільстві (психологами, юристами, психіатрами, педагогами).

На наш погляд, необхідно: 1) створити в межах одного відомства (якнайкраще, - в системі ВНЗ МВС України) наукових лабораторій по вивченню проблем насильства (економічного, політичного, соціального, сексуального тощо), 2) провести узагальнення всіх законодавчих та нормативних актів (що діють в межах різних відомств) з питань профілактики насильства та результатів їх дії, 4) здійснити аналіз статистичних даних (МВС, СБ, ГП, ДСА, ДДУПВП) по найбільш поширених насильницьких діяннях та категоріях винних у їх вчиненні, 5) визначити основні напрями наукових досліджень всіх аспектів насильства в межах різних

¹ Про затвердження Порядку взаємодії закладів охорони здоров'я, установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, територіальних органів внутрішніх справ, органів праці та соціального захисту населення, центрів зайнятості, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо ведення випадку туберкульозу при звільненні хворих на туберкульоз із установ виконання покарань, слідчих ізоляторів та продовження лікування в спеціалізованих закладах охорони здоров'я: Спільний наказ Міністерства охорони здоров'я України, Державного Департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту № 834/365/474/304/3466 від 04.10.2010 р.

наук з їх подальшою деталізацією; б) здійснення постійної координації та коригування наукових досліджень з урахуванням змін у суспільстві.

Перехід від загального попередження до індивідуального є рухом у бік конкретного, тобто особистості. Для так званого особистісного рівня (або підходу) характерні свої властивості, обумовлені специфікою роботи з кожною конкретною людиною. На цьому рівні конкретизуються всі практичні узагальнення і висновки, що стосуються особистості та її поводження. Саме на такому рівні розглядаються проблеми виявлення осіб, чия поведінка є антигромадською, здійснюється персональний облік цих осіб, виявлення задуму на вчинення злочину, запобігання і припинення конкретної злочинної поведінки. Ця сфера охоплює й оперативно-розшукові заходи, адже вони також орієнтовані на конкретних осіб, на запобігання їхнього злочинного задуму та припинення злочинів. Не випадково представники теорії оперативно-розшукової діяльності завжди орієнтовані на індивідуальну роботу; персоналізація є специфікою їх роботи з особами, котрі вчиняють злочини. Крім того, існує особлива, найбільш практично значуща оперативно-розшукова профілактика, що має у своєму «арсеналі» спеціальні заходи. Вона розглядається як самостійно, так і в межах індивідуальної профілактики злочинної поведінки. Об'єкт впливу – завжди і в усьому особа злочинця.

Заходи індивідуальної профілактики забезпечують вплив, з одного боку, на саму особистість, у якої виявлено намір вчинити злочин, а з іншого – на оточення цієї особи (якщо є спільники або особи, які сприяють злочину, зацікавлені у ньому). Орієнтована така профілактика і на тих, хто через віктимну поведінку може стати жертвою злочину. Основними елементами індивідуальної профілактики є такі: ретельне вивчення осіб, щодо яких проводиться робота; визначення основних заходів, за допомогою яких практично здійснюється намічена робота; власне організація роботи (планування) і контроль за особою.

Індивідуальна профілактика злочинів є сукупністю заходів переконання (виховання) і примусу (покарання). Її мета – припинити, запобігти, не допустити вчинення злочину, виявити намір, задум вчинити діяння і провести роботу так, щоб особистість відмовилася від свого задуму та наміру стати на злочинний шлях. Розв'язання завдань виявлення осіб, схильних до вчинення злочинів, передбачає встановлення джерел, що негативно впливають на цих осіб. Цілі і завдання поєднуються під час здійснення контролю за особою і вирішення проблем оперативного обслуговування.

Спеціальна профілактика спрямована в основному на попередження різних видів, категорій та груп злочинів. Як правило, особливо виді-

ляються насильницькі діяння. Відповідні заходи відрізняються від інших своїм спеціальним призначенням: використання криміналістичних засобів та методів, оперативної техніки з метою недопущення злочинів. Завдання в кожному конкретному випадку конкретизуються, але головним завжди залишається недопущення насильницьких злочинів. З огляду на це спеціальну індивідуальну профілактику можна визначати як конкретизацію об'єкта, на який необхідно впливати, використовуючи в цих цілях саме спеціальні, а також оперативно-розшукові, засоби й методи. Отже, маємо, з одного боку, діяльність особливого, спеціального призначення, а з іншого – особливий об'єкт впливу – насильницькі злочини. Слід підкреслити, що спеціальна профілактика вимагає насамперед класифікації таких злочинів з метою конкретизації (групові діяння, рецидивні тощо), при цьому у кожному конкретному випадку враховується характер насильства.

Аналіз практики свідчить про те, що у протидії насильницьким злочинам найбільший ефект досягається там, де застосовуються профілактичні засоби і методи кримінологічного характеру, а поряд із цим проводяться необхідні оперативно-розшукові заходи. Однак головне у цій справі – мати повну й правдиву інформацію про насильницькі злочини проти особи.

Зазначимо, що поняття «запобігання» і «припинення» з погляду практики індивідуальної профілактики досить часто виглядають як тотожні, хоча й мають деякі нюанси, що розрізняють їх. Досить явно це проглядається на прикладі насильницьких злочинів проти особи.

Індивідуальна профілактика повинна починатися раніше за прийняття особою рішення про вчинення насильства і пов'язуватися скоріше з проявом цілей і мотивів злочинної поведінки, ніж із самим рішенням. Разом із тим у цілому ряді випадків прийняття такого рішення відбувається не відразу, а отже, існують об'єктивні можливості здійснити вплив на особу і змінити спрямованість її поведінки, перебудувати рішення¹. Саме цьому і сприяє запобігання, а припинення злочинного насильства використовується, як правило, тоді, коли мова йде про повне припинення чогось, що уже відбувається, тобто розпочатого. Отже, припинити насильницький злочин – значить цілком виключити насильство, припинити настання такої події. Вище уже зазначалося, що насильницькі злочини мають переважно імпульсивний, емоційний характер, їхніми ознаками є ситуативність, раптовість. Але навіть у таких випадках насильство над особою далеко не завжди становить миттєвий акт. Оскільки ж таке насильство є процесом, що розвивається у часі, то ос-

¹ Дубовик О.Л. Принятие решения в механизме преступного поведения: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1976. – С. 13.

новний шлях боротьби з ним – це індивідуальна робота, спеціальна профілактика, оперативне обслуговування, а конкретне завдання полягає у тому, щоб вчасно втрутитися у цей процес, не допустити його розвитку, зупинити. У разі досягнення цього на необхідній стадії не допускається вчинення насильницького злочину і відбувається захист потенційної жертви від насильства.

Слід відзначити єдність індивідуальної профілактики насильницьких злочинів, незалежно від того, у яких формах вона здійснюється. Будь то спеціальна профілактика або оперативно-розшукова – вони завжди спрямовані на конкретну особистість та її поведінку. З урахуванням цієї єдності для здійснення профілактики насильницьких злочинів практика виробила конкретні заходи впливу. Представимо їх коротку характеристику і зазначимо, що вони належать однаковою мірою до різних форм індивідуальної профілактики, що пов'язано з захистом особи від кримінального насильства.

Первинні заходи застосовуються, як правило, до осіб, раніше не засуджених. Передбачається виділення осіб, схильних до вчинення насильницьких злочинів, вивчення їх та найближчого оточення, за необхідністю постановка таких осіб на облік, проведення щодо них соціального контролю за місцем проживання, роботи, навчання. Профілактичний вплив на осіб, схильних до вчинення злочинного насильства, здійснюється в основному за допомогою заходів переконання.

Вторинні заходи застосовуються переважно до раніше засуджених осіб, які мають намір знову вчинити насильницький злочин. Необхідно виявляти таких осіб, вести їх окремий облік, вивчати, а за певних умов здійснювати щодо них адміністративний нагляд. У таких «потенційних насильників» важливо конкретно зафіксувати злочинні наміри саме на насильство. До цієї категорії осіб на практиці, як правило, застосовуються примусові заходи.

Найбільшу практичну значущість має раннє виявлення осіб, схильних до проявів насильства та насильницьких злочинів. Стосовно них, як засвідчує практика, профілактика найбільш реальна, тому що у таких осіб ще не вироблені стійкі стереотипи злочинної поведінки. В цьому випадку профілактика виступає як міра застереження. Здійснюючи попередження насильницьких злочинів, на практиці звичайно виділяють такі «ступені» цілей профілактичної діяльності:

- виявлення та нейтралізація причин і умов насильницьких злочинів, обставин, що можуть призводити до їх вчинення;
- виявлення осіб, здатних через своє поведіння вчинити насильницькі злочини;

- недопущення переходу на злочинний шлях осіб, раніше не засуджених, але здатних бути втягнутими в антигромадську діяльність і у вчинення насильства;

- попередження реально можливих, у т. ч. насильницьких злочинів, що замислюються і готуються;

- запобігання реально можливих насильницьких злочинів, щодо яких уже реалізується задум і здійснюються підготовчі дії, припинення таких злочинів;

- виявлення осіб, раніше засуджених за насильницькі злочини, котрі не перервали зв'язків зі злочинним світом, недопущення рецидиву злочинного насильства.

Для досягнення перерахованих цілей і виконання завдань, що впливають із них необхідна відповідна інформація, у першу чергу, зведення оперативно-розшукового характеру. Набуває практичної значущості налагоджена система інформації, яка повинна відповідати запитам контролю за злочинністю.

Практика засвідчує, що у всіх випадках здійснення індивідуальної профілактики, особливо коли справа стосується насильницьких злочинів проти особи, неминуче виникає потреба у матеріалах, що здобуваються оперативно-розшуковою діяльністю і з застосуванням спеціальних засобів. Крім того, така профілактика сполучена із застосуванням примусових заходів. Іноді висловлюється думка, що в профілактиці втілюється гуманність. Однак гуманність, як справедливо зазначається в науково-монографічній літературі, – не аморфне поняття. Вона не має нічого спільного з поблажливістю і всепрощенням до злочинців, що посягнули на інтереси держави, суспільства й особи. Така «гуманність» є жорстокістю щодо людей, інтереси яких покликані захищати правоохоронні органи, держава, щодо тих, хто став жертвою злочинного посягання¹. До злочинців, що посівають у суспільстві зло, треба застосовувати жорсткі примусові заходи, силу закону. Як результат, від злочинів буде захищена й конкретна особистість.

Варто зауважити, що традиційні методи профілактики є застарілими, в умовах сучасної кримінальної ситуації вони уже буксують. Успіх профілактики зараз багато в чому залежить від інформації, одержуваної оперативним шляхом, використання методів оперативного спостереження. Ми згодні з тим, що слід розширити перелік оперативно-розшукових заходів у законі про оперативно-розшукову діяльність. У ньому потрібно конкретизувати такі заходи стосовно окремих видів, категорій та груп злочинів, у т. ч. насильницьких, а також закріпити по-

¹ Организованная преступность – 2. – М., 1993. – С. 158.

ложення про те, що особливим є негласне спостереження за кримінальним середовищем, що зовні легально функціонує в межах діючого законодавства, коли кримінальна справа не порушена, а кримінальні наміри замасковані. У рамках оперативно-розшукової діяльності, пов'язаної зі здійсненням індивідуальних заходів запобігання та припинення насильницьких злочинів, необхідно вирішувати, у першу чергу, завдання інформаційного забезпечення, тобто здобувати відповідну інформацію для предметного й ефективного профілактичного впливу. Метою і засобами будь-якої ефективної відповіді на загрозу злочинів є інформація¹. Це висловлення надзвичайно повно відображає сутність підходу спеціальних та оперативно-розшукових підрозділів з боротьби із різного роду злочинами. Стосовно насильства зазначимо, що у практичній діяльності, коли здійснюються оперативно-розшукові заходи, стрижневими стають завдання збору, накопичення, оцінки й обробки розвідувальної інформації про ті насильницькі злочини, що у даний момент є найбільш поширеними, та осіб, які їх вчинили. Інформація оперативного характеру – вирішальний засіб для боротьби з різного роду проявами насильства².

Кримінологічна класифікація дає можливість відокремити тип інформації стосовно саме насильницьких злочинів проти особи. Це цілком визначений тип інформації, але у неї багато різновидів, варіантів її використання. Варто наголосити на тому, що основні принципи організації профілактики насильницьких злочинів проти особи визначаються вимогами самої такої профілактики й специфікою її існування. Під інформацією ж у такому випадку розуміється та частина відомостей про насильницькі злочини проти особи, що використовується для вирішення поставлених завдань. Інформація, таким чином, є необхідним атрибутом профілактичної діяльності. Навіть більше: без налагодженої системи інформації про кримінальне насильство немає діяльності з профілактики такого насильства. Інакше кажучи, профілактика насильницьких злочинів проти особи впливає з інформації про ці ж злочини. Засоби і методи, а також заходи, спрямовані на профілактику даних злочинів, формуються, визначаються, оцінюються на основі відповідної інформації. Інформація просякає всю профілактичну діяльність. Однак варто врахувати, що інформація повинна надходити відповідно до різних рівнів профілактики насильницьких злочинів проти особи. Кожен рівень профілактики потребує своєї особливої інформації.

Вихідна інформація, необхідна для профілактики кримінального

¹ Там само. – С. 208.

² Див.: Жалинский А.Э., Костицкий М.В. Эффективность профилактики преступлений и криминологическая информация. – Львов, 1980. – С. 24-31.

насильства, міститься в різних формах статистичного обліку (звітності), в офіційних документах, довідках, доповідних записках, оглядах, публікаціях тощо. Особливу значущість як джерело інформації про таке насильство становлять конкретні соціологічні дослідження, вони завжди надають нові дані. Однак важливо установити межі інформації саме про кримінальне насильство, щоб відомості про насильницькі злочини не розчинялися в загальних даних про злочинність, тому що вони мають специфіку, пов'язану з особливостями як самих цих діянь, так і осіб, які їх вчиняють. Важливо установити конкретні адресати одержання інформації, порядок її надходження, збереження тощо. Повинні бути визначені права й обов'язки тих, хто несе відповідальність за якість інформації та терміни її надходження. В даній ситуації виникає багато правових проблем, які заслуговують на самостійне дослідження.

Профілактично значуща інформація повинна бути своєчасною. Як наголошується в літературі, особливого значення набуває експрес-інформація. Саме вона дає можливість приймати оперативні рішення.

Практика повсякденно потребує такої інформації. Експрес-інформація – це, як правило, спеціальна, оперативно-розшукова інформація. Зазначимо, що профілактика кримінального насильства ніяк не може бути автономною. З огляду на це виникає потреба у інформаційному взаємозв'язку, інтенсивному обміні інформацією між органами, організаціями та їхніми підрозділами, що здійснюють профілактику різних посягань, а не тільки насильницьких. Оперативність інформаційної взаємодії – запорука успіху профілактики всіх видів, категорій і груп злочинів. Правильно побудована взаємна інформація – наріжний камінь організованості системи профілактики, застava її необхідної гнучкості, здатності перебудовуватися відповідно до умов, що змінюються, гарантія можливості удосконалення при збереженні своєї якісної визначеності¹. Звідси реальні можливості для об'єднання зусиль різних органів, організацій та їхніх підрозділів, що є «стрижнем» взаємодії. Особливого значення при цьому набуває єдність боротьби зі злочинністю та її результативності, захист особи від злочинних посягань.

Заслуговують на увагу пропозиції Г.І. Піщенко, який пропонує головну увагу ОВС зосередити на таких моментах профілактичної діяльності: 1) систематично узагальнювати та аналізувати дані про хуліганські дії з метою виявлення причин та умов, які сприяють їх скоєнню; 2) для збільшення кількості нарядів патрульно-постової служби залучати сили громадських формувань, а для перекриття найбільш криміногенних (стосовно скоєння хуліганства) місць, розробити схеми маршрутів пат-

¹ Аванесов Г.А. Криминология. – М., 1984. – С. 469.

рулювання і розставлення постів; 3) у практичній діяльності по попередженню хуліганства постійно тримати на профілактичному контролі: а) осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі після відбуття покарання за злісне і особливо злісне хуліганство, з метою не допустити з їх боку спеціального рецидиву; б) осіб, засуджених за вчинення побутових правопорушень умовно або до мір покарання не пов'язаних з позбавленням волі; в) осіб, звільнених із місць позбавлення волі, які були засуджені за вчинення злочинів на побутовому ґрунті й хуліганства; г) осіб, які притягалися до адміністративної відповідальності за вчинення дрібного хуліганства; д) сімейних бешкетників, які перебувають на картотечному обліку в органах внутрішніх справ, і схильні до порушення громадського порядку; є) осіб, що займаються бродяжництвом; ж) осіб, що знаходяться в тривалих конфліктних відносинах з родичами та сусідами; з) осіб, які мають схильність до психозів і агресивності після вживання спиртних напоїв або інших речовин (денатурат, одеколон, технічний спирт тощо), що призводить до грубого порушення громадського порядку з елементами явної неповаги до суспільства; і) осіб, які неодноразово потрапляли в поле зору ОВС як потерпілі від хуліганських дій (потенційні «жертви»); 4) з метою попередження особливо злісного хуліганства, вилучати в перерахованих вище категорій осіб зброю, а так само інші (зміненої форми) предмети, які спеціально пристосовані і можуть бути використані для нанесення тілесних ушкоджень; 5) до планів профілактичних заходів одним з необхідних пунктів доцільно включати проведення спільних з позаштатними співробітниками та членами громадських формувань рейдів по виявленню груп неповнолітніх, які разом проводять дозвілля, що часто має негативний характер (розпивають спиртні напої, вживають наркотичні та інші речовини, які мають одурманюючі властивості, грають в азартні ігри тощо), оскільки майже у 50 % випадків групи з подібною спрямованістю здійснюють саме хуліганські вчинки, які супроводжуються грубим порушенням громадського порядку і явною неповагою до суспільства, ігноруванням існуючих в ньому норм, принципів та встановлених правил поведінки¹.

Всі зазначені заходи у разі їх застосування можуть позитивно вплинути на стан та структуру насильницької злочинності в цілому і зменшити її показники. Але, ми вважаємо, що такі заходи повинні вживатися лише комплексно, оскільки всі вони взаємопов'язані між собою, і щоб забезпечити найбільшого ефекту – потрібно застосувати не один захід або декілька, а діяти по різних напрямках попередження насильства.

¹ Див.: Піщенко Г.І. Попередження хуліганства (кримінально-правовий і кримінологічний аспекти): Автореф. дис. к.ю.н. (12.00.08). – Київ, 1999. – 20 с.

5.2. Кримінологічна безпека особи та її захист від злочинного насильства

Величезне значення теоретичного й практичного вирішення проблем захисту особи від злочинного насильства ні у кого на сьогодні не викликає сумнівів. Незважаючи на значну кількість публікацій з питань забезпечення безпеки особи і велику увагу цим питанням з боку наукових конференцій і семінарів, збагачення літератури відповідними монографіями й статтями не припиняється. Однак у більшості випадків дослідження присвячені тематиці профілактики злочинів та загальним проблемам кримінологічної безпеки, а питання саме захисту особи від насильства розглядаються лише у тому або іншому аспекті, не комплексно.

Тим часом у дослідженні проблем захисту особи від насильства варто враховувати, що цей процес є двоєдиним: по-перше, він передбачає попередження злочинів з боку тих, хто їх вчиняє, при цьому увага зосереджується на винній особі; по-друге, – забезпечення безпеки осіб, котрі можуть стати жертвами злочинів, (акцент зміщується у бік потерпілого). З одного боку, особистість (потенційного злочинця) оберігають від того, щоб вона не стала на злочинний шлях, і попереджається можливий злочин, з іншого боку, не допускається вчинення злочину і особистість (потенційна жертва) стає захищеною від відповідного посягання. Як уже зазначалося вище, процеси криміналізації і процеси віктимізації варто розглядати як нероздільну єдність. Таке розуміння проблеми і лежить в основі визначення профілактичного захисту особи від злочинних посягань. У результаті так чи інакше усе зводиться до того, щоб не допустити «контакти» особи зі злочинністю, застерегти її від кримінального впливу.

Забезпечення абсолютної безпеки особи практично неможливо. Своєрідно з цього приводу зазначає М.М. Бабаєв¹ (у передмові до книги В.А. Плешакова): «От рождения до смерти нам всем постоянно и неизменно что-то грозит. Опасности эти столь различны, что их подчас и сравнивать друг с другом невозможно: от самых малых угроз нашему здоровью, легко одолимых с помощью зонта или теплой одежды, до катаклизмов, уносящих жизни десятков тысяч людей и уничтожающих целые города». При цьому, однак, М.М. Бабаєв закликає зосередити увагу на такій небезпеці для людей, як злочинність. У цьому зв'язку він розглядає питання національної безпеки країни, аналізує найбільш сер-

¹ Плешаков В.А. Криминологическая безопасность и ее обеспечение в сфере взаимодействия организованной преступности и преступности несовершеннолетних. – М., 1998. – С. 4-5.

йозні погрози суспільству та його інститутам, нарешті, вказує на необхідність захисту особи від злочинних посягань. Саме останню з окреслених проблем М.М. Бабаєв висуває на перший план, тому що вона стосується безпосередньо людини.

Аналогічні проблеми, а саме: забезпечення національної безпеки, один із секторів якої складає особиста безпека, безпека людини від протиправних та злочинних посягань, що здійснюється, у першу чергу, шляхом застосування правових засобів із боку правоохоронних органів, – існують і в Україні. П. Сердюк акцентує увагу на духовно-моральній безпеці суспільства, як стані моральнісного здоров'я населення, що являє собою духовно-культурний феномен, який проявляється у сповідванні суспільно бажаних соціальних зв'язків між суб'єктами суспільних відносин і забезпечується кримінально-правовими засобами¹.

Проблема, на наш погляд, представлена абсолютно правильно. Вона розглядається не тільки як правова, але і як соціальна. Ми вже звертали увагу на те, що профілактичний захист особи від злочинних посягань заміняє завдання репресивні завданнями превентивними. Його основна мета – саме превенція.

Зараз відбувається багато дискусій з приводу, що у тій ситуації, яка склалася зараз в Україні, особа сама себе захищає (або мусить захищати) від злочинної сваволі. Ця ідея успішно реалізована, наприклад, у фільмі С. Говорухіна «Ворошиловский стрелок». Дійсно, людина може сама себе захищати від злочинів, однак у рамках закону. Сваволя жертв злочинів не менш небезпечна, ніж сваволя злочинців. Хотілося б сподіватися на те, що Україна є цивілізованою країною і наше суспільство цьому відповідає. Як член суспільства, особа, з огляду на існуючі закони, уступає своє право на захист від злочинів суспільству й державі. У цьому не тільки правова, але й моральна основа зазначеного захисту. Політика захисту особи від злочинних посягань повинна бути пристосована до вимог ідеї справедливості, а сам цей захист, незважаючи на сформовану в Україні ситуацію, – повернути до гуманних джерел соціальної профілактики. У суспільстві, де першим завданням поставлено попередити злочин, а не карати за нього, захистити людину від посягання на неї, а не помститися злочинцеві, головним завжди буде не репресія, а превенція. Відповідно саме до такого принципу і повинна в цілому будуватися в цілому система профілактичного захисту особи від злочинних посягань.

Попередження злочинної і віктимної поведінки – це та єдність, якої

¹ Сердюк П. Роль кримінально-правових засобів у забезпеченні духовно-моральної безпеки суспільства // Право України. – 2006. – № 5. – С. 41.

бракувало традиційній концепції соціальної профілактики правопорушень. У новій системі необхідно бачити «на рівних правах» недопущення становлення на злочинний шлях осіб, які ведуть антигромадський спосіб життя, і попередження віктимної поведінки з боку тих, хто може стати жертвою злочину. Що б ми не думали про суперечки з даного питання, вони усе-таки свідчать про актуальність і життєздатність такої проблеми, як профілактичний захист особи від злочинних посягань.

Діяльність, що має назву профілактичного захисту особи від злочинних посягань, має не тільки особливу соціальну значущість, але і правове значення. Саме тому профілактичний захист особи зводиться в ранг найважливішого соціально-правового завдання. Однак зазначений захист як вид діяльності є одним із напрямків соціальної практики. Розвиваючи цю думку, варто зазначити, що соціальна практика, із якої виростає теорія профілактичного захисту особи від злочинів, – це критерій пізнання правильності даної теорії, показник прикладного значення і змісту захисту особи, її дійсної соціальної ролі.

Соціальна орієнтація профілактичного захисту особи від злочинів обумовлена насамперед тим, що вона пов'язана з поведінкою людей, умовами формування поведінки, що соціально відхиляється, особливостями розвитку суспільства. Соціальну значущість має і власне сама діяльність щодо забезпечення захисту особи, безпеки людей. Саме тому таку діяльність варто розглядати у соціальній площині. Захист особи від злочинів, як різновид соціальної практики, має особливе соціальне звучання, а звідси і його суспільне значення. Соціологія просякає всі ланки профілактичного захисту особи від злочинних посягань. Відбувається своєрідна «соціологізація» суті названого захисту.

Чому це відбувається? Чи ігнорується при цьому правовий аспект? Ні, не ігнорується, адже злочинність – явище соціально-правове. Крім того, будь-яка діяльність щодо забезпечення контролю за злочинністю, що становить особливий вид соціальної практики, регулюється, однак, конкретними нормами права. Постановка проблеми захисту особи від насильницьких злочинів – це насамперед, постановка соціальної проблеми, у даному випадку є необхідною умовою її вирішення. У той же час і профілактичний захист особи від насильства, і діяльність, спрямована на забезпечення такого захисту, не є «чисто» соціальними.

По-перше, захист особи від насильницьких злочинів спрямований на недопущення порушень правових норм. По-друге, при вирішенні завдань захисту особи від насильства використовуються не тільки соціологічні, психологічні та інші подібного роду заходи, але й заходи правові. Крім того, при здійсненні захисту особи від насильства застосову-

ються методи не тільки переконання, але й примусу, сила закону.

Зрозуміло, що саме соціальні умови дають певний поштовх розвитку правових проблем профілактичного захисту особи від насильницьких злочинних посягань, стимулюють їхню соціальну постановку і вирішення. При цьому немов посилюється соціальна значущість правових проблем, а також норм, що регулюють діяльність із забезпечення захисту особи від насильства і ніяк не втрачають своєї юридичної специфіки. У процесі профілактичного захисту особи від насильницьких злочинних посягань правові проблеми стають соціально виправданими, соціально справедливими й соціально цінними. Саме соціальні проблеми розглянутого захисту «перетворюють» юридичні питання останнього у соціальне благо. При цьому значення права не слабшає, а посилюється. Соціальна сила профілактичного захисту особи від насильства полягає у праві закону. А злочини, наділені своєю кримінальною силою, що є по суті соціальною, протистоять цьому захисту. Є тільки один шлях нейтралізувати злочинне насильство – підвищити ефективність профілактичного захисту особи за рахунок сили закону, що давно уже соціально обумовлено, викликано соціальною напруженістю й соціальною необхідністю. Тут акцент зміщається у бік насильницької злочинності як явища. Саме вона являє собою сукупність насильницьких злочинів, особливо інтенсивно протистоїть інтересам суспільства. Тверді заходи впливу на насильницьку злочинність – це особливе соціальне замовлення. Власне, проблема профілактичного захисту особи від насильницьких злочинів переростає у проблему боротьби з насильницькою злочинністю як явищем. При цьому першорядного значення набуває програма боротьби з цією злочинністю¹. Вона відповідає вимогам політики боротьби зі злочинністю в цілому.

Інтеграція в цивілізоване співтовариство поряд з вирішенням багатьох економічних, культурних і політичних проблем припускає наявність діючої системи соціально-правової профілактики злочинів і відповідних механізмів захисту громадян від посягань². Усвідомлення необхідності розв'язання цієї проблеми в останні десятиліття привело до формування в цивілізованих країнах могутнього і впливового руху у напрямку захисту прав як злочинців, так і їхніх жертв; інтенсивного удосконалення законодавства і практики поводження з винними у вчиненні злочинів і потерпілими; переосмислення в цілому цілей та пріоритетів

¹ Бородин С.В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы. – М., 1990; Кристи Н. Борьба с преступностью как индустрия. – М., 1999.

² Букач В.В. Конституційні політичні права та їх забезпечення міліцією: Автореф. дис... к.ю.н. (12.00.02). - К., 2004. – С. 1, 14-15.

політики боротьби з кримінальними проявами та здійснення контролю за злочинністю.

Злочинець і його жертва – це ключові об'єкти кримінологічного дослідження. Особа злочинця вивчається кримінологією досить повно, створено вчення про таку особу. Однак якої-небудь інформації про досвід дослідження жертв злочинів іще вкрай недостатньо. Виключенням є дослідження В.О. Тулякова «Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи», присвячене системній розробці концептуальних основ кримінальної віктимології як окремої віктимологічної теорії, а також визначенню і створенню моделі соціально-правової бази поводження із жертвами злочинів¹. Нагальними, на наш погляд, є й дослідження П. Півненка та його пропозиції щодо надання презумпції правоти і пріоритетності прав потерпілого від злочину².

Тим часом наведена тематика зв'язана з такими проблемами, як незахищеність людей, забезпечення особистої безпеки громадян, зростання страху в населення перед кримінальним світом тощо. У той же час простежується й інший зв'язок: страх перед злочинністю в суспільній свідомості орієнтує дослідників на вивчення не тільки наслідків злочинності, але й самої злочинності. Незахищеність людей від злочинів поряд зі зростанням злочинів наполегливо вимагає здійснення комплексу заходів, призначених для попередження як злочинної, так і віктимної поведінки.

Нами було опитано 922 особи у восьми областях України (Дніпропетровській, Донецькій, Київській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Чернігівській). Опитанням було охоплено як пересічних громадян (315 осіб), так і засуджених, які відбувають покарання у виправних установах закритого типу (288 осіб), а також працівників органів внутрішніх справ (287 осіб) і 32 лікарів-психіатрів психоневрологічних диспансерів та лікарень для засуджених. Узагальнення даних опитування дозволяє констатувати, що громадяни настійливо вимагають захистити їх від різних кримінальних дій, порушень закону, сваволі. Неповнолітні мають потребу переважно у захисті від побоїв та катувань з боку батьків (на це вказали 33 % респондентів) і однолітків (46 %), насильницьких дій сексуального характеру (18 %), жорстокості взагалі (3 %), а особи похилого віку – в основному від оточуючих їх наркоманів, п'яниць і повій, що пов'язано з хуліганством (42 % респондентів), оргія-

¹ Туляков В.О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи: Автореф. дис. ... д.ю.н. (12.00.08). – Одеса, 2001. – С. 3.

² Півненко П. Необхідність кардинальної зміни стратегії боротьби зі злочинністю // Право України. – 2006. - № 10. – С. 83.

ми, бійками та скандалами (58 %). Засуджені до позбавлення волі та ув'язнені потребують захисту від свавілля з боку інших засуджених (86 % респондентів) та адміністрації установ виконання покарань (14 %). Значна частина опитаних має потребу у захисті їх від порушень закону, що вчиняються працівниками міліції (38 %). Однак усі відповіді опитаних, так чи інакше, зводилися до необхідності захисту їх від кримінального насильства.

Близько 80 % опитаних вимагають захистити їх від злочинів (хуліганства, побойв, нанесення тілесних ушкоджень, крадіжок, грабежів, розбоїв, шахрайства). З-поміж них 36 % раніше уже потерпали від зазначених діянь, зверталися в міліцію, але лише у 12 % випадках винні понесли покарання (у жодному випадку заподіяна злочином шкода не була відшкодована). Від вбивств просять їх захистити 6 % чоловіків та 14 % жінок, а від зґвалтувань – 27 % жінок. Досить багато осіб потребують захисту від хуліганства – 68 %. Опитані вказують на небезпеку для них наркотичних та алкогольних злочинів (24 %). Тут багато що пов'язано з наслідками цих діянь, що стосуються підлітків. Особливий страх викликають такі злочини, як бандитизм, викрадення людини, так звані кримінальні «розборки» на вулицях і у громадських місцях, що супроводжуються перестрілками та вибухами, підпалами (72 %). Люди відчують потребу у захисті як від економічних протиправних діянь (18 %), так і побутових посягань (21 %), а особливо під'їзно-вуличних злочинів (58 %). Необхідність забезпечення суворого громадського порядку зазначили всі опитані, що, звичайно, пов'язується ними саме із захистом громадян від різних злочинів.

Таким чином, наведені дані засвідчують, що в «русло» профілактичного захисту особи від насильства «стікаються» усі напрямки попередження насильницьких злочинів. Незалежно від того, у який спосіб буде здійснено запобігання цих злочинів, у результаті при досягнутих успіхах особистість буде захищена від насильства. Не допускаючи віктимної поведінки, ми випереджаємо злочини, а попереджаючи посягання, водночас охороняємо від нього потенційну жертву. Можна навіть порушити питання не тільки про попередження злочинної і віктимної поведінки, але й про їх негативні наслідки (поряд з іншим існування жертви є наслідком злочину, а злочин часто виступає як наслідок віктимної поведінки). У будь-якому випадку вирішується завдання захисту особи. Однак, як уже наголошувалося, захищаючи особу від злочинних посягань шляхом попередження злочинної і віктимної поведінки, ми захищаємо від кримінальних дій і суспільство загалом. Завдання профілактичного захисту при цьому розширюється; неминуче виникає орієнтація на вирішення дво-

єдиної практично значущої проблеми: не тільки убезпечити особистість від криміналу, але й не допустити вплив його на суспільство. Отже, профілактичний захист не заперечує гармонію інтересів особи і суспільства, але при цьому бере до уваги, що особистість індивідуалізована, а тому за будь-яких обставин виступає як конкретизований об'єкт – конкретна людина. Таким об'єктом виступають як ті особи, з боку яких попереджаються злочини (винні особи), так і ті, проти яких спрямовані злочини (потерпілі). Але завжди це конкретна людина.

На перший план завжди висувається конституційний захист людини і громадянина, захист прав та свобод особи, гідності, життя та здоров'я. У Конституції України закріплено, що саме людина є вищою соціальною цінністю (ст. 3). Відповідно до цього, як вже зазначалося вище, і Кримінальний кодекс України в окремих об'єктах правового захисту на перше місце поставив охорону людини, її захист від злочинних посягань. Нами відзначалося й те, що особа охороняється різними нормами права, розгалуженою системою соціальних інститутів¹. Проте слід особливо підкреслити, що єдності тут немає. Варто привести все в систему і, можливо, створити відповідну службу, а у який спосіб і яку конкретно – питання складне і вирішувати його треба окремо. Це може бути комісія при Верховній Раді чи Комітет, або відповідна служба при Уряді України. Але в будь-якому разі у «одних руках» повинні бути зосереджені всі головні питання щодо захисту особи від різного роду посягань. При цьому важливо, звичайно, прийняти закон про таку службу. А що стосується організаційних проблем, то служба повинна займатися координацією відповідної роботи, забезпечувати необхідну взаємодію тощо. З'явилася б і потрібна для цього єдина система інформації. На наш погляд, необхідність у створенні зазначеної служби продиктована самим життям. Проте справа не тільки у такій службі, а в тім, щоб за будь-яких обставин головним для нашої держави було забезпечення прав та свобод людини і громадянина².

Захищаючи особу, закон і суспільство, з одного боку, не допускають, щоб особа стала на злочинний шлях, а з іншого – упереджають віктимну поведінку особи – це дві сторони однієї медалі. Саме тому захист особи як специфічний вид діяльності виділяється особливо. У будь-якому випадку «вістря» такого захисту спрямоване на те, щоб убезпечи-

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. – К., 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 334-345.

² Негодченко В.О. Діяльність органів внутрішніх справ щодо попередження злочинів в сучасних умовах: Автореф. дис... к.ю.н. (12.00.08). – Х., 2003. – С. 6-7; Ростовщikov И.В. Обеспечение и защита прав и свобод личности: вопросы теории и практика органов внутренних дел: Автореф. дис.... д.ю.н. (12.00.01). – М., 1997. – С. 5.

ти особистість: по-перше, не допустити її переходу на злочинний шлях, тобто, у підсумку, не доводити справу до покарання (у чому й виявляється гуманність), по-друге, відвести від неї злочинне посягання, тобто не доводити справу до того, щоб людина стала жертвою злочину. У кожному із цих випадків нейтралізуються соціальні основи злочинів. Злочин – це явище, а отже, боротися необхідно із соціальною основою явища, а не з його наслідком. На це і націлений профілактичний захист.

Сутність проблеми полягає у тому, що захист особи від насильницьких злочинів повинен попереджувати насильство в цілому, а у зв'язку із цим не допускати розвитку проявів, що сприяють криміналітету. При такому захисті вирішуються протиріччя між особистістю і суспільством, нейтралізуються соціальні конфлікти тощо. Ведеться боротьба з такими негативними явищами, як пияцтво та алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, проституція, бродяжництво тощо. Посилюється контроль за злочинністю та її наслідками. З метою захисту особи від насильства вирішуються економічні, соціально-політичні, психологічні та багато інших проблем. У цілому для підвищення ефективності цього захисту створюються необхідні життєві умови. Профілактичний захист особи від насильства орієнтований на інтереси суспільства та держави й інтегрується в систему соціології і права. Ця доктрина виходить із того, що зазначений захист базується на дотриманні вимог держави і суспільства, що гарантують захист особи від насильства, забезпечують її безпеку. При цьому суспільство і держава немов поступаються своїми правами і привілеями людині, яку захищають від свого імені, демонструючи не свій власний пріоритет, а пріоритет особистості, людини і громадянина. У такій ситуації держава і суспільство не втрачають, а здобувають, виявляють гуманізм, демократизм і своєрідну шляхетність.

Суспільство і держава не зможуть захистити особу від насильницьких злочинів, якщо не забезпечать ефективне попередження цих посягань з боку тих, хто здатний їх вчинити. Реалізуючи принцип гуманізму, профілактичний захист, орієнтований на забезпечення безпеки членів суспільства, не проти тих, хто вже вчинив злочини (державою вони уже покарані), а за тих, кого ще можна убезпечити від «сповзання» на злочинний шлях. При попередженні злочину допомога надається тим, хто міг би його вчинити, і одночасно відбивається загроза від тих, проти кого вони могли б бути вчинені. Злочин завжди передує покаранню, а попередження – злочину. Дійсно, мудрий законодавець намагається попередити злочин, щоб потім не бути вимушеним карати за нього. Важливо виявити злочинця, розкрити злочин, забезпечити невідворотність покарання, ще важливіше – не допустити злочин, але найважливішим є за-

хист особи від злочинного посягання. Особлива роль у цьому належить профілактичному захисту, що використовує всі суспільні важелі та силу закону для встановлення надійних перешкод перед злочинами. При цьому профілактичний захист виступає як особлива форма соціально-правового регулювання, а забезпечення безпеки особистості є проявом реакції держави і суспільства на злочини.

Серед опитаних нами 922 осіб тільки 15 % вважають, що держава здатна їх захистити від злочинів; на міліцію, прокуратуру та судові органи сподіваються лише 9 %. Переважна більшість респондентів (62 %) заявили, що вони фактично позбавлені права жадати від будь-кого захистити їх від злочинів. Майже всі (94 %) вважають, що прийняття Закону «Про профілактику злочинів» є вкрай важливим і необхідним кроком.

На думку 70 % опитаних нами осіб, держава найбільш гостро реагує на такі злочини, як вбивство, зґвалтування, викрадення людини, захоплення заручника, бандитизм, диверсія, шпигунство, контрабанда. Але 84 % при цьому зазначили, що держава пасивно реагує на такі злочини, як крадіжка (особливо квартирна й кишенькова), грабіж, розбій, шахрайство, вимагання, вандалізм, хуліганство, а також діяння, пов'язані з наркоманією, алкоголізмом, проституцією, бродяжництвом і жебрацтвом. Правда, більшість із цих злочинів 46 % опитаних пов'язують з віктимною поведінкою потерпілих. Зважаючи на це підкреслимо, що профілактичний захист особи, на наш погляд, повинен бути пов'язаний не лише з попередженням злочинів, але й з віктимологічною профілактикою, коли головною постає проблема відносин «злочинець – жертва». Однак найбільше це стосується посягань у сфері побуту, дозвілля, сімейних відносин. Такі діяння респонденти вважають в основному наркотичними, алкогольними й сексуальними, а економічні злочини оцінюють як витончені й хитрі. Реакція держави на них, на думку 62 % опитаних, досить пасивна, що є наслідком високого рівня корупції на всіх щаблях державної влади: від дільничного інспектора міліції – до міністра та президента.

Викликають тривогу такі дані опитування, згідно з якими населення не вірить у свій надійний захист з боку держави, 32 % опитаних мають намір самі захищати себе і своїх близьких. Із них 14 % уже сьогодні мають зброю (рушниця, мисливські ножі – отримані як на законних підставах, так і незаконно), а інші 18 % збираються її придбати. Уже застосовували дії з самозахисту від злочинців (в основному грабіжників, розбійників, вимагателів) 6 % респондентів. Свої дії вони вважають незаконними, але вимушеними. В основному це чоловіки середнього віку.

Профілактичний захист особи від насильства стосується всіх соціа-

льних аспектів, що мають кримінологічне значення. Він інтегрується в систему кримінології, отже, соціології і права¹. Ця доктрина виходить із того, що захист особи від насильства базується на дотриманні вимог суспільства і на положеннях Конституції України, що гарантують права та свободи громадян, охороняють життя і здоров'я людини, власність тощо (ст.ст. 3, 27)². Закон та суспільство захищають особу від насильства. Орієнтуючись на недопущення насильницьких злочинів, профілактичний захист висуває на перший план саме людину, яка може або вчинити кримінально каране діяння, або стати його жертвою. При цьому зазначений захист встановлює міст між загальними профілактичними заходами, адресованими населенню в цілому, і заходами індивідуального профілактичного впливу. Така ситуація несе в собі елементи послідовного розвитку соціальної профілактики, що містить і правові засоби. Система захисту особи від насильства, де центральне місце займає конституційний захист, складається з таких напрямків:

1) соціальний захист особи. Тут повинні бути задіяні всі соціальні інститути, функціональні права й обов'язки яких пов'язані із забезпеченням безпеки людей від злочинних посягань;

2) економічний захист особи – стосується фінансово-економічних питань; викликаний обмеженням відповідних прав громадян діями кримінального характеру. Особливим тут є захист людей від впливу тіньової економіки;

3) правовий захист особи, до сфери якої належать прокурорський нагляд, судовий захист тощо. Мається на увазі захист людини від злочинів юридичними засобами, створення умов відповідної безпеки людей. Сюди можуть бути віднесені: нормотворча діяльність; інформаційно-правове забезпечення діяльності щодо зазначеної безпеки; побудова правового фундаменту захисту людини, її прав і свобод; правовий контроль; створення більш дієвих правових механізмів захисту громадян від злочинів; узагальнення та поширення наявного передового досвіду та ін. Особливо варто виділяти напрямки діяльності прокуратури і судів, МВС і СБУ, органів юстиції, податкової міліції, податкової інспекції і митної служби, нотаріальних служб та ін. Свою величезну роль у цьому відіграє й адвокатура.

Колегія МВС України у своєму рішенні від 25.07.2008 р. наголоси-

¹ Берекашвили Л.Ш. Обеспечение прав человека и законности в деятельности правоохранительных органов. – М., 1999; Галустян О.А. Обеспечение прав граждан в уголовно-процессуальной и оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел. – М., 2000.

² Конституція України. – К., 2011.

ла на тому, що правове регулювання діяльності органів внутрішніх справ не повною мірою відповідає соціальним потребам і можливостям у створенні надійних правових умов для ефективної роботи щодо захисту прав та свобод людини і громадянина, забезпечення громадської безпеки¹. Особливу увагу колегія МВС України приділила захисту громадян від насильницьких злочинів та захисту майнових інтересів членів нашого суспільства.

Профілактичний захист громадян від злочинності не можна відривати від забезпечення громадської безпеки і зміцнення правопорядку. Хоча тут «фігурують» неоднозначні поняття, їх єдність є очевидною. Захист особи і суспільства від кримінального насильства можна визначити як обумовлену потребами розвитку демократичної держави систему суспільних відносин, формування й удосконалення яких сприяють спокою громадян, погодженості й ритмічності життя людей, забезпеченню у їх взаємному спілкуванні особистої і майнової недоторканності, честі й гідності, сприятливих умов для реалізації кожною людиною своїх прав і свобод. Об'єктом профілактичного захисту, тісно пов'язаного із забезпеченням громадської безпеки і зміцненням правопорядку, є життя та здоров'я людини, її спокій, права та свободи, власність². Крім того, існує тісний зв'язок між профілактикою злочинів і зміцненням правопорядку³. Мається на увазі комплексна профілактика: соціальна і моральна, правова, загальна превенція і спеціальне (окреме) попередження, що належить до сфери кримінально-правової профілактики, загальна й індивідуальна профілактика як злочинної, так і віктимної поведінки, а за галузями знання – адміністративно-правова, кримінально-процесуальна, кримінологічна, кримінально-виконавча, оперативно-розшукова тощо. Звідси випливає, що профілактичний захист охороняє від злочинних посягань усі соціальні та індивідуально-людські цінності. Зважаючи на це можна відзначити охоронну функцію профілактичного захисту, що тісно пов'язана з охороною громадян від порушень правопорядку. У цілому ж мова йде про забезпечення безпеки громадян.

Захист суспільних та особистих інтересів передбачає проведення

¹ Програма протидії злочинам проти життя та здоров'я особи на 2008-2012 роки: Рішення колегії Міністерства внутрішніх справ України № 17км/1 від 25.07.2008 р.

² Програма протидії злочинам проти життя та здоров'я особи на 2008-2012 рр.: Рішення колегії МВС України № 17км/1 від 25.07.2008 р.; Дубовик О.Л. Принятие решения в механизме преступного поведения: Автореф. дис. ... к.ю.н. (12.00.08). – М., 1984. Див. також: Ансель Марк. Новая социальная защита. – М., 1970. – С. 8-10, 15-25; Игошев К.Е. Социальный контроль и профилактика преступлений. – Горький, 1976. – С. 44-45.

³ Серегин А.В. Общественный порядок и образ жизни // Советское государство и право. – 1978. – № 4. – С. 72.

широкого комплексу соціально-правових, економічних та інших заходів. Саме до цього комплексу належить і питання забезпечення громадського порядку. Як засвідчує практика, комплексні профілактичні заходи, включені в систему забезпечення громадської безпеки, сприяють успішному здійсненню захисту особи. Усі ці заходи переплітаються, забезпечують громадський порядок (правопорядок), попередження злочинів і захист особи від злочинів. Правопорядок інтегрує суспільні (правові) відносини, засновані на найпростіших правилах поведінки: поведися так, як цього вимагає закон. Основу таких правил складають суспільні норми моралі, у яких зацікавлені держава, суспільство і громадяни і без яких неможливо соціальне життя. Ці правила закріплюють елементарні умови людського спілкування, попереджаючи злочин, а отже, захищаючи особистість і суспільство від злочинних посягань.

Відповідно до таких правил і згідно з ними повинен здійснюватися профілактичний захист особи від кримінального насильства. Однак для підвищення ефективності такого захисту потрібна ще й профілактика злочинів, а також профілактика віктимної поведінки. Це загальна та індивідуальна профілактика, спрямована на недопущення проявів кримінального насильства, що потребує комплексного підходу та розробки відповідної державної програми профілактики насильницьких злочинів.

Висновки до розділу 5

Досліджуючи питання профілактики насильницьких злочинів проти особи, ми дійшли висновку, що профілактичні заходи мають на меті захист особи (потенційного потерпілого, яким є будь-яка особа, що живе у суспільстві) від протиправних, суспільно небезпечних та кримінально караних посягань, що створюють небезпеку для особистої безпеки особи, її здоров'я та життя. Для того, щоб держава в особі своїх органів (правоохоронних та судових) успішно виконувала функцію захисту, необхідно забезпечити беззаперечного виконання всіх приписів закону. Однак, як свідчить проведене нами дослідження, в кримінології ще не склалося єдиної наукової позиції щодо профілактичного захисту та профілактичної безпеки.

На нашу думку, профілактика (попередження) злочинів становить особливий вид діяльності, спрямований на забезпечення безпеки людей, охорону соціально значущих цінностей, а головне – на захист особи від кримінально караних посягань. Отже, попередження злочинів є однією з форм профілактичного захисту особи від таких діянь. Іншою формою

профілактичного захисту особи від злочинів є попередження віктимної поведінки. Попередження злочинів та віктимологічна профілактика – це види діяльності, що забезпечують захист особи від кримінальних посягань; вони відповідають загальній програмі протидії злочинності, в якій важливе місце відводиться характеристиці змісту відповідної політики. Поняття політики протидії злочинності досить широко просякає у відповідну сферу діяльності і визначає різні напрями впливу: соціально-політичний, економіко-політичний, правовий, а також характер і зміст відповідних заходів.

Сама політика протидії злочинності має властивість безпосередньо впливати на злочинність, і з цієї точки зору зазначену політику варто розглядати як один із заходів впливу на злочинність, зважаючи при цьому на тісний зв'язок із соціально-політичним, економічним та правовим впливом. Таким чином, політика справляє на злочинність комплексну дію.

На нашу думку, поняття «боротьба зі злочинністю», «протидія злочинності» та «вплив на злочинність», власне кажучи, є однозначними. Друге менше вживається, проте саме воно охоплює всю роботу держави та суспільства, спрямовану на «викорінення» із соціуму такого соціального зла, як злочинність.

На наш погляд, необхідно: 1) створити в межах одного відомства (якнайкраще, в системі ВНЗ МВС України) наукові лабораторії з вивчення проблем насильства (економічного, політичного, соціального, сексуального тощо), 2) узагальнити всі законодавчі та нормативні акти (що діють в межах різних відомств) з питань профілактики насильства та результатів їх дії, 4) здійснити аналіз статистичних даних (МВС, СБ, ГП, ДСА, ДДУПВП) по найбільш поширених насильницьких діяннях та категоріях винних у їх вчиненні, 5) визначити основні напрями наукових досліджень всіх аспектів насильства в межах різних наук з їх подальшою деталізацією; 6) постійної здійснювати координацію та коригування наукових досліджень з урахуванням змін у суспільстві.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Результати проведеного наукового дослідження дозволяють сформулювати теоретичні узагальнення і практичні висновки й надати їх у вигляді конкретних рекомендацій та пропозицій.

Насильство, як ознаку окремої категорії злочинів та особи насильницького злочинця, можна визначити в широкому і вузькому змісті. Воно розглядається на соціологічному рівні, коли провідну роль відіграє стала система суспільних відносин, і на психологічному, або особистісному. Кримінально-правовий аспект, як і кримінологічний, тісно пов'язаний із психологією, є особистісним і вивчається на індивідуальному рівні. Однак при цьому кримінологія «виводить» проблему у сферу більш широку. Об'єктом психологічного аналізу насильства є не міжособистісні відносини, а соціальні зв'язки та взаємозалежності. Особистісний рівень дослідження дозволяє відповісти на питання про те, хто вдається до насильства та щодо кого і у який спосіб воно застосовується. Будь-який насильницький злочин є конкретним актом насильства. Проте навіть за такої конкретизації має місце переплетення кримінального насильства з суспільними відносинами та безліччю соціальних факторів. Кримінальне насильство, тобто насильницький злочин (злочинне насильство), не може існувати сам по собі, окремо від негативних соціальних явищ. Воно являє собою різновид соціального насильства. Кримінальному насильству завжди необхідна відповідна соціальна база. Таке насильство, набуваючи стійкості, просякає у різні сфери життєдіяльності людей. Це стосується як фізичного, так і психічного насильства.

Кримінальне (злочинне) насильство, будучи специфічним, має своє власне і цілком визначене значення навантаження. Саме у зв'язку з цим можна говорити про комплекс детермінант кримінального насильства, головними «фігурантами» якого є насильницькі злочини.

При дослідженні специфіки кримінального насильства необхідно мати на увазі його характеристику як негативного соціального явища і засновані на ньому кримінологічні поняття: насильницька злочинність та її емпіричні прояви; особа, яка вчиняє насильницькі злочини (особа насильницького злочинця); потерпілий від цих злочинів; мотиви діянь; характер їх насильства тощо. Важливим є вироблення критеріїв розмежування насильницьких злочинів і ненасильницьких (його відсутність призводить до змішування ознак насильства). Кримінологія особливо

виділяє насильницьку злочинність – сукупність злочинів, вчинених із застосуванням насильства, чим і визначається їх однорідність. Соціальна природа насильницької злочинності, на наш погляд, є предметом спеціального дослідження.

Насильство завжди набуває особливої значущості у періоди загострення соціальних протиріч між особою та суспільством, що спричиняють соціальні та міжособистісні конфлікти. Їх негативні наслідки, у свою чергу, призводять до погіршення соціально-економічних умов життєдіяльності людей. Прокладають собі шлях процеси, що відповідають «формулі»: насильство породжує насильство. При подоланні протиріч і конфліктів часто на передній план висувається насильство. У суспільстві з'являється диктат насильства.

Кримінальне насильство не може саме по собі виявлятися тільки у зв'язку із соціальними протиріччями і конфліктами. Основна його опора – це соціальна деформація. Відповідно складається своєрідна система норм, котра виходить за рамки офіційного існування права – це пов'язано з процесами інфантилізації і маргіналізації, що відбуваються у суспільстві. З'являється й особливий тип особи з такими характерними рисами, як: люмпенізованість, обмежені можливості інтелектуального розвитку, відсутність культури, аморальність, безвідповідальність, уседозволеність. З перерахованими ознаками сполучаються користь і егоїзм, індивідуалізм, що виявляють себе у формах поведінки. Постає проблема руйнування особистості, що тісно пов'язана з виродженням певних форм міжособистісних відносин, алкоголізмом, наркоманією, іншими негативними явищами. При цьому пошук причин кримінального насильства орієнтується на такі об'єкти дослідження, як особа і соціальне середовище.

Кримінальне насильство являє собою процес, що відбувається на індивідуальному рівні і на рівні суспільства. Це характерно й для інших різновидів соціального насильства.

Виділяються криміналізоване (злочинне) і некриміналізоване (незлочинне) насильство. Основною сутнісною ознакою першого є застосування при вчиненні злочину фізичного (тілесного) або психічного (погроза діями, словами) насильства. Звичайно вирішення даної проблеми передбачає розв'язання таких питань: хто застосовує насильство; стосовно кого воно застосовується; у який спосіб застосовується насильство; чому воно застосовується, які його мотиви; як попередити насильство, тобто захистити від нього людину.

Кримінологічно значущим є будь-яке насильство, криміналізоване чи некриміналізоване. Орієнтуючись же на кримінальне законодавство,

кримінологія особливо виділяє таке насильство, що кваліфікується як кримінально каране діяння. Зважаючи на це і варто визначати характер злочинного (криміналізованого, кримінального) насильства.

Найбільш адекватно кримінальна сутність насильства відображується у змісті видів мотивації. Насамперед виділяються злочини, при вчиненні яких насильство є елементом мотивації або засобом досягнення кримінальної мети (інструментальне насильство). Групування злочинів за змістом мотивації можна назвати первинним, а за об'єктом посягання – вторинним. Настановна мотивація злочинця може реалізовуватися у будь-яких насильницьких злочинах. Тому, досліджуючи насильство в повному обсязі, доцільно розглядати злочини, які хоча і є різними за об'єктом посягання, але пов'язані з єдиною і саме насильницькою мотивацією. Вона, як правило, корелює з відповідним типом особи злочинця, сукупністю об'єктивних і суб'єктивних причин насильства.

Отже, з'являється можливість не тільки для більш повного кримінологічного дослідження насильства, але й для інформаційного забезпечення захисту особи від насильства.

Ступінь тяжкості застосовуваного при вчиненні злочинів насильства є різною, тому при її оцінці необхідно враховувати не тільки наслідки у вигляді заподіяння особистості шкоди, але й інтенсивність, характер насильства, його тривалість, спосіб застосування. У будь-якому випадку центральною проблемою повинен бути цілісний аналіз насильства. При цьому особливо виділяються насильницькі злочини проти особи. Їх визначальна ознака – насильство над особою. Критерії відокремлення злочинів, вчинених із застосуванням насильства, від інших злочинів ґрунтуються на виділенні саме насильства як стрижневої ознаки.

Кримінальне насильство завжди є реальним суспільним явищем, а тому істотною й обов'язковою умовою є дослідження його соціального змісту. Такий підхід дає можливість розкрити соціальну сутність насильства і його залежність від сталих умов життя суспільства.

Особливу групу діянь становлять насильницькі злочини проти особи, поєднані з іншими посяганнями на особу, її інтереси, права та свободи. Така категорія злочинів має дві взаємозалежні основні ознаки: кримінальне насильство і спрямованість злочинних дій проти інтересів особи. Найбільш часто мають місце і такі тісно сполучені діяння: умисні вбивства, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, катування, викрадення людини, незаконне позбавлення волі, зґвалтування та різні насильницькі дії сексуального характеру, розбійні напади, вимагання, захоплення заручників, бандитизм, прояви хуліганства та деякі інші. При цьому виділяють злочини, що характеризуються як імпульси-

вні, з умислом, що раптово виникає, невизначеним і неконкретизованим наміром. Центральною ж «фігурою» у системі цих поєднаних злочинів є умисне вбивство. Тенденція до збільшення кількості вбивств, у т. ч. і сполучених із іншими діями, відповідає тенденціям, характерним у цілому для кримінального насильства. Вбивства мають свою систему, але в будь-якому випадку вони виявляють себе у межах кримінального насильства. Масштаби останнього розширюються за рахунок вбивств, які є свого роду індикатором існуючого у суспільстві насильства. Це характерно не тільки для сфери побуту й дозвілля, але і для економіки, політики. Відповідно розглядаються характеристика насильства як соціального явища і засновані на ній кримінологічні поняття.

Загальний «механізм» соціальної детермінації насильства, його самодетермінації і надання зворотного впливу на соціальні фактори, що його породжують, схематично можна окреслити у такий спосіб:

- суспільство з його протиріччями і конфліктами породжує соціальні відхилення, кримінальні явища, у т. ч. злочинне насильство;
- негативні соціальні відхилення в суспільстві збільшуються у зв'язку з розвитком тіньової економіки та нелегального бізнесу;
- при несприятливих соціально-економічних умовах зазначені відхилення у взаємодії з іншими негативними факторами обумовлюють злочинність і розвиток кримінального насильства;
- у злочинності наростають організованість, озброєність, кримінальний професіоналізм, розвиваються злочинні традиції і звичаї, що пов'язано з активним проявом диктату насильства;
- відбувається активне залучення частини населення, особливо неповнолітніх і молоді, у злочинну діяльність.

Для вбивств, особливо тих, що поєднані з іншими насильницькими злочинами, характерна ознака жорстокості. При цьому, як правило, міра жорстокості є вищою за ту, що необхідна для доведення злочинного наміру до кінця. Спостерігається така закономірність: зі збільшенням кількості умисних вбивств у тому або іншому регіоні країни підвищується інтенсивність зростання тяжких та особливо тяжких злочинів проти особи. Ця інтенсивність знижується зі зменшенням кількості умисних вбивств. На ситуацію впливають переважно кваліфіковані види вбивств, у т. ч. серійні вбивства, маніакальні, сексуальні вбивства, пов'язані із захопленням заручника, викраденням людини, розбоєм, бандитизмом. З цим пов'язане визначення місця і ролі вбивств у системі кримінального насильства. Проведений аналіз свідчить про те, що зростаюча кількість вбивств стає якісним показником та умовою кримінального насильства. Можна сформулювати такий висновок: ефект відтворення вбивств «за-

цементований» у самому факті існування століттями злочинного насильства. Вбивства, як і багато інших насильницьких злочинів, набули сучасних якісних характеристик, що спостерігалися раніше вкрай рідко. Змінився і «портрет» вбивці. Збільшується кількість осіб, які вчиняють рецидивні насильницькі злочини, у т. ч. умисні вбивства.

Проблема рецидивних насильницьких злочинів – це, насамперед, проблема особи злочинця. Звертають на себе увагу такі особливості: стійка злочинна спрямованість рецидивістів; систематичність у вчиненні злочинів; прагнення до утворення особливо стійких форм співучасті, мобільних злочинних груп; тенденція до залучення в злочинну діяльність нових осіб, неповнолітніх, молоді. Мотив злочинної поведінки рецидивістів, як правило, корисливий. Усе це поряд зі слабким розкриттям насильницьких злочинів і безкарністю винних поглиблює антигромадську орієнтацію рецидивістів, виробляє у них імунітет до самого факту покарання та адаптацію до умов його відбування. У таких рецидивістів формуються стійкі і яскраво виражені нахили до насильства. Їх насильницькі злочини в переважній більшості випадків є наслідком емоційної збудженості і невитриманості (імпульсивні або у зв'язку зі старістю), нервово-психічних розладів у межах осудності. Найбільше це стосується вбивств, вчинених особами, раніше засудженими за насильницькі злочини. В основі усього лежить така закономірність: кожен новий вчинений насильницький злочин, тим більше якщо він не тягне покарання, полегшує вчинення наступного вбивства, знижує у злочинця відповідні психологічні перешкоди. Якщо брати до уваги стабільний стан рецидивної злочинності в країні, проблема може бути представлена і більш широко: у суспільстві є постійно діючі причини, що обумовлюють повернення на злочинний шлях людини, яка раніше уже була засуджена за застосування кримінально караного насильства і яку ні страх перед новим покаранням, ні розпочаті щодо неї заходи впливу не можуть утримати від чергового такого самого насильства. У результаті посилюється кримінальна сутність самих насильницьких злочинів, підвищується суспільна небезпека насильства в цілому. Рецидив насильницьких злочинів свідчить про особливу, езопову спрямованість особи злочинця. Така особистість є носієм специфічних мотивів, істотних і відносно стійких властивостей, що закономірно сформувалися під впливом найближчого оточення. Насильство завжди є виразом індивідуалізму.

Особливим різновидом є групові форми злочинного насильства. Принцип створення відповідної групи такий: якщо насильство важко або страшно застосувати одному, то зробити це легко й безстрашно у співучасті з ким-небудь. Дії злочинців акумулюються і виступають як

єдиний кримінальний акт насильства.

Збройні злочини охоплюють групу найбільш суспільно небезпечних посягань, поєднаних з насильством. Виділяються основні ознаки, що дозволяють віднести насильство до категорії кримінального насильства: насамперед сам насильницький характер діяння, його високий ступінь суспільної небезпеки, умисна форма вини. Використання зброї є стрижневою ознакою насильства.

Вихідною точкою аналізу коренів насильства є мотив діяння. На розвиток цієї ідеї вітчизняних кримінологів у монографії сформульовано положення про те, що центральною проблемою завжди залишається мотив насильства. У результаті критичного аналізу і наукового узагальнення різних точок зору вчених вироблена нова позиція, що становить теоретичне і прикладне значення: мотиви кримінального насильства акумулюються, по-перше, у прагненні до задоволення потреби, пов'язаної зі злочинною метою (користь, статеві пристрасті, жага помсти тощо), по-друге, у прагненні до задоволення потреби саме в самому насильстві. Як свідчать дослідження, це характерно для переважної більшості осіб, які вчиняють злочини із застосуванням насильства, а мотивація їх діянь базується на вихідній кримінальній меті і конкретно спрямована на порушення кримінально-правової заборони. Автор поділяє думку вітчизняних кримінологів, що усе зводиться до злочинної спрямованості особи, але при цьому необхідно мати на увазі й те, що мотив кримінального насильства має подвійне підґрунтя: коли він є невід'ємною рисою злочинця, йде ззовні, являє собою властивість його особистості; і коли він спричиняє агресивну реакцію на ті або інші цінності, є орієнтованим на це і закономірно до цього призводить. У результаті у монографії сформульовано такий висновок: мотив кримінального насильства регулює спрямованість дій злочинця, а в процесі реалізації задуму відповідно до мотивованих дій – прагнення до задоволення потреби в насильстві. Мотив – це база, рушійна сила насильства. Насильство ж є елементом мотивації, хоча не можна цілком ігнорувати і спосіб злочинної дії.

Крім мотивації, існує комплекс причин кримінального насильства, основними «елементами» якого є: механізм застосування насильства; особа насильницького злочинця; особистість і середовище; несприятливі умови формування особистості насильницького злочинця (взаємодія макро- і мікросередовища), відносини «злочинець – жертва» і кримінальна ситуація.

Ситуація завжди тісно пов'язана з мотивом насильства, є невід'ємною від особи і її поведінки. Ситуативний характер насильницьких злочинів проти особи означає своєрідну їх оцінку, коли самі ці зло-

чини, особи, які вчиняють, їхні мотиви тощо просякнуті ознаками ситуації. Але головними «елементами» завжди залишаються особа злочинця і мотив діяння.

Самостійного значення набувають і віктимологічні проблеми. Як правило, при насильстві над особою віктимізація і криміналізація мають однакові джерела, а саме – вихідні соціальні умови. Автор виходить зі сталого наукового положення у кримінології про те, що насильницькі злочини і віктимна поведінка потерпілих від цих злочинів розглядаються не тільки як статичні величини. Основна викладена в монографії позиція є такою: криміналізація (становлення, формування злочинця) і віктимізація (становлення, формування жертви) можуть і повинні аналізуватися як процеси соціальної взаємодії. Злочинець, який застосовує насильство, і потерпілий від насильства фігурують у соціальних процесах як основні «ланки» механізму злочину, а тому при насильстві нерідко має місце інтеракція, тобто свого роду взаємодія та обмін елементами причинності. З цим тісно пов'язані проблеми детермінації і причинності кримінального насильства. Знаходить своє місце і віктимологічна профілактика.

Дослідження кримінального насильства припускає фіксацію відмітних властивостей осіб, які вчиняють насильницькі злочини. Ці властивості так чи інакше «сигналізують» про імовірність вчинення у майбутньому насильства над людиною. Саме звідси випливає потреба у типології (типізації) осіб, які вчиняють насильницькі злочини, важливість поєднання таких осіб у однорідні (однотипні) групи. Особливе практичне значення має варіант типології, коли злочинці диференціюються в залежності від характеру індивідуально-мотиваційних властивостей, що виявляються в насильстві. Використовуючи й інші варіанти (критерії), виокремлюються такі типи злочинця: випадковий, злісний, професійний, чоловіки, жінки, дорослі, неповнолітні та ін. У будь-якому випадку береться до уваги така їхня головна властивість, як застосування насильства. Відповідно будуються і система попередження насильницьких злочинів, захист населення та кожної особи від кримінального насильства.

Наведений аналіз кримінологічної характеристики особи сучасного насильницького злочинця свідчить про підвищення ступеня її суспільної небезпечності порівняно з особою, яка вчиняла насильницькі злочини проти особи 30–40 років тому. Протягом 1988-2010 рр. кількість насильницьких злочинів невідомо зростає, незважаючи на досить високий рівень латентності окремих злочинів, що входять до цієї групи (згвалтувань, примушування до вступу у статевий зв'язок, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, катувань у побуті, хуліганства

тощо). Кримінологічне визначення особи насильницького злочинця ґрунтується на загальному визначенні особи злочинця в кримінології, що являє собою сукупність соціальних та соціально значущих, духовних, морально-вольових, психофізичних, інтелектуальних властивостей, якостей людини, яка вчинила злочин внаслідок взаємодії її поглядів, орієнтацій із криміногенними факторами зовнішнього середовища, у т. ч. конкретної життєвої ситуації.

Проведене дослідження дозволило визначити низку ознак, що характеризують особу сучасного насильницького злочинця. Зокрема, до таких віднесено:

Ознаки, що характеризують особу:

1 група – ознаки, що характеризують соціальний статус та соціальні зв'язки:

4) збільшення кількості осіб із зовні соціально позитивним статусом, які мають вищу освіту, навчаються та працюють. Поява насильницьких злочинців у таких соціальних групах:

- «нові українці»;
- сімейні насильники із службовців та інтелігенції;
- студенти вищих навчальних закладів;
- діти високопосадовців;

5) соціальна неоднорідність осіб, які вчиняють насильницькі злочини, значна диференціація як членів групи, так і простих виконавців, високопосадовців-замовників та організаторів злочину;

6) наявність впливових покровителів із високопосадових чиновників (зокрема, авторитетних діячів, політиків, інших представників місцевих та центральних органів влади);

2 група – ознаки, що характеризують професійний статус та трудову зайнятість:

1) поява у загальній кількості насильницьких злочинців осіб, які є представниками професій, що раніше вважалися престижними, вихідці із соціально благополучних верств населення:

- колишні спортсмени, міліціонери, військовослужбовці, представники спецпідрозділів військових та правоохоронних органів;
- політики (замовники та організатори політичних вбивств на замовлення);
- підприємці (усунення конкурентів);

2) значне зниження соціальної активності осіб: більшість засуджених насильницьких злочинців офіційно не працювали і не мали коштів для існування;

3 група – ознаки, що характеризують сімейний статус (стан):

1) суттєве збільшення кількості осіб, які не перебувають у шлюбі, або розлучених. Зниження антикриміногенного впливу сім'ї на злочинців, які не мають сім'ї;

4 група – ознаки, що характеризують стан здоров'я:

- різке збільшення кількості осіб, які страждають на алкогольну залежність;

- поява злочинців-наркоманів;

- значне збільшення частки злочинців, які мають психічні та психопатичні відхилення;

5 група – ознаки, що характеризують попередню діяльність особи (наявну або попередню судимість):

1) більше половини осіб, засуджених за тяжкі насильницькі злочини, раніше мали судимість. Збільшення кількості судимостей у осіб молодіжного віку. Серед осіб, які мають психічні відхилення у межах осудності, рецидив складає 95–98 %;

Ознаки, що характеризують вчинений злочин:

6 група – ознаки, що характеризують спосіб вчинення злочину, технічну оснащеність, озброєність:

1) збільшення частки професійної злочинної діяльності для вирішення різних проблем (усунення конкурентів у підприємницькій діяльності, отримання надприбутків, вирішення політичних розбіжностей, залякування конкурентів);

2) використання сучасної бойової зброї (до супутникових систем зв'язку);

3) професіональна спеціалізація, легкий перехід (вихід) за межі спеціалізації, безперешкодний перехід від простих форм злочину до більш складних, від менш тяжких – до більш тяжких;

7 група – ознаки, що відображають характер злочину:

1) переважання умисних, добре спланованих, часто збройних злочинних акцій, технічно відпрацьованих (використання «контрольного пострілу», залишення зброї на місці вчинення злочину при вбивствах на замовлення). Зухвало відкритий характер злочинної діяльності: у денний час доби, у багатолюдних місцях, на складні об'єкти (автомобілі, квартири, офіси);

8 група – ознаки, що характеризують мотив злочину:

1) збільшення частки «безмотивних» та полімотивованих насильницьких злочинних посягань;

2) переважання двох провідних мотивів: користь і задоволення потреби у насильстві та садизмі.

Узагальнюючи вищевикладене, можна дійти висновку, що особа

насильницького злочинця містить у собі сукупність осіб, які вчинили різнооб'єктні у кримінально-правовому розумінні, але кримінологічно однорідні насильницькі злочини проти особи, її життя, здоров'я, волі, честі, гідності, особистої недоторканості, статевої свободи і статевої недоторканості, і характеризується агресивною поведінкою, або такою, що при вирішенні конкретних життєвих ситуацій та соціальних конфліктів обирає насильницьких способів їх розв'язання (фізичне, психічне насильство), або для якої насильство є елементом мотивації інструментом (способом) для досягнення злочинного результату.

Структура особи насильницького злочинця становить характеристику людини з боку її цілності чи розщепленості, послідовності або суперечливості, стійкості або змінюваності, глибини або поверховості, домінування або відносної недостатності тих чи інших психічних функцій. Аналіз особистості насильницького злочинця дозволяє представити таку структуру його особистості:

1. Соціально-демографічні ознаки: стать, вік, освітній рівень, соціальний стан і рід занять, сімейний стан, матеріальні й житлово-побутові умови, приналежність до сільського або міського населення та ін.

2. Кримінально-правові властивості: дані про характер вчиненого насильницького злочину (вбивство чи катування, нанесення тілесних ушкоджень чи незаконне позбавлення волі тощо), його мотивацію (суто насильницька, сексуальна тощо), активність у його вчиненні (вчинення особисто чи за допомогою інших осіб, які не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності, – неосудних, малолітніх), про рецидив тощо, що дозволяє характеризувати ступінь суспільної небезпечності особистості такого злочинця.

3. Соціальні прояви: становище людини в існуючій системі суспільних відносин, її приналежність і тяжіння до різних соціальних груп, її взаємини й взаємодії з іншими особами, групами людей, у родині, виробничих, навчальних, суспільно-політичної сферах.

4. Моральні властивості і психологічні особливості: моральні властивості (морально-політичні, світоглядні та моральні властивості, до яких належать: погляди, переконання, оцінки, життєві очікування й прагнення, ціннісні орієнтації тощо); психологічні особливості (інтелектуальні, емоційні та вольові сторони особистості насильницького злочинця).

5. Біофізіологічні особливості особистості (рівень розумового розвитку, культурно-освітній рівень, знання, навички, вміння; моральні якості, ціннісні орієнтації та прагнення особистості, її соціальні позиції й інтереси, потреби, нахили, звички; психічні процеси, властивості й

стани особистості; фізіологічні ознаки (стать, вік, стан здоров'я, особливості фізичної конституції).

Класифікація особи насильницького злочинця здійснена нами за різними критеріями: ступенем суспільної небезпечності вчиненого злочину та особи злочинця (випадковий, необережний, нестійкий, звичний, професійний), видом вчиненого насильницького злочину, об'єктом посягання, потерпілою особою та кількістю жертв (серійний, маніяк), спрямованістю особи (корисливий, сексуально-девіантний, атипово-мотивований), характером та обсягом агресії (полюючий, регресивний, той, що тотально самостверджується, конформний, імпульсивний, відторгнений, пасивно-ігровий, сценарійний, організований, неорганізований, кримінально-злісний, агресивно-ситуативний, інфантильний), тривалістю злочинної діяльності, за статтю та віком злочинців, за їхнім освітнім та культурним рівнем, за станом особи в момент вчинення злочину, за кількістю злочинців та потерпілих.

Типологія сучасного насильницького злочинця здійснена у дисертації за ступенем суспільної небезпечності особи та вчинених нею злочинів. Згідно з нею вирізняються такі типи особи: особливо небезпечний, професійний, звичний, випадковий, театрал (шукач розваг).

Зважаючи на наявність серед наведених категорій особи насильницького злочинця найбільш небезпечних та складно встановлюваних, нами розглянуто їхні кримінологічні особливості: особа насильницького злочинця, що вчиняє серійні зґвалтування (особи з порушенням психосексуального розвитку: полюючий, регресивний, той, що тотально самостверджується; особи з вираженими характерологічними та патопсихологічними особливостями: конформний, афективний, імпульсивний, відторгнений; особи з порушенням міжособового сприйняття: пасивно-ігровий, сценарійний), особа, що вчиняє сексуальні вбивства (локальний, мандруючий, візіоніст, місіонер, гедоніст, тиран), серійні сексуальні злочинці (ситуативний, сексуальний маніяк, силовик, шукач розваг), особа озброєного насильницького злочинця.

Для підвищення ефективності розшукової діяльності органів внутрішніх справ з метою встановлення особи насильницького злочинця запропоновано методику складання кримінологічного портрета передбачуваного серійного сексуального злочинця. Наведена методика була використана автором при підготовці науково-методичних рекомендацій по вивченню особи насильницького злочинця (підозрюваних у вчиненні злочинів, вперше засуджених та неодноразово засуджуваних за ст.ст. 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 126, 127, 129, 143, 144, 146, 147, 149, 152, 153, 154, 186, 187, 296 КК України), розроблених для праців-

ників карного розшуку та досудового слідства органів внутрішніх справ і органів та установ виконання покарань.

У монографії винесені на обговорення розроблені теоретичні положення про захист особи від кримінального насильства. Цей захист, на думку автора, передбачає рішення двоєдиного завдання: попередження насильницьких злочинів і профілактика віктимної поведінки осіб, схильних до того, щоб стати жертвами насильства. Це відповідає загальній програмі профілактики злочинності.

Постановка проблеми захисту особи від кримінального насильства пов'язана зі створенням у країні умов безпеки для всіх членів суспільства. Захист особи від злочинних посягань орієнтований на те, що репресивні заходи замінюються превентивними. Основна мета такого захисту – саме превенція. Попередження повинно випереджати покарання. Традиційна концепція профілактики злочинів завжди базувалася на ідеї про те, що краще попередити діяння, ніж карати за нього. Проте результатом успішного попередження насильницьких злочинів завжди буде захист особи від насильства.

Особливого значення набуває механізм захисту особи від кримінального насильства. На перший план висувуються конституційний захист людини і громадянина, захист прав та свобод особи, її гідності, життя і здоров'я. У будь-якому випадку, базуючись на вимогах Конституції України, «вістря» захисту особи від насильства має бути спрямоване на те, щоб не допустити переходу одних осіб на злочинний шлях, а інших відвести від злочинного посягання. Таким чином, попередження злочинів і профілактика віктимної поведінки являють собою двоєдиний процес.

Сутність проблеми полягає у тому, що, захищаючи особу від насильства, необхідно нейтралізувати його живильний ґрунт. Захист особи від кримінального насильства орієнтований на інтереси не тільки конкретних людей, але й суспільства і держави та інтегрується в систему соціології і права. Ця доктрина виходить із того, що зазначений захист базується на дотриманні законів, які гарантують захист особи від насильства, регулюють забезпечення її безпеки, гармонії інтересів особи і суспільства. Забезпечення безпеки особи в зазначених випадках є проявом реакції держави і суспільства на кримінальне насильство. Захист громадян від насильства не можна відокремлювати від попередження злочинів, так само як і від забезпечення громадської безпеки і зміцнення правопорядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Абельцев С. Н. Криминологическое изучение насилия и защита личности от насильственных преступлений : автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / С. Н. Абельцев ; Юрид. ин-т МВД РФ Москва, 2000. – 43 с.
- Абельцев С. Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия / С. Н. Абельцев ; Фонд содействия правоохран. органам "Закон и право". – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – 206 с., табл.
- Абельцев С. Н. Побои и истязания. Проблема криминологии : [учеб. пособие] / С. Н. Абельцев, С. Д. Дерябин, С. А. Солодовников ; под ред. Г. А. Аванесова. – М. : Закон и право – ЮНИТИ, 1999. – 127 с., ил.
- Абельцев С. Н. Похищение человека (криминологический анализ) : [лекция] / С. Н. Абельцев, В. М. Пучнин ; М-во общ. и проф. образования РФ ; Тамбов. гос. ун-т им. Г. Р. Державина. – Тамбов : Тамбов. гос. ун-т им. Г. Р. Державина, 1999. – 30 с., табл.
- Абельцев С. Н. Тяжкие преступления против личности : монограф. / С. Н. Абельцев. – Смоленск : Смоленское кн. изд-во, 1998. – 241 с.
- Абельцев С. Н. Характер насилия и корыстные мотивы преступлений против личности / С. Н. Абельцев. – М., 1997. – 178 с.
- Абрамов Н. Н. Конфликтология и пределы ее исследования / Н. Н. Абрамов // Социологические исследования. – 1995. – № 4. – С. 62-63.
- Абрамов Н. Н. Пьянство и алкоголизм. Наркомания. Криминальное насилие / Н. Н. Абрамов. – Омск, 1998. – 89 с.
- Абросимова Ю. А. Злочинність неповнолітніх та запобігання їй на регіональному рівні : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / Ю. А. Абросимова. – Дніпропетровськ, 2009. – 20 с.
- Аванесов Г. А. Криминология : учебник / Г. А. Аванесов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Академия МВД СССР, 1984. – 500 с.
- Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика / Г. А. Аванесов. – М. : Академия МВД СССР, 1980. – 517 с.
- Аванесов Г. А. Образ жизни как объект криминологического исследования / Г. А. Аванесов, К. Е. Игошев // XXV съезд КПСС и проблемы социологического образа жизни : матер. конф. – М. : Академия МВД СССР, 1977. – С. 246–260.
- Аванесов Г. А. Оперативно-розыскная профилактика / Г. А. Аванесов // Профилактика правонарушений. – Вып. 6. – М., 1978. – С. 3-15.
- Августин. Исповедь / Аврелий Августин ; пер. и коммент. М. Е. Сергиенко. – М., 1992. – 346 с.
- Аверин В. А. Психология личности : учеб. пособие / В. А. Аверин. – СПб. : Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 90 с.
- Аверин В. Занятость населения общественно полезным трудом / В. Аверин // Аргументы и факты. – 2000. – 6 февр.
- Аверина Н. А. Криминологическое изучение и предупреждение органами внутренних дел проституции : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Н. А. Аверина. – М., 1994. – 27 с.
- Агафонова М. Ю. Общие тенденции насилия / М. Ю. Агафонова // Философия

права и вопросы формирования современной государственно-правовой идеологии : матер. Всероссийской науч.-теор. конф. (Ростов-на-Дону, 24–25 октября 2001 г.). – Ростов-на-Дону : РЮИ МВД России, 2001. – С. 255–257.

Агрессия и психическое здоровье / Т. Б. Дмитриева, Б. В. Шостакович, В. В. Горинов и др. ; под ред. Т. Б. Дмитриевой и Б. В. Шостаковича. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002 – 460, [4] с., ил., табл. – (Теория и практика уголовного права и уголовного процесса / Ассоц. Юрид. центр, М-во здравоохранения РФ. Гос. науч. центр соц. и судеб. психиатрии им. В.П. Сербского).

Адамов И. Н. Наука психология и социологические понятия / И. Н. Адамов. – Киев, 1902. – 134 с.

Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии : лекции по введению в психотерапию для врачей, психологов и учителей / А. Адлер. – М. : Изд-во Ин-та Психотерапии, 2002. – 212, [1] с. – (Золотой фонд психотерапии).

Актуальні проблеми протидії злочинності в Україні : Матеріали науково-практичного семінару (21 березня 2008 р., Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ). – Д. : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 212 с.

Александров С. Г. Девиантные отклонения в структуре личности юношей, совершивших преступления : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / С. Г. Александров. – СПб., 1999. – 21 с.

Александров Ю. В. Половые преступления : преступники и потерпевшие : Учебно-практическое пособие / Ю. В. Александров. – К. : РИО КВШ МВД СССР, 1975. – 91 с.

Александров Ю. В. Злочини проти статевої свободи / Ю. В. Александров // Юридичний вісник України. – 2002. – 6–12 квітня. – С. 94–98.

Алексеев А. И. Криминологическая профилактика : теория, опыт, проблемы / А. И. Алексеев, С. И. Герасимов, А. Я. Сухарев. – М. : Норма, 2001. – 481 с.

Алексеев А. И. Криминологическая характеристика и профилактика рецидивной преступности / А. И. Алексеев, Ю. В. Солопанов. – М. : Высшая школа милиции МВД СССР, 1979. – 30 с.

Аленин Ю. П. Расследование тяжких преступлений : Научно-практическое пособие / Ю. П. Аленин, В. В. Тищенко, Л. И. Аркуша. – Харьков : Одиссей, 2006. – 256 с.

Алиев Г. А. Криминологическая характеристика и предупреждение органами внутренних дел убийств, совершаемых лицами, отбывшими наказание в виде лишения свободы : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Г. А. Алиев. – М., 1998. – 22 с.

Алиев Г. А. Особенности преступлений, совершаемых в сфере быта и досуга / Г. А. Алиев, Н. И. Бельцов. – Чебоксары : Изд-во Чуваш. ун-та, 2001. – 129 с., табл.

Алиев Г. А. Умышленные убийства : их особенности, классификация и предупреждение / Г. А. Алиев, Н. Х. Сафиуллин. – М., 1996. – 286 с.

Амбрумова А. Г. Диагностика суицидального поведения : метод. рекомендации / А. Г. Амбрумова, В. А. Тихоненко ; М-во здравоохранения РСФСР. – М., 1980. – 48 с.

Амбрумова А. Г. Предупреждение самоубийств / А. Г. Амбрумова, С. В. Бородин, А. С. Михлин. – М., 1980. – 164 с.

Амбрумова А. Психика человека и суициды / А. Амбрумова // Аргументы и

факты. – 1996. – 16 окт.

Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 2000. – 350 с. – (Памятники психологической мысли / Рос. акад. наук, Ин-т психологии). – Библиогр. : с. 348–349.

Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений / И. Анденес ; [пер. с англ. В. И. Когана ; под ред. Б. С. Никифорова]. – М. : Прогресс, 1979. – 264 с.

Аносов Н. Н. Общественная опасность причинений тяжкого вреда здоровью / Н. Н. Аносов. – Саратов, 1999. – 220 с.

Ансель М. Новая социальная защита / Марк Ансель ; пер. с франц. ; [под ред. и со вступ. статьей чл.-корр. АН СССР А. А. Пионтковского]. – М. : Прогресс, 1970. – 312 с.

Антонова Е. Рискуют все / Е. Антонова // Коммерсант. – 1999. – 16 февр.

Антонов-Романовский Г. В. Влияние пьянства и алкоголизма на преступность и борьба с ними / Г. В. Антонов-Романовский // Советское государство и право. – 1975. – № 10. – С. 71–76.

Антонян Ю. М. Актуальные проблемы насилия в российском обществе / Ю. М. Антонян // Уголовное право. – 2000. – № 3. – С. 63–64.

Антонян Ю. М. Бессознательное в мотивации преступного поведения / Ю. М. Антонян, Е. Г. Самовичев // Криминальная мотивация / Под ред. В. Н. Кудрявцева. – М., 1986. – С. 156–188.

Антонян Ю. М. Жестокость в нашей жизни / Ю. М. Антонян. – М. : ИНФРА-М, 1995. – 320 с.

Антонян Ю. М. Изнасилования : причины и предупреждение : [пособие] / Ю. М. Антонян, В. П. Голубев, Ю. Н. Кудряков. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1990. – 192 с.

Антонян Ю. М. Изучение личности преступника / Ю. М. Антонян. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1982. – 79 с.

Антонян Ю. М. Краткий курс криминологии : учеб. пособие / Ю. М. Антонян, Л. С. Саблина. – М., 1997. – 160 с.

Антонян Ю. М. Методы моделирования в изучении преступника и преступного поведения : учеб. пособие / Ю. М. Антонян, Ю. Д. Блувштейн. – М., 1974. – 63 с.

Антонян Ю. М. Насилие. Человек. Общество : [монография] / Ю. М. Антонян. – М. : ВНИИ МВД РФ, 2001. – 247 с.

Антонян Ю. М. Понятие и криминологическая классификация насильственных преступлений / Ю. М. Антонян // Современная преступность : новые исследования : сб. статей / под ред. Ю. М. Антоняна, А. Я. Гришко. – М., 1993. – С. 26–34.

Антонян Ю. М. Преступность и психические аномалии / Ю. М. Антонян, С. В. Бородин ; [отв. ред. В. Н. Кудрявцев; АН СССР, Ин-т государства и права]. – М., 1987. – 206 с.

Антонян Ю. М. Психология преступления и наказания / Ю. М. Антонян, М. И. Еникеев, В. Е. Эминов. – М. : Пенатес-Пенаты, 2000. – 454 с.

Антонян Ю. М. Психология преступника и расследование преступлений / Ю. М. Антонян, М. И. Еникеев, В. Е. Эминов. – М. : Юрист, 1996. – 335 с., ил.

Антонян Ю. М. Психология убийства / Ю. М. Антонян. – М., 1977. – 304 с.

Антонян Ю. М. Роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления : учеб. пособие / Ю. М. Антонян ; Акад. МВД СССР. – М. : Акад. МВД СССР, 1973. – 70 с.

Антонян Ю. М. Сексуальные преступления / Ю. М. Антонян. – М. : Амальтея, 1999. – 319 с.

- Антонян Ю. М. Сексуальный убийца Чикатило : попытка психоаналитического объяснения / Ю. М. Антонян // Государство и право. – 1993. – № 7. – С. 91–99.
- Антонян Ю. М. Серийные сексуальные убийства / Ю. М. Антонян, В. А. Верещагин, С. А. Потапов, Б. В. Шостакович. – М. : МЮИ МВД России, 1997. – 202 с.
- Антонян Ю. М. Социальная среда и формирование личности преступника / Ю. М. Антонян. – М., 1975. – 159 с.
- Антонян Ю. М. Тени прошлого / Ю. М. Антонян. – М., 1996. – 320 с.
- Анфиногенов А. И. Психологическое портретирование неустановленного преступника / А. И. Анфиногенов. – М. : Академия управления МВД России, 2002. – 183 с.
- Аристотель. Большая этика / Аристотель // Сочинения : в 4 т. – М., 1983. – Т. 4. – С. 295–627.
- Аристотель. О душе / Аристотель // Сочинения : в 4 т. – М., 1975. – Т. 1. – С. 371–448.
- Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения : в 4 т. – М., 1983. – Т. 2. – С. 416–421.
- Архангельский Л. М. Социально-этические проблемы теории личности / Л. М. Архангельский. – М., 1974. – 221 с.
- Афанасьев В. Н. Социальная деформация и мотивация поведения / В. Н. Афанасьев // Вопросы философии и права. – 1997. – № 4/28. – С. 68.
- Афанасьев Г. Г. Социальный паразитизм // Избранные психологические труды : в 2-х т. / Под ред. А. А. Бодалева, Б. Ф. Ломова. – М. : АПН СССР, Педагогика, 1980. – 368 с. (Тр. д. чл. и чл.-кор. АПН СССР).
- Ахмадиев Т. М. Личность и поведение / Т. М. Ахмадиев. – М., 1996. – 246 с.
- Ашаффенбург Г. Преступление и борьба с ним / Г. Ашаффенбург ; пер. с нем. – Одесса, 1906. – 243 с.
- Бабаев М. М. Влияние демографических процессов на преступность / М. М. Бабаев, Э. В. Кузнецова, Е. Б. Урланис. – М. : Юрид. лит., 1976. – 206 с.
- Бабаев М. М. Динамика и причины основных отклонений в поведении членов общества / М. М. Бабаев // Дети с отклонениями в поведении. – М., 1988. – С. 14–15.
- Бабаев М. М. Социальные последствия преступности : учеб. пособие / М. М. Бабаев. – М. : Академия МВД СССР, 1982. – 82 с.
- Базаров Р. А. Криминальное насилие над личностью / Р. А. Базаров. – Челябинск, 1996. – 71 с.
- Базаров Р. А. Основы теории и методологии предупреждения тяжких насильственных преступлений несовершеннолетних : автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Р. А. Базаров. – М. : Юрид. ин-т МВД России, 1996. – 48 с.
- Баклан І. В. Кримінологічна характеристика та попередження злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, що вчинюються неповнолітніми : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / І. В. Баклан. – Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – 20 с.
- Бандурка А. М., Зелинский А. Ф. Вандализм / А. М. Бандурка, А. Ф. Зелинский. – Харьков : Ун-т внутр. дел, 1996. – 198 с.

Барановский Н. А. Социальные и личностные детерминанты отклоняющегося поведения / Н. А. Барановский. – Минск, 1993. – 279 с.

Барановский Н. А. Социальные потребности личности и преступное поведение (на материалах судебной практики о тяжких насильственных преступлениях) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Н. А. Барановский. – М., 1978. – 19 с.

Бартол К. Психология криминального поведения / Курт Бартол ; пер. с англ. – 7-е междунар. изд. – СПб. : Прайм-Еврознак ; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 352 с., ил., табл. – (Психологическая энциклопедия).

Басанов А. А. Уголовно-правовая защита человека / А. А. Басанов. – Казань, 1997. – 206 с.

Бегунова Л. А. Проблемы разработки и использования психолого-криминалистического портрета подозреваемого при раскрытии изнасилований и убийств, сопряженных с действиями сексуального характера : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс ; Криминалистика и судебная экспертиза ; Оперативно-розыскная деятельность» / Л. А. Бегунова. – М. : ВНИИ МВД России, 2002. – 28 с.

Безопасность личности и виктимологические проблемы предупреждения преступлений : матер. науч.-практ. конференции. – М. : ВНИИ МВД России, 2006. – 214 с.

Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Чезаре Беккариа ; сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М., 1939. – 184 с.

Белиловский К. А. К вопросу об антропологическом типе преступника : диссертация на степень доктора медицины / Кесарий Александрович Белиловский. – СПб. : Паровая скоропечатня Я. И. Либермана, 1895. – 126 с.

Белинский В. Г. Полное собрание сочинений : в 13 т. / В. Г. Белинский. – Т. 8. – М., 1977. – 728 с.

Белкин Р. С. Криминалистика : проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике / Р. С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1988. – 302 с.

Бельцов Н. И. Криминологический анализ и предупреждение преступлений, совершаемых в сфере быта и досуга : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Н. И. Бельцов. – М. : Юрид. ин-т МВД России, 1996. – 23 с.

Беляев В. Г. Личность преступника в советском уголовном праве : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук / В. Г. Беляев. – Ростов-на-Дону, 1964.

Беляков С. А. Два случая притворного помешательства / С. А. Беляков // Соч. д-ра мед. С. А. Белякова (дир. Больницы душевно-больных Самар. губ. земства). – Санкт-Петербург : Тип. М. И. Акинфиева и И. В. Леонтьева, 1900. – 41 с. (Без тит. л. Описано по 1 с. текста).

Беляков С. А. Питье и спиртные напитки и влияние их на телесное и душевное здоровье человека : общедоступные чтения, произнес. в Самар. доме трудолюбия / Сост. д-р мед. С. А. Беляков, дир. Больницы душевно-больных Самар. губ. земства. – Вып. 1–4. – Самара : Комис. О-ва Самар. врачей по организации общедоступ. чтений по естествознанию и медицине, 1902–1903. – 4 т.

Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бентам ; [пер. по англ. изд. Боуринга и фр. Дюмона А. Н. Пыпина и А. Н. Неведомско-

го]. – М. : РОССПЭН, 1998. – С. 1–315.

Бентам И. Основные начала уголовного кодекса / И. Бентам // Избранные сочинения Иеремии Бентама // Пер. по англ. изд. Боуринга и фр. Дюмона, А. Н. Пыпина и А. Н. Неведомского. Т. 1. – Санкт-Петербург : Рус. книж. торговля, 1867. – С. 316–678.

Бентам И. Принципы законодательства / Иеремия Бентам // Антология мировой политической мысли. – М., 1997. – Т. I. – С. 556–561.

Берекашвили Л. Ш. Обеспечение прав человека и законности в деятельности правоохранительных органов : учеб. пособие / Л. Ш. Берекашвили ; Моск. юрид. ин-т МВД России. – М. : ЩИТ-М, 1999. – 162 с., ил.

Берман Я. Наказание или исправление? / Я. Берман // Пролетарская революция и право. – 1918. – № 8/10. – С. 46–51.

Бернер А. Ф. Учебник уголовного права : части : общ. и особ / Альберт Фридрих Бернер // Сочинения / [с прим., прил. и доп. по истории рус. права и законодательству положит. магистра уголов. права Н. Неклюдова ; пер. и изд. Н. Неклюдова]. – Санкт-Петербург, 1865–1867. – Т. 1–2. – 460 с.

Бехтерев В. М. Вильгельм – дегенерат Нероновского типа / Владимир Михайлович Бехтерев. – Москва : Наша жизнь, 1916. – 44 с.

Бехтерев В. М. Лечебное значение гипноза / Владимир Михайлович Бехтерев // [Соч.] Акад. В. М. Бехтерева, орд. проф. Имп. Воен.-мед. акад., дир. Клиники душев. и нерв. болезней в С.-Петербурге. – Санкт-Петербург : К. Л. Риккер, 1900. – 35 с.

Бехтерев В. М. О половых извращениях как патологических сочетательных рефлексах : доклад в заседании Нервно-психиатрической секции Психоневрологического института 12 декабря 1913 г. / Владимир Михайлович Бехтерев // Обозрение психиатрии. – №№ 7–9. – 1915. – С. 1–25.

Бехтерев В. М. Объективно-психологический метод в применении к изучению преступности / Владимир Михайлович Бехтерев // [Соч.] Акад. В. М. Бехтерева ; Психоневрол. ин-т. – Санкт-Петербург : Тип. т-ва В. Андерсона и Г. Лойцянского, 1912. – 64 с.

Бехтерев В. М. Сознание и его границы : [речь, произнес. в день годич. акта Имп. Казан. ун-та орд. проф. ...] / Владимир Михайлович Бехтерев // [Соч.] проф. В. М. Бехтерева. – Казань : Тип. Имп. ун-та, 1888. – 32 с.

Бехтерев В. М. Убийство Ющинского и психиатро-психологическая экспертиза / Владимир Михайлович Бехтерев. – Санкт-Петербург : Тип. изд-ва "Практ. медицина" (Ф. В. Эттингер), 1913. – 56 с., ил.

Блувштейн Ю. Д. Конкретные преступления : их причины и предупреждение / Ю. Д. Блувштейн. – Минск, 1987. – 148 с.

Блувштейн Ю. Д. Криминологическая классификация преступности и преступников : лекция / Ю. Д. Блувштейн. – М., 1976. – 121 с.

Блувштейн Ю. Д. Криминологическая статистика (статистические методы в анализе оперативной обстановки) / Ю. Д. Блувштейн. – Минск : Изд-во Мин. ВШ МВД СССР, 1981. – 96 с.

Блувштейн Ю. Д. Криминологическая характеристика и профилактика отдельных видов преступности : учеб. пособие / Ю. Д. Блувштейн. – Минск : НИиРИО Мин. ВШ МВД СССР, 1980. – 108 с.

Блувштейн Ю. Д. Криминологические понятия / Ю. Д. Блувштейн, А. М. Яковлев. – Вильнюс, 1989. – 85 с.

Блувштейн Ю. Д. Криминологическое изучение «семейных» преступлений и

проблемы семейного насилия / Ю. Д. Блувштейн // Предупреждение бытовых преступлений. – Минск, 1986. – С. 17–21.

Блувштейн Ю. Д. Криминология и математика / Ю. Д. Блувштейн. – М., 1974. – 176 с.

Блувштейн Ю. Д. Личность преступника как предмет криминологического исследования / Ю. Д. Блувштейн // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 13. – М., 1971. – С. 3–21.

Блувштейн Ю. Д. Основания криминологии. Опыт логико-философского исследования / Ю. Д. Блувштейн, А. В. Добрынин. – Минск : Изд-во Университетское, 1990. – 206 с.

Блувштейн Ю. Д. Понятие личности преступника / Ю. Д. Блувштейн // Советское государство и право. – 1979. – № 8. – С. 97–102.

Блувштейн Ю. Д. Теоретические вопросы статистического изучения личности преступника (по материалам уголовных дел о грабежах и разбойных нападениях) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук / Ю. Д. Блувштейн. – Вильнюс, 1967. – 24 с.

Блувштейн Ю. Д. Уголовное право и социальная справедливость / Ю. Д. Блувштейн. – Минск : Изд-во Университетское, 1987. – 61 с.

Блэкборн Р. Психология криминального поведения / Рональд Блэкборн. – СПб. : Питер, 2004. – 496 с.

Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения : монограф. / М. И. Бобнева. – М., 1978. – 312 с.

Бойцов Н. И. Понятие насильственного преступления / Н. И. Бойцов // Криминологические и уголовно-правовые проблемы борьбы с насильственной преступностью. – Л., 1988. – С. 134–149.

Большая Советская Энциклопедия. В 30-ти т. / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : «Советская энциклопедия», 1969-1978. – 1974. – Т. 17. – 514 с.

Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Мещерякова, В. Зинченко. – СПб., 2003. – 672 с.

Бонгер В. А. О роли антропологических и социальных факторов в преступности / В. А. Бонгер // Проблема преступности. – К., 1924. – С. 69–74.

Бонгер В. А. Преступность и социализм / В. А. Бонгер // Проблема преступности / под ред. Я. С. Розанова. – К., 1924. – С. 243–263.

Бородин С. В. Борьба с преступностью : теоретическая модель комплексной программы / С. В. Бородин. – М. : Наука, 1990. – 271 с.

Бородин С. В. Квалификация убийств / С. В. Бородин // Социалистическая законность. – 1983. – № 5. – С. 34.

Бородин С. В. Мотивы умышленных убийств / С. В. Бородин, Э. Ф. Побегайло // Борьба с насильственной преступностью. – М., 1982. – С. 41–42.

Бородин С. В. Рассмотрение судом уголовных дел об убийствах / С. В. Бородин. – М. : Юрид. лит., 1964. – 212 с.

Бородин С. В. Свойства личности преступника / С. В. Бородин // Программа борьбы с преступностью. – М., 1993. – С. 251–260.

Бородин С. В. Убийство : уголовно-правовой анализ / С. В. Бородин // Социалистическая законность. – 1989. – № 6. – С. 41–42.

Бородин С. В. Характеристика умышленных убийств / С. В. Бородин, Э. Ф. Побегайло. – М., 1981. – 299 с.

Бородин А. В. Понятие личности преступника / А. В. Бородин // Сборник науч. трудов Юридической Академии «Фемида». – 2006. – № 2. – С. 24-27.

Бородулин А. И. Методические и тактические основы расследования убийств, совершаемых наемными лицами : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / А. И. Бородулин. – М., 1996. – 19 с.

Браиловский В. В. О вегетативной нервной системе убийц / В. В. Браиловский // Вопросы изучения преступности на Северном Кавказе. – Вып. 2. – Ростов н/Д., 1927. – С. 24-46.

Браиловский В. В. Опыт биосоциального изучения растратчиков в Ростове-на-Дону / В. В. Браиловский // Вопросы изучения преступности на Северном Кавказе. Сб. науч. тр. – Вып. 2. – Ростов н/Д., 1927. – С. 34-52.

Браиловский В. В. Опыт биосоциального исследования убийц / В. В. Браиловский // Труды Сев.-Кавк. ассоциации науч.- исслед. ин-тов. – Ростов н/Д., 1929. – № 71. – С. 130-145.

Бродченко О. И. Психолого-криминалистическое обеспечение раскрытия серийных сексуальных преступлений : метод. пособие / О. И. Бродченко, О. А. Логунова. – М. : ВНИИ МВД России, 2004. – 116 с. – (Б-ка работника криминальной милиции).

Бруханский Н. П. Очерки по социальной психологии / Н. П. Бруханский. – М., 1928. – 72 с.

Бубис Г. М. Преступный человек перед судом науки / Г. М. Бубис // [Соч.] Г. М. Бубиса. – Санкт-Петербург : Паровая скоропечатня "Восток" М. М. Гутзац, 1900. – 20 с.

Будз В. Визначення поняття особистості жінки-рецидивістки : деякі проблеми / В. Будз // Право України, 2006. – № 10. – С. 100–105.

Будзинский С. Начала уголовного права / С. Будзинский // Соч. С. М. Будзинского. – Варшава : Тип. И. Яворского, 1870. – XII, 362 с.

Буева Л. П. Человеческий фактор : новое мышление и новое действие : (Филос. заметки). / Л. П. Буева. – М. : Знание, 1988. – 63 с.

Бужор В. Г. Криминологический анализ и предупреждение тяжкой насильственной групповой преступности : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / В. Г. Бужор. – М. : Академия МВД СССР, 1992. – 21 с.

Букач В. В. Конституційні політичні права та їх забезпечення міліцією : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право». / В. В. Букач. – К. : НАВСУ, 2004. – 20 с.

Булатов С. Я. Возрождение Ломброзо в советской криминологии / С. Я. Булатов // Революция права. – 1929. – № 1. – С. 48-54.

Бунак В. В. Антропологическое изучение преступника, его современное положение и задачи / В. В. Бунак // Архив криминологии и судебной медицины. – Харьков, 1917. – Т. 2.

Бунак В. В. Антропометрическая характеристика шестнадцати дефективных мальчиков / В. В. Бунак // [Соч.] В. Бунака. – Москва : Тип. Окр. штаба , [1913]. – 33 с., 1 л. табл. ; 26. – Без тит. л. и обл.

Бурлаков В. Н. Криминогенная личность и индивидуальное предупреждение преступлений : автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / В. Н. Бурлаков. – СПб. : С.-Петербур. акад. МВД России, 1998. – 46 с.

Бурлаков В. Н. Криминогенная личность и индивидуальное предупреждение преступлений : проблемы моделирования / В. Н. Бурлаков. – СПб., 1998. – 418 с.

Бурлаков В. Н. Личность преступника / В. Н. Бурлаков // Криминология : учебник для юрид. вузов / Р. М. Акутаев, В. Н. Бурлаков, В. В. Вандышев и др. ; под ред. профессоров д-ра юрид. наук В. Н. Бурлакова, акад., засл. деят. науки РФ В. П. Сальникова. – СПб. : С.-Петербур. акад. МВД, 1998. – С. 137–138.

Бурлаков В. Н. Личность преступника и назначение наказания : учеб. пособие / В. Н. Бурлаков ; Ленингр. гос. ун-тет им. А. А. Жданова. – Л. : ЛГУ, 1986. – 87 с.

Бухановский А. О. «Феномен Чикатило» : пути научного и практического взаимодействия психиатров и психологов с правоохранительными органами / А. О. Бухановский // Серийные убийства и их предупреждение : юридические и психологические аспекты : матер. междунар. конференции. – М., 1998. – С. 12–25.

Бухановская О. А. Психические расстройства у лиц с серийными агрессивными сексуально опасными действиями (клиника, динамика, систематика) : автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата мед. наук : спец. 14.00.18 «Психиатрия» / О. А. Бухановская. – М. : Государственный научный центр социальной и судебной психиатрии им. В. П. Сербского, 2003. – 28 с. [Электронный ресурс] / Режим доступа : <http://www.centerhoenix.ru/papers>

Быстров И. И. Преступления против человека (уголовно-правовой и криминологический анализ) / И. И. Быстров. – Саратов, 1995. – 188 с.

Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук / Фрэнсис Бэкон // Сочинения : в 2 т. / [пер. с лат.]. – М. : Мысль, 1977–1978. – Т. 1. – С. 81–522.

Валуйська М. Ю. Кримінологічна характеристика осіб, що вчинили умисні вбивства при обтяжуючих обставинах : : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; Кримінально-виконавче право» / М. Ю. Валуйська. [Электронный ресурс] / Режим доступа : <http://www.nbuv.gov.ua/>. – Харків, 2002. – 18 с.

Варданян А. В. Криминологическая характеристика и социально-правовые меры предупреждения изнасилований : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / А. В. Варданян. – М. : Юрид. ин-т МВД России, 1996. – 18 с.

Варданян А. В. Преступное насилие над личностью и виктимное поведение лиц, потерпевших от изнасилования / А. В. Варданян, Н. Х. Сафиуллин. – М., 1996. – 28 с.

Варчук Т. В. Виктимологические аспекты профилактики имущественных преступлений в условиях крупного города : по материалам квартирных краж в гор. Москве : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Т. В. Варчук. – М. : Академия МВД России, 1999. – 26 с.

Васильев А. Б. Проблемы насильственной преступности в Москве / А. Б. Васильев, С. А. Дунаев // Предупреждение преступности и обеспечение безопасности в городах : матер. междунар. науч.-практ. конференции (г. Москва, 7–8 апреля 1999 г.). – М. : МЮИ МВД России, «Щит-М», 1999. – С. 150–158.

Васильев Н. И. Изучение латентной преступности (методические разработки) / Н. И. Васильев. – Ростов-на-Дону, 1999. – 362 с.

Васютин А. Н. Трудное детство / А. Н. Васютин. – Л., 1989. – 393 с.

Вермель Е. С. Преступление, его природа и сущность / Е. С. Вермель // Журнал невропатологии и психиатрии им. Корсакова. – 1926. – Вып. 3. – С. 68–69.

Вермеш М. Основные проблемы криминологии / Миклош Вермеш ; пер. с венгер. С. Г. Келиной – М. : Прогресс, 1978. – 272 с.

Ветров Н. И. Криминологическая характеристика правонарушителей молодежного возраста / Н. И. Ветров. – М., 1981. – 108 с.

Ветров Н. И. Охрана интересов семьи уголовно-правовыми средствами : пособие для слушателей нар. ун-тов / Н. И. Ветров. – М. : Знание, 1990. – 77 с. – (Нар. ун-тет, Фак. правовых знаний).

Ветров Н. И. Уголовное право. Общая часть : учеб. для студентов вузов, обучающихся по юрид. специальностям : [для образоват. учреждений высш. проф. образования МВД России] / Н. И. Ветров. – М. : ЮНИТИ : Закон и право, 1999. – 414 с.

Взаємодія ОВС та громадських організацій щодо протидії насильству у сім'ї : матеріали круглого столу (26 лютого 2010 року, м. Івано-Франківськ). – Івано-Франківськ : Прикарпатський юридичний інститут ЛьвДУВС, 2010. – 229 с.

Виктимология. Перспективы исследования. – Душанбе, 1986. – 179 с.

Виноградов М. В. О структурной взаимосвязи нервно-психических аномалий и отдельных видов преступного поведения / М. В. Виноградов, С. И. Голик, В. Г. Колпаков // Труды Академии МВД СССР. – М., 1986. – С. 149–153.

Вицин С. Е. Моделирование в криминологии / С. Е. Вицин. – М. : НИиРИО ВШ МВД СССР, 1973. – 104 с.

Вицин С. Е. Системный подход и преступность : учеб. пособие / С. Е. Вицин. – М. : Академия МВД СССР, 1980. – 140 с.

Владимиров В. А. Советская уголовная политика и ее отражение в действующем законодательстве / В. А. Владимиров, Ю. И. Ляпунов. – М., 1979. – 80 с.

Владимиров Л. Е. Курс уголовного права / Л. Е. Владимиров. – М. : Т-во И. Д. Сытина, 1908. – 400 с.

Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 640 с.

Войтенко С. Г. Криминологическое исследование виктимности лиц с девиантным поведением : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / С. Г. Войтенко. – М. : Академия управления МВД России, 1997.

Волженкин Б. В. Общественная опасность преступника и основания уголовной ответственности / Б. В. Волженкин // Правоведение. – 1963. – № 3. – С. 90–93.

Волков Б. С. Детерминистическая природа преступного поведения / Б. С. Волков. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1975. – 110 с.

Волков Б. С. Мотив и квалификация преступлений / Б. С. Волков. – Казань, 1968. – 168 с.

Волков Б. С. Мотивы преступлений : уголов.-правовое и социал.-психол. исслед. / Б. С. Волков. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1982. – 152 с.

Волков Г. И. Уголовное право и рефлексология / Г. И. Волков. – Х. : Изд-во НКЮ УССР, 1928. – 134 с.

Воротынский Б. И. Биологические и социальные факторы преступности : публичная лекция, читанная 25 ноября 1900 г. в актовом зале Ун-та / Б. И. Воротынский // Журнал Министерства Юстиции. – Сентябрь, 1901. – СПб., 1901. – 36 с.

Воротынский Б. И. Гениальность, психическая неуравновешенность и преступность : публичная лекция, читанная 31 июля 1898 г. в г. Тобольске / Б. И. Воротынский // [Соч.] Б. И. Воротынского, д-ра мед., прив.-доц. Имп. Казан. ун-та. – Казань : типо-лит. Имп. ун-та, 1898. – 33 с. – Экз. РНБ (П16/482) : припл. к журн. "Неврологический вестник". Т. 6, вып. 4. 1898.

Воротынский Б. И. Задачи судебной психопатологии и современные ее значения для врача и юриста : речь, произнесённая 31 января 1898 г. в годовичном заседании Общества невропатологов и психиатров при Императорском Казанском Университете / Б. И. Воротынский // [Соч.] Б. И. Воротынского, д-ра мед., прив.-доц. Имп. Казан. ун-та. – Казань : Кн. маг. бр. Башмаковых, 1898. – 42 с.

Воротынский Б. И. Психофизические особенности преступника-дегенерата : вступительная лекция в курс судебной психопатологии / Б. И. Воротынский // [Соч.] Б. И. Воротынского, д-ра мед., прив.-доц. Имп. Казан. ун-та. – Казань : Типолит. Имп. ун-та, 1900. – 22 с.

Востряков В. М. Вымогательство : уголовно-правовые и криминологические проблемы / В. М. Востряков. – М., 1997.

Всероссийская конференция по проблемам отмены смертной казни (г. Москва, 3-4 июня 1990 г.) / Упр. Президента Рос. Федерации по вопр. помилования. – М. : Юрид. лит., 2000. – 166, [1] с., табл.

Габдрахманов Ф. В. Региональная система предупреждения преступлений несовершеннолетних : Опыт Республики Марий Эл : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Ф. В. Габдрахманов. – М., 2000. – 24 с.

Гаджиева А. А. Виктимология и ее роль в профилактике преступлений : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / А. А. Гаджиева. – Краснодар : Дагестанск. гос. ун-т, 2000. – 19 с.

Галустян О. А. Обеспечение прав граждан в уголовно-процессуальной и оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел : монограф. / О. А. Галустян. – М., 2000. – 170 с.

Гаухман Л. Д. Борьба с насильственными посягательствами / Л. Д. Гаухман. – М., 1969. – 120 с.

Гаухман Л. Д. Насилие как средство совершения преступлений / Л. Д. Гаухман. – М., 1974. – 144 с.

Гаухман Л. Д. Проблемы уголовно-правовой борьбы с насильственными преступлениями в СССР : автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и процесс» / Л. Д. Гаухман. – М., 1979. – 49 с.

Гаухман Л. Д. Проблемы уголовно-правовой борьбы с насильственными преступлениями в СССР / Л. Д. Гаухман. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1981. – 160 с.

Герберштейн С. Записки о Московитских делах / Барон Сигизмунд Герберштейн ; авт. предисл. А. И. Малеин. – СПб. : А. С. Суворин, 1908. – 383 с.

Гернет М. Н. Детоубийство. Социологическое и сравнительно-юридическое исследование / М. Н. Гернет. – М., 1911. – 318 с.

Гернет М. Н. История царской тюрьмы / М. Н. Гернет ; Всесоюз. ин-т юрид. наук М-ва юстиции СССР. – М. : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1946. – 22 с.

Гернет М. Н. Общественные причины преступности / М. Н. Гернет // Проблемы преступности. – М.–Л., 1926. – 210 с.

Гернет М. Н. Преступление и борьба с ним в связи с эволюцией общества / М. Н. Гернет // Избранные произведения. – М., 1974. – С. 203–358.

Гернет М. Н. Преступность за границей и в РСФСР / М. Н. Гернет. – М. : «Советское законодательство», 1931. – 187 с.

Гернет М. Н. Психология побегов из тюрем / М. Н. Гернет // Проблемы преступности. – Вып. 4. – М., 1929. – С. 85–98.

Гернет М. Н. Революция, рост преступности и смертная казнь / Проф.

М. Н. Гернет. – М. : Начало, 1917. – 30 с.

Гернет М. Н. Социальные факторы преступности / М. Н. Гернет. – М., 1905. – 203 с.

Гернет М. Общественные причины преступности. Социологическое направление в науке уголовного права / М. Н. Гернет. – М. : Скирмут, 1906. – 210 с.

Герцен А. И. Былое и думы // Сочинения : в 4 т / А. И. Герцен ; [общ. ред., вступ. ст., и коммент. Г. Г. Елизаветиной]. – М. : Правда, 1988. – Т. 1. – 414 с.

Герцензон А. А. Введение в советскую криминологию / А. А. Герцензон. – М. : Юрид. лит., 1965. – 227 с.

Герцензон А. А. Против биологических теорий причинности преступности / А. А. Герцензон // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1967. – С. 3–53.

Герцензон А. А. Советская уголовная статистика / А. А. Герцензон. – М., 1937. – 235 с.

Герцензон А. А. Социология уголовного права / А. А. Герцензон. – М. : Юрид. лит., 1970. – 271 с.

Герцензон А. А. Уголовная политика и пути ее изучения / А. А. Герцензон // Советское государство и право. – 1969. – № 8. – С. 36–43.

Герцензон А. А. Уголовное право и социология : учеб. пособие / А. А. Герцензон. – М., 1970. – 275 с.

Гишинский Я. И. Криминология : курс лекций / Я. И. Гишинский. – СПб. : Питер, 2002. – 384 с.

Гишинский Я. И. Отклоняющееся поведение – объект правового воздействия / Я. И. Гишинский // Человек и общество. – 1973. – № 12. – С. 145.

Гишинский Я. И. Социальное насилие и насильственная преступность / Я. И. Гишинский // Человек против человека. Преступное насилие : сб. статей ; под общ. ред. Ю. М. Антояна, С. Ф. Милюкова. – СПб. : ВНИИ МВД России, СПб. ВШ МВД России, 1994. – С. 43–54.

Глушков В. О. Деякі організаційно-правові проблеми протидії торгівлі людьми в Україні / В. О. Глушков // Кримінальний кодекс України 2001 року : проблеми застосування і перспективи удосконалення : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 7–8 квітня 2006 р. : У 2 ч. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – Ч. 1. – С. 34–37.

Глушков В. О. Створення системи антитерористичної безпеки у чорноморському регіоні / В. О. Глушков // Альманах кримінального права ; збірник статей. Вип. 1 / Відповід. ред. П. П. Андрушко, П. С. Берзін. – К. : Правова єдність, 2009. (Багатотомне видання). – С. 172–190.

Гоббс Т. Левиафан // Избр. произв. : в 2 т. / Томас Гоббс ; пер. с лат. и англ. – М., 1964. – Т. 2. – С. 5–285.

Гогель С. К. Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией / С. К. Гогель. – М. : ИНФРА-М, 2009 – 384, [1] с.

Голіна В. Проблема боротьби зі злочинністю неповнолітніх з психічними аномаліями / В. Голіна, В. Ємельянов, П. Петрюк // Право України, 2005. – № 10. – С. 74–76.

Головин С. Ю. Словарь практического психолога. [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/>

Голубев В. П. Типология осужденных за насильственные преступления и индивидуальная работа с ними : Лекция / В. П. Голубев, Ю. Н. Кудрявцев, А. В. Шамис. – М. : Академия МВД СССР, 1985. – 46 с.

Гомер. Илиада / Гомер ; пер. Н. Костенко ; [предисл. В. Коробан ; худож.

А. Колыбняк]. – Кишинев : Лумина, 1989 – 231 с.

Гомонов Н. Д. Криминологические аспекты противоправного поведения лиц с психическими девиациями : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Н. Д. Гомонов. – СПб., 1999. – 21 с.

Гомонов Н. Д. Особенности противоправного поведения лиц с психическими девиациями (криминологическое исследование) / Н. Д. Гомонов ; под общ. ред. В. П. Сальникова. – СПб., 2000. – 286 с.

Горегляд О. Опыт начертания российского уголовного права // Сочинения коллежского асессора Осипа Горегляда / О. Горегляд. – СПб., 1815. – 224 с.

Гребенюк М. Кримінологічна характеристика злочинів, вчинених із особливою жорстокістю / М. Гребенюк // Юридична Україна. – 2008. – № 4. – С. 83-87.

Греса Н. В. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психологічних наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Н. В. Греса. – Харків, 2008. – 20 с. [Електронний ресурс] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>

Гришук В. К. Система злочинів проти життя за кримінальними кодексами України і окремих зарубіжних країн / В. К. Гришук // Економіко-правовий часопис. Збірник наукових праць / Головний редактор О.К. Марін. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – Вип. 2. – С. 166–176.

Губанова О. Особистість гвалтівника : щодо статі злочинця / О. Губанова // Право України. – 2007. – № 6. – С. 122–125.

Гумін О. М. Кримінально-насильницька поведінка проти особи : Монографія / О. М. Гумін. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 360 с.

Гумплович Л. Очерк истории социологии / Людвиг Гумплович // Западно-европейская социология XIX-начала XX веков : [Тексты : учеб. пособие для вузов по направлению и специальности "Социология" / сост. В. П. Трошкина] ; под общ. ред. В. И. Добренькова. – М. : Междунар. ун-т бизнеса и упр., 1996. – С. 33–95.

Гусак А. П. Кримінологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / А. П. Гусак [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/> – Київ, 2009. – 18 с.

Дагель П. С. Криминологические термины и понятия / П. С. Дагель. – Владивосток, 1979.

Дагель П. С. Неосторожность. Уголовно-правовые и криминологические проблемы / П. С. Дагель. – М. : Юрид. лит., 1977. – 144 с.

Дагель П. С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве / П. С. Дагель. – Владивосток, 1972.

Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – 7-е изд. – М. : Русский язык, 1989. – Т. II. – 752 с.

Данилевская М. В. Криминологическая характеристика и социальные последствия тяжких преступлений, совершаемых с проявлением жестокости взрослых в отношении несовершеннолетних : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / М. В. Данилевская. – М. : Юрид. ин-т МВД России, 1996. – 22 с.

- Даньшин И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии : монография / И. Н. Даньшин. – Харьков : Прапор, 2005. – 224 с.
- Даньшин И. М. Кримінологія. Загальна та Особлива частини / І. М. Даньшин. – Х., 2003. – 344 с.
- Декарт Р. Сочинения / Декарт Рене ; [пер. с лат. В. И. Пикова и др. ; пер. с фр. Ф. Н. Ивановского и М. В. Резцовой]. – СПб. : Наука, 2006. – 648 с.
- Демоскоп. [Электронный ресурс] / Сайт журналу «Демоскоп». Режим доступу: <http://www.demoscop.org.ua>. – К., 2008.
- Демченко В. Г. Ломброзо и его значение для науки уголовного права / В. Г. Демченко. – К., 1912.
- Денисов В. В. Социология насилия : критика современных буржуазных концепций / В. В. Денисов. – М., 1975. – 214 с.
- Денисов Н. Л. Влияние криминальной субкультуры на преступное поведение подростков / Н. Л. Денисов // Преступность и культура. – М., 1999. – С. 42–45.
- Денисов Н. Л. Механизм влияния малых социальных групп на формирование преступного поведения / Н. Л. Денисов // Теоретические, прикладные и исторические аспекты функционирования правового государства. – Смоленск, 1998. – С. 103–113.
- Державний архів Дніпропетровської області. Фонд № 11. Звіти про роботу поліції у 1900-1905 рр. – Опис № 1. Одиниця зберігання № 1157.
- Дерябин С. Д. Истязания (криминологическое исследование) : лекция / С. Д. Дерябин. – М., 1999. – 91 с.
- Дерябин С. Д. Криминологический анализ и проблемы предупреждения побоев и истязаний как преступлений против личности : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / С. Д. Дерябин. – М. : Юридический институт МВД России, 1999. – 25 с.
- Джекебаев У. С. О социально-психологических аспектах преступного поведения / У. С. Джекебаев. – Алма-Ата : Наука, 1971. – 203 с.
- Джелали Т. И. Криминологическая характеристика вооруженных преступлений и их предупреждение : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Т. И. Джелали. – Ростов-на-Дону, 1998. – 35 с.
- Джужа О. Щодо механізму злочинної поведінки / О. Джужа, В. Василевич, А. Кирилюк // Право України. – 2005. – № 6. – С. 66–70.
- Джураев В. Д. Криминологические особенности разбойных нападений на лиц, занимающихся перевозкой грузов автотранспортом / В. Д. Джураев // Государство, политика, право : сб. науч. трудов. – Коломна, 1998. – С. 34-39.
- Джураев В. Д. Криминологический анализ и предупреждение разбойных нападений, совершаемых при перевозке грузов автотранспортом : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / В. Д. Джураев. – М., 1998. – 21 с.
- Дзюба В. Т. Концептуальні засади кримінально-правової охорони потерпілого, жертви, постраждалого / В. Т. Дзюба // Альманах кримінального права ; збірник статей. Вип. 1 / Відповід. ред. П. П. Андрушко, П. С. Берзін. – К. : Правова єдність, 2009. – 424 с. (Багатотомне видання). – С. 191–217.
- Дмитриева Т. Б. Личность серийных насильников / Т. Б. Дмитриева, М. И. Могачев, Б. В. Шостакович // Механизмы человеческой агрессии : сб. науч.

трудов. – М., 2000. – С. 37–54.

Добров Г. М. Наука о науке : начала науковедения / Г. М. Добров. – 3-е изд., доп. и перераб. – К. : Наук. думка, 1989. – 302 с.

Додаткова Конвенція про скасування рабства, работоргівля та інститутів і звичаїв, суміжних з рабством від 07 вересня 1956 року. Ратифікована УРСР 31 жовтня 1951 року [Електронний ресурс] / Верховна Рада України, 2011. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua/>.

Долгова А. И. Изучение личности преступника / А. И. Долгова // Советское государство и право. – 1978. – № 6. – С. 79-85.

Долгова А. И. Криминологическое значение изучение личности преступника / А. И. Долгова // Советское государство и право. – 1973. – № 6. – С. 91.

Долгова А. И. Криминология : учеб. для вузов / А. И. Долгова. – М. : Изд. группа НОРМА-ИНФРА М, 1999. – 267 с. – (Энциклопедия наук криминального цикла : 7 крат. курсов для студентов-юристов).

Долгова А. И. Криминология : учебник для вузов / А. И. Долгова. – М. : Норма, 1999. – 779 с.

Долгова А. И. Особенности преступности несовершеннолетних / А. И. Долгова // Преступность и дети : сб. тезисов. – М., 1999. – С. 3–4.

Долгова А. И. Преступление и личность преступника в свете изучения причин преступности / А. И. Долгова // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 30. – М., 1979. – С. 3–26.

Долгова А. И. Проблемы типологии несовершеннолетних преступников / А. И. Долгова, В. Д. Ермаков, Н. В. Беляева // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 24. – М., 1976. – С. 12–26.

Долгова А. И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних / А. И. Долгова. – М. : Юрид. лит., 1981. – 160 с.

Доронин Г. Н. Личность несовершеннолетних, осужденных за насильственное преступление : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Г. Н. Доронин. – Томск : Томск. гос. ун-т, 1980. – 22 с.

Дриль Д. А. Малолетние преступники. Этюды по вопросу о человеческой преступности, ее факторах и средствах борьбы с ней. Вып. 1 / Д. А. Дриль. – М. : Тип. А. И. Мамонтова и К^о, 1884. – 318 с.

Дриль Д. А. Малолетние преступники. Этюды по вопросу о человеческой преступности, ее факторах и средствах борьбы с ней. Вып. 2 / Д. А. Дриль. – М. : Тип. А. И. Мамонтова и К^о, 1888. – 256 с.

Дриль Д. А. Преступность и преступники (Уголовно-психологические этюды) / Д. А. Дриль. – СПб. : Изд-во Я. Канторовича, 1895. – 295 с.

Дриль Д. А. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею / Д. А. Дриль ; сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М. : ИНФРА-М, 2006. – VI, 770 с. – (Библиотека криминолога).

Дриль Д. А. Психофизические типы в их соотношении с преступностью и ее разновидностями (частная психология преступности). Нервные, истерики, эпилептики и оскуделые разных степеней / Д. А. Дриль. – М., 1890. – 190 с.

Дриль Д. А. Учение о преступности и мерах борьбы с нею / Д. А. Дриль, проф. Психо-неврол. ин-та ; с прил. портр. авт. и ст. М. Слобожанина, акад. А. Ф. Кони, проф. Максима Ковалевского и акад. В. М. Бехтерева. – СПб. : Шиповник, 1912. – 568 с.

Дриль Д. Преступный человек / Д. А. Дриль // Юридический вестник. – 1882.

– № 2. – С. 100–110.

Дубинин Н. П. Генетика. Поведение. Ответственность. О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения / Н. П. Дубинин, И. И. Карпец, В. Н. Кудрявцев. – М. : Политиздат, 1989. – 351 с.

Дубовик О. Л. Принятие решения в механизме преступного поведения : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / О. Л. Дубовик. – М. : Институт государства и права Академии наук СССР, 1976. – 24 с.

Дубовик О. Л. Принятие решения в механизме преступного поведения и индивидуальная профилактика преступления : учеб. пособие / О. Л. Дубовик. – М. : Академ. МВД СССР, 1977. – 76 с.

Дубовиченко С. В. Интеллектуальные моменты умышленной формы вины : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / С. В. Дубовиченко. – Казань, 2007. – 19 с.

Духовской М. В. Задача науки уголовного права : вступ. лекция, читанная 3 октября 1872 года // Временник Демидовского юридического лицея / М. В. Духовской. – Ярославль : Тип. Губернского правления и земской управы, 1872. – Кн. 4. – С. 220–252.

Духовской М. В. Лекции по уголовному праву / М. В. Духовской. – М., 1887. – 76 с.

Дьяков С. В. Государственные преступления (против основ конституционного строя и безопасности государства) и государственная преступность / С. В. Дьяков. – М. : НОРМА, 1999. – 307 с.

Дьяченко А. Насильственная преступность против личности в странах Содружества Независимых Государств в 2000–2003 гг. / А. Дьяченко, И. Колоскова // Уголовное право. – 2003. – № 4. – С. 96–99.

Дюков П. А. Преступление и помешательство / П. А. Дюков // Вестник Психиатрии профессора И. П. Мержеевского. – 1885. [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.inter.criminology.org.ua>

Дюркгейм Э. Самоубийство: Социол. этюд : [пер. с фр.] / Эмиль Дюркгейм ; [послесл. Вал. А. Лукова]. – СПб. : Союз, 1998. – 492 с.

Емельянов В. П. Преступность несовершеннолетних с психическими аномалиями / В. П. Емельянов ; под ред. И. С. Ноя. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. – 97 с.

Еникополов С. Н. Агрессия и агрессивность насильственных преступников : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / С. Н. Еникополов. – М., 1984. – 21 с.

Еникополов С. Н. Некоторые результаты исследования агрессии / С. Н. Еникополов // Личность преступника как объект психологического исследования. – М., 1979. – С. 101–107.

Ефимов Е. Природа преступления. Часть 1 : Естественно-научная теория // Методол. исслед. Евгения Ефимова / Ефимов Евгений Николаевич. – М., 1914. – 390 с.

Жалинский А. Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР. – Львов : Вища школа, 1976. – 196 с.

Жалинский А. Э. Эффективность профилактики преступлений и криминологическая информация / А. Э. Жалинский, М. В. Костицкий ; науч. ред. В. Т. Нор. –

Львов : Вища школа, 1980. – 212 с.

Жариков В. Ю. Криминологическое значение типологии личности / В. Ю. Жариков // Советское государство и право. – 1978. – № 8. – С. 67–72.

Жмуров В. А. Большой толковый словарь терминов по психиатрии / В. А. Жмуров. [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://zhmurov.com/word/>

Заборовська К. В. Кримінологічне дослідження особливостей вчинення насильницьких злочинів проти неповнолітніх в Донецькому регіоні // Проблеми якості інформації про злочинність : Кримінологічні дослідження : Вип. 4 / Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка; [Гол. ред. канд. філос. Наук В. І. Поклад]. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – С. 203–215.

Загородников Н. И. Советская уголовная политика и деятельность органов внутренних дел / Н. И. Загородников. – М., 1979. – 99 с.

Заиграев Г. Г. Борьба с алкоголизмом : проблемы, пути решения. – М. : «Мысль», 1986. – 157 с.

Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : [у 3-х кн.] / А. П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 424 с.; – Кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – 712 с.; – Кн. 3 : Практична кримінологія. – 320 с.

Закалюк А. П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения / А. П. Закалюк. – М. : Юрид. лит-ра, 1986. – 191 с.

Залеская И. Л. Социально-демографическая характеристика личности преступника на основе трудов кафедры уголовного права и криминологии юридического факультета КУБГУ [Электронный ресурс] / И. Л. Залеская. – Режим доступа : / index.php/rus/content/view/img/2260/.

Заросинський О. Вивчення особистості неповнолітнього обвинуваченого на досудовому слідстві / О. Заросинський // Право України. – 2005. – № 8. – С. 67–71.

Звирбуль В. К. Выявление причин преступления и принятие предупредительных мер по уголовному делу / В. К. Звирбуль, В. Н. Кудрявцев, А. В. Михайлов [и др.]. – М., 1967. – 152 с.

Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении / А. Ф. Зелинский. – Харьков : Вища школа, 1986. – 165 с.

Зелінський А. Ф., Оніка Л. П. Детермінація злочину: Навчальний посібник / А. Ф. Зелінський, Л. П. Оніка. – Х., 1994. – 48 с.

Землянухина Л. М. Личность вооруженного преступника : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Л. М. Землянухина. – Ростов-на-Дону, 2001. – 21 с.

Зернов Д. Н. Критический очерк анатомических оснований криминальной теории Ломброзо : речь, произнесенная в торжественном собрании Императорского Московского Университета 12 января 1896 г. / Д. Н. Зернов. – М. : Универ. тип., 1896. – 55 с.

Злочинність в Україні. Основні показники стану та структури злочинності за 2001–2005 рр. : [стат. зб.]. – К. : ВПЦ МВС Укр., 2006. – 201 с.

Зуйков Г. Г. Криминологическое учение о способе совершения преступления / Г. Г. Зуйков // Социалистическая законность. – 1971. – № 11. – С. 14–19.

Зуйков Г. Г. Поиск преступников по признакам способов совершения преступления : учеб. пособие / Г. Г. Зуйков. – М. : ВШ МВД СССР, 1970. – 191 с.

Зулкарнеев Р. М. Предупреждение убийств членов семьи : автореф. дис. на

соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Р. М. Зулкарнеев. – М., 1998. – 24 с.

Иванов Л. О. Пути и судьбы отечественной криминологии / Л. О. Иванов, Л. В. Ильина ; АН СССР, Ин-т государства и права. – М., 1991. – 203 с.

Иванов Н. Г. Мотив преступного деяния : учеб. пособие / Н. Г. Иванов ; М-во внутрен. дел. Рос. Федерации, Гл. упр. кадров, [Метод. центр]. – М. : МЦ при ГУК МВД РФ, 1997. – 62 с.

Иванов Н. Г. Психические аномалии и проблемы уголовной ответственности / Н. Г. Иванов. – М. : ЮИ, 1995. – 146 с.

Иванцова Н. Шарапов Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве : [рецензия] / Н. Иванцова // Уголовное право. – 2004. – № 4. – С. 131.

Иваньков І. В. Тюремні установи в Україні в системі карально-охоронного механізму держави (кінець ХІХ – середина ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / І. В. Іваньков. – К. : НАВСУ, 2005. – 20 с.

Игнатов М. И. Бродяги (криминологический анализ) / М. И. Игнатов. – Рязань : Рязанская высшая школа МВД России, 1989. – 48 с.

Игошев К. Е. Введение в курс профилактики правонарушений : учеб. пособие / К. Е. Игошев, В. С. Устинов. – Горький, 1977. – 93 с.

Игошев К. Е. Личность преступника / К. Е. Игошев // Советское государство и право. – 1987. – № 4. – С. 72–78.

Игошев К. Е. Личность преступника и мотивация преступного поведения : автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и процесс» / К. Е. Игошев. – Свердловск, 1975. – 40 с.

Игошев К. Е. Методы моделирования в изучении преступника и преступного поведения / К. Е. Игошев, Ю. М. Антонян, Ю. Д. Блувштейн. // Правовые и общественно-экономические науки и борьба с хищениями социалистического имущества. Труды Горьковской высшей школы МВД СССР. – Горький : Изд-во Горьк. высшей школы МВД СССР, 1975. – Вып. 4 : Ч. 2. – С. 187–189.

Игошев К. Е. Преступность и ее социальные условия / К. Е. Игошев. – Горький : ГВШ МВД СССР, 1980. – 113 с.

Игошев К. Е. Психология преступных проявлений среди молодежи : учеб. пособие / К. Е. Игошев. – М. : Изд-во ВШ МВД СССР, 1971. – 173 с.

Игошев К. Е. Семья, дети, школа / К. Е. Игошев, Г. М. Миньковский. – М. : Юрид. лит., 1989. – 448 с.

Игошев К. Е. Социальные аспекты предупреждения правонарушений / К. Е. Игошев, И. В. Шмаров. – М. : Юрид. лит., 1980. – 176 с.

Игошев К. Е. Социальный контроль и профилактика преступлений / К. Е. Игошев. – Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1976. – 92 с.

Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения / К. Е. Игошев. – Горький : ГВШ МВД СССР, 1974. – 168 с.

Изард К. Эмоции человека / К. Изард. – М., 1980. – 464 с.

Изучение личности преступника в СССР и за границей / под ред. Е. К. Краснушкина. – М. : Изд-во Мосздравотдела, 1925. – 35 с.

Иншаков С. М. Зарубежная криминология / С. М. Иншаков. – М. : ИНФРА-М : НОРМА, 1997. – 374 с.

Исаенко В. Н. Организация расследования серийных убийств / В. Н. Исаенко // Законность. – 1999. – № 2. – С. 2–4.

Йосипів А. О. Насильницька злочинність : детермінанти та протидія органами внутрішніх справ : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / А. О. Йосипів. – Львів, 2009. – 20 с. [Електронний ресурс] / Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського / Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/>

Ігнатов О. Кримінальне насильство : окремі питання / О. Ігнатов // Право України. – 2005. – № 3. – С. 67–71.

Казакова В. А. Вооруженная преступность : криминологические и уголовно-правовые проблемы : [монограф.] / В. А. Казакова. – М. : Логос, 2003. – 235 с.

Калачев Н. В. Приложения к статье «О значении Кормчей в системе древнего русского права» / Н. В. Калачев // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Моск. ун-те. – М., 1847. – Кн. 4. – Отд. 1. – С. 1–80.

Кампанелла Т. Город Солнца. О наилучшем государстве / Томмазо Кампанелла. – М., 1954. – 228 с.

Капица П. Л. Влияние современных научных идей на общество / П. Л. Капица // Вопросы философии. – 1979. – № 1. – С. 70–82.

Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы / И. И. Карпец. – М., 1973. – 264 с.

Карпец И. И. Преступность : иллюзии и реальность / И. И. Карпец. – М. : Рос. право, 1992. – 431 с.

Карпец И. И. Проблема преступности / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит-ра, 1969. – 167 с.

Карпов А. А. Виктимологический анализ в системе комплексного криминологического исследования / А. А. Карпов. – Ростов-на-Дону, 1999.

Карпов Н. С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика ; Судова експертиза» / Н. С. Карпов. – К. : КНУВС, 2008. – 30 с.

Карсаевская Т. В. Прогресс общества и проблемы целостного биосоциального развития современного человека / Т. В. Карсаевская. – М., 1978. – 248 с.

Катеринчук К. Характеристика особи злочинця у справах про катування / К. Катеринчук // Право України. – 2007. – № 8. – С. 64–68.

Квашис В. Е. Основы виктимологии. Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений / В. Е. Квашис. – М. : Издательский дом NOTA VENE, 1999. – 278 с.

Кессиди Ф. Аристотель и современность / Ф. Кессиди // Вопросы философии. – 1979. – № 3. – С. 18–24.

Кетле А. Человек, развитие его способностей, или опыт социальной физики / Адольф Кетле // Сочинения : в 2 т. – Санкт-Петербург : О. И. Бакст, 1865. – Т. 1. – 937 с.

Кириллов С. И. Исследование грабежей и разбоев в системе преступного насилия / С. И. Кириллов, С. А. Солодовников. – Смоленск, 1997. – 224 с.

Кириллов С. И. Личность преступника (проблемы типологии) / С. И. Кириллов. – М., 1988. – 94 с.

Кириллов С. И. Несовершеннолетние преступники : повторные грабежи и разбои / С. И. Кириллов. – Коломна, 1998. – 95 с.

Кириллов С. И. Общеуголовная корыстно-насильственная преступность : проблемы теории и методологии / С. И. Кириллов. – Коломна : Коломенский государственный педагогический институт, 1999. – 229 с.

Кириллов С. И. Основы теории криминологического исследования корыстно-

насильственных преступлений и их предупреждение : : автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / С. И. Кириллов. – М., 1999 – 53 с.

Кирюхина Л. Н. Вооруженное насилие как способ совершения преступления : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Л. Н. Кирюхина. – М., 1999. – 24 с.

Киселев А. Д. Психологическое основание уголовной ответственности / А. Д. Киселев, приват-доцент Имп. Харьк. ун-та. – Харьков, 1903. – 317 с.

Кисли С. Стратегия, политика и совесть / С. Кисли ; пер. с англ. – М., 1988. – 256 с.

Клоуард Р. Ф. Дифференциация субкультуры / Р. Ф. Клоуард; Е. О. Ллойд // Социология преступности. – М. : Прогресс, 1966. – С. 334–355.

Клюев М. М. Кримінологічні засади програмування запобігання злочинності : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / М. М. Клюєв. – Київ, 2008. – 20 с. [Електронний ресурс] / Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського / Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/>

Ковалёв А. Г. Психология личности / А. Г. Ковалёв. – М. : Просвещение, 1970. – 391 с.

Ковалев М. И. Исследование образовательного уровня / М. И. Ковалев // Советское государство и право. – 1968. – № 2. – С. 87–94.

Ковалев М. И. Соотношение уголовной политики и уголовного права / М. И. Ковалев // Советское государство и право. – 1979. – № 12. – С. 66–73.

Ковалевский М. М. Современные социологи / М. М. Ковалевский. – СПб., 1905. – 414 с.

Ковалевский П. И. Вырождение и возрождение. Преступник и борьба с преступностью (социально-психологические эскизы) / П. И. Ковалевский. – СПб., 1903. – 370 с.

Ковалевский П. И. Психиатрические эскизы из истории : в 2 т. / П. И. Ковалевский. – М. : Изд. центр "Терра", 2005. – Т. 2. – 523 с.

Ковалевский П. И. Психология преступника / П. И. Ковалевский. – СПб., 1901. – 126 с.

Ковалевский П. И. Судебная психопатия / П. И. Ковалевский. – СПб., 1900. – 132 с.

Ковалевский П. И. Эпилепсия и ее лечение / П. И. Ковалевский. – СПб., 1900. – 352 с.

Коваленко В. И. Криминологическая характеристика современных грабежей и разбоев и меры их предупреждения : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / В. И. Коваленко. – Ростов-на-Дону : Рост. юрид. ин-т МВД РФ, 2003. – 32 с.

Ковалкин А. А. Мотивы хулиганства / А. А. Ковалкин, Д. П. Котов // Вопросы борьбы с преступностью. – 1978. – Вып. 18. – С. 42.

Коган В. М. Социальные свойства преступности : учеб. пособие / В. М. Коган. – М. : РИО Акад. МВД СССР, 1977. – 91 с.

Коган В. М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия / В. М. Коган. – М. : Наука, 1983. – 183 с.

Коган В. М. Криминологическое и уголовно-правовое изучение преступности

// Советское государство и право. – 1980. – № 7. – С. 36–49.

Козырев Н. Н. Семья : социологический и психологический аспекты исследования / Н. Н. Козырев. – Смоленск, 1996. – 334 с.

Коляяни Н. Социализм и преступность / Н. Коляяни // Проблема преступности : сб. науч. тр. / под ред. Я. С. Розанова. – Киев: Госиздат Украины, 1924. – С. 222–242.

Колодяжний М. Г. Кримінологічна характеристика та запобігання вимаганям, поєднаним із насильством : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; Кримінально-виконавче право» / М. Г. Колодяжний. – Харків, 2010. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>

Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. В 2 ч. / редкол. : А. Н. Игнатов, Ю. А. Красиков, В. М. Лебедев ; вступ. статья А. Н. Игнатова и Ю. А. Красикова]. – М. : Норма-Инфра М, 1996. – 320 с.

Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 20.12.2006 р. № 1767.

Комсомольская правда в Украине. – 1998. – 8 октяб.

Конвенция относительно рабства от 25 сентября 1926 года с изменениями, внесенными протоколом от 7 декабря 1953 года. Украина присоединилась к данной Конвенции 29 августа 1959 года / [Электронный ресурс] / Верховна Рада України, 2011. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua/>.

Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (Конвенцію ратифіковано із застереженнями Указом Президії Верховної Ради № 3484–ХІ від 26.01.1987 р. / [Електронний ресурс] / Верховна Рада України, 2011. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua/>.

Кондратюк Л. В. Антропология преступления (микркриминология) / Л. В. Кондратюк. – М. : НОРМА, 2001. – 336 с.

Коноваленко О. Особа злочинця корисливо-насильницької спрямованості : кримінологічна характеристика і типологія / О. Коноваленко // Право України. – 2006. – № 4. – С. 75–77.

Конопельський В. Я. Постпенітенціарна ресоціалізація засуджених та осіб звільнених від відбування покарання / В. Я. Конопельський // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Луганськ, 20–21 травня 2011 р. ; МВС України, Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. – С. 242-248.

Конституція України : офіційне видання : станом на 01.01.2011 року / Україна. Конституція. – К. : Центр Учебної літератури, 2011. – 88 с.

Концепція Комплексної програми профілактики правопорушень на 2006–2008 рр. : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 116-р. від 01.03.2006 р. / [Електронний ресурс] / Верховна Рада України, 2006. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua/>.

Кончаковська В. В. Примушування давати показання : кримінально-правові та кримінологічні аспекти : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / В. В. Кончаковська. – Київ, 2010. – 20 с. [Електронний ресурс] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського / Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/>

Коньшева Л. П. Личность и ситуация как детерминанты агрессивно-насильственных преступлений / Л. П. Коньшева // *Насилие, агрессия, жестокость : криминально-психологическое исследование : [сб. науч. трудов]*. – М. : ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1990. – С. 116–140.

Корецкий Д. А. Вооруженные разбойные нападения : учеб. пособие / Д. А. Корецкий, С. И. Кириллов. – М., 1998.

Корецкий Д. А. Комплексное криминологическое исследование тяжких преступлений, совершаемых с применением оружия : монограф. / Д. А. Корецкий. – М. : ЮИ МВД России, 1997. – 141 с.

Корецкий Д. А. Личность вооруженного преступника и предупреждение вооруженных преступлений : монограф. / Д. А. Корецкий, Л. М. Землянухина. – СПб : Юридический центр Пресс, 2003. – 187 с.

Корецкий Д. А. Оружие и его незаконный оборот : криминологическая характеристика и предупреждение / Д. А. Корецкий, Э. В. Солоницкая. – СПб. : Изд-во Р. Асланова "Юридический центр Пресс", 2006. – 255 с., [1] л. портр. ил., табл. ; 22 см. – (Теория и практика уголовного права и уголовного процесса / Ассоц. Юридический центр).

Корецкий Д. А. Основы теории и методологии криминологического исследования тяжких преступлений, совершаемых с применением оружия : автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Д. А. Корецкий. – М. : Юрид. ин-т, 1998. – 48 с.

Корецкий Д. А. Понятие и признаки вооруженных преступлений / Д. А. Корецкий // *Северо-Кавказский юридический вестник*. – 1997. – № 4. – С. 92–98.

Корецкий Д. А. Предупреждение тяжких преступлений против личности, совершаемых на почве бытовых конфликтов : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и процесс» / Д. А. Корецкий. – Харьков, 1980. – 20 с.

Корецкий Д. А. Тяжкие вооруженные преступления. Комплексное криминологическое исследование тяжких преступлений, совершаемых с применением оружия / Д. А. Корецкий. – М., 1997. – 294 с.

Корецкий Д. А. Уголовно-правовая, криминалистическая и криминологическая оценка средств совершения вооруженных преступлений / Д. А. Корецкий // *Юридический вестник*. – Ростов-на-Дону, 1997. – № 3. – С. 48–54.

Корецький С. М. Кримінологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; Кримінально-виконавче право» / С. М. Корецький. – К. : Українська академія внутрішніх справ, 2003. – 22 с.

Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів : навч. посіб. / М. Й. Коржанський. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 416 с.

Корнев В. И. Рецидивисты и их психика / В. И. Корнев // *Борьба с рецидивной преступностью*. – Рязань, 1979. – С. 46–55.

Корсаков С. С. По вопросу о свободе воли / С. С. Корсаков // [Соч.] С. С. Корсакова, д. чл. Психол. о-ва. – Москва : Тип. А. Гатцука, 1889. – 42 с.

Корчовий М. М. Кримінологічні проблеми боротьби зі згвалтуваннями, вчинюваними неповнолітніми : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; Кримінально-виконавче право» / М. М. Корчовий. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – 18 с.

Корягіна А. М. Інформація про взаємини потерпілого та злочинця як засіб здійснення профілактики злочинності // Проблеми якості інформації про злочинність : Кримінологічні дослідження : Вип. 4 / Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка; [Гол. ред. канд. філос. наук В. І. Поклад]. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – С. 229–231.

Костенко А. Н. Інтерпретація кримінологічної інформації в світле соціального натуралізму (о новом подходе в криминологии) // Проблеми якості інформації про злочинність : Кримінологічні дослідження : Вип. 4 / Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка; [Гол. ред. канд. філос. наук В. І. Поклад]. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – С. 25–35.

Костенко О. М. Вчення про склад злочину : методологічні аспекти / О. М. Костенко // Кримінальний кодекс України 2001 року : проблеми застосування і перспективи удосконалення : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 7–8 квітня 2006 р. : У 2 ч. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – Ч. 1. – С. 68–71.

Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу / О. М. Костенко. – К. : Атіка, 2008. – 352 с.

Костенко О. М. Основне питання правознавства і кримінології з позиції соціального натуралізму / О. М. Костенко // Антологія української юридичної думки. – В 10 т. Том 10. Юридична думка незалежної України. – К., 2005. – С. 638–675.

Костенко О. М. Соціопатична особа і концепція ексцесу у кримінології / О. М. Костенко // Часопис Київського університету права : Український науково-теоретичний часопис. – 2008. – № 4. – С. 196–200.

Костров Г. К. Уголовно-правовое значение угрозы : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и процесс» / Г. К. Костров. – М., 1970. – 20 с.

Кочевник И. М. Военная мощь государства / И. М. Кочевник. – М., 1986. – 234 с.

Коэн А. Содержание делинквентной субкультуры / А. Коэн // Социология преступности. – М., 1966. – С. 314–322.

Красиков Ю. А. Объект преступления / Ю. А. Красиков, А. М. Игнатов // Государство и право. – 1997. – С. 68–70.

Краснов Н. И. Убийство и убийца (исторический анализ) / Н. И. Краснов. – М., 1924.

Краснушкин Е. К. Что такое преступник? / Е. К. Краснушкин // Преступники и преступность : сб. науч. тр. Московского Кабинета по Изучению Личности Преступника и Преступности. – Вып. 1. – М., 1926. – 733 с.

Крафт-Эбинг Р. Начала уголовной психологии для врачей и юристов / Рихард фон Крафт-Эбинг ; пер. В. Лицкого. – СПб., 1874. – 144 с.

Кривошекова Н. В. О криминологическом понятии «насильственная преступность» / Н. В. Кривошекова // Методологические вопросы криминологических исследований. – М., 1983. – С. 86–96.

Крижна Л. В. Попередження злочинів, що вчинюються у сфері сімейно-побутових відносин : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; Кримінально-виконавче право» / Л. В. Крижна. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – 18 с.

Криминалистика : учеб. для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – М. : Издат. группа НОРМА – ИНФРА-М, 1999 – 971 с.

Криминальная мотивация / [Ю. М. Антонян, В. В. Гульдан, В. Н. Кудрявцев и

др.] ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев ; АН СССР, Ин-т государства и права. – М. : Наука, 1986. – 302,[2] с.

Криминология. Общественные науки за рубежом. / Пер. с чеш. Под ред. д.ю.н. Н. А. Стручкова. – М. : Прогресс, 1982. – 240 с.

Криминология : [учеб. для вузов по направлению и спец. "Юриспруденция" / Г. М. Миньковский, Н. Ф. Кузнецова, М. Н. Голоднюк и др.] ; под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. – М. : Изд-во МГУ, 1994 – 413 с.

Криминология : [учебник / С. Б. Алимов, Ю. М. Антонян, С. П. Бузынова и др.] ; под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристь, 1997. – 510 с.

Криминология : курс лекций / Под ред. В. Н. Бурлакова, С. Ф. Милюкова, С. А. Сидорова, Л. И. Спиридонова. – СПб, 1995. – 424 с.

Криминология : Общ. часть : [учебник : для вузов по спец. "Правоведение" / Н. А. Беляев, И. В. Волгарева, Н. М. Кропачев и др.]. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1992. – 210,[1] с.

Криминология : Преступность. Виды преступлений. Объяснение преступ. поведения. Уголов. юстиция. Проблемы контроля преступности : [учеб. пособие по курсу "Криминология"] / под ред. Джозефа Ф. Шели ; [пер. с англ. И. Малковой и др.]. – 3-е междунар. изд. – СПб. : Питер, 2003. – 860 с. – (Мировая юриспруденция).

Криминология : словарь-справочник / сост. Х.-Ю. Кернер ; отв. ред. А. И. Долгова. – М. : НОРМА, 1998. – 391 с. [Сокр. вариант 4 полностью перераб. изд. справ. Эгона Рёссмана по криминологии для практикующих криминалистов].

Криминология : учеб. для вузов / [В. Н. Бурлаков, В. В. Вандышев, И. В. Волгарева и др.] ; под ред. В. Н. Бурлакова, Н. М. Кропачева. – СПб. : Питер, 2002. – 422 с., табл. – (Серия "Учебники для вузов").

Криминология : учеб. для студентов вузов, обучающихся по спец. "Юриспруденция" / [Ю. М. Антонян, Г. В. Дашков, В. Д. Ермаков и др.] ; под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – 2 изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2002. – 686 с.

Криминология : учеб. для юрид. вузов / [Р. М. Акутаев, В. Н. Бурлаков, В. В. Вандышев и др.] ; под ред. В. Н. Бурлакова, В. П. Сальникова. – СПб. : С.-Петерб. акад. МВД РФ, Лань, 1998. – 573 с.

Криминология : учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. А. И. Долговой. – М. : НОРМА-ИНФРА, 2001. – 784 с.

Криминология : учебник / Всесоюзный ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – 2-е изд. – М. : Юрид. лит., 1968. – 456 с.

Криминология и организация предупреждения преступлений : учеб. пособие для слушателей Акад. МВД России / [А. И. Алексеев и др.]. – М. : Акад. МВД России, 1995. – 243 с.

Криминология и профилактика преступлений : учеб. пособие / [Г. Н. Горшенков и др.] ; под общ. ред. В. П. Сальникова. – СПб. : Фонд "Ун-т", 2001. – 220 с. (Сер. "Учебники для вузов, специальная литература" / МВД России. С.-Петерб. ун-т, Акад. права, экономики и безопасности жизнедеятельности).

Криминология и профилактика преступлений. Особенная часть : [учеб. пособие] / [Г. А. Аванесов и др.] ; под ред. Г. А. Аванесова. – М. : ЮИ, 1998. – 170 с.

Криминология. XX век / [Д. А. Шестаков, Я. И. Гишинский, Н. Кристи [и др.] ; под ред. В. Н. Бурлакова, В. П. Сальникова ; Ассоц. Юрид. центр, С.-Петерб. гос. ун-т МВД РФ. Фонд поддержки науки и образования в обл. правоохран. деятельности "Университет". – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2000. – 555 с.

Кристи Н. Борьба с преступностью как индустрия : Вперед, к Гулагу западно-

го образца : [пер. с англ.] / Нильс Кристи. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : РОО "Центр содействия реформе уголов. правосудия", 2001 – 214 с.

Крумiна М. Кримiнологiчна характеристика особи, яка вчиняє вбивства i тiлеснi ушкодження з необережностi / М. Крумiна // Право України. – 2006. – № 2. – С. 82–85.

Кудрявцев В. Н. Генезис преступления : Опыт криминологического моделирования : учеб. пособие для вузов / В. Н. Кудрявцев ; [Рос. акад. наук]. – М. : Изд. дом "Форум" : ИНФРА-М, 1998. – 214 с. – (Высшее образование).

Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность / В. Н. Кудрявцев. – М., 1986. – 448 с.

Кудрявцев В. Н. Право и поведение / В. Н. Кудрявцев. – М., 1978. – 191 с.

Кудрявцев В. Н. Правовое поведение : Норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 287 с.

Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1968. – 175 с.

Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии : (о структуре индивидуального преступного поведения) : монография / В. Н. Кудрявцев. – М. : Проспект, 2007. – 173 с.

Кудрявцев В. Н. Причины правонарушений / В. Н. Кудрявцев. – М., 1975. – 286 с.

Кудрявцев В. Н. Социально-психологические аспекты антиобщественного поведения / В. Н. Кудрявцев // Вопросы философии. – 1974. – № 1. – С. 98–109.

Кудрявцев В. Н. Способ совершения преступления и его уголовно-правовое значение / В. Н. Кудрявцев // Советское государство и право. – 1957. – № 8. – С. 67–77.

Кудрявцев В. Н. Структура преступности и социальные изменения / В. Н. Кудрявцев // Советское государство и право. – 1979. – № 6. – С. 102–110.

Кудрявцев С. В. Конфликт и насильственное преступление / С. В. Кудрявцев. – М. : Наука, 1991. – 174 с. – (Юридические науки).

Кудрявцев С. В. Конфликтологический анализ криминогенных ситуаций / С. В. Кудрявцев // Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологическое исследование : сб. науч. трудов. – М., 1990. – С. 98–99.

Кузнецов В. А. Причины преступлений, совершаемых на почве семейно-бытовых отношений, и способствующие им условия / В. А. Кузнецов, С. В. Трофимов // Труды Всесоюзного НИИ МВД СССР. – М., 1981. – № 59. – С. 64.

Кузнецова Н. Ф. Мотивация преступлений и тенденции ее изменения / Н. Ф. Кузнецова // Вопросы советской криминологии : матер. науч. конфер. – Ч. II. – М., 1975. – С. 3–19.

Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность / Н. Ф. Кузнецова. – М., 1969. – 232 с.

Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / Н. Ф. Кузнецова ; под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.

Кузнецова Н. Ф. Совершенствование норм о преступлении / Н. Ф. Кузнецова // Проблемы совершенствования уголовного закона. – М., 1984. – С. 26–44.

Кузнецова Н. Ф. Уголовная ответственность за нарушение общественного порядка / Н. Ф. Кузнецова. – М., 1963. – 32 с.

Курганов С. И. Основы криминологии : учеб. пособие для вузов / С. И. Курганов. – М. : Nota bene, 1998 – 142 с.

Курс кримiнологiї : Загальна частина : [пiдручник : у 2 кн. / О. М. Джужа,

П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужи. Кн. 1. / Відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв. – К. : Юрінком Інтер, 2001.– 352 с.

Курс кримінології : Особлива частина : підручник : [у 2-х кн / М. В. Корнієнко, Б. В. Романюк, М. І. Мельник та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужи. – Кн. 2. / Відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв. – К. : Юрінком Інтер, 2001.– 480 с.

Курс советской криминологии. Предупреждение преступности / [В. К. Звирбуль, И. И. Карпец, Б. В. Коробейников и др. ; под ред. В. Н. Кудрявцева и др.] ; Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности. – М. : Юрид. лит., 1986. – 350,[1] с.

Курс уголовного права. Общая часть / под ред. д-ра юрид. наук, проф. Н. Ф. Кузнецовой, канд. юрид. наук, доц. И. М. Тяжковой. – М. : ИКД Зерцало-М, 2002. – Том 1. Учение о преступлении. – 624 с.

Куфаев В. И. Детские убийства / В. И. Куфаев // Проблемы преступности : сб. / под ред. Е. Ширвиндта и др. – М., 1926. – Вып. 1. – С. 123-140.

Лаговский А. Ю. Построение розыскных версий по делам о серийных изнасилованиях и убийствах, совершенных по сексуальным мотивам / А. Ю. Лаговский, Л. А. Бегунова, М. С. Басенко ; под ред. А. И. Скрыпникова. – М. : ВНИИ МВД России, 1997. – 64 с. (Б-ка криминальной милиции).

Лаговский А. Ю. Составление психологического портрета преступника : учеб.-метод. пособие / А. Ю. Лаговский, А. И. Скрыпников, В. Н. Тележникова, Л. А. Бегунова. – М. : ВНИИ МВД России, 2000. – 112 с.

Лазурский А. Ф. Очерк науки о характерах / А. Ф. Лазурский. – М., 1995. – 271 с.

Ларченко М. О. Кримінологічна характеристика особистості злочинця, винного у статевому злочині : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / М. О. Ларченко. – Київ, 2009. – 20 с. [Електронний ресурс] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>

Лафарг П. Сочинения / Поль Лафарг. – М., 1928. – С. 345–346.

Лебедев С. Я. Криминологическая безопасность личности, общества, государства / С. Я. Лебедев // Правовая наука на рубеже XXI столетия : сб. науч. трудов. – Омск : Академия МВД России, 2000. – С. 13–22.

Лебедев С. Я. Традиции, обычаи и преступность : теория, методология, опыт криминологического анализа / С. Я. Лебедев. – М. : Межрег. центр коммерч. безопасности, 1995. – 166 с.

Левицкий А. Курс уголовного права / А. Левицкий. – СПб., 1871.

Лейбин В. М. Словарь-справочник по психоанализу, 2010 г. / В. М. Лейбин [Електронний ресурс] / Словари Яндекс, 2011. Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/881/>

Лейбниц Г. В. Новые опыты о человеческом разумении автора системы предустановленной гармонии / Готфрид Вильгельм Лейбниц // Сочинения : в 4 т. – М., 1982. – Т. 2. – 686 с.

Лейкина Н. С. Личность преступника и уголовная ответственность / Н. С. Лейкина. – Л. : ЛГУ, 1968. – 129 с.

Лейкина Н. С. Учение о личности преступника / Н. С. Лейкина // Курс советского уголовного права. – Л. : ЛГУ, 1970. – Т. 2. – С. 5–14.

Ленц А. К. Белорусский кабинет по изучению преступника и преступности, его цели и характер деятельности / А. К. Ленц // Вестник Народного Коммисариата Юстиции Белорусской ССР. – 1927. – № 1. – С. 1–34.

Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М., 1977. – 304 с.

Лесной С. К. Насильственные преступления, совершаемые против предпринимателей : (криминологический и уголовно-правовой анализ) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / С. К. Лесной. – М., 1996. – 22 с.

Ли Д. А. Преступность в структуре общества / Д. А. Ли. – М. : Информационное изд-во Русский мир, 2000. – 179 с.

Ливертова Р. М. Ответственность за психологическое насилие / Р. М. Ливертова. – Хабаровск, 1972.

Лист Ф. Задачи уголовной политики / В изложении Б. Гурвича / Франц ф. Лист. – СПб., 1895. – 142 с.

Лист Ф. Преступление как социально-патологическое явление / Франц ф. Лист. – СПб., 1900. – 26 с.

Лист Ф. Уголовное право (Общая часть) / Франц ф. Лист. – М., 1903. – 334 с.

Личность преступника (уголовно-правовое и криминологическое исследование) / Науч. ред. Б. С. Волков. – Казань : Изд-во Казан. гос. ун-та, 1972. – 188 с.

Личность преступника / Под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Юрид. лит., 1975. – 272 с.

Личность преступника и применение наказания / Б. С. Волков, В. П. Малков, Б. В. Сидоров, Ф. Р. Сундуков и др. ; науч. ред. : Б. С. Волков, В. П. Малков. – Казань : изд-во Казанского ун-та, 1980. – 216 с.

Личность преступника и уголовная ответственность : межвуз. науч. сб. – Вып. 1. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та. 1979. – 112 с.

Личность преступника. – М. : Юрид. лит., 1971. – 356 с.

Личность, общество, свобода. – М., 1997. – 341 с.

Ложкин А. И. Психология личности агрессивного-насильственного преступника (мотивационно-смысловой аспект) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридическая психология» / А. И. Ложкин. – М., 2000. – 23 с.

Локк Д. Избранные философские произведения : в 2 т. / Джон Локк. – М., 1960. – Т. 1. – 734 с.

Локтев Н. Н. Применение силы и угрозы силой / Н. Н. Локтев // Социальные проблемы насилия. – М., 1978. – С. 15–17.

Ломброзо Ч. Благодеяния преступления / Чезаре Ломброзо // *Revue nouvelle*. – 1895. – 1 июля.

Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство / Чезаре Ломброзо. – М., 1996. – 398 с.

Ломброзо Ч. Женщина – преступница и проститутка // Гениальность и помешательство / Чезаре Ломброзо. – М., 1996. – С. 208–390.

Ломброзо Ч. Новейшие успехи науки о преступнике / Чезаре Ломброзо. – К., 1892. – 167 с.

Ломброзо Ч. Преступление / С. Lombroso ; Пер. д-ра Г. И. Гордона. – СПб. : Н. К. Мартынов, 1900. – 140 с.

Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») / Конрад Лоренц. – М., 1994. – 272 с.

Луббок. Доисторические времена и происхождение цивилизации / пер. с ит. – Турин, 1875. – 680 с.

Лукаш А. Питання кримінологічної характеристики особистості гвалтівника /

А. Лукаш // Право України. – 2006. – № 5. – С. 138–141.

Лукаш А. С. Згвалтування : кримінологічна характеристика, детермінація та їх попередження : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / А. С. Лукаш. – Харків, 2007. – 20 с. [Електронний ресурс] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>

Лунеев В. В. Мотивация преступного поведения / В. В. Лунеев // Советское государство и право. – 1978. – № 11. – С. 103–111.

Лунеев В. В. Преступное поведение : мотивация, прогнозирование, профилактика / В. В. Лунеев. – М., 1980. – 137 с.

Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировые, региоанльные и российские тенденции. Мировой криминалогический анализ / В. В. Лунеев. Предисловие академика Российской академии наук В. Н. Кудрявцева. – М. : Издательство НОРМА, 1997. – 525 с.

Любимов Н. И. Социальные противоречия и преступное поведение / Н. И. Любимов. – М., 1995. – 220 с.

Люблинский П. И. Брюссельский международный конгресс Союза криминалистов (2-7 августа 1910 г.) / П. И. Люблинский. – СПб., 1910. – 58 с.

Люблинский П. Половые посягательства против детей / П. И. Люблинский // Проблемы преступности. – М., 1926. – Вып. 1. – С. 91–122.

Макиавелли Н. Государь // Избранные произведения / Никколо Макиавелли. – Ростов н/Д, 1998. – С. 105–108.

Макиавелли Н. Избранные произведения / Никколо Макиавелли. – М., 1982. – 508 с.

Максимов С. В. Насильственные преступления в сфере семейно-бытовых отношений и проблемы их профилактики : учеб. пособие / С. В. Максимов, В. П. Ревин. – М., 1993. – 57 с.

Мальована Л. В. Особлива жорстокість у злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканості особи за кримінальним законодавством зарубіжних країн / Л. В. Мальована // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 1. – С. 193–202.

Мальшев Н. Ф. Судебные ошибки и проблемы латентных убийств / Н. Ф. Мальшев // Судебная практика. Опыт и анализ. – Вильнюс, 1990. – С. 39–40.

Мартиненко О. Державна превенція злочинності у системі органів внутрішніх справ / О. Мартиненко // Право України. – 2005. – № 6. – С. 58–60.

Мартынюк Н. И. Доведение до самоубийства (проблемы уголовной ответственности) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминалогия ; Уголовно-исполнительное право» / Н. И. Мартынюк. – М., 1998. – 24 с.

Мартынюк Н. И. Ответственность за доведение до самоубийства / Н. И. Мартынюк // Проблемы насилия. – М., 1999. – С. 40–42.

Маслов С. С. Понятие образа жизни и проблемы субкультуры / С. С. Маслов // Поведение и ответственность. – Саратов, 1996. – С. 41–45.

Матюнин А. Ф. Криминалогический анализ и предупреждение хулиганства : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминалогия ; Уголовно-исполнительное право» / А. Ф. Матюнин. – М. : Юрид. ин-т МВД России, 2000. – 22 с.

Махов Ф. С. Социально-психологическая характеристика личности несовершеннолетнего правонарушителя (на материалах США) : автореф. дис. на соискание

ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридическая психология» / Ф. С. Махов. – Л. : Лен. гос. ун-т им. А. А. Жданова, 1972. – 19 с.

Медико-демографічна ситуація та організація медичної допомоги населенню у 2010 році : Підсумки діяльності системи охорони здоров'я та реалізація Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». – К. : МОЗ України, 2011. – 104 с.

Международные экономические сообщества : цели, стратегия, тактика. – М., 1997.

Мельничок В. Криміналістична характеристика соціально-психологічних ознак особистості злочинця / В. Мельничок // Юридична Україна. – 2008. – № 11. – С. 97–102.

Мержеевский И. П. К вопросу о нравственном помешательстве. (Из дел медицинского совета) / И. П. Мержеевский. – СПб. : тип. М.М. Стасюлевича, 1893. – 45 с.

Меркулова В. О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; Кримінально-виконавче право» / В. О. Меркулова. – Одеса, 2002. – 37 с.

Меркулова В. О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності: Монографія / В. О. Меркулова. – Вид. 2-е. – Одеса : НДРВВ ОЮІ УВС, 2003. – 281 с.

Меркулова В. О. Кримінальна відповідальність : окремі теоретичні та соціально-правові аспекти : Монографія / В. О. Меркулова. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2007. – 225 с.

Мерлин В. С. Психология индивидуальности. Избранные психологические труды / В. С. Мерлин. – М. – Воронеж, 1996. – 447 с.

Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В. С. Мерлин. – М. : Педагогика, 1986. – 53 с.

Мертон Р. К. Социальная структура и аномия / Роберт Мертон // Социология преступности. – М., 1966. – С. 299–313.

Методика анализа преступности / под ред. А. И. Долговой. – М., 1986. – 140 с.

Механизм преступного поведения / Под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Наука, 1981. – 248 с.

Милль Дж. Ст. Система логики силлогической и индуктивной / Джон Стюарт Милль ; [пер. с англ. ; под ред. В. Н. Ивановского]. – М., 2011. – 828 с.

Миллюков С. Ф. Российское уголовное законодательство. Опыт критического анализа : монография / С. Ф. Миллюков. – СПб. : Общество «Знание» Санкт-Петербурга и Ленинградской области, СПб. Институт внешнеэкономических связей, экономики и права, 2000. – 279 с.

Миллюков С. Ф. Уголовно-правовое значение криминологической характеристики преступника : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и процесс» / С. Ф. Миллюков. – М., 1980. – 19 с.

Минская В. С. Поведение потерпевшего в генезисе преступлений против личности : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и процесс» / В. С. Минская. – М., 1972. – 21 с.

Миньковский Г. М. К вопросу о типологии несовершеннолетних правонарушителей / Г. М. Миньковский // Проблемы судебной психологии : тезисы докл. и сообщ. – М., 1971. – С. 110–120.

Миньковский Г. М. Методологические и методические аспекты изучения личности в криминологии / Г. М. Миньковский // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 27. – М., 1977. – С. 47–69.

Миньковский Г. М. Ориентация и цели криминологических исследований / Г. М. Миньковский // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 17. – М., 1977. – С. 26–35.

Миронов Д. В. Психологическое обеспечение раскрытия серийных убийств : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридическая психология» / Д. В. Миронов. – М. : Академия управления МВД России, 2001. – 17 с.

Митрофанов І. І. Протидія злочинності наркозалежних осіб у сфері наркообігу : Монографія / І. І. Митрофанов. – Кременчук : Вид. ПП Щербатих О. В., 2008. – 450 с.

Михайлов Ф. Н. Умышленные убийства и тяжкие телесные повреждения, совершаемые несовершеннолетними, и их предупреждение органами внутренних дел : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Ф. Н. Михайлов. – М., 1996. – 21 с.

Михайлова О. Ю. Психологические механизмы серийных убийств / О. Ю. Михайлова // Серийные убийства и их предупреждение : юридические и психологические аспекты : матер. междунар. конференции. – М., 1998. – С. 25–30.

Михаль О. А. Классификация преступлений : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / О. А. Михаль. – Омск, 1999. – 21 с.

Мищенко И. Н. Социальные свойства преступлений / Мищенко И. Н., Соменов Н. Т., Терентьев О. А. // Социальные отклонения. – М., 1995. – С. 78–80.

Могачев М. И. Предупреждение серийных изнасилований : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / М. И. Могачев. – М. : Всерос. науч.-исслед. ин-т МВД РФ, 2002. – 26 с.

Могачев М. И. Психиатрический и сексологический аспекты причин серийных изнасилований / М. И. Могачев // Преступное поведение : сб. – М. : ВНИИ МВД России, 2002. – С. 251–266.

Молодежь и наркотики (социология наркотизма). / Под редакцией профессора В. А. Соболева и доцента И. П. Рущенко. – Харьков : «Горсинг», 2000. – 432 с.

Монгуш Ш. Ч-о. Кримінологічна характеристика умисних убивств і заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю особи та їх попередження (за матеріалами Республіки Тива) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / Ш. Ч-о. Монгуш. – Харків, 2007. – 20 с. [Електронний ресурс] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>

Монтескье Ш. Избранные произведения / Шарль Монтескье. – М., 1955. – 800 с.

Мор Т. Утопия : Весьма полезная, как и занимательная, поистине золотая книжка о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопия / Томас Мор. – М., 1978. – 414 с.

Мороз Л. Кримінологічна характеристика особистості гвалтівника неповнолітніх / Л. Мороз // Право України. – 2008. – № 5. – С. 67–72.

Мухина В. С. Развитие личности / В. С. Мухина // Сб. науч. трудов Юридической Академии «Фемида». – 2006. – № 3. – С. 78–81.

Мышляев Н. П. Профилактика корыстно-насильственных преступлений участковыми инспекторами милиции : пособие / Н. П. Мышляев, И. П. Данилов, Т. В. Минахина, В. П. Савенко. – М. : ВНИИ МВД России, 1994. – 56 с.

Мясищев В. Н. Личность и невроты / В. Н. Мясищев. – М., 1960. – 428 с.

Мясникова К. А. Характеристика орудий бытовых преступлений / К. А. Мясникова // Криминалистика : актуальные вопросы теории и практики : II Всероссийский «круглый стол» (Ростов-на-Дону, 20-21 июня 2002 г.) : [сб. матер.]. – Ростов-на-Дону : РЮИ МВД России, 2002. – 596 с.

Набоков В. Д. Об «опасном состоянии» преступника как критерии мер социальной защиты : доклад VIII-му Общему собранию Русской группы Международного союза криминалистов 1910 г. / В. Д. Набоков. – СПб., 1910. – 38 с.

Наркомания: Тонкости, хитрости и секреты. – Серия книг «Ваше здоровье». – М. : ЗАО «Новый издательский дом», 2004. – 352 с.

Насилие в современном мире : материалы текущих исследований : [по итогам конференции «Насилие в современном мире»]. – СПб., 1997. – 378 с.

Насилие, агрессия, жестокость : криминально-психологическое исследование : сб. науч. трудов / ВНИИ пробл. укрепления законности и правопорядка ; [редкол. : А. Р. Ратинов (отв. ред.) и др.]. – М., 1990. – 149 с.

Насильственная преступность / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М., 1997. – 139 с.

Наследие прошлого (мысли и идеи). – М., 1970. – 128 с.

Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : за станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р / за ред. С. С. Яценка. – К. : А.С.К., 2002. – 936 с. – (Економіка. Фінанси. Право.).

Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К. : Каннон, 2001. – 1004 с.

Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 6-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К. : Юридична думка, 2009. – 1236 с.

Наумов А. В. Уголовно-правовое значение насилия / А. В. Наумов // Насильственная преступность / Под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М., 1997. – С. 56–60.

Наумов А. В. Уголовное право. Общая часть. Курс лекций / А. В. Наумов. – М. : БЕК, 1996. – 560 с.

Негодченко В. О. Використання зброї для особистого захисту / В. О. Негодченко, А. С. Новосад // Право і суспільство. – 2007. – № 1. – С. 6–9.

Негодченко В. О. Діяльність органів внутрішніх справ щодо попередження злочинів в сучасних умовах : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; Кримінально-виконавче право» / В. О. Негодченко. – Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2003. – 20 с.

Неклюдов Н. А. Статистический опыт исследования физиологического значения различных возрастов человеческого организма по отношению к преступлению / Н. А. Неклюдов. – СПб., 1865. – 240 с.

Неклюдов Н. А. Уголовно-статистические этюды / Н. А. Неклюдов. – СПб. : Тип. В. Тиблина и К°, 1865. – 256 с.

Никитин А. М. Криминологические проблемы развития отношения собственности при переходе к рынку : автореферат дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / А. М. Никитин. – М. : Академия управления МВД России, 2000. – 45 с.

Никифоров Б. Посередине – проблема / Б. Никифоров, С. Остроумов, Н. Строчков // Новый мир. – 1972. – № 5. – С. 249–257.

Нікітін Ю. Кримінологічно-концептуальна модель запобігання злочинності в сучасному українському суспільстві / Ю. Нікітін // Юридична Україна. – 2008. – № 9. – С. 95–99.

Новейший словарь иностранных слов и выражений. – М. : Современный литератор, 2003. – 976 с.

Новик Ю. И. Психологические проблемы правового регулирования / Ю. И. Новик. – Минск, 1998. – 227 с.

Новосад А. С. Вчинення злочинів з використанням зброї особами, які перебувають у стані наркотичного сп'яніння / А. С. Новосад // Науковий вісник Юридичної академії МВС України. – 2004. – № 2 (19). Спец. вип. – С. 245–248.

Новосад А. С. Корисливий мотив у злочинах, пов'язаних з незаконним обігом зброї / А. С. Новосад // Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ. – 2007. – Спец. вип. (Проблеми застосування кримінального законодавства України). – С. 145–148.

Новосад А. С. Методичні рекомендації щодо попередження та розкриття злочинів, пов'язаних з незаконним обігом зброї / А. С. Новосад. – Дніпропетровськ, 2007. – 25 с.

Ной И. С. Личность преступника и ее значение в изучении преступности в условиях социалистического общества / И. С. Ной // Ученые записки Саратовского юридического института. Вопросы уголовного и исправительно-трудового права, уголовного процесса и криминалистики. Вып. XVI. – Саратов, 1979. – С. 10–23.

Ной И. С. Методологические проблемы советской криминологии / И. С. Ной. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1975. – 221 с.

Оболенцев В. Ф. Актуальні проблеми латентної злочинності : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / В. Ф. Оболенцев. – Харків, 2001. – 20 с. [Електронний ресурс] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського / Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/>

О деятельности Всеукраинского Кабинета по изучению личности преступника и перступности // Изучение преступности и пенитенциарная практика / с предисл. С. Канарского. – Одесса : Всеукраинский Кабинет по изучению преступника и преступности, Издание Главного управления ИТУ УССР, 1928. – Вып. 2. – 183 с.

О деятельности Всеукраинского Кабинета по изучению преступности и преступника // Изучение преступности и пенитенциарная практика. – Вып. 3. – К. : Украинский Кабинет изучения преступности и преступника, Издание Управления ИТУ НКВД УССР, 1930. – 186 с.

Образцов В. А. Криминалистическая психология / В. А. Образцов, С. Н. Богомолова. – М. : Юнити-Дана, 2002. – 448 с.

Общая психология : [учеб. пособие для пед. ин-тов / В. В. Богословский, А. Д. Виноградова, А. Г. Ковалев и др.] ; под ред. В. В. Богословского и др. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Просвещение, 1981. – 381 с.

Овечкин Е. И. Гюстав Тард и теория преступного типа / Е. И. Овечкин. – Казань, 1924. – 278 с.

Овчинников Б. Д. Теоретические предпосылки объяснения преступного поведения в аспекте соотношения социального и биологического (физиологического) / Б. Д. Овчинников // Проблемы советского государства и права. – Вып. 6. – Иркутск, 1973. – С. 83.

Овчинников Н. Т. Проблемы личности преступников (типология и классификация) / Н. Т. Овчинников, В. В. Громов // Труды Ташкент. высш. школы МВД

СССР. – Ташкент, 1986. – С. 100–118.

Овчинский В. С. Актуальные проблемы борьбы с вооруженными преступлениями / В. С. Овчинский // Преступное противостояние. – М., 1998. – С. 44–56.

Оганян Р. Э. Криминологическая теория и практика предупреждения преступлений, связанных с похищением людей : автореферат дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Р. Э. Оганян. – М., 2002. – 39 с.

Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Русский язык, 1984. – 1254 с.

Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова / Рос. акад. наук. Ин-т рус. языка им. В. В. Виноградова. – 4-е изд., доп. – М. : Азбуковник, 1999. – 944 с.

Ожогова В. Г. Памятка працівнику підрозділу БНОН / В. Г. Ожогова, С. А. Шалгунова. – Дніпропетровськ : Юридична академія Міністерства внутрішніх справ, Управління БНОН УМВС України в Дніпропетровській області, 2004. – 28 с.

Ольков С. Г. Общественные болезни / С. Г. Ольков. – Тюмень, 1996. – 133 с.

Ольков С. Г. Феномен мученичества, криминальные традиции и научная мораль : монограф. / С. Г. Ольков. – Тюмень, 1996. – 76 с.

Омельчук О. М. Зародження і розвиток уявлень про поведінку людини в філософії стародавнього Китаю / О. М. Омельчук // Економіко-правовий часопис. Збірник наукових праць / Головний редактор О. К. Марін. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – Вип. 2. – С. 241–251.

Организованная преступность – 2 : кол. монограф. / Под ред А. И. Долговой, С. В. Дьякова. – М. : Криминологическая Ассоциация, 1993. – 326 с.

Организованная преступность – 4 : коллект. монограф. / Под ред. А. И. Долговой. – М. : Криминологическая Ассоциация, 1998. – 280 с.

Ордынский С. П. К методологии опасного состояния преступника. *Цит по* : Фельцман О. Б. Об опасных состояниях «душевнобольных» // Вопросы научного метода. – М., 1914. – № 2. – С. 17.

Орлов В. С. Субъект преступления по советскому уголовному праву / В. С. Орлов. – М., 1958. – 260 с.

Осипова Е. В. Некоторые проблемы теории личности / Е. В. Осипова // Социальные исследования : сб. науч. тр. – Вып. 3. – М., 1970. – С. 5–38.

Основы учений о преступнике, душевнобольном и психологии нормального человека. Введение в курс судебной психопатологии / приват-доцент, доктор медицины А. И. Ющенко. – СПб. : Издание К. Л. Риккера (Невский пр., 14), 1913. – 72 с.

Остроумов С. С. Классификация статистических данных / С. С. Остроумов // Вестник Московского университета. Право. – 1972. – № 6. – С. 72–83.

Остроумов С. С. Очерки по истории уголовной статистики дореволюционной России / С. С. Остроумов. – М., 1961. – 303 с.

Остроумов С. С. Советская судебная статистика / С. С. Остроумов. – М. : МГУ, 1976. – 415 с.

Остроумов С. С. Статистика преступности и проблемы демографии / С. С. Остроумов // Вестник Московского университета. Право. – 1970. – № 4. – С. 36–44.

Ошеров М. С. Общественное мнение и право / М. С. Ошеров, Л. И. Спиридонов. – Л. : ЛГУ, 1985. – 191 с.

Павлов А. Р. Серийные сексуальные убийства и их предупреждение : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / А. Р. Павлов. – М. :

ВНИИ МВД России, 1994. – 29 с.

Памятники русского права (в 8-ми выпусках). С. В. Юшков, А. А. Зимин, В. Ю. Софронов (отв. ред.). – М. : Госюриздат, 1952–1963. [Выпуск 1 : Памятники права Киевского государства X–XII вв. Выпуск 2 : Памятники права феодально-раздробленной Руси XII–XV вв. Выпуск 3 : Памятники права периода образования русского централизованного государства XIV–XV вв. Выпуск 4 : Памятники права периода укрепления русского централизованного государства XV–XVII вв. Выпуск 5 : Памятники права периода сословно-представительной монархии. Выпуск 6 : Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года. Выпуск 7 : Памятники права периода создания абсолютной монархии. Вторая половина XVII в. Выпуск 8 : Законодательные акты Петра I. Первая четверть XVIII в.].

Панкратов В. В. Косвенные методы изучения преступности / В. В. Панкратов // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1967. – С. 7–34.

Панов Ю. Н. Криминологический анализ и предупреждение насильственных преступлений, совершаемых в отношении работников милиции : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Ю. Н. Панов. – М., 1996. – 22 с.

Паршиков В. И. Первоначальный этап расследования ситуативных убийств : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс ; Криминалистика и судебная экспертиза ; Оперативно-розыскная деятельность» / В. И. Паршиков. – М. : Моск. гос. юр. академия, 2007. – 21 с.

Парыгин Б. Д. Социальная психология как наука / Б. Д. Парыгин. – Л. : Лениздат, 1967. – 260 с.

Паскаль Б. Мысли / Блез Паскаль // Библиотека всемирной литературы. – М., 1974. – Т. 42. – С. 109–186.

Пастушеня А. Н. Криминальная психология / А. Н. Пастушеня // Прикладная юридическая психология : учеб. пособие для вузов / под ред. А. М. Столяренко. – М., 2001. – С. 118–119.

Пастушеня А. Н. Криминогенная сущность личности преступника (Психологический аспект) : предупреждение : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 19.00.06 «Юридическая психология» / А. Н. Пастушеня. – М.: Акад. упр. МВД РФ, 2000. – 43 с.

Пенде Н. Конституция и внутренняя секреция в связи с опытом применения эндокринологии в криминальной психологии / Н. Пенде. – Ростов н/Д. : Сев.-Кавк. Краевое Упр. Здравоохран. ; Кабинет по изучению личности правонарушителя, 1928. – 47 с.

Пеньков Е. М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности / Е. М. Пеньков. – М. : Мысль, 1972. – 123 с.

Перельман А. А. К криминально-психопатологическому и конституциональному изучению убийц в Азербайджане / А. А. Перельман // Изв. Азерб. ун-та. Серия общ. наук. – Баку, 1927. – Т. 6. – С. 3–12.

Перетокина Н. Н. Насильственные преступления, совершаемые несовершеннолетними женского пола : криминологический аспект : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Н. Н. Перетокина. – М., 2002. – 21 с.

Першин В. Б. Комплексный подход в изучении преступности / В. Б. Першин, А. Н. Подрядов. – Горький : Изд-во ГВШ МВД СССР, 1976. – 84 с.

Петелин Б. Я. Мотивация преступного поведения / Б. Я. Петелин // Советское государство и право. – 1980. – № 4. – С. 106–113.

Петражицкий Л. Введение в изучение права и нравственности. Часть II : Психологические основы теории нравственности и права / Л. Петражицкий. – СПб., 1908. – 267 с.

Петрова А. Е. Психологическая классификация личностей / А. Е. Петрова. – М. : Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1927. – 276 с.

Петрова И. С. Ответственность по уголовному законодательству России и зарубежных стран за убийство при отягчающих обстоятельствах : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / И. С. Петрова. – Самара, 2007. – 19 с.

Пико делла Мирандола. Речь о достоинстве человека // Чаша Гермеса : Гуманистическая мысль эпохи Возрождения и герметическая традиция. – М., 1996. – С. 214–218.

Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права / Пинаев А. А. В 2-х кн. – Харьков : Харьк. обл. организация Союза юристов Украины, 2001. – Книга 1 : О преступлении. – 289 с.

Пионтковский А. А. (отец). Наука уголовного права, ее предмет, задачи, содержание и значение / А. А. Пионтковский. – Ярославль, 1895. – 561 с.

Пирожков В. Ф. Законы преступного мира и молодежь (криминальная субкультура) / В. Ф. Пирожков. – Тверь : Приз, 1994. – 324 с.

Пирожков В. Ф. Насилие над личностью и его социально-психологические последствия / В. Ф. Пирожков, И. Ф. Деткин. – Рязань, 1982. – 125 с.

Питерцев С. К. Понятие личности преступника / С. К. Питерцев // Вопросы личности преступника : сб. статей аспирантов. – М., 1971. – С. 10–14.

Півненко П. Необхідність кардинальної зміни стратегії боротьби зі злочинністю / П. Півненко // Право України. – 2006. – № 10. – С. 81–85.

Піщенко Г. Віктимологічні аспекти негативних соціальних явищ, пов'язаних зі злочинністю / Г. Піщенко, С. Мінченко // Право України. – 2006. – № 5. – С. 107–110.

Піщенко Г. І. Попередження хуліганства (кримінально-правовий і кримінологічний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / Г. І. Піщенко. – Київ, 1999. – 20 с.

План заходів МВС щодо протидії расизму та ксенофобії на період до 2012 року : розпорядження Міністерства внутрішніх справ України № 94 від 18.02.2010 р. / Міністерство внутрішніх справ України, 2011. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/>

Платон. Протагор / Платон // Диалоги. – Р/на-Дону, 1998. – С. 70–152.

Платонов И. Н. Быт, досуг и семейные преступления / И. Н. Платонов // Преступления в сфере быта и досуга : матер. науч.-практ. конференции. – Челябинск, 1996. – С. 59–60.

Платонов К. К. Концепция динамической функциональной структуры личности / К. К. Платонов // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб., 2000. – С. 126–141.

Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М., 1986. – 254 с.

Плешаков В. А. Криминологическая безопасность и ее обеспечение в сфере взаимодействия организованной преступности и преступности несовершеннолетних : автореферат дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / В. А. Плешаков. – М., 1998. – 39 с.

Побегайло Э. Ф. Деятельность органов внутренних дел по борьбе с тяжкими насильственными преступлениями / Э. Ф. Побегайло. – М., 1985. – 37 с.

Побегайло Э. Ф. Признаки тяжких преступлений и характеристика лиц, их совершающих / Э. Ф. Побегайло // Проблемы укрепления законности и правопорядка. – Волгоград, 1992. – С. 117–123.

Побегайло Э. Ф. Современные тенденции криминального насилия в России / Э. Ф. Побегайло, С. Ф. Милюков, А. А. Мищенко // Человек против человека. Преступное насилие : сб. статей / Под общ. ред. Ю. М. Антоныяна, С. Ф. Милюкова. – СПб. : ВНИИ МВД России, 1994. – С. 30–78.

Побегайло Э. Ф. Убийства, совершаемые группой лиц / Э. Ф. Побегайло // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 33. – М., 1974. – С. 70–104.

Побегайло Э. Ф. Убийства, сопряженные с другими насильственными преступлениями / Э. Ф. Побегайло // Советское государства и право. – 1989. – № 6. – С. 21–31.

Побегайло Э. Ф. Умышленные убийства и борьба с ними / Э. Ф. Побегайло. – Воронеж, 1965. – 206 с.

Побрызгаева Е. В. Личность преступника и ситуация в механизме разбойного нападения : автореферат дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Е. В. Побрызгаева. – М., 1995. – 25 с.

Подшибякин А. С. Холодное оружие / А. С. Подшибякин. – М. : ЦентрЮринформ, 1997. – 256 с.

Позднякова М. Е. Неудовлетворенность социальных потребностей – важный фактор наркотизации / М. Е. Позднякова // Актуальные проблемы девиантного поведения : сб. науч. тр. – М. : РАН. 1995. – С. 26.

Познышев С. В. Алкоголизм как фактор преступности / С. В. Познышев. – М., 1915. – 93 с.

Познышев С. В. Криминальная психология. Преступные типы. О психологическом исследовании личности как субъекта поведения вообще и об изучении личности преступника в частности / С. В. Познышев ; сост. и предисл. В. С. Овчинского, А. В. Федорова. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 302 с. – (Библиотека криминолога).

Познышев С. В. Основные начала науки уголовного права : Общ. часть уголов. права / [Соч.] С. В. Познышева, проф. Моск. ун-та / С. В. Познышев. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : А. А. Карцев, 1912. – 653 с.

Познышев С. В. Основы пенитенциарной науки / С. В. Познышев. – М., 1923. – 342 с. заменить на Очерки тюрьмоведения / С. В. Познышев, проф. Имп. Моск. ун-та Москва : Печ. А. И. Снегиревой, 1913 - [2], II, 264 с., 8 л. ил., пл.пл.; 25. – Очерки тюрьмоведения.

Політика української держави у сфері боротьби зі злочинністю : збірник матеріалів Всеукраїнського науково-теоретичного семінару (м. Івано-Франківськ, 17 грудня 2009 р.). – Івано-Франківськ : ПЮІ ЛьвДУВС, 2009. – 125 с.

Полубинский В. И. Виктимность и причины конкретных преступлений / В. И. Полубинский // Преступность и социальные условия : сб. статей. – М., 1979. – С. 100–106.

Полубинский В. И. Виктимологические аспекты профилактики преступлений : учеб. пособие / В. И. Полубинский. – М. : Академия МВД СССР, 1980. – 75 с.

Полянский Н. Н. Взаимное отношение уголовного права и социальной политики / Н. Н. Полянский // Русское уголовное законодательство о стачках и другие статьи по уголовному праву. – М., 1912. – С. 79–84.

Полянский Н. Н. К вопросу об объеме науки уголовного права / Н. Н. Полянский. – М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1902. – 26 с.

Помпонацци П. Трактат о бессмертии души / Пьетро Помпонацци // Чаша Гермеса : Гуманистическая мысль эпохи Возрождения и герметическая традиция. – М. : Юристь, 1996. – С. 275–285.

Преступность в Украине : бюллетень законодательства и юридической практики Украины. – 1994. – № 2. – К. : Редакція «Бюлетеня законодавства і юридичної практики України», 1994. – 192 с.

Преступность и культура : сб. науч. тр. / ред., вступ. ст. А. И. Долгова. – М., 1999. – 211 с.

Преступность и правонарушения (1997 – 2001) : статист. сб. / ред. и сост. И. В. Зарубина – М., 2002. – 128 с.

Преступность и реформы в России / под ред. А. И. Долговой. – М., 1998. – 417 с.

Пржевальский В. В. Профессор Ф. Лист и его основные воззрения на преступление и наказание / В. В. Пржевальский. – СПб., 1895. – 58 с.

Прикладная юридическая психология : учеб. пособие для вузов / под ред. А. М. Столяренко. – М. : ЮНИТИ–ДАНА, 2001. – 639 с.

Принс А. Преступность и репрессия : уголовно-юридический очерк / Адольф Принс. – М., 1898. – 226 с.

Про взаємодію правоохоронних та інших державних органів України у боротьбі із злочинністю : Спільна інструкція Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, Державного комітету у справах оборони державного кордону України, Державного митного комітету України, Національної гвардії України, Міністерства оборони та Міністерства юстиції України № 4348/ 138/151/11-2-2870/172/148-407/2-90-442 від 10.08.1994 р. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 21.09.1994 р. за № 225/435. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc>.

Програма протидії злочинам проти життя та здоров'я особи на 2008-2012 роки : Рішення колегії Міністерства внутрішніх справ України № 17км/1 від 25.07.2008 р. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc>.

Про додаткові заходи щодо запобігання зникненню людей, удосконалення взаємодії правоохоронних та інших органів виконавчої влади в їх розшуку : Указ Президента України № 20/2001 від 18.01.2001 р. // Офіційний вісник України від 02.02.2001 р. – 2001. – № 3. – С. 7. – Ст. 58. – Код акту 17594/2001. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc>.

Про затвердження Інструкції про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань : Спільний наказ Державного Департаменту України з питань виконання покарань та Міністерства внутрішніх справ України № 270/1560 від 19.12.2003 р. Зареєстрована в Міністерстві юстиції України 09.01.2004 р. за № 16/8615 (зі зм., внесеними наказом № 283/363 від 05.08.2010 р. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 31.08.2010 р. за № 762/18057). [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc>.

Про затвердження Інструкції про взаємодію правоохоронних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю : Спільний наказ Міністерства внутрішніх справ України та Центрального Управління Служби безпеки України № 317/235 від 10.06.2011 р. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 07.07.2011 р. за № 822/19560. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc>.

Про затвердження Інструкції із заходів безпеки при поводженні з вогнепаль-

ною зброєю : Наказ Міністерства внутрішніх справ № 657 від 07.09.2011 р. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 27.09.2011 р. за № 1125/19863. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc>.

Про заходи щодо дальшого зміцнення правопорядку, охорони прав і свобод громадян : Указ Президента України № 143/2002 від 18.02.2002 р. (із зм., внесеними згідно з Указом Президента України № 1227/2003 (1227/2003) від 29.10.2003 р. // Офіційний вісник України від 07.03.2002 р. – 2002. – № 8. – С. 85. – Ст. 331. – Код акту 21582/2002. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc>.

Про затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007-2009 роки : Постанова Кабінету Міністрів України № 1767 від 20.12.2006 р. (із зм., внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 980 від 05.11.2008 р.). [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc>.

Про затвердження Положення про основи організації розкриття злочинів органами внутрішніх справ України : Наказ МВС України № 456 від 24.09.2010 р. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 24.01.2011 р. за № 105/18843. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc>.

Про затвердження Порядку взаємодії закладів охорони здоров'я, установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, територіальних органів внутрішніх справ, органів праці та соціального захисту населення, центрів зайнятості, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо ведення випадку туберкульозу при звільненні хворих на туберкульоз із установ виконання покарань, слідчих ізоляторів та продовження лікування в спеціалізованих закладах охорони здоров'я : Спільний наказ Міністерства охорони здоров'я України, Державного Департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту № 834/365/474/304/3466 від 04.10.2010 р. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 11.10.2010 р. за № 1088/18383. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc>.

Про погодження заключного звіту про виконання регіональної комплексної програми профілактики злочинності на 2006–2010 роки : Розпорядження Дніпропетровської обласної державної адміністрації № Р-53/0/3-11 від 17.02.2011 р. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc>.

Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1209-р від 30.11.2011 р. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc>.

Про організацію роботи міськрайорганів внутрішніх справ ГУМВС, УМВС України за зональним методом комплексного використання сил та засобів з попередження та розкриття злочинів. Наказ МВС України від 18.11.2003 р. № 1389. – не діє

Про практику розгляду судами справ щодо незаконного обігу вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин та вибухових пристроїв // Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 3. Верховний Суд України, 2011. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://court.gov.ua/>

Про судову практику у справах про хуліганство // Постанова Пленуму Верховного Суду України від 22.12.2006 р. № 10. Верховний Суд України, 2011. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://court.gov.ua/>

Проблеми якості інформації про злочинність : Кримінологічні дослідження : Вип. 4 / Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка; [Гол. ред. канд. філос. наук В. І. Поклад]. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – 304 с.

Прокументов Л. М. Криминология. Общая часть / Л. М. Прокументов, А. В. Шеслер. – Красноярск, 1997. – 230 с.

Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи // Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 р. № 2. Верховний Суд України, 2011. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://court.gov.ua/>

Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи // Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 5. Верховний Суд України, 2011. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://court.gov.ua/>

Прохоров В. И. Мотивация преступного поведения и проблемы криминального насилия / В. И. Прохоров // Материалы науч.-практ. конф. (г. Челябинск, 14-16 марта 2000 г.). – Челябинск, 2000. – С. 36–40.

Психологические проблемы социальной регуляции поведения : сб. науч. тр. / под ред. Е. В. Шороховой, М. И. Бобневой. – М. : Наука, 1976. – 368 с.

Психология, неврология и психиатрия. – М., 1923. – Т. 3. – С. 246–319.

Пучнин В. М. Похищение человека (криминологический аспект исследования) : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / В. М. Пучнин. – М., 1999. – 24 с.

Рапопорт А. М. К практике изучения личности преступника / А. М. Рапопорт // Преступник и преступность. Московский Кабинет по изучению личности преступника и преступности. – М. : Издание Мосздравотдела, 1926. – Сб. 1. – 149 с.

Раска Э. Э. Социальные источники насилия / Э. Э. Раска // Известия Тартусского госуниверситета. – 1989. – № 859. – С. 72–73.

Ревин В. П. Криминальное насилие : результаты его изучения в сферах семьи, быта, досуга / В. П. Ревин // Социальные конфликты. – М., 1995. – Вып. 8. – С. 164.

Ревин В. П. Криминальное насилие в сферах семьи, быта, досуга / В. П. Ревин // Социальные конфликты : экспертиза, прогнозирование, технология разрешения. – Вып. 8. – М., 1995. – С. 147.

Ревин В. П. Насильственные преступления в сфере семейно-бытовых отношений и проблемы их профилактики : учеб. пособие / В. П. Ревин. – М., 1993. – 59 с.

Резник Г. М. Криминологическая профилактика и социальное планирование / Г. М. Резник // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 31. – М., 1979. – С. 29.

Рейтингова оцінка стану здоров'я населення, діяльності та ресурсного забезпечення закладів охорони здоров'я України за попередніми даними моніторингу. 2010 р. [Електронний ресурс] / Міністерство охорони здоров'я України, Український інститут стратегічних досліджень, 2011. – Режим доступу : <http://moz.gov.ua/>.

Репан М. І. Мотиви вчинення насильницьких злочинів / М. І. Репан, С. А. Шалгунова // Слідча діяльність : проблеми теорії та практики : [матер. наук.-практ. конф. та круглого столу (м. Дніпропетровськ, ДДУВС, 22 і 26 травня 2008 р.)]. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 17–22.

Решетников Ф. М. Криминология. Сравнительный анализ / Ф. М. Решетников. – М., 1982. – 174 с.

Ривман Д. В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений / Д. В. Ривман. – Л., 1975. – 154 с.

Ривман Д. В. Виктимология : учеб. пособие / Д. В. Ривман, В. С. Устинов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2000. – 332 с.

Рогов В. А. История уголовного права, террора и репрессий в Русском государстве XV-XVII в.в. / В. А. Рогов – М. : Юрист, 1995. – 288 с.

Роговин В. З. Социальная политика и ее влияние на общественные нравы / В. З. Роговин // Вопросы философии. – 1978. – № 8. – С. 3–16.

Роговин В. З. Социальные противоречия и поведение членов общества / В. П. Роговин // Вопросы философии. – 1984. – № 6. – С. 72–80.

Родионов П. Я. Образ жизни (правовые проблемы) / П. Я. Родионов. – Омск, 1996. – 67 с.

Российское право. Теория и практика : сб. науч. тр. – Ставрополь : Правоведение, 1994. – 256 с.

Ростан Е. Преступность и социализм / Edmond Rostand // Publications du Comite de defense et de progress social. – № 13. – Р. 15–16. *Цит. по:* Гернет М. Н. Общественные причины преступности М. Н. Гернет // Проблемы преступности. – М.–Л., 1926.

Ростовщиков И. В. Обеспечение и защита прав и свобод личности : вопросы теории и практика органов внутренних дел : автореферат дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория права и государства ; История права и государства ; История политических и правовых учений» / И. В. Ростовщиков. – М. : Юридический ин-т МВД России, 1997. – 40 с.

Роттердамский Э. Похвальное слово Глупости / Эразм Роттердамский // Библиотека всемирной литературы. – М., 1971. – Т. 33. – С. 144–245.

Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. – М. : АН СССР, 1957. – с.

Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2000. – 712 с.

Сабиров П. Д. Уголовно-правовая борьба с насильственными групповыми посягательствами : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и процесс» / П. Д. Сабиров. – Свердловск, 1981. – 18 с.

Саврасов Л. А. Преступление и наказание в текущий переходный период Л. А. Саврасов // Пролетарская революция и право. – 1918. – № 5–6. – С. 24–26.

Садков Е. В. Маргинальность и проблемы раннего предупреждения антиобщественного поведения / Е. В. Садков // Сборник статей адъюнктов и соискателей. – М., 1984. – С. 85–87.

Садков Е. В. Предупреждение преступности в маргинальной среде молодежи : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Е. В. Садков. – М., 1994. – 21 с.

Сайкс Г. М. Метод нейтрализации. Теория делинквентности / Г. М. Сайкс, Д. Митза // Социология преступности. – М., 1966. – С. 322–334.

Самойлов Ю. Н. Особенности выдвижения оперативно-розыскных версий при раскрытии многоэпизодных убийств, совершенных на сексуальной почве / Ю. Н. Самойлов // Проблемы предупреждения преступлений против личности : сб. науч. статей. – Душанбе, 1989. – С. 54–59.

Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / под ред. В. А. Ядова. – М., 1979. – 264 с.

Саркисов Г. С. Мотив и цель преступления / Г. С. Саркисов // Советское государство и право. – 1979. – № 3. – С. 78–83.

Сасиков А. И. Криминологическое исследование убийств в системе преступного насилия : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное пра-

во» / А. И. Сасиков. – Ростов-на-Дону. 1999. – 19 с.

Саттерленд Э. Х. Являются ли преступления людей в белых воротничках преступлениями ? / Э. Х. Саттерленд // Социология преступности. – М. : Прогресс, 1966. – С. 45–59.

Сафиуллин Н. Х. Виктимное поведение несовершеннолетних и совершаемые против них насильственные преступления : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Н. Х. Сафиуллин. – М. : Юрид. ин-т МВД РФ, 1995. – 20 с.

Сафиуллин Н. Х. Криминологический анализ виктимного поведения несовершеннолетних : учеб. пособие / Н. Х. Сафиуллин. – Казань, 1996. – 109 с.

Сафиуллин Н. Х. Насилие и корысть в преступлениях против личности / Н. Х. Сафиуллин // Вестник Ставропольского университета. – Вып. 1. – 1996. – С. 58.

Сахаров А. Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР / А. Б. Сахаров. – М., 1961. – 279 с.

Сахаров А. Б. Об антисоциальных чертах личности преступника / А. Б. Сахаров // Советское государство и право. – 1970. – № 10. – С. 110–116.

Сахаров А. Б. Теоретические вопросы учения о личности преступника / А. Б. Сахаров // Социалистическая законность. – 1967. – № 7. – С. 27–33.

Сахаров А. Б. Умышленные убийства (криминологические исследования) / А. Б. Сахаров / Региональная преступность : матер. конференции. – Вильнюс, 1978. – С. 42–44.

Сахаров А. Б. Учение о личности преступника / А. Б. Сахаров // Советское государство и право. – 1968. – № 9. – С. 66–79.

Сахаров А. Б. Учение о личности преступника и его значение в профилактической деятельности органов внутренних дел : Лекция / А. Б. Сахаров. – М. : МВШМ МВД СССР, 1984. – 63 с.

Свидерский Г. М. Жан-Поль Марат / Г. М. Свидерский. – М., 1968. – 316 с.

Свидерский Н. А. Маргинализм – проблема социальная и генетическая / Н. А. Свидерский ; пер. с польск. – М., 1984.

Свядош С. Н. Женская сексопатология / С. Н. Свядош. – М. : Медицина, 1974. – 284 с.

Сексуальные преступники : сб. статей / под ред. Ю. М. Антоняна. – М., 1992. – 155 с.

Селлин Т. Социологический подход к изучению причин преступности / Т. Селлин // Социология преступности. – М., 1966. – С. 27–38.

Семикин М. А. Криминологические и уголовно-правовые проблемы борьбы с сексуальными посягательствами в отношении несовершеннолетних : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / М. А. Семикин. – Волгоград, 2004. – 25 с.

Сергиевский Н. Антропологическое направление в исследованиях о преступлении и наказании / Н. Сергиевский // Юридический вестник. – 1982. – № 2. – С. 210–215.

Сердюк Л. В. Психическое насилие как предмет уголовно-правовой оценки : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и процесс» / Л. В. Сердюк. – М., 1979. – 19 с.

Сердюк П. Роль кримінально-правових засобів у забезпеченні духовно-моральної безпеки суспільства / П. Сердюк // Право України. – 2006. – № 5. – С. 41–44.

Серегин А. В. Общественный порядок и образ жизни / А. В. Серегин // Советское государство и право. – 1978. – № 4. – С. 72.

Серийные сексуальные преступления : криминологическое и патопсихологическое исследование : [учеб. пособие] / под ред. Ю. М. Антоняна. – М. : Щит-М, 2000. – 238 с.

Сидоренкова Т. А. Криминологические проблемы предупреждения насилия против женщин в семье : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Т. А. Сидоренкова. – М., 1999. – 22 с.

Сидоров В. В. Криминологическое изучение влияния социальных противоречий на преступность : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / В. В. Сидоров. – М., 1986. – 21 с.

Сикорский И. А. Всеобщая психология с физиогномикой : В ил. излож. с 330 рис. в тексте / И. А. Сикорский. – 2-е изд., существ. доп. – Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1912. – XIV, 770 с. : ил.

Симонов В. И. Преступное насилие : понятие, характеристика и квалификация насильственных посягательств на собственность : учеб. пособие / В. И. Симонов, В. Г. Шумихин. – Пермь, 1992. – 229 с.

Симонов В. И. Уголовно-правовая характеристика физического насилия : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и процесс» / В. И. Симонов. – Свердловск, 1972. – 20 с.

Ситковская О. Д. Участие психолога в расследовании серийных убийств : науч.-метод. пособие / О. Д. Ситковская, Л. П. Коньшева. – М., 2002. – 106 с.

Ситковский А. Л. Виктимологические проблемы профилактики корыстных преступлений против собственности граждан : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / А. Л. Ситковский. – М. : Юрид. ин-т МВД России, 1995. – 23 с.

Скорилкина Н. А. Групповые формы вымогательства : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Н. А. Скорилкина. – М., 1995. – 25 с.

Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. – Т. 7. – М. : Академия наук СССР, 1958. – 1467 с.; – Т. 9. – М.-Л. : Академия наук СССР, 1959. – 724 с.

Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 4-е изд., стереотип. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 1667 с.

Соколов В. В. Европейская философия XV-XVII веков : учеб. пособие / В. В. Соколов. – М. : Высш. шк., 1984. – 448 с.

Состояние преступности в России за 2001 год / ГИАЦ МВД РФ. – М., 2002. – 18 с.

Социальная психология. История. Теория. Эмпирические исследования / Под ред. Е. С. Кузьмина, В. Е. Семенова. – Л. : ЛГУ, 1979. – 288 с.

Социальные отклонения / Под ред. акад. В. Н. Кудрявцева. – М. : Юрид. лит., 1989. – 365 с.

Спиноза Б. Этика / Бенедикт Спиноза // Избранные произведения : в 2 т. – М., 1957. – Т. 1. – С. 359–619.

Спиридонов Н. А. Алкоголизм и его последствия / Н. А. Спиридонов. – М. : Знание, 1997. – 38 с.

Старович З. Судебная сексология / З. Старович. – М. : Юрид. лит., 1991. – 336 с.

Статистичні дані про стан злочинності в Україні за 1997–2006 рр. – К. : ДІТ

МВС України, 2007.

Статистичні дані про стан злочинності в Україні за період 2007–2011 рр. – К. : МВС України, 2011. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/>

Стендали А. Последствия виктимного поведения / А. Стендали ; пер. с англ. // Социология преступности. – М., 1969. – С. 46–47.

Столяренко А. М. Психологические приемы в работе юриста / А. М. Столяренко. – М. : Юрайт, 2000. – 284 с.

Стручков Н. А. О механизме взаимного влияния обстоятельств, обуславливающих совершение преступлений / Н. А. Стручков // Сов. гос. и право. – 1966. – № 10. – С. 114–115.

Судакова Т. Н. Убийцы и их жертвы : криминологическое, виктимологическое и уголовно-правовое исследование : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Т. Н. Судакова. – Владивосток : Дальневост. Гос. ун-т, 2002. – 23 с.

Сурский (Исаев) М. М. Социологическая школа в уголовном праве как защитница интересов господствующих классов / М. М. Сурский // Проблема преступности / Под ред. Л. С. Розанова. – Киев, 1924. – С. 103–106.

Сухарев А. Я. Феномен российской преступности в переходный период : тенденции, пути и средства противодействия : автореферат дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика» / А. Я. Сухарев. – М. : Акад. МВД РФ, 1996. – 59 с.

Сыздыкова Г. И. Преступное и предпреступное поведение несовершеннолетних женского пола : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Г. И. Сыздыкова. – Саратов, 1985. – 21 с.

Сю Э. Парижские тайны : роман : в 2 т. / Эжен Сю. – М., 1996. – Т. I. – 606 с.

Таганцев Н. С. Исследования об ответственности малолетних преступников по русскому праву / Н. С. Таганцев. – СПб., 1871. – 154 с.

Тарарухин С. А. Преступное поведение. Социальные и психологические черты / С. А. Тарарухин. – М. : Юрид. лит., 1974. – 223 с.

Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления / С. А. Тарарухин. – К. : Вища шк., 1977. – 151 с.

Тарасов И. Т. Об образовании женщин. Публичная лекция, читанная в зале Ярославской думы 24 февраля 1885 г. / И. Т. Тарасов. – Ярославль, 1885. – 48 с.

Тарасов И. Т. Образование женщин и женский труд / И. Т. Тарасов. – М., 1903. – 41 с.

Тард Г. Законы подражания / Габриэль Тард. – СПб., 1892. – 378 с.

Тард Г. Личность и толпа : очерки по социальной психологии / Габриэль Тард. – СПб., 1903. – 178 с.

Тард Г. Преступления толпы / Габриэль Тард ; пер. И. Ф. Иорданского. – Казань, 1893. – 44 с.

Тард Г. Преступник и преступление / Габриэль Тард ; под ред. М. Н. Гернета. – М., 1906. – 324 с.

Тард Г. Сравнительная преступность / Габриэль Тард. – М., 1907.

Тарновская П. Н. Воровки. Антропологическое исследование / П. Н. Тарновская. – СПб., 1891. – 79 с.

Тарновская П. Н. Женщины-убийцы. Антропологическое исследование / П. Н. Тарновская. – СПб., 1902. – 512 с.

Тарновская П. Н. О некоторых антропологических измерениях и физических признаках вырождения у привычных проституток / П. Н. Тарновская. – СПб., 1887. – 10 с.

Тарновская П. Н. Распределение преступности по профессиям / П. Н. Тарновская. – СПб., 1907.

Тарновский Е. Н. Влияние хлебных цен и урожаев на движение преступлений против собственности в России / Е. Н. Тарновский // Журнал Министерства Юстиции. – 1898. – № 2. – С. 102.

Тарновский Е. Н. Движение некоторых видов преступности за 1895–1900 г.г. в связи с введением винной монополии / Е. Н. Тарновский. – СПб., 1902. – 16 с.

Тарновский Е. Н. Движение преступности за 1922–1923 гг. / Е. Н. Тарновский // Советская юстиция : еженедельник. – 1924. – № 28. – С. 105–109.

Тарновский Е. Н. Основные черты современной преступности / Е. Н. Тарновский // Административный вестник. – 1925. – № 9–10.

Тарновский Е. Н. Помесячное распределение главнейших видов преступности / Е. Н. Тарновский // Журнал Министерства Юстиции. – 1905. – Февраль. – С. 118.

Тарновский Е. Н. Преступность в 1920–1922 гг. / Е. Н. Тарновский // Советская юстиция : еженедельник. – 1923. – № 7–8.

Тарновский Е. Н. Статистика преступлений за 1924–1925 гг. / Е. Н. Тарновский // Советская юстиция : еженедельник. – 1926. – № 21, 22.

Тарновский Е. Н. Судебные репрессии в цифрах за 1919–1922 гг. / Е. Н. Тарновский // Советская юстиция : еженедельник. – 1922. – № 44–45.

Тележникова В. Н. Криминолого-психологическая характеристика лиц, виновных в многоэпизодных убийствах и изнасилованиях : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / В. Н. Тележникова. – М. : ВНИИ МВД России, 1999. – 22 с.

Теоретические основы предупреждения преступности / Отв. ред. В. К. Звирбуль, В. В. Клочков, Г. М. Миньковский. – М., 1977. – 220 с.

Теоретические проблемы учения о личности преступника : Сб. науч. тр. – М., 1979. – 178 с.

Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Луганськ, 20–21 травня 2011 р. ; МВС України, Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. – 600 с.

Типология личности преступника и индивидуальное предупреждение / под ред. М. М. Бабаева. – М., 1979. – 155 с.

Тихоненко С. В. Мотивация половых преступлений и их предупреждение органами внутренних дел : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / С. В. Тихоненко. – М., 1993. – 22 с.

Тихонова Е. В. Расследование и предупреждение серийных сексуальных убийств : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика» / Е. В. Тихонова. – Саратов, 2002. – 21 с.

Тищенко М. Д. Комплексный криминологический анализ преступлений, совершаемый на почве наркомании, и проблемы их предупреждения : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / М. Д. Тищенко. – Ростов-на-

Дону, 1999. – 27 с.

Топинар П. Антропология / П. Топинар. – СПб., 1879. – 518 с.

Трайнин А. Н. Учение о составе преступления / А. Н. Трайнин. – М., 1946. – 364 с.

Трубицына Э. М. Теория преступной личности во французской криминологии : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; История правовых учений» / Э. М. Трубицына. – М., 1980. – 25 с.

Тузов А. Глибинні детермінанти маніакальних злочинів / А. Тузов, Д. Тузов // Право України. – 2008. – № 1. – С. 96–102.

Тузов А. П. Мотивация противоправного поведения несовершеннолетних / А. П. Тузов. – К., 1982. – 103 с.

Туляков В. О. Вчення про жертву злочину : соціально-правові основи : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; Кримінально-виконавче право» / В. О. Туляков. – Одеса : Одеська Нац. юрид. академія, 2001. – 33 с.

Тэсс Л. В. Воры в законе и прочие ... / Л. В. Тэсс. – Рига, 1993. – 135 с.

Тюменев А. В. Виды криминального насилия (уголовно-правовой и криминологический аспекты) : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / А. В. Тюменев. – Рязань : Акад. права и управления Минюста России, 2002. – 22 с.

Уголовное право России : в 2 т / Отв. ред. и рук. авт. коллектива А. Н. Игнатов, Ю. А. Красиков. – Т. 1 : Общая часть. – М. : Норма : ИНФРА-М, 1998. – 624 с.

Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – М., 1966. – 245 с.

Узнадзе Д. Н. Теория установки / Д. Н. Узнадзе. – М. : Ин-т практ. психологии, Воронеж : МОДЭК, 1997. – 448 с.

Урманис С. Р. Преступность в национальных республиках / С. Р. Урманис. – Вильнюс, 1979. – 156 с.

Урупин С. С. Психология семьи / С. С. Урупин // Семья и общественные отношения. – М., 1984. – С. 28–29.

Устинов В. С. Общественно опасные преступления и способы их совершения / В. С. Устинов. – Горький, 1993. – 160 с.

Утевский Б. С. История уголовного права буржуазных государств / Б. С. Утевский. – М., 1950. – 423 с.

Федусик В. В. Жіноча злочинність в Україні : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / В. В. Федусик. – Одеса, 2001. [Електронний ресурс] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>

Фейербах П. А. Уголовное право / П. А. Фейербах. – СПб., 1810. – 486 с.

Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права России / Г. С. Фельдштейн. – Ярославль : тип. Губ. Правления, 1890. – 668 с.

Фельдштейн Г. С. Природа умысла / Г. С. Фельдштейн. – М. : Тип. Т-ва В. Чичерин, 1898. – 581 с.

Фельдштейн Г. С. Умышленное и непроизвольное убийство в ранних памятниках канонического права / Г. С. Фельдштейн. – СПб., 1905. – 46 с.

Фельдштейн Г. С. Учение о формах виновности в уголовном праве /

Г. С. Фельдштейн. – М., 1902. – 581 с.

Фельцман О. Б. Об опасных состояниях «душевнобольных» / О. Б. Фельцман // Журнал «Вопросы научного метода». – М., 1914. – № 2. – С. 17.

Фере Ш. Наследственность болезненного предрасположения / Ш. Фере. – Одесса : О-во Г. Бейленсона и И. Юровского, 1895. – 32 с.

Ферри Э. Преступление как социальное явление / Э. Ферри // Проблема преступности. – Киев: Госиздат Украины, 1924. – С.9–26.

Ферри Э. Уголовная социология / Э. Ферри ; пер. с ит. / Под ред. С. В. Познышева. – М.: Издание В. М. Саблина, 1908. – 590 с.

Филановский И. Г. Социально-психологическое отношение субъекта к преступлению / И. Г. Филановский. – Л., 1970. – 68 с.

Филимонов В. Д. Криминологические основы уголовного права / В. Д. Филимонов. – Томск : Изд-во Томск. унт-та, 1981. – 212 с.

Филимонов В. Д. Общественная опасность личности преступника (Предпосылки, содержание, критерии) / В. Д. Филимонов. – Томск : Изд-во Томск. унт-та, 1970. – 277 с.

Филимонов В. Д. Общеуголовные насильственные преступления / В. Д. Филимонов // Эффективность уголовного закона. – Томск, 1991. – С. 42–45.

Фойницкий И. Я. Влияние времён года на распределение преступлений (опыт социального диагноза преступлений) / И. Я. Фойницкий // Судебный журнал. – 1873. – № 1–2. – С. 68–70.

Фойницкий И. Я. Уголовное право, его предмет и задачи / И. Я. Фойницкий // На досуге : сб. юрид. статей и исследований. – Т. 1. – СПб., 1898.

Фокс В. Введение в криминологию / В. Фокс ; пер. с англ. ; [под ред. и со вступ. ст. Б. С. Никифорова, В. М. Когана]. – М. : Прогресс, 1980. – 312 с.

Фомичев Н. Я. Уголовно-правовые и криминологические проблемы хулиганства (по материалам Северо-Кавказского региона) : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Н. Я. Фомичев. – Ставрополь, 2000. – 22 с.

Франк Л. В. Виктимология и виктимность : учеб. пособие / Л. В. Франк. – Душанбе, 1972. – 126 с.

Франк Л. В. Классификация жертв преступлений / Л. В. Франк // Классификация преступлений и преступников. – Вып. 2. – Душанбе, 1978. – С. 62–70.

Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии : автореферат дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и процесс» / Л. В. Франк. – М., 1978. – 45 с.

Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии / Л. В. Франк. – Душанбе : Ирфон, 1977. – 237 с.

Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / Зигмунд Фрейд. – М. : Наука, 1991. – 456 с.

Фрейд З. Психология бессознательного / Зигмунд Фрейд. – М. : Просвещение, 1989. – 448 с.

Фріс П. Л. До питання про ефективність кримінально-правової політики / П. Л. Фріс // Кримінальний кодекс України 2001 року : проблеми застосування і перспективи удосконалення : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 7-8 квітня 2006 р. : У 2 ч. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – Ч. 1. – С. 294–299.

Фріс П. Л. Кара до покарання / П. Л. Фріс // Адвокат. – 2007. – № 9. – С. 3–5.

Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / П. Л. Фріс. – Київ, 2005. – 36 с.

Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави : теоретичні, історичні та правові проблеми / П. Л. Фріс. Монографія. – К. : Атіка, 2005. – 332 с.

Фріс П. Л. Основні підходи до розуміння політики у сфері боротьби зі злочинністю / П. Л. Фріс // Політика української держави у сфері боротьби зі злочинністю : збірник матеріалів Всеукраїнського науково-теоретичного семінару (м. Івано-Франківськ, 17 грудня 2009 р.). – Івано-Франківськ : ПЮІ ЛьвДУВС, 2009. – С. 5–10.

Фріс П. Л. Правова політика у сфері боротьби із насильством у сім'ї / П. Л. Фріс // Взаємодія ОВС та громадських організацій щодо протидії насильству у сім'ї : матеріали круглого столу (26 лютого 2010 року, м. Івано-Франківськ). – Івано-Франківськ : Прикарпатський юридичний інститут ЛьвДУВС, 2010. – 229 с. – С. 20-24.

Фріс П. Л. Реалізація кримінально-правової політики в діяльності органів внутрішніх справ / П. Л. Фріс // Наука і правоохорона : Юридичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 31–36.

Фріс П. Л., Савінова Н. А. Співвідношення забезпечення боротьби зі злочинністю і політики у сфері боротьби зі злочинністю / П. Л. Фріс, Н. А. Савінова // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Луганськ, 20–21 травня 2011 р. ; МВС України, Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. – С. 519-525.

Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм. – М. : Республика, 1994. – 447 с.

Фромм Э. Душа человека / Эрих Фромм. – М. : Республика, 1992. – С. 334 с.

Харазишвили Б. В. Вопросы мотива поведения преступника в советском праве / Б. В. Харазишвили. – Тбилиси, 1965. – 314 с.

Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – М., 1986. – Т. 1. – С. 365-367.

Ходимчук О. О. Насильницька злочинність осіб з психічними аномаліями та її запобігання : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / О. О. Ходимчук. – Київ, 2005. – 20 с. [Електронний ресурс] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського / Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/>

Хольст Б. Криминология. Основные проблемы / Брунон Хольст ; [пер. с польск. В. М. Коган ; под ред. Н. А. Стручкова]. – М. : Юрид. лит., 1980. – 263 с.

Хомяков М. М. Бедность и преступление (из области уголовной антропологии) / М. М. Хомяков. – Казань, 1909. – 24 с.

Хомяков М. М. Преступники, социологический этюд / М. М. Хомяков // Труды Казанского Юрид. общ-ва за 1907 г.

Храмов И. Н. Семья, дети, улица / И. Н. Храмов. – М. : Знание, 1989. – 46 с.

Храмцов О. М. Криминологія вербальної агресії : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / О. М. Храмцов. – Харків, 2003. – 20 с.

[Електронний ресурс] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського / Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>

Цареградов Г. И. Социокультурные функции современной медицины / Г. И. Цареградов, А. М. Изуткин // Вопросы философии. – 1981. – № 9. – С. 41–49.

Чалидзе В. Уголовная Россия / В. Чалидзе. – М. : Терра, 1990. – 359 с.

Чарыхов Х. М. Учение о факторах преступности. Социологическая школа в науке уголовного права / Х. М. Чарыхов. – М.: тип. Упр. М.-Курск; Нижегород. и Муромск. Железных дорог, 1910. – 148 с.

Челидзе В. А. Фрейд и фрейдистские теории / В. А. Челидзе // Вопросы психологии. – 1976. – № 4. – С. 72–73.

Человек против человека. Преступное насилие : сб. статей / под общ. ред. Ю. М. Антоняна, С. Ф. Милюкова. – СПб. : ВНИИ МВД России, СПб. ВШ МВД России, 1994. – 167 с.

Черкизов Г. Н. Год-1941, месяц-июнь / Г. Н. Черкизов. – М., 1984. – 130 с.

Чернишова Н. В. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Н. В. Чернишова. – К. : Атіка, 2003. – 288 с.

Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений / Н. Г. Чернышевский. – Т. 10. – М., 1950. – С. 588–590.

Чиж В. Ф. Достоевский как психопатолог / В. Ф. Чиж. – М. : Унив. тип. (М. Катков), 1895. – 123 с.

Чиж В. Ф. Криминальная антропология / В. Ф. Чиж. – Одесса : изд. Г. Бейленсон и И. Юровский, 1895. – 51 с.

Чиж В. Ф. Лекции по судебной психопатологии / В. Ф. Чиж. – СПб. : Тип. Б.Р. Пантелеевых, 1890. – 336 с.

Чиж В. Ф. Медицинское изучение преступника / В. Ф. Чиж. – СПб.: Тип. М-ва путей сообщения, 1894. – 26 с.

Чиж В. Ф. Преступный человек перед судом врачебной науки (Речь, произнесённая в торжественном собрании Общества российских врачей в память Пирогова, 27 декабря 1893 года в Петербурге) / В. Ф. Чиж. – Казань : Типо-лит. Императ. Ун-та, 1894. – 41 с.

Чиж В. Ф. Скрытая эпилепсия (К судебно-психиатрической казуистике) / В. Ф. Чиж. – СПб., б.г. Из «Обозрения психиатрии» №№ 5 и 6, 1900.

Чиж В. Ф. Тургенев как психопатолог / В. Ф. Чиж. – М. : типо-лит. т-ва И.Н. Кушнерева и К, 1899. – 104 с.

Чубинский М. П. Курс уголовной политики / М. П. Чубинский. – Ярославль, 1895. – 442 с.

Чубинский М. П. Мотив преступной деятельности и его значение в уголовном праве / М. П. Чубинский. – Ярославль: Типо-лит. Э.Г. Фальк, 1900. – 351 с.

Чугунов А. Привлечение к уголовной ответственности за незаконное ношение, изготовление и сбыт холодного оружия / А. Чугунов, А. Подшибякин // Социалистическая законность. – 1975. – № 8. – С. 60–69.

Шаблистий В. В. Кримінальна відповідальність за погрозу вбивством : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / В.В. Шаблистий. – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.

Шакина В. А. Женщина как жертва семейного насилия в супружеских отно-

шеннях : проблеми, причини, предупреждение : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / В. А. Шакина. – Иркутск : Байкал. гос. ун-т экон. и права, 2002. – 22 с.

Шакун В. І. Урбанізація і злочинність : монографія / В. І. Шакун. – К. : Вид-во Акад. внутр. справ, 1998. – 256 с.

Шалгунова С. А. Взаємовідносини злочинця та його жертви у насильницькому злочині / С. А. Шалгунова // Гуманізація кримінальних покарань як складова процесу євроінтеграції України : матеріали наукової конференції (м. Чернігів, 20 червня 2007 р.). – Чернігів, 2007. – С. 8–16.

Шалгунова С. А. Використання обліків ОВС у вивченні та попередженні насильницьких злочинів / С. А. Шалгунова // Використання сучасних інформаційних технологій в діяльності ОВС : Матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Дніпропетровськ, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 23 листопада 2007 р.). – Д. : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2007. – С. 13–14.

Шалгунова С. А. Выполнение региональной программы борьбы с наркопреступлениями / С. А. Шалгунова // Научный вестник Юридической академии Министерства внутренних дел : Сборник научных работ. – 2004. – № 1 (14). – С. 49–54.

Шалгунова С. А. Детермінація кримінального насильства та його соціальні умови / С. А. Шалгунова // Юридична Україна. – № 2. – 2011. – С. 104–111.

Шалгунова С. А. Дослідження особи злочинця в криминології / С. А. Шалгунова // Научный вестник Юридической академии Министерства внутренних дел : Сборник научных работ. – 2005. – № 4 (24). – С. 291–296.

Шалгунова С. А. Дослідження особи насильницького злочинця : потреби теорії та практики / С. А. Шалгунова // Научный вестник Днепропетровского государственного университета внутренних дел : Сборник научных работ. – 2006. – № 3. – С. 219–224.

Шалгунова С. А. Дослідження особи насильницького злочинця : потреби теорії та практики / С. А. Шалгунова // Проблеми застосування інформаційних технологій, спеціальних технічних засобів у діяльності ОВС, навчальному процесі, взаємодії з іншими службами : матеріали науково-практичного семінару (м. Львів, 1 грудня 2006 р.). – Львів, 2006. – С. 130–135.

Шалгунова С. А. Жертва и преступник : взаимосвязь и влияние на совершение преступления / С. А. Шалгунова // Безопасность личности и виктимологические проблемы предупреждения преступлений : Материалы научно-практической конференции. – М. : ВНИИ МВД России, 2006. – С. 215–218.

Шалгунова С. А. Злочинний спосіб життя, кримінальне середовище і проблеми насильства / С. А. Шалгунова // Актуальні питання підвищення ролі громадськості в процесі виправлення осіб, які відбувають покарання в органах та установах Державної кримінально-виконавчої служби України : Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції (Чернігів, 15 квітня 2008 р.). – Чернігів: Чернігівський юридичний коледж Державного департаменту України з питань виконання покарань, 2008. – С. 70–75.

Шалгунова С. А. Кримінально-правове значення способу вчинення злочину проти особи із застосуванням насильства / С. А. Шалгунова // Научный вестник

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : Збірник наукових праць. – № 3. – 2007. – С. 189-210.

Шалгунова С. А. Кримінологічна безпека особи та її захист від злочинного насильства / С. А. Шалгунова // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : Збірник наукових праць. – 2009. – № 2. – С. 113-123.

Шалгунова С. А. Кримінологічні ознаки осіб, які вчинили серійні сексуальні злочини / С. А. Шалгунова // Актуальні проблеми охорони громадського порядку та досудового провадження : матеріали науково-практичної конференції і круглих столів (м. Дніпропетровськ, 11 груд. 2009 р., 16 лют., 11 бер. та 28 трв. 2010 р.). - Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2010. – С. 123–127.

Шалгунова С. А. Кримінологічні ознаки особи озброєного насильницького злочинця / С. А. Шалгунова // Право і суспільство : Збірник наукових праць. – 2011. - № 5. – С. 145–152.

Шалгунова С. А. Кримінологічні ознаки серійних сексуальних вбивств / С. А. Шалгунова // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : Збірник наукових праць. – 2011. – № 3. – С. 310–320.

Шалгунова С. А. Кримінологічні ознаки сучасної насильницької злочинності / С. А. Шалгунова // Актуальні проблеми кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права : Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю Міжнародного гуманітарного університету (м. Одеса, 28 жовтня 2011 року). – Одеса : Фенікс, 2011. – С. 272–274.

Шалгунова С. А. Мотивація насильствених преступлений, совершаемых лицами молодежного возраста / С. А. Шалгунова // Межотраслевые проблемы предупреждения и борьбы против преступности несовершеннолетних на современном этапе (Материалы международной научно-практической конференции 5 октября 2007 г.). – Кишинев : Академия «Stefan Cel Mare», 2007. – С. 107–114.

Шалгунова С. А. Мотивація вбивств та її зв'язок з характером насильства / С. А. Шалгунова // Захист прав людини як основа гуманізації суспільства [Текст] : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Чернігів, 10 квітня 2009 р.). – Чернігів : Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2009. – С. 258–261.

Шалгунова С. А. Мотиви сучасних насильницьких злочинів / С. А. Шалгунова // «Роль та місце ОВС в розбудові демократичної правової держави» : III міжнародна наук.-практ. конф. (2011; Одеса). Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції «Роль та місце ОВС в розбудові демократичної правової держави» 22 квітня 2011 р. – Одеса : Одеський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 249–251.

Шалгунова С. А. Мотиви та детермінація сучасних насильницьких злочинів / С. А. Шалгунова // Право і суспільство : Збірник наукових праць. – 2008. – № 5. – С. 46–53.

Шалгунова С. А. Навчальний посібник для підготовки до державного іспиту з курсу «Кримінальне право України» / С. А. Шалгунова, А. І. Терещенко, В. Ф. Примаченко. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Дніпропетровськ : Юридична академія

Міністерства внутрішніх справ, 2004. – 200 с.

Шалгунова С. А. Навчальний посібник для підготовки до державного іспиту з курсу «Кримінальне право України» / С. А. Шалгунова, А. І. Терещенко, В. Ф. Примаченко, В. Д. Людвік. – 6-те вид., доп. і перероб. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 284 с.

Шалгунова С. А. Напрямки вдосконалення діяльності органів внутрішніх справ / С. А. Шалгунова // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ : Збірник наукових праць. – 2002. – № 3 (9). – С. 36–40.

Шалгунова С. А. Напрямки попередження насильницької злочинності / С. А. Шалгунова // «Роль та місце ОВС в розбудові демократичної правової держави» : II міжнародна наук.-практ. конф. (2010; Одеса). Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції «Роль та місце ОВС в розбудові демократичної правової держави» 23 квітня 2010 р. – Одеса : Одеський державний університет внутрішніх справ, 2010. – С. 269–270.

Шалгунова С. А. Науково-методичні рекомендації по вивченню особи насильницького злочинця (вперше засуджених та неодноразово засуджуваних за ст.ст.115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 126, 127, 129, 143, 144, 146, 147, 149, 152, 153, 154, 186, 187, 296 КК України) для працівників органів досудового слідства, карного розшуку, органів та установ виконання покарань / С. А. Шалгунова. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 59 с.

Шалгунова С. А. Объект и потерпевший при изнасиловании по Уголовному кодексу Украины / С. А. Шалгунова // Вестник Академии МВД Кыргызской Республики имени генерал-майора милиции Алиева Э. А. «Проблемы совершенствования правовых средств противодействия преступности в современном обществе». Материалы международной научно-практической конференции. – Вып. 7. – Бишкек : Академия МВД, 2007. – С. 264–267.

Шалгунова С. А. Особа злочинця за уявленнями вітчизняних юристів з кінця XIX ст. – до 1917 року / С. А. Шалгунова // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : Збірник наукових праць. – 2011. – № 4. – С. 319-324.

Шалгунова С. А. Особа злочинця за уявленнями дореволюційних вітчизняних юристів: антропологічна та соціологічна школи / С. А. Шалгунова // Право і суспільство : Збірник наукових праць. – № 6. 2011. – С. 146-153.

Шалгунова С. А. Особа насильницького злочинця : вітчизняний та зарубіжний досвід вивчення / С. А. Шалгунова : Монографія. – Д. : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ ; Ліра-ЛТД, 2001. – 472.

Шалгунова С. А. Оцінка ефективності оперативно-службової діяльності поліції та української міліції / С. А. Шалгунова, А. В. Коваленко // Право і суспільство : Збірник наукових праць. – 2007. – № 1. – С. 134–139.

Шалгунова С. А. Питання запобігання наркоманії серед неповнолітніх в Україні / С. А. Шалгунова // Сучасні правові проблеми профілактики та розкриття злочинів, які скоюються неповнолітніми : Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. Донецьк, 26 квітня 2002 року. / Головний редактор Ю. Л. Титаренко. – Донецьк : Донецький інститут внутрішніх справ, 2002. – С. 224–228.

Шалгунова С. А. Питання попередження хабарництва та корупції в органах

внутрішніх справ / С. А. Шалгунова // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту Міністерства внутрішніх справ України : Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ : Редакційно-видавничий відділ Дніпропетровського юридичного інституту; Арт-Прес, 1999. – С. 175–184.

Шалгунова С. А. Підготовка працівників ОВС як запорука успішної діяльності / С. А. Шалгунова // Вісник Луганської академії внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ імені 10-річчя незалежності України : Збірник наукових праць. Спец. випуск, 2004. – Ч. 5. – С. 54–58.

Шалгунова С. А. Покарання за посадові злочини : ефективність та доцільність / С. А. Шалгунова // Актуальні проблеми правовідносин в Україні в умовах реформування законодавства. Матеріали науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний університет, 1999. – С. 65–66.

Шалгунова С. А. Проблеми класифікації та типології злочинців / С. А. Шалгунова // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : Збірник наукових праць. – № 2 (38). – 2008. – С. 288–298.

Шалгунова С. А. Проблеми, що виникають під час розслідування злочинів, вчинених за фактами торгівлі людьми / С. А. Шалгунова // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ : Збірник наукових праць, 2004. – № 3. – С. 305–309.

Шалгунова С. А. Проблеми, що виникають при розслідуванні та кваліфікації злочинів, вчинених за фактами торгівлі людьми / С. А. Шалгунова // Матеріали науково-практичної конференції «Образование и наука без границ». Том 4. Право. – Белгород : Рус. науч. книга; Днепропетровск : Наука и образование, 2004. – С. 79–82.

Шалгунова С. А. Розвиток вчення про особу злочинця в період 1945-1975 років / С. А. Шалгунова // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : Збірник наукових праць. – № 1 (42). – 2009. – С. 154–165.

Шалгунова С. А. Типологія серійних сексуальних злочинців / С. А. Шалгунова // Право і суспільство. – № 1. – 2009. – С. 85–92.

Шалгунова С. А. Типологія серійних сексуальних злочинців: «ситуативний», «сексуальний маніяк», «силовик» / С. А. Шалгунова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – Харків, 2009. – Вип. 4 (47). – 2011. – С. 86-97.

Шалгунова С. А. Філософські уявлення про особу злочинця у I–XVIII століттях / С. А. Шалгунова // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць / Голов. ред. С. В. Ківалов; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса: «Фенікс», Одеська національна юридична академія, Південноукраїнський центр гендерних проблем, 2008. – Випуск 34. – С. 243–252.

Шалгунова С. А. Характеристика осіб, які вчинили серійні сексуальні злочини / С. А. Шалгунова // Юридична Україна. – № 4. – 2010. – С. 115–120.

Шалгунова С. А. Характеристика особи вбивці з психічними розладами / С. А. Шалгунова // Проблеми запобігання злочинності в органах і установах виконання покарань: Збірник матеріалів науково-практичної конференції (Чернігів, 21.12.2006). – Чернігів, 2007. – С. 116-124.

Шалгунова С. А., Воронко В. С. Особенности механизма индивидуального преступного поведения лиц молодого возраста, совершающих насильственных

преступления против личности / С. А. Шалгунова, В. С. Воронко // Обеспечение прав человека в условиях современного государства : материалы международной научно-практической конференции (г. Владимир, 9-10 декабря 2010 г.). – Владимир, 2010. – В 2-х ч. Ч. 1. – С. 288-293.

Шалгунова С. А., Герасименко С. І. Науково-практичні рекомендації по розслідуванню та кваліфікації злочинів, вчинених за фактами торгівлі людьми / С. А. Шалгунова, С. І. Герасименко. – Дніпропетровськ : Юридична академія Міністерства внутрішніх справ, УМВС України в Дніпропетровській області, 2004. – 64 с.

Шалгунова С. А., Заброда Д. Г. Виявлення слідчими органів внутрішніх справ корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних з корупцією (методичні рекомендації за матеріалами УМВС України в Дніпропетровській області). / С. А. Шалгунова, Д. Г. Заброда. – Дніпропетровськ : Юридична академія Міністерства внутрішніх справ, 2001. – 42 с.

Шалгунова С. А., Приловський В. В. Кримінальна політика та особа насильницького злочинця : спільні проблеми / С. А. Шалгунова, В. В. Приловський // Кримінальний кодекс України 2001 року : проблеми застосування і перспективи удосконалення : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 13-15 квітня 2007 р. : У 2 ч. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – Ч. 1. – С. 290–296.

Шалгунова С. А., Терещенко А. І. Науково-практичний коментар до ст. 152 КК України «Згвалтування» / С. А. Шалгунова, А. І. Терещенко // Науковий вісник Львівського інституту внутрішніх справ при НАВС України: Збірник наукових праць, 2003. – № 1. – С. 116-131.

Шалгунова С. А., Терещенко А. І. Науково-практичний коментар до ст. 153 КК України «Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом» / С. А. Шалгунова, А. І. Терещенко // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ : Збірник наукових праць, 2003. – № 3. – С. 184–191.

Шалгунова С. А., Терещенко А. І. Пропозиції щодо вдосконалення підготовки юристів у відомчих навчальних закладах та кадрової роботи ОВС / С. А. Шалгунова, А. І. Терещенко // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту Міністерства внутрішніх справ України : Збірник наукових праць. – № 2. – 2000. – С. 244–247.

Шалгунова С. А., Терещенко А. І. Розділ 3.11. Кримінальне законодавство України // Основи правознавства : Навч. посібник. – 3-е вид., доп. і перероб. / Кер. авт. кол. д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України О.В. Негодченко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 416 с.

Шарапов Р. Д. Насилие в уголовном праве : понятие, квалификация, совершенствование механизма уголовно-правового предупреждения : автореферат дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Р. Д. Шарапов. – Екатеринбург : Ур. гос. юрид. акад., 2006 – 41 с.

Шарапов Р. Д. Уголовно-правовая характеристика физического насилия : предупреждение : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Р. Д. Шарапов. – СПб., 1999 – 24 с.

Шаргородский М. Д. Современное буржуазное уголовное законодательство и право / М. Д. Шаргородский. – М. : Юрид. лит., 1961. – 111 с.

Шейнис Л. К психологии преступника / Л. Шейнис // Проблемы криминологии и социальной психологии. – Париж, 1927. – 300 с.

Шестаков С. Обліково-реєстраційна робота в ОВС України щодо заяв і повідомлень про злочини / С. Шестаков // Право України. – 2006. – № 2. – С. 102–105.

Шестопалова Л. М. Самогубство та доведення до самогубства : заходи протидії : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; Кримінально-виконавче право» / Л. М. Шестопалова. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2001. – 20 с.

Шинкаренко І. Р. Профілактика вживання наркотичних та психотропних (психоактивних) речовин в навчальних колективах неповнолітніх та молоді : Методичні рекомендації. / І. Р. Шинкаренко, С. А. Шалгунова. – Дніпропетровськ : Юридична академія Міністерства внутрішніх справ, Управління БНОН УМВС України в Дніпропетровській області, 2003. – 23 с.

Шляпочников А. С. Выявление латентной преступности / А. С. Шляпочников, Г. И. Забрянский // Советское государство и право. – 1971. – № 5. – С. 98–103.

Шнайдер Г. Й. Криминология / Г. И. Шнайдер : пер. с нем. Ю. А. Неподаева ; под ред. и с предисл. Л. О. Иванова. – М. : Прогресс : Универс, 1994. – 501 с.

Шорин И. Н. Социально-негативные явления и преступность / И. Н. Шорин // Социальные условия преступности. – М., 1994. – С. 72–73.

Шоу К. Р. Теоретические выводы из экологического изучения Чикаго / К. Р. Шоу, Г. Д. Маккей // Социология преступности. – М., 1966. – С. 288–298.

Шпренгер Я. Молот ведьм / Яков Шпренгер, Генрих Инсистерис ; [пер. с лат. ; сост. Е. Ершова]. – СПб. : Амфора, 2001. – 525 с.

Штемберг Э. Э. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика убийства, совершенного с особой жестокостью : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / Э. Э. Штемберг. – Ростов-на-Дону : Рост. юрид. ин-т МВД РФ, 2003. – 23 с.

Штракс Г. М. Социальное противоречие / Г. М. Штракс. – М. : Мысль, 1977. – 158 с.

Шуберт К. Маньяк и мир «преступников-людоедов» / К. Шуберт // Правник. – 1976. – № 3. – С. 62.

Щербак А. Е. К учению о реакции перерождения / А. Е. Щербак, П. Я. Розенбах. – СПб., 1886. – 67 с.

Щербак А. Е. Преступный человек по Lombroso / А. Е. Щербак. – СПб. : Типолит. П.И. Шмидта, 1889. – 52 с.

Щодо профілактики злочинності і правопорушень серед дітей, захисту їх прав на освіту : Наказ Міністерства освіти і науки України № 1023 від 29.10.2010 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc>.

Эллис Г. Преступник / Ellis H. ; пер. с англ. доктора А. Гринберга / под ред. проф. Ун-та Св. Владимира И. А. Сикорского. – Киев-Харьков : Южно-Русское книгоиздательство Ф. А. Югансона, 1898. – 24 с.

Энциклопедический словарь медицинских терминов. – М. : Советская энциклопедия, 1982–1984. Словари Яндекс, 2011. [Електронний ресурс] / Режим дос-

тупа : <http://slovari.yandex.ru/>

Юридическая конфликтология / [Бойков А. Д., Варламова Н. Н., Дмитриев А. В., Дубовик О. Л. и др. ; отв. ред. : Кудрявцев В. Н.]. – М. : ИГиП РАН, 1995. – 316 с.

Юридическая энциклопедия / Л. М. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров ; под ред. М. Ю. Тихомирова. – 4-е изд. – М. : Наука, 1999. – 526 с.

Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 1 А–Г. – Т. 2 Д–Й. – Т. 4 Н–П. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.», 1999.

Юцкова Е. М. Криминальная активность отдельных социальных групп населения / Е. М. Юцкова // Преступность : стратегия борьбы / под общ. ред. : А. И. Долгова. – М., 1997. – С. 123–149.

Ющенко А. И. Основы учений о преступнике, душевнобольном и психологии нормального человека. Введение в курс судебной психопатологии / А. И. Ющенко. – СПб. : Изд. К.Л. Риккера, 1913. – 72 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа : // Allpravo.ru. – 2004.

Яковлев А. М. Детерминизм и «свобода воли» (перспективы изучения личности преступника) / А. М. Яковлев // Правоведение. – 1976. – № 6. – С. 60–71.

Яковлев А. М. Индивидуальная профилактика преступного поведения : учеб. пособие / А. М. Яковлев. – Горький : Изд-во ГВШ МВД СССР, 1977. – 127 с.

Яковлев А. М. Современное состояние криминологических исследований / А. М. Яковлев // Личность преступника. – М., 1996. – С. 40.

Яковлев А. М. Теория криминологии и социальная практика / А. М. Яковлев ; Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1985. – 247 с.

Яковлев А. М. Регулирование отклоняющегося поведения / А. М. Яковлев // Проблемы совершенствования советского законодательства : тр. ВНИИСЗ. – М., 1975. – С.48–52.

Яковлев А. М. Преступность и социальная психология (социально-психологические закономерности преступного поведения) / А. М. Яковлев. – М. : Юрид. лит., 1971. – 288 с.

Яковлев А. М. Социология экономической преступности / А. М. Яковлев. – М., 1988. – 254 с.

Яковлев А. Получено в наследство / А. Яковлев // Аргументы и факты. – 1997. – 6 ноября.

Яницька Н. В. Групова корисливо-насильницька злочинність молоді та її попередження : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / Н. В. Яницька. – К., 2000. – 18 с. [Електронний ресурс] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського / Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/>

Яра О. С. Кримінологічні аспекти запобігання некорисливій насильницькій злочинності : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / О. С. Яра. – Київ, 2007. – 20 с. [Електронний ресурс] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського / Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/>

Abrahamsen D. Crime and human mind / D. Abrahamsen. – N.-Y., 1945. – P. 19.

Abrahamsen D. Who is guilty? / D. Abrahamsen – N.Y., 1952.

Albrecht. Der anethische Szmtomnekomplex / Albrecht. – Berlin, 1921.

Alexander F. Roots of Crime (1935) / F. Alexander, W. Healy. – Nachdruck:

Montclair / N.J., 1969.

Bandura A. Psychology of Crime and Criminal Justice / A. Bandura. – N.Y.-Toronto-London-Sydney, 1979. – P. 198-236.

Bar. Der Verbrecher in anthropologischer Beziehung / Bar. – Leipzig, 1893.

Bartel A. P. Women and Crime / A. P. Bartel // An Economic Analysis. Yearbook II. Band 1. – 1979. – P. 88-110.

Battaglia. La dinamica del delitto / Battaglia. – Napoli, 1889.

Becker G. S. Crime and Punishment: An Economic Approach / G. S. Becker // McPcheters L.R., Strong W. B. The Economics of Crime and Law Enforcement. – Springfield/111. – 1976. – P. 5-65.

Becker H. S. Outsiders: Studies in Sociology of Deviance / H. S. Becker. – N.-Y.-London, 1963.

Benedict. Kriminal Anthropol. in der Kunst und in der Wissenschaft / Benedict // Deutsche Revue за февраль 1898.

Birnbaum K. Die psychopathischen Verbrecher / K. Birnbaum. – 2. Aufl. – Leipzig, 1926.

Bjerre A. Zur Psychologie des Mordes / A. Bjerre. – Heidelberg. 1925.

Bonfingli. La storia naturale del delitto / Bonfingli. – Milano, 1893. – P. 18-19.

Bruce Thomson // Journal of Mental Science / Thomson Bruce. – 1870. – P. 24-28.

Bruxelles. – Paris, 1893. – P. 95.

Cloward R. A. Delinquency and Opportunity / R. A. Cloward, E. O. Lloyd. – N.-Y., 1960.

Cloward R. A. Illegitimate Means, Anomie, and Behavior / R. A. Cloward // AmSocR. – 24 (1959). – P. 164-176.

Cobb W. E. Theft and the two Hypotheses / W. E. Cobb // Rottenberg S. The Economic of Crime and Punishment. – Washington DC. – 1973. – P. 19-30.

Cohen A. K. Delinquent Boys: The Culture of the Gang / A. K. Cohen. – Glencoe/111, 1955.

Colajanni N. Sociologia criminale / N. Colajanni. – Catania, 1889.1. – P. 352.

Coleman J. C. Abnormal Psychology in Modern Life / J. C. Coleman. – Atlanta, 1964.

Corre. Les criminels / Corre. – Paris, 1889.

Cressey D. R. Differentielle Assoziation, symbolischer Interaktionismus und Kriminologie / D. R. Cressey // Scheider. – Psychologie. – 1981. – S. 182-195.

Canepa G. Evolution de la personalite antisociale et delinquance / G. Canepa // Annales internationales de criminologie. – Melun, 1970. – n. 2. – P. 351-362.

Dallemagne. Degeneres et disequilibres / Dallemagne. – Bruxelles, 1894.

Davenport C. B. The Nam Family / C. B. Davenport. – Lancaster, 1912.

De la Formation du Type dans les varietes degeneres. – Paris, 1864.

Despine. Psychologie naturelle. – Torino, 1868. – III. – P. 300.

Di Tullio B. Horizons in Clinical Criminology / B. Di Tullio. – N.-Y., 1969.

Di Tullio B. Principes de Criminologie Clinique / B. Di Tullio. – Paris, 1967.

Dr. Nikolson // Journal of Mental Science. – 1873. – P. 187.

Dugdale R. L. The Yukes / R. L. Dugdale. – N.-Y., 1877.

Ernst Seeling. Traite de criminologie / Seeling Ernst. – Paris, 1956. – P. 55-56 (Перевод с нем.).

- Eysenck H. J. *Crime and Personality* / H. J. Eysenck. – London, 1964.
- Falek A. An Attempt to Identify Prisoner with an XYY Chromosome Complement by Psychiatric and Psychological Means / A. Falek, R. Craddic, J. Collum // *Journal of Nervous and Mental Disease*, 150. – 1970. – № 3. – P. 165-170.
- Fere Ch. *Degenerescence et Criminalite* / Ch. Fere. – Paris, 1890. – P. 73.
- Fovard M. *Personnalite criminelle et typologie de delinquents* / M. Fovard // *Rapport au VII Congres international de criminologie*. – Belgrade, 1973. – P. 1-17.
- Fox R. G. The XYY Offender: A Modern Myth? / R. G. Fox // *Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, 62, Marcy 1971. – №1. – P. 59-73.
- Frechette M. *Diagnostic et pronostic de la delinquance grave* / M. Frechette // *Projet de recherche*. – Montreal, 1972. – P. 1-26.
- Frey E. *Der fruhkriminelle Ruckfallsverbrecher* / E. Frey. – Basel, 1951.
- Garofalo R. *Criminologia* / R. Garofalo. – Torino, 1884.
- Garofalo R. *Criterio positive della penalita* / R. Garofalo. – Napoli, 1880.
- Geis G. Looking Backward and Forward / G. Geis, R. F. Meier // *Criminologists on Criminology as a Cfreeser*. *Crim.* – 1978. – n. 16. – P. 273-288.
- Glover E. *The Roots of Crime* / E. Glover. – London, 1960.
- Glueck. Sh. & E. *Physique and Delinquency* / Sh. & E. Glueck. – N.-Y., 1956.
- Goddard K. H. *Feeble-mindedness: Its Causes and Consequences* / K. H. Goddard. – N.-Y., 1914.
- Goddard K.H. *The Kallikaks Family* / K. H. Goddard. – N.-Y., 1912.
- Gramatica F. *Principes de Defence Sociale* / F. Gramatica. – Paris, 1963.
- Groth N. *Men who rape : the psychology of the offender* / A Nicholas Groth; H Jean Birnbaum. - New York : Plenum Press, 1979. / Он-лайн Бібліотека. [Електронний ресурс]. The Questia Online Library Режим доступу : <http://questia.com/searchAboutAuthor/Nicholas-Groth>; <http://www.worldcat.org/>
- Gunning J. P. How Profitable is Burglary? / J. P. Gunning // *Rottenberg S. The Economic of Crime and Punishment*. – Washington DC. – 1973. – P. 35-38.
- Herker W. *Einfuehrung in die Sozial psychologie* / W. Herker. – 2 Aufl. – Bern-Stuttgart-Wien, 1981.
- Herren R. *Freud und die Kriminologie* / R. Herren. – Stuttgart, 1973;
- Hooton E. A. *The American Criminal. An anthropological study* / E. A. Hooton. – Cambridge, 1939. – V. 1. – P. 286-299.
- Jacobs P. A. *Agressive Behavior, Mental Subnormality and the XYY Male* / P. A. Jacobs, M. Bruton, M. Melville // *Nature*. – 1965. – V. 208. – December, 25,1. – P. 351-352.
- Kaiser G. *Genetics and crime* / G. Kaiser // *Proceedings of the II International Symposium on Criminology*. – San Paulo, Brasil, 1975. – P. 7-8.
- Kaiser G. *Stand und Entwicklung der kriminologischen Forschung in Deutschland* / G. Kaiser. – Berlin – N.-Y., 1975.
- Kauffmann M. *Die Psychologie des Verbrechens* / M. Kauffmann. – Berlin, 1912.
- Kitsuse J. I. *Societal Reaction to Deviant Behavior* / J. I. Kitsuse // *Rubington E., Weinberg M.S. Deviance*. – N.-Y.-London, 1968. – P. 19-29.
- Krauss A. *Die Psychologie des Verbrechens* / A. Krauss. – Tubingen, 1884.
- Krohm G. *The Pecuniary Incentives of Property Crime* / G. Krohm // *Rottenberg S. The Economic of Crime and Punishment*. Washington DC. – 1973. – P. 31-34.

- Kurella H. Naturgeschichte des Verbrechers / H. Kurella. – Stuttgart, 1893. – S. 255.
- Lacassagne. Les Tatanages / Lacassagne. – Paris, 1890.
- Landes W. M. An Economic Study of U.S. / W. M. Landes // Aircraft Hijacking, 1961-1976. Yearbook II. Band 1. – 1979. – P. 111-141.
- Lange R. Das Ratsel Kriminalitat / R. Lange. – Frankfurt/M.-Berlin, 1970.
- Laurent. Habitudes des prisons / Laurent. – Stroock, 1890.
- Laurent. Kantropologie criminelle / Laurent. – Paris, 1891.
- Lauvergne. Les forcats / Lauvergne. – Paris, 1841. (Люверн. Каторжники в физиологическом, нравственном и умственном отношении.)
- Leferez H. 50 Jahre Gesellschaft for die gesamte Kriminologie / H. Leferez // Goppinger H., Walder H. Wirtschaftskriminalitat. – Beurteilung der Schuldfahigkeit. – Stuttgart, 1978. – S. 1-5.
- Lemert E. M. Der Begriff der sekundaren Devianz / E. M. Lemert // Luderssen K., Sack F. Seminar: Abweichendes Verhalten I. – Frankfurt/M., 1975. – S. 433-476.
- Lemert E. M. Human Deviance, Social Problems, and Social Control / E. M. Lemert. – Englewood Cliffs / N.J., 1967.
- Lemert E.M. Social Patology / E. M. Lemert. – N.-Y.-Toronto-London, 1951.
- Levis B. The genesis of crime / B. Levis // Fortnightly Review, 1893.
- Liszt F. Apres des application de Fanthropologie criminal / F. Liszt // Actes du Congres de Mayhew. London labour and London poor. – London, 1847. – P. 4.
- Lombroso Ch. L'. Homo Delinquente / Ch. Lombroso. – T. 1. – Torino, 1876. – T. 2. – 1889.
- Lombroso C. Uomo delinquent / Ch. Lombroso. – Turino, 1884. – P. 589.
- Loria. Les bases economiques de la constitution sociale / Loria. – Paris, 1893.
- Luckenbill D. L. 1977. в кн.: Криминология / Под ред. Дж. Ф. Шелли. – СПб.: Питер, 2003. – С. 261.
- Manouvrier. Les qptitudes et les actes / Manouvrier // Ere nouvtllt, oct. 1893.
- Mark V. Violence and Brain / V. Mark, F. Ervin. – New York, 1970. – P. 32.
- Marro A. I caratteri de» delinquenti / A. Marro. – Turino, 1887.
- Mathe A. Psychotermpie en prison / A. Mathe. – Paris: Denael, 1 976. – 216 p.
- Maudsley. La responsalilita nelle malattie mentali / Maudsley. – Milano, 1875. – P. 30-33.
- Menger A. Der geborene Verbrecher / A. Menger. – Humburg, 1968.
- Miller W. B. Die Kultur der Unterschicht als Entstehungsmilieu fur Bandendelinquenz / W. B. Miller // Sack F., Konig R. Kriminalsoziologie. – Frankfurt/M., 1968. – S. 339–359.
- Minzloff. Etude sur la criminalite / Minzloff // Philosophie positive, сентябрь 1880.
- Minzloff. La pathologie de Fesprit / Minzloff. – Paris, 1883. – P. 110.
- Montagu M. F. Chromosomes and Crime / M. F. Montagu // Psychology Today, 2, October 1968. – P. 43-49.
- Morel B. De la Formation du Type dans les varietes degeneres / B. Morel. – Paris, 1864.
- Morel B. Des Degenerescences / B. Morel. – Paris, 1857; Sergi. La stratificazione del carattere e la delinquenza // Riv. filos.scientif, апрель 1883.
- Morel B. Le denerazioni umani / B. Morel. – Milano, 1889.

- Murchison C. American White Criminal Intelligence / C. Murchison // Journal of Criminal Law and Criminology. – 1924. – № 2. – P. 254-257.
- Pinatel J. Criminologie / J. Pinatel. – Paris, 1963.
- Pinatel J. La methode hypotheticodeductive en criminologie / J. Pinatel, A. M. Favard // Revue de science criminelle et droit penal compare. – Paris, 1979. – № 2. – P. 367-374.
- Pinatel J. La Societe Criminologene / J. Pinatel. – Paris: Calmann-Levy, 1971. – 297 p.
- Pinatel J. Personalite criminelle et prevention de lq criminalite / J. Pinatel // Annales intrnationalede criminologie. – Melun, 1973. – n.1 et 2. – P. 13-23.
- Pollitz P. Die Psychologie des Verbrechens / P. Pollitz. – Leipzig-Berlin, 1916.
- Prace T. W.H. Behavior Disorders and Patterns of Crime among XYY Males Identified at a Maximum Security Hospital / T. W. H. Prace // British Medical Journal, March 4, 1967. – P. 533–536.
- Quinney R. The Social Reality of Crime / R. Quinney. – Boston, 1970.
- Quinney R. Who is the Victim? / R. Quinney // Criminology. – 1972. – n. 10. – P. 315-323.
- Reckless W. C. A New Theory of Delinquency and Crime / W. C. Reckless // Federal Probation. – 1961. – № 4. – P. 42.
- Reifen D. The Juvenile Court in a Changing Society. Young Offenders in Israel / D. Reifen. – Jerusalem, 1972.
- Ressler R. Sexual homicide: Patterns and motives / R. Ressler, A. Burgess & J. Douglas. – Lexington, MA: D.C. Heath, 1988.
- Roebuck J. B. Chromosomes and the Criminal / J. B. Roebuck, R. H. Atlas // Collective Psychiatry and Journal of Social Therapy, 15, 1969. – P. 103.
- Roncoroni. Trattato clinico de l'epilessia / Roncoroni. – Milano, 1893.
- Schneider K. Die psychopathischen Personalichkeiten / K. Schneider. – 1 bis 9 Aufl. – Wien, 1923-1950.
- Schur E. M. Lebeling Deviant Behavior / E. M. Schur. – N.Y.-Evanston-San Franzisko-London, 1971.
- Sheldon W. H. Varieties of delinquent youth. An Introduction to Constitutional Psychiatry / W. H. Sheldon. – N.-Y., 1949.
- Shinnar S. And R. The Effects of the Criminal Justice System on the Control of Crime: A Quantitative Approach / S. Shinnar // Law and Society Review. – 1975. – n. 9. – P. 581–611.
- Shlapp M. G. The new criminology / M.G. Shlapp, E. H. Smith. – N.-Y., 1928.
- Shoham S. Research in Criminology in a Country of Social Change // Shoham S. // Israel Studies in Criminology. – Band 1. – Tel Aviv, 1970. – P. 9–34.
- Shumann K. F. Gegenstand und Erkenntnisiinteressen einer konfliktt-heoretischen Kriminologie / K. F. Shumann // Arbeitskreis Junger Kriminologen. Kritische Kriminologie. – Munchen, 1974. – S. 69-84.
- Shumann K. F. Theoretical Presupposition for Criminology as a Critical Enterprise / K. F. Shumann // IntJCrim-Pen. – 1976. – n. 4. – P. 285-294.
- Skinner B. F. Science and Human Behavior / B. F. Skinner. – N.Y., 1953.
- Skinner B.F. Walden Two / B. F. Skinner. – New York, 1948.
- Stock R. W. XYY and the Criminal / R. W. Stock // The New York Times

Magasine, October 20, 1968. – P. 30 et seq.

Stumpfl F. Erbanlage und Verbrechen / F. Stumpfl. – Berlin, 1935; Idem. Die Ursprünge des Verbrechens. – Leipzig, 1936.

Sutherland E. On Analyzing Crime / E. Sutherland. – Chicago, 1973. – 132 p.

Tannenbaum F. Crime and the Community / F. Tannenbaum. – London, 1938.

Tannenbaum F. The Dramatization of Evil / F. Tannenbaum // Perception in Criminology. – L., 1975. – P. 351.

Tarde G. La criminalite comparee / Gabriel Tarde. – Paris, 1886.

Topinard P. Elements c Tantropologie generale / P. Topinard. – Paris, 1885.

Topinard P. L'antropologie criminelle / P. Topinard // Rev. d'Anthr., 15 ноября 1887.

Traler G. The Explanation of Criminality / G. Traler. – London, 1962.

Turati. Il delitto e questione sociale / Turati. – Milano, 1883.

Turk A.T. Analyzing Official Deviance: For Nonpartisan Conflict Analyses in Criminology / A. T. Turk // Inciardi J.A. Radical Criminology. – Beverly Hills-London, 1980. – P. 78-91.

Vargha. Die Abchaffung der Strafknechtshaft / Vargha. – Gratz, 1896.

Void G. B. Theoretical Criminology / G. B.Void. – 1. Aufl. – N.-Y., 1958.

Volk P. O Kriminologii zgwalcenia, spoloczne presady i obserwacje psychologiczne / P. Volk, C. Boeckle-Joest, M. Hilgarth // "Hexagon Roche". – 1984. – 11. – 1 suplement.

Wallersteine I. Our Law-abiding law breakers // I. Wallersteine, C. Wyle // Probation. – 1947. – № 25. – P. 107-112.

Werner S. XYY Males in a Melbourne Prison / Werner S., Sutherland G., Bartolomew A. A., Hudnes B. // Lancet, January 20, 19. – P. 150.

Наукове видання

Шалгунова Світлана Аполлінаріївна

ОСОБА НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ

Монографія

Видання друге, доповнене і перероблене

Редактор, оригінал макет – *А.В. Самотуга*
Редактори *О.Ю. Бакуньова, Л.В. Омельченко*
Коректор *К.А. Ларіонова*
Дизайн – *О.М. Янченко*

Підп. до друку 15.02.2012 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура – Times.
Ум.-друк. арк. 34,25. Обл.-вид. арк. 34,50. Тираж – 300 прим.

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
49005, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59

Друкарня ПП «Ліра ЛТД»
49038, м. Дніпропетровськ, пл. Десантників, 1
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 188 від 19.09.2000 р.